TC
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

ALİ REŞAT VE TARİHÇİLİĞİ

89288

HAZIRLAYAN
BAYRAM EYÜP ERTÜRK

DANIŞMAN
PROF. DR. ZEKİ ARIKAN

İZMİR
1999

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Doktora tezi olarak sunulan "Ali Reşat ve Tarihçiliği" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak istifade edilmiş olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

24/12/1999

Bayram Eyüp ERTÜRK

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün ...../...../..... tarih ve ..... sayılı toplantısında oluşturulan jüri tarafından, Doktora Öğretim Yönetmeliği'nin ..... maddesine göre ..... Anabilim Dalı doktora öğrencisi Bayram Eyüp ERTÜRK'ün "Ali Reşat ve Tarihçiliği" konulu tezi incelenmiş ve aday ...../...../..... tarihinde saat ..... 'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır. Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra ..... dakikalık süre içince gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin ..... olduğuna oy..... ile karar verildi.

Başkan

Üye Üye Üye Üye Üye

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin son yılları ile Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında yaşayan Ali Reşat (1877-1929), son dönem Osmanlı aydınlarındandır. Bu araştırma için yaptığımız ön bilgi toplama sırasında adı geçen tarihçinin ve eserlerinin yeterince incelenmemiş olduğunu gördük. Buradan hareketle Ali Reşat'ın hayatı, tarihçiliği ve eserleri ile Türk tarihçiliğindeki konumu ve önemini gözler önüne sermeğe çalıştık.

Ali Reşat Mekteb-i Mülkiye mezunudur. İlmî istidadından dolayı adı 1909'da kurulan Tarih-i Osmanî Encümeni'nin ilk üyeleri arasında geçiyorsa da sonradan bu kurula girmediği anlaşılmaktadır.

Kendisine ait olan, bulabildiğimiz bütün eserleri tarafımızdan okunmuş ve değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın giriş bölümünde Ali Reşat'ın yaşadığı dönemin tablosu çizilmeğe çalışılmış ve bu bağlamda Osmanlı'nın son yıllarında bilhassa siyaset, eğitim ve tarihçilik alanlarındaki önemli gelişmelerden hareketle değerlendirmeler yapılmıştır.

Birinci bölümde Ali Reşat'ın özel yaşamı hakkında kısaca bilgi verildikten sonra eğitim camiasındaki mesleki yaşamı ve içerisinde görev aldığı basın-yayın organlarındaki faaliyetleri üzerinde durulmuştur.Aslında her iki bölüm içerisinde hakkında kısa bilgiler verilen eğitimcilik yönü, ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde, Ali Reşat'ın bir bilim olarak tarihe yaklaşımı, metodolojisi ve bu bakımlardan dönemi içerisindeki yeri aydınlatılmağa çalışılmıştır.

Üçüncü bölüm, Ali Reşat'ın tarihçiliğini konu etmektedir. Burada onun, tarihin her dönemine ilgi duymakla birlikte bilhassa yoğunlaştığı ve üzerine birçok eser kaleme aldığı, yakınçağ dünyasında siyasal, ekonomik, toplumsal, bilimsel vb. alanlarda kaydedilen son ve önemli gelişmeler karşısındaki duyarlılığı irdelenmiştir. Bu bağlamda Batı'ya ve Osmanlı-Türk tarihine bakışı da aydınlatılmağa çalışılmıştır.Ayrca İslâm tarihine bakışı, Türk dili üzerine düşünceleri ve Türkiye'deki bilimsel çeviri faaliyetlerinin yakın geçmişi içerisindeki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölümde eserleri, belirli gruplandırmalar içerisinde değerlendirilmiş, dikkat çekici yönleriyle tanıtılmağa çalışılmıştır.

Ali Reşat'ı araştırırken, hedeflediklerimizden birçoğuna ulaştık. Bununla birlikte, üstesinden ancak güçlükle gelebildiğimiz bazı sorunlarla da karşılaştık. Bunlardan en önemlisi şüphesiz ki memur sicil dosyasını araştırırken yaşadığımız güçlüktür. Oğlu Ercüment Osma'nın (1920-1998) 1989'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığı araştırmada ulaştığı dosyanın esas metnini ancak Ankara'daki Milli Eğitim Bakanlığı Arşivi'nde elde edebildik. Fakat, ilk numarası 3383 olan dosyanın eski rakamlarla verilmiş yeni numarası 1766'dan, yalnızca "Sicil Defteri"ne ulaştık. Buna karşın Ercüment Osma'nın "Maarif Nezareti Sicil No.3383" künyesinde ulaştığı 17.7.1336 tarihli "Tercüme-i Hal Varakası" ile 18.8.1338 tarihli "Zeyl"i elde edemedik. Osmanlı'nın yıkılışından sonra, faaliyetlerini cumhuriyet döneminde de sürdürmüş olan eğitimcilerin dosyalarının 1990'lı yıllarda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden Ankara'daki Milli Eğitim Arşivi'ne devredilmiş olması ve Milli Eğitim Arşivi'nin araştırma yapmaya olanak vermeyecek derecedeki kötü durumda bulunması bu karışıklığın sebebi idi. Bazı sayfaları rutubet ve diğer etkenlerden okunmaz durumda olan dosyanın, had safhadaki düzensizlik ve kişisel belgelerin içinde bulunduğu kötü durumdan ötürü, terfi, tayin vb. gelişmeler hakkında daha ayrıntılı bilgiler ile muhtemelen bazı eser ve makalelerinden örnekleri ihtiva etmesi gereken zarf kısmına da ulaşamadık. Bundan dolayı Ercüment Osma'nın 1989'da elde ederek bugünkü harflere çevirttiği "Tercüme-i Hal Varakası ve Zeyl"inden de istifade etmek gereğini duyduk.

Ali Reşat'ın eserlerinin büyük kısmını inceleme olanağı bulduk. Ancak kitaplarının –1989'da Ercüment Osma ve Rikkat Osma tarafından bağışlanması suretiyle– toplu halde bulunduğu Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde, halen tasnif edilememiş olmasından ötürü araştırma yapma olanağı bulamadığımız için bazı eserlerini inceleyemedik. Bunlar, Ali Seydi ile birlikte ilkokullar için yazdığı ilk tarih kitabı olan Küçük Tarih (1327 (H.)) ile kendisinin sultani ikinci sınıflar için kaleme aldığı Çocuklara Tarih Dersleri (1332)' dir. Ayrıca 1327 (H.) tarihli ilk Asr-ı Hâzır Tarihi kitabı; Darülfünun ve Mülkiye okulları için yazdığı Tarih-i Siyasi'lerden beşi (1334, 424 s.; 1335, 480 s.; 1335, 365

s.; 1336, 254 s.; 1338, 448 s.) ile cumhuriyet döneminde ortaokullar için kaleme aldığı üç ciltlik Umumi Tarih kitabının, sayfaları tam olan nüshalarına erişemedik. Bundan başka, başta Saadet, İkdam ve Sabah gazetelerinde olmak üzere, tamamına yakınını 1897 ile 1908 yılları arasında kaleme aldığı yazılarını, adı geçen dönemdeki gazete yazarlarının büyük kısmının takip ettiği usûl üzerine imzasız yayınladığı, bildiğimiz kadarıyla herhangi bir takma isim kullanmadığı ve ayrıca bu ve benzeri yayın organlarının eksiksiz kolleksiyonlarına da erişemediğimiz için tespit edemedik. Yanılgı payı yüksek bir tahminden öteye geçemeyeceğini düşündüğümüz için, kullanılan dil ve üslûptan yola çıkarak belli sonuçlara ulaşmayı da doğru bulmadık. Bu ve benzeri olumsuzluklara rağmen dört yılı aşkın süre devam eden araştırmamızda Ali Reşat'ı ve eserlerini mümkün olduğunca çok yönlü biçimde irdelemeye çalıştık.

Bu araştırma sırasında yardımlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Zeki Arıkan'a, Prof. Dr. Salih Özbaran'a, yakın dost ve arkadaşlarıma, İzmir Millî Kütüphane, Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri, Ankara Millî Kütüphane, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Ankara Millî Eğitim Bakanlığı Arşivi ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi yetkililerine teşekkürlerimi, ayrıca anne ve babama da sağladıkları destekten ötürü şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

B. Eyüp ERTÜRK

İzmir 1999

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı geçen eser

A.g.b. : Adı geçen bildiri

A.g.m. : Adı geçen makale

A.g.t. : Adı geçen tez

A.g.y. : Adı geçen yer

B.O.A. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

B.C.A. : Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

E.S.A. : Emekli Sandığı Arşivi

M.E.B.A. : Milli Eğitim Bakanlığı Arşivi

Bkz. : Bakınız

Haz. : Hazırlayan

Yay. Haz. : Yayına hazırlayan

Mtrc. : Mütercim

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ IV
KISALTMALAR VII
GİRİŞ 1

I. BÖLÜM
ALİ REŞAT'IN HAYATI 7
A. Ailesi ve Özel Yaşamı 7
B. Öğrenim ve Meslek Yaşamı 9
C. Ali Reşat'ın Gazeteciliği ve Dergiciliği 26
a. Gazeteciliği 26
b. Dergiciliği 37
b.1. Ali Reşat ve "Mülkiye" Dergisi 37
b.2. Ali Reşat ve "Tedrisat Mecmuası" 43
D. Eğitimci Ali Reşat 46

II. BÖLÜM
ALİ REŞAT ve TARİH YÖNTEMİ 59
A. Tarihin, Niteliği, Amacı ve Eğitimi 59
a. Tarihin Tanımı ve Önemi 59
b. Tarihin Bölümlenerek İncelenmesi ve Çağ Kavramı 61
c. Tarih Biliminin Kaynakları 63
d. Tarihin Diğer Bilimdalları İle İlişkileri 64
e. Düzeye Göre Tarih Eğitiminin Amaçları ve Veriliş Yöntemleri 67
f. Tarihte Süreklilik ve Karşılaştırma 83
B. Dünya Tarihçiliğinin Gelişimi ve Ali Reşat 101
a. Batı'da 101
b. Osmanlı'da 106
C. Ali Reşat ve Tarihte Yöntem Bilgisi 109
a. Bilimsel Düşünüşünü Şekillendiren Etmenler 109

b. Kaynak Kullanımında Eleştirel Yaklaşım 120
c. Bilimsel Gerçekçilik ve Esnek Yaklaşım 131

III. BÖLÜM
ALİ REŞAT 'IN TARİHÇİLİĞİ 156
A. Ali Reşat'ın "Asr-ı Hâzır Tarihi"ne ve Güncel Gelişmelere Verdiği Önem 156
a. Fransız Devrimi ve Önemi 184
a.1. İnsan Hakları, Ulusal Egemenlik ve Anayasa Kavramlarının Gelişimi 212
b. Ali Reşat ve Osmanlı'nın Son Yüzyılı 265
b.1. Tanzimat Dönemi ve Önemi 266
b.2. Ali Reşat ve Şark Mes'elesi 273
B. Ali Reşat ve İslâm Tarihi 288
C. Ali Reşat ve Dil 297
D. Ali Reşat ve Çeviri 311

IV. BÖLÜM
ESERLERİ 340
A. Roman Çevirileri 348
B. Biyografik Eserleri 348
C. Monografik Eserleri 357
D. Ders Kitapları 385
a. İlkokullara Tarih Ders Kitapları 385
b. Ortaokullara Tarih Ders Kitapları 387
c. Liselere Tarih Ders Kitapları 401
d. Mesleki Öğretim ve Yüksek Öğretim Okullarına Tarih Ders Kitapları 429
E- Ansiklopedik Çalışma 437

SONUÇ 448
BİBLİYOGRAFYA 451
EKLER 472

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı, bilindiği üzere hem "çöküş" hem de bu çöküşü önlemek için geçen sürenin büyük bölümünde birbiri ardı sıra yapılan yenilik girişimlerinin yaşandığı bir "ıslahatlar" dönemidir. III. Selim (1789-1807)'den Türk Kurtuluş Savaşı (1919-1922)'na kadar devam eden bu dönem, İlber Ortaylı'nın belirttiği üzere "imparatorluğun en uzun yüzyılı"[1] olarak betimlenebilir. Osmanlılar için bu yüz yılın ikinci yarısının bilhassa 1876-1922 arası dönemin, II.Mahmut-II.Abdülhamit arasındaki devreye nazaran,takip edilen sosyo-ekonomik ve kültürel politikalarla içerisindeki her bir alt devrede, kendinden bir önceki devreye tepki olarak peşisıra sergilenen, siyasal yaklaşımların çizdiği zikzaklı görünümler bakımından farklılıklar arz eden dönemlerden meydana geldiği bilinmektedir. Bu dönemler, II.Abdülhamit (İstibdat) dönemi (1876-1908); II.Meşrutiyet Dönemi (1908-1920) - Bu dönemin son iki yılı Mütareke Dönemi (1918-1920) olarak da incelenmektedir- ve Millî Mücadele Dönemi (1919-1922)'dir.1923'ten itibaren öncelikle kökten siyasal değişim ile başlayan, ulusal, laik ve çağdaş yeni bir Türk devletinin kurulma ve kalkınma hamleleri ile yoğrularak bugünlere dek uzanan son çırpınışlarına tanık olduğu Osmanlı'nın yetersiz ıslahat girişimleri ve onlara tepki olarak ortaya çıkmış gericilik hareketlerini her yönüyle inceleyip değerlendiren Mustafa Kemal Atatürk'ün, inkılâpçı kadrolarıyla birlikte uygulamaya koyduğu geçmişteki örneklerden çok farklı, radikal, kalıcı ve bütüncül reformlar sayesinde sağlam temeller üzerinde biçimlendirilen Türkiye Cumhuriyeti devletinin adı ile anılan Cumhuriyet dönemidir.

Osmanlı'nın son elli yılını inceleme konusu yaparken her bir dönemi genel özellikleri, içinde barındırdığı yenilikleri yahut tutuculukları, Osmanlı'ya ve sonraki dönemde Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan yolda sağladığı kazanımları ya da neden olduğu kayıpları bütün olumlu ve olumsuz yönleriyle birlikte mümkün olduğunca bilimsel yaklaşımlar ile ele almak gerekir. Üzerinde yoğunlaşılan dönem doğal olarak, güncel, siyasal, sosyal, kültürel vb. gelişmeleriyle ön plâna çıkmaktadır. Uzun denilebilecek bir süreçte meydana gelen bu oluşumlar içerisinde son dönem

[1] İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınları,İstanbul 1987

Osmanlısının önemli, ancak değişik sebeplerden ötürü dikkatlerden uzak kalmış portrelerinden mülkiyeli tarihçi-yazar Ali Reşat Bey bu çalışmanın inceleme konusu olarak ele alınmıştır. II. Abdülhamit döneminden Cumhuriyet'e uzanan süreçte yukarıda anılan dönemlerin tamamında Ali Reşat'ın gazeteci-yazar, öğretmen-idareci, müderris ve tarihçi-bilim adamı olarak Osmanlı-Türk toplumunun eğitsel, kültürel ve bilimsel yaşamında dikkat çekici nitelikte önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır.

I. Meşrutiyet(1876)'ten itibaren ele alınan dönemde Osmanlı devlet ricali ile aydınlarının oluşumunda aktif rol oynadıkları birçok önemli gelişme meydana gelmiştir. 600 yıla yaklaşan Osmanlı siyasal yapısını ilk kez hukuksal temelde köklü değişikliğe uğratma bağlamında, Tanzimat reformlarının bir devamı olarak Mithat Paşa'nın gayret ve etkileri sonucu, 1876'da kabul edilen Kanun-ı Esasi (Anayasa) ile yürürlüğe giren I. Meşrutiyet'i, henüz emekleme devresini yaşamakta olan Meclis-i Mebusan'ı 1877- 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı öne sürerek kapatıp yürürlükten kaldıran, bir daha da otuz üç seneye yakın kendi rızasıyla yaşama geçirmeyen II.Abdülhamit saltanat dönemi Osmanlı yenileşme ve aydınlanma tarihinde siyasal ve düşünsel baskıya karşı kişisel ve örgütsel bazda yürütülen özgürleşme/uygarlaşma girişimleri ile bunları ortadan kaldırmak maksatlı hareketlerin çarpıştığı bir dönem görünümündedir."Jön Türk" genel adı altında ülke içinde gizlice yahut başka ülkelerde örgütlenerek gelişen özgürleşme hare keti, gelecek kuşaklara önemli etkide bulunmuştur."İkinci Jöntürk Hareketi" de denilen İttihat ve Terakki oluşumu etrafında toplanan yenilikçi aydınların II. Abdülhamit'e yaptıkları baskı ve askerden aldıkları destek sonucunda Kanun-i Esasi'nin 1908'de yeniden yürürlüğe konmasıyla ilân edilen II. Meşrutiyet de bu süreçte ortaya çıkmıştır. Bu dönemin, Fransız İhtilali'nin etkisiyle sloganlaşarak yaygınlaşan "hürriyet, müsavat, uhuvvet" kavramları ışığında gelişen özgürlükçü yaklaşımları, II. Abdülhamit İstibdadı olarak anılan ve adı geçen padişahın hükümdarlığının özellikle son on yılında yoğunlaşarak artan sosyo-kültürel, politik ve düşünsel baskılı uygulamalarına bir tepki biçiminde kendini göstermiştir.[2] Rumeli'nin Avrupa devletlerince yerel unsurlar arasında paylaştırılma hesaplarının yapıldığı, düşünce ve ifade özgürlüklerinin basın- yayından tiyatroya kadar sosyo-

[2] Tarık Zafer Tunaya, Hürriyetin İlanı.İkinci Meşruyiyetin Siyasî Hayatına Bakışlar. Arba Yayınları, İstanbul 1996. s.68

kültürel alanlardaki sansürün etkisiyle had safhada kısıtlandığı bir sırada 23 Temmuz 1908 günü hürriyetin ilan edilişi Osmanlı insanını âdeta sudan çıkmış balığa çevirmiştir,denilebilir. Artık hürriyet ilân edildi ve anayasa yürürlüğe girdi ise her tür olumsuzluk da ortadan kalkmıştır yahut kalkacaktır biçimin deki romantik umut, İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarda olduğu dönemde yapılan bazı yenilik girişimlerine rağmen istenilen sonuçları doğurmaya yetmemiştir. Tam tersine bilhassa 1913'ten itibaren II.Abdülhamit dönemini anımsatan baskıcı uygulamalar yeniden gündeme gelmiştir.[3] Birbiri ardı sıra gelen savaşlar ve tutarsız aceleci dış politik uygulamalar ülke içindeki fırka savaşları ile birleşince devletin kötüye gidişi daha da hızlanmıştır.[4]

Bütün olumsuz gelişmelere karşın II. Meşrutiyet dönemini "bir siyaset laboratuvarı" haline getiren ve sonraki dönemlere uzanarak bugünkü modern Türkiye'nin oluşumuna da zemin hazırlayan en önemli gelişmeler,kökenleri Meşrutiyet'ten önceki yıllara dek uzanan "düşünce akımları"dır. "Bu devlet nasıl kurtulur ?" sorusuna yanıt ara yanlar, Tarık Zafer Tunaya'nın değişiyle "... uzun bir ıslahat (ve hürriyet) arayışının mirasçısı ve gerçekleştiricisi İkinci Meşrutiyet'in dertli zemini üzerinde bir hürriyet rejimi kurmak, bilinen şartlar içinde mucize yaratmak..."[5] peşinde koşuyorlardı. Ülkesini seven hiçbir aydın bu koşuya katılmak konusunda kayıtsız kalamazdı. Hürriyet havasının heyecanı ile ateşlenen Osmanlı aydını. Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan aydın devlet adamı sorumluluğunun Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye gibi okullar ile siyasal ve sosyo-kültürel cemiyetler aracılığıyla sivil cephelere yayılması sonucunda, o can alıcı soruyu hemen her plâtformda tartışmaya başladı. yurtta ve dünyada meydana gelen ve Osmanlı devletini öyle ya da böyle etkileyen gelişmeler karşısında Osmanlı okumuş aydın kitlesinin önemli bir bölümü. "Bu devlet nasıl kurtulur?"a yanıt ararken kökenleri olan farklı sosyal yapıların, aldıkları eğitimler ve içinde bulundukları ortamın şekillendirdiği tavır ve yönelimlerinin, kısacası hayata bakış açılarının etkisi ile ortaya çıkan değişik düşünsel ve siyasal akımları doğurmuşlar yahut bunlardan birinin içinde yer almışlardır. Bu

---

[3] Tarık Zafer Tunaya, İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa,Arba yayınları,İstanbul 1988, s.171-172,200

[4] Ali Reşat, Umumî Tarih, Lise-3, Maarif Vekâleti Yayını,Devlet Matbaası,İstanbul 1929, s.281-282

[5] Tarık Zafer Tunaya, Hürriyetin İlanı, İkinci Meşrutiyetin Siyasî hayatına Bakışlar, Arba Yayınları,İstanbul 1996, s.66

akımların belli başlıları İslâmcılık, Türkçülük, Garpçılık (Batıcılık), Meslek-i İçtima (Science Social) akım ve Sosyalizm'dir. Devletin bütünlüğünü koruyabilmek için Osmanlı "millet" sistemi ile Fransız İhtilâlinin belki de en etkili ürünü "Ulusçuluk" akımının bir potada birleştirilme çabası sonucunda ülküleştirilen Osmanlıcılık'ı - Yusuf Akçura'ya göre Âli ve Fuat Paşalar gibi- gütmeye çalışanlar olmasına karşın, Tunaya'nın belirttiği üzere Osmanlıcılık'ın diğer akımlar gibi ayrı bir düşünsel cereyan ve oluşum olarak ele alınması, en azından o derece mümkün değildir. Zira birer birer ayrılan hıristiyan unsurlara rağmen Osmanlılık daha uzun süre devlet ile kişiyi birbirine rapteden en önemli bir bağ olma özelliğini korumuştur. "Dikkati çeken durum odur ki, cereyanlar Osmanlıcılık'ı bir gaye, siyasi fikir ve olayların içinde gelişecekleri bir kadro olarak ele almışladır. Osmanlıcılık kısaca, çeşitli dinde, dilde ve milliyette unsurların vücuda getirdikleri, daima kuvvetlendirilmesi ve yaşatılması gereken bir siyasi şekli ifade etmiştir. Bu şekil klâsik anayasa ayrımlarına uymayan bir devlet formülünün de ifadesiydi. Milletler üstü bir birliğin de ifadesi olan bu formülün öbür adı da "İttihad-ı Anâsır" olmuştur. Şu halde imparatorluk ülkesi içindeki unsurların kardeşliği gerçek Osmanlılığın tarifi olacaktı. Ve bütün siyasi fikirler ve hareketler bu hususun gerçekleşmesine ve sürdürülmesine hasredilecekti. Bu gayeyi ve kadroyu ayırıcı milliyetçi hareketlerle yıkmamak gerekirdi. Bu ideal siyasi fikir cereyanlarının aynı zamanda sınırlarını da teşkil etmiştir. Ondan öteye geçilememiştir. Osmanlıcılık bütün cereyanların ortak gayesidir. Hepsi Osmanlıcı olduklarına göre, ortak gaye ayrı bir cereyan olamazdı.[6]

Bilhassa da yeni meşruti düzenin "hürriyet, müsavat ve uhuvvet" bağlarıyla güçlendireceği şemsiyevari Osmanlı "üst kimliği" köken, ırk ve dinleri ne olursa olsun Osmanlıların "çağdaş" bir bütün olarak yaşamalarını sağlayacaktı. Ancak, bilindiği

---

[6] Tarık Zafer Tunaya, age., s.76. Tanzimat dönemi boyunca İslâmî yönünden pek taviz vermemekle birlikte içinde barındırdığı çeşitli din ve kökenden gelen halk unsurlarını, o günlerde sınırları çok sık tartışma konusu olan ve birçok sorunla boğuşan ortak bir devlette ve tek bir vatanda birbirlerine müşterek çıkarlarla bağlı kalacağı düşünülen bir Osmanlı toplumu yaratmak hedefine yönelik olarak geliştirilmeye çalışılan Osmanlıcılık, II.Meşrutiyetin ilk yıllarında çok rağbet görmüş ise de devletin çöküşü ile beraber tarihe karışmıştır. Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s.222-225.398-404. Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu , Ankara 1984, s.331.338.Hasan Kayalı, Jön Türkler ve Araplar, İstanbul 1998, s.26-34.Hüseyin Cahit Türk ulusçuluğunun en hızlı gelişim gösterdiği 1930'lu yıllarda eleştirel bir bakış ile "uydurma, renksiz, ve manasız" olarak nitelendirdiği Osmanlıcılık'a meşrutiyet yıllarında ülkenin selâmeti için ne denli umut bağlandığını şu çarpıcı ifadelerle dile getirmiştir: "Osmanlılık sözü hiçbir zaman, mutlakiyet devrinde bile Meşrutiyetten sonra- ki kadar revaç bulmamıştı...Biz Türk sözünü ortaya atarsak hepsi milliyet iddiasına kalkacaklardı."Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918, Fikir Hareketleri, Sayı:83, 23 mayıs 1935, Yıl:2, Cilt: 4, s.71

üzere bu formül tutmamış ve en nihayet "Osmanlıcılık", I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanmasından sonraki dönemde yerini öncelikle Türkçülük'ten, ayrıca Batıcılık ve kısmen de İslâm'dan kaynak bularak -Mustafa Kemal'in öncülüğünde- geliştirilen modern Türk milliyetçiliğine bırakmıştır. Son dönem Osmanlısının ileri gelen devlet, edebiyat/sanat, bilim ve düşün adamlarının kayda değer bir bölümü hakkında 1918'e kadar gelişen fikrî ve siyasî "kurtuluş yöntemleri"nden mutlak birisine ait oldukları gibi bir genelleme yapmak doğru olmayacaktır. Aslında imparatorluğun kurtuluşunu sağlamak Türkçüsünden İslâmcısına, Garpçısından Sosyalistine kadar her "Osmanlı"nın ülküsü olmuştur. Bu ülkü, I. Dünya Savaşı'ndan sonra açıkça sorgulanacağı döneme kadar, kimlikleri, düşünceleri, köken ve kültürel özellikleri birbirinden çok farklı Osmanlı insanının ortak paydası olarak kalmıştır. Ali Reşat'ı da birçok yönüyle bu geniş katman içerisinde değerlendirmek gerekir. Osmanlı eğitim dünyasının son on beş yılında aldığı aktif görevlerdeki icraatlarına, Darülfünun ve Mülkiye'de büyük bölümü savaş yıllarına denk gelen müderrisliklerine, değişik öğrenim kademelerine yazdığı tarih ders kitaplarındaki ifadelerine ve bilime, özellikle de tarih bilimine yaklaşım tarzına bakıldığında öncelikle Osmanlı'nın çöküşüne mâni olmak, sonrasında da genç Türkiye Cumhuriyeti devletinin çağdaş temeller üzerinde koruyabilmek için yapılan, yapılması gereken atılımlar hakkındaki düşünceleri ile Ali Reşat, döneminin fikir ve siyaset akımlarıyla doğrudan ilişkili olmayan, ancak çoğundan zaman içinde değişik bakımlardan etkilendiği anlaşılan, siya sal bilimler eğitimi almış olmasına karşın aktif siyaseti çok nadir olarak ön plâna çıkaran, özgürlük ve egemenlik gibi bazı birincil konular hariç politikaya karışma taraftarı olmayan, bilim ve eğitime her zaman öncelik vererek kendi alanında sessiz ve derinden ilerlemeye çalışan bir tarihçi bilim adamı portresi çizmektedir. Cumhuriyet ile birlikte berraklaşan ve ayakları daha bir sağlam yere basan Türk ulusçuluğundan doğal olarak etkilenen Ali Reşat'ın, bu dönemde ilk ve orta dereceli okullar için kaleme aldığı tarih ders kitaplarından da anlaşıldığı üzere devrinin hızla popülerleşen ulusçuluk akımının desteğinde şekillenmekte olan ulusçu tarih akımı dahi bilimsel kişiliğine yönlendirici bir etkide bulunamamıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte Türk tarihçiliğine ve bilim ile eğitim dünyasına önemli katkıları bulunan Ali Reşat'ı; devrindeki daha birçok benzerinin uğradığı akıbetten, yani az bilinirlikten mümkün olduğunca kurtarmak, bilim dünyasının gözleri önüne sermek gerekmektedir. Bu da elbette Ali Reşat'ı, yaşadığı dönemlerin koşulları içeri sinde inceleyerek mümkün olabilecektir.

I. BÖLÜM

ALİ REŞAT'IN HAYATI

A. Ailesi ve Özel Yaşamı

Ali Reşat, 1877 (1292 Rumi) yılı başlarında bugün Bulgaristan topraklarında kalan ve Ahmet Cevdet Paşa'nın da memleketi olan Lofça (Lovec)'da doğmuştur.[1] Babası Lofça Âşâr müdürlerinden ve eşraftan İsmail Âdil Bey, annesi ise Habibe Hanım'dır. Ali Reşat, Hatice, Fatma ve Adviye adlı ablalarından sonra ailenin dördüncü ve tek erkek evlâdı olarak dünyaya gelmiştir. Dört kardeş içerisinde, belki de erkek evlât olmanın avantajı ile öğrenim kademelerini tamamlayan ve meslek hayatına atılan, Ali Reşat olmuştur.

"93 Harbi" olarak ünlenen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Osmanlı ordularının yenilgisi ile sonuçlanmasının ardından Balkanlar'daki müslüman Türk toplumunun aleyhine gelişmeye başlayan olaylar Ali Reşat'ın ailesini de etkilemiştir. Bunun sonucunda aile, Ali Reşat henüz 1,5 yaşında iken 1878 yılı sonlarında Lofça'dan İstanbul'a göç etmek zorunda kalmıştır.[2] Bundan böyle Osmanlı başkenti İstanbul, Ali Reşat için yeni bir vatan olmuştur. Burada okumuş, aile düzenini burada kurmuş ve yaşamış, bir çok önemli görevi ifa ederken birbirinden değerli, özgün eserlerini burada vermiştir. Ömrü boyunca İstanbul'dan dışarı çıkmadığı halde mükemmel fransızcasını yeteneği ile aldığı eğitimi birleştirerek burada edinmiştir.[3]

Ali Reşat 1903'te, bir memur ailesinin kızı olan Hatice Hanım ile tanışıp evlenir. Hatice Hanım da eşi gibi okumaya meraklı, aydın görüşlü bir bayandır. Edirne Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Darülmuallimatı (Kız Öğretmen Okulu)'na gitmeği düşündüğü bir sırada çok genç yaşta Ali Reşat Bey ile tanışıp dünya evine

---

[1] E.S.A. Nüfus İlmuhaberi-1929, s.1.Ali Reşat'ın Millî Eğitim Bakanlığı Arşivi'nde bulunan 1766 no'lu Sicil Defteri'nda doğum tarihi yanlış olarak "1294 Rumi" diye kaydedilmiştir. Halbuki kızı Rikkat Osma'nın da verdiği bilgilere göre Ali Reşat ailesiyle birlikte İstanbul'a göçtüğü 1878 yılı sonlarında 1.5-2 yaşlarındadır. Bu da T.C. Emekli Sandığı Arşivi'nden elde edilen 1929 tarihli ayrıntılı Nüfus İlmuhaberi'nde yazılı olup Milâdi 1877 yılı başlarına karşılık gelen "1292 R" tarihini doğrulamaktadır.

[2] Rikkat Osma ile röportaj. Kalamış, 17 Temmuz 1995.

[3] Rikkat Osma ile röportaj. Kalamış, 17 Temmuz 1995.

girdiği için bu hayalini gerçekleştirememiştir.[4] Çocukları Habibe Nimet 1908'de (ölümü 1985), Ahmet Bülent 1912'de (ölümü 1963), Mustafa Ercüment 1920'de (ölümü 1998) ve Rikkat de 1925'te dünyaya gelirler.[5] Ali Reşat ailesi değişik dönemlerde İstanbul'un farklı semtlerinde ikâmet etmişlerdir.

Ali Reşat 1929 yılının 9 Nisanında Ankara Caddesi'nde sahibi bulunduğu Yeni Matbaa'dan Sultanahmet Üçler Mahallesi'ndeki evine yayan olarak giderken âni bir kalp sıkıştırması sonucu henüz 52 yaşında ve en verimli çağında iken hayata veda eder. Cenazesi uzun yıllar hizmet verdiği Darülfünun (İstanbul Üniversitesi) önünde düzenlenen ve iki öğrencisi ile Tarih Muallimi Muzaffer Efendi'nin, anısına birer konuşma yaptıkları törenden sonra kalabalık bir cenaze alayı ile götürüldüğü Merkezefendi Camii Kabristanı'na defnedilmiştir.[6]

Ölümünden yirmi beş yıl kadar sonra İstanbul'da Bakırköy Kartaltepe Mahallesi İncirli Bahçelievler mıntıkasındaki cadde ve sokaklara Şehir Meclisi tarafından aralarında Mizancı Murat, Ziya Paşa, Talat Paşa, Yunus Nadi, Ziya Gökalp, Fevzi Çakmak, İzzettin Çalışlar, Celâl Nuri, Orhan Veli ve Neyire Neyir gibi bazı tarihi şahsiyetler ile gazeteci ve şairlerin adlarının da bulunduğu isimler verilirken Ali Reşat da İstanbul'da yetişen önemli tarihçi-yazarlardan biri olarak unutulmamış. 24 numaralı sokağa Ali Reşat Sokağı adı verilmiştir.[7] Sokak ismi bugün de yaşamaktadır.

Aile, 1934'te Soyadı Kanunu'nun çıkmasından sonra en küçük üyeleri Rikkât'in önerisi ile memleketleri Bulgaristan'ın büyük ırmaklarından Tuna'nın bir kolu olan Osma'yı kendisine soyadı olarak alır. Evlâtlardan Habibe Nimet en son Erenköy Kız Lisesi'ni bitirmiş, diğer üç kardeş yüksek öğrenim görmüşlerdir. A. Bülent ile M. Ercüment İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni, Rikkât Osma'da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Fransızca bölümünü bitirdikten sonra üçü de İş Bankası'nda çeşitli kademelerde gördükleri hizmetler ile emekliye

---

4 Rikkat Osma ile Röportaj. Kalamış, 17 Temmuz 1995. Kızı R. Osma'nın deyişiyle "Meşrutiyet döneminin aydın hanımefendilerinden" Hatice Hanım, Darülmuallimat hayalini gerçekleştirememesine ve ömrünün önemli bölümünü dört evladına vermesine rağmen güncel olaylara, sanata ve bilhassa da edebiyata hiçbir zaman uzak kalmamış, Halide Edip, Nakiye Elgün gibi devrinin Türk toplumunun okumuş, aydın fikirli kadınları ile uzun dostluklar sürdürmüştür.

5 Rikkat Osma ile röportaj. Kalamış, 17 Temmuz 1995.

6 "Ali Reşat Bey Dün Akşam Vefat Etti",Vakit, 10.04.1929,s.3,sü.4. "Ali Reşat Bey'in Cenazesi Dün Kaldırıldı", Vakit, 11.04. 1929,s.1,sü.3-4

7 "Şehir Haberleri", Vatan, ?, 1954, s.2

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ayrılmışlardır. Dört kardeşin kız-erkek ayrımı yapılmaksızın eğitimlerini sürdürmüş olmalarında erken kaybettikleri babaları Ali Reşat kadar okumaya ve eğitime meraklı anneleri Hatice Hanım'ın oldukça önemli payı olduğu anlaşılmaktadır. Halen hayatta olan tek çocukları Rikkât Osma, Kalamış Fener Caddesi'ndeki kendisine ait apartman dairesinde yaşamaktadır.[8]

B. Öğrenim ve Meslek Yaşamı

Dersaadet Medrese-i Edebiyesi'nin* ibtidai kısmından sonra rüştiye kısmını 26.10.1890'da aliyülâlâ (Pekiyi) derece ile bitiren Ali Reşat, meslekî öğrenim görmek isteyen Türk unsurunun önemli bir bölümünün tercih ettiği, devlete memur yetiştiren modern okul Mekteb-i Mülkiye-yi Şahane'ye gitmeğe karar verir. Böylece ilkin idadi (lise) kısmı olan Dersaadet İdadi-i Mülkiyesi'ni 31.10.1894'te alâ (iyi) derece ile bitirir. Aynı yıl girdiği yüksek kısım Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den de (1150 okul numarasıyla) 19.07.1897 tarihinde alâ (iyi) dereceden[9] rütbe-i salise ile mezun olur.[10]

Ali Reşat'ın lise ve yüksek kısımlarını bitirerek hayata atıldığı döneminin Mülkiye Mektebi ile onun bu okulu seçme nedenleri üzerinde biraz durmak gerekmektedir.

"Müslüman Türk toplumuna etkileri, onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru - başta askerî okullar aracılığı ile- akmaya başlayan Batılı eğitim, yirminci yüzyılın başlarında giderek gelişerek bir sel haline dönüş(müştür)."[11] İlkin gayr-i müslim tebaanın, Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerce açılan misyoner tipi okullarda aldıkları modern eğitim ile çağdaş gelişmelere yönelmelerini sağlayan imkanlar karşısında Türk-İslâm toplumunun okuyabilen kesimi uzun süre bu tür bir fırsattan yoksun kalarak ömrünü doldurmuş medrese tipi okulların çoktan çağın

---

[8] Rikkat Osma ile Röportaj. Kalamış, 17 Temmuz 1995.

* Bu okul erkeklere mahsus olup İstanbul'un önde gelen ilk özel okullarındandır. İlk ve orta okul düzeyinde eğitim veren okulun ilk adı Medrese-i Hayriye'dir (1880). Okutulan çeşitli dersler arasında türkçe, arapça ve farsça dilbilgisi yanısıra "Fransızca Alfabe ve Gramer"de vardı. O.N.Ergin Türkiye Maarif Tarihi, cilt 3-4, İstanbul 1977, s.939-940, 948-951.

[9] M.E.B.A., Sicil Defteri, No.1766, s.1; A.Ç Mücellitoğlu, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler.2. cilt, Ankara 1954, s.350.

[10] Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye,1318(H), İstanbul 1318(H), 1900, s.168; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1316(H), İstanbul 1316(H), 1898, s.490.

[11] Roderic H. Davison, "Osmanlı Türkiyesi'nde Batılı Eğitim"(Çev.Arş.Gör.Mehmet Seyitdanlıoğlu), Belleten, CLI, Sayı:200, (Ağustos 1987)'den ayrı basım,T.T.K. Basımevi, Ankara 1987., s.1032.

gerisine düşmüş "dinsel tutuculuk" ağırlıklı müfredatından geçmek zorunda bırakılmışlardır. Zaman içerisinde Türkler de batılı eğitime ilgi duymağa ve hükûmetin karşı çıkan tutumuna rağmen gayri müslim okullarına devam etmeğe başlamışlardır, 1856 Islahat Fermanı ile birlikte gayrı müslim tebaya tanına geniş hakların yanısıra Türk ve müslüman halkın da eğitim görebileceği -askerî okullar dışında- değişik amaçlı yüksek mektepler de açılmaya başlar. İşte, ileriki dönemlerde "Türk Aydınlanması" diye de anılacak olan Türk Devrimi'ne uzanan yolda bizzat Osmanlı Devleti'nin açtığı ve verdikleri eğitim ile modernleşmenin öncüleri haline gelen bu okullardan biri de Mekteb-i Mülkiye (Siyasal Bilgiler)'dir. Verdikleri kuvvetli yabancı dil (özellikle fransızca) eğitimi dışında Müslüman Osmanlı-Türk toplumu için R. Davison'un deyişiyle "...yeni bir düşünce dünyasının kapılarını açması ve Batılı matematik, fen, coğrafya, tarih ve politika kavramlarını getirmesi..."[12] bakımlarından da önemli bir yer işgal eden bu okulların ilk örneği 1859 yılında devlet için batılı bakış açısı ile modern devlet sistemine yabancı olmayan, çağdaş, işe yarar, her düzeyde memur yetiştirmek maksadından hareketle açılan "(Âtik) Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye"dir. Müfredatının "iç ve dış uluslar arası ilişkiler"[13] ağırlıklı modern bir anlayışa dayandırıldığı bu okul, ikinci bir yapılanmayı II. Abdülhamit'in tahta çıktığı yıllarda (1876-1877) geçirmiştir. "Mekteb-i Mülkiye-yi Şahane" adını alan okul, bu dönemde yüksek okul biçimine dönüştükten sonra misyonuna yönelik görevini, Abdülhamit'in baskı ve denetiminin en üst düzeye ulaştığı son on yıllık dönemindeki (1897-1908) kısıtlamalarla uğradığı aşınmaya rağmen sürdürmüştür. 1908 devriminden sonra üçüncü bir yapılanma geçiren ve müfredatı yenilenen okul, adını da demokratlaştırarak "Mekteb-i Mülkiye"ye dönüştürmüş, Cumhuriyet'in ilânından sonra ise Ankara'ya taşınıp Siyasal Bilgiler Fakültesi adı altında çağdaş eğitimini devam ettirmiştir.[14]

II.Abdülhamit döneminde hazırlanan 1891 programı ile yüksek kısmının derslerinde yapılan değişiklikler sonucunda Tarih-i Umumî dersleri Tarih-i Osmanî'lerle birleştirilerek kaldırılmış, ders saatlerinde de azaltmaya gidilmiştir.

---

[12] Roderic H.Davison, age., s.1038

[13] A.g.e., s.1038

[14] Ali Çankaya Mücellitoğlu, Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, 2.cilt Ankara 1968 -1971, s.321 vd.

Tarih-i Umumî'den başka Medhal-i Hukuk, Ahkâm-ı Evkaf ve Nizamat-ı Zaptiye gibi bazı derslerinde müfredattan çıkarıldığı, İktisat ve Hukuk derslerinin saatlerinin kısıtlandığı ve bunların yerine ise talebenin dinî inanç yönünden zayıfladığı iddiasıyla, dinî bilimlerle ilişkili derslerin ikame edildiği görülmektedir.[15] Bu gibi olumsuz gelişmelerin, devrin padişahının adı geçen dönem ortamından duyduğu ve her geçen gün artan hoşnutsuzluk ve şüphelerin tahrikiyle özellikle de eğitim ve basın-yayın dünyasını daha sıkı kontrol altına alma, etkileyerek yönlendirme çabalarının sonuçlarından olduğu bilinmektedir.

Ali Reşat'ın Mülkiye yıllarında son iki yıl hariç, okul müdürü Abdurrahman Şeref Bey'dir. Müdürlük görevini 1878-1894 arasında on altı yıl devam ettiren A. Şeref, aynı zamanda Tarih-i Osmanî, Coğrafya-i Umumî ve İlm-i Ahlâk gibi derslerin hocalığını da yapmıştır. Abdülhamit'in vehim ve baskılarının o derece yoğun olmadığı 1890'lı yılların sonlarına kadar Abdurrahman Şeref Bey'in de önemli etkisi ve örnek idareciliği altında Mülkiye nisbeten geniş bir serbesti havası ile pozitif bilim zihniyetini bünyesinde barındırmış, süregelen reform çabalarıyla düzeyli ve çekici konumunu muhafaza edebilmiştir. Dönemindeki çoğu okulun arzettiği manzaranın aksine, bünyelerinde "...öğrencilerine ve çevrelerine siyasal nitelikte yeni fikirler ... aşılamak yoluyla etkinlik gösteren öğretmenlerin.." azımsanamayacak miktarda bulunduğu harbiye ve Tıbbiye gibi birkaç mektep içerisinde en faal kadroların, Mülkiye'de bulunduğu görülmektedir. Abdurrahman Şeref'ten başka Mizancı Murat, Sakızlı Ohanis Efendi,Hekimbaşı Salih gibi öğretmenler bu grup içindedir. İdealist ve çalışkan insan yetiştiren Mülkiye, Abdurrahman Şeref'in terfi adı altında Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) müdürlüğüne a düzeyli ve örnek konumunu yitirmeye başlamıştır.[16] Nitekim okula yapılan başvurular ve verilen mezun sayıları 1879'dan 1894'e kadar küçük dalgalanmalarla genel bir yükseliş gösterirken -1879'da 14 mezundan 1894'de 77 mezuna çıkmış- 1896'dan sonra 40'lar civarında dolaşmış ve

---

[15] A.g.e.. 2. cilt, s.252. Özellikle Tarih-i Umumî'lerin eksiltilmesi ve kaldırılmasında rejimin aleyhine fikirler yaydığı iddiasının etkili olduğu bilinmektedir. (Ali Reşat "Mukaddime", Ch. Seignobos'un Tarih-i Siyasi'sinin 1908'de 1.cildi yayınlanan tercümesine, çevirmen olarak yazdığı önsöz); Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, cilt 3, İstanbul 1971,s.840-841;Hasan Âli Yücel, Türkiye'de Orta Öğretim, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1994,s.174-177

[16] Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, (Başlangıçtan 1985'e Kadar), Ankara 1985, s.235-236.A.C. Mücellitoğlu, a.g.e. 2. cilt , s.211

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

en nihayet 1907'de 37'ye düşmüştür.[17] Meşrutiyetin özgürlük ortamında, okula giriş sınavlarının da kaldırılmasıyla birlikte Mülkiye'ye kayıtlarda büyük bir patlama görülmüş, ülke yönetimi ile siyasal bilgilere olan bu yoğun ilgi sonucunda 1911 yılı 178 mezun ile 1966'ya kadar olan dönemde bir rekor yılı olmuştur. 1912'deki 86 mezundan sonra okuldaki yeni düzenlemeler[18] ve Balkan, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşlarının birbiri ardısıra yaşandığı uzun mücadele yıllarının etkisi ile mezun sayısı 20'lere inmiş, 1923'te 17'ye kadar düşmüş, 1928'den sonra yeni dönem Cumhuriyet'te yeniden ivme kazanmıştır.[19]

Ali Reşat'ın Mülkiye İdadisi'ni bitirip yüksek kısma başladığı 1894-1895 eğitim-öğretim yılının Abdurrahman Şeref'in okul müdürlüğündeki son yılı olduğunu belirtmiştik. Çekiciliğini koruyan okulun, üzerindeki kısıtlamaları her yönüyle henüz hissetmediği bir dönemde lise ve yüksek okul sınıflarında verilen eğitimin ders programı ile birlikte, Abdurrahman Şeref'ten sonra müdürlüğe getirilen Recai Efendi döneminde daha da yoğunlaşmaya başlayan etki ve baskılar sonucunda belli bir gerilemeğe uğramış olmasına karşın o yıllar için modern sayılabilecek standartta olduğu söylenebilir. Yabancı dil eğitimi Fransızca ağırlıklı olarak zorunlu ve yüksek bir düzeyde verilirken 1891'de yayımlanan -ki çoğu maddesiyle eğitimi daha sıkı denetim altına alma amacı taşıdığı anlaşılan- yeni tüzük ve yönetmelikteki bir madde ile ek dil eğitimi olarak arapça, ermenice, rumca ve bulgarca'dan birinin de seçimlik ders olarak görülmesi zorunluluğu getirilmiş[20], Ali Reşat bu şekilde, temelleri Medrese-i Edebiye'de atılan fransızcasını geliştirmiş, arapça bilgisini de ilerletmiştir.[21]

Dönemindeki genel şartları ve özellikleriyle özetlemeye çalıştığımız Mülkiye,

---

[17] Ali Çankaya Mücellitoğlu, Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları...Ankara 1968-1969,I.cilt s.809

[18] Mustafa Ergün, II.Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, Ocak yayınları, Ankara 1996, s.284-287.A.Ç.Mücellitoğlu, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Ankara 1954, I. cilt, s.82-84

[19] A.Ç.Mücellitoğlu, Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları .... Ankara 1968-69, I.Cilt,s.809-810.

[20] A.Ç.Mücellitoğlu, Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ....Ankara 1968-71. 2.cilt, s.321:249.

[21] 17.07.1336 tarihli Tercüme-i Hal Varakası ve Zeyli, s.1; Oğlu Ercüment Osma'nın 1989'da derlediği bilgiler.Ali Çankaya'nın belirlediğine göre, Ali Reşat'ın mezuniyet yılı olan 1896-1897 Eğitim-Öğretim yılında, Mülkiye'de 1.,2.,3. sınıflarda görülen dersler şunlardır: "İlm-i Kelâm ve Tefsir, Hadis, İlm-i Fıkıh, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Fenn-i Seriyat, Kitabet-i Resmiye, İstatistik, Elsine-i Erbaa, Usûl-ü İdare-i Mülkiye, Usûl-ü Maliye, Arazi Kanunu, İlm-i Hukuk, Tarih-i Osmani, Coğrafya- i Sınai ve Ticari, Fransızca, İlm-i Ahlâk, Hukuk-ı Düvel, Hukuk-ı Ticaret, Hukuk-u Ceza, Usûl-ü Muhakemat-ı Hukukiye, Hukuk-u Muhakemat-ı Cezaiye, Ahkâm-ı Evkâf, Nizamat-ı Zaptiye."Ali Çankaya Mücellitoğlu, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, 1. cilt, Ankara 1954, s.326

1890'larda kırk yılı aşan geçmişiyle kökleşmiş, 1876'dan sonra da yüksek okul haline getirilmiş yapısı ile özellikle Müslüman-Türk toplumu içinde kendine saygın bir yer bulmuştur. Yaşamı aylık sürekli maaş ile garanti altına alınmış, her düzeyde devrinin saygın mesleği olan devlet memurluğuna eleman yetiştiriyor olmasına 1860-1870 dönemine nazaran 1880 ile 1894 arasında ekonomide görülen kısmi iyileşmeler sonucu, başta Mülkiyeli memur kitlesi olmak üzere toplumun bazı kesimlerinin yaşam standartlarında meydana gelen yükselişin de ilâve edilmesi[22] Mülkiye Mektebi'ne olan ilginin önemli nedenleri arasında olmalıdır. Bunlara Mülkiye'nin, o sıralarda durumu kötüye doğru gitmeğe devam eden "Devlet-i Aliyye"ye, son dönemlerde öğrenim görebilen kısmı ile Türk unsurunun gelenekselleşmiş mesleklerinden memurlukta elden geldiğince hizmet verebilme gayesinin eğitsel alanda en üst düzeyde simgeleştiği odak merkez olma konumunu da eklemek gerekir. Bu gibi çekici unsurların etkisiyle "Osmanlı kalemiye ve mülkiye memurları... özellikle önemli bir toplumsal grup oluştur(muşlardır)."[23] 19.yüzyıldan 20. yüzyıla akan yılların getirdiği siyasî ve ekonomik zorluklarla birlikte memurların konumunda da zamana yayılan bir süreç içerisinde gerileme görülmeğe başlanmış, böylece en üst düzey idarecileri dışında kâtiplerden öğretmenlere, okul ve daire müdürlerine kadar geniş yelpazede bir bordrolu kitle için- çoğunluğunu yine resmî ortamlarda olmamak üzere ek işler yaparak gelirini arttırma dönemine girilmiştir.....

Ali Reşat'ın, 1897'deki mezuniyetinden sonra Maarif Nezareti'nin Muhasebe Kalemi'nde küçük bir memur olarak göreve başlamasının, gelecek yıllardaki çalışmaları ve başarılı kariyeri göz önüne alındığında, bir tesadüf eseri değil, küçüklük yıllarından beri eğitime olan ilgisinin bilinçli bir tercihe dönüşmesinin sonucu olduğu anlaşılır. Onun Mülkiye'nin idadi kısmına girdiği 1890-1891 eğitim-öğretim yılında okulla ilgili tüzük ve yönetmelikte yapılan değişiklik ile Mülkiye mezunlarına, Darülmuallimin (Öğretmen Okulu) mezunlarının sayısal olarak yetersiz kalması

---

[22] Carter V. Findley, Kalemiye'den Mülkiyeye,Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, (çev: Gül Çağalı Güven), İstanbul 1996, s.30; Gündüz Ökçün, Korkut Boratav, Şevket Pamuk, "Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839-1913), (İktisadi Yapı) Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim yayınları, 3. cilt, İstanbul 1985, s.753-755

[23] Carter V.Findley, a.g.e., s.9; Ayrıca bkz., Metin Heper,"19.y.y'da Osmanlı Bürokrasisi", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul 1985 1. cilt, s.248 vd.

sonucunda değişik kademelerdeki okullarda -medrese, askerî okul vb. mezunları ile birlikte- öğretmen olarak çalışabilme imkânı verilmesi, özellikle eğitime ilgisi olan Mülkiye öğrencileri ile mezunlarına önemli bir olanak sağlamıştır.[24] Buna göre Mülkiye mezunları asıl görevleri olan memurluk yanında 25 yaşına kadar mülâzemet (aday) statüsünde olmak ve ancak bun dan sonra, kriterleri idarece belirlenen liyakat ve yeterlikleri göstermek şartıyla asil olarak öğretmenlik yapabileceklerdir.[25] Ali Reşat'ın da yılbeyıl bu takvimi izleyerek ve gerekli şartları taşıdığını göstererek öğretmen olabilmiştir. Ayrıca 1900 yılında "Darülfünun-ı Şahane"nin Fen ve Edebiyat Fakülteleri ile Mülkiye binası içinde öğrenime başlaması ve böylelikle Mülkiye Mektebi müdürünün aynı zamanda Darülfünun müdürü de olmasının etkisiyle aynı yıl Maarif Nezareti'nin aldığı bir karar sonucu Mülkiye mezunlarının istedikleri idadi (lise) öğretmenlik ve müdürlüklerine tayinlerinin serbest kalması Mülkiyelilerin eğitimle alâkadar olanlarını bu yöne kanalize eden bir diğer olanağı gün deme getirmiştir. Mülkiye Mektebi üzerine yaptığı geniş araştırmalarla tanınan Ali Çan kaya Mücellitoğlu konu hakkında şunları söylemektedir: " (Maarif Nezareti'nin) karar(ı), mezunlar arasında çok iyi karşılanmış, bu tarihten....(sonra) binlerce Mülkiyeli'nin çok şerefli öğretmenlik mesleğini seçmelerine ve ülkenin her yönündeki ortaokul, lise, yüksek okul ve fakültelerde görev almaları töresinin kurulmasına yol açmıştır. Maarif Nazırı Münif Paşa zamanında en yüksek derecesini bulan bu atamalar sonucu Mülkiyeliler, yurdun dört bucağına hem bilgi nurunu götürmüşler, hem de öğrencilerini hürriyete âşık, millî benliğe sahip olacak şekilde yetiştirmişler, o zamanki yarının Büyük Türkiye Cumhuriyeti temellerinin atılmasına katkıda bulunmuşlardır.[26]

Mülkiye'deki öğrencilik yılları sırasında Ali Reşat'ın -"tarih" dersinde dönemin siyasal otoritesinin sıkı denetimi ile meydana gelen içerik ve saat/süre kısıtlamalarının, tarih ile siyasetin karıştırılmasının ve eğitimde uygulanan metotların

---

[24] Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, TTK Basımevi, Ankara 1991, s.154-155) Mülkiye Mektebi'nin, sayılan öğretmen kaynakları içerisinde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Genel anlamda, öğretmenlik mesleğine, öğretmen okulları mezunları dışında eleman sağlama uygulaması meşrutiyet ve daha sonraki Cumhuriyet dönemlerinde de devam etmiştir. Geçmişe göre çok daha iyi şartlarda bulunduğumuz günümüz ortamında dahi halâ bu uygulamanın sürüyor oluşu ancak eğitim yönetimi ve planlama alanındaki yanlış politik uygulamalar ve yetersiz yaklaşımlar ile izah edilebilir.

[25] Ali Çankaya Mücellitoğlu, Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları... ,Ankara 1968, 2. cilt, s.249

[26] A.g.e., 2 cilt, s.303-304

etkisi ile olsa gerek- bilhassa son yılında 10'lu not sistemi üzerinden zar zor 5 alarak okuldan mezun olabilmek yolunda kendisinin en çok zorlandığı dersin "Tarih"olmuş olması,1908 sonrasının özgürlükçü ortam ve desteğinde telif ve tercüme birçok önemli tarih eserine imza atacak bir şahsiyet hakkında önemli, önemli olduğu kadar da dikkat çekici bir bilgi olarak aktarılabilir.[27]

Ali Reşat, mezuniyet yılı olan 1897'den itibaren meslek yaşamına atılmış, aynı anda bir ya da birkaç görevde bulunmuştur. 15.10.1897'de atandığı ilk vazifesi Maarif Nezareti'nin eğitim gelirlerinin tahsili, maaşlar ile masrafların kanunlara uygun yapılmasının sağlanması, denetlenmesi, ilgili defterlerin günü gününe tutulması, emeklilik işleriyle, vilayetlerdeki eğitim harcamaları konularında gerekli düzenlemelerin yapılması gibi eğitimle ilgili her tür parasal durumundan sorumlu olan Muhasebe Kalemi'nin Tahrirat kâtibi refikliğidir.[28] Yaklaşık iki yıl sonra 1899'da öğretmenliğe mülazemet (aday) statüsünde ilk adımını atmıştır. Kendi Memur Sicil Defteri ile Hizmet ve Maaş Çizelgesi'den edinilen bilgilere göre Ali Reşat'ın 1897-1908 arasındaki asil memuriyeti, Maarif Nezareti Muhasebe Kalemi Tahrirat Kâtibi refikliği olarak gözükmektedir. Yaklaşık on bir yıllık zaman dilimi içerisinde maaşında düzenli bir artış görülmekle birlikte yapmış olması muhtemel terfiler hakkında dosyasında açık ve net bir bilgi bulunmamaktadır. 1908'e kadar geçen süre içerisinde Ali Reşat'ın memuriyet görevi yanı sıra İstanbul'un birçok okulunda değişik branşlarda öğretmenlik yaptığı görülmektedir. Bunlardan ilki 28.05.1899'da atandığı Eğrikapı Merkez Rüşdiyesi Riyaziye (Matematik) öğretmenliğidir. Burada iki yıla yakın çalıştıktan sonra naklen Darülmuallimin'in İptidaiye (İlk Öğretmen Okulu) kısmına hesap (aritmetik) öğretmenliğine atanmıştır. Aynı kısımda 03.12.1904-14.11.1908 tarihleri arasında, Rüştiye kısmında da 16.01.1908-14.05.1909 arasında kitabet (yazı yazma) öğretmenliği görevlerini yürütmüştür. Anılan dönemde ayrıca Ocak 1902'den Ekim 1908'e kadar Vefa İdadisi (Lisesi) kitabet öğretmenliğinde de

---

[27] Mülkiye'nin 1924 mezunlarından Celaleddin Akhun'un Ali Çankaya'ya yazdığı mektupta, 1922 yılında Mülkiye'nin elli yıllık kapıcısı olarak hâlâ çalışmakta olan ve Ali Reşat'ı da tanıdığı anlaşılan Eyüp Ağa'dan aktardığı bilgi.Buna göre, Eyüp Ağa, 1922' de Ali Reşat'ın dersinden sınıfta kalmaktan korkan bir öğrenciye, hocasının da tarih dersi yüzünden okuldan güçlükle mezun olduğunu, o yüzden hoşgörülü ve anlayışlı olacağını söyleyerek teselli etmiştir.Ali Çankaya Mücellitoğlu, a.g.e., s.278

[28] Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1318(H), s.232;Maarif Nezareti'nin Tarihçesi ve Teşkilatı, (Hazırlayanlar:Ayhan Özyurt, Muzaffer Albayrak), TC Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Rehber Yayını, İstanbul,tarihsiz, s.10

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

bulunmuştur.[29]

Görüldüğü üzere Ali Reşat'ın öğretmenlik mesleğine ilk adım attığı branş "tarih" değildir. O sıralarda öğretmenlik yaptığı okullarda daha çok ihtiyaç duyulduğu anlaşılan matematik, aritmetik ve yazı yazma gibi değişik branşlardır. Adı geçen okullardan başka aynı dönemde, kesin görevde bulunuş tarihleri belirlenememekle birlikte Kabataş İdadisi ve Galatasaray Sultanisi'nde de çalıştığı anlaşılan Ali Reşat, II. Meşrutiyet'e kadar tarih dersi öğretmenliği yapmamış, bu branşa olan ilgisini adeta, 1908'den sonraki meslekî ve ilmî yaşantısında açığa vurmuştur.[30]

Mülkiye mezunlarının daha bir rağbet görerek ülke idaresinde bir çok branşta önemli mevkilere gelmeğe başladıkları dönem II.Meşrutiyet devridir.[31] Ali Reşat'ın 1908 sonrasında Maarif'te asaleten aldığı ilk görev de, bundan sonraki meslek yaşamının önemli bir bölümünde eğitimin değişik kademelerinde sürdüreceği "okul idareciliği" görevidir.

Mülkiye Mektebi'nin idadi kısmı, liselerin ülke çapında birçok nokta da ardı ardına açılmağa başlamasıyla birlikte alınan bir kararla Mülkiye ana binasından taşınmış, yerine Darülfünun açılmıştır. Böylece 1900 yılı sonlarında Mercan'daki Sultan Sarayı'na taşınan lise kısmı yeniden teşkilatlanarak Mercan İdadisi adı altında eğitim öğretim faaliyetine devam etmiştir.[32] Ali Reşat ilk idarecilik görevi olarak Mülkiye' deyken kendisinden bir yıl önde olan Hüseyin Cahit'ten boşalan Mercan İdadisi müdürlüğüne 25.08.1908 tarihinde atanmıştır. İlk Tarih öğretmenliğine de aynı okulda, idarecilik vazifesi yanında 14.11.1908' den itibaren başlamıştır.[33]

1908'den sonraki dönemde de Ali Reşat'ın okul müdürlüğü ve değişik okullarda tarih öğretmenliği olmak üzere birkaç görevi birarada yürüttüğü görülmektedir.* Bu duruma bilhassa Osmanlı'nın son dönemleriyle Cumhuriyetin ilk

---

[29] B.O.A. Tercüme-i Hâl Varakası ve Zeyli, s.1-2, (Maarif Nezareti Sicil No.3383)

[30] Ali Çankaya'da bunun aksine,II.Abdülhamit devrinde de okullarda tarih öğretmenliği yaptığına dair bilgiler bulunmakla beraber bu durumun, Ali Reşat'ın tercüme-i hâl varakasından alınan bilgilerin dalgınlık eseri yanlış aktarımından kaynaklandığı düşünülmektedir. Çünkü diğer sicil bilgileri ve resmî kayıtlarda buna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. (Ali Çankaya Mücellitoğlu, a.g.e., 3. cilt, "Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Mezunları...,Müderris Ali Reşad", s.745 vd.)

[31] Ali Çankaya Mücellitoğlu, a.g.e., 1.cilt, s.214 vd.; 2. cilt, 1323-1332; Carter Findley; a.g.e., s.167-168

[32] Ali Çankaya Mücellitoğlu, a.g.e., 2. cilt, s.301

[33] B.O.A. Tercüme-i Hâl Varakası ve Zeyli, s.1-2

* Ali Reşat,Tarihi Osmanî Encümeni'nin temeli olan ve 1909 yılının Mayıs-Haziran aylarında kurulan Tarih Komisyonu'nun ilk açıklanan (9 Haziran 1325) listesinde daimi üyeler arasında gösterilmektedir.

yıllarında oldukça sık rastlanılmaktadır. Gerek konusunda uzman olan elemana ve özellikle de okullardaki branş öğretmenine olan acil ihtiyacın, gerekse devletin her geçen gün ekonomik vaziyetinin daha da kötüleşmesi sonucunda geçim şartlarının zorlaşmasının bu durumda et kileri olduğu söylenebilir.[34]

14.09.1909'da İstanbul Leyli İdadisi (İstanbul Lisesi) müdürlüğü ve tarih öğret menliğine atanan Ali Reşat öğretmenlik görevi üzerinde olmak üzere, Meşrutiyet döne mi maarifindeki ilk üst düzey idari görevi olan İstanbul Vilayeti Maarif Müdüriyeti'ne 30.10.1909 tarihinde terfien tayin olmuştur.[35] Ali Reşat'ın, 08.05.1910'a kadar sürdürdüğü İstanbul Leyli İdadisi tarih öğretmenliğinin yanı sıra Maarif müdürlüğü döneminde çalıştığı okullar ile girdiği dersler şunlardır: 26.04.1910- 14.10.1910 arasında Galatasaray Sultanisi'nde Tarih-i Osmanî ve Tarih-i İslâm dersleri; 08.09.1910'dan öğrencilerinin büyük bölümünün I. Dünya Savaşı'na katılması nedeniyle kapandığı tarih Ekim 1915'e kadar Mülkiye Mektebi'nde Tarih-i Osmanî dersleri ve ilk açılış tarihi olan 28.05.1910'dan Mülkiye ile benzer sebeplerden ötürü kapandığı yıl olan 1914'e kadar Maliye Memurları Mektebi'nde Tarih-i Osmanî dersleri.

Aynı dönemde Ali Reşat'ın, o yıllar maarifinde İbtidai ve Rüştiye okullarının ıslahı amacına yönelik yeni girişimlerden biri olarak açılmağa başlanılan Numune mektepleri hareketine Süleymaniye'deki Numune Mektebi'nin kurucuları arasında yer

---

Ancak 14 Teşrin-i Sani 1325 tarihinde kesinleşen Tarih-i Osmanî Encümeni âzâları arasında bulunmamaktadır. Bunun nedeni büyük olasılıkla işlerinin çokluğu ve Tarih komisyonu âzâlığının haf tada üç gün gibi yoğun bir çalışma programı gerektirmesinden dolayıdır.Bkz. "Tarih-i Osmani Hey'eti". Sabah" 19 Haziran 1325, s.2 , sü.6 ve "Tarih-i Osmanî Encümeni", Sabah, 6 Kanun-ı Evvel 1325. s.2. sü.1.Buna karşın, Ali Reşat'ın Ali Seydi ile birlikte liseler için kaleme aldığı 1327 (H.) (1909) tarihli Tarih-i Umumî'nin (Beş sınıftan müteşekkil mekâtib-i idadiye-i mülkiye'nin 3.sınıfı için, 1. cilt, 1. baskı, İkdam Matbaası 1327 (H.)) son sayfasında Kanaat Kütüphanesi'nin tarih eserleri tanıtılırken Ali Reşat'ın da Encümen üyesi olduğu belirtilmektedir. Bu bilginin yanlışlığı ve sonradan düzeltildiği de başka bir yerde zikredilmemesimden anlaşılmaktadır.

[34] Ali Reşat'ın Mülkiye'den sınıf arkadaşı ve Meşrutiyet'in Maarif Nazırlarından Babanzâde İsmail Hakkı'dan Cumhuriyet'in önde gelen Millî Eğitim bakanlarından Hasan Âli Yücel'e kadar birçok öğretmenin.zamanında bu şekilde birkaç görevi bir arada yürüttükleri görülmüştür.Bunun dışında, ayrıca Ali Reşat'ın Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte öğretmenlik görevi yanında eğitimin değişik kademelerinde önemli idarî mevkilere yükselişinin,Hasan Âli Yücel'in belirttiği üzere Meşrutiyet idaresinin,istibdad devrinde her tür olumsuzluğa karşın namusu ve yeteneği ile dikkat çektiği halde ikinci planda tutulan. hatta sudan sebeplerle sürgün edilen şahsiyetlere ülke idaresinde değişik kademelerde yöneticilik görevi verme uygulamasının bir parçası olarak düşünmek de doğru bir yaklaşım olacaktır..(Hasan Âli Yücel, Türkiye'de Orta Öğretim, Ankara 1994, s.177

[35] M.E.B.A.,Sicil Defteri,No:1766, s.2-3 ve 4-5

alarak iştirak ettiği de görülmektedir.[36]

İstanbul Maarif Müdürlüğü'nü yaklaşık iki yıl beş ay sürdüren Ali Reşat, bu görevinden ayrıldıktan bir gün sonra, 25.03.1912'de Darülmuallimin-i Âliye (Yüksek Öğretmen Okulu) müdürlüğüne atanır. 21.08.1912'de okulun tarih muallimliğini de üstlenir. Buradaki müdürlüğünü 09.11.1913, muallimliğini de 30.11.1913 tarihlerine kadar sürdürmüştür.[37] Ali Reşat, Meşrutiyet'in önde gelen eğitimcilerinden olan Sâtı Bey'den devraldığı Darülmuallimin müdürlüğü'nü, kendinden önce başlayan reformları sürdürerek başarı ile icra etmiş[38], buradan ayrıldıktan hemen sonra 10.11.1913'de bu kez Meclis-i Maarif azalığına getirilmiştir. Burada 9 ay kadar devam eden hizmetinden sonra 14.08.1914 tarihinde te'lif ve tercüme dairesi azalığına getirilen Ali Reşat Darülfünun'a atandığı tarih olan 14.10.1915'e kadar bu görevi sürdürmüştür.[39] Bundan sonra Ali Reşat'ın dönem dönem aralıklarla da olsa epey müddet sürecek olan Darülfünun-ı Osmanî günleri başlamıştır.[40] Ali Reşat'ın aynı zamanda müderrislik* statüsündeki ilk görevi olan Darülfünun Edebiyat Fakültesi

---

[36] B.O.A.,Tercüme-i Hâl Varakası ve Zeyli, s.2.Numune mektepleri, Abdurrahman Şeref'in ilk Maarif Nazırlığı döneminde (1909) gündeme getirilen yeni uygulamalardandır. Bu okullar yabancı dil ve ameli programlaradan oluşan çağdaş bir eğitimi müslüman-Türk unsura sunmayı hedefelemiştir. Gayr-ı Müslimlerin "Aliyans".mektepleri örnek alınarak kurulan bu okullar zamanla amacından saptığı için Cumhuriyet döneminde yerini "Ameli Hayat Mektepleri'ne bırakmıştır.O.N Ergin. Türkiye Maarif Tarihi, cilt:3-4, s.1419-1422,2133.Necdet Sakaoğlu, Osmanlı Eğitim Tarihi, İletişim Yayınları ,İstanbul 1991, s.139

[37] M.E.B.A..Sicil Defteri,No:1766, s.2-3 ve 4-5

[38] Cavit Binbaşıoğlu,Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s.550;Cavit Binbaşıoğlu ile röportaj, 24 Mayıs 1996

[39] M.E.B.A., Sicil Defteri,No:1766, s.4-5.1914 yılı ortalarında,Meclis-i Kebir-i Maarif'ten alınarak yeniden Maarif Nezareti merkez teşkilatına bağlanmış ve Ali Reşat'ın da içinde bir-iki yıl bilfiil görev yaptığı Telif ve Tercüme Dairesi Osmanlı'nın en son ve önceki benzerleri içerisinde de en üretken resmî telif tercüme organı olmuştur.Yarısı kadarı 1914-1915 yılları arasında birçok farklı alanda olmak üzere 100'ü aşkın eser yayınlanmıştır. Tacettin Kayaoğlu, Türkiye'de Tercüme Müesseseleri, İ.Ü., Sosyal Bilimler Entitüsü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dali, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s.84-98 ve 162

[40] Emekli Sandığı Arşivinden edinilen Hizmet ve Maaş Çizelgesi'nde,Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde çalıştığı yazıyorsa da bu bir okuma hatasından kaynaklanmış olmalıdır.Çünkü Ali Reşat Darülfünun'un Edebiyat Fakültesi ile İnas kısmı dışındaki bölümlerinde görev yapmamıştır.

* 1933'teki Üniversite reformu ile yüksekokullar ve Üniversite'deki öğretim görevliliği ünvanları değiştirilirken "müderrislik" karşılığı "ordinaryüs profesörlük" (1960'lı yıllara kadar), "muallimlik" karşılığı "profesörlük" ve "müderris muavinliği" mukabili de "doçentlik" olarak belirlendiğinden (Ali Arslan, "Cumhuriyet Dönemi İstanbul Darülfünunu'nda Öğretim Üyesi Olmanın Şartları ve İlmî Yetersizlik Dolayısıyla Görevden Alma" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, (Sayı.14,1994)ten ayrı basım 8 no'lu dipnot, s.163; Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi, 1. cilt, (Derleyen.E Hirş), Ankara Üniversitesi Yayını, İstanbul 1950,("İstanbul Üniversitesi Talimatnamesi"(1934))s.339-347). Ortaöğretim kurumlarındaki "muallimlik" görevleri "öğretmenlik" olarak ifade edilmiş, Mekteb-i Mülkiye, Darülmuallimin ve

"Tarih Müderrisliği"ne atandığı 14.10. 1915 tarihi bir yandan da, aynı (1915-1916) öğretim yılında, dönemin Maarif nazırı Şükrü Bey tarafından Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan yabancı profesörler getirterek ve değişik fakültelere/alt bölümlere Tarih, Coğrafya, Felsefe,... derslerinin ilave edilmesi gibi program geliştirme girişimlerinde bulunularak evvelce Emrullah Efendi'nin okulun çağdaş bir kimliğe kavuşturulması maksadıyla başlatmış olduğu yenilik hareketinin daha bir ivme kazandığı günlere denk gelmektedir. Bu vazifesi sicilinde 11.12.1915 tarihinden başlamak üzere "Kurun-u Vusta"(Ortaçağ) ve "Kurun-u Cedide"(Yeniçağ) müderrisliği olarak açıklanmıştır. Ali Reşat, aynı tarihten itibaren İnas (Kız) Darülfünunu 1. sınıf, bir süre sonra da 2. sınıf Tarih-i Umumi dersleri muallimliklerini de üstlenmiş, 02.10.1916'dan başlamak üzere bu görevlerine Asr-ı Hâzır(Yakınçağ) Tarihi dersi muallimliği de eklenmiştir. Bu yoğun program içerisinde başka okullarda da görev almaktan çekinmemiştir. Bunlar, 08.10.1918'den itibaren,yeni açılan Mülkiye Mektebi'ndeki Tarih-i Siyasi muallimliği; Nisan 1919'da lağvedilen İnas Darülfünunu'ndaki görevleri yeri ne Edebiyat Fakültesi'nde 01.04.1919 'dan itibaren 17, 18 ve 19. asırlarda Avrupa Tarih-i Siyasisi muallimlikleridir.[41] Bu görevlerine ek olarak 1918 yılı içinde geçici bir müddet Darüşşafaka Lisesi'nde tarih öğretmenliği yaptığı da görülmektedir.[42]

Bu arada Ali Reşat'ın, 15.03.1919 tarihinden itibaren vekâleten. 20.03.1919'dan sonra da asaleten atandığı, ancak toplam da 16 gün gibi çok kısa bir süre devam eden Tedrisat-ı Âliye (Yüksek Öğretim) umum müdürlüğü hizmeti de olmuştur.[43] Bunun ardından Darülfünun ve Mülkiye'deki hocalık görevlerine devam eden Ali Reşat, Yüksek Öğrenim genel müdürlüğü görevinden ayrılışından 2 ay 4 gün sonra 05.061919 tarihinde naklen ve terfian "tezkire-i sâniye(sadrazamlık tezkeresi)" ve "kararname-i nezaret (bakanlık kararnamesi)" ile Maarif-i Umumiye Nezareti müsteşarlığına getirilmiştir.[44] 08.03.1921'de bu görevden affedilmesine karşın 6 aya

---

Darülfünun-u Osmanî gibi yüksek okul-üniversite düzeyindeki okullarda görülen "muallimlik" ve "müderrislik" görevleri karşıklığa meydan vermemek için zikredilmiştir.

[41] M.E.B.A.,Sicil Defteri,No.1766, s.6-7

[42] B.O.A.,Tercüme-i Hal Varakası ve Zeyli, s.2

[43] "Tevcihat", Takvim-i Vakayi, 24 Mart 1335 (1919), N0.3504, s.1, bkz. Ek.No...4

[44] M.E.B.A.,Sicil Defteri, No.1766, s7-6.; "Dahilî Şuun-Maarif Nezaretinden" ,İkdam,9 Haziran 1335(1919),No.8022, s.2

yakın bir müddet sonra 29.08.1921'de yeniden bu makama getirilmiş ve Osmanlı'nın son Maarif müsteşarlarından biri olarak Nezaret'in ilgasına kadar görevini sürdürmüştür.

O sıralarda sürmekte olan İstiklâl Savaşı'nın Büyük Taarruz günlerinde Darülfünun'daki derslerinde Millî Mücadele aleyhindeki düşüncelerini yansıtmaktan çekinme- yen ve araların Damat Ferit'in Maarif Nazırlarından yazar Ali Kemal'in de bulunduğu Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası ile Hükûmet taraftarı hoca hakkında yükselen uzun soluklu öğrenci protestoları sonucunda bu hocalar görevlerinden alınmışlar, yerlerine yenileri getirilmiştir. 02.09.1922 tarih ve 323 sayılı Meclis-i Vükelâ Mazbatası uyarınca Ali Kemal'in girdiği "Avrupa ve Devlet-i Osmaniye Münasebatı Tarihi" dersi,konunun bakanlar kuruluna yansımasından önce uzun süreli ve hararetli tartışmalara sahne olduğu anlaşılan ve hususi olarak bu iş için oluşturulmuş üniversite müderrisler heyeti tarafından azalar arasındaki Ali Reşat'ın uhdesine verilmiştir. Ancak halen Maarif Müsteşarı bulunan ve üzerinde başka görevler de olan Ali Reşat'ın bu yeni görevi asil olarak kabul edebilmek için eski vazifelerinden birini bırakması zorunlu hale gelmiş ve atama kararı kısa bir müddet geçerli kalmış daha sonra yürürlükten kalkmıştır.[45]

Nezaretin ilgasıyla birlikte müsteşarlık görevi sona eren ve bir müddet açıkta kaldığı anlaşılan Ali Reşat'a,14.04.1923 tarihli dilekçesi üzerine "Encümen-i müdiran"ın yaptığı uzun incelemeler sonucunda,başlangıcı 01.11. 1922 tarihi olmak üzere 01.09. 1923'ten itibaren mazuliyet (görevden çıkarılma) maaşı bağlanmıştır.[46]

---

[45] B.O.A., Meclis-i Vükelâ Mazbataları,224/86, Bkz. Ek No.5; ayrıca bilgi için bkz. İsmail K. Gürkan. Darülfünun Grevi, İstanbul 1971

[46] M.E.B.A.. Sicil Defteri, No.1766. s.6-7. Burada Ali Reşat'a mazuliyet maaşı bağlanmasıyla ilgili oldukça ilginç ifadelere rastlanmaktadır.Buna göre: "Nezaretin ilgası ve Teşrin-i Sani 1338 tarihinden itibaren tatil-i faaliyet emri üzerine mümaileyh gayr-ı faal-i memuriye meyanında açıkta kalmış olup 14 Nisan 1339 tarihli mazuliyet maaşı tahsisi hakkındaki istida ve müracaatı üzerine Encümen-i Müdiran'ın 3 Mayıs 1339 tarihli içtimaında mümaileyhin Balıkesir ve Bursa'nın Yunanîler tarafından işgalini müteakip orada bulunan Kuva-yı Millîye ile alakâdar seaları (Kuva-yı bagiye ile alâkadar) diye azl ettirmesi ve binnetice hükûmet-i millîye aleyhinde davranmış olması itibarıyla haiz-ül istihdam olmadığına karar vermiştir.

Encümen-i Müdiran'ın 27 Mayıs 1340 tarihli içtimaında mümaileyhin haiz-ül istihdam olduğuna karar verilmiştir.

Mümaileyhe İstanbul'dan tediye edilmek üzere 1 Teşrin-i Sani 1338 tarihinden itibaren iki bin üç yüz otuz üç kuruş mazuliyet maaşı bil-tahsis..."1 Eylül 1340 tarih ve 4732/15788 numerolu tahrirat... dan anlaşılmıştır."

Buna göre ilkin müsteşarlık yetkisiyle ve büyük ihtimalle Bursa ile Balıkesir'de çalışmakta olan bazı ulusçu eğitim mensuplarının görevden alınması olayında rolü bulunduğu iddiasıyla millî güçlere

Devrin Ali Rıza Paşa kabinesinin Maarif Nâzırı olan Darülfünun eski müderrislerinden Gelenbevi Sait Bey'in çabalarıyla Darülfünun'un ıslahı amacıyla çıkarılan 11 Ekim 1919 tarihli yeni Nizamname ile üniversitenin bilimsel ve idarî özerkliği yolunda önemli bir adım atılmış oluyordu. Böylece, doğrudan Maarif Nezareti tarafından atanan müdürler idaresinde 1908'den beri geçen 11 yıllık zaman zarfında kendisinden beklenen atılım ve gelişmeleri bir türlü gerçekleştirememiş, hatta bir önceki Maarif Nâzırı Ali Kemal döneminde siya- sal maksatlı müdahalelerle tasfiyelere uğratılmış olan[47] Darülfünun'un önü açılmağa çalışılıyordu. Lağvedilen müdür-i umumilik ve şube müdürlükleri yerine, oluşturulacak bir müderrisler heyeti tarafından iki yılda bir yapılması plânlanan seçimler ile hem üniversite emini (rektörü) hem de şube yöneticileri(dekanlar) belirlenecek, böylece bilimsel ve idarî özerklik sağlanmış olacaktı.[48]

1919 yılı sonunda yapılan "emin" (rektör) seçimine Ali Reşat da aday gösterilmiştir. Oluşturulan "Müderrisler Meclisi" Tıp, Fen ve Edebiyat Fakültelerinden gösterilen toplam 72 aday arasında en çok oy alan dört kişi belirlemiştir. Buna göre Tıp Fakültesinden Besim Ömer Paşa 65 oy, Edebiyat Fakültesinden Ali Reşat bey 37 oy, Muslihiddin 20 oy ve Rıza Tevfik de 1 oy almışlardır. Böylece en çok oy alan iki aday, nizamname gereğince Maarif Nazırına -o sırada Sait Bey'dir- bildirilmiş, o da en fazla oy alan Besim Ömer Paşa'yı ilk Darülfünun Emini olarak seçip atamıştır. Aynı kurulda Fakültelerle ilgili diğer yönetim kademeleri de belirlenmiştir.[49]

---

aleyhtar addedilerek yeni görev verilmeyen Ali Reşat'ın durumu, yaklaşık bir yıl sonra toplanan encümence yeniden incelenmiş, gerekçesi kesin olarak vurgulanmamakla birlikte muhtemelen kendisinin herhangi bir suç ya da ihmali sabit görülmediğinden Cumhuriyet hükûmetinin eğitim kurumlarında yeni görev alabileceğine dair karara varılmıştır.Ancak meslek hayatının 25 yılı aşmış olan Ali Reşat yeni bir görevi kabul etmemiş, kendisine bağlanan 2333 kuruş mazuliyet maaşıyla emekliliğe ayrılmıştı. Yaptığımız araştırmada 1920 yılının ikinci yarısında Bursa ve Balıkesir ile civar ilçelerdeki kaymakam, polis müdürü vb.üst idare kadronun azil ve tayin suretiyle sık sık değiştirildiğini tesbit ettik.Ancak eğitim ile ilgili düzenlemelere pek rastlayamadığımız gibi,olmuş bir iki küçük değişik de bakanaların imzasıyla olduğu için müsteşar gibi diğer görevlilerin adlarının bulunmadığını saptadık. bkz.Takvim-i Vakayi, Haziran 1336-Aralık 1337.

[47] Emre Dölen, "Darülfünun,"Çerçeve yazı, (Eğitim), Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul 1985, 2. cilt, s.476-477

[48] Mustafa Ragıp Esatlı, "Darülfünun Eminliği", Akşam, 15.04.1943, s.2, sü.5-6

[49] "Darülfünun Eminliği,Müderrisînin Dünkü içtimaları-Besim Ömer Paşa 65 rey kazandı" İkdam, 2 Teşrin-i Sani 1335(1919),s.1 "Darülfünun-u Osmanî'de Divan Reisliği İntihabı" İkdam, 1 Teşrin-i Sani 1335(1919), s.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi yetkililerince 1945'te Tercüme-i Hal varakası ve Zeyli ile Sicil Defteri kayıtlarından yapılmış olan çevrim yazıda "emin"lik seçimlerinde Ali Reşat'ın 37, Besim

Doğal olarak dilediği gibi neticelenmeyen Darülfünun Eminliği ile ilgili seçimin sonuçları Ali Reşat'ı olumsuz etkilemiştir. Fakat eğitim kademelerindeki görevlerini sürdürmesine bir engel de teşkil etmemiştir.[50]

1923 yılında Darülfünun eminliğini sürdürmekte olan Besim Ömer Paşa ile muhtemelen eğitimle ilgili idarî bir konuda anlaşmazlığa düşen Ali Reşat, üniversitedeki görevinden istifa etmiştir.[51] 1924 yılı başından itibaren ilmî ve ticarî gayelerle açtığı Yeni Matbaa'da yayın işleri ile uğraşmaya başlar. Basım çalışmalarına bizzat kendisinin de iştirak ettiği matbaacılık uğraşısını 1929 Nisan'ındaki ani ölümüne kadar 6 yılı aşkın süre devam ettirir. Ölümünden sonra birkaç ay daha çalışan matbaa 1929 sonlarında satılır.[52]

Ali Reşat, 1928'de zamanın Cumhuriyet Hükûmetinin Maarif Vekâleti müsteşarlarından Kemal Zaim (Sunel)'in ısrarlı ricası üzerine fakültedeki görevine dönmeği kabul eder. Edebiyat Fakültesi Kurun-u Vusta Tarihi kürsüsündeki "serbest müderrislik"[53] görevini, 18.08.1928 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile, Eylül 1928'den ölüm tarihi olan 09.04.1929'a kadar sürdürür.[54]

Bu arada Ali Reşat'ın son uğraşılarından matbaacılık konusuna da değinmek

---

Ömer Paşa'nın 35 oy aldığı yazılmıştır ki herhalde burada bir okuma hatası olmuştur. Gerçek rakamların 37'ye 65 olduğuna ve Besim Ömer Paşa'nın oy fazlası nedeniyle Marif Nazırı Sait Bey tarafından "Emin" olarak atanmasına bir delil de, henüz atamaların kesinlik kazanmadığı ve ancak ilk sonuçların ilan edilerek yayınlandığı 2 Teşrin-i Sani 1335(1919) tarihli İkdam'da, Besim Ömer Paşa'nın fotoğrafının altında "İstanbul Darülfünunu Emini" ibaresinin kullanılmış olmasıdır.

50 Rikkat Osma ile Röportaj.17 Temmuz 1995.Bu arada Mehmet Ali Ayni Darülfunun Tarihi (Pınar yayınları, İstanbul 1995, s.77) adlı eserde, Edebiyat Fakültesi reislerini (dekanlarını) sayarken İsmail Hakkı Bey ile Köprülüzade Mehmet Fuat arasında Ali Reşat'ın da ismini zikretmiştir. Bu bilgi doğru olmayıp Ali Reşat'ın üstlendiği idarî görevler arasında Fakülte dekanlığı bulunmamaktadır. Ayrıca Mehmet Ali Aynî'nin isim ve tarihlerle ilişkili buna benzer başka hatalar da yaptığı bilinmektedir. bkz. Cemil Bilsel, İstanbul Üniversitesi Tarihi, İstanbul 1943, s.18

51 Ali Reşat'ın, Darülfünun'daki görevinden 1923 yılı sonunda istifa ederek ayrılmasına karşın, Hizmet ve Maaş Çizelgesi'nde 1338 (1922)-1928 arasında Fakültelerde sürekli çalıştığı belirtilmektedir. Bu bilgi doğru değildir. Bu dönem içerisinde Ali Reşat, bir tek olasılıkla, fakültelerde dışarıdan ücretli olarak ders vermiş olsaydı bile, bunun 1928-1929 arasındaki son yedi aylık çalışması için,aynı kayıtlarda belirtldiği üzere "serbest müderrislik" gibi bir not bilgi ile ifadelendirilmesi gerekirdi. Bu da yapılmadığı için, Hizmet ve Maaş Çizelgesi'nde belirtilen ve 31 yıl 6 ay ve 8 gün olarak hesaplanan ve bu şekilde toplam çalışma-hizmet süresine ilave edildiği anlaşılan bu beş yıla yakın fazlalık süre,muhtemelen kayıtları tutan memurun okuma yahut yazma hatasından kaynaklanmış olmalıdır.1766 numaralı Sicil Defteri ile (Tercüme-i Hal Varakası ve Zeyli)'nden edinilen bilgilere göre Ali Reşat'ın gerçek toplam çalışma-hizmet süresi, Maarif müsteşarlığından emekliğe ayrıldığı 01.11.1922 tarihine göre, 25 yıl 16 gündür. Bunun yanısıra, kesin ayrılış tarihi belirlenememekle birlikte 1923 yılı sonlarındaki istifasına kadar Darülfünun'daki görevini sürdürdüğü görülmektedir.

52 B.O.A.Tercüme-i Hal Varakası ve Zeyli, s.3

53 E.S.A. Hizmet ve Maaş Çizelgesi, s,1

54 B.C.A. Bakanlar Kurulu Kararları, No:15476'dan 030-11-1/42-27-6.Bkz. Ek No.6.

gerekmektedir. "Yeni Matbaa" adını verdiği matbaasında 1924-1929 arasında, son 1 yılında bütün maddî güçlüklere rağmen, Harf Devrimi ile değişen baskı düzenine uyum sağladığı yeni makinalarla işletmeği başarmıştır. Kesin faaliyet tarihlerini vermek gerekirse, 23.01.1924- 21.12.1929 arasında çalışan Yeni Matbaa'da;[55] çoğu kez matbaanın kendi adına, zaman zaman da Kanaat Kütüphanesi, Kütüphane-i Hilmi, Türk Neşriyat Yurdu, Şark ve Maarif Kütüphaneleri gibi bazı kütüphane ve yayın evleri ile ortak olarak bilimsel ve edebî eserler, hukuksal metinler, ticarî kağıtlar ile kırtasiye evrakının kaliteli bir tarzda basıldığı görülmektedir. 1928 yılında Yeni Matbaa'nın eski harflerle bastığı son kitaplardan olan, Akçuraoğlu Yusuf'un derlediği "Türk Yılı 1928" adlı çalışmanın arka kapağında matbaa ile ilgili verilen reklâmda şu satırlar göze çarpmaktadır:

"İstanbul'da Ankara Caddesi'nde Reşit Efendi Hanı'nda Yeni Matbaa" Avrupa fabrikalarından suret-i mahsusada celbettirdiği gayet mütenevvi ve güzel yeni harflerle her türlü kitap, mecmua, katalog, defter, cetvel, fatura ve emsalini tab' ve teclid eder.

Yeni Matbaa, ehveniyet, nefaset ve sür'at nokta-i nazarında en mühim bankaların, müesseselerin, şirketlerin emniyetini celb etmiştir.

Taşradan her türlü sipariş kabul olunur."[56]

Ali Reşat'ın Yeni Matbaası'nda altı yıl içerisinde değişik konularda basılmış kitap, broşür ve dergiler, belirlenebildiği kadarıyla, şöyle sıralanabilir:

Kitap ve Broşürler:

E. Kemal, *İşgal ve Mücadele Senelerinde Bir İstanbul Gencinin Yaptıkları*, Yeni Matbaa, İstanbul 1340, 162 sayfa.

Ahmed Rasim, *Yeni Sarf Dersleri*, 5. Sınıf, 2 kısım,Yeni Matbaa, İstanbul 1340, 118 s.

Akçuraoğlu Yusuf, *Siyaset ve İktisad Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale* (16 Eylül 1335-23 Nisan 1340),Yeni Matbaa, İstanbul1340 221s.

---

[55] B.O.A. Tercüme-i Hal Varakası ve Zeyli, s.3. .

[56] Türk Yılı 1928 (derl. Akçuraoğlu Yusuf), 1928 (Arka kapaktaki reklam).Bkz. Ek No.13. Bu arada 1960'larda İstanbul'da faaliyet gösteren "Yeni Matbaa" nın, Ali Reşat'ın matbaası ile isim benzerliği dışında başka bir ilgisinin bulunmadığı saptanmıştır.

Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke* (Meşhudat ve Vesaik-i Resmiyeye Müstenid Bazı Malûmat-ı Tarihiye), Yeni Matbaa, İstanbul, 1342 H.(1924), 45 s.

Dr. Besim Ömer, *Fen ve İzdivac*(Evlenebilecekler ve Evlenemeyecekler), Yeni Matbaa, İstanbul 1340 (1924), 94 s.

Ali Reşat, *Yeni Tarihi Umumî,* 2. cilt, Kurun-u Vusta - Kurun-u Cedide evâili, Lise I.devre, 2.sınıf için, Kanaat Kütüphanesi-Yeni Matbaa, I.Baskı İstanbul 1340, 2. Baskı, 1341, 391 s.

Ali Reşat, *Yeni Tarihi Umumî*, I.cilt, Kurun-u Ulâ ve Kurun-u Vusta. Liselerin I. devre I. sınıf ve muallim mekteplerinde tedris olunur, 3. basım, Yeni Matbaa İstanbul 1341, 401+2 s.

Ali Reşat, *Yeni Tarih-i Umumî,* 3. cilt, İstanbul'un fethinden zamanımıza kadar Türkiye Tarihi, Lise I. devre 3. sınıf, 2.Basım Yeni Matbaa, İstanbul 1341, 453 s.

Doktor Galib Ata, *Tıb Tarihi,* I.cilt (Tıb Tarihinin bidayetinden 18. asrın nihayeti ne kadar) Yeni Matbaa, İstanbul 1341-1925, 245+3 s.

Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi* (çev. Hüseyin Cahit), 8.Cilt,Yeni Matbaa, İstanbul 1925,368+10 s.

Dr. Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*,Yeni Matbaa, İstanbul 1925, 226+3 s.

Dr. Besim Ömer, *Gebelik ve Gebelikte Tedabir*,Yeni Matbaa,İstanbul 1340-1342 (1926), 151 s.

Nazmi Âsâf, *Anadolu'da İçilecek Sular Vefeyat Üzerinde Mühim Bir Âmildir*. Yeni Matbaa,İstanbul 1926, 26 s.

Sabri Şakir, Fuat Hulûsi,*Borçlar Kanunu Şerhi,*2 cilt,Yeni Matbaa, İstanbul 1926, I.cilt 384+ 14 s. 2.cilt, 398 s.)

Ahmet Rasim, *Matbuat Tarihine Medhal, İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi,*Yeni Matbaa, İstanbul 1927.

Mehmed Ali Aynî, *Darülfünun Tarihi,*Yeni Matbaa,İstanbul 1927.

Dr. Abdullah Cevdet, *Mükemmel ve Resimli Âdab-ı Muaşeret Rehberi*, Naşiri: Kitap ve Kağıt Pazarı- Agah Sırrı,Yeni Matbaa,İstanbul 1927, 508+11 s.

A. Refik Sıtkı, *İnkılâblar Muvacehesinde Türk İnkılâbı*,Yeni Matbaa, İstanbul 1927, 263 s.

Nureddin Ali İsmail Hakkı ve Hamza Hamid, *Cihaz-ı Bevl-i Tenasüli*,Yeni

Matbaa, İstanbul 1927,336 s.

Ali Fuat (Mülga Sadaret Müsteşarı), *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, Yeni Matba İstanbul 1928.

Muallim M. Cevdet, *Askerî Din Dersleri*, Yeni Matbaa, İstanbul 1928, 239 s.

Adapazarı Madenleri İşletme Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Yeni Matbaa, İstanbul 1928, 48 s.

Ali Reşat, *İlk Mekteplere Tarih Dersleri*, 5. sınıf, Türk Neşriyat Yurdu, Şark ve Maarif Kütüphaneleri,Yeni Matbaa, İstanbul 1928, 173 s.

Borçlar Kanunu Şerhi ve Nazariyeleri, Türk ve İsviçre Borçlar Kanunu, T.C. Adliye Vekâleti Neşriyatı (Hakimlere Mahsus),Yeni Matbaa İstanbul 1928, 816 s.

Türk Yılı 1928 (Toplayan Akçuraoğlu Yusuf -Türk Ocakları Merkez Heyeti tarafından neşrolunur.), Yeni Matbaa, İstanbul 1928, 655 s.

Ali Reşat, *Umumî Tarih, (Lise I. sınıf)* Maarif Vekâleti Yayını,Yeni Matbaa,İstanbul 1928, 312 s.

A.Ferid, *Ameli ve Fenni Arıcılık*, 2. Basım Çiftçi Kütüphanesi (1. Basım Şura-yı Ümmet Matbaası, 1328(1912)), Yeni Matbaa, İstanbul, Tarihsiz, 111 s.

Dergiler:

-*İlk Terbiye ve Tedrisat Mecmuası* (...Aylık Meslekî Mecmua) Yayımlayan Kırk- kilise (Kırklareli) Vilâyet Muallimleri, Yeni Matbaa- Matbaa-i Âmire, İstanbul 1. Teşrin, 2. Teşrin 1340 (1924) I.

-*Anadolu Mecmuası* (İlim ve Edebiyattan bahis.....mecmua) Aylık. Çıkaran Anadolu Komandit Şirketi, Nisan 1340(1924)- Mart 1341(1925), I, 1-11

-*Darülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası* (Tarihî, İçtimaî, Dinî, Felsefî), Yayımlayan: T.C. İstanbul Darülfününu. Süresi belirsiz. Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaası, Evkaf Matbaası ve Yeni Matbaa, 2.Teşrin 1341(1925)- 1.Teşrin 1928, I-II, 1-10

-*Aylık Mecmua*, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Anonim Şirketi, Yayımlayan: T.C. Ziraat Bankası Anonim Şirketi İstihbarat ve Neşriyat Müdüriyeti, Aylık Mecmua, Ankara-İstanbul, Yenigün Matbaası- Yeni Matbaa, Temmuz 1927- 1. Teşrin 1928, 1- 16 (7- 12. sayılar İstanbul'da basılmıştır.)

-Adliye Vekâletince 1340-1927 Senelerinde Müdde-i Umumiliklere Tebliğ Olunan Tamimler Mecmuası, Yeni Matbaa,İstanbul 1928, 781+94 s.

-Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası(Felsefî, İçtimayat, Tarih, Edebiyat) İki Ayda bir Neşrolunur. Cilt VII, Sayı 1, Mayıs 1929,Yeni Matbaa, İstanbul 1929, 320 s.+ Krokiler

C. Ali Reşat'ın Gazeteciliği ve Dergiciliği

a. Gazeteciliği

Ali Reşat'ın, yazar olarak devrinin belli başlı gazeteleri ile olan ilişkileri, Mülkiye'den mezun olduğu yıl başlamıştır. Buna göre sırasıyla Saadet, İkdam, Sabah, Gazete(Yeni Gazete)[57] ile zaman zaman da en son Vakit'te[58], büyük bölümü II. Meşrutiyet'in ilânına kadar olan dönemde birçok yazılarının yayımlandığı anlaşılmaktadır.[59]

İlk çalıştığı gazete Mehmet Naci'nin Saadet'idir. 1897-1898 arsında tahminen bir yıl kadar sürmüş olan Saadet'teki yazarlığını daha sonra belirleyebildiğimiz kadarıyla 1898 yılı sonlarından 1905 yılına kadarki bu dönem bir gazetede en uzun ve aralıksız çalıştığı dönemdir. İkdam'da devam ettirmiştir.[60] Ali Reşat'ın günlük olarak, güncel gelişmeler, çağdaş ve teknik ilerlemeler ile Avrupa ile olan siyasi ilişkiler ve siyasî tarih gibi çok çeşitli konular üzerine kaleme aldığı yazıları sayesinde İkdam'daki yıllarında basın camiasında tanınan ve saygı duyulan bir gazeteci-yazar kimliği kazandığı görülmektedir. Öyle ki 1900'lerle birlikte, Mülkiye'den sınıf arkadaşı Babanzâde İsmail Hakkı ile İkdam'ın en önde gelen belli başlı yazarlarından biri olmuş, bir süre de başyazarlık yapmıştır.[61] O sıralarda İkdam gazetesinde belli bir periyot içerisinde, Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi (Gürpınar), Necip Asım (Yazıksız),

---

[57] B.O.A. Tercüme-i Hal Varakası ve Zeyli, s.4

[58] "Ali Reşat Bey Dün Akşam Vefat Eetti", Vakit, 10.04.1929, s.3,sü.4

[59] İbrahim Alaattin (Gövsa), Tarik'te, ("Ali Reşat maddesi", Meşhur Adamlar ,Hayatları-Eserleri,1.cilt, İstanbul 1933-1935, s.3), Reşat Ekrem Koçu da Tasvir'de, ("Ali Reşat maddesi", İstanbul Ansiklopedisi, 2.cilt, İstanbul 1958, s.701)yazılarının yayınlandığını belirtiyorlarsa da gerek bu gazetelerin taranan nüshalarında gerekse resmî kayıtlarda bunları doğrulayacak bilgilere rastlanmamıştır. Ancak yazılarının imzasız yayınlanmış olması da ihtimal dahilindedir.

[60] B.O.A. Tercüme-i Hal Varakası ve Zeyli,s.3

[61] Hüseyin Cahit Yalçın, Edebiyat Anıları, (Yayına hazırlayan:Rauf Mutluay),Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul 1975, s.111; Nuri İnuğur, Türk Basın Tarihi, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1992, s.36-37.Enver Behnan Şapolyo, Türk Gazeteciliği Tarihi-Her Yönüyle Basın,Güven Matbaası, Ankara 1974, s.166

Teodor Kasap, Mahmut Sadık, Abdullah Zühtü, Maliyeci Cavit, Veled Çelebi, Mahmut Atâ, Hüseyin Cahit (Yalçın) ve A. Adnan (Adıvar) gibi isimlerin yer aldığı düşünülürse adı geçen gazetenin -"Sabah" ile birlikte- İstibdat döneminin aydın kadrolarının biraraya geldiği birkaç çatıdan biri olduğu görülür.

Ali Reşat'ın buradaki en yakın çalışma arkadaşları ise Babanzâde İsmail Hakkı, Saadet günlerinden tanıştığı dostu Abdullah Zühtü ile sonraki dönemlerde Sabah ve Gazete'de de birlikte çalışacağı, Meşrutiyet'in Osmanlı Matbuat Cemiyeti (1917) reisi, Cumhuriyet'in de ilk "şeyhül muharririn"inden olan Mahmut Sadık'tır.

Daha İkdam'daki ilk senesinde iken güncel gelişmeler üzerine telif ve Fransız basınından tercüme yoluyla yayımladığı yazıların beğeni toplaması sonucu 21.06.1899 tarihinde "...muharrir ve mütercimliğindeki hüsn-i hizmetine binaen rütbe-i salise ile" ödüllendirilen Ali Reşat,[62] 1905 yılı sonlarında İkdam'dan bir grup arkadaşıyla birlikte ayrılarak Sabah gazetesine geçmiş, 1908'e kadar da yazar olarak burada birçok makaleleri yayımlanmıştır. Aralarındaki rekabetin içerik farklılığı ve haber kalitesi gibi niteliksel unsurlardan değil tam tersine daha fazla satarak bir diğerinin önüne geçebilmek biçiminde belirginleştiği ifade edilen[63] A.Cevdet'in İkdam'ı ile Mihran'ın Sabah'ı aradaki bu çekişmenin, yazarların birinden diğerine geçmede herhangi bir teşvik veya engel oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Burada, hükûmete yakın gözükerek geçimini garantiye almak yolunu seçmemiş olan gazete yazarlarının esas amacının istibdad yönetimi altında dile getirmek istediklerinin en azından bir bölümünü, özellikle daha rahat koşullar içerisinde yazıya dökebilmek olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca geçim derdinin sebebi olan maddî kaygıların etkisini de unutmamak gerekir.[64] Zamanında Diran Kelekyan ile Ahmet Rasim'in de içinde bulunduğu Sabah gazetesi kadrosunda yirminci yüzyılın ilk yıllarından itibaren Mahmut Sadık, Hüseyin Cahit, Adnan (Adıvar), Arif Cemil, Ahmet Emin gibi kalemler de yer almışlardır.

---

[62] B.O.A.Tercüme-i Hal Varakası ve Zeyli, s.4;Hüseyin Cahit Yalçın, bu tip ödüllendirmelerin siyasi otorite tarafından zaman zaman birçok gazeteciye yapıldığını, bunun II.Abdülhamit'in basını kontrol altında tutma ve yanına çekme politikasının bir parçası olduğunu, dolaylı olarak gazete sahiplerinin de işine gelen bu durumun yazarlar arasında pek ciddîye alınmadığını ifade ediyor.(Hüseyin Cahit Yalçın, age., s.104)

[63] Münir Süleyman Çapanoğlu,İkdam'ın 29uncu Yıl Dönüm" (Vakit, 8 Eylül 1337(1921),No:1345,Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar,Hür Türkiye Dergisi Yayını ,İstanbul 1962, s.52

[64] Hüseyin Cahit Yalçın, a.g.e., s.99

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Hüseyin Cahit'in anlattığına göre Ali Reşat'ın Sabah gazetesi yıllarında başından önemli bir macera geçmiştir. Buna göre Sabah'ta imzasız olarak kaleme aldığı ve teknolojinin son gelişmelerinden uçaklar hakkında bilgiler verdiği bir yazısından dolayı II. Abdülhamit'in hafiyelerinin saraya verdikleri jurnal ile -bu kez, İkdam'daki ödüllendirmenin tam tersine- soruşturmaya uğramış, kendisini zar zor kurtarabilmiştir.[65] Siyasal baskının en yoğun olduğu bu dünemde Ali Reşat'ın başından geçen bu üzücü olay kendisi için önemli bir tecrübe olmuş ve denilebilir ki ömrü boyunca siyasî otorite ile ilişkilerini belli bir mesafede tutma alışkanlığını bu devrede edinmiştir.

II. Meşrutiyet'i arkadaşları Babanzâde İsmail Hakkı ve Mahmut Sadık ile Sabah'ta karşılayan Ali Reşat, İkdam gazetesindeki meslekdaşları Ahmet Cevdet ve Hüseyin Cahit ile İkdam Matbaası'nda biraraya gelerek ortak coşkularını paylaşmışlar, sansüre karşı takınacakları ortak tavrı belirlemişlerdir.[66]

Ali Reşat'ın 1897- 1908 arasındaki 11 yıl zarfında, çalıştığı üç gazetede yüzlerce makalesi yayımlanmış olmalıdır. Basın dünyasındaki ilk yıllarından itibaren. özellikle 1890'ların sonlarından II. Meşrutiyet'in ilânına kadar devam eden gazetecilik yaşamında, kendi deyişi ile "....II. Abdülhamit'in nefsini muhafaza gailesini vehim ve vesvese derecesine çıkarm(asından)..."[67] kaynaklanan ağır baskı ve yayından önce sansür[68] döneminde kalem oynatmış diğer birçok arkadaşı gibi onun da yazıları imzasız çıkmıştır. Zaten o dönem basın-yayın organlarının neredeyse tamamında bu durumun gelenekselleş-mişçesine yaygın olduğu görülmektedir. Hele de Ali Reşat gibi hem devlet memuru hem de asaleten olmasa bile öğretmen olarak

---

[65] Hüseyin Cahit Yalçın, a.g.e., s.106.İstibdadın en yoğun olduğu dönemlerde isimsiz yazı yazmanın dahi kimi zaman güvenlik için yeterli olmadığı,zira gazetelere giren çıkanların takip edildiği ve ilanlara kadar her türlü yayının da matbuat idarelerince sansüre tabi tutulduğu belirtilmektedir.(M.Süleyman Çapanoğlu, "İkdam'ın 29 unucu Yıl Dönümü", (Vakit,),8 Eylül 1337(1921),No:1345) Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar, İstanbul 1962, s.52-53.....

[66] Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (Baskıya Hazırlayan:Rauf Mutluay)İstanbul 1976, s.10-11; Fuat Süreyya Oral. Türk Basın Tarihi, (1728-1922,1831-1922), 1.kitap. (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi)Yeni Adım Matbaası,İstanbul 1967, s.149-150

[67] Ali Reşat, Umumî Tarih, (Lise 3),2. Baskı,Maarif Vekâleti yayını,Devlet Matbaası İstanbul 1929, s.276

[68] Server İskit, basın-yayın faaliyetlerine uygulanan koyu sansürün, herbir yeni düzenleneni bir öncekinden ağır şartlar içeren matbuat nizamnameleri ile resmileştirilmeğe çalışıldığını yazmaktadır.(1857,1888 ve 1895 tarihli Matbuat Nizamnameleri), Server İskit, Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış Maarif Vekâleti Devlet Matbaası, İstanbul 1939, s.125-128.Ayrıca 1878'de Sansür Heyeti'nin oluşturulmasıyla gazetelerin basımdan önce denetlenmesi uygulması başlatılmıştır. (Hıfzı Topuz, Yüz Soruda Türk Basın Tarihi, Gerçek yayınevi, İstanbul 1973, (s.63)

çalışmakta olan gazeteci-yazarların, çoğu kez müstear (takma) ad yahut isimlerinin baş harflerinden oluşan kısaltmalar dahi kullanmadan imzasız yazılar yayımlamaları anlaşılır bir durumdur.[69] Ayrıca imzasız yazı kaleme almanın yazardan çok, maddî ve manevî sorumluluklarını azaltmak gibi birçok bakımlardan dönemin gazete patronlarının da işine geldiği unutulmamalıdır.[70]

Hatta durum o dereceye varmıştır ki, Meşrutiyetle birlikte istibdadın yanında sansürün de kaldırıldığına Sabah'çı Mihran gibi kimi gazete patronları oldukça zor inandırılabilmişlerdir.[71]

Ali Reşat'ın İkdam'da zaman zaman başyazılar da kaleme aldığı göz önüne alındığında üslûp ve ifade biçimlerinden bunların kime ait olduğu hususunda ipuçları elde edilebileceği düşünülebilir. Fakat bu da yanıltıcılık payı yüksek, iyimser bir olasılık olmaktan öteye gidemeyecektir. Ali Reşat'ın Sabah gazetesinde çalıştığı 1905-1908 arası dönemde, Avrupa'nın o sırada popüler olan roman ve hikayecilerden yaptığı çeviriler bile "Sabahın Tefrikası" ibaresi ile yayımlanmış, Ali Reşat mütercim olarak dahi kendi imzasını kullanmamıştır. Hissî ve polisiye-macera içerikli bu roman tefrikaları Ali Reşat'ın fransızcadan türkçeye ilk çeviri denemeleridir. Dört romandan oluşan bu tercümeler ancak Meşrutiyet'ten sonra "mütercimi Ali Reşad" imzasıyla kitaplaştırılmış ve Sabah gazetesi tarafından yayımlanmıştır. Tefrika olarak Sabah'ta yayımlanmış bu romanlar -tarihleri ile- şunlardır:

Altın Volkanı (Jul Vern[Jules Verne]'in Metrukât-ı Kalemiyyesinden) 06.09.1322 (19.09.1906) - Aralık 1322(1906)

Kenyon (Valas Kok [Wallace Cook]'tan) Mart 1323 - Nisan 1323 (1907)

Maryan (Mayn Rad [Mein Red]'dan) Temmuz 1323 - Eylül 1323 (1907)

Vilyam (Mayn Rad [Mein Red]'dan)*

Yabancı dil olarak Fransızca'ya büyük önem veren ve bu çabasından ileride önemli ölçüde yararlanacak olan Ali Reşat'ın bu ilk çevirileri hem kendisine sınırlı da

---

[69] Rikkat Osma,bütün basın-yayın hayatı boyunca babasının takma,kısaltma vb. gibi herhangi bir başka isim yahut kodlama kullanmadığını belirtmektedir.Diğer basın-yayın tarihi ile ilgili kaynaklardan yaptığımız araştırmalar da bu bilgiyi doğrulamaktadır

[70] Adnan Giz, "1900'ün Mutlu Dünyası" (Dizi yazı),(Cumhuriyet,05.01.1972, s.4

[71] Fuat Süreyya Oral, Türk Basın Tarihi, I. Kitap, Yeni Adım Matbaası, İstanbul 1967, s.151

* Gazete nüshaları eksik ve çok yıpranmış durumda olduğundan yayınlanışlarının kesin başlangıç ve bitiş tarihleri belirlenemedi. Kitap olarak basılışlarına dair künyeleri için bkz. Ek No.21. Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi

olsa ek bir maddî destek sağlama hem de dönemin sansürzede gazetelerini izlemeğe çalışan kısıtlı okuyucu kitlesinin, suya sabuna dokunmayan, genelde oyalayıcı kimi zaman da kaliteli roman tefrikaları ile ilgisini çekebilme çabasının örnekleri olarak betimlenebilir.[72] Bunun yanısıra, Ali Reşat'ın bu girişimleri ondokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren Avrupa'dan -özellikle fransızcadan- tercümeler yoluyla başlayan Türk romancılığının gelişimine küçük de olsa birer katkı olarak düşünülebilir.*

Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte birdenbire içine girilen serbestiyet ortamı, sansürün kalkışı ve iade olunan söz söyleme hürriyeti, birkaç ay içerisinde -çoğu kısa ömürlü olan- yüzlerce gazete ve derginin ortaya çıkmasına neden olmuştur.[73] Bu sevinçli ve hareketli ortam içerisinde mesleğin eskilerinden Abdullah Zühtü, Mahmut Sadık'la birlikte Karabet'in "Resimli Gazete"sini alıp günlük hale getirmiş ve "Gazete (sonradan Yeni Gazete)"[74] adı altında yayın hayatına sokmuştur. Ali Reşat da, yayın politikası kısaca "Gazetemizin mesleği meslek-i serbestidir." cümlesi ile ifade edilen "Gazete'ye Sabah'tan ayrıldıktan kısa bir süre sonra katılır. O sırada İsmail Hakkı, Hüseyin Cahit, Ahmet Rasim, Hakkı Behiç, Mehmet Rauf, Mehmet Cavit, Behice Rıza ve Sabiha Hanım gibi isimler de Gazete için yazılar kaleme almaya başlarlar. Meşrutiyetin, coşku, sevinç ve beklentileri ile eski döneme yönelik ağır eleştirileri de Gazete'nin o dönemdeki nüshalarında yazıları çıkan bu gibi etkili kalemlerden takip etmek mümkündür.

---

[72] Ahmet İhsan'dan Hüseyin Cahit'e kadar dönemin birçok genç gazetecisi benzeri sebeplerden dolayı bu tip çeviri çalışmaları ile uğraşmışlardır. (İ.H.Sevük, Avrupa Edebiyatı ve Biz, 2. cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul 1941, s.243; Hüseyin Cahit Yalçın, Edebiyat Anıları, s.113

* Bkz.M.N. Özön, Türkçede Roman (Bask haz.Alpay Kabacalı), İstanbul 1985, s.115

[73] Türkiye'de 1980'li yıllardan itibaren uygulamada ağırlığını hisettiren kapitalist-liberal ekonomik sistem ve genelde dünyada esmeye başlayan özgürlük-demokrasi akımının etkisi sonucunda,1990'la birlikte birdenbire ortalığı kaplayıveren yüzlerce özel Radyo ve Televizyonun görüntülü ve sözlü basında yarattığı bolluğun yazılı basın alanında, Türkiye tarihi boyunca görülmüş ilk örneği,90 yıl önceki Meşrutiyetin özgürlük ortamında meydana çıkmıştır. Düşünme ve ifade özgürlüğünün yoğun baskı altında geçirdiği uzun yıllara bir tepki olarak meşrutiyet'in ilk yedi ayında (Temmuz 1908-Şubat 1909)o güne dek ülkede toplamı 121 olan, Türkçe ve diğer dillerdeki gazete-dergi sayısı,730'a,sadece İstanbul'da 52'den 377'ye yükselmiştir.1908-1914 arasında, ömrleri kısa ya da uzun olmuş toplam 1600 süreli yayın için imtiyaz alındığı görülmektedir.(Orhan Koloğlu,Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın, İletişim yayınları,Cep Üniversitesi,Serisi, No.89,İstanbul 1992, s.52)

[74] Gazete, (Resimli,her sabah neşr olunur Osmanlı Gazetesidir.) 17 Temmuz sene 1324,Perşembe, (30 Temmuz 1908), Birinci sene, Numero:1; Başlık altı. Ahmet Emin Yalman, Meşrutiyetle birlikte Ali Reşat'ın,arkadaşı Mahmut Sadık'la beraber Sabah için coşkulu yazılar hazırladıklarını belirtmektedir. Ancak,anılan bu geçiş döneminde de gazete yazılarının önemli bir bölümünün imzasız yayınlanmış olması ve ilgili nüshaların eksikliği nedeniyle bu yazılar tesbit edilememiştir. (A.Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, (Yayına hazırlayan. Erol Ş. Erdinç), 1.cilt, Pera-T-Yayın, 2. Baskı, İstanbul 1997,s.70.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Gazete'nin "rüfeka-i tahririyesinden"[75] olan Ali Reşat'ın aynı zamanda gazetecilik hayatındaki ilk ve tek imzalı yazısı olan "Maarife Bir Nazar" 19 Temmuz 1324 (1 Ağustos 1908) tarihli nüshada yayımlanır.[76] Adından da anlaşılacağı üzere yazıda mutlakiyetten meşrutiyete geçiş sürecinde eğitim dünyasında yaşanan sorunlardan bahsedilmektedir. Üç sütüna taşan uzunca sayılabilecek yazı içeri- sinde II.Abdülhamit ile dönemin siyasal kadrolarına eğitim açısından güçlü eleştiriler yöneltilmekte ve meşrutiyet idaresinden beklenilenler de dile getirilmektedir. O günlerin maarifinin muhasebe kaleminde memuriyeti ve geçici öğretmenliği devam eden Ali Reşat'ın, içinde bulunduğu eğitim dünyasının önemli sorunlarına olan ilgisini ortaya koyan bu yazıda II.Abdülhamit'in son beş yılının Maarif nazırı Haşim Paşa eğitim ve eğitim maliyesi hususlarında yetersiz olmakla ve yolsuzluk iddialarıyla suçlanmakta, Meşrutiyet'in ilanından bir hafta sonra yapılan bir değişiklikle göreve getirilen yeni Nazır Hakkı Bey'den yapması gerekenler konusunda beklentiler dile getirilmekte, bu arada yavaş işleyen prosedür de yumuşak bir dille eleştirilmektedir:

"Haşim Paşa'nın istifası üzerine Hakkı Beyefendi hazretlerinin Maarif Nezareti'ne tayin olunması, maarif-i Osmanî'nin idare-i hazıramıza muvafık bir devre-i cedide dahil olmağa başladığını gösterir."[77] "Bugün daire-i maarifde yapılacak pek çok şeyler vardır. Dersaadet ve taşradaki mekteblerimiz adeta yeniden tesis olunurmuşcasına ıslaha muhtaçtır. İstibdad devrinde maarife vurulan darbeler öyle rahneler açmışdır ki tamir ancak meşrutiyetî idareye lâyık, ihtiyac-ı millîmize muvafık mektebler vücuda getirmek, vazifelerini bihakkın takdir eder muktedir muallimler yetiştirmek ile mümkün olabilecektir.

Devr-i medid-i istibdadda maarifi boğmak, öldürmek için vâki olan icraatı: hafiyeler, casuslar, hamiyetsizler tarafından yapılan fenalıkları birer birer tâdad ile

---

[75] Ali Reşat'tan başka Gazete'nin yazı heyetinde bulunanlar,Hüseyin Cahit,Mahmut Sadık, İsmail Hakkı. Sezaizade Ahmet Hikmet, Lütfî,Tahsin, Münir, Sabri, Edhem, M.Hüseyin ve "bir muharrir-i siyasî" künyeli yazardır. "Rüfeka-yı Tahririye", Gazete, 17 Temmuz 1908, Sayı:1s.1,sü.1

[76] Ali Reşat, "Maarife Bir Nazar", Gazete, 19 Temmuz 1324 (1 Ağustos 1908), Sayı:3,s.2, sü.2-3-4

[77] Hüseyin Cahit, Meşrutiyet'in ilk günlerine kurulan yeni hükûmeti, eski devirden kalma birçok bakanı içinde barındırmasından ötürü eleştirmiş,gelişmelerin çok yavaş bir seyir izlediğini ve belirsizlik ortamının da atlatılamadığını ifade ederek bu durumu "ilk güceniklik" olarak nitelendirmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1976, s.20-24

efrad-ı milleti dilhûn etmek istemeyiz. Çünkü bu icraat-ı seyyieyi, bu fenalıkları yaymak için cildler doldurmak lâzım gelir. Fakat istibdad devrinin son Maarif nâzırı hakkında dahi birkaç söz söylemez isek hakayık-ı ahvali inzar-ı millete arz ile mükellef olan hür kalemlerimiz için vazifesizlik olur.

Haşim Paşa'nın devri istibdada pek lâyık bir Maarif Nâzırı olduğunu isbat için bilmem şundan başka bir delil ister mi? Müşarünileyh makam-ı nezarete geçer geçmez evvelâ kendisinin İstanbul cihetinde, münasebetsiz bir semtte kain köhne konağını 3000 liraya mukabil Numune-i Terakki Mektebi'ne -lüzum olmadığı halde- satmış, mektebin bu parayı def'aten tesviyeye iktidar-ı mâlisi müsaid olmadığından Maarif veznesinden almak için garip bir suret-i tesviye bulmuştur. Sonra bu konak alışverişi(nin gerisi) geldi. Bir hayli eski binalar, işe yaramaz konaklar kıymetlerinin birkaç misli bedel ile alındı... İcraatına bu alışveriş ile başlayan Maarif nâzırı'nın maarif hakkındaki fikrini öğrenmeğe lüzum yok ise de müşarunileyh bu ciheti de müteaddid defalar izah buyurmak lütfunda bulunmuşlardır!

Efrad-ı milletin mektebler için verdiği hisse-i maarifi daire-i maarifte toplanan bir sürü memur maaşına karşılık zanneden, senevi ancak dörtyüz bin liraya bâliğ olabilen maarif varidatından belki de nısfından ziyadesinin lüzumlu lüzumsuz memurlara, bunlar arasında nice casus ve vicdansızlara verildiğini kâfi görmeyen bu zat "Mektebler olmasa nezareti ıslah edeceğim; fakat muallimlerden vakit kalmıyor kendimize bakalım" sözünü kemal-i iftihar ile tekrar eder idi."[78] "Bir muallime icraat-ı tedris olarak verilen saatte yedi buçuk, beş kuruşu çok görür idi; mektep muallimlerinin maaşlarından kestiği üçer beşer kuruşu toplayarak kalemlere doldurduğu bendegânının maaşlarına zammetmekten çekinmez idi; bir muallimin maaşını yine kendi icadgirdesi olan hadd-i tensika iblağ için yanlışlıkla "(mucibince)" dediği zamanlar, bir gün sonra nadim olarak evrakı tekrar celb eder, "bana başka şeyler için para lâzımdır" diyerek "(mucibince)"sini yalar idi...."*

---

[78] II.Abdülhamit devrinin yetersiz ve yeteneksiz Maarif nazırı Haşim Paşa'nın,daha sonraları o dönem eğitim anlayışı hakkında darb-ı mesel biçimine dönüşerek en simgesel ve traji-komik bir ifade halini alacak olan bu cümlelerini,Meşrutiyet inkılâbının o en sıcak günlerinde-belki de ilk kez-yazıya dökerek kitlelere duyuran Ali Reşat olmuştur.

* İstatistik rakamları da Ali Reşat'ın bu güşlerini doğrulamaktadıt.Meşrutiyetten önce düzenli bütçelerin bulunmamasının da etkisiyle, yolsuzluklara daha rahat kapı açan bakanlık merkez yönetimlerinin genel harcamalar içerisinde oldukça önemli meblağları kendilerine kullandıkları görülmektedir. Maarif Nezareti'nin 1908 öncesinde merkez dairelerinin masrafları ile maaşlarına harcanan miktar genel eğitim

Ali Reşat'ın buraya kadar yönelttiği eleştirilerden, Maarif'teki bilhassa malî yolsuzluk ve suistimallerin, II. Abdülhamid'in eleştiriye kapalı, baskıcı devrinin, kışkırtarak üstünü örterek yahut uygun ortamını hazırlayarak sebep teşkil ettiği genel olumsuzlukların bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.

Yazarın kaleminden dökülen bu can alıcı ifadelerin, yıllardır muhasebe bölümünde memur ve aynı zamanda okullarında öğretmen olarak çalıştığından bizzat içinde olduğu öğretmen ve okul temelinde eğitimin, bilhassa maddiyatsızlığın etkisi ile her geçen gün daha kötüye gidiyor olmasına karşın yoksul halkın vergilerinden güya eğitim için alınan payların bakanlıkta hükûmete yakınlıkları ile kendilerine yer bulmuş, eğitimin e'sinden anlamayan işe yaramaz bir sürü elemanın şişirdiği kadrolara aktarılması savur- ganlığı örneğinde somutlaşan kötü yönetimi, kantarın her iki kefesinde bulunuyor olma avantajıyla görüp farkeden, ancak bütün bu ve buna benzer durumları döneminin en hor görülen bir diğer zor mesleği gazetecilikte[79] yazıya dökerek şikayet edebilme olanağı bulamadığı anlaşılan memur / öğretmen / muharririn özgürleşmiş kamuoyuna sansürsüz ve imzalı ilk açık seslenişi olduğu görülmektedir.

Ali Reşat yeni yönetimden, "milletin ruhu" olarak betimlediği eğitim-öğretim konusunda öncelikle gerçekleştirilmesi beklenen atılımları da coşkulu ifadelerle dile getirir.

"....Bu müstekreh bahisleri şimdilik bir tarafa bırakarak devr-i hürriyetin ilk Maarif Nâzırı olmak şerefini ihraz eden zat-ı muhteremi bütün kalbimiz, bütün samimiyetimiz ile alkışlarız.

Millet yeni Maarif nâzırı'nın iffet ve fetanetinden, fazl ü irfanından emindir.

---

bütcesinin %25'ini bulurken,düzenli bütçelerin yapılarak yapısal reformlara da geçilen sonraki yıllarda bu oranın hızla aşağı düştüğü dikkat çekmektedir. 1909'da %9'a, düşen merkezin harcama payı, 1914'te %2.5'a kadar gerilemiş,böylece bu gelişme bütçeden genel eğitime harcanan payın 6 yıl içerisinde on,on iki misli artış göstermesinde önemli rol oynamıştır. Bkz. Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Ankara. 1985, s.265 .

[79] Bu hor görülüşü bizzat yaşayarak en yakından hissedenler,doğal olarak gazetecilerdir.H. Cahit'in deyişiyle "...Abdülhamit devrinde gazetecilik epeyce zor ve tehlikeli bir sanattı.". Hüseyin Cahit Yalçın. Edebî Hatıralar, Akşam Kitabevi,İstanbul 1935, s. 102.Hüseyin Cahit'in gazetecilik mesleğine ilk adımını atarken kendisinden yardım ve desteklerini isteyen genç Ahmet Emin (Yalman)'a, elinden gelen yardımda bulunmadan önce,bir uyarı niteliğinde açıkça dile getirdiği; "oğlum fena bir meslek seçmek istiyorsun, bundan sana hayır gelmez, gel, gazetecilikten vazgeç, başka bir yol tut"biçimindeki sözleri bu durumun en somut ve acı örneklerindendir. Ahmet Emin Yalman,Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, I. cilt,(Yayına Hazırlayan:Erol Şadi Erdinç), 2. Baskı, İstanbul 1997, s.56-57

Kendilerinden büyük hizmetler bekliyor.Etfal-i ümmeti şan-ı insaniyete muvafık, devr-i mesud-ı hürriyete lâyık surette talim ve terbiye etmek, milletin istikbalini temin eylemek... İşte bütün Osmanlılar'ın Maarif Nezareti'nde Hakkı Beyefendi hazretleri gibi muktedir, fazıl, terakkiyat-ı garbiyeye vakıf, namuslu bir zatın bulunması iktiza eder idi. Hamdolsun bu saadete dahi nail olduk.

Nâzır beyefendinin herşeyden evvel nazar-ı dikkate alacakları bir cihet şüphesiz ki köylülerimizden, çiftçilerimizden "hisse-i maarif" namıyla alınan vergiler hasılatının tamamıyla mekteblere, terakki-i maarife sarf edilmesi hususudur. Yukarıda söylediğimiz gibi zaten memalik-i Osmaniye'nin vüsat-i ihtiyacı ile mütenasip olmayacak derecede cüz'i olan varidat-ı maarifin nısfı memur maaşına veriliyor. Maarife hizmet değil, tahrib-i maarif ile uğraşan kimselerin keselerine giriyor. Memleketimizde nice kazalar henüz rüştiye mektebi görmemiş. Hesapsız nahiyeler, köyler muntazam iptidai mekteplerden mahrum bulunmuş iken yine bu köyler, kazalar ahalisinin verdikleri hisse-i maarifin şehrî binlerce lira vazifeleri sansürlükten ibaret heyetlere devr-i istibdaddaki melanetlerine mükâfaten daire-i maarife doldurulmuş kimselere verilmesi milletçe nasıl tecviz edilemez ise hafiyelik, sansürlük usûlü ilga olunalı hayli zaman olmuş iken teftiş ve muayene heyetinin el'an istifa etmemesi o derece şayan-ı hayrettir.

Kırkbeş kişilik bir kalabalıktan ibaret olan Meclis-i Maarif, kuru bir gürültüden başka bir iş göremeyen kalemler efrad-ı milletin bütün sene alnının teri ile kazanıp da çocuklarının talim ü terbiyesi için devlete verdikleri hisse-i maarifi daha çok zaman bel' ve imha edemezler.

Mekteblerin ıslahı, milletin ruhu olan maarifin ihyası evvel be evvel merkezin tathirine mütevakıftır. Bunu müteakip yani tahsisi temin edildikten sonra sıra Dersaadet ve taşra mekteblerini meşrutiyetî idareye malik memleketler müessesat-ı âliyesi derecesine is'adına ait tedabir ve icraata gelir....."

Ali Reşat'ın bundan sonra, en azından sürekli olarak bir basın organında çalıştığına ve özellikle imzalı yazılarının yayımlandığına dair bilgi ve belge yoktur.[80]

[80] Hakkı Tarık(Us),1917'de çıkartmağa başladığı Vakit gazetesinde,eski arkadaşı Ali Reşat'ın da zaman zaman yazılarının yayımlandığını belirtmekte ise de bu bilgiyi doğrulayacak belirti ve kanıtlara rastlanmamıştır. "Ali Reşat Bey Dün akşam Vefat Etti", Vakit,10.04.1929, s.3,sü.4

O, 1908 yılı içerisinde basındaki aktif faaliyetlerini sona erdirmiş, bundan sonraki çalışmalarını ilk gençlik yıllarından beri dikkatini yoğunlaştırdığı ve ilk ürünlerini batılı çağdaş uzman bilim adamlarının eserlerinden türkçeye çeviriler biçiminde vermek üzere hazırlıklarda bulunduğu anlaşılan "tarih ilmi" ile bir diğer ilgi alanı olan Osmanlı -sonradan Türkiye Cumhuriyeti- eğitiminde alacağı idarî görevlere yöneltmiştir.

Ali Reşat'ın basın yaşamından ayrılışının bir kaç değişik nedeni olduğu söylenebilir. Yukarıda da değindiğimiz üzere bunlardan ilki, bir evvelden beri iç içe olduğu "maarif"e öğretmen-idareci ve bilim adamı olarak doğrudan hizmet verebilme isteğidir. Bir diğer sebep de kendisinin hiçbir devirde ve hiçbir nedenle doğrudan politika ile iç içe olmak istemeyişi, adeta uzak durmasıdır. Aslında II. Abdülhamit devrinde dahi, -genellikle varlıklarını sürdürebilmek için- zaman zaman siyasal otorite ile yakınlık kurmaktan[81] hatta İkdamcı Ahmet Cevdet[82] ile Sabah gazetesi sahibi Mihran[83] gibi gerekli gördüklerinde övgüler düzmekten geri durmayan patronlardan kimi en küçük muhabirlere kadar yayın organlarındaki birçok basın mensubunun aktif siyaset ve siyasetçilerle yakın ilişkileri vardı. Ali Reşat'ın ise hiçbir dönemde bu çeşit basın mensubu yazarlardan olmadığı görülmektedir. Hatta yakın arkadaşları Mahmut Sadık[84] ve Abdullah Zühtü[85] ile Hüseyin Cahit'ten Ahmet İhsan'a[86] kadar birçok basın mensubu değişik zamanlarda ve değişik nedenlerden ötürü, o günlere dek verdiği özgürlük mücadelesi ile meşrutiyeti ilân ettiren, daha sonra da iktidara geçen İttihat ve Terakki'ye üye kaydoldukları halde Ali Reşat bu yolu takip etmemiştir. Meşrutiyetin ilk günlerinde bir süre Ali Reşat'ın da yazı kadrosunda yer aldığını belirttiğimiz Gazete'nin sahibi Abdullah Zühtü'nün yine o günlerde İttihat ve Terakki'ye yakınlığı ile bilinen Tanin'le rekabet edebilmek için Cemiyet'e girişi[87] ve İttihat ve Terakki'nin dahi dikkatini çekecek derecede, gazetenin giderlerinin önemli bölümünü karşılayan

---

[81] Hüseyin Cahit Yalçın, "Sabah Gazetesinde", Edebiyat Anıları, s.102
[82] M.Süleymen Çapanoğlu, "İkdam'ın 29'uncu Yıl Dönümü", Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar, İstanbul 1962, s.48-49
[83] Hüseyin Cahit Yalçın, "Sabah Gazetesinde" a.g.e., s.105
[84] Ahmet Emin Yalman, a.g.e., I. cilt, s.60;Ahmet İhsan (Tokgöz), Matbuat Hatıralarım, I. cilt, İstanbul 1930, s.15
[85] Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, s.19
[86] Ahmet İhsan (Tokgöz), a.g.e., s.153
[87] Hüseyin Cahit Yalçın, a.g.e., s.19

Amiral Sait Paşa'nın babası Sadrazam Kâmil Paşa'yı özellikle desteklemek siyasetini gütmeğe başlaması[88] kimi gazete patronlarının çıkarları için "devr-i hürriyet"te de iktidara yakın olmak, yahut da tam tersi biçimde fikriyatına yakın hissettiği muhalefet partilerini yine çıkar ilişkileri çerçevesinde desteklemek alışkanlığından kurtulamadıklarını gösteriyordu. Meşrutiyetin bilhassa uzun süre berraklaşamayan ve sağlam sosyo-ekonomik, kültürel, politik ve ilkesel tartışmalardan değil kişisel ve grupsal çarpışmalardan doğan[89] karışık siyasi ortamındaki bu gibi gelişmeler, İstibdad devrinde sansürden geçirebildiği kadarıyla farklı ve özgün birçok güncel konu hakkında okuyucularını bilgilendirmek isteğiyle kalem oynatan Ali Reşat'ı özgürlük devrinin başlangıcında benzetme yapmak gerekirse doyuma ulaşmış başarılı bir sporcunun kulvar değiştirmesi gibi yıllardır en büyük özlemi olan hürriyete kavuşmuş bilimsel düşünüşlü bir yazar olarak eğitim ve tarih araştırmaları üzerine mesleğinin gereğini yapmağa yöneltmiştir.

İstibdadın, Abdurrahman Şeref'in nitelemesiyle, halkı aydınlattıkları için en büyük iki düşman olarak gördüğü matbuat ile maarifin[90] her ikisinde de uzun süre emek vermiş olan Ali Reşat hürriyet devriyle birlikte böylece bu sahalardan ikincisinde karar kılmıştır. Ancak yine de yayın dünyasından tamamen kopmamış. örneğin Mülkiye Mektebi mezunlarının yayın hayatının özgürleşmesiyle çıkarmaya başladıkları Mülkiye dergisi ile Darülmuaalimin'deki müdürlüğü sırasında,yine aynı hür ortamdan istifade ile Satı Bey döneminde yayın hayatına atılmış olan Tedrisat-ı İbtidaiye (Tedrisat) Mecmuası'nda mes'ul müdür ve idareci olarak görev almış,zaman zaman eğitim ve bilhassa tarih eğitimi ile tarihi konular üzerine yazılar ve başyazılar

---

88 Fuat Süreyya Oral,Türk Basın Tarihi ,1. Kitap, İstanbul 1967, s.18

89 Tarık Zafer Tunaya, II.Meşrutiyet döneminde,başta İttihat ve Terakki ile en büyük rakibi Hürriyet ve İtilaf olmak üzere, bir fırka üyesi ya da taraftarı olmanın adeta bir dine bağlılık imişçesine algılandığını. bu hastalıklı yaklaşımın çok geçmeden hürriyet umutlarıyla filizlenen meşrutiyet ortamını kasıp kavurmağa, adeta evvelki II.Abdülhamit istibdadını geri döndürmeğe başladığını, II. Abdülhamit'i hal' ederek iktidara geçen partinin kendisinin Meclis-i Mebusan'ı kapatarak,zamanında doğuşunu hazırladığı hürriyeti, güdük fırkacılık anlayışının tahriki içinde elleriyle boğduğunu belirtiyor.(Tarık Zafer Tunaya. "Yakın Tarihin Kâbusu:Fırkacılık, "Halkın Seviyesi", İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa, İstanbul 1988. s.171-172.199-200.Herhalde günümüz Türkiyesi'nin bütün kurumlarıyla sağlam bir demokratik sistemi bir türlü oturtamamasında, Mustafa Kemal ve Müdafaa-i Hukukçuların 20 yılı aşkın süren tek ve çağdaş bir hukuk sistemine dayalı ulusal-lâik bilinç/birlik yaratma çabalarına rağmen bir türlü kökü kurutulamayan, II.Dünya savaşı sonrasında da yeniden hortlayan bu marazi ve temelsiz fırkacılık saplantısının etkileri olsa gerektir

90 Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II.Meşrutiyet Olayları (1908-1909),(Hazırlayanlar: Bayram Kodaman-M. Ali Ünal), TTK yayını, Ankara 1996, s.6

kaleme almıştır. Adı geçen dergiler dönemin idarî ve siyasal yapıları ile eğitsel sorunlar üzerine uzmanlaşmış önde gelen yayın organları olarak dikkat çekmektedir.

b. Dergiciliği

II.Abdülhamit dönemi,başta ilk ve orta öğretim olmak üzere eğitimin hemen her kademesinde Tanzimat'la birlikte uygulamaya konulan yeni kanunların geniş bir zaman dilimi içerisinde sonuçlarının alınmağa başlandığı bir dönem olmuştur. Bu çerçevede önüne geçilemez ve geri dönülemez bir gelişim sürecine giren eğitimin anılan dönemde nicelik bakımından önemli ilerleme kaydettiği görülmektedir.[91]

Böylece II. Abdülhamit devri, Türk eğitim tarihinde ilk, orta, meslek ve yüksek okullar düzeyinde eğitimin yavaş yavaş ülke geneline yayılmağa başladığı bir dönem olmuş olmasına karşın adı geçen devirde benzer bir gelişimin nitelik/içerik yönünden aynı düzey de gerçekleşmediği görülmektedir.[92] Bunun nedeni sınırlı da olsa teknik ilerlemeyi izleme çabasının felsefî ve kültürel platformlara yaygınlaşamamış, hatta tersine karşıt yaklaşımların egemen olmuş olmasıdır. 1860-1878 arasındaki düşünsel düzeyi yüksek tartışmaların II. Abdülhamit devri ile kesintiye uğramış olması. bilhassa da iktidarının son on yıllık döneminde yaygınlaşan düşünce ürünü olan kitap. gazete ve dergileri yok etme politikaları meşrutiyeti doğuran özgürlük isteğinin. sağlam düşünsel kökenlerden ziyade sadece doğrudan muhatap olunan istibdada tepki biçiminde gelişmesine neden olmuştur. Böyle bir mirasla karşılaşan meşrutiyet ve hatta tarihsel dönem olarak devamı olan cumhuriyet devirlerinde meydana gelmiş uyanış hareketlerinin yetersizliği ve etkilerinin azlığı da büyük oranda epey süre devam eden yasakçı baskı politikalarının uzun vadedeki sonuçlarıdır.[93]

b.1. Ali Reşat ve "Mülkiye" Dergisi:

II. Meşrutiyet'in doğurduğu öğrenci, bilim ve meslek örgütlenmeleri ile

---

[91] Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi. TTK Yayını, Ankara 1991, s.163-164

[92] Hasan Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi,M.E.B., Devlet Kitapları, İstanbul 1970, s.164-168

[93] Orhan Koloğlu,bu baskı döneminin bir diğer sonucunun da,1860-1878 arasında islâm dünyasının basın ve fikir merkezi olma yo lunda ilerleyen İstanbul'un zaman içinde bu özelliğini yitirmesi olduğunu söylemektedir.Orhan Koloğlu, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s.52

bunların çıkarmağa başladıkları süreli yayınlar, uzun suskunluk döneminden sonra kamuoyunda meydana gelen uyanışın şüphesiz önemli belirtilerinden biridir. Mülkiye Mektebi ve Mülkiyeliler bu sahada, meşrutiyetin ilânından Ocak 1909'a kadar geçen kısa dönemde birbiriyle ilişkili üç önemli oluşuma hayat vererek daha sonraki benzerlerine öncülük etmişlerdir. Türk örgütlenme, eğitim ve yayıncılık tarihi alanlarındaki ilklerden olan bu üç girişim şunlardır: Mülkiye'de okumakta olan öğrencilerin 14.12.1908'de, ülkedeki ilk yüksek öğrenim gençlik örgütlenmesi olarak kurdukları "Müdavimin-i Mülkiye Cemiyeti"; aynı günlerde bu kez Mülkiye'den mezun olmuş ve o sıralarda özellikle İstanbul'da yüksek idarî mevkilerde bulunan genişce bir arkadaş grubu tarafından, aynı okuldan olma bilinci ile yurdun dört bir yanındaki Mülkiye mezunları arasında irtibat ve dayanışmayı sağlayarak seslerini duyurmak ve ülke için daha yararlı olabilmek hedefi doğrultusunda, Türk tarihindeki ilk mezunlar derneği olma özelliğiyle oluşturulmuş olan "Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihad ve Teavün Cemiyeti"[94]; okul mezunlarının kurduğu bu cemiyetin aylık süreli yayın organı olarak çıkarılan ve üç yıl kadar düzenli biçimde yayımlanan, ülkedeki ilk meslekî dayanışma dergisi "Mülkiye".[95]

Ali Reşat'ın, alanlarındaki bu üç "ilk"ten konumu gereği, son ikisinde aktif rol aldığı görülmektedir. Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihad ve Teavün Cemiyeti'nde Nisan 1909'dan Ağustos 1911'e kadar, cemiyet talimatnamesinin 13. maddesi gereğince fahri olarak yapılan Meclis-i İdare Heyeti Âzâlığı'nda bulunmuş[96], Mülkiye dergisinin de düzenli olarak çıktığı Ocak 1909-Ağustos 1911 tarihleri arasında yayımlanan 4 cilt-30 sayılık bölümünde dergi "imtiyaz sahibi ve müdürü" sıfatıyla

---

[94] Cemiyetin adı 1912'de "Mezunîyn-i Mülkiye Cemiyeti",daha sonra 1923'te "Mezunîyn-i Mülkiye İttihat ve Teavün Cemiyeti" olarak değiştirilmiştir.Ali Çankaya, Mücellitoğlu, Son Asır.....2. cilt, İstanbul 1968-1971, s.1323

[95] Carter Findley, a.g.e., s.168

[96] "Mekteb-i Mülkiye İttihat ve Teavün Cemiyeti",Mülkiye, No:1,Ocak 1909, s.65-85.Meclis-i İdare Heyeti âzâlığının koşulları, seçimi ve seçim sonuçlarının yayımlandığı nüshalar ve yazılar şunlardır: "Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti" No:1,Ocak 1909, s.67-69, "Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti, İctima-ı Umumi",No:3,Nisan 1909, s.18-21; Mekteb-i Mülkiye İttihat ve Teavün Cemiyeti Yeni Meclis-i İdare Heyeti"No:27, Haziran 1911, s.1-3; bu son yazıda,1911'in Nisan ayında nizamname uyarınca görevlerinin sona erdiği belirtilen Meclis-i İdare âzâlarından Tedrisat-ı İbtidaiye müdürü Şevki,Maarif Muhasebat müdürü Cevdet,Maarif Nezareti müfettişlerinden Efdal,Evkaf Nezareti Tahrirat Müdürü İsmail Hakkı ile o sıralarda İstanbul Maarif müdürü olan Ali Reşat'ın yerlerine yeni seçim sonucu başka üyelerin getirildiği belirtilmesine karşın,belki yeniden oy aldıkları belki de seçimlerden sonra bazı yeni âzâların görev almamaları üzerine

idarî görev yapmıştır. Bu süre içerisinde dergide Şark Meselesi'nden Mısır Olayı ile Kutsal Makamlar sorunu üzerine kaleme aldığı toplam on yazıdan oluşan kapsamlı dizi yazısı (Mülkiye, No.4, Mayıs 1325 (1909)–No.18, Temmuz 1325(1909)) ile C. Seignobos'un Historie Politique... (Tarih-i Siyasi...)'sinden -ki Ali Reşat Seignobos'un eserini 3 cilt halinde yine o yıllarda (1908- 1910) türkçe'ye kazandırmıştır- tercüme ettiği "İhtiraat ve Keşfiyatın Siyasiyata Tesiri" adlı bölüm (Mülkiye No. 17, Haziran 1325(1909)) olmak üzere siyasi tarihle ilgili toplam üç çalışması yayımlanmıştır.[97] Bunların dışında "Umum mezunin-i Mülkiye" olarak ifade edilen "Heyet-i Tahririye" imzalı yazıların en azından bir bölümünün Ali Reşat'ın kaleminden çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir.[98]

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ali Reşat'ın ömrü boyunca -o da yayımcılık kısmı ağırlıklı olmak üzere- aktif üyesi olduğu tek sivil cemiyet/dernek olan Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihad ve Teavün Cemiyeti ve dergisi Mülkiye'nin Türk sosyo-politik yaşamında değişik bakımlardan önemi bulunmaktadır.[99] Carter Findley, devlete memur yetiştirmek üzere meslek okulu olarak açılan ve II.Abdülhamit'in yüksek okul biçimine dönüştürerek gelişimine katkıda bulunduğu Mekteb-i Mülkiye'nin yirminci yüzyılda artık geçmişten farklı yeni bir profesyonellik anlayışı çerçevesinde bilinçli, toplumdaki konumunu irdeleyerek devletine daha iyi hizmet vermeğe çalışan, bu

---

boş kalan âzâlıklara eskilerden Memduh ve İsmail Hakkı ile Ali Reşat da yeniden getirilerek bu görevi bir süre daha sürdürmüşlerdir.bkz..Mülkiye, Temmuz 1911 veAğustos 1911,29 ve 30 numaralı nüshalar.

97 Bkz. Ek No.21. Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi.

98 Ancak bu yazılarda da açık imza olmadığı için Ali Reşat'ın Bibliyografya denemesine dahil edilmemişlerdir.Bundan başka Mülkiye dergisinin arka kapaklarında,Mülkiye mezunu yazarların o günlerde gündemde olan yeni eserleri,yahut eserlerinin çıkan kısımları hakkındakısa ve özlü tanıtım reklamlarına rastlanılmaktadır.Ali Reşat'ın Fransız Devrimi ile ilgili olarak fransızcadan çevirdiği ilk eseri Fransa İhtilâl-i Kebiri, (No.4,6 ve 8 arka kapak),Liseler için kaleme aldığı Asr-ı Hâzır Tarihi. (No.10,arka kapak)yine fransızcadan çevirdiği C.Seignobos'un Tarih-i Siyasî, Asr-ı Hâzırda Avrupa (1814-1896), (No.12, 16,23,28, ve 30, arka kapak) adlı eseri; Engelhardt'dan türkçeye çevirdiği ve Tanzimat ile ilgili türkçe ilk kapsamlı eser olan Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye' ye'nin Tarih-i Islahatı. (No.24, arka kapak) bunlar arasındadır.Asr-ı Hâzır Tarihi'nin tanıtımının yapıldığı nüshada (No.1, 1 Teşrin-i Sani 1910, arka kapak)o sırada İstanbul Maarif Müdürü ve İstanbul İdadisi Tarih-i Umumi muallimi olan Ali Reşat'ın, memleketin tarihe olan ihtiyacı karşısında,son bir yıl içerisinde harcadığı gayretin takdire şayan olduğu vurgulanmaktadır.Ali Reşat'ın eserlerinden başka "Ticaret Mektebi Usûl-ü Defter Muallimi" ve " Matbaa-i Amire Müdürü Hamid"in Mâlûmât-ı Ticariye ile Ali Reşat'ın yazdıkları bazı okul kitaplarına ortak imza attığı "Osmanlı Muharriri" ve Cemiyet İdare Heyeti azası , Ali Seydi'nin "Hükûmat-ı İslâmiye Tarihi" adlı çalışmaları da tanıtımı yapılan eserler arasında bulunmaktadır.

99 Mülkiye dergisinin, aylık 64 sayfa olarak düzenli biçimde yayınlandığı ilk 30 sayının transkripte edilmiş fihristi için bkz.Ahmet Nezih Galitekin, "Mülkiye Mecmuası" Müteferrika, Sayı.10, Kış 1996, s.143-185

bağlamda hem bir aile sıcaklığı hem de yeni oluşan bir sosyal grubun ifadesi olan "Mülkiyelilik" ortak paydasında biraraya gelen yahut gelmek için çaba sarf eden yeni tip bir memur nesli meydana getirdiğini vurgulamaktadır.[100] Gerçekten de bütün ülke çapında geniş bir memur kitlesine yeterince ulaşamamış, derneğe üye olanların aylığı ile aidatların toplanması meselesi gibi kimi iç sorunlarını halledememiş olmasına karşın Cemiyet'in talimatnamesinde belirttiği hedeflere, yani Mülkiyeliler'in özgür meşrutiyet ortamında birbirleri ile tanışıp kaynaşması, kendilerini topluma tanıtıp kabul ettirmesi gibi[101] -ki Mülkiye dergisi piyasaya çıkarak genel okuyucunun istifadesine de sunulmuştur-[102] temel ereklerine kısmen de olsa ulaşabildiği görülmektedir. İki buçuk yıl sonunda, Ağustos 1911'den itibaren derginin yayını aksamış, bölük pörçük 43. sayıya kadar çıkabilmiş ve I. Dünya savaşı ile birlikte çok sayıda üyenin orduya katılması ile Cemiyet 1916'da kendini feshetmiş, 1921'e kadar kapalı kalmıştır.[103] Bu ilk faaliyet döneminde kazanılan yeni ruh ile yüklenilen misyonun devam ettiği ve gelişimini sürdüren bir çizgide ileriki yılların ulusal ve laik cumhuriyet idaresine önemli emeği geçecek yeni nesil memur kitlesinin böylece oluşmağa başladığı söylenilebilir.[104]

Tüzüğe göre dergide sadece Mülkiye mezunlarının yazıları yayımlanmıştır.* Çıkan yazılar genel olarak meslekî, idarî, hukuksal, siyasi ve az sayıda da güncel kültür konuları üzerinedir. Örnek olarak bunlardan birkaçı şöylece sıralanabilir:

---

[100] Carter Findley, age., s.258-259.Bu durumun bir diğer belirtisi de,Türkiye'de yine ilk defa Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti üyelerince kullanılmış olan özgün yaka rozetleridir;bkz. Ali Çankaya Mücellitoğlu, a.g.e., 2. cilt, s.1328

[101] Hey'et-i Tahririye, "Mesleğimiz", Mülkiye, Sayı:1, s.1-8

[102] "Âsâr-ı Münteşire: Mülkiye Mecmuası", Sabah, 13 Temmuz 1909, No:8114, s.4

[103] Mülkiye Mektebi gibi,I.Dünya savaşı yıllarında kapalı olan Cemiyet, Aralık 1921'de eski tüzüğü ile "Mülkiye Mezunları Cemiyeti"olarak yeniden açılmış; varlığını sessiz sedasız 1931'e dek sürdürmüştür. Bundan sonraki on iki yıl yine kapalı bulunan Cemiyet bu devrede yerini Mülkiye Mektebi Talebe teşekküllerine bırakmış,1943'te ise, bugün de varlığını sürdürmekte olan Mülkiyeliler Birliği oluşturulmuştur. H.Tahsin Benli, Mülkiyeliler Birliği Tarihi, 1996, s.1-2

[104] Dergi yazarlarından Mehmet Asım'ın da belirttiği gibi,Osmanlı'nın son iki yüz yılında Batı ile olan temaslarda en çok içli dışlı olunan ve bir çok bakımlardan örnek alınan Fransa'nın saygın okulu "Ecole Libre des Sciences Politiques"'in Osmanlı'daki karşılığı olarak oluşturulan "Mülkiye Mektebi",devrinin en rağbet edilen okullarından biri durumundadır.Mehmet Asım, "Memurîn Muhakemesi", Mülkiye, No:3, Nisan 1909, s.50

* Bununla birlikte Mülkiye'nin 26 ve 27. sayılarında (Mart-Mayıs 1327) Abdurrahman Şeref Efendi'nin 1910'da TOEM'de yayımlanmaya başlanan "Topkapı Saray-ı Hümayunu" adlı makalesinin özetlenerek yayımlandığı görülmektedir.Buradan da derginin sayfalarında yalnızca Mülkiye mezunlarının değil, Galatasaray Sultanisi mezunu olan A. Şeref Efendi gibi Mülkiye mektebine uzun yıllar emek vermiş idareci-hocaların da yazılarına yer verildiği sonucu çıkmaktadır.

Hakkı Behiç, *Demokrasi-Hakimiyet,* (No. 1, 1 Şubat 1324 s.29-36), *Hakimiyet-i Âmme ve Terbiye-i İçtimaiye* (No.2, 1Mart 1325 vd., Dizi yazı); Hasan Hamit, *Gayri Müslim Teba-i Osmaniye'nin Hidmet-i Askeriyesi* (No. 4, 1Mayıs 1325, s. 1-8); Ali Seydi, *Türklerin Temeyyülat-ı Ruhiyesi* (No. 6, 1Temmuz 1325, s. 14-19), *Devlet-i Osmaniye'nin Son Bir Asırlık Tarih-i Teceddüd ve İnkılâbı* (No. 8, 1Eylül 1325, s. 41 -59) Efdaleddin, *Tarih* (No. 1, Şubat 1325 vd. Dizi yazı), *Osmanlılarda Vatan Muhabbeti* (No. 10, 1Kasım 1325, s. 37-43); Bedi' Nuri, *Hükûmet-i Kırtasiye* (No. 8, 1 Ey lül 1325,s.. 11-25), *Ulûm-u İctimaiye ve Fenn-i İdare* (No. 11, 1Aralık 1325,s. 29-33); Şefik, *Dersim Kıtasının Ahval-i Umumiye ve Esbab-ı Islahiyesi* (No. 14, 1Mart 1326); Emrullah, *Tedrisat-ı İbtidaiye* (No. 23, 1Aralık 1326. 42-64); Abdülgani Seniyy, *Yemen'in Necat ve Selameti: İhya-yı Maarif* (No. 1, 31Şubat 1325, s. 45-52), *Osmanlılarda Devletçilik, Memuriyetçilik, Teşebbüs-ü Zati, İstidad* (No. 21, 1Ekim 1325, s.50-63), *İdare-i Vilâyat ve Taksimat-ı Mülkiye* (No. 7, Ağustos 1909, S. 15-30): Mehmet Cemali, *Valilerin Derece-i Selâhiyetlerine Dair* (No. 15, 1Nisan 1326): Abdülfeyyaz Tevfik, *Terbiye-i Nisvan ve Tasfiye-i Ahlâk* (No. 26, 1Mart 1327, .74-78); Niyazi Asım, *Emil Butmi ve Paris Ulûm-u Siyasiye Mektebi* 1. bölüm (No:27.1 Mayıs 1327, s.129- 140; Tahir Lütfi, *Türkiye'ye Karşı Bulgaristan Politikası* (a.g.s. s.157-161); Aynizâde Hasan Tahsin, *İstanbul'da Tahsil-i Âli Hayatı* (No. 30. 1Ağustos 1327)

Memurların tâbi oldukları kanunlardan valilerin yetkilerine, idare-i maslahat yerine idare-i memleketin egemen kılınmasından yerel yönetimde yapılması gerekli reformlara kadar birçok önemli kanunun, sayfalarında irdelendiği "Mülkiye"deki bir diğer özgün tartışma da cemiyetin bir siyasî parti biçimine dönüşmek yahut doğrudan ve bir bütün olarak bir siyasî partiyi desteklemek yoluyla ülkenin politik yaşamına aktif olarak katılıp katılmama konusunda meydana gelmiştir. Dergi'nin müteakip sayılarında bu konunun ayrıntılarıyla müzakere edildiği görülmektedir.[105] Bu konuda üyelerin fikirlerini sormak için yazılan mektuplara verilen cevaplara göre partileşme taraftarı olanların (örneğin Mehmet Arif Bey gibi), Meşrutiyet'in ülkeye getirdiği özgürlük ortamında memlekete daha iyi ve doğrudan hizmet edebilmek için

[105] "Fırka-i Siyasîye Meselesi" Mülkiye, No:3, s.31-32/s.58-60

Mülkiyelilerin cemiyetten bir adım daha öteye giderek tek bir siyasî çatı altında toplanmaları gerektiği fikrinde oldukları anlaşılmaktadır.[106] Fakat partileşmeme ve doğrudan parti desteklememe fikrinde olanların (örneğin Hüseyin Cahit, Roma sefiri Hakkı Bey, Haleb valisi Reşid Bey gibi) ağır basan görüşlerine göre hem bir okullu ve meslekten olma ortak paydasından hareketle kendi aralarında birlik-kardeşlik duygularını güçlendirme, sorunlarını bu güçlü bağın yardımıyla çözme ve ülkeye "meslekî" hizmetlerini devam ettirme hedeflerine yönelik oluşturulan cemiyetin hem de esasta devlet memuru olan Mülkiyeli kitlesinin doğrudan aktif siyasetle uğraşmasının doğru olmayacağı aşikârdır. Demokrasilerde en az iki partinin bulunması gerektiğinin bilincinde olduklarını belirten Roma sefiri Hakkı Bey, ancak bu durumun oturmuş programlara sahip belirli hareket tarzlarında şekillenmiş siyasî partiler ile hayata geçirebileceğini, şimdilik ise memlekette İttihad ve Terakki etrafında biraraya gelmenin devam ettiğini, bunun önemli bir aşama olduğunu, çok partili yaşamın ise meydana gelecek gelişmelerle ileriki bir tarihte siyasal hayattaki yerini alabileceğini vurgulamıştır. Hüseyin Cahit de, partileşme türü bir girişimin: aynı okuldan mezuniyet ile genelde meslekî kader birliği ortak paydasında buluşan, ancak siyasal açıdan elbette ki birçok değişik görüşe sahip olduğu malûm olan Mülkiyeli ailesinin politik olarak biraraya getirilmesi çabasının tam tersi bir etkiyle bölünüp parçalanmaya sebebiyet vermesinden korkulması gerektiğini belirtmiş, kendisinin de gerçekleştirilmesi girişiminde, böyle bir hareketin içinde yer almayacağını açıkça dile getirmiştir.[107] Derginin ileriki sayılarında görüldüğü üzere devam eden müzakereler sonucunda partileşmeme ve bütün olarak açıkça bir partiyi desteklememe görüşü, zamanla ağırlık kazanarak kabul görmüştür. Bu sonucun gerek cemiyet ve gerekse derginin, devrin karışık siyasî ortamında, üstlendiği meslekî ve bilimsel önderlik rolünün, çağdaş memur yetiştirilmesindeki itici gücünün ikinci plâna itilerek unutulmasını engellemiş, temsil ettiği çağdaş zihniyetin, dönemindeki bütün zorlamalara karşın, ağır aksak da olsa devam etmesini sağlayabilmiştir denilebilir. Yine de günümüze kadar geçmiş süre dahil olmak üzere Türkiye'de, okulundan mezun memur kitlesinin bir sosyal çıkar grubu oluşturmada gösterdikleri ve belki de

[106] "Fırka-i Siyasiye Meselesi", Mülkiye, No:3, s.32
[107] "Fırka-i Siyasiye Meselesi", Mülkiye, No:3, s.32

en yoğun çabalar sonucu elde edilen ilk kazanım olan "Mekteb-i Mülkiye İttihad ve Teavün Cemiyeti"nin Meşrutiyet'in özgürlük havası içerisinde, sağlam sosyo-ekonomik ve düşünsel temellere dayalı olmadığı için olumsuz sonuçlanan partileşme ile ülke kaderine doğrudan ortak olma girişimleri, Türk demokrasi tarihinde pek fazla dikkat çekmemiş özgün hareketlerden biri olarak algılanmak durumundadır.

Cemiyet ve dergisi hakkındaki bölümü, Findley'in, "Mülkiye" mecmuasının yapısı ile dönemi içerisindeki yeri hakkında yaptığı şu tespitlerle sonlandırabiliriz:

"Derginin sayfalarındaki tartışmaların içeriğinden daha önemli olan bir nokta, profesyonelliğin gelişmesi açısından derginin taşıdığı bütünsel önemdi. Abdülhamit dönemi istabdadının ve (eski Mülkiye hocalarından) Mizancı Murat'ın (Turfanda mı yoksa Turfa mı?) eserinde gülünçleştirdiği koşulların ardından, burada ansızın bir fikri coşkunluk fışkırmış, memurların görevlerini tartıştıkları farklı vilayetler hakkında bilgi alışverişinde bulundukları ve idari sistemde gerekli değişiklikleri kimi zaman ileri düzeyde inceledikleri bir forum ortaya çıkmıştır."[108] Findley, bu dönemin profesyonellik anlayışının bir sonraki kuşağa göre daha sınırlı olmakla beraber -ki bu da normal karşılanmalıdır..- Mizancı Murat'ın talep ettiği seçkin, kimi zaman da kendini seçkinleştirmeğe çalışan yeni bir memur kitlesinin Mülkiye dergisi yazarları ile kendini göstermeğe başladığını da ilave etmektedir.[109]

b.2. Ali Reşat ve "Tedrisat Mecmuası"

Tanzimat dönemi yenileşme hareketleri içerisinde açılmakta olan yeni okullara öğretmen yetiştirmek üzere örgün ve meslekî eğitim kurumları olarak temelleri 1848'de atılan öğretmen okulları, geçen yıllar içerisinde kaydettikleri gelişim ile ilk, orta ve yüksek kısımlara ayrılmış, uzmanlaşma yolunda inişli çıkışlı bir seyir izlemişlerdir.[110] Açılan bu okulların ilki ve öncüsü konumundaki İstanbul Darülmuallimini'nin, 1908 sonrasında ibtidai şubesi ayrı olarak teşkilatlandırılmış, diğer bölümleri de yeniden düzenlenmiştir. Bunlar arasında en hızlı gelişimi, ünlü eğitimci Satı Bey'in idaresindeki Darülmuallim-i İbtidaiye Mektebi (İlköğretmen

[108] Carter Findley, a.g.e., s.268
[109] Carter Findley, a.g.e., s.268-269
[110] Yahya Akyüz, "Darülmualliminin İlk Nizamnamesi (1851) Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa," Millî Eğitim, No:95, Mart 1990, s.3-20

Okulu) göstermiştir. Mart 1909'da Mülkiye Mektebi'ndeki görevinden Darülmuallim-i İbtidaiye'ye müdür olarak atanan Satı Bey'in tabandan tavana doğru, genel ve lâik eğitimden yana olan görüşlerinin, Ziya Gökalp gibi millî eğitimi savunan aydınların ve Maarif nazırı Emrullah Efendi gibi "Tûba Ağacı Nazariyesi" adıyla ünlenen tavandan tabana doğru eğitimi diğer bir kısım eğitimcilerin fikirleri ile çekişmesine karşın Arap asıllı eğitimcinin ilkokul öğretmeni yetiştirme sahasında kararlı şekilde uygulamaya koyduğu çağdaş yöntem, yaklaşım ve girişimlerle, bizzat üzerinde çalıştığı yeni ilköğretim programıyla, görevden ayrıldığı tarih olan 1912 yılı Mart'ına kadar geçen dönemde, etkileri daha sonraki yıllarda da taşacak olan önemli başarılara imza attığı bilinmektedir.[111]

Darülmuallimin-i İbtidaiye'deki hareketli günlere ve ivme kazanan reform sürecine karşılık Âliye (yüksek) kısmındaki durgunluk ve istikrarsızlık dikkatleri çekmiş, 1909'da öğrencilerinin Darülfünun'a nakledilmesinden sonra 1908'deki eski sisteme dönüş yapılarak ibtidai ve âli şubeleri birleştirilmiştir (1910),[112] Aynı yıl içerisinde Maarif nazırı Emrullah Efendi'nin yardımları ile Satı Bey'in gayretleri sonucunda "Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası" adlı eğitim dergisi yayın hayatına kazandırılmıştır. Sonradan İstanbul Erkek Muallim Mektebi adını alan Darülmuallimin'in kadrosunun katkılarıyla Maarif-i Umumiye Nezareti adına çıkarılan ve ilk iki buçuk yıllık periyot içerisinde (1.Sayı (15 Şubat 1326)- 21.Sayı-1Ağustos 1328) mümkün olduğunca düzenli olarak (aylık) yayımlanan bu dergi, Meşrutiyet yıllarından günümüze değin geçen tarihsel süreç içerisinde, Türk eğitiminin en eski ve ciddi yayın organlarından biri ol- muştur.[113] Derginin "Nazariyat ve Ma'lûmât" (Kuramsal ve Bilgilendirme) kısmı ile "Ameliyât ve Tatbikât" (Satı Bey tarafından Darülmuallimin bünyesinde oluşturulan "Tatbikat Mektebi'nde verilen ders örneklerinin bulunduğu Uygulama) kısmı olmak üzere iki ana bölümden meydana geldiği, gerektiğinde bunlara eklenen, eğitimle ilgili kanun, yönetmelik ve

---

[111] Cemil Öztürk, Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası, TTK Yayını,Ankara 1995, s,23-26;Mustafa Ergün, II.Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri,Ocak Yayınları,Ankara 1996, s.314-316;Osman Kafadar,Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma,Vadi Yayınları,Ankara 1997,s.189-196

[112] Zekâi Konrapa, "İstanbul Darülmuallimini'nin Yüz Yılı, 1848-1948)," Yeni Bilgi, cilt 1, sayı:10, 16 Mart 1948 s.7

[113] Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi,(Başlangıçtan 1993'e Kadar), Kültür Koleji Yayını, İstanbul 1994,s.252

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

duyuruların yayımlandığı "Kısm-ı Resmî" ile eğitim dünyasından güncel haberlerin yer aldığı "Şuûn-u Maarif" bölümlerinin de dergi sonunda ilâve edildiği görülmektedir. Satı Bey' in üzerinde önemle durduğu Fenn-i Terbiye, Usûl-ü Tedris, Musiki, Resim, Elişi, Terbiye-i Bedeniye gibi derslerin şemalar ve resimlerle desteklenmiş ayrıntılı anlatımlarıyla zenginleşen dergi Asya'dan Avrupa'ya kadar birçok merkeze ulaşmış, aranır hale gelmiştir.[114] Satı Bey, 25 Mart 1912'ye kadar görevde kaldığı Darülmuallim müdürlüğü dolayısıyla derginin başyazarlığını da yapmış, birçok yazıya imzasını atmıştır. Onun ayrılışından sonra Darülmuallimin-i Âliye müdürlüğüne İstanbul Maarif Müdürlüğü'nden gelen Ali Reşat atanmış, selefinin başlattığı reform girişimlerini sürdürmüş ve okulun çekiciliğini devam ettirmesine katkıda bulunmuştur. Ali Reşat'ın 17 Kasım 1913'e kadar bir buçuk yıldan biraz fazla süren müdüriyetinde Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası da, Satı Bey devrinde kazandığı eğitimde öncülük ve yol göstericilik özelliğini korumuş hatta kapsamını genişleterek tedrisat-ı tâliye (orta öğretim) düzeyindeki okul ve öğretmenlere de hitap eder hale geldiği için adını "Tedrisat Mecmuası" olarak değiştirmiştir.[115] Darülmuallimin müdürü olarak Ali Reşat'ın "sermuharrir"liğinde çıkan ilk nüsha durumundaki Nisan 1328(1912) tarihli 19. sayıdan, yayın hayatına veda ettiği Mart 1926'daki 69. sayısına kadar yeni adı ile genişletilmiş kapsam ve içeriğini muhafaza etmiştir.[116]

Meşrutiyet devrinde başlayıp cumhuriyette devam eden öğretmen okullarının yayımcılık ve kültür faaliyetleri içerisinde önemli yeri olan Tedrisat-ı İbtidaiye (Tedrisat) Mecmuası'nın kurucusu Satı Bey ise ona yapısal açıdan ilk ve ortaöğretimi bir bütün olarak kapsayacak biçimde daha geniş bir çerçeve kazandıran Ali Reşat olmuştur. Onun çalışma süresi içinde oldukça zengin bir içerikle hazırlandığı görülen dergi, sebebi bilinmemekle birlikte Ağustos 1912 tarihli 21. sayısı ile yayınına 1,5 yıla yakın ara vermiş, 22. sayı okulun Ali Reşat'tan sonraki müdürü Ebulmuhsin Kemal

---

[114] Cemil Öztürk, age., s.25

[115] "İhtar" Tedrisat Mecmuası,Sayı:19, Nisan 1328(1912), s.1

[116] Ayrıca Ali Reşat'ın döneminde çıkan Mayıs 1912 tarihli 20.nüsahanın ön kapak kenarında, okullara, demirbaştan sayılmak üzere parasız olarak gönderileceğine dair şu ibareye yer verilmiştir:" Mekâtib-i resmiyeye-mektebin demirbaş eşyası meyanında kalmak üzere-meccanen irsal olunur".Ağustos 1912 tarihli 21. nüshadan itibaren ifadedeki "mekâtib-i resmiye" kısmının kaldırıldığı ve sonraki (örneğin, Ebulmuhsin Kemal Bey'in müdürlüğü) dönemlerde dergi kapağında yer aldığı görülmektedir.

zamanında Ocak 1914'te yayımlanmıştır. Bu tür aksamalara daha sonraki dönemlerde de rastlanılmaktadır. Aylık olarak yayımlanması gereken dergi 1914-1926 arasındaki dönemde ancak 47 sayı çıkabilmiştir.

Ali Reşat devrinde, nazariyat ve tatbikat kısımlarında Satı Bey döneminden itibaren denenmeğe başlanan soru-yanıt, yaş ve sınıfa göre anlatım, takrir ve tekrarlama gibi değişik yöntemlerin kullanılmasının örneklendirmeler yapılarak teşvik edildiği değişik ders numuneleri ile birçok vilâyette öğretmenlerce verilen konferansların metinlerinin yayımlanmasına devam edilmiştir.

Tedrisat Mecmuası'nda bu dönemde çıkan dikkat çekici bazı yazılar şunlardır: Feridun, *Terbiye-i Bedeniye* ; Harun, *Ulûm-u Tabiiye Tedrisatı* ; Ali Nusret, *Mebahis-i Edebiye-i Tesbihe Dair; Ahlâkî Kıraatlar; Elişleri Numuneleri* (Sayı 19, Nisan 1912); *Kitabet Dersi* (s.20, Mayıs1912); Ali Rıza, *Tenkid; Ayşecik* (Tarih ve sayı belirlenemedi)

Ali Reşat'ın Tedrisat Mecmuası'nın 20. sayısında (Mayıs 1912) genelde eğitim ile tarih eğitimi üzerine oldukça önemli iki yazısı yayımlanmıştır. Bunlar, "Mekteblerde Tarih Dersi" (s.50-64)ve "Dresd Sergisinde Hıfzıssıhha-i Mekâtib: Mekteb Binaları" (S.74-80)'dır. Bu yazılardan birincisi hakkında Ali Reşat'ın tarih bilimine ve eğitimine bakışının irdeleneceği ilgili bölümde ayrıntılı bilgi verileceğinden burada sadece ikinci yazıya değinilecek, Ali Reşat'ın genelde eğitim-öğretim konusuna bakışı aydınlatılmağa çalışılacaktır.

D. Eğitimci Ali Reşat

Ali Reşat'ın eğitimciliğine daha geniş bir açıdan ayrıca değinmek gerekmektedir. Önceki bölümlerde eğitim-öğretim alanında kaliteli eğitim personeli yetiştirilmesinden maddi(mali ve fiziki)ve özgürlükçü-çağdaş doğrultuda manevi yenileşme girişimlerine kadar birçok bakımlardan yapılması gereken reformlara dair düşüncelerini belirtmiştik. Buna göre II.Abdülhamit döneminde adeta hor görülmüş olan öğretmen camiasının yeniden ayağa kaldırılması eğitim dünyasına harcanmayan "Hisse-i Maarif"'in yeniden düzenlenerek doğru yönlere kanalize edilmesi ve eğitimin meşrutiyete lâyık özgürlükçü ve çağdaş bir düzeye yükseltilmesi, 1908 sonrasının önemli beklentilerindendir. Bunlarla birlikte eğitim dünyasının halihazırdaki önemli

sorunlarından biri de Haşim Paşa'nın bakanlığından beri gündemden düşmediği anlaşılan okul binaları meselesidir. Ali Reşat'a göre bu alanda yapılacak yenilikler esnasında Almanya gibi çağdaş batı ülkeleri örnek alınmalıdır. Ali Reşat'ın Almanya'daki okul binalarının sağlık durumu hakkında bilgi vermek üzere Tedrisat Mecmuası'na yazdığı makale, Dresd (Dresden)'de, adı geçen ülkenin son yıllarda eğitim-öğretim alanında katettiği önemli gelişmelerin gözler önüne serildiği serginin yazı ve fotoğraflarla ayrıntılandırıldığı kapsamlı Sergi Kataloğu'ndaki bilgilerden hareketle kaleme alınmıştır. Ali Reşat yedi sayfalık bu yazısında, -o dönem için- yüzyılı aşkın bir süredir ilköğretimin zorunlu olduğu bir ülkede başta okul sağlığı olmak üzere diğer bütün yönleriyle eğitim-öğretim konusuna, sergiler açarak bilgi verecek derecede önem verilmesinin normal olduğunu belirttikten sonra çocukların fiziksel gelişimlerini tamamlayıp sağlıklı birer insan olarak yetişebilmeleri yolunda bilimsel katkı sağlayabilmek için Alman okullarında 1842'den beri Beden Eğitimi dersinin programlara dahil edildiğini ifade etmektedir: "O zamandan beri hıfzıssıhha-i mekâtib seri hatvelerle terakki etti. Esbab-ı insaniyetperveraniye millî, iktisadî ve siyasî birçok esbab daha munzam oldu."[117] Alman İmparatorluğu'nun Avrupa'daki etkinliğini arttırmak yolunda sağlam yapılı, güçlü bir yeni nesile gereksinim duymasının da bunda etkili, yönlendirici bir rol oynadığını vurgulayan Ali Reşat bu bağlamda 1890'da Alman imparator unun konu ile ilgili verdiği bir nutuk sonrasında doktorlar, sağlıkçılar ve mimarların bu hedefe kanalize olarak ortak çalışmağa başladıklarını belirtmektedir. Ayrıca belediyeler ile hükûmet okul ve öğrenci sağlığı konusundaki uygulamaları en önde gelen vazifelerin den telâkki etmeğe başlamışlardır. Konu hakkında bilimsel-popüler birçok kitap yayımlanmış, herkes üzerine düşen görevi özenle yerine getirmeğe çalışmıştır. Ne işi, ne parayı, ne de zamanı esirgemeksizin sarfedilen yoğun gayretler ile Dresd Sergisi'nde gözler önüne serilen parlak sonuçlara ulaşılmıştır.

Dresd Sergisi sekiz ayrı bölümden meydana gelmiştir: Okul binalarında sağlık kuralları; dershanelerde sağlık kuralları; tedrisatta sağlık kuralları; okul tabibi; okul civarındaki sosyal örgütlenmeler; beden hareketleri; beden ve zihince geri kalmış

[117] Ali Reşad, "Dresd Sergisinde Hıfzısıhha-i Mekâtib,Mekteb Binaları",Tedrisat Mecmuası, No:20,Mayıs 1328, s.74-75

çocuklara özgü özel okullar ve sağlığı koruma eğitimi[118] Ali Reşat bunlar arasında yazısına konu olarak seçtiği, okul binalarında dikkat edilmesi gereken sağlık kuralları üzerinde durmaktadır. "Bu mesele Almanya'da suret-i katiyede halledilmiş gibidir." diyen Ali Reşat, okul binalarının iç bölümlenmesi, aydınlatma, ısıtma, havalandırma vb. bakımlardan okulların ne gibi şartlarda inşa edilmesi gerektiği konusunun artık tartışma dışı olduğunu, bazı ücra yörelerdeki eski birkaç bina dışında tüm okulların modern yapı tarzlarında kurulması işinin çoktan sonuçlandırıldığını belirtmektedir. Buna göre doktor, pedagog, okul idaresi ve memurlar ile mimarların işbirliği içerisindeki çalışmaları değişik coğrafya ve iklimlerdeki okullar için gereken düzenlemelerin yapılmasını sağlamıştır. Ali Reşat sergide, bu şekilde düzenlemeleri tamamlanmış iki yüz kadar okulun plân ve numunelerinin bulunduğunu ifade etmektedir. Bu plânların çoğunlukla büyüklü-küçüklü şehir yönetimleri tarafından bizzat gönderildiğini söyleyen Ali Reşat koyduğu dipnotta, Mülkiye mecmuasındaki idarecilik döneminde dergi sayfalarında ayrıntılı olarak defalarca tartışılmış olan ve kendisinin de desteklediği anlaşılan, kuralları iyice belirlenmiş, yerel güçlerin devletle olan ilişkilerinde suiistimallere meydan vermeyecek şekilde sınırları çizilmiş özerk-yerinden yönetimlerin Almanya'daki rekabet ortamı içerisinde birçok mesele ile birlikte okul binaları sorununun da merkezî yönetime neredeyse hiç yük ol- madan kendi çabaları ile çözdüklerini hatırlatmadan geçememiştir: "Gerek hıfzısıhha-i mekâtib ve gerek mesail-i sairede husule gelen terakkiyat-ı azimenin başlıca prensibi de Almanya'da belediyelerin muhtariyet-i idareye nail olmaları ve aralarında şiddetli bir rakebet bulunmasıdır.[119]

Özellikle büyük ilkokullara ait plân ve örnekler çok dikkat çekicidir. Buna göre 50.000 nüfuslu eski bir Yahudi yerleşimi olan "Fürt" şehrindeki büyük ilkokulun inşası için 1909'da arsa maliyeti hariç 560.000 mark -ki 110.000 mark sadece duşların bulunduğu kısma ayrılmıştır- harcanmış, hızla artan nüfustan ötürü bu yüksek harcamalar bir sefere mahsus kalmayıp,yapılması gerekli yeniliklerle sürekli biçimde devam etmektedir. Bu bağlamda sürekli yenilenme de sağlanmaktadır. Belli başlı şehirlerin yıllara göre nüfus artışlarını veren Ali Reşat, öğrenci sayısının da buna

[118] Ali Reşad,a.g.m., s.74-75
[119] Ali Reşat,a.g.m., s.74-75

paralel olarak sürekli arttığını ancak bu artış hızından daha yüksek miktarda yapılan yatırımlarla dershanelerdeki mevcutların artmak bir yana daha mantıklı, düşük seviyelere çekilebildiğini belirtmektedir.

Ali Reşat'ın ifadelerine göre, eğitime büyük önem verilen Almanya'daki mevcut okulları diğer ülke okullarından ayıran birçok önemli nokta daha vardır. Bunlardan dikkat çeken bazıları şunlardır: Okulların, sağlık kuralları uyarınca belirlenen güney, güney-batı yahut güneydoğu yönlerinden birine bakacak şekilde inşa edilmesi; okulun alacağı azami öğrenci sayısına göre, başta öğrenci dolaplarının bulunduğu koridorlar olmak üzere kişi başına yer oranının hesaplamalarla belirlenmesi, böylece en büyükler en üst katta olmak üzere hareket serbestisi üst düzeyde olan üç katlı sağlam binaların kurulabilir hale gelmesi; bina inşaatlarında yön, havadarlık ve genişlikle birlikte manzaraya da dikkat edilmesi; geniş merdivenlere ve mutlaka ayrı soyunma odaları olan duş salonlarına dikkat edilmesi: temizlik araç ve gereçleri ile havlu ve bornozların okul idarelerince ücretsiz temin edilmesi; her okulun küçük fıskiyeli basit su lavabolarıyla -Ali Reşat bu sistemi ayrıntılarıyla tasvir etmektedir- kesilmeyen ve yeterinden fazla miktarda suya sahip olmaları; her katta temiz tuvaletlerin olması; dershanelerin, yapılan ince hesaplar sonucunda nem oranına etkileri, ucuzluk ve kaliteli oluşlarıyla birinci gelen aydınlatma sistemleri (Osmiyum lâmbaları) ile donatılmış olması; en iyi ısıtma sistemi olarak da buharlı kaloriferlerin tercih edilmesi; bütün bu yeniliklerin uygulamaya konu- şunda her türlü tedbirin önceden alınması, güvenliğe büyük önem verilmesi.

Bu uzun yazı Ali Reşat'ın, döneminin Osmanlı'daki eğitim tartışmaları içerisinde birçoğu halâ kiralık olarak tutulmuş binalarda ve yıkık dökük koşullar içerisinde eğitimini sürdürmeye çalışan okulların fiziki durumlarının iyileştirilmesi bahsine olan ilgisini de yansıtması açısından önemlidir.* Ali Reşat, bütün bu çağdaş gelişmeleri, eğitimle ilgili çevrelerin bilgilenmesi, idarî ve siyasî otoritelerin de dikkatlerinin çekilmesi maksadıyla ayrıntılandırarak açıklamıştır. Okul binaları ile

* Meşrutiyet döneminde okulların gerek yapısal ve gerekse kullanımı açısından yetersizliği üzerine birçok yazı kaleme alınmıştır. Bunlardan en dikkat çekici olanlarından biri de Abdullah Cevdet'in, kendi gözlemlerinden hareketle yazdığı yazıdır.(Bkz.Abdullah Cevdet, "Mekteb Âlemi, Hayat Âlemi". Resimli Mekteb Âlemi, , 1Eylül 1329 (1911) den aktaran Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Ankara 1985, s244).

öğrencilerin sağlık durumlarının korunup geliştirilmesi üzerine kaleme aldığı bu yazı onun, ilk ve orta öğretimdeki fiziksel koşulların bilimsel olarak ele alınıp düzenlenmesi bağlamında eğitime verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu yazı ayrıca selefi Satı Bey ile 1919-1920'lerde Darülmuallimin müdürlüğü yapacak olan Selim Sırrı Bey'in, Meşrutiyet'in ilk yıllarından itibaren Türk eğitiminde öncülüğünü yaptıkları Beden Eğitimi derslerine okul sağlık koşullarının geliştirilmesini de ilâve eden Ali Reşat'ın bu konularla bilimsel düzeyde ne kadar yakından ilgili olduğunu da ortaya koymaktadır.

Ziya Gökalp'in ulusçu, Satı Beyin ilkokuldan üniversiteye, tabandan tavana doğru ıslah projesi içinde kitlesel ve lâik içerikli, Emrullah Efendi'nin üniversiteden ilköğretime doğru ıslah esaslı, Edhem Nejat'ın sosyalizme yaklaşan tarım ve ticaret ağırlıklı ve köy merkezli eğitim tasarıları gibi, Ali Reşat'ın Maarif'te fiilen hizmet verdiği dönemlerde gündemde olan eğitim tartışmalarına doğrudan yahut dolaylı olarak katıldığına, açıkça görüş belirttiğine dair bilgi ve belgeye rastlanılmamıştır. Ancak, döneminin eğitim koşulları içerisindeki önemli odak noktalarından ve tartışma konularından olan okulların fiziki şartları ile öğrenci sağlığı meselesine verdiği önem Satı Bey ve Selim Sırrı Bey'lerin görüşlerine çok da uzak olmadığını göstermektedir.

Darülmuallimin veya darülfünun mezunu olmayan ve öğretmenlik formasyonu bulunmayan Ali Reşat'ın, dönemin düşünce akımlarına olan mesafeli tutumunun eğitim tartışmalarının da benzer şekilde devam etmesinin genelde eğitim,özelde de tarih eğitimi konularında hissî, siyasî ve ideolojik yönlere kaymayan, çağdaş anlamda bilimsel pragmatik ve sonuç getirici uygulamalara yatkın bir yapıda olmasıyla ilişkilendirilebilir. Gerçekten de o, tarihçilik alanında da olduğu gibi, Batı'da eğitim, bilim ve teknoloji alanlarında kaydedilen gelişmeleri olabildiğince güncel ve yakından izlemeğe gayret eden, bunları, şiddetle ihtiyacı olduğunu gördüğü ülkesine duyurmağa, aktarmağa ve uygulamaya koymağa çalışan, görev bilincini her zaman diri tutan bir eğitimci portresi çizmiştir.* Bununla birlikte I. Dünya Savaşı'nın bitimindeki zorlu günlerde Müttefiklerce, Wilson İlkelerini çiğneyerek Osmanlı'nın işgal edilmesi ve İstanbul'un uluslar arası bir konuma getirilmesi plânları yapılırken

* Ali Reşat'ın birçok yönüyle çağdaş gelişmeleri izleyişine dair geniş bilgi ileriki bölümlerde verilecektir.

Darülfünun öğretim üyeleri ile öğrencileri tarafından meşhur "Darülfünunlular Muhtırası"nın kaleme alındığı günlerde Ali Reşat da Edebiyat Fakültesi hocalarından biridir ve ayrıca Tedrisat-ı Âliye Umum Müdürlüğüne de yeni atanmıştır. Bundan yaklaşık 3,5 yıl sonra Ali Kemal'den boşalan Maarif Nâzırlığı görevine Gelenbevi Sait Bey'in üçüncü kez atandığı sıralarda bir grup Türk aydını ve devlet adamı, Türk dostu Fransız yazar Pierre Loti'ye, Osmanlı'nın bir müddetten beri içinde bulunduğu ve İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali sonucu had safhaya ulaşan zor durum ile Müttefiklerin haksız, ağır muamelelerini bildiren ve Türklerin Avrupa'daki savunucusu olan kaleminin o güne dek esirgemediği manevî desteği arttırarak sürdürmesini talep eden 5 Haziran 1919 tarihli bir mektup göndermişlerdir. Bu mektupta tesadüf eseri aynı gün Maarif müsteşarlığına atanan Ali Reşat'ın da, yüksek memurlar arasında "Maarif Nezareti Müsteşarı" olarak imzası bulunmaktadır.[120] Yani Ali Reşat, ülkesi ve ulusunun zor günlerinde ortaya çıkan, bilhassa "sivil" içerikli girişimlere ortak olmaktan hiçbir zaman çekinmemiştir. Görevinin adamı, profesyonel bir idareci-bürokrat olan Ali Reşat, farklı dönemlerde iktidara geçen değişik görüşlere ve farklı siyaset anlayışlarına sahip birçok hükûmete kendi ismini saygınlıkla kabul

---

[120] Mektubun metni şudur:

"Mösyö (Piyer Loti)ye Mektup

Bütün Türk münevverler namına sizin o kadar sevdiğiniz ve tâli'in şiddetine karşı müdafaa ettiğiniz fekâketdîde milletimizin hissiyât-ı minnetkârânisini arzederiz.Avrupa münevveranının azim bir ekseriyeti Türklerin mümtaz hasletlerine vakıf değilken siz onu anladınız ve takdir ettiniz. Hayır, milletlerhükûmetlerinin cinayetlerinden mes'ul olamazlar.Siz bu gayr-ı kabil-i itiraz hakikate nüfuz eden büyük zekâlardan birisiniz.Muaffi zarar vermeyecek bir hale getirmek kâfidir.Fakat orada tevakkuf etmelidir. Ezmek muzaffer olmak demek değildir.İnsaniyet şimdiye kadar çok kan kaybetti.Artık bundan sonra toprak üstünde bir devr-i sulh açılmalıdır.Fakat meclislerdeki, mezarlardaki sulh gibi değil. Türkiye'de olduğu gibi galip, mağlup diğer memleketlerde pek çok kimseler ağladı.Ve halâ ağlıyorlar. Şark ıztırab çektiği ve beklediği kadar Garp'taki dostlarından ümidini kesmemiştir.".Tasvir-i Efkâr, 20 Haziran 1335(1919), s.1, sü.6; Belge altındaki imzalar için bkz. Tevhid-i Efkâr,16 Haziran 1335(1919), s.1.Türkçe metin ile bazı noktalarda farklılık gösteren daha ayrıntılı fransızca metin için bkz. Orhan Koloğlu, "La Campagne de Pierre Loti en Faveur de La Turquie Pendant La Guerre D'Indépendence", La Turquie et La France a' L'epoque d'Atatürk, Collection Turcia-I,Association Pour le Developpement Des Etuder Turquies,Paris 1981, s.58,73. Piyer Loti Cemiyeti'nin (Cemiyetin niteliği, nizamnamesi ve üyeleri için bkz.Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt 2, Mütareke Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s.547-557)kurulduğu tarih 15 Kanun-u Sani 1336(1920)'den bir yıl kadar önce, 1919'da yazılmış olan bu mektup,Hamdullah Suphi'den Ahmet Refik'e,Hüseyin Rahmi'den, Abdullah Cevdet'e, Falih Rıfkı'dan Velid Ebuzziya'ya kadar değişik görüşteki birçok aydının ortak sivil girişimleri olarak yorumlanabilir. Bu girişime ayrıca,valilerden Hürriyet ve İ'tilâf mebuslarına kadar değişik resmî konumlarda bulunan bürokratlarla, siyasetçilerin de iştirak etttiği görülmektedir.Böylece Pierre Loti'den manevi yardım ve desteğinin sürmesini isteyiş,işgalcilerin haksız tutumlarına karşı,islâmi unsurları içerisinde barındıran bir "Türklük" kimliği ön plana çıkarak müşterek sesini duyurma girişiminin çok güçlü olmasa da dikkat çekici, etkileyici bir örneğini oluşturmuştur. ..

ettirmiş bir kişiliktir. Öylesine ki 1908'de Ch.Seignobos'un Tarih-i Siyasî'sinin I. cildine mütercim olarak ortak imza attığı Ali Kemal'in, önceki bölümlerde değinildiği üzere 1922'de, antiuluscu tavırları sebebiyle Darülfünun öğrencileri arasında ortaya çıkan yoğun protestolar sonucunda birkaç arkadaşıyla birlikte görevden alınmasının ardından yerine, öğrencilerin de saygı duydukları bir hoca olarak tayin olması gündeme gelebilmiştir.

Satı Bey, Muallim Mecmuasının 19. sayısında(15 Şubat 1334-1918) yayımlanan "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi" adlı yazısında eğitim alanındaki gelişmeleri incelerken, 1908'den I.Dünya savaşına kadarki dönemi; a)1908-31 Mart 1909, b)1909- 1912 Balkan Savaşları ve c) 1913-1914 I. Dünya Savaşı'nın başlangıcı olmak üzere üç ana başlığa ayırmaktadır. Buna göre, sonraki her dönem bir öncekine nazaran daha plânlı, gittikçe berraklaşan, kadro değişiklikler ve ümitli girişimlerin sonuç vermeğe başladığı, halkın ve aydınların eğitim konularına daha fazla önem vererek ilgilerini yoğunlaştırdıkları dönemler olarak dikkat çekmektedir. 1913-1914 yılları Satı Bey'in, devam eden hazırlık çalışmaları ve program eksikliklerine rağmen özellikle "fikr-i takip" ile daha cesur adımların atılmağa başlaması nedeniyle övgüye layık gördüğü bir dönemdir.[121] Bu belirlemelerin ardından, imparatorluğun son yılları olan 1914-1922 arası dönemi de değerlendirme kapsamı içerisine alırsak anılan süreçte özellikle Damat Ferit hükûmetleri devrinde, 1919 yılında kimi öğretmenlerin İttihat ve Terakki Partisi üyesi olmakla suçlanıp azledilerek siyaseten ayıklamaya tâbi tutulduğu bir Ali Kemal ile[122] 1920'de ders kitaplarındaki "Türk" sözcüklerini "Osmanlı" ile değiştirmeğe kalkışan Rumbeyoğlu Fahrettin gibi[123] Maarif nâzırlarının sebep teşkil ettiği duraklama hatta gerileme anları yaşanmış olmasına karşın ağır aksak da olsa değişik bakımlardan eğitimin bilhassa niteliğine ve idarî yapılanmasına yönelik bazı önemli gelişmelerin meydana geldiğini ifade etmek gerekir. Ali Reşat'ın bakanlığın çeşitli idarî kademelerinde görev aldığı sırada büyük ihtimalle yaşama geçirilmesinde az yada çok payının bulunduğu söylenebilecek olan bu gelişmelerden

---

[121] Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif tarihi", Muallim, Cilt 2,Sayı:19, (İ;stanbul),15 Şubat 1334(1918). s.654-665

[122] Yahya Akyüz, Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940), Ankara 1978, s.232

[123] Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da, I. Kitap,Kent Basımevi,1981, s.46-47

bazıları şöyle ifade edilebilir: Darülmuallimin'in 17 Temmuz 1912'den itibaren Darülmuallimin-i Âliye adı altında -idadi şubesinin İstanbul ve vilâyetlerdeki ortaöğretim kurumlarına öğretmen yetiştirmesi gerekçesiyle yüksek okullar grubuna dahil edilerek- yeniden teşkilatlandırılıp önceki dönemlerden daha uzun soluklu ve istikrarlı bir devreye girişi, yüksekokullar grubundan sayılmaya başlanması[124] Ali Reşat'ın adı geçen okulun müdüriyetinde bulunduğu zamana denk gelmektedir. Darülfünun'un uzun tatışmalar sonucunda 1921 yılı Eylül ayındaki karma eğitime geçişinden önce 1919'da İnas Darülfünunu'nun kaldırılması -1920'de lağvedilmiştir- ve kız öğrencilerin erkek öğrencilerle ders yapıp yapamayacağı tartışmalarının yaşandığı günlerde kısa süreli de olsa Tedrisat-ı Âliye umum müdürlüğü görevinde bulunan Ali Reşat, İkdam gazetesi yazarının,müfredatlardan çıkarılan bazı derslerle de ilgili olarak kendisine sorduğu sorulara verdiği cevaplarla konu ile alâkalı yapılanlar ve yapılması plânlananlar hakkında, zamanın üniversitesinin içinde bulunduğu ve kamuoyunun da yoğun biçimde tartıştığı önemli sorunlara parmak basan özlü açıklamalarda bulunmuştur. İlgili gazete haberinde şöyle denilmektedir:

"İnas Darülfünunu'nun Darülfünun zikkur kısmı ile tevhid edilerek tedrisata birlikte devam edileceğine dair muhtelif rivayetler devran eylemekte idi.

Darülfünun müdür-i umumisi Naim Bey'in bir rey-i muhalifine karşı umumiyetle tasvib edilen teşkilat hakkında malûmat almak üzere dün kendilerine müracaat eden muharririmize, Tedrisat-ı Âliye müdürü Ali Reşad Bey betanat-ı atiyede bulunmuştur:

"Elyevm Darülfünun dahilinde teşkilatı ikmal ve ıslah edilen yalnız Edebiyat Fakültesi'dir. Burada derslerin bir kısmı Lise derecesinde olmağla beraber bir kısmı da Darülfünun'umuzun şekl-i hazırıyla mütenasib değildir ve bazı dersdler için elde bulunan malumat bir darülfünun kürsüsü için gayr-ı kâfidir. Meselâ Türk Sanayi-i Nefise Tarihi şüphesiz faideli olmağla beraber bu hususta lazım gelen malumatı haiz müderrislerimiz mevcut değildir. Nitekim bazı dersler Darülfünun'un şekli hazırıyla mütenasip olmadığından lağv edilmiştir. Bu dersler ileride ihtiyaç hâsıl olduğu takdirde ihdas edilecektir.

[124] Mustafa Ergün,II.Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ankara 1996, s.320

Diğer taraftan İnas Darülfünunu ismen ve biraz da şeklen darülfünun halinde idi ise de tedrisat cihetiyle bir sultani derecesinde bulunuyordu. Teşkilat-ı cedide mucibince bademe talebat, Darülfünun derslerini aynen ve aynı muallimler tarafından takib edecek ve fakat ayrı dershane ve saatlerde tedris olunacaktır. Darülfünun öğleden evvel erkeklere ve öğleden sonra da hanımlara tahsis edilmiş olub bir muallim aynı günde iki defa dersi tekrar etmiş olacaktır. İnas kısmı şimdilik yalnız Edebiyat ve Fen fakültelerine devam edebilecektir."[125]

1922 yılı içerisinde Maarif Vekâleti'nin, erkek sultanilerinin (süper liselerinin) on iki yıldan ilk sekiz yılı birinci, son üç yılı ikinci devre olmak üzere toplamda on bir yıla indirip on yıllık kız sultanilerini de on bir yıla çıkararak genel öğrenim sürelerinde paralelliği ve ayrıca, elişi ve yazı dersleri ile ziraate ve ticarete dair malûmatlar gibi özel branşlar olarak görülen dersler hariç, içerik ve saat düzenlemeleriyle yeni ortak müfredat programlarında birliği sağlayarak kız ve erkek öğrenimini eşitlemeğe yönelik teşkilat/program yenileme teşebbüsü de[126] Ali Reşat'ın müsteşarlık dönemine rastlamaktadır. 28.06.1922 tarihli bu yeni girişim, aynı yılın sonunda İstanbul hükûmetinin ortadan kalkmasıyla yarım kalmış, uygulamaya sokulamamıştır.[127] Buna karşılık, genç cumhuriyet hükûmetinin eğitimde birlik ve çağdaşlığı öngören Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu kabul edişinden hemen sonra, 1924 yılı Nisan-Mayıs aylarında, Maarif vekili Vasıf (Çınar) Bey'in başkanlığında toplanarak cumhuriyetin ilk, orta ve lise öğrenimini teşkilat ve müfredat bakımlarından yeniden biçimlendirmeğe yönelik önemli kararlar alan II. Heyet-i İlmiye'de, 1922'de son Osmanlı maarifince kabul edilmiş ancak uygulamağa konulamamış olduğu belirtilen düzenlemelerin önemli bölümüne oldukça benzer reform adımları atılmıştır. Buna göre, 1923 yılı Temmuz'unda alınan, ancak yine uygulamaya konulamayan I. Heyet-i İlmiye kararları daha da geliştirmiş, kimi eleştirilere rağmen bir yandan erkek ve kız idadilerinin (liselerinin) eğitiminde, öğrenim süresi ve program-ders içeriği bakımından birliğin sağlanması gözetilirken aynı zamanda kızlar için özel olarak ev idaresi, çocuk bakımı, dikiş, biçki gibi alan

[125] "Darülfünun Mes'elesi", İkdam, 24 Mart 1335(1919),No:7945, s.2, sü.1
[126] Bkz.Mekâtib-i Sultaniye Müfredat Programı,İstanbul 1338, s,3.Ayrıca, Hasan Ali Yücel Türkiye'de Orta Öğretim, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1994, s.157-159,181
[127] age., s.181

derslerinin, erkek öğrencilerin uygulama saatlerine yahut beden eğitimi derslerine denk getirilmek üzere ilâve edilmesi kabul edilmiştir.[128] Lise mezuniyetine kadar ki öğrenim süresi de zorunlu olan beş yıllık ibtidai (ilk) okul sonrasında ilk üç yılı kısm-ı evvel (orta) ve ikinci üç yılı da kısm-ı sani (Lise) olmak üzere 6 yıllık ortaöğretim ile toplamda 11 yıl olarak belirlenmiştir.[129]

Darüfünun'un,daha önce değinildiği üzere,Gelenbevî Sait Bey'in nazırlığı döneminde ilmî ve idarî özerkliğe atım atışını simgeleyen emin (Rektör) ile şube (medrese/fakülte)yönetimlerinin seçim sonucu belirlenmesi[130] usulüne geçildiği tarih olan 24 E- kim 1919, Ali Reşat'ın ilk maarif müsteşarlığı günlerine denk gelmektedir.

Ali Reşat'ın eğitimciliği konusu üzerinde dururken nasıl bir öğretmen olduğu, ders işleyiş yöntemleri ve öğrencilerine yaklaşım tarzı hakkında da bizzat öğrencileri tarafından yıllar sonra yapılmış saptamalardan hareket ederek bilgi vermek yerinde olacaktır.

Ali Reşat, İstanbul Maarif müdürlüğü ve müsteşarlığı gibi idarî mevkilerde bulunduğu dönemlerde İstanbul'da tarih öğretmenine ihtiyaç duyulan orta ve yüksek öğretim retim kademelerindeki birçok okul arasında birinden ötekine -aynı zamanda işin maddî yönü de göz ardı edilmeksizin,harcanan yoğun emek dikkate alınarak denilebilir ki- adeta mekik dokuyacak kadar mesleğini seven, ciddi, fedakâr bir

---

[128] "Hey'et-i İlmiye", Hakimiyet-i Millîye, 27 Nisan 1924, No:1107, s.2, sü.6

[129] "İlmî Hey'et", Hakimiyet-i Milliye, 25 Nisan 1924, No:1105, s.3, sü.1-2.Bilindiği üzere , döneminde önemli bir reform olan bu uygulama, zaman zaman üzerinde yapılan küçük değişikliklerle oldukça uzun bir süre yürürlükte kalmış, ancak 1997-1998 eğitim-öğretim yılında, o da alt yapı tamamen hazırlanmadan, çağdaş dünyanın gelişen koşullarına yaklaşık otuz yıllık bir gecikme ile uyum sağlamak bağlamında reformize edilmiş,üç yıllık orta okulların ilköğretime dahil edilmesiyle zorunlu eğitim 8 yıla yükseltilmiştir.Bunun dahi yetersizliği üzerinde oluşan genel fikir birliği ile gerekli altyapı çalışmalarının tamamlanması sonrasında zorunlu eğitim süresinin liseleri de kapsayacak şekilde 11 yıla çıkarılması hedeflenmektedir

[130] Bu usûl Cumhuriyetin ilk yıllarında 21.04.1924 tarih ve 499 sayılı kanun ve7.10.1925 tarihli talimatname ile devam etmiştir. Ancak 1930'lara doğru değişmeye başlayan dünya şartları ve ülke ihtiyaçlarının etkisiyle yaygınlaşan devletçi uygulamalar sayesinde devrimi benimseterek pekiştirme politikalarının,bir süreden beri içinde bulunduğu akademik ve bilimsel şartların olumsuzluğundan dolayı o günlere dek kendisinden beklenen değişimi/gelişimi gösterememiş olan İstanbul Darülfünunu'na yansıması sonucunda yapılan Üniversite Reformu'yla (1933) getirilen yapısal değişikliklere kadar yürürlükte kalmış,sonraki dönem de ise devletin üniversite üzerindeki kontrol ve etkisi artarak devam etmiştir. Bkz.Ali Arslan, "Cumhuriyet Döneminde İstanbul Darülfununu'nda Öğretim Üyesi Olmanın Şartları ve İlmî Yetersizlik Dolayısıyla Görevden Alınma",İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,(Sayı:14,1994'ten ayrı basım),s.70-71; Abdurrahman Çaycı, "Atatürk,Bilim ve Üniversite", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,sayı:10, cilt 4,s.63-65.Konu ile ilgili olarak Atatürk'ün görüşleri ve yorumlar için bkz. Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Üniversite Reformu İle İlgili Notları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,Sayı:1, cilt,1, s.3-10)

eğitimci olmuştur. Bu yoğun tempo içerisinde telif-tercüme birçok önemli esere de imza atmış, aktif, üretken bir bilim adamıdır. Maarif müsteşarlığı sırasında Mülkiye'de de hocalık yaptığı ve gerek okul idaresi gerekse öğrenci üzerinde önemli nüfuzu olduğu bir dönemde "Tarih-i Siyasi" derslerine girdiği birinci sınıflardan birinde, derse olan ilgi ve tavırlarını biraz laubali bulduğu öğrencisi Ömer Savni (Selçuk)'ye sadece sınıftan dışarı çıkma cezası verirken olayı orada bırakıp idareye taşınamamış olması onun,bu şekilde adı geçen talebesinin saygısını kazanmayı bilen örnek bir eğitimci olduğunu göstermektedir.[131]

Reşat Ekrem Koçu, İstanbul Darülfünunu'ndan hocası Ali Reşat için şunları söylemektedir: "...Ciddi, çalışkan, son derece dürüst ve merd bir ilim adamı idi. Şişman, heybetli bir vücud yapısı vardır. Kulakları çok ağır işitirdi; bu özründen dolayı talebesinin suallerine muhatab olmak istemez, soruları işitemediği için çok sıkılır, üzülürdü. Kendisine çok hürmet eden Darülfünun gençliği onun görüşünü öğrenmek istedikleri meseleleri mektupla (yazılı olarak) kendisinden sorarlar, rahmetli de ders saatinin sonunda bu soruları gereği gibi cevaplandırırdı. Bilgisi çok geniş ve sağlam, ifadesi de pek düzgün ve beliğ idi. Bunun içindir ki, en geniş mevzuları son derece açık bir şekilde derler, hulâsa ederdi. Her kalem sahibinin başaramayacağı çetin mevzuları kolaylıkla açıklardı."[132]

Derslerini, bilhassa daha yakın zamanlara hitab ettikleri için Kurun-u Cedide (Yeniçağ) ve Asr-ı Hâzır (Yakınçağ) tarihlerini[133], örneğin Fransız İhtilâli'nin getirdiklerini işlerken Ulusal Marş Marseilles'in anlam ve önemini dahi belleterek zenginleştirmiş, böylece daha çok akılda kalıcı bir metot izlemeğe çalışmıştır. Ancak Mülkiye'deki derslerinden birinde konu buraya gelmişken, Marseilles'in anlamını sorduğu bir öğrendiği bir öğrencisinin pek de doğru olmayarak gülümsemelere

---

[131] Mülkiye Mektebi 1925 yılı mezunlarından Ömer Savni Selçuk'un verdiği bilgi.A.Ç.Mücellitoğlu, a.g.e., 5. cilt, s.1828- 1829

[132] Reşat Ekrem Koçu,"Ali Reşat Bey "maddesi, İstanbu), 1. cilt, İstanbul 1958, s.701

[133] Ali Reşat,tarihin,özellikle yaşanılan döneme yakın olan son bölümlerine ayrı bir önem vermiştir. İlgili müfredatlar ile birlikte bu konuya ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak değinilecektir. Ancak Ali Reşat'ın yazdığı ders kitaplarından da belli olduğu üzere eski çağlar konusuna ayrı bir yer ayırıp oldukça bilimsel yaklaşımlar sergilediği görülmektedir. Belki de o zamanların yazılı eser azlığı, araştırmaların eksikliği ve en önemlisi,günümüze en uzak periyot olmalarından ötürü yeterince bilinemediğini, yakın dönemin ise bol kaynak ve canlılıktan ötürü daha ön plana çıktığını vurgulamıştır. Buna göre ilkçağlar da bir kenara atılmamalı, bilimsel araştırmalar arttırılmalıdır. Ali Reşat, İlk Mekteplere Tarih Dersleri. (5.sınıf),İstanbul 1929, s.6-7;Umumî Tarih, (Lise 1),İstanbul 1929, s.1-3

sebebiyet veren tercümesini, ağır ve otoriter yapısına karşın güleryüz ve hoşgörüyle karşılayıp düzeltmiş, böylece zoru kolay kılma yoluna gitmiştir.[134]

Örneklerinin çoğaltılabileceği Ali Reşat'taki bu ılımlı ve hoşgörülü eğitim anlayışının, onun Mülkiye'de öğrenciyken başından geçen tecrübelerle ilişkili olduğu düşünülebilir. 1897'de, okuldaki ders sınırlamalarının had safhaya ulaştığı ve "Tarih-i Umumi"lerin yerlerini bilimsel olmayan taraflı anlatımlarla yüklü "Tarih-i Osmanî" ile "Tarih-i İslâm" derslerine bırakmağa başladığı baskıcı devrede Ali Reşat'ın daha önce de belirttiğimiz üzere okuldan zar zor ve büyük ihtimalle de pekiyi (aliyülalâ) olabilecek mezuniyet derecesini iyi (alâ)'ye düşürerek mezun olmasına neden olan ibtidai metotlarla işlenilmiş kuru tarih derslerinin onun tarih metodolojisi ve eğitici kişiliğinin biçimlenmesinde tam ters sonuçlar doğuracak etkilerde bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Ali Reşat'ın derslerini işlerken öncelikle anlatım (takrir) ve zaman zaman, özellikle ders sonlarında soru-cevap yöntemlerini kullandığı öğrencilerinin verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır.[135] Derslerinde doğrudan güncel politik konulara girmediği, bilhassa savaş dönemleri olan 1912-1922 arasında idarî birçok görevi de bulunan Ali Reşat'ın genelde ketum, sakin bir kişilikte olduğu, ailesinde dahi siyasî meselelerin gündelik parti politikaları anlamında fazla konuşulmadığı anlaşılmaktadır.[136] Bu durum, değişik görüşlere sahip olabilecek,yetişkin yüksek okul gençliğinin gözünde, başta anti ulusçu tavırlarla politikayı derslerine sokan hocalara karşın Ali Reşat'ı çok daha saygı duyulan bir bilim adamı konumuna yükseltmiştir. Zira Ali Reşat herşeyden önce bir bilim adamı olmağa çalışmış, eğitimci kişiliğini de bilim ile desteklemeğe gayret göstermiştir.

Ali Reşat'ın eğitimciliğini söz konusu ederken müsteşarlık yılları sırasında eğitimle ilgili kimi yayımcılık faaliyetlerine verdiği destekten de bahsetmek gerekir. "İfade-i Mütercim" kısmında bilim ve eğitim dünyasındaki ihtiyaca binaen çevirisine giriştiğini belirttiği E. Lavisse-A. Rambaud başkanlığında bir komisyonca yazılmış, döneminin alanında önde gelen eserlerinden on iki ciltlik "Tarih-i Umumi"nin, savaş günlerinin getirdiği maddî zorluklar nedeniyle 1918'de sadece "Evveliyat" kısmından

---

[134] Mülkiye 1922 yılı mezunlarından Rauf Cavid Kınay'ın verdiği bilgi.Ali Çankaya Mücellitoğlu, a.g.e., 4. cilt, s.1748

[135] Ali Çankaya Mücellitoğlu, a.g.e., 4. cilt, 1968-1971, s.1747-1748 / a.g.e., 5. cilt, s.1829

[136] Rikkat Osma ile röportaj.17 Temmuz 1995

oluşan birinci cildinin basıldığı * ve yayınının tamamlanamadığı; maddî-manevî her türlü zorluğun yaşandığı karışık günlerde,dönemin Darülfünun Edebiyat Medresesi reisi Mahmut Cevat, gerek Maarif eski nâzırı Şükrü Bey ile uzayan münasebetleri, gerekse kağıt yokluğu nedenlerinden basımı yıllarca ertelendikten sonra ancak 1920 Haziranında yayınlanabilen "Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı" adlı eserinin "İfade-i Mahsusa" kısmına yazdığı satırlarda emeği geçenlere teşekkürlerini sunarken kitabın özellikle "...Maarif müsteşarı....Ali Reşat Beyefendi'nin himaye-i maarifperveraneleriyle...." sağladığı yardım ve katkılar sonucu basılabildiğini vurgulamıştır.[137] Bu da Ali Reşat'ın eğitime ve eğitimle ilgili yayıncılık faaliyetlerine verdiği önemin bir göstergesi olarak yorumlanmalıdır.

Ali Reşat'ın, devrinin önde gelen hocalarından biri olduğuna ilişkin en son ve anlamlı örnek de herhalde, Cumhuriyetin ünlü Maarif vekillerinden Mustafa Necati Bey döneminde, 1927'den sonra Darülfünun'dan öğretmen okullarına ve liselere kadar değişik düzeylerdeki öğretim kurumlarına, modern dünyadaki benzerleri ayarında nitelikli öğretmen-eğitmen yetiştirmek maksadıyla Avrupa'ya öğrenci göndermek[138] gibi girişimler sonucu kaliteli eğitici azlığı meselesine değişik çözüm yollarının arandığı bir ortamda, devrin Maarif müsteşarlarından Kemal Zaim (Sunel)'in ısrarları ile[139] 1924 tarihli İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi 48. maddesinin eski müderislere tanıdığı haktan[140] hareket edilerek tecrübeli eğitimci/bilim adamı Ali Reşat'ın fakültede boş bulunan Kurun-u Vusta Tarihi kürsüsüne geri dönmesinin sağlanmış olmasıdır. Böylece o günlerde sürmekte olan yoğun matbaacılık işleri yanında üniversiteden ayrılışından beş yıl kadar sonra tekrar başladığı müderrislik görevini 1928'in Eylül ayından 1929 Nisan'ındaki ölümüne dek sürdürmeğe çalışmış olmasıdır.

---

* Sekiz yıl sonra 1926'da bu sefer üniversitenin Edebiyat Medresesi hocalarından oluşturulan bir heyet tarafından yeniden ele alınan bu çeviri girişimi,Ali Reşat'ın yaptığı tercümeye 300 sayfalık bir ekleme yapıldıktan sonra yine yarım kalmıştır. Bkz. Bölüm IV.

[137] Mahmut Cevad."İfade-i Mahsusa". Maarif-i Umumîye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, Matbaa-i Âmire. İstanbul 1338. Ali Reşat da yukarıda bahsedilen E.Lavisse-A.Rambaud'dan çevirdiği 1334 tarihli Tarih-i Umumî'nin önsözünde, savaş döneminde kitap basımının zorluğundan bahsetmiş ve adı geçen kitabının basılmasında gösterdiği kolaylıklardan dolayı Maarif eski nazırı Şükrü Bey'e teşekkürlerini sunmuştur. Bkz. E.Lavisse A. Rambaud, Tarih-i Umumî, I. cilt (Evveliyat kısmı). (Mütercimi:Ali Reşad), "Mukaddime-i Mütercim" kısmı,İstanbul 1334.

[138] M.Rauf İnan, Mustafa Necati.Kişiliği,Ulusal Eğitime Bakışı,Konuşma ve Anıları, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları,Ankara 1980, s.19

[139] B.O.A. Tercüme-i Hal Varakası ve Zeyli , s.4

[140] Dünya Üniversiteleri ve Türkiye Üniversitelerinin Gelişmesi, I. cilt, (Derleyen:E.Hirş),Ankara Üniversitesi Yayını,İstanbul 1950,("İstanbul Drülfünunu'nun Talimatnamesi"(1924))s.223-228

II. BÖLÜM

ALİ REŞAT ve TARİH YÖNTEMİ

A. Tarihin Niteliği, Amacı ve Eğitimi

a. Tarihin Tanımı ve Önemi :

Ali Reşat tarihi şöyle tanımlamaktadır: "Tarih, insanların geçmiş zamanlardaki hâllerini, vak'alarını sahih bir surette hikâye ve tetkik eden bir fendir. Başka bir tabirle tarih, insanların muhtelif devirlerde medeniyetçe (yavaş yavaş) nasıl terakki ettiklerini nakl ve tenkid eder. Filhakika tarih dünyada şimdiye kadar gelip geçen, bugün mevcut olan milletlerin vahşet ve bedeviyet halinde tekâmül ve medeniyet haline vâsıl oluncaya kadar geçirdikleri hâllerden, vak'alardan, inkılâplardan, elhasıl muhtelif kavimlerin hayatlarına ait her türlü şeylerden bahseder.[1] Bu tanımlamada öne çıkan unsurları şu şekilde maddeleştirebiliriz:

1. Tarih, öncelikle bir bilim dalıdır.

2. Tarihin konusu, insanların her alanda katettikleri ilerleme ve değişimleri ince- lemek, ortaya çıkarmaktır.

3. Bu çalışma, geçmişi bugüne olduğu gibi nakletmeğe çalışmakla değil, özellikle, bu nakil işini uzun yıllardır yapageldiği düşünülen eski kaynaklar ile eserleri ciddi bir eleştiri süzgecinden geçirerek yapılabilir. Tarihi bir bilim dalı haline getiren de herhalde bu tür bir yaklaşımdır.

Ali Reşat'ın, tarihin önemi, gerekliliği ve faydaları hakkında söyledikleri ise şunlardır: "Tarihin gayesi geçmiş zamanlardaki ahval ve vakayii bize öğreterek merakımızı izale etmekten ibaret değildir; tarih asırlarca zaman evvel yaşayan bizim ecdadımız yahut medeniyette üstadımız olan eski kavimleri ve çoğu rakibimiz veya düşmanımız olan şimdiki milletleri bize tanıttırarak istifademizi temin eder."[2] "Yeryüzünde insanlar çok eskidir. Yüz bin sene evvelde insan vardı. Fakat tarih bunlar hakkında bize pek az malûmat verebiliyor. Bu malûmat da ilk insanlardan

---

[1] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise I), İstanbul 1929, s.1; Ali Reşad, Tarih-i Umumi, I.cilt (Sultani 6. sınıf), İstanbul 1330, s.1.

[2] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1),1929, s. 1; Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s.1.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

kalan taştan yapılmış bazı silahların, aletlerin tedkiki neticesinde onların nasıl yaşamış olduklarını müphem surette öğrenmekliğimizden ibaretdir.... Asıl tarih insanların yazı yazmasını öğrendikleri, yazılı eserler bırakmağa başladıkları zamandan başlar. Halbuki insanlar altı bin sene evvel yazı yazmayı öğrenmişlerdir. Demek tarih son altı bin sene zarfında gelip geçen insanların ahvalinden bahsediyor."[3] "Çok eski zamanlarda şark milletlerinin, daha başka kavimlerin bugünkü medeniyetin esaslarını nasıl hazırladıklarını bize tarih öğretir. Geçmiş zamanlarda hükûmetlerin nasıl teessüs ettiklerini, yükseldiklerini, sonra nasıl sükut eylediklerini görerek milletlerin hangi faziletler sayesinde büyüdüklerini ve ne gibi fenalıklar sebebiyle mahvolduklarını öğreniriz. Yani dünyada gelip geçen milletlerin pek uzun süren tecrübelerinden istifade ederiz.

Tarih insanın necip, yüksek duygularını arttırır; vazife muhabbetini, vatan aşkını kuvvetlendirir.

Tarih bilenler asırlardan beri yaşıyormuş gibi, insanların pek eski zamanlara ait hâllerini öğrenirler. Bundan daha mühim, daha faydalı ne olabilir?"[4]

Buna göre tarih ilkin, insanoğlunun aklî düşüncesinden kaynaklanan merakını gidermek için okunur. Onun dışında insanların ve insanlardan oluşan toplumların geleceğini şekillendirmede, vatan sevgisi ile görev aşkı gibi duyguları uyandırmada önemli ölçüde etki eder. Ali Reşat, tarihin bu önemli etkiyi, İbn-i Hâlduncu bir yaklaşım ile geçmiş devirlerin hükûmetlerinin nasıl doğduğunu, yükseldiğini ve en sonra da nasıl çöktüklerini, ulusların hangi "faziletler" sayesinde büyüyüp "ne gibi fenalıklar" nedeniyle ortadan kalktıklarını göstererek yaptığını belirtmektedir.

Ayrıca Ali Reşat tarih bilgisinin bütün okuyuculara gerekli olduğunu belirtirken devlet görevlileri için tarih bilmenin ayrı bir önemi olduğunu da vurgulamaktadır: "...Çok defa topun ağzından çıkan bir mermi, tarihe isnad eden bir diplomatın kalemi kadar icra-ı tesir edemiyor..."[5] Konusu genel anlamda geçmişteki olayların incelenmesi olan tarih, bu olayları güncel gelişmelerle birlikte bilimsel anlamda değerlendirenlere bir önemli yarar daha sağlar ki o da geleceği daha doğru

[3] Ali Reşad, İlk Mekteblere Tarih Dersler (5. sınıf), İstanbul 1928, s.1.
[4] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1),1929, s.1.
[5] Ali Reşad, Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s.2.

algılayabilme olanağıdır: "...Elhasıl vakayi-i hariciye ve haliyeyi hadisat-ı sabıkaya kıyas ve tatbik ile safahat-ı müstakbeleyi anlamak tarihin temin eylediği başlıca bir faidedir."[6]

Ali Reşat tarihi genel anlamda ikiye ayırmakta, esas tarihin umumi (genel) tarih olduğunu vurgulamaktadır: "Tarih esasen iki kısımdır: Umumi, hususi."[7] "İlk zamanlarda mağaralarda, kaya kovuklarında yaşayan insanların vahşet halinden nasıl çıktıklarını, nasıl geldiklerini bize nakleden ilime "umumi tarih" derler."[8] "Tarih-i umumi saha-i medeniyette az çok eser bırakmış olan kâffe-i akvamın silsile-i vakayiiden bahseder. Asıl tarih budur. Tarih-i hususi ise yalnız bir devletin veya bir kavmin ahval-i medeniye ve siyasiyesini ihtiva eyler ve tarih-i umuminin bir kısmıdır. Bunlardan başka akvam-ı muhtelifenin ahval-i medeniye ve içtimaiyesinden bahseden tarihe tarih-i medeniyet, hükûmetlerin siyaset-i dahiliye ve hariciyelerini beyan eyleyen tarihe de tarih-i siyasi denilir. Kezalik ulûm ve fünûndan her birinin geçirdiği safahat-ı muhtelifeyi tedkik eyleyen tarihler, tarih-i riyaziyat, tabi'iyat vesaire gibi namlar alır. Kütüb-ü mukaddesenin verdiği malûmatı ihtiva eden tarihe de tarih-i mukaddes tabir edilmiştir.[9] Böylece, tarih denince anlaşılan genel tarihin içerisine uygarlık tarih, siyasî tarih ve muhtelif bilimler tarihi gibi diğer birçok branşın geçmişini inceleyen özel tarihler de girmektedir. Yani bütün bu özel inceleme alanları tarihi genel kapsamı içerisinde yer almaktadır.

b. Tarihin Bölümlenerek İncelenmesi ve Çağ Kavramı :

Ali Reşat'ın ifadelerine göre, 100.000 yıl önce de dünyada var olan insanoğlunun ilk kez ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Yazıyı bulup kullanmağa başladığı 6.000 yıl kadar önceki dönemden daha eski devirler "meçhul"[10] olarak nitelendirilen "ezmine-i kablettarihiye"-"tarihten evvelki zamanlar"dır.[11] Son dönemlerde ortaya çıkarılmağa başlanan tarihsel kalıntılar "ilm-i

---

6 Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 2; Ali Reşad-Ali Seydi,Tarih-i Umumi(İdadi 3. sınıf)İstanbul 1327(H), s. 5.
7 Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 3.
8 Ali Reşad,İlk Mekteblere Tarih Dersleri,1928, s. 5.
9 Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 3.
10 A.g.e., s. 16.
11 A.g.e.,1330, s. 5-6;İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1928, s. 6.

asar-ı atika" (arkeoloji)'yı doğurmakla birlikte, yazının bulunuşundan önceki devirler, henüz eldeki bilgi ve belgeler çok yetersiz olduğu için tarihin esas inceleme konuları içerisine dahil olabilmiş değildir.[12]

Tarih öncesi devirler, birbirine eşit olmayan üç devre ayrılmaktadır. Bunlar, Taş Devri (o da kendi içinde Eski Taş (Kesme Taş) Devri ve Yeni Taş (Cilalı Taş) Devri olmak üzere ikiye arılır), Tunç Devri ve Demir Devri'dir.[13] Ali Reşat, Tarih Çağlarını da üçe ayırmaktadır: Kurun-u Ulâ (İlkçağ), Kurun-u Vusta (Ortaçağ) ve Kurun-u Uhra (Kurun-u Cedide- Yeniçağ), Kurun-u Ulâ yazının bulunmasıyla birlikte aydınlanan ilk büyük medeniyetlerden M.S. 476 yılında Batı Roma İmparatorluğunun çöküşüne kadar ki dönemdir. 476'dan 1453'te İstanbul'un Türkler tarafından fethine kadar geçen süre Kurun-u Vusta, 1453'ten yaşanan güne kadar ki dönem ise Kurun-u Cedide'dir.[14] 1453' ün Yeniçağ başlangıcı olarak kabûlünün bir diğer nedeni İngiltere ile Fransa arasındaki Yüzyıl Savaşları'nın sona erişinin de aynı tarihe denk düşmesidir.[15]

Yeni Çağ da kendi içinde iki ayrı bölümde incelenmektedir: "1453'ten Fransa İhtilâb-i Kebiri'nin tarih-i zuhuru olan 1789 sene-i milâdisine kadar geçen dört asırlık müddete asıl Kurun-u Uhra, ondokuzuncu asr-ı milâdi ile kısmen yirminci asr-ı milâdiye tesadüf eden kısmına Asr-ı Hâzır denilir."[16]

Ali Reşat'ın "devir" ve "çağ" kavramlarının göreceliği konusunda ortaöğretim öğrencilerine kısa ama bilimsel izahta bulunduğu görülmektedir: "...âsâr-ı atika ilmi(nin) mütehassısları ezmine-i kablettarihiyeyi müddetleri gayri müsavi üç devre taksim etmişlerdir: Taş devri..."[17] 1928'de ilkokul beşinci sınıf öğrencisine verdiği bilgi ise daha dikkat çekicidir: "Esasen ezmine-i tarihiyenin böyle birkaç devre ayrılma- sı itibari bir taksimdir. Maksad medeniyetin muhtelif devirlerdeki muhtelif safhalarını göstermektedir. Halbuki medeniyet bir sene içinde değişmez. Maddî, manevî terakkiyat uzun senelere muhtaçtır. Binaenaleyh, meselâ Kurun-u Cedide

---

[12] Ali Reşad, Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 4.; İlk Mekteplere Tarih Dersleri(5. sınıf), İstanbul 1929, s. 7.
[13] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 6-9; İlk Mekteblere Tarih Dersleri(4. sınıf), İstanbul 1929, s. 5-17.
[14] Ali Reşad,İlk Mekteblere Tarih Dersleri(5. sınıf),1928, s. 6-9.
[15] Ali Reşad,Yeni Tarih-i Umumi, 2. cilt(Liseler 1. devre 2. sınıf), İstanbul 1340, s. 362.
[16] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 17.
[17] A.g.e., s. 6.

1453 senesinde başlar demekle ertesi sene dünya ahvalinin değişmiş olduğuna, Kurun-u Vusta'nın birdenbire nihayet bularak yeni devrin hemen başladığına hükmetmemelidir. Belki o tarihten itibaren muhtelif âmillerin tesiriyle yavaş yavaş şerait-i hayatiyenin değiştiğini, Kurun-ı Vusta medeniyeti yerine tedricen yeni medeniyetin kaim olduğunu anlamalıdır."[18] Yani, ilkokul öğrencisi de ezberine alarak değil, anlayarak öğrenmelidir. ki devir ve çağ kavramları anlık kesintilerle değil yavaş yavaş meydana gelen önemli değişimler vasıtasıyla dönemsel özelliklerin birbirinden farklılaştığı noktalardan hareket ederek tarihsel süreci anlamlandırma çabasının ürünüdürler. Böylece bu ayrımlar geçmişin daha iyi anlaşılması yolunda, bilim adamlarınca sonradan yapılmış görece bölümlemelerdir. Çocuk da ancak bu şekilde öğrendiğinde tarihsel bilgiyi anlamlandırabilir ve gerçek anlamda yararlanılır bir bilgi halinde kendisine maledebilir.

c. Tarih Biliminin Kaynakları :

Ali Reşat, tarih biliminin kaynaklarını üç başlık altında toplamaktadır: "Nakledilen eserler; eski eserler ve zaptedilmiş eserler."[19] Aşağıda değineceğimiz üzere, herbirini eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmeye çalıştığı bu kaynaklar içerisinde doğrudan "kütüb-i mukaddese"nin bulunmayışı dikkat çekicidir. II. Meşrutiyet devrinde kaleme alınmış tarih ders kitaplarında, daha önceki dönemlerde yazılmış olanlara nazaran, tarihin kaynakları içerisinde kutsal kitapların genel olarak zikredilmemeğe başladığı görülmektedir. Meşrutiyet'e kadarki dönemde basılmış birçok kitapta[20] ispatlanamamış ve dört kitabın üçünden devşirilmiş bilgileri, tarihsel kaynaklar olarak hususi bölüm başlıkları altında irdelenmeğe çalışılırken 1908'den sonra durum yavaş yavaş değişmeğe başlamıştır. Bu gelişme, Meşrutiyetten önce oldukça sık rastlanıldığı üzere kitaplara besmele ve padişaha övgüler sıralayarak

---

[18] Ali Reşad,İlk Mekteblere Tarih Dersleri(5. Sınıf),1928, s. 9.

[19] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 3-5;Umumi Tarih,1929, s. 1-2.

[20] Örneğin Çenbırs, Tarih-i Umumi , (mütercim Ahmed Hilmi), 6 cilt, İstanbul 1293, (1. cilde Ahmed Hilmi'nin yazdığı kısa önsöz, s.1); Ali Tevfik, Fezleke-i Tarih-i Umumi, Cild-i Evvel, İstanbul 1313, s. 4-5 (Ayrıca Ali Tevfik'in Fezleke-i Tarih-i Umumi'sinin 1908 sonrasındaki baskılarında da aynı yaklaşımın sürdüğü görülmektedir. Bkz. 1328 baskısı, s. 4-5); Mehmed Murad, Muhtasar Tarih-i Umumi, İstanbul 1300, s.5-7-8 vd. (Yine Mehmed Murad'ın 1908'den sonra ikinci kez basılan kimi eserlerinde de kutsal kitaplar doğrudan tarihin kaynakları içinde zikredilmektedir. Bkz. Mehmed Murad, Tarih-i Umumi, 1. cilt, İstanbul 1327, s. 3-4. Örnekler çoğaltılabilir.)

başlama usûlünün, 1908'den sonraki dönemde yavaş yavaş terkedilmiş olması[21] ile birlikte yorumlandığında ders kitapları için evrimsel de olsa bir laikleşme sürecinin izlenmiş olduğu sonucuna varılabilir. Kitaplarının büyük bir bölümünü II. Meşrutiyet ile cumhuriyet dönemlerinde kaleme almış olan Ali Reşat'ın da kutsal kitapları hiçbir eserinde tarihin ana kaynakları arasında saymadığı görülmektedir. Ancak yine de bu kitapların tamamen gözardı edildiği söylenemez. 1908 sonrasında, artık birincil kaynaklar arasında zikredilmemesine karşın kutsal kitapların, araştırmalara dayalı pozitif bilimsel incelemelerin yetersiz kaldığı durumlarda ihtiyatlı yaklaşımlar ile ikincil derecede kullanılmağa devam ettiği, Ali Reşat'ın bu çizginin öncülerinden olduğu dikkati çekmektedir.[22] Yalnızca, okullarda İslâm dini eğitiminin tamamlayıcısı olarak müfredatlara dahil edildiğini düşündüğümüz Tarih-i İslâm dersleri için dinsel ifadelerle kaleme aldığı farkedilen Tarih-i İslâm ile Tarih-i Enbiya ve İslâm kitaplarında "kütüb-ü mukaddese"nin kaynaklar içerisinde zikredildiği görülmektedir.[23]

Ali Reşat, üç ana başlıkta ifade ettiği tarih biliminin kaynakları hakkında şu açıklamaları getirmektedir:

" 1- İnsanlar pek çok zaman fikrî terakkiden mahrum kaldıkları için ilk önce, geçmiş zamanlardaki vak'aların hatırasını ancak babadan evlâda, ağızdan ağıza naklolunan hikâyelerle muhafaza edebilmişlerdir. İşte, bu yoldaki rivayetlere, manzumelere, masallara nakledilen eserler denilir. Bunlar bazen pek mübalağalı olurlar.

2- İnsanlar bazı mühim vak'aların hakikatini, yaptıkları eserlerin şehadeti ile ispat etmek için o vak'aların olduğu yerlerde taşlar, sütunlar rekzetmişler; büyük veya küçük binalar vücuda getirmişlerdir. Nice asırlardan beri duran bu eserlere "abide" denilir. Abidelere resimler yapılmış, isimler yazılmış; vak'aların nasıl gelip geçtiği, ne vakit olduğu hak edilmiştir. Bu taşlar, sütunlar insanlara geçmiş zamanlardaki vak'aları adeta nakil ve hikâye ederler.

Bazı âlimler eski taşları, abideleri aramak ve üzerlerindeki yazıları okuyup

---

[21] Nuri Doğan, Ders Kitapları ve Sosyalleşme(1876-1918), İstanbul 1994, s. 166-167.
[22] Örnek olarak bkz.Ali Reşad, Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 11, 13-16.
[23] Ali Reşad- Ali Seydi, Tarih-i İslâm (Rüştiye 1. sınıf), İstanbul 1330(H), s. 7-9; Ali Reşad, Tarih-i Enbiya ve İslâm (Sultani 4. sınıf), İstanbul 1338, s. 3-5.

tetkik etmek için bütün ömürlerini sarfetmişler; eski zamanlardan kalma şehirleri, resimleri, paraları, silahları, ev eşyalarını, elbiselerini, elhasıl "eski eserler" denilen büyük eserleri meydana çıkarmışlar; "arkeoloji" namıyla mühim ve vasi bir ilim meydana koymuşlardır.

3- Fakat abideler bazan yalan söylerler; hezimetlerini saklamak için zafer takları yaptıran hükümdarlar görülmüştür. Bundan dolayı her abide tarih için bir mehaz olamaz. İnsanlar mühim, şayan-ı dikkat halleri, vak'aları tahaddüs ettikleri sene sırasıyla kaydetmeğe, yazmağa başladıkları günden itibaren geçmiş zamanlar daha iyi malûm olmuştur. Daha sonra geçmiş zamanlardaki haller, vak'alar zaman itibariyle, yani her devir ve asır bir bir hususi fasılda olarak yazılmıştır. İşte bu iki nev'i eserlere de "zaptedilmiş eserler" denilir.

Fakat bütün bu eserler tetkik edilirken doğruyu yalandan ayırmak lâzım olduğu gibi aynı tabiatte, aynı mahiyette olan vak'aları aramak, birbirine bağlamak, bunların sebeplerini izah etmek, neticelerini göstermek de icap eder.[24] "Tabir-i diğerle tarihin vücude gelmesi için fikr-i intikad lâzımdır."[25]

Anlaşıldığı üzere Ali Reşat, araştırmacının unutmaması gereken ilk şeyin, her tür kaynağa eleştirel bir bakış ve sağlıklı bir değerlendirme ile yaklaşmak olduğunu önemle vurgulamaktadır. Bu aynı zamanda, tarihi ilim yapan olmazsa olmaz koşullardan biridir. Tarih ancak bu şekilde "inşa ve tahrir" edilebilir: ".... İşte bu fikir ile çalışan müellifler, fazla olarak, eski zamanlarda yaşayan insanları tahaddüs eden vukuatı adeta gözlerimizin önünde tecessüm ettirebilmek, vazıh, müzeyyen, müessir bir tarz-ı beyan ile canlandırabilmek meziyetine de sahip olurlar ise o zaman onlara "müverrih" denilir ve yazdıkları eserler "tarih" namını alır."[26] ".... müverrih bu membalardan aldığı ma'lûmât ile tarih yazabilir. Fakat bu ma'lûmâtı sadece nakletmekle hiçbir şey yapmış olmaz. Tarih membalarının verdiği ma'lûmâttan hangileri doğru, hangileri yalan veya yanlıştır? Müverrihin bunu ilmî usûllerle tatbik etmek suretiyle ayırması sonra da tarihî vak'alar arasındaki münasebetleri arayıp bulması, bunların sebep ve neticelerini göstermesi lâzımdır. Şu hâlde müverrih

[24] Ali Reşat,Umumi Tarih (Lise 1),1929, s. 1-2.
[25] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 4.
[26] A.g.e., s. 4-5.

herşeyden evvel intikat fikrine mâlik olmalıdır.

Eski zamanların vak'alarını, hadiselerini yazmış olan eski müverrihler yalnız işittikleri rivayetleri kayıt ve zaptetmişlerdir. Bu rivayetler kısmen hakikati havi olsa bile, başka membalarla teyit edilmedikçe doğru addolunamaz. Eski zamanlarda yaşayan milletler hakkındaki rivayetlerle bu milletlerin bize bırakmış oldukları abidelerden alınan malûmatı mukayese edecek olursak tarihî efsanelerin menşelerini bulabiliriz.

Evvelce yalnız bu rivayetlerden, efsanelerden ibaret addolunan tarih son zamanlarda ilmî usûllerle büsbütün başka bir şekil almıştır. Evvelce tarih edebiyata dahil idi, şimdi ise bir ilimdir. Ancak bu ilmin kendine mahsus usûllerine riayet edilmek şartiyle yazılmış eserlere tarih denilebilir.[27]

Buna göre tarihçi bir araştırma öncesinde ilk iş olarak belge kritiği yapacak, sonraki adımda üzerinde durulan olaylar arasındaki ilişkileri sebep-sonuç bağlantıları ile aydınlatmağa çalışacak, en nihayet açık, ama aynı zamanda da çekici ve etkili bir ifade ile, irdelediği konuyu okuyucunun gözlerinin önünde canlandırmağa çalışacaktır. Bu şekilde "müverrih" (tarih yazarı) unvanını alacak olan yazarın eseri de bilimsel anlamda tarih eseri olacaktır. Aksi bir durum ise tarihi bilim olmaktan çıkarıp bir "masal" haline sokabilecektir.[28] Çoğu rivayetler üzerine eserler yazmış olan eski yazarlar ile geçen yüzyıla kadar tarihi bir edebiyat kolu olarak algılamış olanların yaklaşımları yirminci yüzyıla girildiği günlerde geçerliliklerini yitirmişlerdir. Artık çağdaş bilimsel ölçüler ortaya konmağa başlamıştır. Ki araştırma esnasında, bilgi azlığından dolayı rivayetlere başvurulmak zorunda kalınsa dahi ihtiyatlı davranılacak, buralardan alınan bilgiler mümkün olduğunca başka kaynaklardan doğrulanmağa, böylelikle gerçek doğruluk payları ortaya çıkarılmağa çalışılacaktır.

d. Tarihin Diğer Bilim Dalları ile İlişkileri:

Ali Reşat, tarihe yardımcı bilim dalları konusunda oldukça geniş bir çerçeve

---

[27] Ali Reşat,Umumi Tarih (Lise 1),1929, s. 2-3.

[28] Ali Reşat, sebep-sonuç ilişkisini gözardı eden masalsı anlatımlara bir örnek olarak: Osmanlıların Rumeli'ye geçişinin eski tarih kitaplarında yüzeysel biçimde geçiştirilişini vermektedir. Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmanî (Mülkiye 1. sınıf ders notlarının kitaplaştırılmış hali), İstanbul 1329(H), s. 45-46.

çizmektedir. Buna göre, coğrafya, takvim ve filoloji gibi tarihe doğrudan yardımcı olan bilim dalları dışında tarihin yapısı gereği insan ve topluma hizmet eden bütün branşlar ile ortak çalışması kadar doğal birşey yoktur:

"Tarihin hemen bütün ilimler, fenler ile münasebeti vardır. Çünkü tarih ihtiraların, keşiflerin hepsinden, insanların mesai ve tecrübelerinin her türlü şekillerinden bahseder:

İlim ve fenlerin bazıları ise tarihin muavinleri gibidir. Meselâ; her milletin oturduğu memleketin, kıt'anın ahvalinden bahseden coğrafyanın, tarihî vak'aların ne zaman olduğunu yazan takvim fenninin, muhtelif kavimlerin biribirileriyle karabet ve münasebetlerini bildiren elsine ilminin... vs. tarihe ayrı ayrı yardımları vardır."[29]

Görüldüğü üzere Ali Reşat, ders kitapları ile öğrencilerine tarihin bir bilim dalı olduğunu, açık, anlaşılır ve düşünmeğe sevk edici ifadeler kullanarak öğretmeğe çalışmış, bu bağlamda öğrencinin beyninde oluşabilecek tarih eşittir masal ya da kahramanlık destanları veyahut da zaman kaybına neden olan can sıkıcı bir uğraş gibi yanlış algılamaları, dimağların en açık, öğrenmeğe en uygun olduğu yaşlarda ortadan kaldırma amacına hizmet etmiştir. Tarihte eleştirinin, belge kritiğinin, yaşa ve düzeye göre ifade kullanımının önemini vurgulamak, ayrıca tarih ile bütün bilim dallarının ortak çalışmasına dikkat çekmek ve özünde bilimsel kaygılarla öğrenciyi aydınlatma hedefine ulaşmağa çalışmak, ne yazık ki sonraki dönemlerde tarihçilerin uzun süre ihmal ettikleri, hatta günümüzde bile tam olarak ders kitaplarına yansıtamadıkları, tarih dersine girişte önemi yadsınamayacak başlangıç noktalarıdır.

e. Düzeye Göre Tarih Eğitiminin Amaçları ve Veriliş Yöntemleri :

Ali Reşat tarih metodolojisi ve değişik kademelerdeki eğitimi üzerine de düşüncelerini kaleme almıştır. Özellikle 1912'de, Darülmuallimin müdürü olduğu sırada Tedrisat Mecmuası'nın 20. sayısına yazdığı "Mekteblerde Tarih Dersi" adlı makalesinde önemli noktalara değindiği ve dikkat çekici bilgiler verdiği görülmektedir.[30] Dönemin ünlü Fransız tarihçisi Ch. Seignobos'un tarihe ve tarih

---

[29] Ali Reşat,Umumi Tarih (Lise 1),1929, s. 2.

[30] Ali Reşad, "Mekteblerde Tarih Dersi" Tedrisat Mecmuası, Nazariyat ve Malûmat Kısmı, No. 20, 10 Mayıs 1328(1912), s. 50-64.

eğitimine yaklaşımından izler taşıyan bu satırlarda tarih dersinin ilköğretim ile orta öğretimde gerek amaç ve gerekse öğretim yöntemleri bağlamında öğrencinin yaşına göre bilinç düzeyine hitap bakımından önemli farklılıklar arzettiği; okul çağı çocuklarının zihinsel ve kültürel gelişimlerinde gözardı edilemez öneme sahip olan tarih dersinin öğretmen tarafından da daima bu farklılıklar gözetilerek verilmesi gerektiği üzerinde durulmakta, önerilerde bulunulmaktadır:

Derecat-ı muhtelifedeki mekteblerimizde tarih tedrisatının tarz-ı cereyanı tedkik edilirse cümlesinde vakayi-i tarihiyeyi ezberletmekle iştigal olunduğunu, ezbercilik(in) tarih dersinin gayesi addedildiğini görürüz. Halbuki vakayi-i tarihiyeyi bilmek tarihin gayesi değildir; belli bir vasıtadan ibarettir. Birçok isimleri, vak'aları, rakamları, tarihleri bilmek ve bunları tekrar edip durmak için tarih okumak neticesiz, âkim bir say'dan başka birşey olamaz, çocuklara anlamadıkları sahifeleri ezberletmek ise en muzır ve fena bir harekettir."[31]

Buna göre ezbercilik, hiçbir faydası olmayan, aksine boşuna bir gayretten ibarettir. Tarih öğrenmekten gaye, anlamak, özümsemek olduğuna ve genel yararlar umulduğuna göre isimler ve tarihler sadece birer araç konumunda olmalıdır.

"Tarih dersinde tatbik olunacak usûl, takip edilecek gaye mektebin derecesine göre değişir. Tedrisat-ı ibtidaiye ve taliye muallimlerinin bu babda başka başka esasata tâbi olmaları icab eder."[32] diyerek seviyeye göre tarih eğitimine dikkat çeken Ali Reşat ilk ve orta öğretimdeki tarih derslerinin nasıl verilmesi ve neye hizmet etmesi gerektiği konusundaki görüşlerini mevzuyu iki ayrı bölümde inceleyerek izah etmiştir. Buna değinmeden önce, bir diğer nokta üzerinde durmak gerekmektedir. Daha önce bildiğimiz üzere Ali Reşat'ın Darülmuallimin müdürü olduğu dönem (1912-1913), çok yakın bir geçmişte ibtidai ve âli kısımları birleştirilmiş olan okulun yüksek okullar grubuna da dahil edilerek Darülmuallimin-i Âliye adı altında tek çatıda yeniden ve daha uzun soluklu hizmetler verecek biçimde örgütlendiği bir zaman dilimine denk gelmektedir. Buna paralel olarak, okulun yayımlamakta olduğu ve müdürün de doğal olarak sermuharriri bulunduğu Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, Ali Reşat'ın gelişiyle birlikte kapsamını genişleterek ismini Tedrisat Mecmuası olarak

[31] Ali Reşad, a.g.m., s. 50.
[32] Ali Reşad, a.g.m., s. 50.

değiştirmiştir. Devletin kurtuluşu ve refaha kavuşması yolunda eğitim kadrolarına büyük umutlar bağlandığı Meşrutiyet yıllarında Ali Reşat'ın, başta öğretmenler olmak üzere kamuoyunu bilgilendirmek maksadıyla kaleme almış olduğu adı geçen yazısında konuyu pedagojik ve metodik olarak ibtidai ve rüştiyelerde, idadilerde tarih eğitimi biçiminde iki ayrı kısımda irdelemiş olması dikkat çekicidir. Çünkü o sıralarda, eğitsel açıdan ilk ve ortaokulların aynı çatı altında toplanmasının doğru olacağı düşüncesi yaygınlaşmağa başlamış, bununla birlikte liselerin de eğitimin ikinci basamağı olarak algılanması eğilimi giderek güç kazanmıştır. Bu süreç içerisinde farklı sebeplerden ötürü çıkarılamayan Maarif-i Umumiye Kanunu tasarısı yerine, adından da anlaşılacağı üzere geçici kaydıyla hazırlanıp yürürlüğe konulmuş olmasına karşın birçok maddesinin cumhuriyet döneminde dahi uygulamada kaldığı bilinen 23.09.1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı'nın[33] öngördüğü ana eksen, ibtidaiye ve rüştiye okullarının "Mekâtib-i İbtidaiye" adı altında mecburi ve parasız olarak düzenlenmesidir.[34] Böylece lise eğitiminin ilköğretimden (ilkokul ve ortaokullardan) ayrı bir yapıda algılanarak düzenlenmesinin gündeme geldiği görülmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında Ali Reşat'ın gerek genelde eğitim yöneticiliğindeki yaklaşımlarının gerekse özelde tarih eğitimine bakışının, ilköğretimle ilgili geçici kanunun çıkarılmasını da sağlayan bütüncül bir eğitim politikasının pedagojik ve bilimsel temellerde hayata geçirilme girişimlerinden biri olarak kendini belli etmektedir.

Ali Reşat'a göre, ibtidaiye ve rüştiye okulları çağındaki 7-14 yaş grubu öğrencilerine tarih bilgisi vermekten maksat "...vakayi-i tarihiyeyi ezberletmek değil, belki etfalin terbiye-i maneviye ve ahlâkiyelerini ikmale çalışmaktır.Çünkü:

Tarih dersi, çocuğun henüz teşekkül etmekte olan kuvva-yı akliyesini ikaz ve tevsi eder.

Tarih dersi hafıza için bir idman demektir; bu da iyi bir şeydir. Şu şartla ki hafızayı yormak, tahammülden fazla şeylerle doldurmak caiz değildir.

Tarih dersi, kuvve-i hayaliyeyi tenbih ve tevsi eder. Kendi şehrinden veya

---

[33] Yahya Akyüz, Türk EğitimTarihi(Başlangıçtan 1985'e kadar), Ankara 1985, s. 243-244; Cemil Koçak. "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", (Eğitim), Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, 2. Cilt, İstanbul 1985, s. 488.

[34] Yahya Akyüz, a.g.e., s. 243,246.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

köyünden peder ve valide ve akrabasından, hocalarından, arkadaşlarından başka bir şey tanımayan çocuk tarih sayesinde başka muhitler, başka ahlâklar görür; bunların mukayesesi neticesi ise hem faideli hem de calib-i nazar-ı dikkattir. Çocuk vahşi memleketlerde yaşayan barbar akvamı, yahut daire-i temeddüne dahil olmuş cemiyat-ı beşeriyeyi, insanların tedricen nasıl refah hale nail olduklarını, hüsn-i tabiatın, zînet ve sefahatin nasıl terakki ettiğini birer birer görür; bir milletin sevinçlerini, felaketlerini, kahramanlıklarını hisseder; o zamana kadar mânâlarını lâyıkıyla anlayamadığı terakki, medeniyet, inkıraz, teceddüd gibi kelimatın mânâ-i hakikiyesini öğrenir. Kablettarih zamanlarda yaşayan insanların mağaralar, göller üzerinde kazıklar üstündeki ikametgâhları, akvam-ı kadime-i şarkiyenin medeniyetleri, İslâmların Hind'den Bahr-i Atlasi'ye, Sudan'dan Kafkasya'ya kadar yüzlerce memleketlerden mürekkep olarak teşkilettikleri hükûmet-i muazzamanın suret-i inkırazı, Arabların medeniyete hidmetleri, Avrupanın derebey şatoları, barbarların âlem-i medeniyete duhûlleri, devr-i ihtiraat ve keşfiyat, hakimiyet-i milliye kavgaları çocuklar için gayet mütenevvi bir kitabın resimli, müzeyyen sahifeleri gibidir...

Tarih dersi kuvve-i hayaliye kadar kuvve-i müdrikeyi de tevsi eder. Filhakika tarih herşeyden evvel bazen gayet basit, muhtac-ı tedkik olmayacak derecede aşikâr, bazen de karışık ve mütemadi bir dikkati müstelzem revabıt ve münasebat ile birbirine merbut esbab ve netayicin teselsülidir. Bir mürebbi kuvve-i akliyeyi çocuğun sinniyle, dimağının derece-i teşekkülüyle mütenasib bir surette tedricen tevsi için muhtac olduğu mevaddı, teminatı tarihte bulabilir. İlk temrinat çocuğun pek tabii olan ilk (niçin?)lerine verilecek cevablardan ibaret kalır. Sonra bu (niçin)lerine muallim irad eder; teşekkülât-ı dimağiyesi daha ileriye gitmiş olan çocuğu tefekküre, muhakemeye alıştırır.... Muhakemat-ı tarihiye, henüz inkışafa başlayan dimağdan meratib-i tahsiliyede hayli ilerlemiş şakirdane kadar her çocuk için faidelidir. Yalnız muallim tedrici bir usûle tâbi olmalıdır."[35]

Ali Reşat burada tarih dersinin, çocuğun aklî melekelerinin, hayal gücünün, idrak-kavrama yetisinin gelişmesinde, bundan bir adım ötede de "tefekkür" ve "muhakeme" alışkanlığını edinmesinde önemli rol oynadığını belirtmektedir.

[35] Ali Reşad, a.g.m., s. 50-51.

Bunlardan başka çocuk, birçok farklı mekan ile toplumu, değişik gelenekleri ve ahlâkları tanıma ve birbiriyle kıyaslama imkânını da tarih sayesinde bulur. Gelişme, yenileşme, çöküş ve uygarlık gibi somuttan soyuta uzanan kavramların gerçek anlamları ile önemleri de ancak tarih bilgisi marifetiyle kavranabilir.

Aşırı yüklenmemek kaydıyla "hafıza için bir idman" demek olan tarihin yararlı olabilmesi için öğretmen tarafından tedrici bir biçimde öğrenciye aktarılması gerekmektedir.

Ali Reşat'ın ilköğretimde tarih eğitimi ile ilgili düşünce ve önerileri dikkât çekici ifadelerle sürmektedir:

"Daha yüksek bir dereceye çıkarsak vicdan-ı ahlâkî tarih ile terbiye edilir deriz. İyiyi fenadan tefrik ettirecek en mütenevvi misalleri, en emin vasıtaları tarihten başka nerede bulabiliriz? Zaten şakird daha ilk derslerden itibaren kendi kendine insanları iyi ve fena, efal ve harekatı memduh ve maktuh namıyla sınıflara ayırmağa başlar: iyileri sever, fenalardan nefret eder. Fazileti sevmek, kabayih ve cinayattan nefret etmek hayat-ı ahlâkiyenin esas metinidir. İşte etfalde pek tabii olarak hasıl olan bu hissiyat tarih dersleriyle tasviye ve takviye edilir. Çocuk hal-i hazırda tahsin veya takbih ettiği şeylerin aynını mazide dahi görür; onlar hakkında da aynı his ile mütehassis olur. Yavaş yavaş, iyi ve fena adamlarla memduh ve makduh ef'al ve harekat arasındaki hududun daima kolayca tayin edilemeyeceğini görür; muhikk ve sahih bir hüküm vermek için daha mütekkik olmak lüzumunu takdir eder; bir adamı medh veya ta'yib için daha ihtiyatkâr bulunmağa, bir kimsenin aleyhinde hüküm verirken esbab-ı muhaffife araştırmağa başlar.....şakirdanı buhranlı bir mazinin nazar-ı ibrete arz ettiği nazik ve karışık meselelerin münakaşası hususunda pek ileriye götürmek şüphesiz ki caiz olmaz; ....her şakird memleket için hazırlanan bir insan, bir vatandaş olduğu için onun muhakeme-i ahlâkiyesini teşevvüş etmemeğe de çalışmalıdır."[36] Buna göre tarih, çocuğun ahlâk terbiyesinde yadsınamaz bir öneme sahiptir. İlköğretim çağındaki çocuk çevresini yavaş yavaş tanımağa başlarken insanları iyi-kötü, olayları da övgüye yahut yergiye lâyık diye ayırt etmeği öğrenir. Bu doğal gelişim sırasında okulda görülecek tarih dersi, çocuğun ilk bakışta iyi ya da

[36] Ali Reşad, a.g.m., s. 52.

kötü, doğru ya da yanlış olarak nitelediği kişi yahut olayların en azın- dan bir kısmının aslında görüldüğü gibi olmadığını zaman içinde farketmesini sağlamak gibi çok önemli bir işlevi yerine getirecektir. Çocuk doğru bilgilere ulaştıkça da araştırma, inceleme ve soğukkanlı yaklaşım içerisinde sorgulama gibi bilimsel nitelikte önemli hasletler edinmeğe başlayacaktır. Ancak çocuk için bu derece önemli olan tarih eğitiminde her türlü aşırılıktan ve bilgi yüklemesinden kaçınılmalıdır. Zira bu durum yarar değil zarar getirir. Bundan ötürü ders öğretmeninin tutarlı ve ölçülü yaklaşım sergilemesi her zaman büyük önem taşımaktadır.

Ali Reşat tâli (lise) düzeydeki tarih eğitimi konusuna girmeden önce ibtidai ve rüşdi sınıflarında okutulan Osmanlı ve muhtasar Umumi Tarih dersleri hakkında da birkaç söz söylemek gereğini duyduğunu belirtmiştir. Ancak tarih-i Osmani dersi hakkında Darülmuallimin'in Tatbikat Mektebi kısmında gösterilen ve Tedrisat Mecmuası'nın ilgili bölümlerinde yayımlanan ders numunelerinde yeterince bilgi verildiğini belirterek Umumi Tarih dersi üstüne görüşlerini açıklamağa geçmiştir. Bu konu hakkında bilgi vermeden önce Ali Reşat'ın gönderme yaptığı. Darülmuallimin'de gösterilen örnek Osmanlı Tarihi dersleri hakkında birkaç söz söylemek yararlı olacaktır.

Belirleyebildiğimiz kadarıyla Tedrisat-ı İbtidaiye (Tedrisat) Mecmuasında Osmanlı tarihine ilişkin yedi ayrı numune ders yayımlanmıştır.[37] Bunlardan altısı. Tatbikat Mektebi'nin ilk müdürü ve cumhuriyet devrinin önde gelen eğitimcilerinden İhsan (Sungu) Bey'in, bir tanesi de Satı Bey'in imzasını taşımaktadır. İlk Osmanlılardan 10 Temmuz bayramına kadar Osmanlının değişik dönemlerine; İstanbul'un fethi gibi zaferlerden padişahların hayat hikâyelerine ve Meşrutiyet'in ilânına kadar birçok farklı konuya ait derslerin içerikleri ile veriliş tarzları hakkında bazı noktalar dikkat çekmektedir. Çoğu Satı Bey'in Darülmuallim müdürlüğü sırasında verilen bu derslere ilişkin ilk dikkat çeken şey, ilkokul öğrencisinin mümkün olduğunca aktif kılınmağa çalışılması, bu bağlamda soru-cevap yöntemine çok sık

[37] Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası'nın 1 ila 16. sayıları arasında yayımlanmış olan bu yedi örnek ders şunlardır: İhsan, "İlk Osmanlılar", Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, Ders Numuneleri Kısmı, No.1, sene 1. 1326(1910), s. 21-26; İhsan, "İlk Padişahımız",...No.2, 1326, s. 42-52; Satı, "İstanbul Nasıl Fethedildi?", ... No.3, 1326, s. 96-104; İhsan, "Kosova Muharebesi", ...No.5, 1326, s. 191-197; İhsan, "10 Temmuz"(Iyd-i Millî Üzerine Ders), No.6, 1326, s. 223-230; İhsan, "Rumeli'nin İlk Fatihleri". No. 6, s. 240-245; İhsan, "Niğbolu Muharebesi", No. 16, sene 2, 1327(1911), s. 81-84.

başvurulmuş olmasıdır. Olayların öykülendirilerek aktarılmağa ve zaman zaman öğrencileri "siz olsaydınız ne yapardınız?" benzeri sorularla, Ertuğrul Gazi, Sultan Alâaddin (Keykubat) gibi ünlü tarihi şahsiyetler ile özdeşleştirmeğe, böylece tarihsel kişi ve olayları elden geldiğince çocuğun gözünün önünde canlandırarak öğretmeğe çalışıldığı görülmektedir.[38] Derslerde Osmanlı vatanı hakkında bilgiler verme, Osmanlı vatanını sevdirme, devlete başta vatan sevgisi, sonra da bir üst kimlik halinde algılanan Osmanlılık ile bağlanma, bu arada Fransız İhtilâli sonucu güncelleşen adalet, özgürlük, eşitlik, kardeşlik gibi çağdaş insanî kavramları öğrenciye küçük yaşta belletme gibi amaçların hedeflendiği dikkâti çekmektedir.[39] Bu bağlamda devletin en üst seviyesinde bulunanlar bile eleştirilebilir. Zira adalet yalnızca padişah için değil "herkes için adalet"tir. Derginin ilk sayısının ders numuneleri kısmında, ancak tarih dersi bölümünün dışında olmasına rağmen tarihten seçilen bir örnekle kurgulanan ve "Hikâyelerle Bir Ders" başlığı altında Satı Bey imzalı olarak yayımlanmış olan "Adaletli Bir Padişah" adlı örnek derste Harun Reşit'e atfedilen bir rivayetten hareketle, saray yapmak için bile olsa insanların evlerine dokunulamayacağı, ama işin içine okul gibi doğrudan kamuyu ilgilendiren menfaatler girdiğinde mülklerin istimlâkinin yasal olduğu vurgulanmaktadır.[40] Yani okul saraydan çok daha önemlidir. İhsan Bey'in kaleminden çıkan ve derginin altıncı sayısında yayımlanan "10 Temmuz" numune dersinde ise meşrutiyetin önemi üzerinde durulduğu görülmektedir.[41] Bir yandan meşrutiyetin ve Hürriyet Bayramı'nın değeri vurgulanırken diğer yandan da, bir üstte değindiğimiz yazıda tebasına adaletli davranışından ötürü övülen, adeta ideal hükümdar Harun Reşit'in aksine baskıcı ve adaletsiz yönetiminden ötürü II. Abdülhamit'in eleştirilmekte, Osmanlı'nın 1908'e kadar ki son dönemlerinde yaşanan her tür olumsuzluğun hafiye ve sansür sistemine dayalı Abdülhamit rejiminden kaynaklandığı belirtilmektedir. Hatta bu arada II. Abdülhamit için "vatana hain", "fena", "zâlim", vatanını ve askerini sevmeyen, toplanan vergileri millete değil başta kendisi olmak üzere adamlarına harcayan

[38] İhsan, "İlk Osmanlılar", Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, No. 1, sene 1, 1326(1910), s. 23,24.
[39] İhsan, a.g.yer, s. 22,23; İhsan, "10 Temmuz", Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, No. 6, 1326, s. 228-230.
[40] Satı, "Adaletli Bir Padişah"(Hikayelerle Bir Ders)Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, No. 1, 1326,s. 37-40.
[41] İhsan, "10 Temmuz",Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası,No. 6, 1326, s. 223-230.

padişah nitelemelerde bulunulduğu görülmektedir.[42] Bu tür bir yaklaşım,inkılâbını yeni yapmış bir toplumun yeni düzenini oturtma çabaları içerisinde yorumlanabilir. Ancak bu sırada oldukça açık ve bazen de ağır denilebilecek nitelendirmeler kullanmaktan kaçınılmadığı dikkati çekmektedir.

Derslerin oldukça sade bir dille verildiği, kısa ve açık cümlelerle kurgulandığı, öğrencilere siz'li ve yumuşak bir üslûpla yaklaşıldığı, resim ve harita gibi yardımcı gereçlerden yararlanılmağa çalışıldığı, ayrıca ders sonlarında da genel bir tekrar/ toparlama olarak "hulâsa"lara yer verildiği görülmektedir.

Ali Reşat, rüştiyelerdeki Umumi Tarih dersleriyle ilgili olarak da önemli bilgiler vermektedir. Bu konudaki ifadeleri, döneminin tarihçilik ve genel tarih eğitimi üzerine kamu oyunda süregitmekte olan tartışmalara katkı biçiminde öne çıkmaktadır.

"Vakayi-i tarihiyeden hangileri rüşdiye şakirdanı için lâzım, hangileri değildir? Bunu tayin etmek hususunda, şüphe yok ki efkâr ve ârâ müttehid değildir. Tarihte lâzım olan şeyi tefrik, nokta-i nazara göre değişir. Bizce ne hükümdar sülalelerinin karışık tafsilatı arasında esami-i hükümdârânı tamamen saymak, ne de bir kavmin hayatına icra-yı tesir edemeyen muharebelerin tafsilâtını bellemek; ne bir milletin hayat-ı mevcudiyetinde gelip geçici tadilâttan başka bir tesir göstermeyen tebeddülat-ı mülkiyeyi bilmek, ne de zevat-ı tarihiyeden birine aid ise o devrin âdât ve ahlâkını musavver olmayan fikarat ve menakibi öğrenmek lâzım değildir. Bizim tarih-i umumi için lâzım addettiğimiz şeyler beşeriyetin âlem-i vahşetten âlem-i medeniyete suret-i duhûlünü, terakkiyat-ı tedriciyesini, Kurun-ı mütekaddimede ve vustada zalim hükümdarların elinde esir olan insanların hakk-ı hakimiyetlerini nasıl istihsal edebildiklerini şakirdana öğretmektir. Akvam-ı kadime ve cedidenin tarihi pek vasidir; çocuklara kemâl-i dikkât ile tedris edilmelidir. Tarih-i umumide herşeyi söylemekten ictinab etmeli, hele bîlüzum teferruatı feda etmek hususunda tereddüd göstermemelidir. Mekâtib-i rüşdiyede okunacak tarih-i umumi her kavmin ayrı ayrı tarihlerinden değil, beşeriyetin tarih-i umumisinden ibaret olmalıdır. Kurun-ı ulâ, vusta, ezmine-i cedide ve Asr-ı Hâzırdan her bir devirde başlıca akvamın ahvali âlem-i medeniyetteki mevkileri nazar-ı dikkate alınmalıdır. Bilfarz bir çocuk kadim

[42] İhsan, a.g.yer, s. 224,225.

Fenikelilerin hükümdarlarından, muharebelerinden hiçbirini bilmesin, zararı yok; fakat bu küçük kavmin elifbayı icad ederek âlem-i medeniyete büyük bir hizmet ifa ettiğini, küçük gemilerle Prusya sahilinden Cenubî Afrika'ya kadar imtidad eden sevahilde gezerek madenleri işlettiğini müstemlekeler tesis eylediğini öğrenmelidir."[43]

Görüldüğü üzere Ali Reşat'ın genel tarih -ve ayrıca genelde tarih- eğitimi hakkındaki görüşlerinin ana ekseni, ondokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren birçok Osmanlı aydını arasında kabûl görmeye başlayan uygarlaşma yolunda ilerlemeci-gelişmeci akım ile aynı paraleldedir. Devletin ve milletin kurtuluşu da evrimci yahut devrimci yöntemlerle olsun, ilerlemeci yaklaşımın hayata geçirilmesine bağlıdır.

Umumi Tarih dersinin esas amacı çocuğa ilkel dünyadan yirminci asır uygarlığına nasıl ulaşıldığını, bu binlerce yıllık gelişimin derece derece nasıl meydana geldiğini belletmektir. Bunun hemen yanındaki ikinci hedef de insanoğlunun özgürleşme macerasını, genellikle baskıcı ilk ve orta çağlar dünyasından yirminci asırdaki halk egemenlikleri (hakimiyet-i âmme) düzenine hangi koşullarda ulaşıldığını öğretmektir. Ali Reşat, bu önemli amaçlara ulaşılması yolunda, faydasız ve gereksiz ayrıntı bilgilere yer verilmemesi gerektiğini belirtirken, kendisinin de öğrencilik yıllarından yabancı olmadığı, ondokuzuncu yüzyıl padişah-sultan sülalesi merkezli Osmanlı tarihi derslerini de eleştirmekte, ne soy-sop sıralamasının, ne cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürecek olan önemsiz birçok savaşın ayrıntısıyla verilmesinin yararlı olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca geçici mülkiyet-toprak değişiminin ve önemli tarihî şahsiyetlere ait dahi olsa devrinin genel yapısıyla ilgisiz menkıbe ve fıkraların da gereksizliğini belirtmektedir. Bunlardan başka, rüşdiyelerdeki genel tarih dersleri ayrı ayrı ulus tarihlerinden değil genel insanlık tarihi merkezli örülmelidir. Bu yapı içerisinde de elbette savaş ve siyasi kavgalar değil uygarlık unsurları ağırlık kazanacaktır.

Ali Reşat burada bir noktaya daha işaret etmekte ve çağdaşın tarihinin okullarda okutulmasının önemi üzerinde durmaktadır:

"Şüphesiz ki tarih-i umumide en büyük mevki Asr-ı Hâzıra tahsis edilmelidir. On dokuzuncu asrın mesail-i azimesi, hükûmat-ı cedidenin, ıslahat ve inkılâbatın,

[43] Ali Reşad, "Mekteblerde Tarih Dersi" Tedrisat Mecmuası, No. 20, 10 Mayıs 1328, s. 53.

İtalya, Almanya, Belçika, Yunanistan gibi hükûmetleri meydana getiren siyasî ve millî muharebelerin tarihini, alelhusus kendi memleketimizin Avrupa âlem-i siyasiyatındaki mevki-i mahsusu, devr-i cedidin ticaret ve sanayiini muhtasar, fakat müfid bir tarzda tedris etmek iktiza eder. Bu malûmat tarih-i millî-i Osmanimizin mütemmim-i tabiisidir. Çünkü biz memleketimizin âlem-i medeniyetteki mevkiini öğrenmez isek tarihimizi bilmiş olmayız; Bundan başka tarih terbiye-i vataniyenin de mütemmimidir. Çocuklarımız memleketimizin Avrupa'daki menafiini, mevkiini, ne gibi tehlikelere maruz olduğunu, istikbâlde ne gibi ümitler besleyebileceğimizi, vatana karşı ne gibi vezaif ile mükellef olduğumuzu artık mekteb sıralarında iken öğrenmeğe başlamalıdırlar."[44]

Görüldüğü üzere, Meşrutiyet ile birlikte müfredat programlarına umumî tarihin son halkası olarak ayrı bir ders halinde düzenlenen Asr-ı Hâzırın (Yakın çağ) tarihi, Ali Reşat'ın en çok üstünde durulması gerektiğini belirttiği bir dönemi konu etmektedir. Yaşanılan güne en yakın ve dikkat çekici yeni bilgileri içermekte olan bu dönemin, etraflıca irdelenmesi, öğrencinin vatandaşlık eğitimi bakımından da önem taşımaktadır.[45] Onun ifadelerine göre ondokuzuncu yüzyılda Avrupa'da meydana gelen önemli işler, kurulan yeni ulusal hükûmetler, ardarda gelişen ıslahatlar ve inkılâblar, siyaset, ticaret, ekonomi, bilim-teknik, sanayi vb. alanlardaki gelişmeler kaçınılmaz biçimde doğrudan ya da dolaylı olarak Osmanlı'yı da alâkadar etmektedir. Osmanlının çağdaş dünya, bilhassa da birçok menfaatleri yanısıra tehlikelerle de karşı karşıya olduğu Avrupa platformundaki konumunu bilebilmek ve bunu daha da güçlendirmek için çağdaş gelişmeler çok yakından izlenmelidir. İşte okullardaki Asr-ı Hâzır tarihi dersleri, bu önemli işlevi, çocuklara vatana karşı görev ve sorumlulukların

---

[44] Ali Reşad, a.g.m., s.53-54.

[45] Ali Reşat'ın Asr-ı Hâzır ve Avrupa tarihi üzerine kaleme aldıkları hakkında ilerideki ilgili bölümde bilgi verilecektir. Üzerinde durduğumuz dönemde ortaöğretim okullarında Asr-ı Hâzır Tarihi yanısıra Ma'lûmât-ı Medeniye(Yurttaşlık Bilgileri) dersinin de okutulduğu görülmektedir. Bkz. Hasan Âli Yücel, Türkiye'de Orta Öğretim, Ankara 1994, s. 178-179; ayrıca (Dr) Hâzık, Ma'lûmât-ı Medeniye, İkdam Matbaası, İstanbul 1324. Böylece öğrencinin hem çağdaşın tarihini hem de Osmanlı devletine, günümüzdeki anlamıyla olmamakla birlikte klâsik tebaa bağlılığından da farklı bir vatandaşlık anlayışıyla bağlılığı öğrenmesi hedeflenmiştir, denebilir. Buna bir örnek, İzmir'de Müstecabizade İsmet tarafından "mekatib-i ibtidaiye çocukları için" hazırlanmış olan kıraat risalesi Rehber-i İttihad'dır. Bu kitapta, "terbiye-i medeniye ve ahlâkiye ve ma'lûmât-ı muhtasara" üzerine bilgiler verildiği, vatan, vatanperverlik, hürriyet, müsavat, uhuvvet-i beşeriye, millet meclisi vb. çağdaş kavramların ilkokul çocuğunun anlayış düzeyine göre, ama çarpıcı ifadelerle izah edildiği görülmektedir. Bkz. Müstecabizade İsmet, Rehber-i İttihad II. tab'ı, Keşişyan Matbaası, İzmir 1325, 40 s.

önemini kavratmak maksadına hizmetle birlikte yerine getirecektir. Böylece Asr-ı Hâzır tarihi vatandaşlık eğitimi ile de içiçe girecektir:

"Tarih ve terbiye-i medeniye birbirine merbutdur. Terbiye-i milliye ve vataniye için en ziyade tarihten istifade olunur. Ne kadar küçük, muhtasar olursa olsun tarih-i Osmani, çocuğa memleketini sevmeği ve ona hidmet etmeği öğretmelidir." Bu yolda ders öğretmenine çok önemli görevler düşmektedir: "Muallim vakayi-i azime-i tarihiye üzerine evvela şakirdin nazar-ı dikkatini, celb eder; sonra muhakeme ve münakaşaya girişir; bu vakayiden her birinin terbiye-i vazifeye ne suretle hidmet edeceğini kendi kendine bulur. Tarih-i Osmani baştan başa böyle vakayi ile mâlâmâldir."[46] Böylece öğretmenin mümkün olduğunca öğrenciyi düşündürecek, derse katacak aktif metotlar uygulaması tavsiye edilirken yine de geçmişten öğrenciye yararlı olacak örnekleri bulup çıkarma işinin öğretmene ait olduğu, böylece de öğretmenin tarih eğitimindeki yeri ve önemi vurgulanmaktadır.

Ali Reşat, 1910'lar dünyasında bilhassa uluslararası alanda oldukça zor günler yaşamakta olan Osmanlının ilköğretim kurumlarında öğrenim gören talebelerinin, Batı'yı tamamıyla düşman ilân edip gözlerini kapamak yerine bilâkis yakın dönemler ağırlıklı bir çağdaş dünya tarihi içerisinde Osmanlı tarihini irdelemeleri gerektiğini şu satırlarla ifade etmektedir:

"...Tarih-i Osmani o yolda tedris edilmelidir ki bu memleketin ümid-i istikbâli olan etfal devre-i tealimizi takib eden sükut ve inhitattan meyus olmasın; bilâkis nesl-i hazıra terettüb eden vezaif-i vatanperveraneyi anlasın, vatanını sevsin, mazide gördüğü ibretâmiz misalleri daima piş-i nazarında tutsun.

Ders o suretle verilmelidir ki, bilfarz, şayan-ı takdir bu fedakârlığın azimet ve kıymeti, bir vaka-i siyasiyenin menafi ve fevaidi, bir devrin felâket ve muvaffakiyeti üzerine şakirdanın enzar-ı dikkati suret-i ciddiyede celb edilebilsin.

Ancak bu sayede tarih dersi tatsız, faidesiz bir ezbercilikten kurtulmuş olur."[47]

Ali Reşat, yazısının bundan sonraki bölümünde tâli(lise) düzeyinde tarih eğitimi konusunu incelemektedir. Burada tarih eğitimi politikaları bakımından II.

---

[46] Ali Reşad, a.g.m., s. 54. Ali Reşat'ın bu fikirleri Satı'nınkilerle paralellik göstermektedir. Bkz. Satı. "Tarih Tedrisinin Usûl-ü Esasiyesi" Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, Nazariyat ve Ma'lûmât Kısmı, No. 7 (1326), s. 92-98.

[47] Ali Reşad, a.g.m., s. 54

Abdülhamit devrine olumsuz, içinde yaşamakta olduğu Meşrutiyet dönemine ise olumlu-olumsuz yönde eleştiri ve önerilerde bulunduğu, mesajlar verdiği görülmektedir. Ayrıca aşağıda aktaracağımız ifadeleri aynı zamanda, kendisinin de gerek eğitim yöneticiliği gerekse öğretmenlik ve kitap yazarlığı bakımlarından değişik yönleriyle bilfiil konunun içerisinde bulunan sorumlu bir kişi olması nedeniyle kısmen özeleştirel niteliktedir:

"Mekâtib-i tâliyede tarih tedrisatına gelince; on yedi, on sekiz sene evvel mekâtib-i idadiyede tarih-i umumi ve Osmani dersleri tazyik edile edile hiç mesabesine inmiş idi. Memnu olmayan bir tarih kitabı kalmamış, dersler tenkıs edile edile Tarih-i İslâm ve Osmanî'deki esamiyi tadaddan ibaret dereceye gelmişti. İlân-ı Meşrutiyeti müteakib mekâtib-i taliye programına bittabi tarih dersi idhal edildi; dört sınıfta dokuz saat tarihe tahsis olundu.

Yeni program üçbuçuk seneden beri tatbik olunduğu halde acaba mekâtib-i taliyede tedrisat-ı tarihiye şayan-ı memnuniyet bir halde midir? Maateessüf bu suale cevab-ı tasdik veremeyeceğiz. Bunun esbab-ı adidesi vardır: Evvelâ. programın muvaffak olmaması, saniyen şimdiye kadar mekâtib-i taliyeye mahsus tarih kitaplarının Fransızcadan aynen tercüme edilerek tarih-i Osmanî esas ittihaz edilmek suretiyle mekteblerimize mahsus bir tarih-i umumi kitabının yazılmaması: salisen tarih kitabları derecesinde ve belki daha ziyade faidebahş olan "kıraat-ı tarihiye"lerin neşrolunmaması; rabian, rüşdiyeden gelen talebenin, ekseriyetle, tarih dersinin derece-i taliyesini takibe muktedir bulunmaması; hamisen, muallimlerin tedrisat-ı tarihiyedeki terakkiyat-ı cedideyi takib etmemeleri..."[48]

Buna göre, Meşrutiyet'in ilânından birkaç ay sonra yürürlüğe konulan zenginleştirilmiş müfredat programına karşın 1912'ye gelindiğinde en azından tarih eğitimi bağlamında istenilen düzeye ulaşılamamıştır. Bunun da belli başlı nedenleri vardır. Bunlar:

1) Herşeye rağmen müfredatın başarıyı sağlayacak niteliklerden uzak olması.

2) Lise tarih kitaplarının, Fransızcadan aynen tercüme edilmek ve bir yama imişcesine de Osmanlı tarihlerinin eklenmek suretiyle meydana getirilmiş olması.

[48] Ali Reşad, a.g.m., s. 54-55.

Yani Osmanlıya özgü umumi tarihlerin kaleme alınamamış olması.

3) Tarih ders kitapları yanında onlara destek olacak, çocukları derse daha çok ısındıracak "Kıraat-ı tarihiye"(Tarih Okuma) kitapçıklarının/broşürlerinin yayımlanmaması.

4) Rüşdiye düzeyindeki tarih eğitiminin öğrenciyi, lise düzeyindeki eğitime gereği gibi hazırlayamaması(*)

5) Son olarak da öğretmenlerin tarih öğretimi ve tarihçilik alanındaki çağdaş gelişmelere, son bilgi ve yaklaşımlara yabancı kalmaları.

Aslında her biri ayrı bir inceleme konusu olabilecek bu şıkların irdelenmesini ayrı bir çalışmaya bıraktığını -ki biz böyle bir çalışmayı kaleme aldığına dair bir bilgiye rastlayamadık- ifade eden Ali Reşat'ın, yazısının Seignobos'tan çevirerek aktardığı kısmına geçmeden önce lise düzeyindeki tarih dersinin verilmesindeki amaç ve bunun önemine dair şu dikkat çekici satırları kaleme aldığı görülmektedir:

"Tarih bir ilimdir;her ilim gibi bir takım hakayıka müsteniddir. İşte mekâtib-i tâliyede hakayık-ı tarihiye tedris edilecektir. Sunuf-ı ibtidaiye ve rüşdiyede şakirdin kuvva-i akliyesini ikaz, kuvve-i hayaliye ve hafızasını tenbih, kuvve-i müdrikesini tevsi', vicdan-ı ahlâkisini terbiye, hissiyat-ı milliye ve vataniyesini tenmiye eden tarih dersleri mekâtib-i taliye şakirdanına hakayık-ı içtimaiyeyi, inkılâbat ve terakkiyat-ı beşeriyenin esbab-ı hakikisini öğretecektir. Fransız müverrihlerinden mösyö Şarl Senyobos'un âtiye naklettiğimiz makalesinde izah edildiği üzere bu derece-i tahsilde artık tarihten ne ahlâk dersleri, ne kahramanca hareketler, ne de feci veya şayan-ı temaşa manzaralar istenilemeyeceği gibi tedrisat-ı tarihiye bir memleketin bir hükûmet veya fırkanın âmâline göre tahrif ve tağyir dahi olunamaz; talip edilecek gaye hadisat-ı içtimaiyeyi hakayık-ı ilmiye dairesinden tedkikten ibaret kalır.

Bu gayeye vüsul ise kolay bir şey değildir. Yalnız tarih derslerinin değil, bütün tedrisat-ı taliyenin ihtiyacat-ı hazıraya göre ıslahı Avrupa'da bir emr-i azim ve müşkil addolunur. Müşkilâtın nerelerden neşet ettiğini ve Avrupa erbab-ı ihtisasının neler

---

(*) Bu durum ne yazık ki günümüzde de devam etmekte ve ilköğretim okullarından aldıkları genelde yeterli olmayan eğitimle liseye gelmiş olan öğrenciler istenilen başarıyı gösterememekte, en azından tarih dersi için elde edilmesi gereken verime ulaşılamamaktadır.

düşündüğünü irae için mösyö Senyobos'un makalesini naklediyoruz;...."[49]

Ali Reşat'ın, bilhassa bu son iki paragrafta söylediklerini ayrıntılandırarak irdelemek gerekmektedir. Bilindiği üzere Meşrutiyet dönemi yayın dünyasında, bilhassa da tarih alanındaki yayınlarda önceki dönemlere nazaran büyük bir patlama yaşanmıştır.[50] Özgürlük ortamının doğurduğu bu canlılık içerisinde birçoğu tercüme ya da iktibas biçiminde bile olsa kaleme alınan tarih eserleri yanısıra tarihin bir ilim olup olmadığı, hangi amaçlara hangi araçlar, yöntemler ve yaklaşımlar ile ulaşması gerektiği vb. konular üzerine yöntemsel hatta felsefî tartışmalar da gündeme gelmeğe başlamıştır. Bazı kalemler, okullarda tarih eğitiminin gerekliliğini sorgularken, hatta fen bilimleri ile kıyaslamaya giderek esas bu alandaki derslere ağırlık verilmesi gerektiğini savunurken[51] Ziya Gökalp 1922'de tarihin ilmî ve millî tarih olarak ikiye ayrıldığını, bunlardan birincisinin yöntem ve yaklaşım olarak ilmî kurallara tâbi olduğunu, ancak millî tarihin uluslaşma sürecine, yani doğrudan sosyal ve siyasal amaçlara hizmet eden taraflı bir özelliğinin bulunduğunu söyleyebiliyordu.[52] Gittikçe yaygınlaşan Türkçülük akımının da etkisiyle tarihe ulusal bir pencereden bakma, onu ulusçu hedeflere ulaşma yolunda sadece bir araç olarak kullanma anlayışı güçlenirken bir yandan da tarihi kendine özgü araştırma yöntemleri ve gelişim çizgisi olan müstakil bir bilim dalı şeklinde tanımlamağa çalışan bir aydın kitle de yavaş yavaş oluşmağa başlıyordu. Köprülüzâde Mehmed Fuad'dan Ali Reşat'a, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu)'dan Nurullah Ata(ç)'ya kadar kendi alanlarında yeni yeni tanınmağa başlayan kimi aydınlar bu grup içerisinde gözükmektedir.[53] Gelişen siyasal ağırlıklı

---

[49] Ali Reşad, a.g.m., s. 55. Seignobos'tan çevrilen kısımda, Fransız tarihçi Avrupa'da tarihçiliğin ortaçağdan itibaren gelişimini, yalnızca asilzadelere verilen bir kuru ma'lûmât olmaktan çıkıp halka yaygınlaşmağa başlayışını, ondokuzuncu asırda Fransız merkezli -zaman zaman Almanya ve İngiltere ile de kıyaslayarak- olarak katettiği ivmeyi, okullarda ders programlarına girişini, özellikle 1890'lardan itibaren, birçok zorluklara karşın hızlandırdığı ciddi gelişimi irdelemektedir. Bkz. a.g.m., s. 56-64.

[50] Satı, "Tarih Tedrisinin Usûl-ü Esasiyesi" Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, No. 7(1326), s. 92; Akçuraoğlu Yusuf, "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usûllerine Dair" Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar. Müzakere Zabıtları, 1932, s. 595; Mustafa Nihat (Özön), Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi.Lise Kitapları 3. sınıf,İstanbul 1934, s.469.vd; Mükrimin Halil Yınanç, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik" Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 595.

[51] Milaslı God Franko, "Tarih Tedrisatı", İrfan ve Terbiye Bahisleri, Cilt 1, İzmir 1327, s.18-38 (s. 18-19).

[52] Ziya Gökalp, "Tarih İlim mi, Yoksa Sanat mı?", Küçük Mecmua, No. 11, 14 Ağustos 1338, s. 15.

[53] Örnek olarak, Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında" Bilgi Mecmuası. Yıl 1, Cilt 1, s.2, Kanun-u Evvel 1329, s. 185-196; Köprülüzade Mehmed Fuad, "Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?" Yeni Mecmua, Tenkid kısmı, 6 Kanun-u Evvel 1917, S. 22, Sene 1, s.427-428; M. Mittard "Tarih Tedrisatının Vazifesi", (Tercüme ve hülasa eden: Nurullah Âtâ), Terbiye, Kanun-u Evvel 1927, Cilt 2, S. 8, s.51-62; İsmail Hakkı(Baltacıoğlu), Tarih ve Terbiye, İstanbul 1933,s. 49-69.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

olayların da etkisiyle Necib Asım (Yazıksız), Akçuraoğlu Yusuf, Ziya Gökalp, Sadri Maksudi(Arsal) gibi Türkçü aydınların etrafında Meşrutiyet'ten cumhuriyete uzanan ve 1928'lerden itibaren Atatürk'ün önderliğinde Türk tarihçiliğinde özde bilimsel yöntemleri esas alan bir tez haline dönüşen ulusçu tarih yaklaşımı zaman içerisinde popülaritesini arttırmıştır. Türk Tarih Tezi ile belli bir ivme kazanan ulusal tarihçilik gelişen Türkiye tarihçiliği içerisinde önemi yadsınamaz bir konum elde etmiştir. Zaman zaman bünyesinde bazı aşırılıkların etkili biçimde gündeme geldiği bu girişim, Atatürk'ün de belirttiği üzere tarih araştırmalarına / araştırmacılarına yeni yön çizmeyi hedefleyen bir "tez" olarak ortaya konmuştur. Fuat Köprülü 1946'da kaleme aldığı satırlarda, duygusal aşırılıklardan sıyrılarak bilimsel kaygıları ön plânda tutmağa başlayan ulusal tarihçiliğin Türk tarihçiliğinin gelişiminde önemli rol oynadığını vurgulamıştır.[54] Türk Tarih Tezi'nin bilim dünyasına kazandırdıkları ve zaman içinde durularak Türk ulusunun uzak geçmişine ilişkin birçok araştırmaya kaynaklık etmek, en azından yön göstermek gibi başarılara imza attığı bilinmektedir. Ancak eğitim dünyamızda onlarca yıl, zamanında bir tez olarak ortaya konulmuş olan görüş ve iddiaların büyük bölümünün kanıtlanmış gerçekler imişcesine öğrencilere aktarıldığı da unutulmamalıdır. Yani bilim dünyasında belirli araştırma yöntemleriyle irdelenen ve tartışılan tezsel bilgiler, eğitim dünyasında kimi siyasal ve kültürel amaçlara ulaşabilme iddiasıyla bilimsel gerçekleri gözardı etme pahasına tarihi bir araç olarak algılayan çarpık yaklaşımların desteğinde uzun müddet egemenliklerini korumuşlardır.[55]

---

[54] W. Barthold. İslâm Medeniyeti Tarihi, (çev. Fuad Köprülü). Fuad Köprülü'nün yazdığı "Başlangıç" kısmı, İstanbul 1946, s. XIII-XXIV (s. XXII-XXIV)

[55] Bkz. Yücel Kabapınar, Müfredat Programı ve Ders Kitapları Açısından Ortaöğretimde (Lise) Tarih Öğretimi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1991; İlber Ortaylı "Atatürk Döneminde Türkiye'de Tarih Yazıcılığı Sorunu" Türkiye'de Aydınlanma Hareketi, Dünü, Bugünü, Sorunları,..Strasbourg Sempozyumu,1997,(Server Tanilli'ye Saygı)İstanbul 1997,s.135-144(138-140).Ayrıca Hüseyin Cahit Yalçın'ın tarihin çarpıtılmasına ilişkin 1938'de söylediklerini de burada aktarmak yararlı olacaktır. Zira Yalçın, Ali Reşat'ın yıllar önce işaret ettiği ve Atatürk'ün de yazanın yapana sadık kalmaması durumunda gerçeklerin nasıl kolayca çarpıtılabileceğini söyleyerek önemine dikkat çektiği tarih bilimiyle ilgili olarak, 1938'in siyasal ve askerî açıdan gitgide ısınan ortamı içerisinde düya çapında cepheleşmeğe başlayan her bir grubun kendi haklılığını kanıtlamak için tarihe karşı takındıkları taraflı, siyasal amaçlı propagandist tavrın tehlikelerine okuyucularının dikkatini çekmeğe çalışmış, şunları dile getirmiştir: "Tarih bir ilim midir, değil midir diye bir taraftan münakaşalar devam ederken bugün muhtelif milletler, tarihlerini o suretle yazıyorlar ki ilim ile artık hiç münasebetleri kalmıyor. Tarih millî ve siyasî ihtirasları coşturmak için bir propaganda âleti haline düştü; tarihte "hakikat" aramak bir safdillik oldu. Bugün herhangi bir tarih kitabını elimize aldığımız vakit, evvelâ hangi memlekette basıldığını, kimin tarafından

Bu arada, tarihe doğrudan bir bilim dalı olarak yaklaştıklarını belirttiğimiz bir grup aydının da, içinde yaşadıkları sıkıntılı dönemlerin etkisiyle belki de kaçınılmaz olarak devletin devamı, ülkenin selâmeti ve halkın gelecekteki her türlü refahının sağlanabilmesi için tarih ilminden direkt ya da dolaylı yararlar umduklarını, yani tarihi kendine has müstakil bir bilim olmanın yanısıra en nihayet bir ibret levhası, bir yol gösterici biçiminde de algıladıklarını ifade etmeliyiz. Fakat bu grup içerisinde zikrettiğimiz Ali Reşat'ın ve diğerlerinin tarihe, gerek araştırma yöntemleri, gerek tanımlanışı, derecesine göre eğitim kurumlarındaki veriliş biçimleri ve gerekse kısıtlanamayacak hedefleri bakımından temelde bir "bilim dalı" olarak yaklaştıkları vurgulanmaktadır. Ali Reşat'ın 1912'de söyledikleri üzerinde durmak gerekirse, bilim dalı gibi -bilinen ya da henüz bilinmeyen- gerçeklere dayalı olan tarih, artık lise düzeyine gelmiş 15 yaş ve üstündeki öğrenciler için her ne iyi niyetle olursa olsun, milliyet ve vatanseverlik hisleri dahil olmak üzere ulusal ya da ahlâkî içerikli kaygılardan hareketle verilmemeli, duygusal ve taraflı olunmamalıdır. Bilhassa söylencelerden kaynaklanan bilgilere dayalı masalsı kahramanlık öyküleri ile bir bilim olan tarihi özdeşleştirmeğe kalkmak son derece yanlıştır. İlköğretim çağı düzeyine uygun olabilecek -yine de gerçeklerden neşet etmesi gerekli- duygusal ve taraflı bir yaklaşım, ergenliğe geçerken özgür düşünmeği, eleştirmeği, kıyaslayarak değerlendirmeği yeni yeni öğrenen, henüz bilinçlenmeğe başlayan talebe için hiçbir yarar sağlayamayacağı gibi aksine tarih dersini çekilmez hale de getirebilir. Yani Ali Reşat'a göre lise çağı öğrencinin artık tarihi tamamen kendi bilimsel çerçevesi içinde algılamağa başlaması gereken bir dönemdir. "Hakayık-ı içtimaiye"ye dayalı her tür bilgi öğrenciye verilmeli, insanlığın gelişimi, bu günlere nasıl geldiği bütüncül bir yaklaşımla irdelenmelidir. Bunun dışında tarihi, yalnızca bir ülkenin, bir hükûmet ya da partinin, siyasi bir görüşün hedeflerine göre algılayıp taraflı bir bakışa alet etmek,

---

yazıldığını bilmek ve ona göre kendimizi hazırlamak lâzımdır. Tarih, harici siyasette millî ihtiraslara bir propaganda vasıtası hizmetini gördüğü kadar dahili politikada da parti kavgalarında hücum veya müdafaa âletidir. Aynı memleketin tarihi, muharrirlerin mensup oldukları partilere veya kanaatlere göre muhtelif suretlerde tefsir ve izah ediliyor. Onun için bir tarih kitabı okuyan bir kimse gayet uyanık ve dikkatli bulunmak icap eder. En iyisi, muhtelif fikir ve kanaatlere tercüman olan eserleri okuyarak. mukayese ederek bir neticeye varmaktır. Bunu yapmağa vakit ve imkân olmayınca, okuduklarımızı ve bilhassa bize arzolunan mütâlaa ve muhakemeleri ihtiyati bir kayd ile telakki etmelidir." Bkz. Jacques Bainville, Fransa Tarihi, 1. cilt(Tercüme eden, Hüseyin Cahit Yalçın) "Mütercimin Sözleri" kısmı, İstanbul, 1938, s. 5-6.

yapılabilecek en büyük hatalardan biri olacaktır. Tarihin, aslında o günün çağdaş batılı ülkeleri için dahi ulaşılması hiç de kolay olmayan asıl gayesi, toplumu ilgilendiren bütün gelişmeleri bilimsel gerçeklerden ayrılmadan inceleyebilmek, yorumlayabilmek ve eğitim kademelerindeki öğrencilere aktarabilmek olmalıdır. Tarihin bilimsel araştırma ve inceleme yöntemleriyle ulaştığı sonuçlara, hangi amaç uğruna olursa olsun müdahale edilmemelidir. Daima gerçeğin peşinde olunmalı, tarihin bir ilim olduğu bir an bile akıldan çıkarılmadan yalnızca ortaya konmuş bilimsel bilgiler değerlendirmeğe tâbi tutulmalıdır.[56]

f. Tarihte Süreklilik ve Karşılaştırma

Ali Reşat, tarihteki gelişmeleri geçmişten bugüne devam eden bir süreç içerisinde algılayıp yansıtmağa çalışmıştır. Ona göre, tarihin tekerrürden ibaret olduğu görüşü doğru olmamakla birlikte benzerlikler olduğu da reddedilemez. Ancak ister benzer ister farklı olsun her bir dönemi daha iyi anlayabilmek mutlaka daha önceki devirlerin de aydınlatılmasıyla mümkündür. Yani olaylar kesin sınırlarla birbirinden ayrılarak izah edilemezler: "Tarih tekerrürden ibarettir, derler. Bu söz doğru olmasa bile herhalde şurası muhakkaktır ki birbirinden gayet uzak edvar-ı tarihiye arasında bazen pek büyük, şayan-ı dikkat müşahebetler görülüyor. Asr-ı hâzır tarihini anlamak için nasıl âsâr-ı maziyenin tarihini bilmek lazım ise Osmanlılar'ın Avrupa ile münasebetine nakl-i kelam etmezden evvel tesis-i Devlet-i Osmaniye'den mukaddem Şarkî Avrupa ve Garbî Asya hakkında biraz tafsilat itası elzemdir..."[57] Bu yaklaşım tarihin bütün dönemleri için geçerlidir. Bu bağlamda daha önce üzerinde durduğumuz tarihte çağ kavramı ile ilgili dile getirdikleri de aynı paraleldedir. Binlerce yılı kapsayan tarihsel süreci daha iyi algılayabilmek amacıyla belirlenmiş kırılma noktalarının birbirinden "itibarî" olarak ayırdığı her bir dönemin diğerinden farklılaşan ana özellikleri ancak ilmî anlamda kıyaslama yöntemi ile gözler önüne

---

[56] Ali Reşat'ın tarih ve eğitimi üzerine dile getirdikleri, 1975'te Felsefe Kurumu'nca düzenlenmiş olan Türkiye'de Tarih Eğitimi Semineri'nde Mete Tunçay'ın maddeleştirerek izah ettiği çağdaş anlamda lise tarih eğitiminin amaçları ile de örtüştüğü görülmektedir. Bkz. Mete Tunçay, "İlk ve Orta Öğretimde Tarih", Felsefe Kurumu Seminerleri (Türkiye'de Tarih Eğitimi Semineri)(1975), Ankara 1977, s. 276--285 (s. 283-284)

[57] Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmanî, İstanbul 1329(H.), s. 6.

serilebilir. Bu arada tarihsel sürecin parçalı bir biçimde algılanmasını önleyecek belki de birincil faktör olan sebep-sonuç ilişkisi de gözden kaçırılmamalıdır.

Yukarıda betimlenen yaklaşımdan hareketle tarihe yöneltilecek genel vebütüncül bir bakışta ilk dikkati çekecek olanlar doğal olarak, siyasal örgütlenmeler; birbiri ardısıra oluşan medeniyet daireleri ve göçler, yeni dinler, coğrafî keşifler vb. etkenlerle değişime uğrayan sosyo-ekonomik oluşumlardır. Burada sözü Ali Reşat'a bırakmak doğru olacaktır. Zira dikkat çekici birçok örnek karşımıza çıkmaktadır:

"Edvar-ı Sülüsenin Eşkal-i Umumiyesi:

Kurun-u Ûlâ: İnsanı binlerce sene arzın mustevi olduğunu, semanın ise arz üzerinde bir kubbe gibi durduğunu zannetmiştir. Kudemâ' ancak "bahr-i dahilî" denilen Bahr-ı Sefid etrafındaki memleketleri yani Asya'nın garb, Afrika'nın şimal, Avrupa'nın cenup taraflarını bilirler idi. Yalnız bazı cüretkâr gemiciler cihet-i garbiyede dünyanın hududu gibi telâkki edilen "Herkül Sütunları"nı, yani şimdiki Cebel-i Tarık Boğazı'nı geçmişler ve Bahr-i Muhit-i Atlasi'ye çıkmışlar idi.

Kurun-u Ûlâ tarihi ancak birkaç memleketi ihtiva eder; kezlik uruk-ı beşerin kâffesinden bahsetmez. Ezmine-i mütekaddimede ırk-ı esferin ikâmet ettiği memleketler, Çin vesair kıtaat, pek uzak ve pek az mâlûm idi. Irk-ı esvedin sakin olduğu Afrika kıtasının kısm-ı âzâmı mechul idi. Irk-ı ahmerin memleketi olan Amerika'dan dahi hiç kimse haberdar değildi. Elhasıl kurun-u ûlâ tarihi yalnız ırk-ı ebyazın sakin olduğu memalikden bahseder. Zaten bu ırk uruk-u sairenin kâffesine fark ve hakim idi...

İşte, bahr-i sefid etrafındaki memalike ve ırk-ı ebyaza mensub akvama münhasır kalan kurun-u ûlâ tarihinin en şâyân-ı dikkât mahiyeti vahdet-i tammeye mâlik olmasıdır. Bir havuza bir taş atınız, gittikçe büyüyen müttehid-ül merkez birçok daireler meydana geldiğini görürsünüz. Bunun gibi kurun-u ûlâ tarihi de müttehid-ül merkez devair-i müteaddideyi andırır: Bidayeten Mısır, Asuriye hükûmetlerini görürüz."[58] "İlk büyük medeniyetler Nil, Fırat, ve Dicle nehirleri vadilerinde, Akdeniz'in şark sahillerindeki memleketlerde beş-altı bin sene evvel başlamışdır..."[59] "... sonra İran devleti zuhur ederek bunları bel' eder; daha sonra İran'ın yerine

[58] Ali Reşad, Tarih-i Umumi (sultani 6. Sınıf), 1330, s. 17-18
[59] Ali Reşad, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1928, s. 6.

İskender-i Kebir hükûmeti kâim olur; nihayet Roma imparatorluğu bütün hükûmat-ı kadimeyi bir merkezde birleştirir."[60] "Kurun-u ûlâ medeniyeti şarktan garbe doğru, Akdeniz boyunca ilerlemişdir. Bu deniz en eski ticaret-i bahriye yolu oldukdan mâadâ medeniyetin takib ettiği büyük bir yoldur. Denizler karaları ayırır, gemicilik insanları birleştirir.[61] Ali Reşat'ın bu ifadelerinde, Asya'nın batısı,Afrika'nın kuzeyi ve Güney Avrupa ile çevrili olan Akdeniz'in göçler, ticarî ilişkiler, savaşlar ve kültür etkileşimleri bakımından dünyanın ilk medeniyetlerine beşiklik etmiş olduğu önemle vurgulanmaktadır. Ali Reşat ilkçağ dünyasının aynı zamanda, büyük siyasî ve askerî güçlerin birbiri ardısıra egemenliklerine sahne olduğunu, bu girişimin adeta bir geçit resmini andırdığını şöyle dile getirmektedir: Kezalik Kurun-ı ulâ tarihi muhtelif orduların büyük bir geçid resmini andırır. Bidayeten ovalarda dağınık bir halde bulunan ordular timsali hercümerc idi. Bir müddet sonra bunlar taht-ı intizama girdi; muayyen ve sabit mahallerde toplandı; badehu azametli bir kütle teşkil etti. Kezalik bidayeten saha-i âlemde başlıca Mısırlılar, Asuriler, İsraililer, Med yeliler, İraniler. Fenikeliler görüldü. Bir müddet sonra Mısriler ile Asuriler, hükûmetler. imparatorluklar teşkil etdiler."[62] "... müstebid, zalim hükümdarlar tarafından idare olundular."[63] "Badehu, iktisab-ı kuvvet ve şevket eden Medyeliler, İraniler hükûmetlerini daha ziyade tevsie muvaffak oldular. Bundan sonra Kurun-ı ulâ tarihi İran ile Yunanistan'ın mübarezatına inhisar etdi. Daha sonra, Yunanistan, Makedonya hükümdarı İskender-i Kebir'in kılıcı ile Asya'yı fethetdi. İran imparatorluğunun yerine kaim olan Yunan-Makedonya hükûmeti Asya ve Avrupa'ya icra-yı hüküm eyledi. Badehu, bu devlet de münkarız oldu, âlem yeniden karıştı. Roma, bu imparatorluğun bütün enkaz ve bekayasını topladı; bunlara Şimalî Afrika'yı, İspanya ve Galya'yı ilâve etdi; şark ile garbı birleştirdi; Sen, İber, Fırat kenarlarında aynı kavaninin hükmü cari oldu.

Bu durum-u kadimedir ki medenî bir heyet-i ictimaiyeye esas koymuşlar, cemiyat-ı hâzıranın teşekkülü esbabını tehiye etmişlerdir."[64] "...milâddan 500 sene

---

[60] Ali Reşad, Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf), 1330, s. 18.
[61] Ali Reşad, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1928, s. 6-7
[62] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 18.
[63] Ali Reşad,İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf),1928, s. 7.
[64] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 19.

evvel bir cumhuriyet teşkil etmiş olan Romalılar yavaş yavaş Akdeniz sahilindeki bütün memleketleri zabt ve kurun-u ûlâ'nın en büyük, en muntazam imparatorluğunu tesis ettiler... Roma devleti, o zamana kadar âlem-i medeniyet haricinde kalmış olan akvam-ı saire(nin) hücum et(meleriyle)"[65] "... 395 senesinde ikiye ayrıldı: Garbî Roma İmparatorluğu, Şarkî Roma İmparatorluğu."[66] "...Şehirleri, abideleri tahrib (oldu)."[67] Ali Reşat'ın ortaçağ dünyasını da siyasal, sosyal, hukuksal vb. bakımlardan kıyaslayarak daha akılda kalıcı bir şekilde öğrenciye aktardığı görülmektedir. Buna göre ortaçağ Avrupa'sı ne ilkçağa ne de yeniçağa benzer. Bu ikisi arasında bir geçiş dönemidir. "Badehu Avrupa'da yeni milletler, devletler teşekkül etti. Fakat bu teşkilat-ı cedide müthiş bir karışıklık arasında vukua geldi. Nihayetsiz muharebeler, nakabil-i tarif sefaletler; işte, altı asrı mütecaviz bir müddet, beşinciden onbirinci asr-ı milâdiye kadar tarih-i âlem bu kelimelerle icmal edilebilir. Dünyanın biraz intizam kesbetmesi, milletlerin teşekkül edebilmesi, ilmin yeniden doğması için bu kadar uzun bir zaman geçdi. Daha doğrusu Avrupa ancak onbeşinci asırda fiilen teşekkül edebildi."[68] "Garbî Roma İmparatorluğu(nun) barbar denilen yeni kavimler tarafından parçalan(ışından sonra)... Kurun-ı Vusta başlar... İstanbul'un Osmanlı Türkleri tarafından zabtına kadar devam eder..."[69]

"Kurun-u Vusta: Kurun-u ûlâ ile kurun-u vusta arasındaki on asırlık müddet bir devre-i intikâl ve mutavassıttır. Onun için kurun-u vusta namıyla yad olunur."[70] "Kurun-u ûlâ'daki büyük imparatorluklar kurun-u vusta'da yoktur."[71] "Barbarların istilasından sonra memalik-i muhtelife hadsiz hesapsız küçük parçalara ayrıldığı için hercümerc-i akvam arasında vahdet-i milliyenin zuhuru pek güç ve uzun oldu."[72] "Kurun-u vusta'da Avrupa'da edebiyat ve sanayi muattal kaldı; Kurun-u Mütekaddimenin cumhuriyetleri veya zamanımızın hükûmetleri yerine "feodalite" denilen derebeylik usûl-ü idaresi kaim oldu; Avrupa "senyör-seigneur" denilen

---

[65] Ali Reşad,İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf),1928, s. 7.
[66] A.g.e., s. 7.
[67] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 19.
[68] A.g.e., s. 19-20.
[69] Ali Reşad,İlk Mekteblere Tarih Dersleri(5. Sınıf),1928, s. 7-8.
[70] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 20.
[71] Ali Reşad,İlk Mekteblere Tarih Dersleri(5.sınıf)1928,s. 8.
[72] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 20.

derebeylerin taht-ı hakimiyetinde yaşadı."[73] "Avrupa'nın kıtaat-ı muhtelifesinde arazi birçok derebeyler arasında taksim edilmişdi. Şahsî hodbinlikler, her yere mahsus ayrı kavanin ve âdât akvam-ı kadimede pek kavi olan menafi-i müştereke hissini izale etmiş; devlet fikri kaybolmuş idi. O kadar çok reis, hükümdar var idi ki hakikat-ı hâlde intizamdan eser kalmamış, dünya büyük bir karışıklığa düşmüşdü."[74] "Vakıa her memleketde hükümdar, kral vardı; fakat hüküm ve nüfuz rüesa-i askeriyenin elinde idi. Elhasıl kurun-u vusta ne kurun-u ûlâ'ya, ne de kurun-u uhrâ'ya benzer; her nokta-i nazardan büsbütün başka bir devre-i tarihiye olduğu için tarih-i umumide bir mevki-i mahsus tutar."[75] "...binlerce derebeyler ancak on birinci asırdan itibaren büyük devletler tesisine teşebbüs etdiler. Kurun-u vusta'nın ilk devrinde Avrupa'da göze çarpan şey nihayetsiz bir tefrica ve inkısam idi. Badehu Fransız, İngiliz, İspanyol, İtalyan, Alman, İskandinav, Macar, Leh, Rus ve Osmanlı(*) milletleri teşekkül etdi. Bu milletlerin cümlesi istiklâllerini muhafazaya azm etmişler idi. Bunlardan her birinin kendine mahsus kavanin ve âdâtı vardı. Kurun-u mütekaddime'deki cemiyet-i beşeriye kurun-u vusta'daki cemiyet-i beşeriyeden pek farklı idi. kurun-ı vusta'da cemiyet-i beşeriye müteaddid hükûmetlere taksim edilmişti. Bir şahsın hükûmet-i müstebidesi hiç bir zaman yüz milyonlarca insana şamil olmadı. Mamafih kurun-u vusta'da Avrupa'nın akvam-ı cedidesi arasında intişar eden hıristiyanlık bu kavimleri kavi bir rabıta ile birbirlerine bağladı. Her memleketin, her hükûmetin ahval-i hususiyesi baki kalmakla beraber arada bir ittihad-ı manevî ve fikrî vücuda geldi. Bu sayede Avrupa akvam-ı muhtelifesi hemen aynı medeniyete nâil oldu. Medeniyet-i kadimenin hatıratı büsbütün silinmemişdi. İtalya, İspanya, Galya kıt'aları barbarlık devrine avdet etmiş olmakla beraber Romalılar'ın buralarda vücuda getirdikleri müssesat ve mevzuat büsbütün kaybolmadı. Hükûmetler dahilinde biraz intizam hasıl olunca an'anât-ı kadime uyandı. Yunan ve Roma ulema ve hükemasının âsârı meydana çıktı. Bu suretle kısmen medeniyet-i kadimeden neş'et etmiş yeni bir medeniyet teşekkül etdi ve bu nokta-i nazardan dahi Avrupa akvamı arasında bir ittihad hasıl oldu.

---

[73] Ali Reşad,Tarih-i Umumi 2. cilt, (Sultani 7. sınıf), İstanbul 1330, s. 1-2.
[74] Ali Reşad, Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 20.
[75] Ali Reşad, Tarih-i Umumi 2. cilt,(Sultani 7.sınıf),1330, s. 2.
* Burada Osmanlı'nın selâmeti bağlamında devlet ile halkın aynı adla ifade edilmesi dikkati çekmektedir.

Asya'ya gelince, bu kıt'a dahi kurun-ı vusta'da inkılâbât-ı mühimmeye duçar oldu. Asya-ı vustadan çıkan akvamın seyl-ü hurûşân gibi Avrupa'ya doğru yayılmaları, Arabistan'da zuhur eden din-i İslâm'ın az zamanda Pirene dağlarından Hindistan ve Çin hududlarına, Kafkasya'dan Habeş taraflarına kadar büsbütün yeni bir âlem vücuda getirmesi, Arapların medeniyet-i kadimeyi tamamiyle mahv olmakdan kurtarmaları"[76] "...vakıa bu devlet(in) çabuk parçalan(ması)"[77] "... âlem-i İslâm'ın rabıta-i ittihadı çözülerek birbirlerine rakib yüzlerce hükûmetler teşekkül etmesi, Avrupa'da yalnız bir imparatorluk tesis etmek isteyen hükümdarların ve bütün âlem-i hükûmet-i cismaniyeleri altında cem' eylemeğe çalışan papaların tahrik ve teşvikiyle âlem-i nasraniyetin"[78] "mutaassıb, cahil hıristiyan ordularının Kudüs'ü müslümanların elinden almak maksadıyla şarka..."[79] "...âlem-i İslâmiyet'e tecavüzatıyla başlayan Salibiyun muhacematı, nihayet Osmanlılar'ın zuhuru ve Avrupa cihetine atılarak bir devlet-i muazzama tesis etmeleri kurun-u vustanın Şark'a ait en büyük vakayiidir."[80] "Kurun-u vusta'da .... İslâm medeniyeti çok parlak, garb medeniyetine çok faik idi..."[81] "Kurun-u vustada Şark, siyaseten, ilmen garbî Avrupa'ya tefevvuk etdi."[82] "Ehl-i Salib seferleri Avrupalılar için çok faideli oldu, çünkü Şark medeniyetini gördüler, müslümanlardan çok şey öğrendiler, Eski Yunan medeniyetini muhafaza etmiş, terakki ettirmiş olan müslümanlar kurun-u vustada garbî Avrupa'nın medeniyet üstadları oldular."[83]

"Kurun-u Uhrâ: Osmanlılar'ın Konstantiniye'yi fethetmeleriyle hitam bulan kurun- u vusta ile kurun-u uhrâ arasında siyaseten bir hadd-ı fasıl yokdur. Şu kadar ki 15,16, 17 ve 18. asırlardaki terakkiyat-ı seria ezmine-i cedideyi ezmine-i mutavassıtadan tefrik eder."[84] "...Kurun-u cedide medeniyet itibariyle kurun-u vustadan çok farklıdır. Bu devirde garbî Avrupa'da devlet teşkilatı değişiyor, büyük keşifler, büyük ihtiralar, edebiyat ve sanayi-i nefisede intibah, dinî teceddüd hayat

---

[76] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 21-22.
[77] Ali Reşad,İlk Mekteblere Tarih Dersleri,(5. sınıf)1928, s. 8.
[78] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 22.
[79] Ali Reşad,İlk Mekteblere Tarih Dersleri(5. Sınıf)1928,s. 8.
[80] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 22.
[81] Ali Reşad,İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf),1928, s. 8.
[82] Ali Reşad,Tarih-i Umumi 2.cilt(sultani 7. Sınıf),1330, s. 2.
[83] Ali Reşad,İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf),1928, s. 8-9.
[84] Ali Reşad,Tarih-i Umumi (Sultani 6. sınıf),1330, s. 22.

şeraitini, insanlarda tefekkür tarzını tebdil ediyor; yeni bir âlem meydana çıkıyor."[85]

"En mühim inkılâbatın pek ehemmiyetsiz şeylerle vücuda geldiğini düşünür isek hayretde kalırız. Meselâ; kükürt, kömür ve güherçile mahlutundan top barutu imal edildi. Paçavralardan yapılan kağıd, madenî hurufat-ı müteharrike san'at-ı tabaatın icadına sebeb oldu. Bir mil üzerinde dönen bir mıknatıslı ibre pusulaya tahavvül etdi. İşte, bu üç şey bütün dünyayı başka bir şekle koydu.Top barutuyla krallar derebeylerin müstahkem şatolarını yıktılar; hükümdar-ı mutlaka oldular. Fenn-i harb tebeddülât-ı âzimeye uğradı. Ezmine-i cedide orduları müdhiş toplarla techiz edildi. Fakat bu inkılâbat-ı siyasî yalnız başına bir terakki addolunamazdı. Pusula sayesinde gemiciler en uzak denizlerde seyahat etdiler. Küre-i arzın her tarafına gidildi, her tarafı keşfedildi. Beynelakvam ehemmiyetli bir ticaret cereyanı hasıl oldu; nice akvam bu sayede kesb-i servet etdi. Elhasıl inkılâb-ı iktisadî vukua geldi. Kağıt ve san'at-ı tabaat sayesinde en fakir kimselerin bile kitab tedarik etmelerine imkân hasıl oldu; zulmet, cehalet yavaş yavaş dağıldı; nur-ı irfan her tarafı tenvir etdi. Bu suretle inkılâb-ı fikrî vukua gelerek beşeriyetin kaderini yükseltdi. Ezmine-i cedidede Avrupa'da kuvvetli hükûmetler teşekkül etdi; bunlar arasında tesis-i muvazene mesele-i mühimmesi meydana çıkdı. Rekabet-i siyasiyeye münazaat-ı mezhebiye dahi munzam oldu. Katolik âlemi ikiye ayrıldı; protestanlar, katolikler adeta daimi ordular gibi birbirleriyle çarpışdılar. Fakat yine bu devirde o zamana kadar birbirine yabancı, hasım olan sunuf-ı ahali arasındaki husumet ve nifak yavaş yavaş zail oldu; cemiyet-i beşeriye terbiye ve temeddün edildi; edbiyatda, sanayi-i nefisede harikalar vücude geldi. 16,17, 18. asırlar Avrupa'da edebiyatın, sanayi-i nefisenin terakkiyat-ı azimesiyle temeyyüz eder. Avrupa üç yüz senede eskisinden başka bir teşkilat-ı siyasiye ve ictimaiye meydana koydu.

Ezmine-i cedidenin kısm-ı ahirini teşkil eden on dokuzuncu asırda, yirminci asrın evailinde ise Avrupa'da hakimiyet-i milliye kaidesinin tesisinini, milliyet siyasetinin netayic-i mühimmesini görürüz. Yine bu devirde fünunun sanayie tatbiki sayesinde vukua gelen inkılâbat-ı iktisadiye ve ictimaiye âlem-i medeniyeti şekl-i hazıra ifrağ etmişdir. Ezmine-i cedidede Şark'a nazar edecek olur isek, bidayeten, üç

[85] Ali Reşad,İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf),1928, s. 9

kıt'a-i âlemde tesis-i hükûmet eden Osmanlıların devr-i istilâlarındaki şaşa-i azimet ve ikbal gözleri kamaşdırır; sonra manevî, maddî inhitatımız çeşm-i ibrete çarpar. Bu devirde Şark ilmen, iktisaden Avrupa'dan geri kalmış; aksam-ı saire-i cihan Avrupalıların müstemlekatı olmuştur.[86]

Ali Reşat'ın tarihte süreklilik ve sebep-sonuç ilişkisine verdiği önemi gösteren bir diğer örnek de alfabenin geliştirilmesi ve yayılışı konusunda dile getirdikleridir. Buna göre alfabe, dünya uygarlığını en derinden etkileyen, okuma-yazmanın ve böylece de kültürlerin yayılmasını sağlayan en önemli gelişmelerden biridir. Ancak bu da Fenikelilerce durup dururken ortaya konulmuş bir buluş olmayıp başta ticari olmak üzere gündelik gereksinmelerin yönlendiriciliğinde, geçmiş medeniyetlerde yaygın olan çivi yazısı hiyeroglif gibi işaret yada sözcüklerin sadeleştirilmesiyle meydana gelmiş önemli bir gelişmedir. Fenike Alfabesi Yunanlılar aracığıyla Avrupa'ya geçmiş ve bütün dünya alfabelerinin temelini oluşturmuştur. Bundan dolayı bugünkü dünyanın Ali Reşat'ın deyişine göre "Biblos, Sur ve Sayda kâtiplerine medyun-ı şükran.." olması gerekmektedir.

"Elifbanın İcat ve Tamimi: Akdeniz sahillerinin Fenikeliler tarafından istimarı bütün beşeriyet için hâlâ ehemmiyetini kaybetmemiş olan büyük bir netice tevlit etmiştir: yazı yazmayı ve düşüncelerimizi başkalarına tebliğe vasıta olan elifbayı Fenikelilere medyunuz. Fenike tacirlerinin Avrupa'ya götürdükleri şark mahsûlat ve mamulâtından hiçbiri kıymet ve ehemmiyet itibarile elifba ile kıyas olunamaz.

Milâttan evvel 1200 tarihine doğru şarklılar Hiyerogliflerden, hatt-ı mihiden ve bunlara benzer diğer karışık işaretlerden başka yazı bilmezlerdi. Okuma, yazma öğrenme çok güç bir iş idi; her bir yazı hem fikri, hem de savtı işaretlerdi; bazıları bir harfe, bazıları iki veya daha ziyade harfe (hecelere) delâlet ederdi; bu işaretlerin papirüs veya tuğla üzerine yazılması, hakedilmesi uzun mümareseye muhtaç idi.

Zeki ve müteşebbis Fenike tacirleri hesap tutmak, ticarî muameleleri deftere kaydetmek, ticaret mektupları yazmak gibi muamelât-ı cariye için yazıyı ameli bir tarzda sadeleştirmek çaresini aradılar. Savti işaretleri yirmi ikiye indirdiler. Bunlar artık eskisi gibi fikri işaretler, kelimeler değildi; belki söz söylerken ağızdan çıkan

[86] Ali Reşad, Tarih-i Umumî (sultani 6. Sınıf), 1330, s.22-24.

basit sesleri gösteren harfler idi.

Fenikeliler harfleri nasıl intisap ettiler? Burada da Fenikeliler mucit değildirler; yalnız komşularının yazılarında en basit şekiller hangileri olduğunu bulmuşlar, onları almışlardır. Fenikeliler Mısrın Hiyeratik denilen ihtisar edilmiş, sadeleştirilmiş yazısı içinden alfabeyi aldıkları zannolunmuş ise de bu; tarihce sabit olmuş bir hakikat değildir. Son zamanlara kadar, harflerle yazılmış en eski kitabenin Hükümdar Meza sütunu olduğu zannediliyordu. Halbuki ahiren Biblos'ta bundan çok eski bir kitabe bulunmuştur. Binaenaleyh Fenike alfabesi milâttan evvel on üçüncü asra kadar çıkarılabilir ve belki de Mısır yazısının taklidi değildir.

Alfabe ilk önce, Fenikelilerin, Aramilerin, İbranilerin lehçelerini yaymak için kullanılmıştır.Yunanlılar Fenikelilerden, Latinler Yunanlılardan, diğer Avrupalılar Latinlerden aldılar....Bugün insanların çoğu Fenikelilerin intihap etmiş oldukları işaretleri az çok tağyir ile kullanmaktadırlar. "Elifba" tabiri de Fenikelilerden alınmıştır; çünki Fenikeliler elifbanın birinci ve ikinci harflerine Alef, Bet derlerdi.

Elifbanın icadı beşeriyetin fikrî tekamülünde çok mühim bir rol oynamıştır; bugün hepimiz Biblos, Sur ve Sayda katiplerine medyun-ı şükran olmalıyız.

...Fenikeliler askerî fütühatta bulunmamışlar; fakat teşebbüs fikri, ticaret dehası ve zeka-yı ameli ile medeniyetin en büyük âmillerinden biri olmuşlardır. Şarkın sınai serveti, ilmi, sanayi-i nefisesi Fenikeliler sayesinde Akdeniz limanlarına ve Avrupa'ya gitmiştir. Fenikeliler vasıta rolünü ifa etmekle beraber eski Yunalılar ve Romalılar arasında medeniyet mucitleri olan Şark'ın büyük milletlerinden ziyade nüfuz kazanmışlardır.[87]

Ali Reşat'ın kitaplarında karşılaştırmalı şekilde hazırlanmış tablolara yer verdiği, bu şekilde örneğin, Mısır hiyeroglifleri ile ilk alfabelerden Fenike, Yunan ve Lâtin alfabelerinin harflerini gelişim çizgileriyle birlikte karşılaştırmalı olarak öğrencinin dikkatine sunduğu görülmektedir.[88]

Ali Reşat ortaçağ Avrupası'nda yaygınlaşmağa başlayan hıristiyanlıkla birlikte kilisenin zirveye ulaşan gücünün arkasındaki nedenlerin; dördüncü yüzyıldaki meşhur Kavimler Göçü ile olan sıkı bağlantısını açıklarken de tarihte olayların sürekliliğine ve

[87] Ali Reşat,Umumi Tarih (Lise 1),1929, s. 75-76.
[88] Ali Reşad,Tarih-i Kadim(Sultani 10. sınıf), İstanbul 1331, s. 224.

sebep-sonuç bağıntılarına açık bir dille dikkat çekmektedir:

"-Umumi Muhaceret ve Neticeleri: Romalılar İmparatorluk haricinde yaşayan bütün kavimlere "Barbar" ve bilhassa Ren ve Tuna nehirlerinin öte tarafında ikâmet edenlere de "Cermen" namını vermişlerdi. İkinci ile dördüncü asır arasında bu kavimlerden imparatorluğa en uzak olanlar, yani Elbe ile Vistül arasında ikâmet eden Gotlar, Vandallar, Burgontlar memleketlerini bırakarak Tuna boyundaki büyük ovalarda yerleştiler. Cermanya'nın imparatorluğa yakın yerlerindeki küçük kavimler de birleşerek yeni isimlerle yadedilen yeni kavimler vücude getirdiler: Ren nehrinin aşağı kısmında sakin Franklar, Şimal Denizi sahilinde sakin Saksonlar, Ren nehrinin yukarı kısmında sakin Alamanlar.

Mariyos'un Sembrlerle Tötonları püskürttüğü zamandan beri pek çok Cermenler imparatorluk memleketlerine girmeğe çalışmışlardır.Fakat dördüncü asra kadar girenlerin hepsi tart ve ihraç veya katil ve ifna edildiler. Dördüncü asır sonları ile beşinci asırda ise bilakis müteaddit kavmler Roma imparatorluğunda kat'i surette yerleştiler. İşte buna "barbarların istilası"; yahut "umumi muhaceret" veya "muhaceret-i akvam" denilir. İstila veya muhaceretler takriben iki asır sürdü.

Mademki kurun-u kadime'de barbarların istilaları görülmüştü, şu halde bu istilâ- lar kurun-u vusta'ya has bir şey değilidr. Fakat son istilâlar evvelkilerine benzemez, bunlar pek mühim tarihî vak'alardır:

Filhakika istilaların ilk neticesi Garbî Roma İmparatorluğunun inkırazıdır. Bundan sonra Avrupa'da yeni siyasî teşkilât teessüs etti.

Bu devirde Roma medeniyeti terakki etmek şöyle dursun, belki bir aralık medeniyetin devamı bile tehlikeye düştü. Fakat barbarlar yavaş yavaş medeniyet âlemine dahil oldular.

İkinci netice Avrupa'da barbarların hıristiyanlığı kabûl etmeleridir. İmparatorluğun inkırazından sonra yegâne kuvvet olarak payidar kalan Roma kilisesi barbarlar karşısında eskiden imparatorluğun oynadığı rolü oynadı. Barbarlara yardım etti; fakat bu yardımı yalnız Roma kilisesi itikadını muhafaza edenlere hasreyledi.

Halbuki hemen bütün Barbarlar dördüncüden altıncı asra kadar ariyanism denilen mezhebi kabûl etmişlerdi. 325 senesinde İznik ruhani meclisinin mahkum ettiği bu mezhep Gotlar, Vandallar, Burgontlar, Lambarlar arasında devam etti. Kilise

bunların aleyhine bütün kuvvetile çalıştı. Putperestleri ariyanism mezhebi saliklerine tercih etti. Katolik dinini kabûl etmiş olan Frankları tuttu ve bunları kilise menfaatine kullandı.

Bu vakıanın neticesi pek mühimdir: Kilise imparatorluğun yıkıldığı bir devirde yegâne kuvvet oldu. Barbarlar tahrip ediyorlar; kilise ise tesis ediyordu. Kilise maziyi yaşatmakla beraber âtiyi hazırladı. Piskoposlar ve bilhassa Roma piskoposu olan Papa hiçbir devirde ve hiçbir heyet-i ictimaiyede görülmemiş derecede büyük bir kuvvete sahip oldular."[89]

Ali Reşat'a göre Avrupa'da Rönesansın doğuşu da, anlık bir "teceddüd" veya "ihya" değil, her ne kadar düşüncenin uyuştuğu bir dönem[90] olmuş olsa dahi Ortaçağ boyunca çok yavaş sessiz sedasız devam edegelmiş kimi gelişmelerin son merhalesi olarak tarif edilmelidir.Tarihteki her olay bir öncekinin sonucu, bir sonrakinin ise nedeni durumundadır. Hatta bundan ötürü "Rönesans" adı da içerdiği anlam bakımından sorgu lanabilmelidir:

"Rönesansın Evsaf-ı Mümeyyizesi: On beşinci asrın son senelerinde ve on altıncı asrın nısf-ı evvelinde keşfiyat-ı azime-i bahriyenin vukuu zamanında evvelâ İtalya'da badehu Fransa ve Almanya'da edebiyat, ulûm ve bilhassa sanayi-i nefisede büyük bir keşayiş görüldü. Bu, tarihin en parlak ve en mühim vakayiiden biridir. Çünki sanatkârlar zamanımıza kadar daha güzelleri yapılamayan şaheserlerini o zaman vücude getirdiler; insanlar keşfiyat-ı bahriye ile tevsi eden faaliyet-i maddiye sahası yanında fikir ve faaliyet-i maneviye sahasının dahi büyüdüğünü o zaman gördüler.

Bu terakkiyata, "ihya", "teceddüd" manasına "Rönesans" denilmişdir. Kurun-ı Vusta medeniyetine adem-i vukufdan veya medeniyeti bihakkın takdir etmemekden neş'et etmiş olan bu tabir kısmen doğru değildir. Çünkü "ihya" denince on altıncı asırdan evvel sanayi-i nefise ve edbiyatın ölmüş olduğu, on beşinci asır evahirinde birdenbire dirildiği hatıra geliyor. Halbuki Rönesans'da birdenbire, nagehanî hiçbir şey olmamıştı. İster sanayi-i nefise veya edebiyat cihetinde tedkik edilsin, isterse İtalya, Fransa ve Almanya'da olmak itibariyle nazar-ı dikkate alınsın. Rönesans bir

[89] Ali Reşat,Umumi Tarih (Lise 1),1929, s. 279-280.
[90] Ali Reşad,Yeni Tarih-i Umumi,(ortaokul 2. sınıf), 1340, s. 385.

"teceddüd" değil belki uzun bir devre-i mesainin neticesi, bati bir terakkinin son haddidir. Evsaf-ı mümeyyizesinden birincisi budur. Rönesans'dan evvelki devrin sanatkârları, müellifleri, ümanistleri Rönesans sanatkârlarının, müelliflerinin, ümanistlerinin mübeşşir ve üstadları oldukları gibi on beşinci asrın parlak medeniyeti on altıncı asrın parlak medeniyetine sebeb olmuştur."[91]

Ali Reşat, tarihin değişik dönemlerinde birbirinden farklı koşullarda ortaya çıkmış sömürgecilik hareketlerini izah ederken de karşılaştırma yöntemini sıkça kullanmıştır: İlk örnek eski Yunan sömürgeleri ile 19 ve 20.yy'daki çağdaş sömürgeler arasın da yapılan karşılaştırmadır:

"-Yunan Müstemlekatı-Yunan İstimarı: Yunanlılar ibtida Yunaistan ile Ege denizindeki adalarda sakin olmuşlardı. Sonra kablelmilâd dokuzuncudan beşinci asra kadar geçen zaman zarfında muhtelif Yunan şehirlerinden hareket eden müstamerler bahren vasıl olabildikleri ve yerleşebildikleri memalikin kâffesinde yeni şehirler tesis etdiler.

Bu müstemlekat -zamanımızdaki Avrupa müstemlekeleri gibi- muhtelif mahallerden birer birer gelen eşhasın peyderpey vürudlariyle yavaş yavaş tesis etmemişdi. Müstamer kafileleri, reisleri başlarında olduğu halde, bir kovandan çıkan arı sürüsü gibi hep birden hareket ederlerdi. Alelade bir kafile bir şehrin sükkanından mürekkeb olurdu. Bu şehire, "anaşehir" manasına (metropol-metropole) derlerdi. Reis, en asil ailelerden olur ve kendisinin mabudlarca suret-i mahsusada mazhar-ı teveccüh ve muhabbet olduğuna inanırlardı..."[92] "...Cenubda Afrika sahilinde, garbde Adriyatik denizinin sahil-i şarkisinde, Sicilya adasında, cenubî İtalya'nın her tarafında, Galya ve İspanya sevahilinde Yunan müstemlekatı tesis edilmişti.

Bunlardan bazıları muahharen Yunanistan'daki hükûmetlerden ziyade nüfuslu, zengin oldular. Fakat hiçbir zaman ecdadlarını, Yunanistan'dan gelmiş olduklarını unutmazlardı..."[93]

Ali Reşat'ın onbeşinci yüzyıl sonundan sonra gelişen Portekiz ve İspanyol sömürgecilik anlayışları hakkında, Portekizlilerin bu işte İspanyollar gibi niçin uzun

---

[91] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi, I.cilt, (sultani 10. sınıf), İstanbul 1332, s.380,381
[92] Ali Reşad, Tarihi Kadım, (sultani 10. Sınıf) 1331, s.419-420
[93] A.g.e. ,s.420-421

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

süreli başarı elde edemediklerini yeri geldiğinde Fenike, Kartaca ve Venedik'in sömürge faaliyetleriyle birlikte izah ederek kıyaslamalı bilgi verdiği görülmektedir.Ayrıca yine Portekiz sömürgeciliği ile ondokuzuncu ve yirminci yüzyılda İngiltere ve Fransa önderliğinde gelişen çağdaş sömüregecilik (emperyalizm) akımı arasında kıyaslamalar yapmakta,yeni sömürgecilik anlayışı hakkında özlü bilgiler vermektedir:

"-Albukerk: Venediklilerin Hindistan ticaretini Albukerk isminde bir Portekizli kapudan büsbütün mahvetti...Albukerk Portekiz imparatorluğunun müessisi-i hakikisi oldu. Hindistan sahilinde Goa'yı işgal etdi(1510). Bu liman Portekiz Asya müstemlekatının merkez-i idaresi haline girdi. Albukerk Hindistan'dan Avrupa'ya giden yolları garb cihetinde taht-ı temine almazdan evvel... Hindistan'dan Çin'e giden yolların medhal-i şarkîsini ele geçirdi. Bütün medhal ve mahrecleri kapanan Bahr-i Muhit-i Hindî adeta Portekiz gölü olmuşdu.... Badehu Çin sahilinde Kanton'a gitdiler (1517). Elhasıl 1520 senesinde Pekin'e bir Portekiz heyet-i sefareti gönderildi. Bu suretle yeni Avrupa'nın ilk büyük müstemlekat imparatorluğu yirmi beş seneye yakın bir zaman-ı kalil zarfında tesis edilmiş oldu. İspanyolların elinde ancak Antil adaları vardı. Portekizliler cenubî Amerika'da Brezilya'ya ayak bastıkları ve Bahr-i Muhit-i Atlasî'den Bahr-i Muhit -i Kebir'e, Afrika'da Boyadur burnuna Asya'dan daha uzakda olan Molon adalarına ka dar yirmi bin kilometrodan fazla tule malik müstemlekat tesis ettikleri halde İspanyol lar henüz Amerika kıtasında yerleşmeğe başlamışlar idi.Portekiz Müstemlekat İmparatorluğunun Evsaf-ı Mümeyyizesi: Portekiz müstemlekat imparatorluğu şimdiki Avrupa devletlerinin müstemlekatına asla benzemiyordu. Fransa'nın Cezayir veya İngiltere'nin Avustralya müstemlekesinde olduğu gibi kitle-i vahide teşkil eden, memleketin menafi-i tabiiyesinden istifade etmek, yerleşib oturmak, yeni bir vatan ihdas eylemek maksadıyla gelen müstamerler ile meskun arazi mevcud değildi. Vaktiyle Fenikeliler ile Kartacalıların yaptıkları gibi Portekizliler dahi yalnız sevahilde bazı noktaları işgal etmişler dahile doğru girmeğe çalışmamışlar idi. Ahalisi sırf tacirlerden mürekkeb müstemlekeler, tabir-i diğerle bahri mevkuflar ve ticaret pazarları tesis eylemişlerdi. Bu ticaret yerlerinde Lizbon'a gönderilecek emtia ve eşyayı idhar ile iktifa ederler ve zengin olmak için ne kadar zaman lâzım ise ancak o kadar -vasatî olarak üç, nihayet

dört sene- oralarda kalırlar; badehu zengin olunca memleketlerine dönerlerdi. Avrupa'da Hind ticaretinin en büyük saha-i menafii -kendi hataları eseri olmak üzere- ellerinden kaçırdılar. Venedikliler taklid edemediler; Hindistan mah- sulâtını perakende suretiyle satmağa muvaffak olamadılar. Lizbon toptan satış için bir merkez oldu. Avrupalı tacirler oradan mesai yatda bulunurladı. Fakat bu mübayeat Hollandalılar vasıtasıyla icra edilirdi. Hollandalı lar Portekizlilerin tenezzül etmedikleri komisyonculuk yüzünden zengin oldular ve siya set-i âtileri için bir vasıta-i kudret ve kuvvet elde etdiler. Diğer taraftan Portekiz çok küçük bir memleket idi. Bu derece vasi müstemlekatı müdafaa edebilmek için lazım gelen askerden, adamdan mahrum idi. Onun için Portekiz müstemlekat imparatorluğu pek az, ancak 75 sene yani bir insan ömrü kadar devam etdi. Onaltıncı asır evahirinde Hollandalılar Portekiz'in -İspanyolların eline düşmüş olan- en güzel müstemlekelerini, Sumatra ve Cava'yı, Baharat adalarını aldılar."[94]

"-İspanya Müstemlekat İmparatorluğunun Evsaf-ı Mümeyyizesi: İspanya müstemlekat imparatorluğu Portekiz müstemlekat imparatorluğundan çok farklı idi. Portekizliler tacir idiler; İspanyollar ise fatih oldular. Yalnız sahilde başka noktaları işgal ile iktifa etmediler; sahil arkasındaki memleketleri, (hinderland), dahi zabt etdiler. Meksika, Peru, Kolombiya vesair müstemlekatı İspanya'nın mavera-yı Bahr-i Muhit'de birer cüz'ü gibi oldu; Yeni İspanya, Yeni Kastilya, Yeni Gırnata vesaire namlarıyle yad edildi. İspanyolların en sergüzeştçe ve en cüretkarları arasında çıkan müstamerler bir daha vatanlarına avdet etmemek üzere Amerika'da yerleşdiler. Onun için İspanyollar-Portekizliler hilâfına olarak- devamlı bir müstemlakat imparatorluğu tesis etdiler. Bu imparatorluk birçok hatalara rağmen, son asr-ı milâdiye kadar payidar oldu. Bugün İspanyol müstem lakatından eser kalmamışdır. Lâkin iktisab-ı istiklâl eden merkezî ve cenubî Amerika'da İspanya ırkı lisanı ve medeniyeti hâkimdir."[95]

"-Avrupadan Başka Kıtalarda Avrupalılar: ....Avrupalılar2ın... cihan kıt'alarına yayılmaları bilhassa iktisadî sebeplerden, yani sanayi ve ticaretleri ile son derece artan nüfusları için mahreçler veya mevadd-ı ibtidaiye tedarik olunabilecek merkezler elde etmek gailesinden neş'et etmiştir...Emperyalizm: Zamanımızda beynelmilel siyasette

---

[94] Ali Reşad,Kurun-ı Cedide Tarihi(sultani 10. Sınıf) (1332) s.355-357
[95] Ali Reşad, a.g.e., s.376-377

iktisadî menfaatlerin çok mühim bir rol oynaması İngiltere, Almanya, Şimalî Amerika hükû- mat-ı müttehidesi, ...Fransa.. gibi büyük sanayi devletlerinde "Emperyalizm" denilen taarruz ve fütuhat fikrini uyandırmıştır. Emperyalizm demek müstemlekeyi ve araziyi son derece tevsi siyaseti demektir. Bu siyasetin gayesi bir milletin siyasi nüfuzunu arttırmağa, yahut ticareti için imtiyazlı mahreçler tedarikine hadim bütün memleketleri zaptetmiştir. Emperyalizmin muhtelif milletler arasında tevlit ettiği ihtiraslar, ihtilaflar Avrupa'da bitmez tükenmez yeni bir harp membaı teşkil etmektedir."[96]

Ali Reşat'a göre, ondokuzuncu yüzyılda sanayi ve ticaret alanında görülen büyük atılımların insan/ toplum hayatı üzerindeki etkileri de ancak daha önceki yüzyılların sınai ve ticarî koşullarının gözler önüne serilmesiyle izah edilebilir:

"-Sanayi ve Ticarette Yeni Terakkiyat-On Dokuzuncu Asırda Medenî Terakkiyat: On Dokuzuncu asır tarihinin en şayan-ı dikkat safhası, sanayi ve ticaretin fevkalade terakkiyatı ve bunun neticesi olarak milletlerin maddî şerait-i hayatiyesinin büsbütün değişmesidir. Terakkiyat-ı ulûmun bilhassa ulûm-ı tabiiye ve kimyeviyede vukua gelen terakkiyat ile bunların sanayie tatbikinin neticesi olan büyük tahavvülat ve tebeddülât 1815 tarihlerine doğru başlamış ve 1840 senesinden sonra seri hatvelerle ilerlemiştir. Bu, yalnız bir memlekete mahsus ve münhasır olmayıb belki bütün dünya ulema ve mucidlerinin beynelmilel mesaisinden husule gelmiş bir semeredir.

Yeni terakkiyatın iki aslî anasırı buhar ve elektriktir. Buhar, makineleri tahrik ederek fabrikalarda vesait-i imaliyeyi, şömendöfer ve vapurlar vasıtasiyle vesait-i nakliyeyi büsbütün tebdil etmiştir. Elektrik, telgraf ve telefon ile, ticarî muamelâtta lüzumu olan istihbarat ve evamirin bir anda teatisini imkân dahiline sokmuş ve bu suretle adeta mesafe, uzaklık denilen şeyi ortadan kaldırmış, büsbütün dünyanın piyasalarını bir piyasa haline koymuştur.

-Sanayiin Eski Ahvâl ve Şeraiti:

On dokuzuncu asırda sanayi ve ticaretteki tahavvülat o kadar derin ve seridir ki zamanımız ile ondokuzuncu Lui devrindeki farklar, on sekizinci Lui ile Ramses devirleri, yani kablelmilâd bin dört yüz veya bin beş yüz sene evvelki zaman ile on

[96] Ali Reşat, Umumî Tarih (Lise 3), İstanbul 1929, s.238-239

dokuzuncu asır ibtidaları arasındaki farklardan daha büyüktür. Bu tahavvülatın derece-i azametini anlamak için on sekizinci asırda ve on dokuzuncu asrın son sülüsü nihayetine kadar sanayi ve ticaretin ne halde bulunduğunu tedkik etmek kifayet eder.

On sekizinci asrın son nısfına kadar sanayi kuvve-i muharrikeden müstefid olamamışdı. Çağlayanlar, rüzgâr gibi kuvva-yı tabiyeden ancak değirmenlerde istifade edilebiliyordu.

Her bir say ve amel insan eli ile yapılıyordu. Bilfarz yün, kenevir, pamuk ya parmakla döndürülen iğler, yahud ayakla çevrilen çarhlar ile iplik haline konulabiliyordu. İşçinin kullanabildiği şeyler birkaç aletten ibaret olup makine ya hiç yok, yahud pek az idi. Umumiyetle kullanılan yegâne makine kadim Mısrîlerin destgâhlarına müşabih olan nescdestgâhı idi. İngiltere'de 1764 ve 1776 tarihleri arasında bu basit ve ibtidai makineye pamuk iplği makineleri ilâve olundu, ki bunlar sanayii büsbütün başka bir şekle koyan keşfiyat ve ihtiraatın birincisidir.

O zamanlar pek az fabrikalar, imalâthaneler var idi. Fransa'da Kobler zamanından beri birkaç büyük çuha imalâthanesi ile porselen için Sevr ve halı için Goblen ve Buve fabrikalarından maada fabrika yok idi. Bütün erbab-ı sanayi atölyelerde, dükkânlarda çalışırlardı. Bunlarda amelenin miktarı az olduğu gibi patron dahi bizzat amele gibi çalışmağa mecbur idi....muhtelif sanayi birer merkezde cem' edilememişti. Umumiyetle her kıt'a, hemen her şakir ahaliye lâzım olan eşya ve emtianın kısm-ı âzâmını imal ederdi. İmalât gayet bataetle, az miktarda olarak, ihtiyaç nisbetinde ve tedricen icra edilmekde ve her türlü mahsulât sanayie pahalı satılmakta idi."[97]

Ali Reşat'ın herhangi bir konuyu işlerken, ilk kez geçen bazı isim ve kavramları, farklı dillerdeki söyleyiş ve izah biçimleriyle de destekleyerek açıklamağa çalıştığı görülmektedir. Bu şekilde çok yönlü daha sağlam, akılda kalıcı bilgi aktarma yolunu seçtiğine dair birçok örnek verilebilir. Eski Türk tarihi hakkında, Orta Asya'nın coğrafî koşullarını açıklarken verdiği bilgilerden kısa bir alıntı yapalım:

"-Orta Asya Yaylası Hakkında Coğrafî Malûmat:

---

[97] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi,(Lise 3),İstanbul 1926, s.282-283.Ali Reşat aynı şekilde,ticaret,haberleşme ve ulaşım alanlarındaki gelişmeleri,buharın,demir ve denizyollarının,elektiriğin iletişim ve ulaşım alanlarına getirdiği yeni olanakları eski sistemlerle kıyaslamak suretiyle izah etmiştir. A.g.e, s.284-296

....Asya'nın bu kısmını Baykal gölünün şark kenarlarından Türklerin Pamir, İranîlerin "Bamı Dünya" dedikleri gayet yüksek ve çorak yaylaya kadar şimalî şarkîden cenubî garbiye doğru kat'eden ve en mühimleri Altay ve Tanrıdağ (Çincede aynı manaya olarak Tiyenşan) isimlerini taşıyan dağ silsileleri iki havzaya ayırır..."[98]

Eski Türk destanlarından Ergenekon destanı üzerine bilgi verirken de "Ergenekon" isminin anlamını aynı biçimde -dipnot bilgisiyle destekleyerek- açıklamağa çalıştığı görülmektedir:

"...yüksek dağları aştılar; dağlar içinde ırmaklar, kaynaklar, çayırlar, meyva ağaçları, av hayvanlarile dolu bir güzel memlekete vardılar. Bunların evlâdı, torunları bu meçhul memlekette çoğaldılar. Dört yüz yıl sonra çıkmak istediler. Yol bulamadılar. Nihayet, bir demirci demirden bir dağ buldu. Buna ateş verdi. Demir eridi. Bir yol açıldı. Yedi batından beri ikâmet ettikleri bu memleketten çıktılar. Burası Ergenekon, yani "eski vatan" adı ile maruf olan yerdir ki Pelu (Çinlilerin Tiyenşan dağlarının kuzeyinde kalan Çungariye, Kuzey yolu anlamında verdikleri isim) olmak icap eder.(*)

(*) Bazı müelliflere göre Ergene, dağ beli; kon konmak mastarından konmak demektir."[99]

Ayrıca bazı bildik sözcüklerin kökenleri de başka dillerdeki kelimelerden kaynaklanıyor olabilir. Örneğin beni İsrail eski putperestlik dönemlerinde tapmış oldukları putların evi nazarıyla baktıkları kaya parçalarına "betil" adını vermişlerdir. Bu isim arapça beyt ve islâmdaki yaygın deyişiyle "Beytullah" (Allah'ın evi) sözcüğü ile anlam çağrıştırması yapmaktadır: "Beni israil yanyana yaşadıkları eski filistin kavimlerinin dinlerini kabul ettiler. Bunlar dağlarda bulunan büyük bir kaya parçasına veya bir taş sütuna taparlardı. Mukaddes addettikleri bazı ağaçlara, yıldızlara da ibadet ederlerdi. Tunçtan bir boğa ve yılan gibi mabutlar da yaparlardı. Bazı yerlerde mabudun evi nazarıyla baktıkları kaya parçalarını çok itina ile muhafaza edereler ve buna Betil derlerdi (İbranicede BETEL, beytullah, yani Allah'ın evi manasınadır.) Bu

[98] Ali Reşat, Umumi Tarih I,(1929), s.95
[99] A.g.e., s.99-100

din Musa'nın şeriatına mugayirdi.[100]

Akılda kalması güç olabilecek bazı eski Türk hükümdar isimleri de anlamlandırılarak izah edildiği takdirde daha iyi kavranabilecektir. Gaznelilerin kurucusu Alp Tekin'den sonra devletin başına geçen Sebük Tekin'in adının ne anlama geldiğinin açıklanmasında olduğu gibi: "Alp Tekin'in ölümünden sonra Sebük Tekin (Sevgili mânâsına Sevük Tekin) isiminde bir sergerde hükümdarlık makamına geçti..."[101]

Kimi eski önemli savaşların cereyan ettiği yerlerin tarihsel adlarında bugünkü telaffuz biçimleri ile birlikte, ayrıca yine bugün itibariyle hangi coğrafyada meydana geldiğinin ayrıntılı izahı, çocuğun zihninde geçmişten yaşanan güne uzanan bağı daha kolay kurabilmesi olanağını verecektir. Örneğin, Türklerin, halife Mutasım zamanında Abbasi devletindeki konumlarının daha da güçlenmesini sağlayan, Bizans'a karşı kazanılmış Amuriye zaferinin yine dipnot destekli olarak açıklanmasında olduğu gibi: "...Mutasım Türk ordusunun başına geçerek Bağdad'dan çıktı; Ammuriyye mevkiinde(*) imparatorun askerini bozdu. İlk önce Arap askerleri bozulmuşdu; fakat Türkler sebat ederek Mutasım'ın galebesini temin ettiler.

(*)Ammuriyye(Amorium) Ankara cihetinde, Haymana ovasının garbinde Sakarya kenar ında bir şehir idi."[102]

Ali Reşat'ın yalnızca ders kitaplarında değil, monografik ya da biyografik araştırmalar olarak kaleme aldığı eserlerinde de, Türk okuyucusunun yeni karşılaşmakta olduğu, özellikle yabancı kökenli bazı sözcükleri açıklama, ayrıntılandırma yolunu seçtiği görülmektedir. Örneğin iki ciltlik Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi'nin birinci cildinde yer alan "Hükûmet-i İhtilâliye ve "Terör" adlı bölümde "terör" kelimesini, öncelikle konu başlığının yanına koyduğu (*) işaretiyle gönderme yaptığı dipnotta, daha sonra da konu içerisinde şu şekilde açıklamaktadır:

"(*) Terör(Terreur) büyük korku, yılgınlık, havf ve dehşet manasınadır. İhtilâl-i Kebir'in en dehşetli devrine bu nam verilmiştir..." "-Terör: Muhaberat-ı dahiliye ve

---

[100] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1) 1929, s.58.
[101] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumî,(Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.184
[102] A.g.e, s.141

hariciyenin sebeb olduğu ihtilâfat "terör" denilen devr-i müthişi hevlengiz bir dereceye getirdi. "Terör" kelimesi bir nev'i usûl-i idare manasını ifade etmez; belki herkesi dûçar-ı havf ve dehşet eyleyen ahvâl-i müellimenin tasvirine hidmet eder. Konvansiyon âzâsından Tibodo diyor ki "Bazı zevatın terör usûlü denilen şeyi tasvvur ve tatbik ettiklerini iddia etmek nev-i beşerin cüret edebileceği fenalıkların derecesi hakkında yanlış bir zanda bulunmakdır... Terör, herşeyden ziyade usûlden uzaktır. Sür' atle tevsi etmiş olmakla beraber telâkkisi tedrici olmuşdur. Terör, her safhasında kendisine mukavemet etmek isteyenlerin cümlesini sürükleyip götürmüştür."[103]

Burada verdiğimiz ve daha da çoğaltılabilecek örneklerden anlaşılmaktadır ki, Ali Reşat'a göre tarihsel olaylara ilişkin en doğru bilgiler, ancak bilimsel anlamda çok yönlü araştırmalarla ortaya çıkarılabilir. Ancak bundan sonra, güvenilebilirliği yüksek bilimsel bilgiler ders kitaplarına yansıtılıp öğrenciye aktarılabilir, aktarılmalıdır da. Bu işi yaparken birbirine benzeyen yahut farklı olayların önemleri itibariyle okulda kalmalarının sağlanması, daha doğrusu tarih dersinden istenilen verimin elde edilebilmesi ancak, sürekliliği kesintiye uğratılmaksızın irdelenmeğe çalışılacak tarihsel akışın karşılaştırma yötemi desteğinde öğrencinin gözleri önüne serilmesi ile daha bir mümkün olacaktır.

B. Dünya Tarihçiliğinin Gelişimi

Ali Reşat'ın ilkçağlardan yirminci yüzyıla kadar geçen uzun dönem içerisinde 'tarih'e bakışın ve tarih yazıcılığının hangi evrelerden geçerek çağdaş anlamda bilimsel bir uğraşı haline geldiğini irdelediği görülmektedir. Buna göre eski zamanların olaylarını yazan eski müverrihler genellikle duyduklarını nakletmekle yetinmişlerdir. O yüzden dikkatlice değerlendirilmeleri gerekmektedir.

a. Batı'da:

İlk tarih müverrihi "ebultarih" lâkabıyla ünlenen Halikarnaslı Herodot'tur: "Halikarnaslı Herodot -Herodote d'Halicarnasse- ebultarih lâkabıyle maruf bir Yunan müverrihi olub tahminen kablelmilâd 484 senesi Halikarnas'ta, yani şimdiki

[103] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi,CiltI, İstanbul 1331(H), s.422-423

(Bodrum)da tevellüd ve 425 senesi vefat etmiştir. Pek çok seyahat etmiş ve ziyaret eylediği akvam arasında münteşir rivayet ve efsanelerin kısm-ı âzâmını zabt eylemiş olduğu cihetle âsârı tarih-i kadim için haiz-i ehemmiyettir."[104] Özellikle eski Mısır hakkında verdiği bilgiler ve "Mısır Nil'in bir hediyesidir." deyişi bu günlere dek ulaşmıştır. Buna göre, Mısır hiyeroglifinin çözülmesi ve arkeolojik kazılarla da birçok bilgilerin ortaya çıkarılması suretiyle eski Mısır tarihinin aydınlatılmağa başlandığı Ondokuzuncu yüzyıla dek bu alanda bilinenlerin büyük kısmı Herodot'un aktardıklarıyla sınırlı kalmıştır.Bunun dışında eski Yunanlı yazarlar "Diyodor" ve "Istırabon" ile "Maneton" adlı bir mısırlı rahip de bu döneme ilişkin bilgiler vermektedir.[105] Yine İlkçağ tarih yazarlarından Tukudides de Atina-Isparta arasında meydana gelmiş ünlü Peleponnes Savaşları'nı anlatan eseri ile ünlenmiş olan Yunanlı bir bilgindir.[106]

Ortaçağ Avrupası'nda yüzyıllar boyunca sadece hükümdarlara ve devlet yönetiminde sorumlu olan kişilere bilgi desteği sağlamak amacıyla verilen siyasî ve askerî ağırlıklı malûmatla sınırlandırılmış tarih, yeniçağ boyunca da ilgili çevrelere bir edebî tür olarak kabul edilmiştir.[107]

Ortaçağlardaki üstünlüğüyle bilinen İslâm medeniyeti, eski Yunan, İranlı ve Hintli yazarların eserlerini Arapçaya tercüme eden, ayrıca birçok özgün eserler de üreten Farabi, İbn-i Sina, İbn-i Rüşt, İmam-ı Gazali gibi büyük filozoflar yetiştirmiş, aynı zamanda eski Yunan felsefesini de Avrupa'ya tanıtmıştır: "İslâm âlimleri tarih ve coğrafya ile çok meşgul oldular. Birçok tarih ve coğrafya âlimleri yetişti..."[108]

Yeniçağlarla birlikte medeniyette üstünlük Batı'ya geçmeğe başlamıştır. Özellikle her bakımdan büyük atılımların yaşandığı ondokuzuncu yüzyıl Avrupası'nda tarih alanında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bu yüzyılın ilk devresinde "tarih tebdil-i şekil etdi."[109] diyen Ali Reşat bu değişikliğinilk olarak İngiltere ve

---

[104] Ali Reşat.Tarih-i Kadim (sultani 10. Sınıf)1331, s.1

[105] Ali Reşat,Umumî Tarih I, 1929, s.4-6;Asr-ı Hâzır Tarihi(İdadi ve sultani son sınıf),İstanbul 1330(H). s.450

[106] Ali Reşad-Ali Seydi,Tarih-i Umumî,(Rüşdiye 3. sınıf),İstanbul 1327(H.) "Lûgatçe " kısmı s.204

[107] Ali Reşad, "Mekteplerde Tarih Dersi",Tedrisat Mecmuası, No:20, 10 Mayıs 1328, (Makalenin Seignobos'dan çevrilen kısmı), s.56 ve devamı.

[108] Ali Reşat,İlk Mekteplere Tarih Dersleri,(İlkokul 5. sınıf),istanbul 1929, s.40;Yeni Tarih-i Umumi 2. Cilt(Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.133-136

[109] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi,1330(H), s.437

Almanya'da ortaya çıkmasına karşın esas itibariyle Fransa'da yoğunlaşan Romantik yazarların önderliğinde önemli sonuçlar doğurmağa başladığını ifade etmektedir. Bu değişiklik, önceki dönemlerin aksine, bilgi aktarımıyla yetinilmeyip belge incelemelerinin gündeme gelmeğe başlamasıdır; "...O zaamana kadar müverrihler vesikaları tedkik etmeyerek kendilerinden evvel neşrolunmuş eserleri tevsi veya icmal etmekle iktifa ederlerdi. İlk önce Ogüsten Tiyeri (1795-1856) Fransa tarihine ait ilk ilmî eserleri yazdı."[110] diyen Ali Reşat bununla birlikte Romantizm'in egemenliğinde meydana gelmeğe başlayan bu gelişimin, -adı geçen akımın doğal yapısından olsa gerek- roman ve drama gibi edebî-sanatsal unsurların etkisini de bünyesinde barındırdığını belirtmektedir: "...Romantik müverrihler edvar-ı maziyenin tarihini şayan-ı dikkat tafsilât ve tasvirat ile yazmağa, hatta hissiyat-ı şahsiyelerini ilaveye başladılar; adeta tarihe meraklı bir dram veya roman şekli verdiler."[111] Histoire de la Couquete de l'engleterre'in yazarı Augustin Thierry ile Michelet bu grubun önde gelen tarih yazarlarındandır. Ali Reşat Michelet hakkında da özlü bilgi vermektedir: "(A. Thierry'nin) tasavvur ettiği gibi bir Fransız tarihini daha sonra Mişele (1874-1898) kısmen vücude getirdi."[112] "...evahir-i ömrüne kadar Fransa ile İhtilâl-i Kebir tarihlerini yazmakla meşgul ol(du)."[113] "Otuz senede yazdığı tarihin Kurun-ı Vusta'ya aid olan ilk ciltleri edebiyat-ı tarihiye ile Fransız edebiyatının en nefis eserleri arasında sayılır."[114] Krallığın iadeten tesisi devrinde Tarih Muallimi Gizu, felsefe mual limi Kuzen (Cousin), edebiyat muallimi Vilmen (Villemain) umumi derslere bir şekl-i cedid-i edebî vermeğe muvaffak oldular.[115]

İngiltere'de, yine romantik akımın mensubu Carlyle ve Macaulay gibi yazarlar 1830'ların ortalarına doğru tarih eserleri kaleme almışlardır: "1830'dan sonra yetişen Romantiklerin en meşhurları hakimiyet-i amme aleyhinde bulunan, zenginleri fakr ve sefaletin tahfifi için hiçbir şey yapmamakla itham eden ve Culte Des héros unvanlı eser-i marufunda mesleğini izah eyleyen Karlayl (Carlyle) ile parlamentarizm tarftarı olub 1848'den 1855'e kadar İngiltere tarihini yazmış olan Makolay

[110] Ali Reşad,Asr-ı Hâzır Tarihi,1926, s.73
[111] Ali Reşad,Asr-ı Hâzır Tarihi, (1330(H), s.437-438
[112] Ali Reşad,Asr-ı Hâzır Tarihi,1926, s.73
[113] Ali Reşad,Asr-ı Hâzır Tarihi, (1330(H), s.437-438
[114] Ali Reşad,Asr-ı Hâzır Tarihi,1926, s.73
[115] Ali Reşad,Asr-ı Hâzır Tarihi, (1330(H), s.437-438

(Macaulay)'dır."[116] Ali Reşat'a göre bu iki yazar İngiltere'de tarih ilminin gelişiminde önemli rol oynamış- lardır. "Bu teceddüdün en büyük âmili İskoçyalı Makolay(1800-1859)'dır. Makolay'ın en büyük eseri, "İkinci Jak'ın Cülusundan İtibaren İngiltere Tarihi"dir. Diğer eserleri tarihde tasvir ve hikayeye birer kıymetli numune teşkil eder. Yine İskoçyalı Tomas Karlay(1795-1881) Fransız Büyük İhtilâli hakkındaki eseriyle şöhret kazanmağa başla- mış ve daha sonra kendi felsefe-i tarihisini izah ettiği zaman bu şöhreti pek ziyade par- lamıştır. Bu müverrihin en mühim eserleri "Kromwel" ile "İkinci Frederik"dir.[117]

Ali Reşat, yine aynı dönemde Avrupa'da arkeoloji, paleografya ve dil bilim gibi yeni bilim dallarının doğduğunu, vesika incelemeleriyle birlikte tarihin bir ilim şeklini almağa başladığını belirtmektedir. Bu ve benzerî ilimlerin genel olarak "ulûm-u ahlâkiye" adı altında zikredildiği görülmektedir: "On dokuzuncu asırdaki Fransız feylesofları, akvam-ı muhtelifeye aid elsine, sanayi, mesâlik, felsefiye ve diniye hakkında tedkikat icrasına başlamışlardı. Bu tedkikata on dokuzuncu asrın nısf-ı evvelinde bilhassa Alman muallimleri tarafından daha ilmî bir surette devam edildi. ulûm-ı ahlâkiye denilen ilimler tesis olundu. Bu cümleden olmak üzere Şampolyon Fransız ordusunun Mısır'dan getirdiği abidat ve âsâr-ı tedkik ederek hiyeroglifi okumağa muvaffak olduğundan âsâr-ı kadime-i Mısriyye'nin tedkiki bir ilm-i mahsus haline girdi. İran'da ve Hindistan'daki kütüb-ü atika tedkikatı Zind ve Sanskrit lisanlarını Avrupa'ya tanıttırdı. Abidât-ı kadimenin tedkikinden ilm-i âsâr-ı atika, elsine-i kadimenin tetebbuundan ilm-i iştikak-ı elsine gibi ulûm-ı cedid hasıl olduğu gibi Alman muallimlerinin doğrudan doğruya vesaiki tedkik etmek yolunda mesaisi ve bilhassa Nibur (Niebuhr) ve Ranke'nin himmetleriyle tarih, bir ilim şeklini aldı."[118]

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında var olan ya da yeni ortaya çıkan birçok bilim dalının geçmişinin incelenmeğe başlamasından bu branşların tarihleri yavaş yavaş gözler önüne serilmiş, böylelikle de tarihin birçok alt branşı doğmuştur. Bu gelişme ile birlikte genel anlamda ana bilim dalını ifade eden "tarih-i umumi" ayrı bir mahiyet ve önem kazanmıştır. Bütün bu oluşumlarda Alman ekolü başı çekmiş,

[116] A.g.e.438-239
[117] Ali Reşad,Asr-ı Hâzır Tarihi, 1926, s.75
[118] Ali Reşad,Asr-ı Hâzır Tarihi, (1330) (H), s.450

Fransa ve diğer Avrupa ülkeleri ise onu izlemişlerdir: "Ulûm-u ahlâkiyede tetebbu ve tenkid usûlleri en evvel Alman darülfünunlarında değişmiş, badehu Fransa hükûmeti edebiyat fakültelerini Alman usûlüne terfikan ıslah etmiştir. Bugün bütün ulûm-u ahlâkiyede tetebbuat, maziye tealluk ederse tedkik-i vesaik ile, hâle müteallik ise bilâvasıta müşahede ve tedkik ile icra edilmektedir. Bunun için ulûm-u ahlâkiyenin ekseri, bir şekl-i tarihi almış ve tarih-i elsine, tarih-i edyan, tarih-i hukuk, tarih-i iktisad, tarih-i medeniyet, tarih-i sanayi-i nefise, tarih-i felsefe, tarih-i ulûm tesis etmiştir. Şu halde ulûm-u ahlâkiyenin bir şube-i mahsusasına dahil olmayan tarih tarih-i umumiden ibaret kalmıştır."[119]

Yine bu devirde hem münekid, hem müverrih hem de feylesof olan bazı muharirler âlem-i edebiyatta bir teceddüd husule getirmişlerdir ki en meşhurları Sen Böv (Sainte-Beuve), Renan, Ten'dir."[120] "Ulûm-u ahlâkiyeye müteallik vesaiki, tarihi bir surette tetebbu için bütün vesaik, muharrerat cem' edilmektedir. Bu hususda bilhassa Almanlar pek ileriye gitmişlerdir.

Kurun-u mütekaddimeyi tedkik için muntazam hafriyat icra edilmektedir. Mısır'da, Asya'da, Avrupa'da icra edilen hafriyat ve keşfiyat-ı cedide Mısrilerin, Asurilerin, Keldanilerin, Yunanilerin, Romalıların tarihlerini bir suret-i sahihada yazmağa hadim olmuştur. Müverrihler artık evvelki gibi üdeba meyanına değil, ulema sırasına idhal edilmektedir. Çünkü tarih ancak tedkik-i vesaik ile yazılarak müverrihin mütalaat-ı şahsiyesi kıymetsiz kalıyor."[121]

Bu ifadelerden anlaşılan odur ki, tarih, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru yoğunlaşan arkeolojik kazılar ve vesika incelemelerinin desteğinde, öncelikle ilkçağ medeniyetinin, ayrıca da yeniçağ Avrupası'nda meydana gelen gelişmelerin bilimsel olarak aydınlatılması yolunda atılan önemli adımlarla birlikte bağımsız bir bilim dalı haline gelmeğe başlamıştır. Zaman içerisinde bu gelişime paralel olarak tarih müverrrihleri de edebiyatçılar grubundan ayrılarak bilim adamı statüsünü kazanmışlardır.

Büyük bölümü Ali Reşat'ın, Asr-ı Hâzır Tarihi ders kitaplarından aktardığımız

---

[119] Ali Reşad, a.g.e. ,s.465-466;Asr-ı Hâzır Tarihi, (1926)s, 281-282;Umumî Tarih (Lise 3) (1929), s.235
[120] Ali Reşad,Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330(H), s.453;Asr-ı Hâzır Tarihi,(1926),s.253
[121] Ali Reşad,Asr-ı Hâzır Tarihi,1330(H), s.465-466;Asr-ı Hâzır Tarihi, (1926),s.281,282

bu bilgilerin, dersin de niteliği doğrultusunda, genellikle en son gelişmeleri yansıttığı görülmektedir. Yüzyıl değişirken başta Ch. Seignobos, E. Lavisse, A. Rambaud gibi Fransız tarih yazarları olmak üzere batı Avrupa ülkelerinde önemli çalışmalar yürütmekte olan çağdaş bilim adamlarının Ali Reşat'ın tarihçiliğinde önemli izler bıraktığını bilhassa vurgulamamız gerekmektedir. Bu arada, ondokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyıla aktarılan pozitivizm ve Darvinizm'in genelde yöntemsel ama kısmî etkilerinin de gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Bu konuya biraz ileride değinilecektir.

b. Osmanlı'da:

Ali Reşat, anılan dönemde Osmanlı'nın içinde bulunduğu düşünsel ve bilimsel ortamı da yorumlamıştır. Buna göre ondokuzuncu yüzyıl Osmanlısı, bilim-teknik, edebiyat, sanat vb. alanlarda Avrupa'dan çok geri bir manzara arzetmektedir. Özellikle bilimsel alanda çağdaş öncüler yetişmemektedir. Bunun nedenleri derinlerdedir. İlk müslümanların yükselişini sağlayan unsurlar uzun dönemler ihmal edilmiştir: "İlk müslümanlar dinlerinin emrettiği gibi hareket eylediklerinden otuz, kırk sene içinde cihangir oldular, ondan sonra ilim ve maarif ve sanayie ehemmiyet verdiler. Bunlarda da pek çok ilerlediler, Yunanca kitabları lisanlarına tercüme etdiler. Her tarafda mektebler, medreseler, kütübhaneler, rasad-haneler, kimyahaneler açdılar, pek çok ulema, hükema, etibba yetişdirdiler...."[122] Osmanlı'nın da kuruluş ve yükseliş yıllarında benimseyip uygulamaya koyduğu anlaşılan bu ve benzeri ilerlemeğe dönük yenilikçi yaklaşımlar bilhassa onaltıncı yüzyıldan itibaren Avrupa'da belirginleşmeğe başlayan bilimsel, kültürel vb. hareketlenmeler karşısında varlığını hissettirememiş, böylece de zamanla yok olup yerini genel bir kayıtsızlığa bırakmıştır: "...Rönesans devrinden itibaren Avrupa'da başlayan ilmî, edebî, sınaî hareketlere, vukua gelen inkılâplara, meydana konulan yeniliklere bigâne kalmış olan Türkiye'de böyle âlimler yetiştirecek ne darülfünun, ne lâboratuar, ne de akademi gibi ilmi heyetler yoktu. Bu vesait olmadıkça Türkler ilmî terakkiyatta bir mevki tutamazlardı. 19 uncu asra gelinceye kadar şarkta medreselerden başka ilim müessesesi yoktu... 19 uncu asır

[122] Ali Reşad-Ali Seydi;Tarih-i İslâm, (Rüşdiye 1. sınıf)1330(H), s.102

iptidalarında askerî ıslahat vesilesiyle fünun-ı askeriye tahsiline mahsus bazı mektepler açıldı. Fünun-ı askeriye için bilhassa riyaziyeye ihtiyaç vardı. Avrupa lisanlarından riyaziye kitapları tercüme edildi."[123] Bu geri kalış Tanzimatla birlikte telâfi edilmeğe, yeni ve çok yönlü okullar açılmağa çalışılmışsa da "ıskolastik tahsilin" ortadan kaldırılamamış olması, bütün gelişmelerin önünü kesmiş, yapılan yenilik girişimlerini sonuçsuz bırakmıştır.[124] Hele II. Abdülhamit dönemindeki baskılar, ülkedeki aydın unsurların çağdaş dünyayı izlemesine ve bu suretle de, başta tarih olmak üzere bilim-kültür alanında yeni, özgün eserler ortaya konabilmesine engel teşkil etmiştir. Ali Reşat'ın Meşrutiyet'in ilân edildiği günlerde Seignobos'tan üç cilt halinde çevirerek Tarih-i Siyasi, 1814'ten 1896'ya kadar Asr-ı Hâzırda Avrupa adıyla, Kanaat Kütüphanesinin o sıralarda yeni düzenlemekte olduğu "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi" serisinin birinci kitabı olarak yayımladığı eserin[125] 1908 tarihli birinci cildin aynı yıl içinde yapılan ikinci baskısına yazdığı önsözde dile getirdiklerinin bir bölümünü buraya aktarmak yararlı olacaktır. Bu satırlarda dikkat çeken bir diğer nokta da Ali Reşat'ın sağlam ve sağlıklı bir devlet idaresi içinözellikle siyasal tarih bilgisine sahip olmanın ne denli önem taşıdığını ısrarla vurgulamış olmasıdır: "Son otuz sene zarfında saha-i ilim ve irfanda en ziyade nazar-ı dikkati celb eden noksanımız Avrupa vakayi-i siyasiyesinin mahiyet-i hakikiyesini anlamamaktaki aczimiz idi. Bunun da sebebi pek aşikâr idi. Vakayi ve hadisat-ı siyasiye hep birbirine merbut iken, yani siyasiyat-ı hazırayı takip etmek ancak tarih bilmekle mümkün iken memleketimizde, değil Avrupa devletlerinin siyasiyat-ı dahiliye ve hariciyelerini gösteren âsâr-ı mükemmelenin, hatta en muhtasar tarih-i umumi kitaplarının bile neşri memnu idi. Gazetelerimiz siyasiyattan bahsedemezler, eski ve yeni tarih kitapları toplanarak yığın yığın yakılır, mekteplerde tarih-i umumi tedris edilemezdi. Bu tazyikın netice-i tabiiyesi, zaten mutalâat-ı tarihiyeye öteden beri bigâne duran, halkımızın bu hususdaki cehlini teşdid ve idameden başka bir şey olamazdı.

Avrupa'da ise tarih büsbütün başka bir şekle giriyor; bütün kemalât beşeri ihata

---

[123] Ali Reşat, Umumî Tarih,(Lise 3),1929, s.235-236

[124] Ali Reşat, a.g.e., s.236 ve devamı.

[125] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, I.cilt, (1.cildin kapak içindeki reklam kısmı: "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi neşr olunan eczası), İstanbul 1331(H)

eden vasi bir ilim halini alıyor; bir hükûmetin, bir devrin değil, hatta rical-i siyasiyeden birinin tarihini yazmak için vakf-ı hayat eden müverrihler senelerce devam eden tetebbuatın, taharriyatın mahsul-ü güzini olarak kütübhane-i irfan-ı insaniyeti binlerce âsâr-ı muhallide ile dolduruyorlardı. Şark ile Garb'ın bu noktada irae ettiği tezad bizim için ne kadar müellem idi; müthiş bir istibdad, seneler geçtikçe ilim ve maarifte husumetini teşdid eyleyen bir hükûmet-i keyfiyye, Osmanlı müverrihlerinin âsâr-ı kadimesini hamam külhanlarında yakarken, mekteb sıralarından kaldırılan tarih itaplarının ötede beride kalan nüshalarını kapalı odalara yığarken Avrupa erbab-ı fazl ve irfanın nice fedakârlıklar, tetebbular ile vücuda getirdikleri âsârın kesretini, mükemmeliyetini görerek müte hayyir ve meyus oluyor; hakayık-ı cihanı anlamak, anlatabilmek için bu güzide eserler den bizim de istifade edebileceğimiz zamanın husulüne nevümidane intizar ediyorduk."[126] Meşrutiyet'in ilânı, şartları tam tersine olumlu yönde değiştirmiş ve bilimsel plâtformda da Osmanlı insanına yeni ufuklar açmıştır:

"Nihayet feyz-i meşrutiyet ile serbesti-i matbuat temin edildi. İşte o zaman cehlimiz, noksanımız daha ziyade meydana çıktı. Gazetelerimiz bize, komşularımıza, Avru- pa'nın uzak yakın hükûmetlerine müteallık hadisat-ı siyasiye hakkında lâyenkat'i sütunlar doldurdukları halde kariyn-i Osmaniye'nin kısm-ı âzâmı ne hükûmetimizin Avrupa ile münasebat-ı kadime ve hazıra-i siyasiyesini biliyor, ne de komşularımızın nasıl teşekkül ettiklerine mazide hâlde ne olduklarına, istikbâl için nelere hazırlandıklarına vâkıf bulunuyordu. Hele Avrupa'nın Asr-ı Hâzırda ne gibi inkılâblar geçirdiğini, ne suretle idare olundukları ekseriyet için mechulâtdan idi; el'an da öyledir. Bu noksan bittabi hemen ikmal edilemez; senelerce tetebbu ile, müellifat-ı garbiyyeyi lisanımıza nakl ve tercüme ile noksanımızı tedricen ikmal edebilir, garbın kütübhane-i irfanından bir say-ı medid neticesinde istifade edecek bir hâle gelebiliriz."[127]

Bütün bu umutların 1908-1920 yılları arasındaki dönemde pek de boşa çıkmadığı bilinmektedir. Fakat birbiri ardısıra yaşanan acı olaylar, siyasal çalkantılara

---

[126] Ch. Seignobos, Tarih-i Siyasî, Asr-ı Hâzırda Avrupa (1814'den 1896'ya Kadar), (Mütercimi:Ali Reşad), 1. Cilt, 2. Baskı, İstanbul 1324, (Ali Reşat'ın yazdığı "Mukaddime" kısmı, s.3-4.)

[127] A.g.e., s. 4

eklenen askerî mağlubiyetler sonucunda Osmanlı'nın ömrünün dolması, herşeyi alt üst etmeğe yetmiştir. Bu şekilde yarım kalan birçok eğitsel ve bilimsel girişim daha kapsamlı olarak ancak cumhuriyetle birlikte kavuşulan özgür ve çağdaş ortamda gündeme gelebilmiştir. Gerek önü açılan bilim dünyası gerekse modern imkânlarla donatılmağa başlanmış okullar Türkiye'nin gelecek günlerini biçimlendirecektir. Bütün bu gelişmlerin Ali Reşat'ın ifadeleriyle "...yakın zamanda feyizli semereler vereceğine, bizde de Avrupalı âlimler derecesinde âlim yetişeceğine şüphe yoktur."[128]

C. Ali Reşat ve Tarihte Yöntem Bilgisi

a. Bilimsel Düşünüşünü Şekillendiren Etmenler

Ali Reşat'ın 'tarih'i bir bilim dalı olarak algıladığını daha önce belirtmiştik. Burada, tarihi tanımlarken yer verdiği unsurları irdeleyerek bunların hangi kaynaklardan neşet ettiği konusu üzerinde durmağa çalışacağız.

Ali Reşat'ın, tarihin, esas araştırma konusu olarak ifade ettiği, insanoğlunun vahşetten (ilkel yaşamadan) medeniyete hangi aşamalardan geçerek ulaşmış olduğu meselesi[129] Osmanlı tarihçiliğinde İbn-i Haldun etkisi yanısıra ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren batılı kaynakların yoğunlaşan tesiriyle daha çok işlenmeye başlanmıştır. Zira sosyal bilimler alanındaki çağdaşlaşma hareketinin Tanzimatı izleyen yıllarda yavaş yavaş ivme kazandığı, ilerlemeci ve medeniyetçi bir çizgide geliştiği bilinmektedir. Ali Reşat'ın öğrenciliği yıllarında Mülkiye'de tarih dersleri veren Mehmet Murat'ın (Mizancı Murat) da tarihi tanımlarken aynı noktadan hareket ettiği görülmektedir.[130] Bu bağlamda büyük olasıklıkla Mizancı Murat'tan etkilenmiş olduğu söylenebilir. Yine tarihin, "Umumî" ve "Hususî" tarih olarak ikiye ayrılışı, tarih çağlarının ilk, orta ve yeniçağlar biçiminde ifade edilişi aynı paralelliktedir.[131] Ancak Ali Reşat'ın tarih kaynakları içerisine doğrudan "kütüb-i mukaddese"yi dahil etmeyişi Mizancı Murat'tan farklılaşan noktalardan birisidir. Zira Mizancı Murat gerek II.Abdülhamit ve gerekse II.Meşrutiyet dönemlerinde basılan eserlerinde kutsal kitapları "asar-ı mazbute" den saymaktadır.[132] Buna karşın İbrahim Hakkı'nın,

---

[128] Ali Reşat, Umumi Tarih,(Lise3), 1929, s. 234-237
[129] Ali Reşad, Tarih-i Umumî (İdadi 1. sınıf), 1330, s.1,Umumî Tarih, Lise 1, (1929), s.1.
[130] Mehmed Murad, Muhtasar Tarih-i Umumî,İstanbul 1300, s.4-6
[131] Mehmed Murad, a.g.e., s.4-6
[132] Mehmed Murad, a.g.e., s.5-8;Mehmed Murad, Tarih-i Umumî, I. cilt, İstanbul 1327, s.4-6

II.Abdülhamit'in sansür ve baskısının henüz o kadar yoğunlaşmadığı ilk yirmi yıllık dönemde yazmış olduğu Tarih-i Umumî' de dahi kutsal kitaplar tarih kaynakları arasında zikredil memiş, gerektiğinde yararlanılabilecek ikinci derecede başvuru kitapları biçiminde algılanmıştır.[133] Ali Reşat da aynı çizgide gözükmektedir. Zorunlu durumlarda, eldeki kaynakların yetersizliğinde Tevrat ve Kur'an gibi kutsal kitaplara müracaat etmiş,ancak bunu yaparken başvurduğu dinsel kitapların isimlerini -tek tek ya da genel olarak- zikretmiş ve aktardığı bilginin rivayet özelliğinde olduğunu bilhassa vurgulamıştır.(*) Tarihin diğer bilim dalları ile ilişkisi hakkında Coğrafya ve Takvim gibi birkaç bilim dalı ile sınırlı kalmayarak, konuya bütün bilim dallarıyla yardımlaşma bağlamında, geniş açıdan yaklaşmış olması Mizancı Murat ve İbrahim Hakkı ile aynı doğrultuda olduğunu göstermektedir.

Tarihin öneminden bahsedereken dile getirdiği "mazide hükumetlerin nasıl yüksel diklerini ve nasıl sükut ettiklerini görerek akvamın hangi fezail sayesinde büyüdüklerini ve ne gibi seyyiat sebebiyle mahv olduklarını öğreniriz"[134] ifadesi İbn-i Halduncu bir yaklaşımı düşündürmektedir.[135] Bunun yanısıra olayları ve eski rivayetleri sebep sonuç ilişkisi içinde belgelere dayalı olarak incelemek, dikkatli değerlendirmek gerektiği yönündeki ifadeleri[136] hem İbn-i Haldun etkisi hem de son yüzyıl Avrupa tarihçiliğinin katettiği gelişimin bir yansıması biçiminde kendini göstermektedir.

Ali Reşat'ın, eserlerini kaleme alırken Osmanlı tarihçileri ve devlet adamlarından öncelikle Cevdet Paşa (Tarih-i Cevdet), Mustafa Nuri Paşa (Netayic-ül Vukuat), Koçu Bey (IV. Murat'a sunulan risale) ve Namık Kemal (Evrak-ı Parişan)'den yararlandığı ayrıca Hammer Tarihi (Mehmet Ata tercümesi) gibi çeviri eserlerden de istifade ettiği görülmektedir.[137] Ali Reşat bu kaynak eserler dışında kalan,çoğu rivayetlere dayalı olarak kaleme alınmış eski eserleri de incelemiş,eleştiri

---

[133] İbrahim Hakkı, Tarih-i Umumî, I. cilt, İstanbul 1307, s.1-9 (Mukaddime kısmı)

* Bu bağlamda lise ve üstü düzeydeki öğrenciler için kaleme aldığı kitaplar arasında istisnaî tek eser 1338 tarihli Tarih-i Enbiya ve İslâm'dır.Ayrıntılı bilgi için bkz.bölüm III.

[134] Ali Reşad, Tarih-i Umumî,(İdadi I. Sınıf), 1330, s.1

[135] İbn-i Haldun ve yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Arslan, İbn-i Haldun, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, 488+12 s.

[136] Ali Reşat, a.g.e., s.1-2;Ali Reşat, Umumî Tarih, (Lise I)1929s. 1-2

[137] Örneğin Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi, 1328(H), Kurun-u Cedide Tarihi,2 cilt(sultani 10 ve 11. Sınıflar için),1332-1333, ve Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani,1329(H) adlı eserlerini kaleme alırken istifade ettiği üzere.

süzgecinden geçirerek değerlendirmiştir. Bunun örneklerine geçmeden önce Ali Reşat'ın tarihte eleştiriye verdiği önemi ayrıntılandırmak yararlı olacaktır.

Ali Reşat, tarihin geçmiş olayları nasıl ele alıp irdelediğini belirtirken "hikâye" ve "nakil" etmek eylemleri yanısıra "tedkik" ve özellikle de "tenkid" etmenin üzerinde özenle durmuştur.[138] Yani tarih, genel kabul gördüğü üzere, olmuş bitmiş önemli olayları yalnızca eski müverrih ve rivayetçilerin bildirdiği doğrultuda aktarmak ve anlatmakla yetinemez. Böyle bir tavır tarih bilimini değil, genel anlamda ancak masal yahut hikâye gibi bir edebî tarzı, dinsel anlamda ise bir ya da birkaç dini inancın kutsal anlatımlarını çağrıştırabilir.[139] Tarih eğer bir bilim ise, önceki dönemlere ait bilgileri belgesel anlamda araştırmalarla doğrulamak ya da yalanlamak durumundadır. Bu da ancak dikkatli bir eleştirel yaklaşımla mümkün olabilir. Hatta ortaya yeni çıkarılmış anıt, kitabe, tutanak vb. belgeler dahi ince bir tenkitten geçirilmeli,ancak ondan sonra kullanılmalıdır.[140] Ancak "fikr-i in'ikad" (eleştirel düşünce) sahibi olan tarihçi, ravi (rivayet aktaran) ve edipten ayrılarak gerçek anlamda "Tarih müverrihi" kimliğini elde edebilir.[141] Tarihin inceleme konusu olan olaylar her zaman basit ve anlaşılır nitelikte olmadığı için eleştiri düşüncesi, olmazsa olmaz bir önem taşımaktadır.[142] Buradan hareketle Mehmet Murat (Mizancı Murat)[143], Ahmed Hilmi[144] ve dönemin diğer tarih yazarlarının bir çoğunda görülen, tarihin iyi ve kötü insanların, övülen yahut yerilen olayların tesbit edilmesinde doğrudan bir işlev gördüğü yolundaki ifadelere Ali Reşat'ta rastlanmamaktadır. Buna karşın tarih biliminin öğrencide, ilk bakışta iyi-kötü, doğru-yanlış gibi kesin kanaatlar oluşturabilecek bazı olaylar ve kişiler hakkında tenkit ve mukayese süzgecinden geçirerek yeniden değerlendirme yapma, böylece de daha sağlıklı bir sonuca ulaşma

---

[138] Ali Reşad, Tarih-i Umumî,(İdadi I. Sınıf), 1330, s.1-2;Umumî Tarih, (Lise 1), 1929, s.1-299

[139] Ali Reşad,Tarih-i Umumî,(İdadi 1. Sınıf), 1330, s.1-5(Medhal), Umumî Tarih, (Lise 1), 1929, ,s.1-3 (Medhal); Zorunlu olarak dinsel metinlerdeki bilgilere başvurulacaksa bunların nereden alındıkları mümkün olduğunca belirtilmelidir. Ali Reşat'ın ya metin içerisinde yahut da dipnot ilaveleriyle öğrencisine/okuyucusuna açıklayıcı bilgi verdiği görülmektedir.Örnek olarak bkz. Ali Reşad-Ali Seydi, Tarih-i İslâm, (Rüşdiye 1. sınıf), İstanbul 1327 (H), s.6; Ali Reşad, Tarih-i Umumî, (İdadi 1. sınıf) 1330 s.109.

[140] Ali Reşat, Umumî Tarih,(Lise 1), 1929, s.1-2 (Mukaddime)

[141] Ali Reşad, Tarih-i Umumî , (İdadi 1), 1330, s.1-6, Umumî Tarih, (Lise 1), 1929, s.1-3

[142] Ali Reşad, "Mekteblerde Tarih Dersi", Tedrisat Mecmuası,No:20, 10 Mayıs 1328, s.51-52

[143] Mehmed Murad, Tarih-i Umumî, I. cilt, İstanbul 1327 (H.?), s.3-4

[144] Çenbırs(Chambers),Tarih-i Umumî,(Mütercimi:Ahmet Hilmi), 1. cilt,İstanbul 1293 (Ahmet Hilmi'nin mukaddimesi, s.1-5)

olanağı sağlayacağı üzerinde durmaktadır.[145] Ali Reşat'ta, 20.yüzyılın ilk yıllarından itibaren, Osmanlı tarihçiliği için yeni sayılabilecek bu tür bir çağdaş yaklaşımın ortaya çıkmış olmasında yakından izlediği Avrupa tarihçiliğindeki gelişmelerin önemli etkisi olsa gerektir. Burada, Ali Reşat'ın tarihe yaklaşımını şekillendiren önemli etkenlerden birisi olan Fransa kökenli pozitivizm akımının Osmanlı aydını üzerindeki etkisine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Bilindiği üzere 19. yüzyılın reformcu Osmanlı aydınları arasında en gözde ülke Fransa'dır. Osmanlı'nın son dönemlerinde, hatta Cumhuriyetin ilk yılları da dahil olmak üzere en etkili ülke de Fransa'dır. Ondokuzuncu yüzyılda ülkenin kurtuluşunu yalnızca askeri ve siyasal planda değil aynı zamanda düşünsel, eğitsel ve bilimsel alanlarda da batıya yönelmek ile mümkün olabileceğini düşünen Osmanlı aydını,tarihsel ve politik birçok etkenin yönlendirmesiyle Alman idealizmini değil Fransız pozitivizmini örnek almıştır. Pozitivizmin bilhassa Fransız Devrimi' nin oganlarının yankılandığı II.Meşrutiyet ortamında daha bir güncelleştiği bilinmektedir.Tanzimat devrinde dolaylı da olsa, Şinasi'nin yazı ve şiirleriyle,aklın eleştirel boyutta değerlendirilmesi bağlamında Osmanlı düşünüşüne girmeye başlayan pozitivizm daha sonraları hukuk, idare ve iktisat alanlarından oluşan kamu yönetimi sahasına, en nihayet de sanat felsefesine yansımıştır. Ahmet Rıza'dan Bedi' Nuri'ye, Ahmet Şuayb'dan Hüseyin Cahit'e kadar birçok Osmanlı aydını değişik sahalarda pozitivizm etkisinde düşünceler üretmiş, eserler ortaya koymuşlardır: "...modernleşmenin hedeflerini ve araçlarını aydınlar(a) kavratabilecek pratik bir yapıya sahip..."[146] olan pozitivizmin Osmanlı'da özellikle düşünsel alanda önemli etkileri olmuştur. Bireyden geleneksel kurumlara çağdaş eleştirilerin yöneltilmeye başlanması Osmanlı toplumunun -en azından okumuş kitlesinin- ilk kez bütüncül olarak kendisini öz eleştiriye tabi tutması ve bütün bunları bilimin -öncelikle de sosyal bilimlerin- ışığında yapmaya soyunması pozitivizmin son dönem Osmanlı'sındaki güçlü etkisini gösteren gelişmelerdendir. Bunun örneklerini Ali Reşat'ta görmek mümkündür. Özellikle ondokuzuncu yüzyıl ile kendisinin de bizzat önemli görevler

[145] Ali Reşad, a.g.m. , s.52-53

[146] Ekrem Işın, Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul 1985 s.353

üstlenmiş olduğu Meşrutiyet dönemi Osmanlısı'na gerek o günlerde gerekse daha sonraki yıllarda yönelttiği eleştiriler/ özeleştiriler dikkat çekici niteliktedir. Ona göre Osmanlı'nın yükselişten duraklamaya, daha sonra da gerilemeğe geçişinin nedenleri, bir bütünün parçaları durumunda olan siyasal, askeri, hukuksal, idari, ilmi vb. "kuvva-i umumiye-i devletin tenakısı.." ile ilişkilidir.[147] "Vaktiyle bu memleketde hürriyet-i vicdana riayet olunurdu...Adalet ve müsavat kavaidi cari idi...(Sonraları) medreseler bir ataletgâh, mahkemeler enva-i irtişa' ve su-i istimale cevelângâh olmağa başladı. Kavanin ve nizamat tatbik edilmiyor, sarayda her rastgelen umur-u devlete, siyasiyata karışacak kadar yüze çıkıyor, ismet-i ahlâkiyenin ocağı olan yeniçeri ocağına ne oldukları belli olmayan eşhas doluyor, erkân-ı hükümet tarik-i terakkide ilerleyen Avrupa akvamının ahval-i ilmiye, iktisadiye ve askeriyesinden bihaber bulunuyor, itaat ve intizam-ı askeri kalmıyor, her iyi şeye mani olan güruh-ı mutaassıbiyn çoğalıyor, zulüm ve teadi yüzünden ticaret ve sanayi günden güne azalıyordu."[148] Buna göre, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar devletin gerileyişi "maddi ve manevi...birçok esbab(a)" dayanmaktadır. İç ve dış kaynaklı etmenlerin başında devletin iyi idare edilememesi, liyakatsız kişilerin idareye karışmaları, vicdan özgürlüğünün unutulması, adalet ve eğitim sisteminin bozulması, ilerleyen Avrupalı devletlerin bilim, ekonomi ve askerlik alanlarında gösterdikleri atılımların izlenememesi ve en nihayet ilerlemeğe karşı gerici ve zalim kitlenin egemen hale gelmeğe başlaması gelmektedir.[149] Ali Reşat'ın 1910'da Maliye Mektebi öğrencilerine verdiği "Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi" ders notlarında bu şekilde üzerinde durduğu genel gerileyiş nedenleri dışında, özellikle Tanzimat dönemi iç ve dış politikalarına ilişkin önemli tesbit ve eleştirilerde bulunduğu görülmektedir. Örneğin İngiltere'nin 19. asır sonlarından itibaren doğu politikasının değişmeğe başlayarak Osmanlı'nın aleyhine dönmüş olmasında Bab-ı Âli'nin yaptığı önemli iç ve dış politik

---

[147] Ali Reşad, Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi, (Maliye Mektebi ders notlarının kitaplaştırılmış hali), İstanbul 1328(H), s.1-2,7-8

[148] A.g.e. s.8

[149] Ali Reşat'ın son dönem -özellikle son yüzelli yıl- Osmanlısı'na, bilhassa devlet yönetimi bağlamında yönelttiği eleştirilerde, Tarih-i Cevdet'inde yeri geldikçe Bâb-ı Âli yönetimini eleştirmekten geri durmamış olan Cevdet Paşa'nın da etkisi olsa gerektir. Ancak çağdaş Batılı yazarların eserlerine yakınlığıu ile tarihin bir bilim dalı haline gelmesi bağlamında yaptığı tercüme ve te'lif çalışmalarında ağırlıklıolarak istifade ettiği Fransız tarihlerinden ötürü pozitivist yöntemden daha fazla etkilendiği söylenilebilir.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

hataların da etkisi vardır. Ülkede yapılacak reformlara ilişkin Avrupa'ya verilen sözlerin zamanında yerine getirilemeyişi bunlardan biridir: "Berlin Muahedesi'nin akdinden beri bir sene geçdiği halde hükümet-i Osmaniye(nin) mâteessüf emr-i ıslahat ve tanzimatta lazım olduğu derecede faaliyet gösterme(miş olması)" bu hataların en önemlilerindendir.[150] Ülkenin dış politikası ile genel güvenliğini çok yakından ilgilendiren ekonomi alanında yapılan yanlışlar da Osmanlı'nın Avrupa kamuoyunda hızla puan kaybetmesinde etkili olmuştur: "Hükumet-i Osmaniye'nin 1869 senesine kadar akd olunan istikraz mahsulünü bitirdikten sonra muvazenesini temin için ittihaz eylediği tedabir esasen gayet fena ve kâffe-i su-i istimalâta müsaid olan bir teşkilât-ı maliyeyi ibka eden tedabir-i muvakkate nev'inden idi. İflâs muhakkak idi; 1871'de hazine-i devlet düyûnunu te'diye edememeye başladı. Maliye nazırı, Paris'in Almanlar tarafından muhasara edilmesini bahane ederek Fransız istikrazatının amortisman bedelini te'diye etmedi ve 8 Kanun-ı sâni 1873 tarihinden evvel Londra'da ibraz edilen kuponlardan maadâsına tediyatı icra etmemeye karar verdi; halbuki mezkûr kuponların tediyesi için muayyen olan murur-ı zaman beş sene idi.

Bu manasız tedbir Türkiye'nin itibarına mühlik bir darbe vurdu; hazine-i hükümetin itiraf-ı acz eylemesine muadil idi."[151] Bu bağlamda ilgili eserlerinden edindiğimiz genel izlenime göre şunu söyleyebiliriz ki, Ali Reşat, gerileme dönemi özellikle de son yüzyıl içerisinde Osmanlı'nın başına gelen olumsuz gelişmelerin büyük çoğunluğunun ana sebeplerini öncelikle içeriden kaynaklanan sorunlar olarak tespit etmiştir. Osmanlı'ya "Şark Meselesi" olarak bakan batılı güçlerin karşıt politikaları ve aleyhteki bütün çabaları ancak içerideki sorunların üzerine bindikten sonra etkili hale gelmeye başlamıştır. Zaten aslında "... fethettikleri memalikte sakin akvamı birleştirerek millet-i vahide teşkil edememiş..."[152] Osmanlı Devleti'ne 19. yüzyıl boyunca Balkanlı ulusların peşi sıra isyan etmelerinin temel nedeni kötü idaredir. Bunların başlıcaları yerel yöneticilerin sık sık değiştirilmesi, rüşvetin yayılması, devlet masraflarının halkın sırtından çıkarılmaya çalışılması, ilmi çöküşe paralel olarak kadıların genelde cahiller içerisinden çıkmaya başlaması, hak ve

[150] A.g.e., s.476.
[151] A.g.e., s.485-486.
[152] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330 (H.), s. 518

adaletin yok olması, asker sınıfının ve mali düzenin gitgide yozlaşmasıdır.[153] Müslim - gayr-i müslim bütün Osmanlıların durumunu kötüleştiren bu iç sorunlara, Rusya'nın teşvik ve yardımları ile Fransız İhtilâli'yle yaygınlaşan özgürlükçü akımların etkisi de eklenince ortaya "Şark Meselesi" denen büyük gaileler çıkmıştır.[154]

Ali Reşat'ın yaşadığı dönem içerisinde, eğitim ve özellikle tarih eğitimi alanındaki bazı uygulamalar hakkında –kendisinin bilfiil içinde bulunduğu gelişmeler de dahil olmak üzere– gerekli gördüğünde eleştiri/özeleştiri yapmaktan çekinmediği görülmektedir. Buna ilişkin en güzel örnek, Ali Reşat'ın tarih eğitimine ilişkin görüşlerinin dile getirirken belirttiğimiz üzere[155] 1908'den sonra maarifçe genelde eğitimin yeniden düzenlenmesi amacıyla girişilen ancak kendisinin gerek müfredat – ders kitapları, gerek eğitim düzeyi ve gerekse öğretmen kalitesi açısından yetersiz bulduğu yenileşmelere yönelttiği yapıcı eleştiriler olsa gerektir.

Ayrıca onun meşrutiyet ve cumhuriyet dönemlerinde Osmanlı'ya bakışı ve örneği bilim– kültür alanında yeterli ilerlemeyi gösteremeyişine yönelik eleştirileri de akılcı tespitlere dayanmaktadır. Buna göre, 19. yüzyılda Avrupa'ya nazaran edebiyat, güzel sanatlar, bilim, teknoloji vb alanlarda çok geri bir durumda bulunulması, bilim adamı yetiştirilememesi şaşılacak bir şey değildir. Zira "...Rönesans devrinden itibaren Avrupa'da başlayan ilmi, edebi, sınai hareketlere, vukua gelen inkılâplara, meydana konulan yeniliklere bigane kalmış olan Türkiye'de böyle alimler yetiştirecek ne darülfünun, ne laboratuvar, ne de akademi gibi ilmi heyetler yoktu; bu vesait olmadıkça Türkler ilmi terakkiyatta bir mevki tutamazlardı."[156] 18. Yüzyılın sonlarına dek yalnızca medreseleri olan Osmanlı'nın bundan sonra askeri amaçlı okullar başta olmak üzere çağdaş eğitim veren kurumlar açmağa yöneldiğini, Tanzimatla birlikte iki kez üniversite açmaya teşebbüs edildiğini, ayrıca yurt dışına öğrenciler gönderilmek suretiyle Avrupa edebiyatı, bilim ve araştırmalarının azar azar ülkeye girmeye başladığını belirten Ali Reşat, bütün bu ve benzeri girişimlerin hedeflenen başarıya ulaşmak için yeterli olmadığını söylemektedir. Bunun nedeni ise eğitimde ortadan kaldırılamayan ikiliktir: "Bu ıslahatın ciddi ve büyük neticeler verebilmesi iskolastik

---

[153] A.g.e., s.515-516
[154] A.g.e., s.514, 518.
[155] Bkz. Bölüm II.
[156] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise Üçüncü Sınıf) 1929, s.235

tahsili ortadan kaldırmak ile mümkün iken yeni mekteplerin yanında eski medreseler ipka edildi. Tahsilde ilmi terakkiyata mani bir ikilik başladı." [157] Ali Reşat, tutucu kesimlerin baskısı ile bir türlü aşılamayan bu önemli sorunun ancak cumhuriyet hükümetlerinin kararlı politikaları ile giderilebildiğini vurgulamaktadır.

Kültürel anlamda laikleşmenin, siyasal anlamda da devletçiliğin temellerini oluşturan pozitivizmin Türk düşünce tarihindeki belki de en kalıcı etkisi, hayatın hemen her alanında gerçeklerin ortaya çıkmasını sağlamak yolunda birincil olarak çağdaş bilime öncelik vermenin kabul edilmesini sağlamak olmuştur. Ancak şurası önemle vurgulanmalıdır ki pozitivizm, Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne uzanan yolda, belli aydın gruplarının temsil ettiği bir düşünsel akım olmaktan ziyade bilimsel, kültürel, sanatsal ve benzeri platformlarda yöntem belirleyici bir yaklaşım tarzı olma özelliğini taşımıştır.[158] Tespitlerimize göre tarihçilik anlayışının oluşumu ve izlediği gelişim çizgisi bakımından herhangi bilimsel yahut siyasal bir akıma doğrudan mensubiyeti bulunmayan Ali Reşat'ın, tarihin özellikle kendi araştırma ve değerlendirme yöntemleri olan bir bilim dalı, ancak hedefleri bakımından gelişmeci bir çizgide geçmişi aydınlatmak suretiyle geleceği daha doğru biçimlendirebilmek için en önemli araç olarak [159] betimlemiş olmasının arka planında pozitivizm etkisinde gelişmiş bilimsel yaklaşım yatmaktadır. Yani Ali Reşat'ın, pozitivizmi, hayata bakış açısını belirleyecek bir düşünsel akım olarak değil, pratik bir yaklaşımla geçmişte yaşanılan ve güne aktarılan birçok soruna ışık tutacak olan tarihin çağdaş anlamda bilimselleşmesi için istifade edilmesi gerekli bir yöntem bilgisi biçiminde algıladığı görülmektedir. Bu tespiti birçok örnekle destekleyebiliriz. Eserlerinde en çok belirginleşen yaklaşımlardan biri, İslâmiyet'ten söz ederken –elbette müfredatların da belirleyici etkisiyle– oldukça bilimsel ifadeler kullandığı bölümlerde dahi, kendi mensubu bulunduğu din olması bakımından yüceltmeye dönük eğilimidir. Bu konudaki en ilgi çekici örnek –okul müfredatlarının sınırlandırıcılığı olmaksızın– Atatürk'ün emriyle 1928'de Türkçe'ye çevrilen H.C. Wells'in Cihan Tarihinin

---

[157] A.g.e., s.235-236

[158] Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, 1985, c.2, s.353 vd.

[159] Ali Reşad, "Mekteblerde Tarih Dersi", Tedrisat Mecmuası, No:20, 10 Mayıs 1328, s.50-52; Ali Reşad, Tarih-i Umumi, (Sultani Altıncı Sınıf), 1330, I. cilt, s.2; Umumi Tarih, (Lise 1), 1929, s.1-3.

Umumi Hatları adlı eserinin İslâm tarihi ile ilgili bölümünün sonuna mütercim olarak koyduğu dipnottur. Burada Wells'in Hz. Muhammed ile ilgili olarak "kendisini büyük bir kuvve-i tahayyüliyeye malik, fakat arab tarzında gah şöyle, gah böyle hareket eden bedevilere has fazilet ve nakıselerin çoğuna sahip bir adam olarak görüyoruz."[160] gibi ifadelerinden hareketle eleştirel anlamda şunları söylemektedir: "Vells, bu fasılda da diğer fasıllarda yaptığı gibi birçok şahsi ve indî hükümlerde bulunmuştur. Hazreti Muhammed hakkında kullandığı lisan da bu hükümlerin neticesidir. Eseri aynen tercüme ettiğimiz, tefsir ve yanlışlıklarını tahsis ile mükellef olmadığımız cihetle bu kısımları aslına tamamen sadık bir surette naklettik: Yoksa Vells'in bu ve diğer indî hükümlerine iştirak etmiyoruz."[161] Burada Ali Reşat'ın, Beşir Fuat, Abdullah Cevdet yahut Ahmet Rıza gibi İslâmı güncel bilimsel ve düşünsel gelişmeler ışığında değişik açılardan sorgulayan ya da yeniden yorumlamaya çalışan felsefi bir yaklaşım içerisinde olmadığı anlaşılmaktadır. Hatta tam tersine, İslâmiyet ile çağdaş gelişmeleri, insan hakları, adalet, bilim ve gelişmeye taraftar olmak gibi birçok bakımdan aynı potada yorumlayan bir yaklaşım içerisinde olmuştur. Bunun örneklerine ileriki bölümlerde değineceğiz. Aslında burada şunu belirtmek gerekir ki Ali Reşat gibi İslâm'a mensubiyeti bir tartışma konusu yapmayan, bilakis orta çağlarda Avrupa'ya karşı üstünlüğünün en büyük nedenlerinden biri olarak dört yönde hükmettiği bütün coğrafyalarda aynı hukuk sistemini uygulamış olmasını insan hakları kavramıyla özdeşleştirerek vurgulayan bir tarihçinin [162] metod açısından pozitivist yaklaşımı benimsemesine karşın, içinde bulunduğu kültürel ve dinsel yapının da etkisi ile tarihi salt siyasal ve askeri ölçekte değil, dini, ekonomik, sanatsal vb. toplum ile ilişkili hemen her alanı kapsayacak şekilde geniş bir açıdan algılayan, olayların ardındaki maddi etkenler yanısıra manevi unsurlara da dikkat çeken Almanya kökenli Romantik akıma da yabancı olmadığını düşündürmektedir.[163] Zira Avrupalı pozitivist tarihçilerin, olguların özellikle maddi olmayan kökenlerini sorgulamaksızın tarihi yalnızca dış dünyanın incelenmesi ile vazifeli bir ilim olarak algılamalarından

---

[160] H.C. Wells, Cihan Tarihinin Umumi Hatları, III. Cilt, 1928, s.77 ("Muhammed ve İslâmiyet" kısmı)

[161] A.g.e., s.100 (Ali Reşat'ın tercüme ettiği üç bölümden biri olan "Muhammed ve İslâmiyet"in sonuna düştüğü not); ayrıca bkz. Bölüm III'te Ali Reşat ve İslâm Tarihi kısmı.

[162] Ali Reşad, Tarih-i Enbiya ve İslâm, 1338, s.102-103; İlk Mekteblere Tarih Dersleri (İlkokul beşinci sınıf) 1929, s.38.

[163] R.H. Collingwood, Tarih Tasarımı (çev: Kurtuluş Dinçer) 2. Baskı, Ankara 1996, s.169

kaynaklanan, bu yolda romantik tarihçilerin aksine bilim, sanat, din gibi konuları adeta yok sayan yaklaşımlara Ali Reşat'ta rastlanılmamaktadır. Siyasal bilgiler kökenli olması nedeniyle eserlerinde siyasi konulara ayrı bir önem verdiği gözden kaçmayan Ali Reşat'ın buna karşın tarihi, temelde siyasal gelişmeler ile özdeşleştirmek hatasına düşmediği, politik gelişmelerin ardında sosyo-ekonomik, kültürel, düşünsel, hukuksal, dinsel ve benzeri faktörlerin bulunduğunu bir çok kez vurgulamış olması dikkatten kaçmamaktadır.[164]

Ali Reşat'ın pozitivist düşünüşü yalnızca tarihsel gerçekleri ortaya çıkarmak yolunda bilimsel bir yöntem bilgisi olarak algıladığına dair en belirgin örneklerden biri insan hakları kavramına ve ilk önce "Osmanlı Milleti" ni kastederek dile getirdiği, daha sonra ise "Türk Milleti" çerçevesine oturttuğu ulusal egemenlik düşüncesine özel bir önem vermiş olmasıdır. Zira Auguste Conte'un kendi ifadelerinden de anlaşıldığı üzere bir düşünce sistemi olarak pozitivizm kişisel haklar kavramını gerek siyasi gerekse toplumsal anlamda kabul etmemekte, vazifeyi ön plana çıkarmakta hatta insan hakkı kavramını gayri ahlaki bir saçmalık biçiminde nitelendirebilmektedir.[165] Oysa Ali Reşat'ın özellikle "Asr-ı Hâzır" üzerine kaleme aldığı birçok eserinde üzerinde önemle durduğu konulardan biri, birbiri ile yakın ilişkili olan insan hakları ve ulusal egemenlik kavramlarının Fransız İhtilâli'nden yaşanılan güne dek siyasal ve hukuksal alanda katettiği gelişimdir. Bu alanda Avrupa'da 19. yüzyıl, mutlak idarelerin yerlerini ulus devletlere terketmeye başladıkları bir dönem olarak adeta "Hakimiyet-i milliye" çağıdır.[166] Ali Reşat'ın ulusal egemenliği, meşrutiyet yıllarında Ali Seydi ile birlikte kaleme aldığı ders kitaplarında verilmiş açık ve net cumhuriyet tanımlamaları ile özdeşleştirerek[167] ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi (1789)'ni madde madde izah ederek en geniş anlamda ders kitaplarına dahil ettiği görülmektedir.[168]

Ondokuzuncu yüzyıl bilim dünyası, pozitivizmin yanısıra Charles Darwin tarafından, fen ve doğa bilimleri alanında canlıların, uzun sürelere bağlı bir değişim

---

[164] Örneğin bkz. Ali Reşat'ın Seignobos'tan çevirerek yayınladığı "İhtiraat ve Keşfiyyatın Siyasiyata Tesiri" adlı yazı. Mülkiye, sayı 17,1 Haziran 1326, s.50-64. Ayrıca çağ değişiminin nedenleri için bkz., Ali Reşad, Tarih-i Umumi (Sultani altıncı sınıf) 1330, s.7 vd.

[165] Nihat Erim, Âmme Hukuku Dersleri, Ankara 1942, s.239.

[166] Ali Reşad, Tarih-i Umumi (Sultani altıncı sınıf), I. cilt, 1330, s.23.

[167] Ali Reşad – Ali Seydi, Tarih-i Umumi (Rüşdiye üçüncü sınıf), 1327 (H.), s.201.

[168] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi (Sultani onbirinci sınıf için), Cit 2, 1333, s.533-537.

sonucu yaşanılan dönemdeki durumlarına nasıl eriştiklerini, insanoğlunun da denizlerde başlayan yaşam zincirinin son halkası olmak suretiyle ortaya çıkışını kurgulandıran "Evrim Teorisi" nin de gittikçe belirginleşen güçlü etki alanına girmekte idi. Ali Reşat'ın ifadeleriyle: "1809'da tevellüt ve 1882 senesinde vefat eden ingiliz ulemasından Darvin istıfa-yı tabii nazariyesini vaz've tesis ederek o zamana kadar tarih-i tabii hakkında mevcut olan efkar ve nazariyatı tebdil etmiştir. Darvin nazariyatı bidayeten Avrupa'da katolik ve protestan rahiplerinin, Küviye'nin şakirtleri olan tabiiyunun itirazatına hedef olmuş ise de yavaş yavaş nebatat ve hayvanata ait karışık hadisatın esbabını kolayca izah için bu nazariyelerin kabulü cihetine gidilmiştir... Ulûm-u tabiiye ve cemiyat-ı beşeriye daha iyi bilindikçe felsefe dahil başka bir şekle Ulûm-u ictimaiye meyanına girmektedir. Darvin'in şakirdi (İspenser) tekamül nazariyesini felsefeye ithal etmiştir."[169] Buna göre çok geçmeden sosyal bilimleri de çekim dairesi içine alan Darwinizm'in bir ucuyla materyalizme dek uzanan geniş bir "bilimsel yorumlama" çerçevesi[170] içerisinde Osmanlı'ya da önemli etkileri bulunduğu bilinmektedir. Bu etkilerin, pozitivist bilimsel yaklaşımlarla birlikte en açık ve yaygın biçimde kendini göstermeye başladığı dönem İkinci Meşrutiyet devridir. Ali Reşat da özellikle, her düzeyde okullar için kaleme aldığı ders kitaplarındaki ilgili konulara evrim teorisi açısından yaklaşmıştır. Fakat burada da gerek içerik gerekse ifade bakımından seçici ve ayıklayıcı bir tavır sergilediği farkedilmektedir. 1920'li yıllarda gerek Emin Âli (Çavlı) gibi bazı yazarların ders kitaplarında, gerekse 1930'lara geçerken devlet tarafından başlatılan çağdaş ve ulusal tarih hareketinin ilk ürünlerinden dört ciltlik "Tarih" serisinde görülen "....ilk insan duygusuz, düşüncesiz bir hayvandı. Konuşmasını bilmeyen, ... bir mahluktu"[171], ".... insanların ceddi olarak tavsif olunan mahluk kayalar arasında saklanan koşucu bir mahluk idi. Bu mahluk kolayca ağaçlara tırmanabiliyor, ayaklarının baş parmaklarıyla ikinci parmakları arasında bir maddeyi tutabiliyordu."[172] gibi oldukça açık ve keskin ifadelere Ali Reşat'ta rastlanılmamaktadır. Bunların yerine ilk insanların "...vahşi

---

[169] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.234-235.
[170] Şerif Mardin, "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, 2. Baskı, İstanbul 1986, s.40.
[171] Emin Âli, Umumi Tarih (Lise 1) 1930-1931, s.7.
[172] Tarih–I (Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar), Maarif Vekaleti yayını, (Lise 1) 1931, s.6.

hayvanlar gibi" açıkta, dağlarda ve ovalarda yaşadıkları, sonra sulak bölgeleri indikleri, mağara ve kaya kovuklarını mesken edindikleri basit silahlar yapmayı öğrendikten sonra avcılıkla uğraştıkları, giyinmeyi daha sonra öğrendikleri, ateşi buldukları ve yavaş yavaş bu "vahşet" halinden "medeniyet"e doğru –Mısır'da M.Ö. 20.000 yıllarından itibaren- ilerleme göstermeye başladıkları daha yumuşak ifadelerle dile getirilmiştir.[173]

b. Kaynak Kullanımında Eleştirel Yaklaşım

Ali Reşat'ın kaleme aldığı eserlerinde Herodot'tan Aşıkpaşazade'ye, Koçu Bey'den Cevdet Paşa'ya, Namık Kemal'den Çin vak'anüvis bilgilerine, Ch. Seignobos'tan en son arkeolojik araştırma sonuçlarına kadar çok çeşitli birincil ve ikincil kaynaklardan istifade ettiği görülmektedir. Kullandığı kaynakları, o günün bilimsel olanaklarına ve en son araştırma sonuçlarına göre gözden geçirerek değerlendirdiği dikkatli bir eleştiriden sonra kitaplarına yansıtmaya çalıştığı farkedilmektedir. Zorunlu durumlarda kullanılması gerekebilen rivayetler, güvenilirlik oranları ne denli yüksek olsa dahi öğrenci kitlesi başta olmak üzere her seviyedeki okuyucuya, doğruluğu kesinleşmemiş bilgiler grubundan olmak üzere dikkatli ve esnek bir biçimde sunulmuştur.[174] Bu esnada bilimsel tesbitler ve ilaveler de yapılabilir. Birkaç örnekleme yapalım. Ali Reşat ilk çağlar Yunan Medeniyetinden söz ederken şiir ve müzik ile ilgili bölümde lise öğrencine şu bilgileri vermektedir. "Rivayete göre Flavtayı icat edenler Frikya çobanlarıdır. Yunanlılar saz çalmak ve ya şarkı söylemekte üç muhtelif tarz, yani makam bilirlerdi... Şiir henüz musikiden ayrılmamıştı.[175] Asya ve Uzak Doğu'nun genel tarih konuları içerisinde yeterince yer almamasının esas nedeni de buralardaki halkların büyük kısmının geçmişlerinin söylencelerle örülü olması ve bilimsel araştırmaların son derece yetersiz düzeyde bulunmasıdır. Bundan ötürü Mısırlılar, Hindililer, İranlılar ve Çinlilerin, çok eski

[173] Ali Reşat, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (Dördüncü sınıf) 1929, s.5-14; Umumi Tarih (Lise 1) 1929, s.9. Aynı dönem yazarlarından Ahmet Refik'in de benzer şekilde, yumuşak ifadeler tercih ettiği görülmektedir. Bkz. Ahmed Refik, Çocuklara Tarih Bilgisi (İlkokul dördüncü sınıf) 1928, s.1.

[174] Buna en güzel örnek, İlk İnsanlar ve İsrailoğulları Tarihi konularının Tevrat ile münasebetidir. Bu konularda Tevrat'a müracaat gerekli olsa bile çok dikkatli olunmalıdır. Ali Reşat'ın belirttiğine göre eski Tevrat tercümelerinin arasında dahi önemli farklılıklar bulunmaktadır. Ali Reşad, Tarih-i Umumi (Sultani altıncı sınıflar için), I. Cilt, 1330, s.10,14; Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.65.

[175] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.146.

dönemlerde toplumlar oluşturduklarına dair iddiaları "... malumat-ı efsaniyye kabilinde(n)"[176] olmakta, ayrıca Çinlilerin 100.000 yıllık tarihlerinin bulunduğu konusundaki ısrarları da "iddia" dan öteye gidememekte, bilimsel anlamda geçmişleri ancak M.Ö. 2600 yıllarına uzanmaktadır.[177] Türklerin geçmişi de yakın zamana kadar meçhul iken ancak 19. Yüzyıl sonlarından itibaren hızlanan bilimsel araştırmalarla aydınlanmaya başlamıştır.[178] Bu sayede rivayet, efsane ve masallar, tarihin, toplumların edebi ve sanatsal yönlerini konu ettiği uygarlıklar bahsine ait bir alt başlığı olarak incelenmeye, böylelikle de gerçek değerlerini kazanmaya başlamışlardır. Ali Reşat'ın bir çok eserinde bu konulara ayrıca bölüm ayırdığı görülmektedir.[179]

Ali Reşat özellikle Osmanlı tarihi ile ilgili rivayetleri, doğruluğu tartışma götürür eski yorum ve aktarımları bilimsel bilgi ve değerlendirmelerle yeniden gündeme getirmeye çalışmıştır. Bu bakımdan en dikkat çekici eseri "Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani" dir. Ali Reşat'ın bu eseri, Osmanlının ilk dönemlerine ilişkin rivayetlere dayalı bilgilerin eleştiri konusu olmaya başladığı 1910'lu yıllarda, H. A. Gibbons'un tezi The Foundation of the Ottoman Empire (Oxford, 1916; türkçesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, mütercim Ragıp Hulusi, İstanbul 1928) ve ondan sonra Fuat Köprülü'nün çalışmalarından (Osmanlı Devletinin Kuruluşu, 1935; Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar, 1931) daha önceki bir tarihte kaleme alınmış olduğu için özellikle dikkat çekmektedir. Mülkiye mektebi öğrencileri için 1911'de kaleme alınan bu kitap Osmanlı tarihinin bilimsel temellere oturtulmağa çalışıldığı, Yahya Akyüz'ün belirttiği üzere özellikle siyasal tarih bağlamında döneminin önde gelen eserlerinden biridir.[180] Ali Reşat'ın başta bu kitabında olmak üzere ilgili eserlerinde Osmanlı tarihine ilişkin yüzyıllar boyu tekrar

---

[176] Ali Reşad, Tarih-i Umumi (Sultani altıncı sınıflar için), I. Cilt, 1330, s.13.
[177] A.g.e., s.217.
[178] Ali Reşad, Tarih-i Kadim ,I.cilt(Sultani 10. sınıf), 1331, s.282; Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.97.
[179] Ali Reşat'ın 1929 tarihli Umumi Tarih'inden (Lise 1) örnek vermek gerekirse, Eski Türk Efsaneleri bahsinde Oğuz Destanı (s.106 vd.) üzerinde durduğu; Yunan ve Makedon tarihlerini işlerken İlahlar ve Kahramanlar konusunda da eski Yunan efsaneleri ile Truva Efsanesi hakkında bilgi verdiği görülmektedir.(s.124 vd.)
[180] Yahya Akyüz ile röportaj, 18.05.1996.

edilegelmiş bir çok konu hakkındaki bilimsel eleştirileri, sergilediği yeni yaklaşımları ve zaman zaman da yürüttüğü beyin cimnastiğini ayrıntılandırmak yararlı olacaktır. Bir kez Osmanlıların ecdadı olan Kayıboyu'nun Horasan yakınlarındaki "Mahan" ovasından göçtükten sonra yerleştikleri Ahlat'tan da kalkarak Anadolu'nun içlerine doğru yönelmiş olduklarına dair söylenegelmiş eski bilgiler tartışma götürür niteliktedir. Bu konu yeniden irdelenmelidir: "Bir müddet sonra reisleri Süleyman Şah'ın taht-ı idaresinde olarak Ahlat'tan hareket etmişlerdir. Tarihler Ahlat'tan hareketin, Cengiz gailesinin hitamına mebni vatan-ı asliye avdet için olduğunu naklederlerse de Cengiz gailesinin o zaman henüz hitam bulmamasına ve Ahlat'tan Asya-i Vusta'ya, Van, Azerbaycan tarikiyle gitmek daha münasib olup halbuki Süleyman Şah'ın Haleb civarına gelmesine nazaran bu rivayet sahih olmasa gerektir. Filhakika bu babda şu iki ihtimal dahi nazar-ı dikkate alınmalıdır. Süleyman Şah'ın kabilesi ya her sene Ahlat'tan hereket ederek Haleb civarına, kışlağa gidiyordu. Bir kere kışlakda Süleymen Şah'ın vefat etmesi üzerine kabilenin bir kısmı Anadolu'ya avdet eder. Diğer kısmı Maraş ve Adana'ya doğru iner. Yahut Ahlat havalisi, aralarında muharebe eksik olmayan Konya Hükümet- i Selçukiyesi ile Harezm Devleti'nin hududu olmasından dolayı Süleyman Şah kabilesi müsademat- ı daimeden rahatsız ve hicrete mecbur olur. Fakat kabileden bir kısmı tarafından birine iltihakı münasib görerek Anadolu'ya avdet eder. Kısm-ı diğeri cenuba iner."[181] "Süleyman Şah'ın Sungur Tekin, Gündoğdu, Dündar, Ertuğrul namında dört oğlu vardır. Pederlerinin vefatından sonra Ertuğrul ile Dündar kabilenin dörtyüz hane halkı ile Anadolu'da kalmışlardır. Kabilenin Sungur Tekin ile Gündoğdu'nun maiyetindeki kısm-ı asliyesine gelince, bunlar Horasan'a, Asya-ı Vusta'ya gitmeyerek Adana ve Maraş havalisinde kaldıklarını iddia edenler dahi vardır."[182] Ali Reşat dörtyüz çadırlık kuruluş öyküsünü aktarmakla birlikte Osmanoğullarının devletleşmesinde bazı başka önemli faktörlerin de etkili olduğunu ilave etmektedir. Bunlar, dönemin siyasal konjonktürü, Orhan Gazi ile ağabeyi Alaaddin'in takdire değer girişimleri ve Şeyh Edebali gibi bilimadamlarının yönlendirici katkılarıdır: "Orhan Gazi evvel emirde tevsii memalike mani olan İzmit, İznik gibi kaleleri aldıktan ve memleketini hudud-ı

[181] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.30-31.
[182] A.g.e., s.31-32.

tabiiyeye nail etmek için Bolu cihetlerini ve Karesi emaretini zabt eyledikten sonra yirmi sene kadar harbetmedi; teşkilat ve tanzimat-ı dahiliye ile meşgul oldu. Osmanlılığın istikbali parlaktı. Şark İmparatorluğu, devlet-i Selçukiyenin mahvına sebep olan Tatar Hanlığı inkıraz üzre idi. Anadolu'da Selçukilerin mirasına nail olmak için Osmanlılarla rekabet edebilecek yalnız Karaman emareti vardı. Rumeliye gelince tesis edebilirdi. İşte bu ahvali bihakkın takdir eden Orhan Gazi Anadolu be Rumeli'nin zaafından istifade etmek için evvel beevvel Osmanlı emaretini kuvvetlendirmek lazım geleceğini anlamış, bu maksada binaen yirmi sene muharebeden ictinab eylemiştir. Bu müddet zarfında Orhan Gazi'nin icrasına muvaffak olduğu teşkilat ve tanzimat-ı mülkiye pek mühimdir. Osmanlıların Söğüt havalisine geldikleri vakit göçebe halinde, yani herbiri bir reisin taht-ı idaresinde bulunan müteaddid takımlarından mürekkeb bir aşiret idi. Osman Gazi Eskişehir sancak beyi olunca aşiretini tekfurlardan zabtolunan kalelere yerleştirdi, diğer taraftan Şeyh Edebali gibi meşayih ve ulemanın tesiri ile aşiret âdât-ı kadimesi yerine ahkâm-ı şer'iyyeye tabiyete başladı. Sancak beyliği dere beylik demek idi."[183]

Ali Reşat rivayete dayalı bilgileri bir yandan eleştiri süzgecinden geçirmeye çalışırken, diğer yandan da çoğu kez –mış'lı, -miş'li ifadelerle aktarmıştır. Ertuğrul Gazi'nin Cengiz Tatarları'na karşı Selçuklular'a yardım etmiş olması gerekçesi ile ödüllendirilişi şöyle dile getirilmektedir: "...Devlet-i Selçukiye dahilinde münasib bir yaylak ve kışlak taleb edilmiştir. Alaaddin'in cevab-ı muvâfakat vermesi üzerine kabile yola çıkmıştır. Esna-i rahde birbirleriyle muharebe eden iki orduya tesadüf ederler. Bir taraf mağlub olmak üzere idi. Kayı haniler mağlub olan cihete yardım ederler. Galebeyi bu tarafa temin eylerler. İmdad edilen taraf Hükümet-i Selçukiye askeri, taraf-ı diğer Cengiz Tatarları imiş. Rivayete nazaran Kayıhaniler iki muharib orduya rast geldikleri zaman Dündar Bey galib tarafa iltihak ile ganaime iştirak edilmesini, Ertuğrul Bey mağluba muavenet olunmasını iltizam etmişlerdir. Nihayet hissiyat-ı necibe hırs ve taâma galebe eylemiş."[184]

Ali Reşat'ın, Osman Gazi'nin Mal Hatun ile evlenmesine ve beyliğinin

---

[183] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.42-43; ayrıca s.44-45'te de maddeler halinde daha ayrıntılı bilgi verilmektedir. Ali Reşat'ın bu kısımda Avrupa tarihinin etkisiyle, Sancak Beyliği ile Derebeyliği'ni aynı anlamda yorumladığı görülmektedir.

[184] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.32.

gelecekte koca bir dünya devleti haline gelmesi hakkında gördüğü rüyayı da –mış'lı – miş'li anlatımlarla aktardığı, ancak ondan önce kanıtlanması mümkün olmayan bu olaya temkinli ifadelerle yaklaştığı görülmektedir: "Sultan Alaaddin Karacahisar'ı Osman Bey'e terkettikten başka Eskişehir sancak beyi vekaletine dahi tayin etti. Bundan sonra Osman Gazi Mal Hatun ile teehhül etti. Malum olduğu üzre bu izdivaca garib bir rüya sebep gösterilir..."[185]

Ali Reşat'ın isim zikretmemekle birlikte o dönem tarihlerini kastettiği, büyük olasılıkla Âşıkpaşazade Tarihi gibi eski eserleri, doğrulanmamış rivayetlere ve eksik ya da yanlış yorumlara yer verdikleri için eleştiriye tabi tuttuğu görülmektedir. Orhan Bey'in ağabeyi Alaaddin dururken beyliğin başına geçmesi olayı da yeniden değerlendirdiği konulardan biridir. Eski tarihler ile onlara bakılarak kaleme alınmış bir çok kitapta Osman Gazi'nin ölümünden sonra büyük oğlu Alaaddin'in başa geçmesi gerektiği, fakat onun kendi rızasıyla vezirliği tercih ederek yerini kardeşi Orhan'a bıraktığı ifade edilirken meselenin aslı böyle değildir. Ali Reşat Alaaddin'in "Türklerin âdât-ı kadimesi vechle cariyeden tevellüd..." etmiş olduğu için tam varis sayılmadığını, bu durumda aynen Ertuğrul gazi'nin Dündar Bey'e, hatta Osman Gazi'nin Gündüz Alp'e[186] tercih edilişi olaylarında olduğu gibi, Mal Hatun'un oğlu olan Orhan'ın doğal olarak idarenin başına geçtiğini vurgulamaktadır.[187]

Ayrıca Ali Reşat, eski tarih kitaplarında aktarılan farklı bilgilerden mantığa ve tarihsel gelişime daha uygun bulduklarını doğruluk payı yüksek bilgiler olarak alıp kullanmıştır. Osman Gazi'nin bağımsızlığını ilan ediş öyküsü bunlardan biridir: "Bazı tarihlerde Osman Gazi'nin Karacahisar'da kendi namına hutbe okutarak ilan-ı istiklal ettiği beyan olunursa da istiklal-i Osmani'nin Alaaddin Sultan'ın vefatı, daha doğrusu Tatar Hanı Gazan Han tarafından azli (Sene-i hicriyye 699, sene-i miladiyye 1300) vukua geldiğini iddia edenlerin ifadesi daha muvâfık-ı hakikattır. Hutbenin, Konya sultanı namına okunup sancak beyi isminin zikredilmesi muhtemeldir."[188] Ali Reşat'a göre, bazı kitaplarda "Düzmece" olarak zikredilen Mustafa Çelebi de, tarihsel olayların gelişimine bakıldığı zaman sahte değil gerçek bir şehzade olmalıdır:

---

[185] A.g.e., s.35.
[186] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.36.
[187] A.g.e., s.41-42.
[188] A.g.e., s.37.

"Mustafa Çelebi Ankara Muharebesinde kaybolmuştu. Rivayete nazaran Rumeliye geçmek üzre bir Bizans gemisine binmiş iken kayser tarafından tevkif edilmiş, hin-i iktizada silah makamında kullanılmak üzre Selanik'te habsolunmuştu. Kayser, şehzedeyi salıvermişti. Bazı rivayetin derece-i sıhhati mechul ise de Düzme Mustafa'nın şehzade olduğu muhakkaktır. Sultan Mehmet'in telaşı, kendisini tutmağa muvaffak olamayınca mahbus kalmak üzre kaysere senevi bir para vermesi buna delildir."[189] O dönemler Anadolu'sunda önemli olaylara neden olmuş olan Şeyh Bedrettin olayında da bazı aşırıya kaçan yorumlar bulunmaktadır. Aslında "...âlim ve fazıl bir zat olan Bedreddin'i asrın müverrihleri ... küfür ile, irtidad ile tavsif ederler; belki müridleri tarafından bu kadar ileri gidilmiştir. Yoksa Bedreddin'in mütâlaatı, tekkeler, serseri dervişler aleyhindeki sözleri muhikk idi." diyen Ali Reşat böylece tarihsel olaylarla ilgili abartıların ayıklanması gerekliliği üzerinde durmuştur.[190] Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan, haklı yahut haksız gözüksün bütün gelişmeler aynı bakış açısıyla irdelenmelidir.

Ali Reşat'ın eleştirel bakışla üzerinde durduğu bir diğer konu da Osmanlıların Rumeli'ye geçişi olayıdır: "Osmanlıların Rumeli'ye mürurları vakayi-i mühimme-i tarihiyyeden madud iken tarihlerimiz bunu takdir etmeyerek Süleyman Paşa'nın birdenbire hatırına geldiğini, sal üzerinde geçtiğini, hareket-i arz yardımıyla kaleler zabdedildiğini yazarlar. Tafsilat-ı atiye Rumeli'ye mürurun böyle bir masal olmayıp belki devlet-i Osmaniyyenin öteden beri takip eylediği meslek-i siyasiyenin neticesi olduğunu ispat edecektir."[191] diyen Ali Reşat, daha önceleri Selçuklu ve Aydın Türkmenleri gibi diğer Türk devlet ve beyliklerinin sadece "çapul" amacıyla Rumeli'ye geçip geri geldiklerini, Osmanlı'nın ise Bizans'ın iç karışıklıklarından istifade ile nasıl hiç de anlık olmayan, uzun vadeli bir politika sonucunda karşı tarafa geçtiklerini izah etmektedir. Burada yalnızca, olaylara dar bir açıdan yaklaşan eski tarih kitaplarının Osmanlının uzun vadeli ve kalıcı politikalarını yansıtamamış olmaları değil aynı zamanda bu eski bilgileri tahlil ve tenkid etmeksizin tekrar edegelen, daha geniş bir ufuktan yeni araştırmalarla destekleyerek irdelemeyen

[189] A.g.e., s.94.
[190] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.93-94.
[191] A.g.e., s.46.

sonraki tarih yazarları ve eserleri de eleştirilmektedir.

Ali Reşat tarih yazımında birinci elden belge ve kaynaklara büyük önem atfetmiştir. Daha önce onun, tarihi tanımlayışı ve gelişimi hakkındaki fikirleri üzerinde dururken de değindiğimiz üzere tarihin bir edebiyat kolu halinden bilimsel bir araştırma alanı haline dönüşmesinde, öncelikle ondokuzuncu yüzyıl Avrupası'ndaki bilimsel gelişmeler sonucunda sıkı eleştiri süzgecinden geçirilip doğruluğu kanıtlanmış olan vesikalara dayalı bir omurgaya kavuşmuş olması belirleyici rolü oynamıştır.[192] Genel kabul gördüğü üzere II. Meşrutiyet devri Osmanlı'da bilimsel tarihçiliğin yaygınlaşmaya başladığı dönemdir.[193] Bu gelişimin dikkat çekici bir yönü de vesikaya önem verişin ve belge yayıncılığının yavaş yavaş gündeme gelmeye başlamasıdır. Aslında belgeye önem verme ve bilgileri sağlam belgelere dayanarak ortaya koyma gerekliliği Osmanlı'da Cevdet Paşa'ya kadar uzatılabilir. Fakat 1908 sonrasındaki ortamda birçok aydının bu konuya önemle dikkat çektiği görülmektedir. Ahmet Şuayb, Ahmed Selahaddin, Abdurrahman Şeref, Köprülüzade Mehmet Fuad, Ziya Gökalp gibi isimler tarihte belgenin önemine dikkat çeken aydınlar arasındadır.[194] Kurumsal anlamda ise ilk kez, 1910'da oluşturulan Tarih-i Osmani Encümeni "...Devlet-i Osmaniyye'nin mükemmel bir tarihini vücuda getirmek ve tarih-i Osmani'ye ait resâil ve evrak ve kuyudâtı tab' ve neşretmek..." görevini üstlendiğini ifade ediyordu.[195] İstenilen anlamda sonuçlara kısa sürede ulaşılamamış dahi olsa bu gelişmeler Cumhuriyet dönemine bilimsel bir miras olarak devroluyordu. Bu bağlamda 1923'ten sonra bilimsel bir Türk tarihinin yazılması için Mustafa Kemal önderliğinde yapılan kurumsal girişimlerin, belgesel bilgilere dayalı

---

[192] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330 (H.), s.450,465-466; Asr-ı Hâzır Tarihi, 1926, s.281-282; Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.235.

[193] Mükrimin Halil Yınanç "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik" Tanzimat-I, 1940, s.595. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Arıkan "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik" Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul 1985, s.1584-1594.

[194] Ahmed Şuayb "Yirminci Asırda Tarih", Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul 1324, s.11-24; Ahmed Selahaddin "Tarih Nasıl Yazılır" Mülkiye, No:7, Ağustos 1325, s.41-50; Abdurrahman Şeref "Evrak-ı Atika ve Vesaik-i Tarihiyemiz", TOEM, 1. Cüz, 1 Nisan 1326, İstanbul 1328 (H.), s.9-22; Köprülüzade Mehmed Fuad "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında" Bilgi Mecmuası, C.1, Sayı 2, Kanun-u Evvel 1329, s.185-196; Ziya Gökalp "Tarih İlim mi Yoksa San'at mı?" Küçük Mecmua, Sayı 11, 14 Ağustos 1338.

[195] "Tarih-i Osmani Encümeni Hakkında Talimat ve A'zâsının Esâmisi", Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Sayı 1, 1 Nisan 1326, İstanbul 1328 (H.), s.4-7.

olmak şartıyla temelleri atılıyordu.[196] Zira, bilhassa Osmanlı-Türk tarihi alanlarındaki araştırmalar için büyük önem taşıyan yerli arşivlerin düzenlenmesi ve belge yayıncılığının hızlanması ancak 1930'lardan sonraki atılımlar ile gündeme gelmeye başlamıştır.

Ali Reşat'ın eserlerini kaleme aldığı otuz yılı aşkın (1898- 1929) dönemde, bir çok kitabında belgesel bilgilere dikkat çektiği, zaman zaman vesika suretleri yayınlayarak değerlendirmeye çalıştığı görülmektedir.

Ali Reşat'ın yerli kaynaklar içerisinde ondokuzuncu yüzyılda kaleme alınmış ve zaman zaman alıntılar yaparak ta kullandığı Tarih-i Cevdet ile Netayic ül Vukuat gibi birkaç önemli eser dışında önceki yüzyıllarda yazılmış eserlerden özellikle Koçu Bey risalesi üzerinde önemle durduğu görülmektedir.[197] 1917 tarihinde idadiler için kaleme aldığı Kurun-ı Cedide Tarihi'nin birinci cildinde, 17. asırda Osmanlı Sultanları IV. Murat ve Sultan İbrahim'e sunulmuş olan (Ali Reşat yalnızca IV. Murat'a sunulan risaleden bahsetmektedir) Koçu Bey risalesinin diğer benzer örneklerinden ayrıldığı noktaları vurgulamakta; Osmanlı'nın duraklama döneminde ortaya çıkmış sorunların tesbiti ve bunlara akılcı çareler üretmesi bakımından taşıdığı önem üzerinde durmaktadır: "Devlet- i Osmaniye'nin devr-i Süleyman Kanuni'den sonra başlayan esbab-ı inhitatı şayan-ı dikkattir. Bu babda yazılmış olan asarın en mühimi Göriceli – veya bir rivayete göre Gümülcineli- Koçu Bey'in Sultan Murad-ı râbiye takdim ettiği risaledir. Risale onyedi arz tezkeresinden müteşekkildir. Herbiri daima şu: "Saadetlü ve şevketlü padişah-ı cem-i câh hazretlerinin hatır-ı hümayun feyz-i eserlerine nihan olmayaki..." mealinde bir fıkra ile başlar ve hemen daima: "...hakikat-ı hal budur. Baki ferman padişah din i penah hazretlerinindir." fıkrasıyla hitam bulur. Fakat bu mütevazıane sözler arasında devlet-i Osmaniyyede cari olan su-i istimalata, bu su-i istimalatı izale için ittihazı lazım gelen tedabire, padişahın bunlara çaresaz olmağa mecbur bulunduğuna dair gayet serbest bir lisan ile izahat verilmiştir. Koçu Bey fenalığın müsebbibleri mukarribiyn ve nüdema-i padişahi olduğunu açıkça söylemekten çekinmemiş, yalnız haseb ül edeb harem-i hümayunun müdahelat ve

[196] Bkz. Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, 3. Baskı, İstanbul 1984, s.139.
[197] Ali Reşad, Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi, 1328 (H.), s.13 vd.

tezviratını kapalı geçmiştir..."[198]

Babanzâde İsmail Hakkı ile ortak kaleme aldığı ilk çalışma olan Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi (1898) ile Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi (1899) adlı eserlerinde birçok ilgili belgenin tercümesine yer verildiği ve elden geldiğince de yorumlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bismark ile ilgili kitapta Bismark'ın özel mektuplarına[199], ölümünden sonra yayınlanmış hatıralarına[200], baş vekillikten ayrılış belgesi olan istifanamesine[201] dikkat çekici bölümleriyle yer verilmiştir. Hatta kitabın ilk sayfalarında, kendisinin dünyaya geldiği gün babası tarafından "Gazet dö Vüs" e verilmiş olan doğum ilanına dahi yer verilmiştir. "Dünkü gün zevcemin hamdolsun salimen bir çocuk doğurduğunu ehibba ve dostlarıma ilan eder ve tebrik zahmetinden azade olmalarını rica eylerim. 2 Nisan 1815 İmza: Ferdinand dö Bismark".[202] Bu metnin üzerine Ali Reşat ve İsmail Hakkı tarafından düşülmüş olan "... o zamanki Alman zadeganının garib bir adâtı" notu ise işi daha ilgi çekici hale getirmektedir.

Dreyfus ile ilgili olarak da Dreyfus'un bazı mektupları,[203] kendisine atfedilen suçlara delil olarak ortaya atılan ve başlangıçta gizli tutulan beş vesikanın tercüme edilmiş suretleri, beş telgraf, bir mektup ve bir tezkerenin çeviri metinlerinin yayınlandığı görülmektedir.[204] Ayrıca Dreyfus hakkında ilk olarak 1894'te mahkemece verilen karar suretine de tam metin olarak yer verilmiştir.[205] Bilhassa Dreyfus'a iftira olarak ortaya atılmış beş belgenin hangi tür kağıtlara ne çeşit kalemlerle yazılarak oluşturulduğuna, bunların yıpranmışlıktan ötürü okunan ve okunmayan kısımlarıyla içinde barındırdığı kimi çelişkili bilgilere kadar çok ayrıntılı bilgi verilmiş olması, kitap yazarlarının belgelerin aslını olmasa dahi fotoğraf ve benzeri yöntemlerle çoğaltılmış suretlerini yakından görüp incelediklerini ortaya koymaktadır.

Davasının sürmekte olduğu günlerde Dreyfus'un suçsuzluğu yönündeki

---

[198] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi, 1. cilt (Sultani onuncu sınıf için), s.248.
[199] Ali Reşad, İsmail Hakkı (Babanzâde), Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi, Dersaadet 1316 (H.), s.38 vd., s.48-50,...
[200] A.g.e., s.307 vd.
[201] A.g.e., s.343 vd.
[202] A.g.e., s.20.
[203] Ali Reşad, İsmail Hakkı (Babanzâde), Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi, İstanbul 1315, s.136-137
[204] A.g.e., s.171-236.
[205] A.g.e, s.133 vd.

görüşlerini belgelere dayalı olarak kanıtlamaya çalışan, Bismark'ı da yine belgesel bir yaklaşımla okuyucularına tanıtmaya gayret eden Ali Reşat ve İsmail Hakkı'nın bu çabaları 1890'larda Osmanlı tarihçiliğinin Avrupa tarihçiliğiyle bütünleşme girişimleri içerisinde ilginç ve somut bir örenek olarak değerlendirilmelidir.

Ali Reşat'ın üzerinde önemle durduğu bir diğer konu da son zamanlarda yapılan kazılarla güncelleşmeye başlayan arkeolojik eserlerdir. Son asır içerisinde yoğunlaşan araştırmalar sonucu gün yüzüne çıkmaya başlayan eserlerin incelenmesi yeni bir bilim dalı olarak arkeoloji (ilm-i âsâr-ı atika)yi doğurmuş, bu gelişmede dünya tarihçiliğinin rivayetlerden sıyrılarak hızlı bir bilimselleşme sürecine girmesine önemli etkide bulunmuştur. Ali Reşat, ilk öğretimden yüksek okul seviyesine kadar kaleme aldığı kitaplarında en son araştırmalarla meydana çıkartılmış arkeolojik bilgi ve belgelere dayalı "malûmat" vermeye özen göstermiştir. Ayrıca abideler, eski paralar, duvar resimleri ve resmi tutanaklar gibi birincil kaynakları meydana koyan unsur yine insanoğlu olduğu için çok dikkatli bir eleştiri süzgecinden geçirilmeli, ancak bu şekilde kat'i ya da esnek ifadelerle gerçek bilgiler ortaya konulmalıdır. Bütün bu çabalardan sonra maddi kanıtların yetersiz olması durumunda rivayete dayalı bilgiler ihtiyatlı olarak kullanılmalıdır. Burada Ali Reşat'ın arkeolojik bilgilere verdiği önem hakkında bazı örnekler vermek yararlı olacaktır. En eski medeniyetler ancak arkeolojik araştırmalarla aydınlanmaktadır. Bu sayede eski devirlere ilişkin bilgiler baştan aşağı yenilenmektedir: "....(Girit) medeniyet(i) yakın zamanlarda malum olmuş, [1928'den] 25- 30 sene evvel başlayan hafriyat sayesinde birden bire meydana çıkmıştır. Bu hafriyat eski büyük medeniyetler hakkında şimdiye kadar cari olan fikirlerin hepsini değiştirmiştir."[206] Mısır[207], Hitit[208], Truva[209] medeniyetleri de bilimsel kazılarla aydınlatılmış ve aydınlatılmaktadır. Orta Asya Türk tarihi de aynı paraleldedir. 19. yüzyıl sonlarına kadar eski tarihleri hakkında çok az şey bilinen Türklerin geçmişleri son zamanlarda yoğunlaşan araştırmalar sayesinde gün yüzüne çıkmaya başlamıştır: "Son zamanlarda Avrupalı alimler Turfan taraflarında hafriyat

[206] Ali Reşat, İlk Mekteplere Tarih Dersleri (Dördüncü Sınıf) 1929, s.44.
[207] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1) 1929, s.14 vd.
[208] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1) 1929, s.79-80, İlk Mekteplere Tarih Dersleri (Dördüncü Sınıf) 1929, s.61-62.
[209] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1) 1929, s.125-126.

yapmışlar; meydana çıkardıkları abideler, eserlerle eski Türk medeniyetinin yüksek bir dereceye çıkmış olduğunu ispat etmişlerdir. Burada duvarları nakışla süslü eski mabed harabeleri, heykeller, çiniler, minyatürler, kağıt ve deri üzerine yazılmış kitaplar, güzel kumaşlar bulunmuştur. Bunların bir kısmı bugün Avrupa müzelerindedir.[210]

Ali Reşat'ın kaleme aldığı kitaplarda, öncelikle genel tarih konularında arkeolojik bilgilere önemli yer ayırdığı görülürken Osmanlı Tarihine ilişkin çalışmalarında ve diğer eserlerinin ilgili bölümlerinde dönemin imkansızlıkları, arşivlerin kullanılamaz durumu gibi önemli sebeplerden ötürü doğrudan arşiv kaynaklarına müracaat etmediği, daha doğrusu edemediği görülmektedir. Buna karşın Osmanlı tarihine üzerine eğilirken eski tarih kitaplarındaki ifadeleri karşılaştırma yöntemiyle yeniden değerlendirmeye ve bilhassa Batıda yapılan çağdaş araştırmalardan istifade etmeye çalışmıştır. Bunların örneklerine ileriki bölümlerde değineceğiz. Aynı zamanda, sonraları büyük olasılıkla işlerinin yoğunluğundan ötürü ayrıldığı Tarih-i Osmani Encümeni'nin oluşumuna kısa süre de olsa katkıda bulunan Ali Reşat'ın gerek Osmanlı ve gerekse Türk Tarihi için belgesel/bilimsel araştırmalar bakımından henüz çok geri durumda bulunulduğunu, az zamanda birçok araştırmanın yapılması gerektiğini önemle vurguladığı görülmektedir.[211] Ayrıca Macar İskender ile birlikte, "Un Ancien Diplomate" ("Fransız diplomatlarından bir zat")'tan türkçeye aktardığı Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşei, Asılları adlı eser, içerisinde bir çok resmi yazışma ve ruzname metni dışında Memlukler devrinden itibaren Fransızlar ile yapılan, ticari antlaşmalardan III. Napolyon'la Osmanlılar arasında imzalanan 1861 tarihli Ticaret Muahedenamesi'ne kadar ilgili antlaşma metinlerini içerisinde barındırmaktadır. Esere koydukları bazı dipnotlardan anlaşıldığı üzere mütercimler, kitaptaki antlaşma metinlerinin fransızca nüshalarını türkçeleştirirken bu vesikaların türkçe metinlerini de araştırmışlardır. Kitabı çevirirken, açıkça ifade etmemelerine rağmen büyük olasılıkla Muahedat Mecmuası'ndan türkçe metinleri karşılaştırmışlardır. Türkçe nüshalarına ulaşamadıkları, örneğin Memlûklüler ile

[210] Ali Reşat, İlk Mekteplere Tarih Dersleri (Dördüncü Sınıf) 1929, s.89-90; Tarih-i Kadim, 2. Cilt(Sultani 10 sınıf), 1331, s.381.

[211] Ch. Seignobos, Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa, I. Cilt, 2. Baskı, 1324 (Ali Reşat'ın yazdığı "Mukaddime" kısmı, s.3-6.)

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Fransızlar arasında imzalanan ve 1528'de Osmanlılarca da onaylanan ticaret antlaşmasının metnini, yalnızca fransızcasından aktardıklarını belirtmektedirler.[212] Bu da onların, bilimsel anlamdaki titizliklerini göstermektedir. Yine Macar İskender ile birlikte, Boğazlar Sorunu üzerine Rusya, Hazine-i Evrak Dairesi (Arşiv Dairesi) müdürü Serge Gorianov'un eseri Le Bosphore et Les Dardanelles'i Devlet-i Osmaniye–Rusya siyaseti adı altında türkçeye çevirmiş olmasının en önemli sebeplerinden biri de, kısa önsöz'lerinde belirttikleri üzere, güncelliğini sürekli muhafaza etmekte olan konu hakkında mektup, resmi yazışma ve benzeri bir çok belgeyi içinde barındırır şekilde, adeta bir rapor tarzında kaleme alınmış olmasıdır. Bu amaca uygun biçimde, adı geçen kitabın Türkiye'de daha sonraları yapılan birçok araştırmalara belgesel katkı sağladığı da bilinmektedir.

c. Bilimsel Gerçekçilik ve Esnek Yaklaşım:

Çağında, tarihçilik alanında katedilen gelişmeleri Fransa merkezli olarak yakından izleyen Ali Reşat'ın, son araştırmalarla ortaya çıkan bilimsel bilgileri ispatlanmış gerçekler olarak yansıttığı, netleşmemiş şüpheli bilgileri ise esnek ifadelerle dile getirdiği görülmektedir. Böyle bir yaklaşım, tarihi, o dönem doğu toplumları içerisinde pekte yaygın olmayan bir biçimde, özde bilim dalı olarak algılayan bir tarihçi için normal olmalıdır. En yeni bilgilere eserlerinde yer veren Ali Reşat ilkokul 4. sınıf öğrencisine yukarıda alıntıladığımız biçimde Girit kültürünü özetlerken bölüm sonuna şu satırları ilave etmektedir: "İlk defa olarak bir mektep kitabında Girit Medeniyeti'nden bahsediliyor. Bu medeniyet yakın zamanlarda malûm olmuş(tur)."[213]

Ali Reşat, doğruluğu hakkında şüphe götürmez kanıt ve kanaatler bulunan bilgileri kesin ifadelerle aktarmaktadır. Örneğin insanların Yenitaş devrinden itibaren toplu halde yaşamaya başlamalarının sonuçları şu şekilde dile getirilmektedir: "... insanların toplu yaşamalarının büyük bir telakki olduğuna, insanların birbiriyle kavga ve muharebelerini azalttığına şüphe yoktur."[214] Yine dünya dillerinin gruplandırılışı da

---

[212] "Fransız Diplomatlarından Bir Zât", Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşe'i, Asılları, istanbul 1330 (H.) (Eserin çevirmenleri Ali Reşat ve Macar İskender'in 49. sayfada düştükleri not.)
[213] Ali Reşat, İlk Mekteplere Tarih Dersleri (Dördüncü Sınıf) 1929, s.44.
[214] A.g.e., s.13.

şu şekilde ifade edilmektedir: "Beşinci asırdan beri şarki Avrupanın bir kısmında ve – Çin, Hindistan, Hindiçini müstesna olmak üzere- Asya'da âri ve sâmi dillerden maada söylenilen dillerin hepsi bir ailedendir. Bunların birbirinden en uzak ve mütehallif olanları garbte Fin ve Macar, şarkta Moğol ve Mançu dilleridir. Bu diller arasında Hindu-Avrupai dilleri kadar karabet yoksa da aynı aileden neşet ettikleri şüphesizdir. Hepsinde bir hece esastır. Hepsi iştikaki dillerdendir. Hepsinde fiil, cümlenin nihayetindedir. Biri ağır, diğeri hafif saitler asla bir araya gelmez."[215]

Bilinmeyen, henüz aydınlatılmamış konular hakkında Ali Reşat'ın her seviyedeki öğrenci için son derece dürüst ve ahlaki bir yaklaşımla açıkça "bilemiyoruz", "henüz bilinmemektedir" gibi ifadeler kullandığı görülmektedir: "Yeryüzünde insanların ne vakit zuhur ettiğini bilmiyoruz. Herhalde çok eski zamanlardan beri, belki yüzbin sene, belki de daha çok zaman evvel insanlar vardı."[216] "İnsanlar abideler yapmaya başladılar. Bunlar henüz çok basit şeylerdi; dikliğine toprağa saplanmış veya yanyana konmuş kayalardan ibaretti. Bu kayaların niçin yapıldığını, ne olduğunu bilmiyoruz."[217] "Hititler namı altında yadedilen kavmin menşei henüz meçhuldür; lisanı henüz tasnif edilmemiştir; tip, Mısrilerin, Asurilerin veya bizzat Hititlerin eserlerine göre değişiyor..."[218] Konu, baskı politikalarından ötürü kendisini birçok yönden eleştirdiği II. Abdülhamid ile ilgili olsa dahi bilimsel tavrını koruduğu anlaşılan Ali Reşat'ın 31 Mart olayından sonra adı geçen padişahın tahttan indirilmesi hakkında, lise öğrencileri için tarafsız ve bilimsel ifadeler kullandığı görülmektedir. Aşağıya aktarıcağımız satırlar, irdelediği konulara mümkün olduğunca geniş bir açıdan yaklaşmaya çalıştığını da göstermektedir:

"-31 Mart Vak'ası: Kanun-i Esasi'nin ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti memleketin hertarafında kulüpler, vilayet merkezlerinde heyet-i merkeziyeler açmış, cemiyetin azası çoğalmış idi. Hükümet cemiyetin nüfuzu altında bulunduğundan kulüplerin herşeye müdahalesi yavaş yavaş tenkidatın başlamasına sebep oldu. Şahsi sebeplerden dolayı cemiyetten dilgir olanların haklı haksız itiraz ve hücumları dahi buna inzimam etti. En fena cihet Meclis-i Mebusan'da İttihadçılar ile

[215] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1) 1929, s.97.
[216] Ali Reşat, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (Dördüncü Sınıf) 1929, s.5.
[217] A.g.e., s.11.
[218] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1) 1929, s.77.

Ahrar arasındaki münakaşaların çirkin bir şekil alması, ağraz-ı şahsiyeden mütevellit şedid münakaşaların da matbuata aksetmesi idi.8 Nisanda Serbesti Gazetesi Başmuharriri Hasan Fehmi Bey'in Karaköy köprüsü üzerinde katli heyecanı arttırdı. Meşrutiyetten memnun olmayanlar da işe karıştı. Öteden beri rehavete alıştırılmış olan askerin sıkı bir talime tâbi tutulmaları, belki bazı genç zabitlerin tecrübesizlikleri askerin hoşnutsuzluğunu mucip olmakta idi. Mahiyet-i hakikiyesi henüz layıkıyle tahakkuk etmeyen teşvikat üzerine –vaktiyle meşrutiyeti idarenin muhafızı ve müdafii olmak üzere Selanikten getirtilmiş olan- avcı taburları 13 Nisan'da (31 Mart 1325), gece yarısından iki saat sonra isyan ettiler. Bu isyan derhal İstanbul'dan diğer askere de sirayet etti. Mektepli zabitlerini öldüren neferler Ayasofya Meydanında toplandılar. "ŞERİAT İSTERİZ!" diye bağırıyorlardı...

İkinci Abdülhamid'in Hal'i: 31 Mart vak'asını idare-i müstebidenin iadesi ümidiyle teşvik ettiği zannolunan Abdülhamid aleyhinde husule gelen cereyan-ı efkar gittikçe kuvvetlenmiş, hal'i mes'elesi gazetelerde mevzuu bahs oluyordu. Hareket Ordusu tarafından ihata edilen Yıldız Sarayı etrafındaki kışlalarda bulunan asker 25 Nisan'dan itibaren teslim olmaya başladığından Ayastefanos'taki Meclisi Mebusan ve Âyan Ayastefanos'taki dairei mahsusasına avdet etti. Meclisi Milli'nin 27 Nisan'daki fevkalade ictimaında verilen fetva okunduktan sonra padişahın hal'ine karar verildi. Abdülhamid'in biraderi Reşat Efendi Beşinci Mehmet ünvanıyla saltanata geçti. Abdülhamit'e dört âyan ve mebustan mürekkep bir heyet hal'ini tebliğ etti ve kendisi Nisan'ın 28inci günü Selenik'e gönderildi"[219]. Aynı dönemin diğer ders kitabı yazarlarından Emin Âli'nin Umumi Tarih–2-sinde olayın, "Abdülhamid'in adamları (nın)... propagandaları (ile) çavuşları ve neferatı elde etm(eleri)..." sonucu geliştiği ve en sonunda da Abdülhamid'in tahttan indirildiği biçiminde ifadelere yer verilmektedir.[220] Ahmet Refik'in Umumi Tarih'inde konunun çok kısa bir iki satırla özetlendiği görülmektedir.[221]

Ali Reşat'ın kendisine birkaç farklı anlam yüklenen kavram ve isimler hakkında da gerektiğinde birden fazla bilgiyi bir arada zikrettiği görülmektedir.

[219] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.281-283.
[220] Emin Âli, Umumi Tarih-2 (Lise 3. sınıflar için) 1930-1931, s.297-299.
[221] Ahmed Refik, Umumi Tarih (Liselerin 6. sınıfları için), 1923, s.120.

Amerika kıtasının ismi hakkında şunları söylemektedir: "Loren Darulfünunu profesörlerinden biri 1507 tarihinde yazdığı kozmografya kitabının mukaddemesini Amerigo Vespuçi'nin haberi olmadan onun şerefine yeni keşfedilen memalike Amerika namının verilmesini teklif etmiştir. Diğer bir rivayete göre "Amerika namı Meksika lisanında "yüksek arazi" manasında bir kelimedir. İspanyollar hangi tarafta altın bulunduğunu sordukça yerlilerin "amerika" cevabını verdiklerini işide işide nihayet bercedide bu ismi vermişlerdir."[222] Örnekler çoğaltılabilir. Ancak burada ölümünden sonra kendisine yöneltilen bazı eleştirilere değinmek gerekmektedir. 1932'de toplanan ve özellikle son üç yıldır Türk tarihçiliğine yeni ulusal bir yön çizmek amacıyla olgunlaştırılan Türk Tarih Tezi'nin –1930 tarihli Türk Tarihinin Ana Hatları adlı eserin ve 1931'de okullarda ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanan dört ciltlik Tarih serisinin ardından- işlendiği platform olarak ünlenen I. Tarih Kongresi'nde Türk Tarihini Tedkik Cemiyeti reisi Akçuraoğlu Yusuf'un sunduğu "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair" adlı tebliğin önemli bir kısmının Ali Reşat örneğinde 1930'lara kadar okutulmuş tarih ders kitaplarının eleştirisine ayrıldığı görülmektedir. Bilindiği üzere, Türk devriminin birincil hedefi, sınırları şehit kanlarıyla çizilmiş bir vatanda bağımsız bir Türk ulusu ile herbiri bu ulusa mensub olmaktan gurur duyacak çağdaş, özgür Türk vatandaşları yaratabilmek idi. Bu hedefe ulaşmak için yapılan reformlar içerisinde tarih ve dil konularının ayrı bir önem taşıdığı şüphesizdi.[223] Son dönemlere dek tarihi yeterince aydınlatılamamış, hakkında batılı kimi şarkiyatçılar tarafından sarı ırka mensubiyetten vahşi, acımasız barbar topluluğu olmaya kadar bir çok iftiralar üretilmiş ve en nihayet Anadolu'dan sökülüp Orta Asya'ya kadar sürülme planları yapılmış fakir ve bitap bir ulusu yeniden ayağa kaldırmak yolunda tarih ilminin en önde gelen araçlardan biri olarak algılandığı bilinmektedir. O dönemin önemli tarih yazarları arasında, yukarıda belirtilen hedeflere ulaşmak yolunda fikir tartışmalarının yaşandığı dikkatten kaçmamaktadır. Konu, yöntem ve yaklaşım tarzıdır. Tarih, özünde bir bilim dalı olarak algılanıp yalnızca kanıtlanmış gerçekleri mi sunacaktır? Yoksa ulusal bilinç yaratabilmek uğruna daha

[222] Ali Reşat, Kurun-u Cedide Tarihi (Sultani onuncu sınıf), Cilt 1, s.363.
[223] Utkan Kocatürk, "Atatürk'ün Tarih Tezi: Bir Uygarlık Beşiği Olarak Orta Asya", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt 3, Sayı 9, Temmuz 1987, s.503.

duygusal ve aşırılığa meyilli bir yaklaşımı benimsemek suretiyle henüz birer iddia durumunda bulunan bir çok bilgiyi gerçekmişçesine mi yansıtacaktır? İlber Ortaylı'nın belirttiği gibi aslında yirminci yüzyılın ilk yarısı Avrupalı toplumlar için de uluslaşma çağının en yoğun yaşandığı bir dönem olduğu için tarih'ten bilimsel özelliği dışında hizmetler beklenmiş ve özde bir ilim dalı olarak kabul edilse bile milli davalar ve siyasal amaçlar uğruna sıkça bir araç olarak kullanılmıştır.[224] Bu genel havanın da etkisiyle, az önce dile getirilen yaklaşımlardan ikincisi ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. Aslında M. Kemal Atatürk'ün bir çok kereler ısrarla ifade ettiği üzere, aydınlatılmaya çalışılan Türk tarihinin mutlaka kaynak ve belgelere dayalı olması gerektiği, yoksa bilimsel çizgiden uzak uydurma eserler kaleme almanın hiçbir araştırma yapmamaktan daha zararlı sonuçlar doğurabileceği bilinmektedir.[225] Bu bağlamda I. Türk Tarih Kongresinin, bir yıl önce yayınlanmış olan dört ciltlik Tarih kitabının yeniden eleştiri süzgecinden geçirilmek suretiyle Türk Tarih Tezi'nin daha bilimsel bir yapıya kavuşturulması gayesini güttüğü bir çok kez vurgulanmıştır.[226] Bütün bunlara karşı kongrede, Yusuf Ziya (Özer), Reşit Galip, Âfet İnan gibi heyecanlı kalemlerin kurguladığı bilimsel sınırları kimi zaman zorlayan bir tavrın varlığını hissettirdiği görülmüştür.[227] Böylece, siyasal ve sosyal temellerden hareketle oluşturulan, ancak Atatürk'ün 1933 yılında yeniden vurguladığı gibi, aslında dünyanın nazar-ı dikkatlerine "yeni bir nazariye"[228] olarak sunulmuş olan Tarih Tezi neredeyse her açıdan kanıtlanmış bilimsel bir bilgi bütünü imişçesine işlenmeye çalışılmıştır. Bunlara karşın Zeki Velidi (Togan), Köprülüzade Mehmet Fuad gibi birkaç bilim adamı ise karşıt görüş dile getirmiş, hatta zaman zaman eleştiriler yöneltmişlerdir.[229] Türk Tarih Tezi bütüncül olarak bilimsel platformlarda fazla ömür

---

[224] İlber Ortaylı, "Atatürk Devrinde Türkiye'de Tarihçilik Üzerine Bazı Gözlemler", Gelenekten Geleceğe, İstanbul 1982, s.72-74.

[225] Bkz. Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, İstanbul 1984, s.138.

[226] Uluğ İğdemir, Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973, s.22-23; Semavi Eyice, "Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları", Belleten, Cilt XXXII, Sayı 128, Ekim 1968, s.514; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Türk Tarihi Yazılırken Atatürk'ün Alâka ve Görüşlerine Dair Hatıralar", Belleten, Cilt III, Sayı 9, 2. Kanun 1939, s.350.

[227] Yusuf Ziya (Özer), "Mısır Din ve İlahlarının Türklerle Alakası", Birinci Türk Tarih Kongresi Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Ankara 1932, s.243; Reşit Galip, "Türk Irk ve Medeniyet Tarihine Umumi Bir Bakış", a.g.e., s.99; Âfet İnan, "Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde", a.g.e., s.18 vd.

[228] U. İğdemir, a.g.e., s.23.

[229] Birinci Türk Tarih Kongresi Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Ankara 1932, s.167 vd.; ayrıca bkz. İlber Ortaylı, "Atatürk Döneminde Türkiye'de Tarihyazıcılığı Sorunu", Türkiye'de Aydınlanma Hareketi,

sürmemiş olmasına karşın Milli Eğitim müfredatları ve ders kitaplarında uzun müddet varlığını korumuştur.[230]

Yukarıda belirtilen genel tablo içerisinde 1930'lara kadarki müfredatlar ve bilhassa da tarih ders kitapları eleştiriye tabi tutulmuştur. Ancak bu eleştirilerin çoğu zaman bilimsel kaynaklı olmadığı siyasal ve aşırı ulusçu etkiler taşıdığı farkedilmektedir. Akçuraoğlu Yusuf'un da bu tür bir yaklaşım içerisinde olduğunu söyleyebiliriz.[231] Onun, Ali Reşat'a bir çok açıdan yönelttiği eleştiriler temelde şu iki noktada odaklaşmaktadır: Ulusçu bir tarih yaklaşımını benimsememiş olması ve Fransız tarih kitaplarını aynen tercüme ile bunlara Osmanlı/Türk tarihi bölümlerini yüzeysel biçimde ilave etmekle yetinmesi. Buna göre Ali Reşat'ın fransızcadan çevirerek hazırladığı Meşrutiyet devri ders kitaplarını biraz tadil ederek kaleme almış olduğu Umumi Tarih ve Asr-ı Hâzır Tarihi ders kitaplarında Ârileri Türklerle akraba göstermemiş, Yahudi- İbrani tarihine ayrı bir önem atfetmiş, Sümer ve Hatti medeniyetleri üzerinde yeterince durmamış, "...Türklerle münasebetleri anlaşıldığı... söyleni(len)..." Etrüskleri çok kısa geçivermiş, "Ârileri bugünkü Türkistan'dan getirmekle beraber..." –ki bu bilgisi de yanlıştır. Ali Reşat'ın Türkistan'dan "muhtemelen" diyerek getirttiği halk ne Âri ne de Sami olduklarını belirttiği Sümerler'dir- Türkistan halkının ne olabileceği hakkında bir an zihin bile yormamış, İslâm medeniyetini Türkleri ve diğer kavimleri unutarak Arap medeniyeti biçiminde yorumlamış, o güne kadar kabul edilen medeniyetler sıralamasına uyarak Mısır, Mezopotamya, Doğu Akdeniz, İran, Türkistan, Yunanistan, Makedonya ve Roma sıralamasını benimsediği için –o günlerin, bu dizgeyi tersine çevirip ilk sıraya Türk medeniyetini oturtmaya çalışan ulusçu yaklaşımın etkisiyle- Türklerle Orta Asya konusunu yeterince önemsememiş; bununla da yetinmeyerek "...müsbet vakıalardan ziyade efsaneler ve hikayelerle meşgul olmuş..."; Maarif müfredat programına da uymayarak, Türklerin İslâmiyet içerisindeki rollerini ihmal etmiş; "...mesela Belhli

---

Dünü, Bugünü, Sorunları. Strasbourg Sempozyumu (1997)(Server Tanilli'ye Saygı), Adam Yayınları, İstanbul 1997, s.138-139

[230] Bu konu ile ilgili birçok araştırma yapılmıştır.Bunlardan birine örnek olarak bkz.; Etienne Copeaux, Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine (çeviren Ali Berktay), İstanbul, 1998, s.116-124

[231] Bkz. Akçuraoğlu Yusuf, "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usûllerine Dair", Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Ankara 1932, s.577-607.

Bermekilerin (Barmak Oğulları), Buhara'da hüküm süren Samanilerin (Saman Oğulları) "Fürs" oldukları Avrupa müdekkiklerince de henüz kat'i olmamakla beraber..." bunları İran asıllı saymış; Fransız yazarlarının fevkalade abartıp şişirmelerine uyarak Fransız İhtilâline gereğinden fazla önem atfetmiş, önceki devirlerde ve başka ülkelerdeki gelişmeleri silik göstermiş, 1848 ihtilâllerini Avrupa çapında incelemediği gibi ekonomik meselelere "asla" değinmemiş, böylece iktisadi açıdan açıklanabilecek olan "...emperyalizm ve dünyanın Avrupa kavimleri tarafından istila ve taksimi mevzularından vuzuhsuz, nakıs, yanlış ve sırf Avrupa'nın muayyen bir sınıfı menfaatine göre bahsed(miş)"; Avrupalıların dünyayı ve de Türk- İslâm memleketlerini kendi çıkarları uğruna "gasp" etmelerini "fetih" olarak nitelemiş, bu paralelde Fransızların Kuzey Afrika'yı, çok da yüzeysel bir anlatımla "fethettikleri(ni)" –bu bilgiler de yanlıştır. Ali Reşat'ın genel olarak kullandığı tabirler "istila", "işgal" ve "himaye"dir– söylemiştir.[232] Yusuf Akçura'nın bütün bu iddialarını öne sürerken Ali Reşat'ı Leon Cahun, Malét ve İsaac –ki bu yazarlardan son ikisinden istifade ettiğine dair bir bilgiye ulaşamadık– adlı yazarları adeta kopya etmekle itham etmekte, hatta daha da ileri gitmekten çekinmeyerek "...müellif Türklüğünü unutmuş gibidir..." tarzında ağır ve yanlış anlamalara yol açabilecek isnatlarda bulunmaktadır. Fakat bunca ciddi iddiada bulunurken çok sağlam bir kaynak bilgisinden hareket etmediği, bildirisinin genelinde kullandığı "yanılmıyorsam", "olsa gerek", "...aynen alındığını tahmin ettiğim" gibi olasılıklı ifadelerinden anlaşılmaktadır.[233] Burada öne sürülen iddiaların en dikkat çeken birkaçını yanıtlamağa çalışacağız. Zira bu iddialar ile ilişkili konulardan bir kısmına önceki bölümlerde değindiğimiz gibi bir bölümünü de ileriki kısımlarda işleyeceğiz. İlkin şu vurgulanmalıdır; Türk ulusçuluğunun gelişiminde önemli rolü bulunduğu, bu arada bilimsel çevrelere hiç de yabancı konumda olmadığı bilinen Yusuf Akçura, Ali Reşat'ı örnek göstererek belirli bir dönemi ve yaklaşımı kendi algıladığı anlamda Türkçülük akımıyla doğrudan ilişkili olmadıkları için, bilimsel kaygılardan uzak, tarihi siyasete alet etmeye müsait bir biçimde çoğu kez haksız yere eleştiriye tabi tutmuştur. Bunu yaparken kimi zaman

[232] Akçuraoğlu Yusuf, "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usûllerine Dair", Birinci Türk Tarih Kongresi Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Ankara 1932, s.577-607.
[233] Akçuraoğlu Yusuf, a.g.bildiri, s.594,599,600.

bilimsel unsurları kendi istediği gibi yorumladığı ve bazen kendi kendisiyle de çelişkiye düştüğü görülmektedir. Örneğin ilk ve orta öğretim düzeylerinde tarih dersinin vatanperver ve milliyetçi bir bakışla verilmesi konusunu işlerken E. Lavisse'in bu paraleldeki görüşlerinin Fransız Eğitim Bakanlığınca benimsenip uygulamaya konulduğunu ve bu sayede de Fransa'nın I. Dünya Savaşı'ndaki galibiyetine önemli katkı sağlandığını ifade etmektedir. Burada, Lavisse'in Mittard ile birlikte ulusçu bakışın tarihe yansıtılması yönünde betimlenen görüşleri örnek gösterilirken aslında Lavisse'in de ne kadar ulusçu ve vatanperver bir yaklaşım içerisinde olunursa olunsun asla aşırıya kaçılmaması ve gerçeklerin dışına taşılmaması yönündeki uyarılarından bahsedilmediği görülmektedir. Kaldı ki E. Lavisse'in bilimsel çerçeveden taşılmaksızın tarih dersinden okullarda –bilhassa orta öğretimde- milliyetçi, vatansever ve ahlaklı nesiller yetiştirmek gibi yüksek hedeflere ulaşma yolunda istifade edilebileceği biçimindeki düşünceleri dahi pedagojik açıdan tartışmaya konu olmuştur.[234] Ayrıca Mittard'ın da, tarihe yaklaşım bakımından E. Lavisse'den ziyade, daha bilimsel bir tavrı savunan, aşırı ulusçu ve politik yaklaşımları benimsemeyen, Ali Reşat'ın da kendisinden etkilendiği şüphesiz olan Ch. Seignobos'a yakın bulunduğu görülmektedir.[235]

Yusuf Akçura'nın Ali Reşat'ı eleştirmeye çalışırken kendisiyle çelişkiye düştüğüne dair en açık örnek şudur: Akçura her ulusun –ki aşırılıkları gündemde olan o dönemdeki Alman, Yunan, İtalyan ve İngiliz bilim ve eğitim dünyasını örnek vermektedir- olayları kendi milli çıkarları açısından, hele az bilinen, şüpheli meseleler hakkında ise tamamen kendi açılarından yorumlar yaptıklarını dile getirirken bir yandan da Fransız İhtilâli'nin Fransız yazarlarca fazla abartıldığını, bu olayı iyice büyütmeye çalışan Fransızların diğer bir çok gelişmeyi ikinci plana attıklarını, böylece de Fransa merkezli bir dünya görüşünü yaymağa çalıştıklarını söylemektedir. Eğer bu ifadeler doğru ise Yusuf Akçura, kendisini de Türklük merkezli bir dünya kurmaya çalışmakla eleştirilebilir bir konuma getirmektedir. Ali Reşat'a yönelttiği, Türklüğe

[234] Örnek olarak, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu)'nun 1933'te kaleme aldığı Tarih ve Terbiye (İstanbul 1933) adlı çalışma verilebilir. s.49 vd.

[235] M. Mittard, "Tarih Tedrisatının Vazifesi, (Tercüme ve hulâsa eden Nurullah Atâ(ç)), Terbiye ("Maarif Vekaleti, Talim ve Terbiye Dairesi tarafından ayda bir neşrolunur terbiye ve tedrisat mecmuasıdır), Cilt 2, Sayı 8, Kanun-u Evvel 1927, s.51-62.

kayıtsız kalmak, Türk dünyası hakkında zihin yormamak, Fransa'nın dünyaya bakışından kurtulamadığı için Türk medeniyetine yeterince önem vermemek gibi eleştirilerinin dayanak noktalarının sağlam olmadığı görülmektedir. Şaşırtıcı bir ifade ile Ali Reşat'ın bütün bu kusurlarının (!) ancak "...menbalarına fazla sadık kalması ile..." izah edilebileceğini söylemektedir. Yani, kullanılan ve büyük kısmı da o dönemin en tanınmış, kabul görmüş bilim adamlarının son eserlerinden oluşan bilgi kaynaklarına, hemen hepsi birer faraziye niteliğindeki iddialardan hareketle karşı çıkmamak, kendi duyguları ve hayata bakış tarzını bir bilimsel tavırmışçasına kitaplarına yansıtmamak, kısacası bilimsel ahlakın sınırlarını zorlayarak eldeki bilgi ve belgeleri istediğince yorumlayıp tabiri caizse tahrib etmiş olmamak Ali Reşat'ı Osmanlı'nın son dönemlerindeki doğru-yanlış, olumlu-olumsuz bir çok gelişmenin bir temsilcisi kabul ederek adeta bir günah keçisi gibi eleştiri bombardımanına tutmak için yeterli görülmüştür. Kaldı ki Ali Reşat da, kaleme aldığı ders kitaplarında, seyrek de olsa gerekli gördüğü bazı yerlerde, çoğunlukla bilimsel nitelikli yorumlar yapmıştır. Bunlardan dikkat çekici bir örnek 1340 tarihli Yeni Tarih-i Umumi (ortaokul üçüncü sınıflar için, üçüncü cilt) adlı eserinin Türk tarihi ile ilgili bölümünde karşımıza çıkmaktadır. "Bugünkü Türk Alemi" adlı son konuda, Türklerin yirminci yüzyılın başında dünyanın çeşitli bölgelerindeki nüfus yapıları üzerine bilgi verilirken şunlar söylenmektedir: "Kurun-ı vusta ile kurun-ı cedide'de Sibirya'nın şimalinden Hind denizlerine, Çin'den Avrupa'nın orta yerlerine kadar tevessü'eden Türk saha-i faaliyeti milletimizin kuvve-i hayatiyesini gösterir. Bu vasi'sahada çok mühim rol oynayan Türklerin bugün işgal ettikleri memleketler yine Sibirya'dan Ak ve Kara deniz sahillerine, Volga kenarından Arabistan'a, Balkanlara kadar imtidad ediyor. Bütün bu memleketlerde muhtelif Türk lehçeleri tekellüm edilmektedir. Muhtelif memleketlerdeki Türk zümrelerinin nüfusuna gelince; bu babda muntazam istatistikler mevcut olmamakla beraber bütün Türklerin kırk milyondan aşağı olmadıklarına şübhe yoktur. Çünkü Avrupalıların yaptıkları istatistiklere nazaran Sibirya ve Moğolistan Türkleri 500.000, Orta Asya Türkleri on milyona yakın, Anadolu ve Rumeli'deki Türkler de dahil olmak üzre cenub-ı garbi ve mavera-yı Kafkasya Türkleri takriben on dört milyon, Rusya'nın Avrupa kısmı ile Romanya Türkleri dört buçuk milyondan fazla tahmin edilmiştir. Umumi yekün otuz milyona

baliğ olmakda ise de Rusya Türklerine aid istatistikler yirmibeş – otuz sene evvel hem de Türkleri az göstermek maksadıyla yapılmış olduğu gibi Türkistan Çini, İran, Afgan, Irak, Anadolu ve Rumeli Türkleri hakkındaki istatistik cedvelleri de itimada şayan olmadığından nüfus-ı umumiyi kırk milyon olarak kabul etmek doğru olur."[236]

Aslında Ali Reşat'taki bilim ahlakı gençlik yıllarına kadar uzanmaktadır. Babanzade İsmail Hakkı ile birlikte 1898 yılında henüz 21 yaşında iken kaleme aldığı Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi adlı eserinin mukaddimesinde, yazarın araştırdığı mevzuu karşısında mümkün olduğunca tarafsız bir konumda bulunması gerektiği açıkça vurgulanmıştır: "Evvel emirde bitaraf bulunmak, yani tasvir edilecek zatın aleyhinde veya lehinde evvelce takarrür etmiş, hükmü verilmiş bir fikre malik olmamak, saniyen bir ciddiyet-i tamme sahibi olmak lazımdır. Bu tertib üzre yazılacak bir eser gayet mükemmel bir ayine gibi sahib-i tercümenin şekl-i maddi ve manevisini noktası noktasına aksettirmelidir."[237] Bütün bunlarla birlikte Ali Reşat da, 1908'den sonra yavaş yavaş gelişerek müfredatlara giren ancak Cumhuriyet döneminde, 1920'lerin ikinci yarısından itibaren iyice güncelleşmeye başlayan ulusçu tarih anlayışından hiç etkilenmemiş değildir. Bilhassa 1914'lerden itibaren kaleme aldığı kitaplarda ilk çağların önde gelen medeniyetleri içerisinde Türkler de vurgulanmış. "Asya'da Bahr-ı Sefid'in etrafındaki Avrupa ve Afrika memleketlerinde Çinliler, Hintliler, Türkler, Keldaniler, Asuriler, Fenikeliler, İbraniler, Mısriler, Yunaniler, Romalılar gibi kavimler yaşamışlar; zamanımıza kadar gelen bir çok eserler, abideler bırakmışlardır."[238] denilmiştir. Cumhuriyet ile birlikte değişen müfredat programına (1340) paralel olarak ders kitaplarındaki "Osmanlı Medeniyeti" bölüm adı, içeriğe pek dokunulmaksızın "Türk Medeniyeti" şeklinde değiştirilmiştir. Bu gibi örnekler dışında, ilkokul dördüncü sınıflar için kaleme aldığı İlk Mekteplere Tarih Dersleri kitabının "Anadolu'da Türkler" bahsinde 1071'den çok önce Türklerin bu topraklara zaman zaman gelip yerleştiğini vurgularken "Üçbin sene evvel Koman Türkleri bu

---

[236] Ali Reşat, Yeni Tarih-i Umumi 3. Cilt, (Ortaokul 3. sınıf ile Kız ve Erkek muallim mektebleri için), 1340, s.453.

[237] Ali Reşat, İsmail Hakkı (Babanzâde), Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi, 1316 (H.), "Mukaddime" kısmı, s.3.

[238] Ali Reşad, Tarih-i Osmani (Sultani 5. sınıf), 1338, s.53. Bu ve benzeri ifadelere, 1330 tarihli, Tarih-i Umumi (Birinci cilt, Sultani altıncı sınıflar için), (1330) ve genel tarih ile ilgili diğer eserlerinde de rastlanılmaktadır.

kıtada bir devlet tesis etmişler; etrafı sur ile çevrilmiş şehirler yapmışlardı."[239], "Asuriler ile çok zaman harbetmişlerdir"[240] tarzında ifadelere rastlanılmaktadır. Ayrıca daha önceki dönemlerde kaleme aldığı eserlerinde Osmanlılar için ara sıra kullandığı "biz"li ifadelere 1923'ten sonra yazdığı kitaplarında da zaman zaman yer vermiştir. Hatta 1923'ten sonra kaleme aldığı eserlerinde Milli Mücadele'nin kazanılması ile sıkıntılı günlerin sona ermesi ve bütün yurda yayılan zafer sevincinin doğal etkisinde kalmış, büyük bir haksızlık olan Anadolu'nun işgalini, bilhassa "alem-i medeniyet için ebedi bir leke"[241] durumundaki, İzmir'in Yunanlılarca ele geçirilmesini anlatırken karşı taraf için "Yunan sürüleri" gibi ifadeler de kullanmıştır.[242] Buna rağmen onun tarih ilmine yaklaşımında bilimsellik hemen her dönemde birinci planda yer almıştır. O yüzden Sümerler ile Türklük arasında kesin bir bağ kurmaktansa "İhtimal ki meçhul bir zamanda, İran tarikiyle Türkistan'dan Sinear'a gelmişlerdi."[243] demekle yetinmiş, Hititler için de "...kavmin menşei henüz meçhuldür; ...Hititlerin yavaş yavaş, sulhen yerli ahali arasına karışmış oldukları zannediliyor."[244] ifadelerini kullanmıştır. Hunlar için de aynı yaklaşım içerisindedir. "Tarihce bir dereceye kadar mechul kalan (Hıyung-nu)ların birbirlerine karabet-i ırkıyyeleri bulunan dört kavme ayrıldıkları zannolunmaktadır: ...Moğollar, Finovalar, Macarlar, Türkler..."[245] 1911'deki bu anlatım 1928'de kısmen değişip yenilenerek Hunlar hakkında daha başka, çağdaş ama yine bilimsel ifadelerle örülmüş bilgileri içerir bir hale gelmiştir. Buna göre Çin'in, eskiden beri münasebette bulunduğu kavimlerden olan Hıyung-nu'ların adı da eski çince bir kelimeden geliyor olması muhtemeldir. Çincedeki anlamı "asi esirler", "serkeş hizmetkarlar" anlamına gelmektedir. "Hıyung- nu kelimesi milli bir isim değildir ne türkçe ne de moğolcadır; belki gayet eski çince bir kelimedir. Çinliler Hoang- o nehrinin şimalinde yaşayan ve hemen hepsi göçebe bulunan kavimleri umumuna Hıyung-nu derlerdi. Meşhur büyük set asıl Çin kıtasını bu kavimlerin tecavüzlerinden muhafaza etmek için 214 senesinde

[239] Ali Reşat, İlk Mekteplere Tarih Dersleri (Dördüncü sınıf),1929 s. 120
[240] Ali Reşat, a.g.e., s.86; ayrıca Tarih-i Osmani (Sultani beşinci sınıf), 1338, s.5.
[241] Ali Reşat, Tarih-i Umumi 4. Cilt,(Sultani dokuzuncu sınıf), 1339, s.260.
[242] Ali Reşat, a.g.e., s.268; Yeni Tarih-i Umumi 3. Cilt(Ortaokul 3. sınıf), 1340, s.437-438; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.304-305.
[243] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.31.
[244] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.77.
[245] Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani, 1329 (H.), s.16.

yapılmıştı. Büyük set haricinde çeteler vardı. Kurun-ı vustada Atila'nın kumandası altında olarak Avrupa'ya gelen Hönlerin asıl ve menşe'leri arandığı zaman bunların Çinlilerin bahsettikleri Hıyung-nu'lardan olup olmadığını ispat için pek çok uğraşılmıştır. Halbuki bütün bu mübaheseler beyhude idi; adeta mevcut olmayan bir meseleyi halletmek ile uğraşmak demekti. Filhakika şu cihet şüphesizdir ki, bütün Türkler Hıyung-nu'lardan idi; fakat bütün Hiyung-nu'lar Türklerden değildi. Hıyung-nu kelimesine Çinlilerin ikinci asra kadar verdikleri umumi mana verilecek olursa Hönler dahi Türkler, Moğollar, Mançular gibi Hiyung-nu'lardan idi".[246]

Ali Reşat'ın tarihe yaklaşımının Fuat Köprülü ekolü ile benzeştiği söylenebilir. Ulusçu ancak bilim adamı kimliği ile tanınan Fuat Köprülü'nün Türk kültür tarihi üzerine bilimsel kaygılardan hareketle meydana getirdiği eserlerinde sergilediği yaklaşım Ali Reşat'ın bilime bakışı ile benzerlikler göstermektedir. Buna göre Türk tarihinin yeterince aydınlatılamamış olmasının ana nedeni araştırma ve belge eksikliğidir. Köprülü 1913'te Bilgi Mecmuası'nda[247], 1917'de Yeni Mecmua'da[248]. 1926'da Hayat Mecmuası'nda[249] ve 1931 I. Türk Tarih Kongresi'nde[250] aynı sorunu dile getirmiştir. Fakat bütün eksiklik ve yetersizliklere karşın aşırı duygusallıklara kapılmaksızın –bu arada ulusçuluk akımının yol göstericiliğinden bilimsel anlamda istifade ettiğini de belirterek– "...tarihi realiteyi ararken herşeyden evvel ilmi bir hakikatin hizmetkarı ol(mağa)"[251] çalıştığını vurgulamıştır. Bilimsel metodlarla ortaya konmuş bilimsel gerçeklerin peşinde koşmak, faraziyeleri gerçeklerin yerine koymaya çalışmamak Ali Reşat'ın izlediği yol olmuştur. Gerçi ölüm tarihi, Türk Tarih Tezinin olgunlaştırılıp gündeme getirildiği dönemin arifesine denk geldiği için 1930 ve sonrasını kastederek, "eğer hayatta olsaydı şöyle davranırdı" gibi kesin bir yargıda bulunmak güçtür ve doğru bir yaklaşım da değildir. Ancak ömrü boyunca sürdürdüğü

---

[246] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.100-101.

[247] Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", Bilgi Mecmuası, Yıl 1, Cilt 1, Sayı 2, Kanun-u Evvel 1329, s.185-196.

[248] Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Bizde Milli Tarih Yazılabilir mi? (Tenkid)", Yeni Mecmua, Sene 1, Sayı 22, 6 Kanun-u Evvel 1917, s.427-428.

[249] Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Fransa'da Neşredilen Son Umumi Tarihler Münasebetiyle", Hayat, Maarif Vekaleti Yayını, 23 Kanun-u Evvel 1926, Cilt 1, Sayı 4, s.2-3.

[250] Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Ankara 1932, s.42-47, 79, (82-83, 308-320)

[251] W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, (tercüme ve ilave eden Mehmed Fuad Köprülü), 6. Baskı, İstanbul 1988 (Köprülünün yazdığı "Başlangıç" kısmı, (s.XXIII) s.XIII-XXIV).

ilmi tavır göz önüne alındığında Ali Reşat'ın, bilimi ikinci plana itecek güncel politik kaygılar için tarih bilgisini istediği gibi yorumlayacak bir yapıda olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Burada tez'ci yaklaşımlara, ön yargılı bir eleştiri getirmek gibi bir amacımız olamaz. Türk Tarih Tezinden, Osmanlı yapısını irdelemek ve dünya tarihi içerisinde yorumlamak amacıyla çok sonraları gündeme getirilen Asya Tipi Üretim Tarzı ve Feodal Üretim Tarzı gibi kuramsal yaklaşımların da, çeşitli yönlerden Türk tarihçiliğinin gelişiminde önemli payları olduğu bilinmektedir. Ancak Halil Berktay'ın da 1995'te İzmir'de belirttiği üzere, felsefe ve olayları irdeleyiş tarzı farklılıklarının dışında kuramsal tezlerin ortaya atılışının en önemli nedeni hiç kuşkusuz fen bilimleri gibi deneysel olanaklara sahip olmayan tarihin önemli bir bölümüne ilişkin istifade ve kritik edilebilecek belge ve bilgi noksanlığıdır.[252] Ayrıca siyasal unsurların, çeşitli nedenlerden ötürü tarihe olan ilgilerinin müdahaleci bir tavra dönüşmesi ve bilimsel temellere dayalı olarak inşa edilmeye çalışılan tezlerin gelişim yönlerini etkileyebilmekte, bu şekilde bilim adına zaman zaman taraflı yaklaşımlar da gündeme gelmektedir.[253] Bu durum, zaten oldukça yetersiz sayıdaki tarihsel veriyi bir kenara atmak yahut gelişigüzel yorumlara alet etmek gibi son derece tehlikeli sonuçları doğurabilmektedir.[254] Belki de vazgeçilmez olan tez'ci yaklaşımları daima ve yalnızca bilimsel kaygılarla gündeme getirmek ve bunları işleyerek gerçek bilgilere ulaşmaya çalışmak bilim adamının en çok özen göstermesi gereken tavır olmalıdır.

Yusuf Akçura'nın yukarıda dile getirdiğimiz eleştirilerinden diğerlerine de yanıt vermemiz gerekirse; Ali Reşat'ın Türkler ile Avrupalı kavimler, ayrıca Etrüsk, Hitit, Samanoğlu, Barmakoğlu gibi unsurlar arasında doğrudan akrabalık bağı kurmaya çalışmamış olması, medeniyetler sıralaması içerisinde Orta Asya'yı ilk sıraya yerleştirmemesi, dünya uygarlığını Mısır ve Mezopotamya kökenli göstermesi, devrinin bilimsel araştırma sonuçlarına bir bilim adamı-eğitimci olarak duyduğu saygıdan olmalıdır. Ayrıca Yahudi ve İbrani tarihleri konusuna –olağandışı bir önem atfetmemekle birlikte– ayrıntılı olarak yer vermesi bize göre onun genel tarih

---

[252] Halil Berktay, "Dünyada ve Türkiye'de Tarihçiliğin Durumu ve Dilinin Evrenselleşmesi Üzerine Düşünceler", Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Sempozyumu, İzmir 1998 (2. Basılış), s.75-78.

[253] Halil Berktay,a.g. bildiri, s.79-80.

[254] Edhem Eldem, "Belgelerden Hareket Etmek", Toplumsal Tarih, Ağustos 1998, Sayı 56, s.37-38 (Osman Köker'in, Tarih Vakfı'nca düzenlenen "Tarihçinin Mutfağı" toplantılar dizisinde Edhem Eldem'in dile getirdiklerini aktardığı yazı.)

konularını mümkün olduğunca geniş kapsamda ele alıp incelemeye çalışmış olmasıyla ilgili olmalıdır. Kaldı ki kaleme aldığı bazı eserlerinde gerek kimi davranış biçimleri ve kendi tarihlerinin temel kaynağı olan Tevrat'a sonradan ekledikleri bazı doğru olmayan tarihsel bilgiler bakımından dinsel[255], gerek zaman zaman içinde yaşadıkları devletlerin kanunlarına uymamış olmaları bağlamında hukuksal ve gerekse ticaret hayatındaki açık gözlülük ve aşırı kazanma hırslarından ötürü ekonomik bakımlardan[256], zaman zaman Yahudiler'i eleştirdiği de görülmektedir. Ali Reşat'ın Türk tarihine ilgisiz kalıp yalnızca –o da batılı yazarlardan aktarma olarak– efsane ve hikayelerle meşgul olduğu iddiası tamamen asılsızdır. Ali Reşat'ın, 1940'ta Fuat Köprülü'nün açıkça belirttiği üzere çağdaş ilim zihniyeti ve objektif bir tavırla yapılacak araştırmaların "...Türk milletine en büyük bir hizmet olacağı..." düşüncesini taşıdığı kesin olarak ifade edilmelidir: "Esasen tarihi hakikat te, Türk milletinin hakiki menfaatine mugayir olamaz"[257] Ali Reşat'ın Türk tarihine ilişkin verdiği bilgilerden bazılarını aktaralım:

"Türk milleti en eski milletlerden biridir. Türkler tarihin en uzak devirlerinde yaşamış olan Çinliler ve İraniler ile münasebatta bulunmuşlardır. Çin ve İran abidelerinde, eserlerinde bu münasebata dair birçok malumat vardır.... Türkler Asya kıtasında vukua gelen büyük tebeddüllerin, tahavvüllerin başlıca amilidirler. Çünkü hem çok kalabalık, hem de faal ve cevval idiler. Çok eski zamanlarda sebepleri bizce bilinmeyen muhaceretler neticesinde Asya'nın muhtelif memleketlerine dağılmışlar, buralarda muhtelif devletler tesis etmişler, medeniyetin Asya gibi çok büyük bir kıtanın her tarafına yayılmasına hizmet eylemişlerdir. Keldaniye'de ilk medeniyetin temellerini kuran Sümerilerin, en eski zamanlarda Anadolu'da hükümet tesis eden Koman'ların Türk cinsinden olmaları pek muhtemeldir. Elhasıl, Türk milletinin vatanı Orta Asya olmakla beraber hareket ve faaliyet sahası çok geniştir. Fakat eski Türklerin ilk zamanlarına ait malumat henüz pek noksandır."[258]

"Çin vakanüvisinin... tasvirine göre Türkler milliyetlerini bilir, teşkilata malik

---

[255] Ali Reşad, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.56; Tarih-i Enbiyâ ve İslâm (Sultani 4. sınıf), 1338, s.20-24. 29-32.
[256] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, Cilt 2, 1331 (H.), s.724-725.
[257] W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, (tercüme ve ilave eden Mehmed Fuad Köprülü), 6. Baskı, İstanbul 1988 (Köprülünün yazdığı "Başlangıç" kısmı, (s.XXIV).
[258] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.96.

ve kuvvetli bir kumanda altında yaşar bir ictimai heyet vücuda getirmişlerdir...."[259] "Harezm sultanlarından ve Cengiz'in torunlarından Ebul Gazi Bahadır Han'ın Türklerin eski tarihlerine ait olan "Şecere-i Türkiye" isimli eserine göre eski Türk kavimler Kıpçak, Uygur, Kanklı, Kalaç, Karlıka adı ile beş ulusa ayrılmıştı. Kıpçak, boş, çöl manasına bir heceli iki kelimeden müteşekkil bir ad; Uygur ise hem toplanmak, birleşmek hem de bir nizama, inzibata tabi olmak manasına bir fiilden hasıl olmuş bir sıfattır. Kıpçaklar çöl, bozkır sakinleri; Uygurlar birleşmiş, toplanmış, bir kanuna tabi olmuş, şehirli medeni ahalidir. Bu adlar hakkında Türk efsanelerindeki malumatı biraz sonra göreceğiz. Fakat Türk adı altında toplanan kavimler bu beş ulustan ibaret değildir; Türklerle hem cinsleri birbirlerinden uzak yerlerde, muhtelif zamanlarda türlü türlü ictimai heyetler teşkil etmişler ve türlü türlü adlar almışlardır. Hiyung- nu'lar, Hönler, Yüeşi'ler, Tukiyu'lar, Oğuzlar, Hazerler, Türkmenler, Kumanlar, Uzmarlar...Türk adına gelince, eski şark rivayetlerinde Türklerin en uzak cedleri olan Yafes evladından "Türk"e nisbetle bu isim ile tesmiye edildikleri beyan olunuyor. Herhalde Çinlilerin, "Tukiyu"ları Türk milli adının bozulmuş şeklinden başka bir şey değildir. ...Çinliler bugün Kaşgar ve Çungari dediğimiz memleketlere Lu, yani yol adını vermişlerdi ve bu yolları Tiyenşan silsilesinin iki tarafındaki vaziyetlerine nisbet ederek Çungari'ye Pelu, yani Şimalyolu, Kaşgar'a Nanlu, yani Cenupyolu derlerdi. Türkler bu memleketlere başka isimler takmışlardı. Şimalyoluna Beşbalık, yani Beşşehir, Cenupyoluna Altıbalık, yani Altışehir derlerdi. Beşbalık yolu ile Türkistan'a gerek Türk, gerek Moğol dillerinde hudut, sınır manasına gelen Çete adını vermişlerdi."[260]

"Şehname İranilerle Turanilerin(*) muharabelerine dair hayli rivayetleri havidir...

(*) Turan, İraniler tarafından İskitlerin memleketine, Öksüs'ün şimalindeki kıtalara verilen isimdir, ki İran mukabilidir. Buralardaki kavimlere de Turani denilmiştir. Şu halde Turani sözü müphem bir tabir olmakla beraber Orta Asya'nın

[259] A.g.e., s.102.
[260] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.99-100.

garb cihetlerindeki kavimlere –halis Türk olsun olmasın– alem olmuş demektir."[261]

Ali Reşat'ın ilkokullar için kaleme aldığı ders kitabında, mevzuyu şu alt başlıklarda incelemiştir: "Eski Türklerde Ahlak ve Âdât; Türk Medeniyetinin Eskiliği: Din; Devlet Teşkilatı; İktisadi Hayat; Sanayii Nefise; Şiir ve Musiki; Eski Türk Efsaneleri."[262]

Türklerin, Arap medeniyeti gibi vurgulandığı iddia edilen İslâm medeniyeti içerisindeki rollerine değinilmediği yönündeki ifadeler de gerçeği yansıtmamaktadır. Ali Reşat'ın Tarih-i Enbiya ve İslâm'ından[263] Yeni Tarih-i Umumi'sine[264] kadar üzerinde durmuş olduğu bu konu hakkında örneklendirmeler yapalım. 1929'da ikinci baskısını yapan İlk Mekteplere Tarih Dersleri (5. Sınıf) kitabında konu için ayrılmış bölüm "İslâm Medeniyetinde Türklerin Hisseleri" adını taşımaktadır. Bu başlığın, müfredatın yönlendirmesiyle konulduğu düşünülse bile içerikte oldukça dikkat çekici bilgilere yer verildiği görülmektedir. Ama ondan önce Ali Reşat'ın İslâm uygarlığının oluşumunu nasıl betimlediğini görelim:

"-İslâm Medeniyeti: Araplar Arabistan yarımadasından çıktıktan sonra Suriye, Irak, Mısır, Tunus gibi eski medeniyet merkezlerinde yerleştiler. Türkler, Acemler, Hintliler, şimali Afrika'daki yerliler ve daha birçok kavimler müslüman oldular. Muhtelif ırklara mensup olan bütün müslümanların iştirakı ile İslâm medeniyeti namı altında yeni bir medeniyet meydana çıktı. Müslümanlar eski Yunan, İran ve Hindistan medeniyetlerinden istifade ettiler. Bağdat, Basra, Kahire, Kayruvan, Kortube, Semerkant gibi büyük şehirler ilim ve marifetin, sanayiin merkezi oldular."[265] Ali Reşat Türklerin İslâm uygarlığı içerisindeki rolleri hakkında şunları söylemektedir:

"-İslâm Medeniyetinde Türklerin Hisseleri: İslâm medeniyetinde Türklerin hisseleri pek büyüktür. Bu medeniyeti vücuda getirmek için çalışmış olan muhtelif kavimler arasında müşterek lisan arapça idi. Onun için İslâm medeniyeti yanlış olarak sırf arap eseri zannedilmiştir. Halbuki bu medeniyetin terakkisine hizmet eden alimlerin, filozofların, ediplerin birçoğu Türk'tür. Mesela, Türkistanlı İbn-i Sina İslâm

[261] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.117.
[262] Ali Reşat, İlk Mekteplere Tarih Dersleri (4. sınıf), 1929, s.91-99.
[263] Ali Reşad, Tarih-i Enbiyâ ve İslâm (Sultani 4. sınıf), 1338, s.86,87 vd.
[264] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi (Ortaokul 2. sınıf), 1340, 2. Cilt, s.240.
[265] Ali Reşad, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1929, s.32-33.

medeniyetinin en büyük tabibidir. Bunun gibi yüzlerce isimler sayılabilir. Yalnız bunlar da eserlerini arapça yazmışlardır."[266] "Liselerin birinci devre ikinci sınıfları..." için kaleme aldığı ve 1924 ile 1925'te iki kez basılan Yeni Tarihi Umumi ders kitabının ilgili bölümlerinde şunlar söylenmektedir: "İlim ve marifet yalnız Bağdat'ta değil, Türklerin memleketleri olan yerlerde, Buhara, Semerkant, Belh, Merv...ilâh. şehirlerinde de terakki etmişti... Gerek Abbasi devleti zamanında, gerek bu devletin inkırazından sonra Türk alimleri İslâm alemini, medeniyetini yükseltmişlerdir... bu Türk alimleri eserlerini arapça veya acemce yazdıkları için arap addolunmuşlardır. Arap lisanının en büyük kamusunu yazan Mucidüddin Firuz Abadi bir Türk idi. Harezm'de Zemahşer kasabasında tevellüd eden ve Keşşaf ünvanlı tefsiri yazan Zemahşeri (467- 538), Buhara'da doğan, muhtelif İslâm memleketlerinde yüzbine yakın kimseye ders okutan meşhur İmam Buhari (194- 285) Türk idiler. İmam Buhari'nin "Sahih" namıyla maruf olan hadis kitabı Kur'an'dan sonra en doğru kitap olmak üzre şöhret bulmuştur. İlm-i kelamın en büyük alimlerinden Sadeddin Taftazani (712- 790), Türkistan'da Farab kasabasında hekim Farabi Türk alimleridir. Allâmelerin imamı lakabıyla maruf olan Taftazani'nin eserleri son zamanlara kadar İslâm medreselerinde okunmuştur. İslâm etıbbasının en büyüğü addedilen Ebu Ali bin Sina (370- 428) halis Türk idi. İbn-i Sina'nın tıbba ait eserleri ondördüncü Lui zamanında, yani iki yüz sene evvel Fransa'nın tıp mekteplerinde talebeye tedris edilmekte idi. İşte bu gibi daha bir çok Türk alimleri İslâm medeniyeti üzerinde büyük tesirler icra etmişlerdir. Daha sonraları Hoca Ahmed Yesevi türkçe eserler yazmaya başladığı gibi, meşhur şair Mir Ali Şir Nevai türkçe eserler vücuda getirmiştir. Musiki ve resimde dahi pek ziyade terakki eden, minyatür sanatında çok ileriye giden Türk sanatkarlar da, İslâm medeniyetine tesir-i icra eden Türkler arasında sayılmalıdır."[267] "Türkler bir İranlı hükümet ol(an)... Samanilerin mülki hizmetlerinde dahi bulunmuşlardır. Mesela meşhur hekim İbn-i Sina Samanilerin veziri olmuştur.[268] "İran ve Maveraünnehir'in müslümanlar tarafından zabtı bu kıtalarda din nokta-i nazarından mühim tebeddülleri mucib oldu İraniler İslâmiyete eski dinlerinin hurafelerini

[266] A.g.e., s.32-35.
[267] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi.,2. Cilt (Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.144-145.
[268] A.g.e., s.176.

sokarlarken Türkler takım takım müslüman oluyorlar; Irak, Suriye, Mısır, elhasıl bütün İslâm memleketlerine yayılıyorlar idi."[269] "Türkler ve Moğollar –Arapların, İranilerin, Islavların aksine olarak– dinde asla taassup göstermemişlerdir. Türkler tabiatlarına en muvâfık gelen (Buda) mezhebini kabul etmişlerdi. Badehu İran cihetlerinde bulunanlar ateşperest, Çin ile (Pelu)nun garb tarafındakiler Nasturi olmuşlardı."[270] "...Horasan ve Maveraünnehir tarikiyle Türk memleketlerine Hıristiyanlık dahil olmuştu. Dördüncü asırda Merv, altıncı asır evailinde Herat ve Semerkant şehirlerinde birer piskoposluk mevcut idi. 718'de Patrik Timote Karakurum'daki Türk hakanını hıristiyan etmişti. 1000 tarihlerine doğru Kerayit Türkleri hıristiyanlığın Nasturiyus mezhebini kabul etmişlerdir."[271] "İslâmiyet Türkler arasında pek çabuk taammüm eylemiştir. Türklerin din-i İslâm'a hizmetleri pek büyüktür."[272] Hicretin birinci asrı Asya'da oturan kavimlerin hayatı nokta-i nazarından çok buhranlı bir zaman olmuş ve bu asırda Türklerin şarktan garbe doğru hareketleri mühim neticeler tevlid etmiştir. Filhakika o zamana kadar Türkler Ceyhun Nehrinin ve Hazer denizinin şimal taraflarından garbe doğru geldikleri halde Araplar Sasani hükümetini mahv ve bütün İran'ı zabtettikten sonra Türk zümreleri muhaceret yolunu değiştirerek daha ziyade İran, Küçük Asya ve Suriye cihetlerine hicret etmeye başladılar. Arapların Şark Fütuhatı İslâmiyeti Nanlu ve Pelu cihetindeki Türk memleketlerine kadar neşretti. Türkler İslâmiyeti kendi rızalarıyla kabul ettikten sonra bu dinin fedakar, kuvvetli müdafiileri oldular."[273] Bu arada Emevilerin baskı ve eşkıyalıklarına isyan eden Türkler ancak, Abbasilerin iktidarında uygulanan ılımlı politikalarla İslâma daha çok ısınmışlar ve konumlarını yükseltmişlerdir. Hatta Abbasilerin Emevilerden intikam almalarına da yardım eden Türkler, bundan sonraki dönemlerde her bakımdan İslâmiyet'in savunucusu konumunda olmuşlardır: "Kurun-ı Vusta'da İslâm memleketlerine saldıran yüzbinlerce kişilik ehl-i salib ordularına karşı müslümanlığı müdafaada Türklerin fevkalade fedakarlıkları, hizmetleri görüldü. Türkler canlarını İslâmiyet uğruna feda ettiler."[274]

---

[269] A.g.e., s.171.
[270] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, I. cilt, (Sultani 6. sınıf), (3. Baskı), 1335, s.195.
[271] Ali Reşad, Tarih-i Kadim, Cilt 2, (Sultani on birinci sınıf), 1331, s. 458.
[272] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, I. cilt, (Sultani 6. sınıf), (3. Baskı), 1335, s.195.
[273] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 2. cilt (Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.168.
[274] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 2. cilt (Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.168.

Bu ve benzeri örnekler Ali Reşat'ın tarihi, Türk Milli Eğitimi içerisinde genç nesillerin bilgilendirilmesi ve sağlıklı bilinçlendirilmesi yolunda önemli rol oynayan bir bilim dalı olarak algıladığını göstermektedir.[275] Zafer Toprak'ın ifade ettiğine göre Türkiye'de ulusal bilince dayalı egemenlik anlayışının yerleşmesinde Ali Reşat bilime sadık kalarak önemli rol oynamıştır.[276]

Ali Reşat'ın yukarıda da ifade edildiği üzere yeri geldiğinde Şecere-i Türkiye, Şehname vb. doğulu kaynaklara atfen bilgiler verildiği görülmektedir. Ancak bilhassa İlkçağ ve kısmen Ortaçağ konuları hakkında kaçınılmaz olarak en çağdaş ve doğru olması muhtemel bilgileri ihtiva eden batılı tarihlerden yararlanmıştır. Bilhassa türkçeye tercüme ettiği bilimsel eserlere gerektiğinde dipnotlar halinde ek bilgiler koymuş[277] ders kitaplarında ise muhtemelen daha fazla ayrıntıya girmemek için bu tür bir yola başvurmamış, gerekli toparlamayı konu içerisinde yapmaya çalışmıştır. Ancak kimi zaman istifade ettiği kaynakların etkisinde kaldığı da görülmektedir. En çok yararlandığı fransızca kaynakların etkisine bir örnek vermek gerekirse 19. asırda Osmanlı Ortodoks ve Katolik mezheplerine mensup Hıristiyan teba arasındaki çıkan huzursuzluklara ilişkin söylediklerine değinmek gerekecektir. Buna göre, Abdülmecid devrinde Ortodoks kitleden Ermeni Patrikhanesinin etki ve teşvikleriyle Katolik Ermenilerinin Dersaadet'ten "nefy ve tağrib" edilerek Anadolu'nun iç kısımlarına gönderilmeleri ve birçok haksızlıklara uğramalarını "... katolik bir hükmet sıfatıyla..." Fransa "... insaniyet ve minel kadim haiz olduğu hakk-ı himaye namına bu gibi muamelat-ı cebr ve şiddeti protesto..." etmiş, "... Ermenilerin teşkilat-ı ruhaniyeleri yüzünden zuhur eden mahiyet-i cismaniyeyi haiz meselelerin hüsnü suretle hal ve faslı için vesatet-i dostane (de)" bulunmuştur. Ali Reşat'ın belirttiği üzere, Fransa'nın iyi niyet ve dostane bir tavırla giriştiği bu işin devamı gelmiş, ancak esas olarak 19. asrın ilk yarısında Osmanlının sarsılan içi düzeni ile baş gösteren haksızlıkların gitgide yaygınlaşmasından doğan –örnek olarak Lübnan meselesini vermiştir- bütün bu hadiseler diğer Avrupalı büyük devletlerce de sömürü konusu yapılmaya

---

[275] Bu bağlamda, Fuat Baymur, Tarih Öğretimi adlı eserinde Ali Reşat için benzer ifadeler kullanmaktadır. Bkz. Fuat Baymur, Tarih Öğretimi, Ankara 1941, s.18.

[276] Zafer Toprak, "Ali Reşad, Pozitivizm ve Fransız Devrimi", Tarih ve Toplum, Cilt 12, Sayı 68, Ağustos 1989, s.55; ayrıca Zafer Toprak ile röportaj, İstanbul, 17.06.1996.

[277] Bkz. Bölüm III (Ali Reşat ve Çeviri kısmı).

başlanmıştır.[278]

Ali Reşat'ın, Osmanlının uzun süre Avrupa'da en yakın temasta bulunduğu ülke olduğu için birçok alanda etki ve itibarını devam ettirmiş olan Fransa'ya karşı zaman zaman diğer Avrupa ülkelerine göre daha müsamahalı ve daha yumuşak ifadeler kullandığı görülmektedir. Fakat buradan yola çıkıp Ali Reşat'ı Fransız hayranı gibi göstermeye kalkmak da son derece yanlış olacaktır. Zira aksi örnekler de az denemeyecek sayıda mevcuttur. Özellikle Napolyon devri Osmanlı-Fransız ilişkileri bu bakımdan öne çıkmaktadır: "Napoleon Mısır'da Fransız nüfuzunu enva-ı hile ve huda ile meh-ma-emken yerleştirdikten sonra Süveyş'ten geçerek Asya-i Osmani'ye dahil oldu... Fransız ordusu tarumar edildi. İşte bu suretle Akka pişgahından def edilen Fransızlar Mısır'a kadar sürüldüler... Akka kalesi pişgahında Fransız askerine çalınan galebe-i kamilede pek büyük hizmet ve tesiri görülmüş olan Nizam-ı Cedid askerinin nüzul ve ehemmiyeti enzar-ı âmmede bir kat daha tecelli eylediğinden..."[279] Yunanistan'ın bağımsızlığına giden yolda en önemli olaylardan biri olan Navarin Vak'asında İngiliz ve Rus kuvvetleri ile birlikte hareket eden Fransızların Mora'yı işgal ederek yarattıkları olağan üstü durumdan[280] sonraki dönemlerde gittikçe gelişen "müstemlekecilik" politikası[281] ile Osmanlı'nın bilhassa Kuzey Afrika'daki topraklarını ele geçirişlerini "Afrika'nın zaptı ve taksimi", "Cezayir'in zaptı", "Tunus'un işgali", "Fransız istilasından evvel Fas" gibi ifadelerle betimleyişine kadar bu örnekler çoğaltılabilir.[282] Ancak şu da vurgulanmalıdır ki, yalnızca Ali Reşat'a ait olmayan bir gerçeklik olarak, Anadolu'nun Türkler tarafından ele geçirilişinden İspanyol ve Portekizlilerin dünyanın değişik yerlerinde sömürge edinme politikalarına kadar birbirinden çok farklı olayların aynı ifadelerle, yani "fetih" yahut da "istilâ" olarak nitelendirilebilmiş olmasından dolayı bu ve benzeri ifadelerden aksi yönde önemli sonuçlar çıkartmaya kalkışmak yanlış olacaktır. Tarihçilerin bu tür durumları ifade etmeye çalışırken genel anlamda "alma, ele geçirme, yayılma" gibi anlamları kasdettikleri anlaşılmakta, hatta Osmanlının

[278] Ali Reşad, Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi, 1328 (H.), s.279,282.
[279] A.g.e., s.34-35.
[280] A.g.e., s.173.
[281] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi, Cilt 1, (Sultani onuncu sınıf), 1332, s.356.
[282] Ali Reşat, Umumi Tarih, (Lise 3), 1929, s.241-244,255.

büyüme/yükselme devrini de zaman zaman bu bağlamda "devr-i istilâ" olarak adlandırdıkları bilinmektedir.

Ali Reşat'ın bilim adamlığını söz konusu ederken, az önce de değindiğimiz üzere liseler için yazdığı kitaplarda, bilhassa Osmanlı-Türk tarihi konularının işlenişinde ara sıra da olsa "biz"li anlatımlara yer vermiştir. Bunun dışında, kaleme aldığı 54 eserinin neredeyse tamamını inceleme olanağı bulduğumuz için diyebiliriz ki bunlardan sadece dört kadarının beş-altı ayrı yerinde olasılıklara dayalı ifadelere yer verdiğini söylemeliyiz. Bunlardan dikkat çekici birkaçını örneklendirelim. 1 Mayıs 1325 tarihli Mülkiye dergisinde "Mesail-i Şarkiyyeden" üst başlığı altında kaleme aldığı dizi yazısında Fransa ile Rusya'nın Osmanlı üzerine çakışan birbirine zıt politikalarının ilk planda savaşa dönüşmemesini izah ederken şunları söylemektedir: "...Birinci Nikola ...Amiral Rusen'in Dersaadet'ten azimetini talep ederek Fransızların izzet-i nefislerini cerihedar etmeye çalışıyor, Boğdan'da asker topluyordu. Çar muharebe istiyordu. Eğer İngiltere işe müdahale edip Devlet-i Aliye-Mısır ihtilafına serian nihayet vermemiş olsaydı bu muharebe mutlaka zuhur ederdi."[283] Bir ikinci örnek, 1331 (H.) (1913) tarihli Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi'nin birinci cildinde karşımıza çıkmaktadır. Ali Reşat 16. Lui devrinin ünlü maliyecisi Turgot'nun. Fransa'nın gittikçe kötüleşmekte olan mali durumunu düzeltmek için giriştiği reformların istenilen sonuçları doğuramayışının nedenleri ve bu nedenlerin Fransız ihtilâlinin kanlı bir şekilde gerçekleşmesine yaptığı etkiler hakkında şunları söylemektedir: "Turgo, 1774 senesi evahirinde bir şöhret-i azimeye nail oldu. Eğer bildiği gibi hareket etmesine müsaade etselerdi inkılâp kendi kendine, sulh ve asayiş içinde vukua gelecekti. Fakat müsaade etmediler."[284] "... işte Turgo'nun İdare-i hükümet planı bu idi. Şüphe yok ki zamanımız için nakıstır; fakat o vaktin ihtiyacatına tamamen muvâfık idi. Turgo'nun muhtıralarına Onaltıncı Lui tarafından yazılan haşiyelerden, vaz edilen işaretlerden hükümdarın bunları anlayabilecek bir seviye-i irfana malik olmadığı anlaşılıyor. Kral anlamış, takdir etmiş olsayı bile sınıf-ı mümtaze tatbikata mümânaat edecek idi."[285] Diğer bir örnek, Mülkiye Mektebi birinci

[283] Ali Reşad, "Mesele-i Şarkiyye'den: Mahmud-u Sani ve Mehmed Ali", Mülkiye, Cilt 1, No:4, 1 Mayıs 1325, s.43.
[284] Ali Reşad, Mufassal, Musavver, Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, Cilt 1, 1331 (H.), s.44.
[285] A.g.e., s.54-55.

sınıf öğrencileri için 1911'de kaleme aldığı ve daha önce de bahsettiğimiz Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani adlı kitabında karşımıza çıkmaktadır. Metternich'in 1815 Viyana Kongresi esnasında Avusturya'nın menfaatlerinden hareketle Osmanlı Devletinin bütünlüğünü Avrupa devletlerinin ortak garantisi altına aldırma çabaları, diğer ülkelerin fikir birliğine varamaması, Rusya'nın aleyhteki gayretleri ve Osmanlının da çekingen, çağdaş olmayan bir politika gütmesi yüzünden sonuçsuz kalmış, kongre de bir protokol dahi tanzim edilmeden dağılmıştır: "Eğer Prens dö (Meternih) in efkar ve mütâlaatına iştirak edilmiş olsaydı Viyana Kongresi Devlet-i Osmaniyenin beka ve tamamiyetini Avrupa devletleri arasında husule gelen bir itilaf üzerine kabul ve ilan etmedikçe dağılmazdı. İngiltere hükümeti dahi buna çalışıyor, Bab-ı Âliye vaad-ı muavenet ve himayetten geri durmuyordu..."[286]

Bu tip örneklerden geleceğe dair bir tahmini dile getiren en dikkat çekici olanı ise, 1926'da liselerin son sınıfı için kaleme alınmış Asr-ı Hâzır Tarihi'nde Amerika Birleşik Devletleri hakkındaki bir ifadede karşımıza çıkmaktadır. Ali Reşat'ın Amerika Birleşik Devletleri'nin sosyal, ekonomik, siyasal ve benzeri bakımlardan ayrıntılı bir tablosunu çizdikten sonra Sosyalist Parti'nin geleceği hakkında kesin ifadelerle tahminde bulunduğu görülmektedir: "Bu iki büyük fırka [Cumhuriyetçi Parti ile Demokrat Parti] haricinde "Milli İş Fırkası" namıyla bir küçük Sosyalist Fırkası mevcuttur. Sosyalistler ancak son seneler zarfında bazı hükümetlerin teşrii meclislerine girmeğe başlamışlardır. İleride Sosyalist fırkasının Hükümât-ı Müttehide'nin siyasi mukadderatı üzerinde icra-yı tesir edecek kadar kuvvetleneceğine şüphe yoktur."[287]

Bu tespitler Ali Reşat'ın daima savunduğu bilimselliğin sınırlarını az da olsa zaman zaman zorladığını göstermektedir. Hatta son örnekte görüldüğü üzere kimi ifadelerde tercüme etkisi olmadığı da söylenemez. Fakat genel tabloya bakıldığında, ömrünün önemli bir kısmını, birçoğu kendi alanındaki ilklerden olan önemli eserleri telif ve tercüme etmekle geçirmiş olan velûd bir tarihçinin mümkün olduğunca dikkatli kurgulamalar yapmaya çalıştığı rahatlıkla söylenebilir.

---

[286] Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani, 1329 (H.). s.622.
[287] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi. 1926, s.366.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Ali Reşat'ın tarihçiliğinin ve buna paralel olarak, kaleme aldığı ders kitaplarının belirli bir çağdaş çizgide gelişme gösterdiği görülmektedir. Doğal olarak, bazıları üç baskı yapmış olan bu eserlerin her basılışta içerik itibariyle baştan aşağıya değiştirilmesi düşünülemez, ama kendisinin "Mekteblerde Tarih Dersleri" makalesinde ifade ettiği biçimde en yeni gelişmeleri, araştırma ve incelemeleri izleyen, derslerine ve eserlerine yansıtmaya çalışan bir yapıda olduğu unutulmamalıdır.[288] Bundan ötürü Cumhuriyet devrinde kaleme aldığı kitaplarını meşrutiyet döneminde yazmış olduklarından "biraz ta'dil ile vücuda..." getirmediği rahatlıkla söylenebilir. Tarihçiliğindeki gelişmelere somut örnekler vermek gerekirse bunlardan ilk dikkat çekici olanı tarihin konuları hakkındadır. 1909'da Ali Seydi ile birlikte "Beş sınıftan müteşekkil mekâtib-i idadiye-i mülkiyye'nin üçüncü sınıfı" için kaleme aldığı Tarih-i Umumi kitabındaki ifadelere göre tarihin (genel tarihin) konusu şudur: "Tarih bizden evvel yaşamış olan akvam-ı medeniyyenin ahval-i siyasiye ve şerait-i içtimaiyesinden bahis bir fenn-i celildir... Tarih-i umumi âlem-i medeniyette eser bırakmış olan kavimlerin ahvalinden bahseder... Şu halde âsâr-ı medeniye bırakmamış kavimlerin tarihe giremeyeceği derkârdır. Eser bırakan milletler ise yalnız (ırk-ı ebyaz)a yani Kafkasya cinsine mensub olanlar olduğundan tarih-i umumi ancak bunları mevzu-u bahs eyler... Ancak malum olan bir devirden başlar..."[289] Doğrudan Avrupa kaynaklı ve merkezli eserlerin etkisini taşıyan, siyah, sarı ve kızılderili ırkları o günün şartlarına göre yeterince medeni olmadıkları, yani tarihe inceleyecek yeterli malzeme bırakmadıkları iddiasıyla ırk sınırlandırması yaparak inceleme alanı dışında bırakan –ve o sıralarda genel kabul görmüş olan- böyle bir yaklaşımın uzun süre varlığını korumadığı anlaşılmaktadır. Zira aynı yıl içerisinde yine Ali Seydi ile birlikte bu kez "mekâtib-i rüşdiyenin üçüncü senesi için..." kaleme aldığı Tarih-i Umumi'de aynı konu şu şekilde işlenmiştir: "Tarih geçmişdeki vak'alardan bahseden bir fendir. Muhtelif memleketlerde insanların hal-i vahşetden ve bedeviyetden çıkarak bugünkü hal-i ümran ve medeniyete nasıl geldiklerini, ne gibi tebeddülat ve inkılâbata uğradıklarını bize fenn-i tarih gösterir...Tarih, beşeriyetin bize yakın olan (altı bin yıllık) zamanlarından, âsâr-ı atika ilmi ise pek uzak zamanlardan bahseder. Tarih-i

[288] Ali Reşad, "Mekteblerde Tarih Dersi", Tedrisat Mecmuası, No:20, 10 Mayıs 1328, s.54-55.
[289] Ali Reşad, Ali Seydi, Tarih-i Umumi, I. Cilt (İdadi 3. sınıf), 1327 (H.), s.4-6.

İslâm yalnız müslümanların, tarih-i Osmani yalnız Osmanlılar'ın ahvalinden bahsetdiği gibi tarih-i umumi de bütün milletlerin ahval-i sabıkasını bildirir.[290] Görüldüğü üzere bu kez ırk ve medeniyet sınırlandırması yapılmamış, daha genel ve bilimsel bir yaklaşım sergilenmiştir. Ancak yine de belli bir gelişim çizgisi izlendiği görülmektedir. 1330'da "mekâtib-i sultaniyenin altıncı sınıfları için..." hazırladığı Tarih-i Umumi (I. cilt) de hala yalnızca medeni milletler öznesi üzerinde –ırki bir sınıflandırmaya yer verilmediği halde- durulduğu görülmektedir: "Tarih, nev-i beşerin ahval ve vakayi-i sabıkasını suret-i sahihada hikaye ve tetkik eden bir fendir. Tabir-i diğerle tarih, nev-i beşerin terakkiyat-ı... medeniyesini nakl ve tenkit eder. Filhakika saha-i medeniyette isbat-ı vücud ve âsar eyleyen milletlerin hal-i vahşet ve bedeviyetten bugünkü hal-i tekemmüle ve medeniyete vasıl oluncaya kadar geçirdikleri ahvalden ve vakayiden, inkılâbattan, elhasıl şuun-ı hayatiye-i akvamdan bahseder... Tarih-i Umumi saha-i medeniyette az çok iz bırakmış olan kâffe-i akvamın silsile-i vakayiinden bahseder..."[291] Ancak burada arkeoloji, tarihin kaynakları içerisinde sayılmakta, en eski devirlerden kalan silah, resim, şehir kalıntıları, kemik ve benzeri unsurları incelediği vurgulanmaktadır.[292]

1928 ve 1929'da iki kez basılan lise birinci sınıf Umumi Tarih (I. cilt) kitabındaki tanımlama ve izah ise çok daha bilimsel bir nitelik taşımaktadır: "...Filhakika tarih dünyada şimdiye kadar gelip geçen, bugün mevcut olan milletlerin vahşet ve bedeviyet halinde tekemmül ve medeniyet haline vâsıl oluncaya kadar geçirdikleri hallerden, vak'alardan, inkılâplardan, elhasıl muhtelif kavimlerin hayatlarına ait her türlü şeylerden bahseder."[293] Ayrıca, asıl tarihin altıbin sene önce yazının bulunuşu ile başlamakla birlikte bundan önceki çok uzun (yüzbin senelik) devirleri de inceleme konusu yaptığı, yani "ilmi-i âsar-ı atika" (arkeoloji)nin ortaya çıkan kalıntıları araştırmakla birlikte o dönemlerin de tarihin konusu içine girdiği, arkeolojinin tarihe yardımcı konumda bulunduğu açık ifadelerle izah edilmektedir: "Asıl tarih insanların yazı yazmasını öğrendikleri, yazılı eserler bırakmağa başladıkları zamandan başlar. Halbuki insanlar ancak altı bin sene evvel yazı yazmayı

---

[290] A.g.e., s.4-5.
[291] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 1. Cilt, (Sultani 6. sınıf), 1330, s.1,3.
[292] A.g.e., s.3-4.
[293] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 1), 1929, s.2.

öğrenmişlerdi... Yeryüzünde insanlar çok eskidir, yüz bin sene evvel de insan vardı fakat tarih bunlar hakkında bize pek az malumat verebiliyor. Bu malumat da ilk insanlardan kalan taştan yapılmış bazı silahların, aletlerin tetkiki neticesinde onların nasıl yaşamış olduklarını müphem surette öğrenmekliğimizden ibarettir."[294]

Ali Reşat'ın kitaplarındaki tarih bilgilerini yenileyişine bir örnek de. Abbasilerin zayıfladığı sıralarda, Tavaif-i Mülûk adıyla da bilinen dönemde ilk Türk-İslâm devletleri konusundadır. Ali Seydi ile kaleme aldığı Tarih-i İslâm (1327 H.) ve kendisinin imzasını taşıyan Tarih-i Enbiya ve İslâm (1338) ders kitaplarında Türk asıllı kumandanların kurduğu İslâm devletlerinden bahsedilirken Memlukler. Gazneliler, Harezmşahlar ve Selçuklular hakkında kısa bilgiler verildiği görülmektedir.[295] 1340 tarihli Yeni Tarih-i Umumi'sinde ise ilk kez Tulunoğulları ve İhşidliler ile Karahanlılar'a da yer ayrılmakta, siyasi tarih yanında medeniyet tarihi konusunda da ayrıntılı bilgiler verilmektedir.[296] Bu arada bilhassa islâmiyete hizmetleri bakımından Selçuklular'a ayrı bir önemle yaklaşıldığı dikkati çekmektedir.[297]

[294] Ali Reşat, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1929, s.6-7.
[295] Ali Reşad, Ali Seydi, Tarih-i İslâm (Rüştiye 1. sınıf), 1330 (H.), 3. Baskı, s.86-90; Ali Reşad, Tarih-i Enbiyâ ve İslâm (Sultani 4. sınıf), 1338, s.82-88.
[296] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 2. cilt (Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.173-187.
[297] A.g.e., s.188-205.

III. BÖLÜM

ALİ REŞAT'IN TARİHÇİLİĞİ

A- Ali Reşat'ın "Asr-ı Hâzır Tarihi"ne ve Güncel Gelişmelere Verdiği Önem

Önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere Ali Reşat, tarihin bütün çağ ve dönemleriyle ilgilenmiş, üniversitede orta ve yeni çağlar tarihi üzerine dersler vermiş, okullar içinde ilk, orta ve yeniçağları konu alan birçok tarih eseri kaleme almıştır. Fakat, Ali Reşat'ın tarihçiliğinin özellikle öne çıkan ve ona Türk tarihçiliğinde yadsınamayacak bir yer edindiren yönü, yaşanılan güne kadarki devreyi kapsayan asr-ı hâzır (yakınçağ) tarihine büyük önem vermiş olmasıdır. Günümüz üniversitelerinin ilgili bölümlerinde verilmekte olan Siyasal Tarih derslerinde de genelde konulara başlangıç olarak kabul edilen 1789 Fransız İhtilâli'nden yirminci yüzyıla kadar geçen dönemi inceleme konusu yapan Asr-ı Hâzır Tarihi'nin Ali Reşat'ın tarihçilik dünyasında ayrı bir önemi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu konuya değinmeden önce II. Meşrutiyet'in ve ilk yılları itbariyle Cumhuriyet dönemlerinin tarih derslerinde çağdaş (yakınçağ) tarihe öğretilmesine yaklaşımları hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır.

II. Meşrutiyet'in, önündeki sınırlayıcı engelleri kaldırarak özgürleştirdiği birçok alandan biri de hiç şüphesiz tarih araştırmaları ve tarih dersinin okullardaki eğitimi ve öğretimidir. Yavaş yavaş gündeme gelmeye başlayan, hukuk ve edebiyat gibi değişik branşların geçmişini irdeleyen özel tarih araştırmaları bir yana, genel tarih içerisinde yakınçağ tarihine ayrı bir önem verildiği gözden kaçmamaktadır. Burada bir devlet politikası söz konusudur diyebiliriz. Zira bir inkılâb gerçekleştirmiş olan İttihatçı kadrolar doğal olarak "hürriyet, müsavat ve uhuvvet" gibi çağdaş özgürlükçü ilkeler çerçevesinde Meşrutiyet inkılâbını benimsetmek, eski baskıcı düzen ile kıyaslamalar yapmak suretiyle de yeni düzene sahip çıkılmasını sağlamak gibi kaygılar taşıyorlardı. Kaldı ki II. Abdülhamid döneminde de hazırlanan programlarda, örneğin 1309 H. (1891) tarihli Mekâtib- i İbtidaiye Müfredat Programı'nda dahi ilkokul üçüncü sınıfta görülen tarih dersi konuları –eski usûlde padişah dönemlerine

göre bölümlenerek ve Meşrutiyet devrine nazaran daha dar kapsamda ele alınarak işlenmesine karşın- "...Sultan Abdülaziz Han hazretleri..." dahil olmak üzere 1876'ya kadar getirilmiştir.[1]

Yani, temelde siyasal kaygılarla da olsa Türkiye'de tarih eğitiminin –1980 lere dek izlenilen çizgide-, yaşanılmakta olan dönemlere uzanılacak ya da epey yaklaşacak biçimde düzenlenmeye başlaması ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına uzanmaktadır. Ancak II. Meşrutiyet dönemini burada ayrı bir yere oturtmak doğru olacaktır. Çünkü yalnızca hükümetlerden kaynaklanan siyasal kaygılar bir yana, çağdaşın tarihinin öğretilmesinde güdülen amaçlar içerisine özgürlük, kardeşlik, vatan sevgisi ve benzeri üst kavramların ilâve edildiği, bunların da desteğinde ülkenin birliğini korumak ve bu şekilde yeniden dirilişi sağlamak amacının hedeflendiği görülmektedir.[2] Asr-ı Hâzır tarihi adıyla bir ders ilk kez bu dönemde düzenlemiş ve genel tarih konularının son kısmını oluşturan mevzular, bir yıllık bağımsız ders olarak müfredatlara girmiştir. Ayrıca tarihe, gittikçe bir bilim olarak yaklaşılmaya başlanması, bu dönemde metodik açıdan da Avrupai modern görüşlerin ülkeye girmesini kolaylaştırmış, en azından destekleyici rol oynamıştır. Zira Ali Reşat'ın da içerisinde yer aldığı bir kısım aydınlar, tarihin vatan ve millet sevgisi gibi kavramların öğrencilere benimsetilmesindeki rolünü teslim etmekle birlikte, daha önce de belirttiğimiz gibi özellikle lise çağından itibaren mümkün mertebe tarafsız, siyasal, ideolojik vb. kaygılardan uzak, gerçek anlamda bilimsel bir algılayış ile aktarılması gerekliliği

---

[1] Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, İstanbul 1338 (H.), s.330. Ayrıca II. Abdülhamit döneminde, az da olsa yayınlanmış kimi tarih kitaplarında, kısa kısa dahi olsa "Asr-ı Hâzır" tarihi bölümlerine rastlanılmaktadır. Örnek olarak, Mehmed Ali Ayni'nin Ernest Lavisse'den "...çocuklarımıza bir hizmet etmek üzere..." diyerek tercüme ettiği ve 15 Nisan 1313 tarihli Maarif Nezareti ruhsatnamesiyle 1317 (H.)de basılan Küçük Tarih verilebilir. Bkz. Ernest Lavisse, Küçük Tarih (tercüme eden Mehmed Ali Ayni) Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu 1317 (H.). 206+4 sayfa. [Bu kitabın bölümlerinden "Dördüncü Bab: Asr-ı Hâzır", s.138-206] Bu arada ek bir bilgi olarak şu da ifade edilir ki, Mizancı Murad'ın 1300 (H.)de "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin ruhsatıyla" basılmış olan Muhtasar Tarih-i Umumi'si –onun basımından bir yıl önce yayınlanmaya başlayan ve sonraki yıllarda tamamlanan altı ciltlik Tarih-i Umumi'si 1299 (H.) ile birlikte– türkçede batılı anlamdaki çağ kavramına göre (Kurun-u Ûlâ, Kurun-u Vusta ve Kurun-u Uhrâ) bölümlenen ilk tarih eserlerinden olsa gerektir. Burada, "İstanbul'un fethinden zamanımıza kadar olan müddetten bahseder" şeklinde ifade edilen Yeniçağ Tarihi konularının onsekizinci yüzyıla dek olan kısmının ülkeler bazında irdelendiği görülmektedir. Bkz. Mehmed Murad, Muhatasar Tarih-i Umumi, Mihran Matbaası, İstanbul 1300 (H.), 351 sayfa.

[2] Bkz. Ali Reşat'ın, Tedrisat Mecmuası'nda (No:20, 10 Mayıs 1328, s.50-64) yayınlanmış olan "Mekteblerde Tarih Dersi" adlı makalesi. Ayrıca Satı Bey, "Tarih Tedrisatı'nın Usûl-ü Esasiyesi" Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, Nazariyat ve Ma'lûmât Kısmı, No:8 (1326), Sene 1, 1326 s.92-99.

üzerinde önemle durmuşlardır. Gerek ilk ve orta öğretim, gerekse üniversite düzeyinde tarih eğitimi, geçmiş ile bugünü birbirine bağlayan olaylar zincirinin mümkün olduğunca yaşanılan güne kadar uzatılarak aktarılmasını hedefleyen bir yaklaşım ile verilmiştir. Ancak burada 1908-1930 arası dönemi ayrı bir kategoride incelemek daha doğru olacaktır. Çünkü adı geçen dönemde Osmanlı (sonradan Türk) tarihinin dünya tarihi ile bir platformda algılanmağa; Batı ağırlıklı dünya tarihinin yalnızca Türkiye ile ilişkili görülen bakımlardan değil mümkün mertebe bir bütün olarak irdelenmeye çalışıldığı, bu arada çocuğa tarih dersiyle sağlam bir vatandaşlık eğitimi verilmesinin de hedeflendiği belirtilmelidir. Asr-ı Hâzır Tarihi dersleri 1927-1928 eğitim öğretim yılından sonra lise müfredatlarından çıkartılmış ve bu dersin yerini, aynı konuların bir miktar özetlenmiş biçimlerinin yer aldığı Umumi Tarih dersleri almıştır. Asr-ı Hâzır Tarihi kadar geniş kapsamlı olmamakla birlikte yine de tarih sürecinin yaşanan günlere mümkün olduğunca yakın olacak şekilde uzatılmaya çalışılmış olması ve konulara ulusçu- siyasal açıdan değil genelde dünya tarihi çerçevesinde yaklaşılmış olması dikkati çekmektedir.

Çağdaşın tarihe dahil edilmesinden, mümkün olduğunca kısa bir gelecekte ülkesini daha yakından tanırken dünyayı da ihmal etmemiş, daha doğrusu dünya platformunda menfaatlerini en iyi biçimde tesbit edeceği devleti için elinden geleni yapacak, bilgili, vatansever insanlar yetiştirmek hedeflenmektedir. Fakat bu hedefe yürürken, kıstasları her bakışa göre değişebilecek, yönlendirilmiş bir seçicilik üzre değil, bilimin gösterdiği çizgide hareket edilmesi gerektiği özenle vurgulanmıştır. Ali Reşat'ın bu doğrultudaki görüşlerine daha sonra değineceğiz. 1930'lardan itibaren, tarih dersi müfredat programlarının nicelik olarak benzer nitelikte düzenlendiği, ancak nitelik bakımından belirli bir gerileme yaşandığı anlaşılmaktadır.[3] Anılan döneme kadar, yeni devletin kurumlarının yerli yerine oturtulmağa çalışıldığı ve Cumhuriyetin yeni nesillere iyice belletilmeğe gayret edildiği gözden kaçırılmamalıdır. Yani Meşrutiyet'in, çağdaşın tarihinden beklediği özellikle siyasal ve sosyal içerikli kazanımların, doğal olarak aynıyla olmasa dahi benzer biçimde Cumhuriyet yönetiminin de hedefleri arasında yer aldığı görülmektedir. 1930'lu yıllar ise, bir

[3] Erdal Aslan, Çağdaş Tarih Öğretiminin Yeri ve Sorunları, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1998, s.60.

süreden beri şekillenmesine çalışılan, ve özde bilimsel amaç ve yöntemlerle hareket edilmesi gerekliliğinin özenle vurgulanmış olmasına karşın bilhassa ders kitapları örneğinde göz ardı edilemez sapmaları uzun süre bünyesinde barındıran Türk Tarih Tezi'nin olgulaştırıldığı dönem olmuştur. Olaya çağdaşın tarihi açısından bakıldığında, lise son sınıflarda okutulmak üzere kaleme alınmış olan Tarih-IV'te de son gelişmelerin yansıtılmaya çalışıldığı, ancak önemli bir değişim ile dünya tarihinin, yalnızca Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'yle ilişkili görüldüğü oranda aktarılmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir: "...dönemin dünyasına ilişkin herhangi bir perspektifin sunulmayışı... diğer ülkelere ve toplumlara yalnızca Türk Ulusal Bağımsızlık Savaşı sırasındaki tavırları ve Türkiye Cumhuriyeti ile olan diplomatik ilişkilerin çerçevesinde yer veril(işi), örneğin insanlığın sosyo-ekonomik ve kültürel deneyimleri konusunda bir şeye rastlanma(yışı)..."[4] "...Çağdaş dünyanın politik görüntüleri(nin)... yer alma(yışı)..."[5] gibi... Böyle bir yaklaşım da siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik ve bilhassa onursal açıdan yeniden kurulmağa çalışılan Türkiye'nin 1930'lardan itibaren genç nesillerine, ulusal motiflerle örülü olduğu kadar evrensel unsurları da içerisinde barındıracak daha sağlıklı bir tarih bilincinin kazandırılması yolunda engeller oluşturmuştur denilebilir. Çünkü, böylelikle ferdi bazdan hareketle toplumda oluşturulmağa başlanılan güçlü "biz" duygusu, Anadolu Türklüğü dışında kalan neredeyse tüm dünyayı "öteki" ve "karşı" gibi nitelendirmelerle algılama alışkanlığının en azından güçlenmesine neden olmuş, tarih müfredatı ve ders kitaplarının böylesine bir bakışla düzenlenişi, kısmi tadillerle birlikte günümüze dek uzanmıştır. Bu durumun ise herhalde çağını gerçek anlamda algılayabilen, yakından izleyen, böylelikle de gelişmelerden yalnızca etkilenmekle kalmayıp onlara etki edebilen, bilimsel düşünüşe sahip, çağdaş bireylerle örülü sağlıklı bir toplumun oluşmasına yeterli katkıda bulunduğu söylenemez.

Şimdi Meşrutiyet döneminde müfredatlara giren Asr-ı Hâzır Tarihi dersinin içeriği ve izlediği gelişim ile Ali Reşat'ın konuyla olan ilişkisi hakkında daha geniş

---

[4] A.g. tez, s.60-61.

[5] Salih Özbaran, Tarih Eğitimi ve Tarihte Öteki Sorunu, Tarih Vakfı–Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.66-67. Benzer tablolarla, üniversitelerde zorunlu olarak okutulan Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi derslerinde de – 1930'larda o denli olmasa dahi, özellikle II.Dünya Savaşı sonrasındaki dönemlerde – karşılaşılmıştır. Bu konu ile ilgili yapılan çalışmalara örnek olarak bkz., Bülent Tanör-Zafer Toprak-Halil Berktay, "İnkılâp Tarihi" Dersleri Nasıl Okutulmalı ? , Sarmal Yayınevi, İstanbul 1997, 128 sayfa

bilgi vermeğe çalışalım. Asr-ı Hâzır Tarihi dersi Osmanlı'da ders müfredatlarına ilk kez, II. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra, 1325-1326 (1909- 1910) eğitim öğretim yılında girmiştir. Bu tarihten itibaren ayrıca, ilk ve ortaokullarda okutulan Tarih-i Umumi derslerinin ilgili bölümlerinden, meslek okulları ile yüksek okullardaki müstakil derslere kadar yakınçağ tarihi konularının mümkün olduğunca ayrıntılı biçimde okutulmağa başlandığı görülmektedir. 1909- 1910 döneminden itibaren yürürlüğe sokulduğu anlaşılan 1327 tarihli "Maarif-i Umumiye Nezareti Mekâtib-i İdadiyede Tedris Olunan Ulûm ve Fünunun Müfredat Programı"nda idadilerde (lise) görülen Tarih-i Umumi derslerinin, sırasıyla ilkçağ, İslâm ve Osmanlı tarihlerinin okutulduğu ilk üç yıldan sonra, yani son sınıfta görülecek kısmı "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve Asr-ı Hâzır"ı içerecektir.[6] İlkokullar için de benzer bir durum söz konusudur. 1329 tarihli "Maarif-i Umumiye Nezareti Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfredatı –Bir ve iki dershane ve muallimli mekteblere mahsus-"a göre "devlet-i aliyye"nin (lise kısmının) ikinci sınıfında okutulan tarih derslerinde Kurun-u Cedide'de Avrupa tarihi ve ayrıca Osmanlı medeniyeti ile yenileşme çabaları işlenecektir. Avrupa'da coğrafi keşiflerden Reform hareketine, önemli nedenleri ve sonuçları ile birlikte Fransız İhtilâli'ne kadar bir çok mevzu işlenirken konuların akışında kopukluğa neden olmayacak biçimde hem Batı hem de Osmanlı tarihi konularının yaşanan güne kadar getirilmeye çalışıldığı görülmektedir: "Bizde Islahat Teşebbüsleri; Sultan Selim-i Salis ve Nizam-ı Cedid –Sultan Mahmud-u Sani ve Vak'a-i Hayriyye– Tanzimat-ı Hayriyye ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu –1293 Kanun-u Esasisi – Devr-i İstibdad– 10 Temmuz." "Avrupa ve Amerika'nın son asırda ulûm ve fünun ve sanayide hasıl ettiği terakkiyat hakkında bir fikr-i icmali."[7] Bundan bir sene sonra, 1330'da "Altı, beş, dört ve üç dershane ve muallimli mekteblere mahsus" olarak yayınlanan ibtidai ders müfredatında aynı konuların, bir üst kademede daha ayrıntılı biçimde işlenmesinin öngörüldüğü dikkat çekmektedir. Örneğin, Fransız İhtilâli ile birlikte "Hukuk-u Beşer Beyannamesi (muhtasaren)", ihtilâlin Avrupa'ya etkileri ve Napolyon devri işlenirken Osmanlı tarihinde de Yunan İhtilâli ve

---

[6] Mete Tunçay, "İlk ve Orta Öğretimde Tarih", Felsefe Kurumu Seminerleri (1975), Ankara 1977, s.277.

[7] Maarif-i Umumiye Nezareti, Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı (Bir ve iki dershane ve muallimli mekteblere mahsus), İstanbul 1329, s.19-20.

istiklâlinden Girit, Makedonya ve Bosna-Hersek olaylarına kadar ondokuzuncu yüzyılın ve yirminci yüzyılın ilk yıllarındaki olumlu-olumsuz bütün gelişmeler konulara dahil edilmektedir. Hatta bu müfredatta, bir adım daha ileri gidilerek Meşrutiyet sonrasında meydana gelen çoğu olumsuz siyasal gelişmelerin dahi işlenecek konular içerisine dahil edilmiş olması hayli ilginçtir: "...Bizde Meşrutiyetin İlânı- Bosna- Hersek'in Avusturya'ya İlhakı- Bulgaristan'ın İlân-ı İstiklâli -Trablus Muharebesi- Balkan Muharebâtı"[8].

Meşrutiyet devrinde yüksek öğretim ve meslek öğretimi kurumlarında da yakınçağ tarihi ile ilgili derslerin okutulmaya başlandığı görülmektedir. Örneğin 1908'den itibaren Darülfünun-ı Osmani'nin Edebiyat Şubesinde okutulmağa başlanan "Tarih-i Osmani ve Düvel" dersinin bir devamı olarak üçüncü sınıflarda –Tarih-i Asr-ı Hâzır"ın okutulduğu, 1909-1910 eğitim öğretim yılında Abdurrahman Şeref Efendi'nin verdiği bu derslerin 1329 (H.) (1911)'de, öğrencileri Mehmed Zekâi ve H. Mehmed Kâmil tarafından "I. Cilt" olarak kitaplaştırıldığı görülmektedir.[9] Yine Edebiyat Medresesi'nde 1919'da okutulan dersler arasında "Son Asırlarda Avrupa ve Devlet-i Osmaniye Tarihi" dersinin de bulunduğu görülmektedir.[10] Devrin önde gelen meslek okullarından Maliye Memurları Mektebi'nin Mal ve Tahsil Memurları şubesinin ikinci sınıfı ile Hazine Memurları şubesinin birinci sınıfında okutulan dersler arasında "Sultan Mahmud Devr-i Saltanatından Zamanımıza Kadar olan Tarih-i Osmani" bulunmaktadır.[11] Yine o dönemde Mekteb-i Mülkiye, Harbiye gibi diğer yüksek okulların müfredatlarında bulunduğu anlaşılan Tarih-i Siyasi ve Tarih-i Osmani derslerinde 1789 sonrasındaki dönem hakkında ayrıntılı bilgiler verildiği anlaşılmaktadır.[12]

---

[8] Maarif-i Umumiye Nezareti, Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı (altı, beş, dört ve üç dershane ve muallimli mekteblere mahsus), İstanbul 1330, s.34-35.

[9] Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih-i Asr-ı Hâzır (neşredenler: Mehmed Zekai ve H. Mehmed Kâmil). İstanbul 1329 (H.). Daha ayrıntılı bilgi için bkz.; Mehmet Demiryürek, Devlet Adamı ve tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1999, s.96.

[10] Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, Cilt 3-4, İstanbul 1977, s.1238-1299.

[11] A.g.e., s.1512-1513.

[12] Mekteb-i Mülkiye'de Ali Reşat'ın girdiği ve okuttuğu siyasi tarih derslerinden kitaplaştırılan Tarih-i Siyasi (3 Cilt, 1334-1338); Diran Kelekyan'ın okuttuğu derslerin kitaplaştırılmış biçimi olan 3 ciltlik –sırayla 17, 18 ve 19. asırlardaki siyasi gelişmeleri konu eden– ...Tarih-i Siyasi-yi Umumi (1329 (H.)); Mülkiye ve Harbiye gibi yüksek okullarda okuttuğu derslerden kitaplaştırılmış Ondokuzuncu Asırda

Bu arada şunu da belirtmeliyiz ki Avrupa ile kıyaslandığında Osmanlı Devleti'nde Asr-ı Hâzır Tarihi derslerinin müfredatlara girdiği 1908 dönemi aslında oldukça erken bir tarihtir. Zira İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Batının önde gelen ülkelerinde dahi, tarihin çağdaşı içerecek biçimde düzenlenerek okullarda okutulması tartışması ancak 1914 sonrasındaki döneme rastlamakta, I. Dünya Savaşı'nın bitmesinden itibaren de ciddi atılımların gündeme gelmeğe başladığı görülmektedir.[13] Ondokuzuncu yüzyıl boyunca, önde gelen birçok Avrupa ülkesinde çağdaş tarih konuları üzerine önemli bilimsel araştırmalar kaleme alındığı halde bunların eğitim kademelerine pek yansımadığı anlaşılmaktadır. Hatta 1914'te Oxford'da, İngiliz siyasal tarihinde gelinen son noktanın 1837, genel tarih derslerinde ise 1878 yılı olması dikkat çekicidir.[14] Bu bilgilerden de anlaşılıyor ki meşrutiyet Osmanlısı, tarih eğitiminde göz ardı edilemeyecek önemli atılımları gerçekleştirme yolunda ciddi adımlar atmaktan geri durmamıştır.

II. Meşrutiyet tarihçiliğine Ahmed Refik ile birlikte damgasını vuran Ali Reşat'ın[15] Yakınçağ tarihi ile ilgili ders kitaplarına değinmeden önce onun bu alana yoğunlaşan ilgisinin kökenleri üzerinde durmak gerekmektedir. Karşımıza iki önemli etki kaynağı çıkmaktadır. Bunlardan ilki Mekteb-i Mülkiye'dir. Daha öncede değindiğimiz üzere özellikle Abdurrahman Şeref'in müdürlüğüne rastlayan dönemde içinde bulunduğu örnek konum, verilen kuvvetli yabancı dil eğitiminin de desteğinde Osmanlı ile dünyayı en son gelişmeler ışığında yorumlama çabaları, mutlak ki Ali Reşat'ın Osmanlı'nın sorunlarına, maddi ve manevi açıdan hızla gelişmekte olan Batı eksenli bir dünya içerisinde yeni yaklaşımlar geliştirmesinde önemli pay sahibi olmuştur. İkinci kaynak ise uzunca süre emek verdiği basın camiası ve edindiği gazetecilik tecrübesidir. Özellikle 1897-1908 arasında sürekli içinde yer aldığı basın dünyasının, güncel gelişmeleri, iç ve dış basında yayınlanan en son haber ve bilgileri yakından izleme hususunda Ali Reşat'a önemli ölçüde yardımcı olduğu

---

İctimai ve Siyasi Avrupa (Medhal. Fransa İhtilâl-i Kebiri, Napoleon, Viyana Kongresi), 1330 (H.), adlı eserler örnek gösterilebilir.

[13] Erdal Aslan, a.g.tez, s.18-32,38-45.

[14] A.g.tez, s.47.

[15] Zafer Toprak, "Ali Reşad, Pozitivizm ve Fransız Devrimi", Tarih ve Toplum, Cilt 12, Sayı 68, Ağustos 1989, s.54-56; Zeki Arıkan, "Ders Kitaplarında Avrupa Tarihi", Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları (hazırlayan: Salih Özbaran), 2. Baskı, İzmir 1998, s.159.

anlaşılmaktadır. Mülkiye gibi doğrudan ülke yönetimi ile ilgili bir okuldan mezun olmuş olan Ali Reşat'ın günceli izleme yolunda, gazeteciliğin de sağladığı avantajla özellikle siyaset ve tarih alanındaki en yeni yayınları, Avrupa'da kaleme alınmış en son eserleri yakından takip etme olanağı bulduğunu, bu olanağı da en iyi/üretken biçimde değerlendirdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Meşrutiyetten sonra gerek Asr-ı Hâzır gerekse diğer alanlarda birbiri peşi sıra yayınladığı binlerce sayfalık telif-tercüme eser bu durumun ispatlarıdır.

Ali Reşat'ı, döneminden kopuk tekci bir bakışla incelemek hatasına düşülmemelidir. Zira 1890'ların aydın kuşağı genel anlamda, son yüzyıl içerisinde batıdan gelen özgürlük, adalet, eşitlik, anayasa düzeni, hakimiyet-i âmme gibi çağdaş kavramların özlemini duyan, 1876- 1878'de çok kısa bir dönem içerisinde tadını alamadan sonlandırılmış meşruti yönetime tekrar kavuşmayı hayal eden insanların dönemidir. İşte burada Mülkiye'nin rolü öne çıkmaktadır. Hatta Ali Reşat için denilebilir ki, onun tarih biliminden önce çağdaşa olan ilgisi belirginleşmeğe başlamıştır. Ona göre, uzun yıllar içerisinde ortaya çıkmış toplumsal, ekonomik. hukuksal, mali, teknolojik, kültürel vb. alanlardaki sorunlar ile büyük olasılıkla ya bunlardan neşet etmiş yahut ta etkilenerek mecra değiştirmiş, farklı yapılara bürünmüş olan siyasal sorunların sağlıklı çözümlere kavuşturulabilmesi için –maddeleştirerek ifade edecek olursak– ;

1- Bilhassa son yüzyıl sarfında başta Batı olmak üzere çağdaş dünyada meydana gelmiş gelişmeleri her yönden ve yakından izlemek;

2- Batıyı, Osmanlı'ya bakışını, çıkar ilişkileri ve emellerini gözler önüne serecek olan eserleri, öncelikle tercüme yoluyla türkçeye kazandırmak; bu bağlamda alanlarında ünlenmiş batılı bilim ve devlet adamlarının eserlerinden işe başlamak; ardından da telif eserler ortaya koymak suretiyle kamu oyunu bilgilendirmek gerekmektedir.

Örneklerine daha ileride değineceğimiz bu iki paralel uğraşı bize göre Ali Reşat'ın, Türk tarihçiliğinde göz ardı edilemez öncü bir konum kazanmasında büyük pay sahibi olmuştur. Önceden de belirttiğimiz gibi Mülkiye'yi bitirişinin hemen ardından, en uzun süre Sabah ve İkdam'da olmak üzere bir çok gazetede siyasal, sosyal, bilimsel vb. alanlardaki gelişmeleri Türk okuyucusuna aktarmaya çalışan

yazılar kaleme almıştır. Bundan daha dikkat çekici olan ise, yine aynı sıralarda Babanzade İsmail Hakkı ile birlikte kaleme aldığı ve II. Abdülhamid dönemi sansürünün yoğunlaşmaya başladığı günlerin arifesinde peşpeşe yayınlanan iki önemli çalışmadır:

- Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1314 (1898), 368 sayfa;

- Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi, A. Asaduryan Matbaası, İstanbul 1315 (1899), 420 sayfa.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, aynı zamanda türkçedeki ilk ortak bilimsel çalışma örnekleri olan bu eserler kendi alanlarında yine türkçede yapılmış ilk yayınlar olma özelliğini taşımaktadırlar. Her iki çalışma da devrinin gündemde olan kişi ve olayları üzerine kaleme alınmıştır. Bunlardan bilhassa Dreyfus mes'elesinin, Ali Reşat'ın hayata bakışı ile çağdaş değerlere olan ilgisinin gelişmesinde önemli etki yaptığı anlaşılmaktadır. İlgili bölümde daha ayrıntılı olarak ele almaya çalışacağımız bu konu hakkında şimdilik kısa bilgi vermekle yetineceğiz. Bilindiği gibi yahudi kökenli Fransızlardan olan Alfred Dreyfus'un Fransız ordusunda asker olarak bulunduğu sıralarda Almanya adına casusluk yaptığı iddiası ile başına gelenler o dönem Avrupa'sının –Osmanlı dahil– uzun süren tartışmalara neden olmuştur. Suçlu olup olmadığı, yahudi kökenden geldiği için Fransız adaletinin yanlı tutum sergileyip sergilemediği, tartışmaların ana mevzuu olurken ondokuzuncu yüzyılın yükselen değerlerinden insan hakları ile açık bir çelişme gösteren yahudi düşmanlığı da (Antisemitizm) sorgulanmağa başlamıştır. Ali Reşat ve Babanzâde İsmail Hakkı'nın da bu konulara kayıtsız kalmadığı, hatta E. Zola, Labori gibi meseleye doğrudan taraf olan batılı aydınlar ile yazışmalarda bulundukları görülmektedir.[16] 1906 yılında Dreyfus'un ber'atıyla sonuçlanan davanın devam ettiği günlerde kaleme aldıkları eserlerinde, adı geçen kişinin haklılığı, yahudi aleyhtarı propagandalara kurban edilmek istendiği vurgulanırken, her iki yazarın da Mülkiye'deki öğrencilik yıllarında, "Hukuk-u Düvel" ve "Hukuk-u Ticaret" derslerini okutan Ali Şahbaz Efendi'nin[17]

---

[16] Bkz. Ek No.10 (A-E).

[17] Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Çankaya Mücellitoğlu, Son Asır Türk tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler, 3. Cilt, Ankara 1968-1971, s.945.

aksi görüşte bulunduğu, eldeki belge ve bilgi azlığını da ileri sürerek, suçluluk payı yüksek olmasa Dreyfus'un bu derece yoğun takibata tutulamayacağı yönünde görüş beyan ettiği anlaşılmaktadır.[18] Yani Mülkiye'nin, devrin en sıcak gelişmelerini yakından izleyen bir okul olduğu burada bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Ali Reşat ve B. İsmail Hakkı, hocaları Ali Şahbaz Efendi ile ayrı görüşlerde olsalar dahi bu canlı konu hakkındaki özgün fikirlerini basın- yayın dünyasında dile getirmişlerdir. Hatta aşağıya alıntıladığımız ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Ali Reşat ve B. İsmail Hakkı'nın, maddi ve manevi çağdaş gelişmelerin neredeyse gün be gün izlenmesi gerekliliğine, 19. asır Osmanlı ve dünya ilişkileri bütünlüğü bakımından verdikleri önem şaşırtıcı düzeydedir:

"Dreyfus Mes'elesi dünyanın her tarafında olduğu gibi memleketimizde dahi büyük bir tesir ve merak husule getirmiş ve bilâmübalağa denilebilir ki Ren Divan-ı Harbi'nde Dreyfus davası iadeten ru'yet olunduğu sırada gazetelerin en ziyade hevesle, hırsla okunan ciheti her gün sütunlar dolduran bu mühim muhakeme hakkındaki tafsilatdan ibaret bulunmuştur."(*)

"Bununla beraber memleketimizde bu kadar heves ve inhimâk uyandıran, sahaif-i matbuamızı evkar-ı umumiyemizi iki seneden ziyade işgal eden bu mes'elenin mahiyeti, aslı, esası, suret-i zuhuru, suret-i cereyanı, ahz eylediği rengarenk eşgal, girdiği o müteaddid, binihaye kalıbları, safhaları, Fransa'da ve bütün dünyada vücuda getirdiği hiss-i umumiyi –velev âdi suretde– tasvir ve tarif edecek bir eser neşredilemedi. Bu ise Avrupa'daki tahavvülat-ı ruzmere-i siyasiyyeyi, şuûn-u medeniyye-i gûnâ gûnu –vasıl olduğu derece-i temeddün hasebiyle– azim bir tehalükle takib eden ahalimiz için büyük bir nâkısa addedilebilir. Değil Dreyfus Mes'elesi gibi bütün cihan-ı medeniyeti senelerce işgal eyleyen bir muamma-i gayr-ı mekşuf belki en âdi, yalnız bir memlekete has olan bir meseleyi, Dreyfus işinden daha az calib-i dikkat bir vak'ayı bile bu zamanda anlamaya mecburuz. Ahval-i aleme adem-i vukuf yüz sene evvel, hatta elli sene evvel belki tecviz olunabilirdi. Lakin şimendöferler, telefonlar, telgraflar küre-i arzın urûk ve a'sâbi hükmüne girdiği,

---

[18] Ali Şahbaz Efendi, "...Dreyfus Mes'elesinin Cihet-i Hukukiye ve Adliyesi Hakkında..." Servet-i Fünûn, 5 Mart 1314 (1898), Sekizinci Sene, Onbeşinci Cild, Aded 366, s.18-21.

* O sıralarda İkdam'da çalışmakta olan Ali Reşat'ın da bu konu üzerine yazılar kaleme almış olması kuvvetle muhtemeldir.

mesafat maddeten değilse bile manen kasreylediği, adeta ruy-u zemin küçüldüğü, vesait-i münakalat ve muharebat, vesait-i neşriyyat çoğaldığı böyle bir sırada böyle bir ihmale nasıl teessüf edilmez?...

...Zamanımızda cemiyet-i beşeriyye bir hey'eti vahide, bir cesim-i vâhid olmak gibi bir derece-i tekâmüle vasıl olmak üzre bulunuyor. Cemiyet-i beşeriyyenin müteessir olan en âdi bir uzvu âzâ-yı mütebakiyesini incitiyor. Bu irtibatın, cemiyet-i insaniyye arasında mevcut olan bu iştirak-ı hissiyatın cihet-i maddiyesi çokdan sabit olmuş idi. Farazâ Aksâ-i Şark'da mühimce bir demiryol imtiyazının istihsali elektrik sür'atiyle, bir günün içinde Londra piyasasındaki fonduların fırlamasına sebeb olur. Transval'de bir arbede zuhur etse Viyana beldesinde birkaç sarraf ilân-ı iflas eder. Fakat adeta göz ile görülebilecek derecede sabit olan bu iştirak-ı menâfi-i maddiyenin maneviyatca da mümasili, aynı mevcut olduğu-bahusus menfaat-ı maddiye nazariyesine mütemessik olanlar tarafından –inkâr olunurdu. İşte Dreyfus Mes'elesi, bu efkârı tekzîb etdi. Âzâ-yı cemiyet-i beşeriyeden birinin, herhangisinin felaketi enzar-ı dikkate vaz olunsa –hüsn-ü tasvir edilmek merak-âver, müessir bulunmak şartiyle– behemahal cihan-ı medeniyette bir sadme-i in'ikas husule geleceğini gösterdi. Fransa'da vatanperverlik hissiyatını yalnız kendilerine hasretmek, bilatefrik bütün ecanibin Fransız düşmanı olduğuna hükmeylemek gibi bir meslek-i sakim ihtiyar eden Nasyonalistler ecanibin Dreyfus hakkındaki bu teveccühüne fevkalade hiddet ederek bunu da biçarenin bir sebeb-i cürmü addetmişlerdir ki bu muamelelerinin ne kadar nâreva olduğunu beyana hacet yoktur. Adalet, merhamet, rikkat gibi hissiyat-ı âliyeyi hangi kavim taht-ı inhisara alabilir? Bu hissiyat uruk-u beşerin mal-ı müşterekedir. Bahusus ecanibden kısm-ı âzâmın bu hissiyatı garaz-ı ivâzdan salim olduğuçün daima musîb çıkar.

Dreyfus Mes'elesi beynelbeşer iştirak-ı hissiyat-ı maneviyenin vücudunu hissettirdiği cihetle gayet azîm bir ehemmiyeti haiz olmakla beraber Avrupa siyasiyat-ı umumiyesi ve bahususus Fransa ahval-i dahiliyesi nokta-i nazarından dahi azim vukuata mehd-i zuhur olduğundan bilhassa şayan-ı dikkatdir."[19]

[19] Ali Reşad, İsmail Hakkı, Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi, 1315, "Mukaddime" kısmı, s.3-6.

Bütün bu ifadeler, devrinin genç gazetecileri Ali Reşat ve B. İsmail Hakkı'nın çağdaşın yakından izlenmesi konusuna verdikleri önemi açıkça gözler önüne sermektedir. Yirminci asrın sonlarında yeni yeni ortaya çıkmaya başladığını düşündüğümüz, dünyanın küçülmesi, globalleşme gibi kavramların aslında yüzyılı aşkın bir süre önce en sıkıntılı dönemlerini yaşayan Osmanlı'da –en azından bir kısım aydın tarafından algılanarak– nasıl gündeme getirilmeye çalışıldığı dikkati çekmektedir. Bu bağlamda çağını izlemek, vazgeçilemez bir ihtiyaç, adeta siyasal ve sosyal varlığını sürdürebilmek için bir zorunluluk olarak addedilmektedir. Hele gazete, telefon, tren gibi birçok yeni olanaklarla zenginleşmiş olan ondokuzuncu yüzyıl dünyasında, gelişmelere kayıtsız kalmak esefle karşılanacak bir ihmalden başka bir şey değildir. Burada, insanları ve toplumları birbirine bağlayan bağların yalnızca maddeden kaynaklandığını savunan materyalist düşünceye eleştiri getirildiği de görülmektedir. Bu bağlamda uluslararası düzeyde yoğunlaşan tepkilerle haksızlık ve taraflılığa başkaldırının simgesi haline gelen Dreyfus Mes'elesinin, insanı insan yapan ve bundan ötürü göz ardı edilemeyecek olan ortak manevi insanlık değerlerinin varlığını bilfiil isbat eden ilk önemli olay olarak gözler önüne serilmesi dikkati çekmektedir.

Ali Reşat'ın ömrü boyunca tek başına yahut bir ya da birkaç yazardan oluşan ortak girişimler sonucu kaleme aldığı 54 telif- tercüme eserinden 29'unun, yani yarıdan fazlasının doğrudan veya dolaylı olarak çağdaş gelişmeler ile ilgili olduğu görülmektedir. Monografik ve biyografik çalışmalar ile ders kitaplarından oluşan bu eserlerin isimlerini sıralayacak olursak:

Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi (1898); Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi (1899); Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa (Ch. Seignobos'tan çeviri- 1908, 1909, 1910); Tarih-i Umumi (Ali Seydi ile birlikte, İdadi üç, dört ve beşinci sınıflar için- 1909); Tarih-i Umumi (Ali Seydi ile birlikte, Rüşdiye üçüncü sene için- 1909); Tarih-i Osmani (Ali Seydi ile birlikte, Rüşdiye ikinci sene için- 1909); Fransa İhtilâl-i Kebiri (Fransızcadan çeviri- 1909); Asr-ı Hâzır Tarihi (Lise ders kitapları- üç ayrı düzenleme- 1909, 1913, 1926); Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı (Ed. Engelhardt'tan çeviri- 1910); Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi (Maliye Mektebi ders notlarının kitaplaşmış biçimi- 1910); Avrupa ile

Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani (Mülkiye Mektebi ders notlarının kitaplaşmış biçimi-1911); Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşe'i, Asılları (Macar İskender ile birlikte Fransızcadan çeviri- 1912); Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi (İki cilt- 1913); Devlet-i Osmaniyye- Rusya Siyaseti (Macar İskender ile birlikte, S. Gorianov'un fransızca eserinden tercüme- 1913); Tarih-i Siyasi (Mekteb-i Mülkiyye ve Darulfünun'daki ders notlarının her biri ayrı kapsamlarda –birisi taş baskı– basılmış biçimleri, beş cilt, 1918-1922); Tarih-i Osmani (Sultani beşinci sınıf için- 1922); Tarih-i Umumi (Sultani dokuzuncu sınıf için, dördüncü cilt- 1923); Daima Hilekâr (Jean Leune'den çeviri, iki cilt, 1923); Faşizm (Pietro Gorgolini, Domenico Ruso adlı İtalyan ve "İtalikus" takma adlı fransız yazarın eserlerinden tercüme- 1924); Cihan Muvazenesinin Bozulması (Galib Atâ ile birlikte, Gustave Le Bon'dan çeviri, iki cilt- 1924); Yeni Tarih-i Umumi (Ortaokul ders kitabı, üçüncü cilt, 1924); İlk Mekteblere Tarih Dersleri (İlkokul ders kitabı. dördüncü ve beşinci sınıflar için, iki cilt- 1928); Umumi Tarih (Ortaokul üçüncü sınıf için, üçüncü cilt, 1928); Umumi Tarih (Lise üçüncü sınıf için, ikinci cilt- 1928); Bismark (1930).

Kitapları dışında, Ali Reşat'ın tespit edebildiğimiz az sayıdaki, imzalı makalelerinin tamamı da çağdaş gelişmeleri konu alan yazılardır. Önceki bölümlerde değindiğimiz üzere Gazete'de (1908), Mülkiye'de (1909) ve Tedrisat Mecmuası'nda (1912) kaleme aldığı makaleleri, başta gelen ilgi alanları olan eğitim ve tarih konuları üzerinedir. Birer cümle ile yeniden hatırlatacak olursak, Gazete'nin 19 Temmuz 1324 tarihli nüshasında yayınlanan "Maarife Bir Nazar" ile Tedrisat Mecmuası'nın 10 Mayıs 1328 tarihli 20. nüshasında yayınlanan "Drest Sergisinde Hıfzıssıha-i Mekâtib-Mekteb Binaları" adlı yazısı, II. Meşrutiyetin ilk yıllarında yönetsel ve fiziksel koşullar açısından Osmanlı eğitimini değerlendirirken gerekli gördüğü noktalardan çağdaş dünyadaki durumu da gözler önüne sermeğe çalıştığı iki önemli makale olarak dikkat çekmektedir. Tedrisat mecmuasının yine aynı sayısında yayınlanan diğer yazısı "Mekteblerde Tarih Dersi"nde de, ünlü tarihçi Seignobos'un görüşleri etrafında ilk ve orta öğretimde tarih dersinin hangi amaçlara yönelik ve hangi çağdaş yöntemlerle verilmesi gerektiğini irdelediği görülmektedir. Ali Reşat'ın Mülkiye dergisinde dizi yazı halinde yayınlanan iki ayrı çalışması da Osmanlı'nın son dönemlerinin,

Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi adlı eser ise az önce de değindiğimiz üzere Dreyfus olayının, kamuoyunda en çok tartışıldığı ve en sıcak gelişmelerin yaşandığı bir dönemde yine alanındaki ilk çalışma olarak kaleme alınmıştır.

Macar İskender ile birlikte fransızcadan çevirdiği "Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşe'i, Asılları" adlı çalışma da, basıldığı 1912 yılı itibariyle, yüzyıllardır Osmanlı'nın aleyhine işleyen kapitülasyonlar konusunun hararetle tartışıldığı günlerde yayınlanmış olması dikkat çekicidir.

Bir diğer güncel eser de 1923 tarihli Daima Hilekâr'dır. Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlandığı günlerde, Fransız İllüstrasyon dergisinin yazarı olan Jean Leune'ün, Balkan Savaşlarını Yunan ordusundan izleyen, Birinci Dünya Savaşı'nda da İtilâf Devletlerinin doğu ordularında asker olarak bulunduğu sırada Yunanlıların hava güçlerini ıslaha memur edilen ve Milli Mücadele'nin sonuna kadar Yunanlıların yanında bulunan, onlarla uzun süre yakın ilişkiler kurmuş olmasına karşın bilhassa Anadolu'da Türklere yaptıkları haksızlık ve zulümleri gördükten sonra düşüncelerini değiştiren bir kişi olmak sıfatıyla 1911-1922 arasındaki 11 yıllık dönemde yaşadıklarından hareketle kaleme aldığı L'Eternel Ulysse adlı kitap, aynı zamanda Türk Kurtuluş Savaşı dahil, adı geçen dönem hakkında bilgi veren ilk eserlerden biridir. Ali Reşat, fransız yazar Jean Leune'ün, kitabına Homeros'un ünlü eserleri İlyada ve Odisse'de, maceralarından meşhur bir kahraman olarak bahsedilen ancak özellikle Fransız dilinde, Truva'nın eski yunanlılarca zabt edilmesine, cesareti kadar kurnazlığı, hilekârlığı ve açıkgözlülüğü ile de önemli katkıda bulunduğu için "hilekâr, düzenbaz" anlamlarını çağrıştıran bir sözcük olarak kullanılagelmiş Ulysse'i anımsatarak Yunanlılar'a atfen "Müebbed Ülis", yani sonsuza dek hilekâr manasına L'Eternel Ulysse adını koyduğunu belirtmektedir. Ardından da bu kitabı niçin hiç zaman yitirmeden, biran evvel türkçeye çevirmiş olduğunu şöyle izah etmektedir: "Müebbed Ülis, Türkleri pek ziyade alakadar eden meseleler hakkında o kadar mucib-i ibret, calib-i merak ma'lûmât ve müşahedât ile doludur ki bizim için pek mühim, aynı zamanda pek eğlenceli olan bu güzel eseri türkçeye tercüme etmemeği memlekete karşı bir kabahat addettik".[21] Ali Reşat'ın diğer bir güncel ve yine alanında

[21] Jean Leune, Daima Hilekâr, Cilt 1, İstanbul 1339, Ali Reşat'ın yazdığı "Kar'ilerimize Birkaç Söz" kısmı, s.10.

türkçedeki ilk eser olma özelliğini taşıyan çalışması da 1924 tarihli Faşizm'dir. Pietro Gorgolini ve Domenico Ruso adlı iki italyan ile "İtalikus" takma adlı bir fransız yazarın yayınlarından hareketle kaleme aldığını belirttiği bu çalışmada Ali Reşat, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki ortamda Batıda, ondokuzuncu yüzyıldan o günlere dek devam eden gelişim çizgisinin tersine gittikçe gözden düşmeye başlayan demokratik idarelere karşı yeni yeni gündeme gelen otoriter yapılara sahip alternatif yönetimlerden olan Faşizm hakkında kamuoyunu aydınlatmaya çalışmıştır. Mussolini'nin hayatından, faşizm kelimesinin kökenine ve bu hareketin komünizm propagandasına karşı İtalya'da ortaya çıkış nedenlerine kadar geniş kapsamlı bilgiler veren eser, gelişimini henüz devam ettirmekte olan faşizm hakkında Türk kamuoyunu sıcağı sıcağına bilgilendirmek amacıyla yazılmış bir kitap olarak dikkat çekmektedir.

Bu eserler dışında, meşrutiyetin özgürlük ortamında, dünyadaki bir çok özgürleşme hareketi ile birlikte Osmanlı meşrutiyetinin de ana ilham kaynağı olan Fransız İhtilâli üzerine türkçedeki ilk monografik çalışmalar olarak kaleme aldığı ve o dönemde en çok satan kitaplardan olan Fransa İhtilâl-i Kebiri ve Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi; yine aynı dönemde Tanzimat çerçevesinde ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı yenileşmesini konu eden türkçedeki ilk eser olarak Engelhardt'tan çevirdiği Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i Islahatı; Osmanlı'nın eski rakibi Rusya'nın başta Boğazlar olmak üzere "Devlet-i Aliyye" ye bakışını 1805-1878 arasındaki olaylardan hareketle belgesel biçimde değerlendiren, Rusya Hazine-i Evrak(arşiv dairesi) müdürü Serge Gorianov'un fransızca eseri "Le Bosphore et Dardanalles" den türkçeye Macar İskender ile birlikte çevirdiği Devlet-i Osmaniyye-Rusya Siyaseti; Cumhuriyet'in ikinci yılında Galib Atâ(ç) ile birlikte, Gustave Le Bon'un, bilhassa 1918'den sonra dengeleri değişen dünyayı siyasal, askeri, ekonomik, eğitsel ve ahlâki açılardan değerlendirdiği son kitabını Cihan Muvazenesinin Bozulması adı altında "...bütün cihanda maruf bir üstadın, cihanın hal-ı hazırı hakkında ne düşündüğünü, mümkün olduğu kadar doğrulukla türkçeye nakletmek..." amacıyla çevirdikleri eserler de, en son gelişme ve çağdaş kavramları telif yahut tercüme yoluyla Türk okuyucusuna ulaştırma girişimlerinin diğer önemli örneklerindendir.

Pekiyi, Asr-ı Hâzır tarihinin ilk ve ortaokul düzeyinden itibaren okutulmağa başlamasının anlam ve önemi nedir? Bir diğer deyişle, bütün gelişmeleri ile birlikte yakınçağ tarihi bilgisinin özellikle 7-14 yaş gurubundaki öğrencilere öğretilmesinin nedenleri nelerdir? Bundan ne gibi faydalar umulmaktadır? Bu soruların cevaplarını Ali Reşat'ın daha önce de kısaca üzerinde durduğumuz satırlarından aktaralım: "Şüphesiz ki tarih-i umumide en büyük mevki asr-ı hâzıra tahsis edilmelidir. Ondokuzuncu asrın mesail-i azimesi, hükümât-ı cedidenin, ıslahat ve inkılâbatın, İtalya, Almanya, Belçika, Yunanistan gibi hükümetleri meydana getiren siyasi ve milli muharebelerin tarihini, alelhusus kendi memleketimizin Avrupa âlem-i siyasiyatındaki mevki-i mahsusu, devr-i cedidin ticaret ve sanayiini muhtasar, fakat müfid bir tarzda tedris etmek iktiza eder. Bu ma'lûmât tarih-i milli-i Osmani'mizin mütemmim-i tabiisidir. Çünkü biz memleketimizin âlem-i medeniyetteki mevkiini öğrenmez isek tarihimizi bilmiş olmayız, bundan başka tarih terbiye-i vataniyyenin de mütemmimidir. Çocuklarımız memleketimizin Avrupa'daki menafiini, mevkiini, ne gibi tehlikelere mâruz olduğunu, istikbalde ne gibi ümitler besliyebileceğimizi, vatana karşı ne gibi vezaif ile mükellef olduğumuzu artık mekteb sıralarında iken öğrenmeğe başlamalıdırlar. Tarih ve terbiye-i medeniyye birbirine merbuttur. Tebiye-i milliye ve vataniyye için en ziyade tarihten istifade olunur... Tarih-i Osmani o yolda tedris edilmelidir ki bu memleketin ümid-i istikbali olan etfal devre-i tealimizi takib eden sükut ve inhitatdan meyus olmasın; bilhakis nesl-i hazıra terettüb eden vezaif-i vatanperveraneyi anlasın, vatanını sevsin, mâzide gördüğü ibretâmiz misalleri daima piş-i nazarında tutsun."[22] Bu ifadelere göre, ilköğretim sınıflarında görülen tarih derslerinde en çok asr-ı hâzır konuları üzerinde durulmalıdır. Zira uygun bir dille aktarılmak kaydıyla, ülkesini ve dünyayı, olumlu- olumsuz en yeni gelişmeler ile birlikte öğrenciye tanıtırken vatan ve millet sevgisini aşılayacak olan da yakınçağ tarihi eğitimidir. Öğrenci bu şekilde, kendi devletini dünyanın bir üyesi olarak

[22] Ali Reşad, "Mekteblerde Tarih Dersi", Tedrisat Mecmuası, No:20, 10 Mayıs 1328, s.54-55. Benzer yaklaşımlara, diğer bazı tarih yazarlarının eserlerinde de rastlanılmaktadır. Örneğin bkz., İbnülcevad Efdaleddin, Küçük Osmanlı Tarihi, (Rüşdi ve idadi mektebler ikinci sınıf için), Karabet matbaası, İstanbul 1328, (Mukaddime kısmı, s.1-2)

algılamağa başlayacak ve gün geçtikçe ülke menfaatlerini de daha doğru tesbit edebilme imkânını bulacaktır.

Lise düzeyinde Asr-ı Hâzır tarihinin çok daha önemli bir mevkii vardır. Ali Reşat Fransa İhtilâl-i Kebiri adlı eserinin önsözünde, lise düzeyinde yakınçağ Avrupa tarihini bilmek gerekliliği konusunda şunları söylemektedir: "Mercan Mekteb-i İdadisi müntehi sınıfında tedris ettiğim Tarih-i Umumi dersinden Fransa İnkılâb-ı Kebiri'ne ait olan bu kısmı kitab şeklinde neşretmekten maksadı ilân-ı hürriyetden sonra gençlerimizde Avrupa'nın Asr-ı Hâzır tarihini öğrenmek için hâsıl olan arzuya mukabil nâçiz bir hizmette bulunabilmektir."[23] Burada ifade edildiğine göre yakınçağ tarihinin okullarda okutulmağa başlamasında hükümet politikalarının yanı sıra, öğrencinin bu konulara olan merak ve ilgisinin de payı bulunmaktadır. Lise talebelerinin özgürlük ortamından en iyi yararlanma biçimlerinden biri de herhalde kendi devletlerinin ve Avrupa'nın yakın tarihini öğrenme yönündeki istek ve girişimleri olsa gerektir. Meslek öğrenimi ile yüksek öğrenimde de benzer bir durum söz konusudur. Öncelikle siyaset ve ekonomi öğrenimi gören talebenin asr-ı hâzırı iyice bilmek zorunluluğu vardır: "...Mekteblerimizde onbeş sene kadar Tarih-i Umumi okunmadı; bugün mekâtib-i âliyemizin bir kısmında ulûm-u siyasiye okuyan talebe en ziyade Asr-ı Hâzır tarihini bilmeğe muhtaçtır..."[24] Maliye Memurları Mektebinde, okulun açıldığı tarih olan 1910- 1911 eğitim-öğretim yılından itibaren müfredata dahil edilen ve Osmanlı'nın yakınçağını konu alan "Sultan Mahmud Devr-i Saltanatından Zamanımıza Kadar olan Tarih-i Osmani" dersi için de aynı durum geçerlidir. Hatta Ali Reşat'ın aşağıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Meşrutiyet Osmanlısı, 1908'den itibaren başta çağdaş dünya ile kendisinin bu dünyadaki durumunu daha iyi kavramak, varlığını devam ettirebilmek için kısa ve orta vadede çıkar yollar ararken, yeni nesillerin taze dimağlarını bir an önce uyandırabilmek amacıyla eğitimin her kademesinde tarihe, tarihte de Asr-ı Hâzıra ayrı bir önem atfetmeğe başlamıştır:

"Programımız tarih-i Osmaniyenin Mahmud-ı Sani'den itibaren zamanımıza kadar olan devresine, yani son asra [dairdir].. Vakıa tarihimizin her kısmı, her parçası mühimdir, müfiddir. Fakat bizce devletimizin siyaset-i dahiliye ve hariciyesini bütün

---

[23] Ali Reşad, Fransa İhtilâl-i Kebiri, 1327 (H.), "Birkaç Söz" kısmı, s.2.
[24] A.g.e., s.2.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

incelikleriyle bilmeğe mecbur olan memuriyn-i hükümedce bu son kısım cümlesinden haiz-i ehemmiyetdir. Evet, bu bahsin güzelce bilinmesi bütün memuriyn-i Osmaniye için elzemdir."[25] Ali Reşat'a göre, bu zorunluluğun Maarif-i Umumiye Nezareti dışında, örneğin Maliye Nezareti tarafından da anlaşılmış olması çok sevindiricidir: " Teşekkür olunur ki hükümet-i hazıramız, bilhassa Maliye Nezareti bunun ehemmiyetini bihakkın takdir etmiştir. İlk önce Maliye müfettişliklerine intihab olunacak zevat için tertib edilen imtihan programında "Tanzimat-ı Hayriyye'den Zamanımıza Kadar olan Vaka-i Siyasiye" bahsi görüldü. Sonra Maliye Mektebi'nin programına "Sultan Mahmud-ı Sani Devr-i Saltanatından Zamanımıza Kadar olan Devre-i Tarihiyye" idhal etti. Avrupa'da az çok tahsil gören herkes kendi milletinin tarihini bilir; velev ki dakayık-i siyasiyye ve ictimaiyesiyle olmasın silsile-i vukuat-ı âhireye vakıftır. Bizde mateessüf böyle değildir; tarihimize pek az vukufumuz vardır. Değil bütün tarih-i Osmani'yi, hatta son zamanların vekayi-i siyasiyesini, Avrupa'da yüzlerce, binlerce kitaplara mevzu-u bahis teşkil eden mesail-i azime-i siyasiyemizi bilmeyiz. Hatta diyebilirim ki Maliye müfettişliklerine talib olan pek müsaid zevad en ziyade imtihan programının tarihe müteallik kısmından tehâşi etmişlerdir. Çünkü Tanzimat'tan itibaren bütün vekayi-i siyasiyeyi müteselsil bir suretde, kâffe-i gavamızını anlayacak tarzda bilmiyorlardı; çünkü 1255 tarihinden 1325 tarihine kadar yetmiş senelik tarihimize dair türkçe bir eser bulamıyorlardı. Frenklerin bu devre aid âsar-ı siyasiyesi ise hep "Mesele-i Şarkiyye"ye kendi nokta-i nazarlarına göre yazılmış şeylerdi; bunlar da temin-i maksada kifayet edemiyordu demek oluyor ki bugün herşeyden evvel ve herşeyden ziyade muhtac olduğumuz ma'lûmât tarihimizin bu kısmına müteallik tafsilatdır. Çünkü bu tafsilatın, bu ma'lûmâtın siyasiyat-ı hazıramızla, ahval-i iktisadiye ve ictimaiyemizle münasebat-ı azimesi vardır. Bu müşkilat, bu devre-i azimeyi 30,35 derse sığdırabilmek, âsar-ı mevcudeden bize lâzım olan ma'lûmâtı toplayabilmektir."[26]

Ali Reşat'ın yakınçağ tarihini, Fransız Devrimi'nden yaşanılan güne kadar olan dönem biçiminde tanımladığını daha önce belirtmiştik. Kendisinin, geçmiş olayların tarih biliminin araştırma konusu olabilmesi için 40-50 sene gibi bir müddetin geçmesi

---

[25] Ali Reşad, Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi, 1328 (H.), "Medhal" kısmı, s.3.
[26] A.g.e., s.3-4.

gerektiğine dair bir görüş sahibi olmadığı anlaşılmaktadır. Halkı, ülkeyi ilgilendiren bütün önemli olaylar genel tarihin konusudur. En yakın dönemdeki olaylar dahi –müfredatın da desteğinde– "...vukua gelen hadisat henüz pek yeni ol(sada)... bunları tafsilden ictinab ederek yalnız bazı esaslı noktaları tesbit (ile)..."[27] yetinilerek dahi olsa tarihin konuları içerisine dahil edilmeli, incelenmelidir. Araştırmalar, belgeler çok eksik dahi olsa en azından genel bilgilendirme yolu tutulmalı, güncel gelişmeler tarih biliminin ışığında yorumlanmalı ve öğrenciye aktarılmalıdır.

Şimdi de Ali Reşat'ın yakınçağ tarihi üzerine kaleme aldığı ders kitaplarına değinelim. Ondan önce şunu belirtmeliyiz ki II. Meşrutiyet döneminde mesleki ve yüksek öğrenimin yanı sıra liseler için yazılmış bir çok kitap da, devrimin yeterli olmayan bilimsel koşulları ve eser azlığından ötürü, bilimsel bir kimlikte, tarihe meraklı genel okuyucu kitlesine hitab edebilecek biçimde hazırlanmış ve piyasaya sürülmüştür. Ali Reşat'ın Asr-ı Hâzır tarihi kitapları yanı sıra diğer birçok ders kitabı da bu şekilde düzenlenmiştir.[28] O yüzden bu eserlerin yalnızca okullarda ders kitabı olarak okutulmadığı, genel okuyucu kitlesine de sunulduğu belirtilmelidir.

Ali Reşat'ın "tâli" eğitim (idadi ve sultaniler) için meşrutiyet ve cumhuriyet dönemlerinde, Asr-ı Hâzır Tarihi adı altında üç eser kaleme aldığı görülmektedir. Bunlar, idadi son sınıflar için yazdığı 1327(H.)(1909) ve 1926 tarihli kitaplar ile idadi ve sultaniler için kaleme alındığı belirtilen 1330(H.)(1913) tarihli çalışmasıdır. Anlaşılıyor ki, Ali Reşat Asr-ı Hâzır tarihi derslerinin müstakil olarak okutulmaya başlandığı meşrutiyetin ilânı akabinde, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, yayınlanmış olan kapsamlı eserlerden ilk ikisine imzasını atmıştır.[29] 1327(H.) tarihli ilk eser 411

---

[27] Ali Reşad, Tarih-i Umumi (Sultani 9. sınıflar), Cilt 4, 1339, s.257-258.

[28] Bu bağlamda Ali Reşat'ın Ali Seydi ile birlkte idadiler için kaleme aldığı Tarih-i Umumi (1327 (H.))'nin son sayfasında "Kanaat Kütübhanesi Mekteb Kitablarının Tarih Kısmı" adlı bir reklam listesi bulunmaktadır. Ayrıca yine aynı tarihte kaleme aldığı Fransa İhtilâl-i Kebiri adlı eser Ali Reşat'ın, bu esere yazdığı "Birkaç Söz" kısmındaki ifadelerinden anlaşıldığı üzere hem liseler hem de okuyucu kitle için yazılmıştır. Bundan başka Mülkiye mecmuasının 1909'da yayınlanan 1,4 ve 10 numaralı nüshalarının arka kapaklarında Ali Reşat'ın kaleme aldığı Asr-ı Hâzır Tarihi (1327 H.) adlı kitabın genel bir tanıtımı yer almaktadır. Son bir örnek olarak da Ali Reşat'ın Sultaniler için yazdığı Tarih-i Umumi (4 Cilt, 1330-1339) adlı kitabın, yayıncı Kanaat Kütübhanesinin çıkarttığı Milli Nevsal'de (1340, s.16-17) genel okuyucu kitlesine hitab edecek şekilde kaleme alınmış bir tanıtımı bulunmaktadır.

[29] O dönemde Rüştiyeler için kaleme alınan genel tarih ders kitaplarından biri de Mehmed Eşref'e aittir. İzmir'de 1325 (1909) tarihinde yayınlanan Tarih-i Umumi Dersleri adlı çalışmasının son cildi "Kurun-u Uhrâ ve Asr-ı Hâzır" alt başlığını taşımaktadır. Bu kitap da, konusu hakkında rüşdiyeler için yazılmış ilk tarih kitaplarından biri olsa gerektir. Ancak içeriğine bakıldığında, olayların eski usûle göre, yani padişahların iktidar devirleri çerçevesinde bölümlenerek işlendiği ve özet biçimde anlatıldığı

sayfalık Asr-ı Hâzır Tarihi'dir. Biz bu eserin, sayfaları eksiksiz olan nüshasına ulaşamadığımız ve 1330 (H.) tarihli Asr-ı Hâzır Tarihi ile genel plân bakımından paralellik arzettiği için kullanmadık. Onun yerine 1330 (H.) ve 1926 tarihli eserlerini incelemeğe çalıştık.

Ali Reşat'ın Asr-ı Hâzır Tarihi adını taşıyan kitapları dışında, yine liseler için kaleme aldığı ve dönem dönem okutulmuş olan Umumi Tarih ders kitaplarının son sınıfta görülen ciltleri de, Asr-ı Hâzır tarihi kitapları kadar geniş kapsamlı olmasa dahi aynı konuları ihtiva etmektedir. Sultaniler için yazdığı dört ciltlik Tarih-i Umumi ders kitabının "Kurun-u Cedide evâhiri ve Asr-ı Hâzır"ı konu alan 1339 tarihli son cildi ile yine lise son sınıflar için yazdığı ve 1928- 1929'da iki kez basılan Umumi Tarih (lise üçüncü sınıf) ders kitabı bu kategorideki eserleridir. Buradan şu anlaşılmaktadır ki, değişik dönemlerde geçerli olan müfredatların etkisiyle olsa gerek, adı geçen tarihsel dönemi konu edinen dersler ile ilgili kitaplar zaman içerisinde birkaç değişik adla isimlendirilmiştir. İçerik olarak ise genel anlamda yapısını muhafaza etmiştir. Bundan ötürü, konuyu incelerken mümkün olduğunca geniş ve esnek bir yaklaşım sergilemek doğru olacaktır. Sanırız, Ali Reşat imzalı ilgili kitapların değerlendirmesi, yalnızca Ali Reşat'ın yakınçağ tarihine yaklaşımını değil aynı zamanda o dönemlerin önde gelen ders kitabı yazarlarından olması bakımından, eserleri ile cumhuriyeti ilân eden kadrolar da dahil olmak üzere genç kuşaklara bilimsel ve bilinçsel anlamda yadsınamaz etkilerde bulunmuş olmasından ötürü, özellikle 1908-1930 arasında öğrenim görerek geleceğin sorumlu- yönetici kadrolarını oluşturmuş kuşakların ne gibi bir çağdaş tarih eğitiminden geçtiğine dair de bilgi verecektir.

Öncelikle ilgili kitapların içeriklerini verelim. Alt başlığında "1789'dan zamanımıza kadar" ibaresi bulunan 1330(H.) tarihli, 726+12 sayfalık Asr-ı Hâzır Tarihi, şu ana bölümlerden oluşmuştur:

---

görülmektedir. Bkz. Mehmed Eşref, Tarih-i Umumi Dersleri 3. Cilt(Kurun-u Uhrâ ve Asr-ı Hâzır), Keşişyan Matbaası, İzmir 1325.

1-	Fransa (1789'dan zamanımıza kadar)	s.3-263
2-	İtalya	s.264- 279
3-	Almanya	s.280- 305
4-	Avusturya ve Macaristan	s.306-310
5-	Rusya	s.311- 337
6-	İngiltere	s.338-361
7-	Avrupa ve Müstemlekatı	s.362-412
	[İngiliz Müstemlekatı	(s.362-378)
	Fransız Müstemlekatı	(s.379-403)
	Alman Muhacereti ve Ticareti]	(s.404-412)
8-	Sanayi ve Ticarette Terakkiyat-ı Cedide	s.413-431
9-	Terakkiyat-ı Edebiyye ve İlmiyye	s.432-466
10-	Şimali Amerika Hükümât-ı Müttehidesi	s.467-486
11-	Aksa-yı Şark	s.487-512
12-	Devlet-i Osmaniyye	s.513-726

Alt başlığında "Kurun-u Cedide evâhiri ve Asr-ı Hâzır: Sultan Ahmed-i Salis'in Cülusundan Zamanımıza Kadar Tarih-i Osmani, Onsekizinci ve Ondokuzuncu Asırlarda Avrupa, Asya ve Amerika" ifadesi bulunan 1339 tarihli. 588+4 sayfalık Tarih-i Umumi (dördüncü cilt) kitabı şu ana başlıklardan oluşmaktadır:

1-	Devlet-i Osmaniyye		s.3-273
	[-Devr-i Ricatın devamı		s.3-70
	-Teceddüd ve Islahat Devri		s.71-236
	-Meşrutiyet devri		s.237-256
	-Harb-i Umumi ve ...Büyük Zafer..]		s.257-273
2-	Avrupa:		s.274-588
	2.1-	Onsekizinci Asırda Avrupa	(s.274-347)
	2.2-	Onsekizinci Asırda Siyaset-i Hariciye	(s.348-393)
	2.3-	Ondokuzuncu Asrın Nısf-ı Evvelinde Avrupa	(s.394-486)
	2.4-	Milli İttihadlar	(s.487-513)
		[-İtalyan İttihadı	(s.487-495)
		-Alman İttihadı	(s.496-503
		-Fransa ve Almanya Muharabesi	(s.504-510)
		-Yeni Balkan Hükümetleri]	(s.511-513)
	2.5-	Avrupa Devletlerinin Müstemlekat Siyasetleri	(s.514-533)
		[-Aksa-yı Şark]	(s.526-533)
	2.6-	Ondokuzuncu Asrın Sonlarında Avrupa	(s.534-574)
		[-...Şimali Amerika Hükümât-ı Müttehidesi]	(s.567-574)
	2.7-	Harb-i Umumi ve Netayici	(s.575- 588)

Cumhuriyet döneminde basılan 1926 tarihli, 472+2 sayfalık Asr-ı Hâzır Tarihi'nin, müfredatdaki değişiklikler sonucu Viyana Kongresi'nden başlayarak yaşanan güne kadarki önemli olayları irdelediği; 1330 (H.) tarihli kitaba göre sayfa sayısındaki azalmaya ve içerikteki değişikliğe karşın özünden bir şey yitirmediği, aksine bazı bakımlardan yenileştirildiği görülmektedir. Şimdi de, ana başlıklarıyla bu eserin içeriğini verelim:

1-	Viyana Kongresi ve Bu Kongreden Sonra Avrupa	s.3-16
2-	Fransa'da Restorasyon ve Lui Filip Hükümeti	s.17-53
3-	İngiltere: 1848 Senesine Kadar	s.54-69
4-	Ondokuzuncu Asrın Birinci Nısfında Avrupa'da Harekât-ı Fikriyye	s.70-87
5-	Fransa'da İkinci Cumhuriyet ve İkinci İmparatorluk	s.88-105
6-	Milli İttihadlar	s.106-126
	[1-İtalyan İttihadı	(s.106-114)
	2- Alman İttihadı	(s.115-120)
	3- Fransa- Almanya Harbi]	(s.121-126)
7-	Ondokuzuncu Asırda Türkiye	s.127-232
8-	Ondokuzuncu Asrın İkinci Nısfında Avrupa	s.233-270
9-	[1-Ondokuzuncu Asrın İkinci Nısfında Harekat-ı Fikriyye	s.271-282
	2-Sanayi ve Ticarette Yeni Terakkiyat]	s.282-296
10-	Avrupa Müstemlekatı	s.297-350
11-	Şimali Amerika Hükümât-ı Müttehidesi	s.351-366
12-	Medeniyet-i Hazıranın Umumi Vasıfları	s.367-421
13-	Yirminci Asırda Türkiye	s.422-472

Asr-ı Hâzır Tarihi derslerinin 1922- 1928'ten itibaren müfredattan çıkarılmasının ardından, ilgili konuların biraz daha özetlenmiş biçimlerinin yer aldığı umumi tarih dersleri için Ali Reşat'ın kaleme aldığı ve 1928-1929'da iki kez basılan Umumi Tarih (Lise üçüncü sınıf) kitabının içeriğini de ana başlıkları ile buraya almayı uygun bulduk. 1929'daki ikinci baskısında 319 sayfa olarak yayınlanan ve bazı bölümlerinin 1926 tarihli Asr-ı Hâzır Tarihi'nden aynen alıntılandığı görülen Umumi Tarih kitabı şu ana başlıklardan oluşmaktadır:

1-	Asr-ı Hâzırı İhzar Eden Amiller	s.1-9
2-	Yeni Demokratik Devletler	s.10-58
	[-...Fransa Büyük İhtilâli]	s.17-58
3-	Ondokuzuncu Asır Bidayetinde Türkiye	s.59-77
4-	Viyana Kongresi ve Kongreden Sonra Avrupa	s.78-87
5-	Viyana Kongresi'nden Sonra Türkiye	s.88-107
6-	Restorasyon Devrinde Fransa ve İngiltere	s.108-117
7-	Ondokuzuncu Asrın Birinci Nısfında Sınai İnkılâb	s.118-123
8-	Fransa'da 1830 İhtilâli	s.124-140
9-	Fransa'da ve Başka Memleketlerde 1848 İhtilâlleri	s.141-147
10-	Fransa'da İkinci Cumhuriyet ve İkinci İmparatorluk	s.148-158
11-	1848'den sonra Milliyet Fikirlerinin Tezahürleri	s.159-173
	[-Alman İttihadı	(s.165-169)
	-Fransa- Almanya Harbi]	(s.170-173)
12-	Kırım Seferi	s.174-183
13-	Tanzimat Devri	s.184-188
14-	Ondokuzuncu Asrın İkinci Nısfında Rusya	s.188-191
15-	Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu	s.192-195
16-	Almanya İmparatorluğu	s.196-200
17-	Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet	s.201-204
18-	İngiltere	s.205-210
19-	İspanya (ve İsviçre)	s.211-217
20-	Ondokuzuncu Asrın İkinci Nısfında Avrupa'nın Sanayi, Ticaret ve Fikir Sahasında Terakkiyatı	s.218-237
21-	Avrupadan Başka Kıtalarda Avrupalılar	s.238-266
	[-...Afrika'nın Zaptı ve Taksimi	(s.241-253)
	-Asya'da Avrupa Hükümetleri]	(s.253-266)
22-	Tanzimat'tan Sonra Osmanlı İmparatorluğu	s.267-289
23-	Umumi Harp	s.290-300
24-	Türkiye Cumhuriyeti	s.301-315
25-	Avrupa'da Yeni Devletler ve Yeni Teşkilat, İctimai ve İktisadi Tahavvüller	s.316-319

Görüldüğü gibi gerek Asr-ı Hâzır tarihlerinin, gerekse diğer eserlerin bölümlemeleri –bazı alt başlıklar hariç– birbirinden farklıdır. Bu farklılıkların birinci nedeni zaman içerisinde müfredatlarda yapılan değişiklikler olsa gerektir. Bunun yanı sıra, gelişmeleri çok yakından izleyen Ali Reşat'ın da eserlerinin içeriğini yenileştirmiş olduğu muhakkaktır. Daha doğru bir ifade ile şöyle söylenilebilir. Asr-ı Hâzır tarihi ve umumi tarih derslerinin, müfredatın sağladığı hareket serbestiyeti ile çağdaşı izleyen esnek bir yapıda düzenlenmiş olması, ders kitabı yazarlarına geniş bir hareket alanı tanımış, Ali Reşat da bu olanaktan kendi dönemi içerisinde bilimsel anlamda istifade eden yazarların başında gelmiştir. Burada dikkat çekici bir örnek üzerinde durmak istiyoruz. Ali Reşat'ın 1339 tarihli Tarih-i Umumi'sinde (dördüncü cilt), Milli Mücadele işlendikten sonra, o sıralarda sonuçlanmakta olan Lozan Konferansı hakkında şu satırlara yer verildiği görülmektedir:

"-Lozan Konferansı: Mudanya Mütarekesinin akdinden sonra müzakerat-ı sulhiyye için İsviçre'nin Lozan şehrinde bir konferans akdi takarrür etti. Konferans 20 Teşrin-i Saniden 6 Şubat tarihine kadar müzakeratda bulundu. Neticede ta'lîk edildi. Sulhun akdi mümkün olamadı. Konferans ikinci defa olarak 1339 Nisan'ında tekrar açıldı. Bu kitabın tab'ı sırasında müzakerat hitam bulmuş ve sulh muahedesinin 24 Temmuz'da imzalanması takarrür etmiş idi. Bu suretle Türk milleti asgari metâlibini hâvi olan Misak-ı Milli dahilinde âmalinin tahakkukunu görmüş ve tamamen müstakil, mukadderatına hakim bir kuvvetli hükümet tesis etmiş oluyor idi."[30] Bu satırlar, Ali Reşat'ın olayları ne derece yakından takip ederek kitaplarına yansıttığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Ancak şunu da ilâve etmeliyiz ki benzer durumlar, dönemin diğer bazı tarih yazarları ve eserleri için de söz konusudur. Örneğin, Ahmet Refik tarafından "İbtidailerle liselerin altıncı sınıflarına mahsus.." olarak kaleme alınan ve Ali Reşat'ın yukarıda alıntı yaptığımız 1339 tarihli Tarih-i Umumi (Dördüncü cilt) adlı eserinden birkaç ay sonra basıldığı anlaşılan "Tarih Dersleri : Umumi Tarih (Kurun-ı Cedide, Asr-ı Hâzır)" ders kitabında da –eserin

[30] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 4. Cilt, (Sultani 9. sınıf), 1339, s.273.

ilkokullar için hazırlanmış olmasından dolayı doğal olarak daha özet biçimde işlenmiş olmakla birlikte– konular Lozan Antlaşması'na kadar getirilmektedir.[31]

Cumhuriyet döneminde kaleme alınmış tarih ders kitaplarında da çağdaş gelişmelere yer verildiği görülmektedir. Örneğin Ali Reşat'ın 1340 tarihli yeni müfredat programına göre, aynı yıl, ortaokullar ve dengi kız-erkek öğretmen okulları için hazırladığı Yeni Tarih-i Umumi (Üçüncü cilt) ders kitabındaki en son konular "Halifeliğin İlgası" ve "Bugünkü Türk Âlemi"dir.[32]

Ali Reşat'ın liseler için kaleme aldığı son tarih kitabı Umumi Tarih (lise üçüncü sınıf) in, yirmibeşinci ve son bölümü "Avrupa'da Yeni Devletler ve Yeni Teşkilat, İctimai ve İktisadi Tahavvüller" konusuna ayrılmıştır.[33] Birinci Dünya Savaşı sonrasında çehresi değişen dünyanın yeni dengelerinin özetlendiği dört sayfalık bu bölümde gerçekten dikkat çekici bilgiler verilmektedir: "Umumi Harbin neticesi olan buhran henüz tamamen zail olmamıştır. Avrupa henüz hal-i tabiisini bulmamıştır." diyen Ali Reşat, savaş sonrasında imzalanan antlaşmaların neden olduğu hoşnutsuzluk ile yeni kurulan devletleri özetledikten sonra en önemli ve devamlı gelişmelerin, Orta Avrupa ve Baltık civarının küçük ülkelere bölünmesi. Rusya'da komünist bir cumhuriyetin kurulması, Almanya'da ise demokratik cumhuriyetin ilân edilmesi olduğunu vurgulamaktadır. Yeni küçük devletlerin "milliyet" prensibinin tahriki ile meydana çıktığını, bu gelişmenin ise siyaset, sınır güvenliği ve ekonomi konularında yeni birçok sorunu doğurduğunu belirtmektedir. Savaşın en büyük buhrana Rusya'da yol açtığını, 1917'de Bolşeviklerce siyasi, ekonomik ve sosyal düzenin değiştirilerek "Sınıflar mübarezesi prensibine ve bunun mantıki neticesi olan proleterya diktatörlüğüne..." dayanan Sovyet Şûrâlar Kongresi'nin önderliğinde –1918 anayasasına göre– Rusya Sovyetleri Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ifade etmektedir. Bu konuyu da önemli noktalarıyla özetleyen Ali Reşat son olarak 1919 anayasası ile ilân edilen Almanya Cumhuriyeti'ne değinmekte, kadınlar dahil herkesin genel oy hakkına sahip

---

[31] Ahmed Refik, Tarih Dersleri: Umumi Tarih (Kurun-u Cedide, Asr-ı Hâzır) (İbtidailerle liselerin 6. sınıflarına mahsus), İstanbul 1339-1923, s.127.

[32] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 3. Cilt (Ortaokul 3. sınıf), 1340, s.449-453.

[33] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.316-319. Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti tarafından yazdırılan 4 ciltlik Tarih'in son cildi "Türkiye Cumhuriyeti"nde de benzeri bölümlemelerin yapıldığı görülmektedir. (Tarih, 4. Cilt, (Ortaöğretim için), 1931, s.2-7)

bulunduğu bu demokratik cumhuriyetin yapısı hakkında bilgi vermektedir.[34] Aynı kitabın "Umumi Harp"i konu alan yirmi üçüncü bölümünün son alt başlığı "Cemiyet-i Akvam"a ayrılmıştır. Ali Reşat, Amerikan başkanı Wilson'ın önderliğinde, Birinci Dünya Savaşı gibi topyekün yıkıcı bir harbin yeniden yaşanmaması için "... beynelmilel münasebat tarihinde yeni bir devre açmağa medar olacağı ümid edile(rek)"[35] 1919'da oluşturulmuş olan Cemiyet-i Akvam hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Örgütlenme yapısı ilgili bölümleriyle çalışma mekanizması üzerinde durduktan sonra teşkilatın barışı sağlamak yolunda, değişik sebeplerden ötürü istenen başarıyı elde edemediğini vurgulamaktadır. Bu bölümde ciddi eleştiriler yöneltildiği görülmektedir. Buna göre başarısızlığın esas nedeni, silahsızlanmayı sağlamak, olaylara müdahale edecek uluslararası bir silahlı güç oluşturmak ve barışı bozan ülkelere yaptırımlar uygulamak gibi önemli işleri yapacak irade ile yasal müeyyide desteğinden yoksun olunmasıdır. Buna bir de Amerikan Parlamentosu'nun kararı uyarınca Wilson'un, örgüte verdiği desteği geri çekmesi eklenince, başta büyük umutlarla oluşturulmuş olan Cemiyet işe yararlığını büyük ölçüde kaybetmiştir. Ali Reşat, Cemiyet-i Akvam hakkındaki görüşlerini, yaşanan gün ve gelecek ile de bağlantılı olan şu objektif değerlendirmeyle sonlandırmaktadır: " Bununla beraber Cemiyet-i Akvam sulhun aktinden beri birçok meselelerde faidesi görüldü ve belki de birkaç defa harbe mâni oldu. Eğer bütün milletler Cemiyet-i Akvam'ın kararlarını hüsn ü niyetle kabul edcek olursa ancak o zaman harbin önü alınmış olabilir. Fakat dünyanın hal-i hazırı bu zamanın henüz çok uzak olduğunu gösteriyor."[36]

Bu ve benzeri bilgiler, Ali Reşat'ın 1920'ler dünyasını ne kadar yakından izlediğini ve öğrencisine aktardığını göstermektedir. Benzer bir durum, aynı yıllarda ilkokullar için kaleme aldığı İlk Mekteplere Tarih Dersleri (beşinci sınıf) kitabında da gözümüze çarpmaktadır. Bu eserin onbirinci ve son kısmı "Bugünkü Dünyaya Umumi Bir Nazar" adını taşımakta, ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa, Asya ve Amerika'sıyla dünyanın arzettiği yeni durum, doğal olarak daha özet biçimde izah edilmekte, hatta Avrupa'nın beş zümreye ayrıldığı ifade edilerek bunlara da birer

---

[34] Ali Reşad, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.316-319.
[35] A.g.e., s.299.
[36] A.g.e., s.300.

paragrafta değinilmektedir. Yani özet dahi olsa ilkokuul öğrencisi de son gelişmeler hakkında bilgilendirilmeğe çalışılmaktadır.[37]

Şimdi Ali Reşat'ın yakınçağ tarihini irdelerken üzerinde önemle durduğu konular hakkında bilgi verelim.

a- Fransız Devrimi ve Önemi

İlkin yine müfredatların ilgili bölümleri hakkında birkaç söz söyleyelim. Farklı dönemlerde geçerli olmuş ve zaman içerisinde değişime uğramış tarih müfredatlarına göre yakınçağ tarihi konuları değişik tarihler baz alınarak başlatılmış gözükmektedir. 1909 ve 1913 tarihlerinde basılan Asr-ı Hâzır tarihlerinin Avrupa tarihine ilişkin ilk konuları Fransa ve Fransız İhtilâli iken 1926 tarihli kitabındaki ilk konu Viyana Kongresi'dir. 1929 tarihli Umumi Tarih(lise üçüncü sınıf)'te ise yeniden 18. asra dönüldüğü ve ilk konularda Fransız Devrimi'nin ayrıntılı biçimde işlendiği görülmektedir. Müfredatlardan kaynaklanan ve büyük olasılıkla liselerde görülmekte olan tarih derslerinin içeriklerinin zamanla, örneğin kimi konuların alt sınıf programından çıkartılıp bir üst sınıfa dahil edilmesi suretiyle değişime uğramış olmasından ötürü ortaya çıkan bu değişikliklere karşın yakınçağ tarihinin genelde Fransız Devrimi ile başlatıldığı ve Ali Reşat'ın da bu temelden hareket ettiği görülmektedir. Kendisinin ifade ettiği üzere, yeniçağın "Asr-ı Hâzır" olarak isimlendirilen son kısmının başlangıcı Fransız Devrimi'dir. Ali Reşat'ın "..Röforma'dan sonra, tarihin en mühim vak'asıdır."[38] dediği Fransız Devrimi'ni hazırlayan etkenler hakkında söyledikleri üzerinde duralım. Dolayısıyla bunlar, aynı zamanda Asr-ı Hâzırı da biçimlendiren sebeplerdir.

---

[37] Ali Reşat, İlk Mekteblere Tarih Dersleri, (5. sınıf) 1929, s.281-287. Ahmed Refik'in Ali Reşat'ın bu kitabının birinci baskısı ile aynı yılda (1928) yayınlanan Çocuklara Tarih Bilgisi (İlkokul 5. sınıf) adlı kitabında da son bölüm "Bugünkü Dünyaya Bir Nazar" adını taşımaktadır. Ancak onun, siyasal gelişmelerden çok teknik ve ticari alanlar ile ulaşım sahasında meydana gelen gelişmeleri, resimlerle destekli olarak kısaca konu ettiği görülmektedir. Bkz. Ahmed Refik, Çocuklara Tarih Bilgisi (İlkokul 5. sınıf) İstanbul 1928, s.172-175.

[38] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi, 2. Cilt (Sultani 11. sınıf), 1333, s.636. Şerif Hulusi, 1940'ta kaleme aldığı satırlarında; Otto Hachtmann'ın türkçeye batı dillerinden çevrilmiş eserlerin dökümünü çıkardığı çalışması Europäische Kulturein flüsse in der Türkei'da (Die Welts des İslâms. Bd. 6, 1918, No 1'den ayrı basım, Leipzig, 1918), son dönem Osmanlısı üzerindeki Avrupa kültürü etkisini irdelediğini söylemektedir. Buna göre "Avrupalılaşmaya başlayan Türk cemiyeti... en çok Fransız İhtilâli'yle ve Fransız İhtilâli'ni hazırlayan fikirlerle meşbû' ol(muştur)." Şerif Hulusi "Tanzimat'tan Sonraki Tercüme Faaliyeti", Tercüme, Cilt 1, Sayı 2, 19 Temuz 1940, s.287.

Ali Reşat'ın 1789 Devrimini hazırlayan etkenleri siyasal, düşünsel ve ekonomik plânda irdelediği görülmektedir. Buna göre, birbirine organik bağlarla bağlı bulunan bu unsurların biçimlendirdiği onsekizinci yüzyıl ortamında yetişen ünlü Fransız filozofların, gelişimini uzun evrimsel bir çizgide sürdürerek belirli bir düzeye ulaşmış olan İngiltere örneğini de güncelleştirmek suretiyle, Fransa'nın içinde bulunduğu kötü durumu betimledikleri tablo 1789'a nasıl ulaşıldığını açıkça gözler önüne sermektedir. O yüzden 1789'a nasıl gelindiğini irdelemeden Fransız İhtilâli ve sonuçlarını kavramanın da olanağı yoktur. Burada sözü Ali Reşat'a bırakalım:

"Asr-ı Hâzırı İhzar Eden Âmiller:

-Onsekizinci Asırda Hükümet Hakkındaki Fikirler: Kurun-u vustada ve onsekizinci asıra kadar kurun-ü cedidede Avrupa'nın her tarafında halkın hükümet hakkındaki fikirleri hiç değişmemişti. Herkes kral ile vükelâsına körü körüne itaat etmeye alışmıştır. Hükümetin nüfuz ve iktidarına hudud olmaz, hükümetin icraatını hiç kimse teftiş edemez, hükümet her istediğini yapar, keyfine göre ilân-ı harp eder, istediği kadar vergi alır, varidât-ı umumiyeyi hiç kimseye danışmadan sarf eyler, hiç kimseye hesap vermez, tebaasından istediğini tevkif ettirip hapishaneye atar, istemediği kitapları tab'-ı neşirden men edebilir zannolunurdu. Bundan başka bir tarz-ı idare hatıra getirilmezdi. İnsanların mensub oldukları ailelere göre hukukça müsavi olmamaları, zadegân ile ruhbanın vergilerden müstesna olmaları, askeri ve mülki memuriyetlerin yalnız bunlara hasredilmesi muhikk görülürdü. Ahali arasında birçok imtiyazlara mâlik bir sınıf bulunması pek tabii gelirdi. O zaman umumen kabul edilen bir fikre göre bir hükümetin dahilinde yalnız bir din bulunabilirdi. Kilise herkesin itikadına müdahale edebilirdi. Bir katolik memleketinde bütün tebaanın katolik mezhebinin bütün usûl ve itikadatına riayet etmesi lâzım gelirdi. Hükümetçe kabul edilmiş olan dinin ahkâmına riayet etmeyenler âsi addedilirler, takibat-ı kanuniyeye düçar olurlardı. Hükümet ile kiliseden her ikisinin de nüfuz ve iktidarı namahdud ve mutlak idi. Tebaayı daire-i itaatte tutmak için hükümet ve kilise birbirlerine yardım ederlerdi. Hükümet ahaliyi kiliseye gitmeye icbar eyler, rahipler de krala Allah'ın timsali nazarıyla bakılarak bütün emirlerine bilâitiraz itaat edilmesini va'z ve nasihat ederlerdi. Taraf-ı ilâhiden krallara bazı hukuk ihsan buyurulmuş olduğuna inanırlardı. Bu efkâr-ı kadime bütün mekteplerde tâlim edilirdi. 18inci asrın sonlarına kadar bütün

Avrupa akvamının tarz-ı hükümetleri bu esas üzerine mübteni idi. Yalnız İngiltere müstesna bir vaziyette idi.

-Yeni Fikirler: Hükümet hakkındaki yeni fikirler 17nci asırda İngiltere'de taammüm etmeye başlamıştır. O asırda vukua gelmiş olan 1648 ve 1688 inkılâpları neticesinde İngiltere'de başka memleketlerde olduğu gibi müstebit bir kral yerine nüfuz ve iktidarı millet meclisi ile tahdit edilmiş bir hükümdar bulunuyordu. Din ve siyaset hakkındaki fikirler değişmişti. Yeni fikirlere sahip olanlara göre hakk-ı hükümet yalnız krala değil millet tarafından intihab edilmiş meclise aitti. Hükümet efradın dini itikadına müdahale edemez idi; her şahıs din ve mezhebini intihabta serbestti. Lok (Locke) isminde bir İngiliz tabibi 1688 inkılâbından evvel neşrettiği iki eserde bu yeni fikirleri teşrih ve izah etmişti. Efkâr-ı cedidenin taammümü üzerine 18inci asırda İngiltere kralları parlamentoyu her sene ictimaa davet etmeğe mecbur oldular. Hatta parlamentoda ekseriyeti haiz olan fırkanın reisini başvekil yapmağa ve onu diğer refiklerini intihabdan serbest bırakmağa başladılar. Bu suretle teşekkül eden heyet-i vekile, icraatı parlamentoca kabul ve tasdik edildiği müddetçe, iktidar mevkiinde kalırdı. Hakikat-ı halde İngiltere'yi idare eden heyet-i vekile yahut kabine idi. Hükümet krala değil, parlamentoya tâbi idi. Bu suretle 19uncu asırda başka milletlerden birçoğunun kabul edecekleri yeni bir hükümet şekli, parlamenter hükümet (gouvernement parlamentair) usûlu tesis etmeye başlamıştır. Bu hükümet şekli Avrupa'nın diğer memleketlerinde, bilhassa Fransa'da münevver fikirlilerin hayret ve takdirini celbediyordu. Fakat Fransız müelliflerinin en ziyade hayran kaldıkları cihet İngiltere'de efradın nail oldukları hürriyet idi. Vakıa İngiltere'de İngiliz katolikleri siyasi hukuka sahip değildiler; fakat dinlerine hiç kimse karışmıyordu. Protestanlara gelince; İngiltere'de protestanlığın yirmi kadar muhtelif mezhepleri bulunduğu halde, hepsi tam bir hürriyete nail olmuştur. İngiltere'de bir hakimin esbab-ı mucibeye müstenid emri olmadıkça kral bile hiç kimseyi tevkif ettiremezdi. Hiç kimse bir mahkeme huzurunda mahkum olmadıkça hapishaneye gönderilemezdi. İngiliz hakimleri fevkalade doğrulukları, bitaraflıklarıyla şöhret kazanmışlardı. Fakat bu hakimler on iki vatandaştan mürekkeb bir jury (jüri) tarafından mücrimiyet kararı verilmedikçe hiç kimseyi mahkum edemezlerdi. Her bir İngiliz doğrudan doğruya bir arzuhal ile parlamentoya müracat edebilirdi. İngiltere'de

herkes kanuna mugayır olmayan şeyleri serbestçe yazar, serbestçe neşredebilirdi. Dini ve siyasi meseleleri münakaşa ve müzakere için serbestçe toplanılabilirdi. Başka memleketlerde ahval büsbütün mâkus olduğu için Monteskiyö'nün o zaman yazdığı şu sözler Fransızlar arasında büyük bir hayret uyandırmıştı: "İngiltere'de bir insanın isterse başındaki saçlar kadar çok düşmanı olsun, hiç kimse kendisine fenalık edemez.

-Onsekizinci Asrın Büyük Müverrihleri: Fransa'da okur yazar kimselerin hepsi Ondördüncü Lui zamanında esareti hiç şikayet etmeden kabul ettiği halde Onbeşinci Lui zamanında yavaş yavaş yeni fikirler taammüm etmeye başlamıştı. Bu babdaki umumi hissiyata tercüman olan müellifler yetişti. 17nci asırda pek iyi müellifler yetiştirmiş olan Fransa 18inci asırda daha mühim, daha çok müellif yetiştirmiştir. Fakat evvelkiler siyasi meseleler hakkında hiçbir şey yazmadıkları halde 18inci asır müellifleri, bilakis, en ziyade bu meselelerle meşgul olmuşlardır. Volter (Voltair(e)) ve Monteskiyö (Montesquieu) adlı iki müellif İngiltere'ye giderek orada hükümetin efrada verdiği hürriyete hayran olmuşlardır. Fransa'ya avdet ettikleri zaman neşreyledikleri kitaplar ile İngiliz efkâr-ı cedidesini Fransızlar'a anlatmışlardır. Bu müelliflerin ikisi de büyük bir şöhret kazanmıştır. Namları yalnız Fransa'da değil. dünyanın her tarafında maruftur. Bunlardan sonra diğer müellifler daha yeni efkâr serdeylemişlerdir. Bunların, yani siyasiyat ve ahlâka müteallik mesail ile iştigal eden müelliflerin kâffesine o zaman (filozof) denilmiştir."[39]

Burada Ali Reşat'ın Fransız Devrimi üzerine söylediklerini ayrıntılardırmadan önce bazı noktalar üzerinde durmak gerekmektedir. Bilindiği gibi ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı için iç ve dış etmenlerin yönlendiriciliğinde birbiri ardısıra girişilen reform hareketleri dönemidir. Bu yenileşmeler içerisinde Osmanlı'nın üçyüz yılı aşkın bir süredir yakın ilişkide bulunduğu Fransa'nın ayrı bir konumu olduğu bilinmektedir. Tanzimat'ın açtığı yolda ilerlemeye çalışan Osmanlı devletinin insan ve yurttaş hakları alanında en güçlü etkileşimi yaşadığı dönem ise şüphesiz II. Meşrutiyet'tir. Aslında ondokuzuncu yüzyılın Tanzimat döneminden itibaren tercüme ya da telif yoluyla kaleme alınmış bazı kitaplarda Fransız İhtilâli ile İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi konusunun irdelenmeye başlandığı görülmektedir. Bu dönemde, konuyla ilgili ilk

[39] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.1-4.

bilgilerin verildiği kitap Cevdet Paşa'nın Tarih-i Cevdet'inin 6. cildidir.[40] Fransız İhtilâli'nin ayrıntılandırıldığı ilk çalışma ise (Mizancı) Mehmed Murad'ın 1299 (H.) tarihli Tarih-i Umumi'sinin 6. cildidir.[41] Bunlardan başka içerisinde kısa bilgilerin bulunduğu, örneğin Mehmed Ali Aynî'nin Ernest Lavisse'den çevirerek 1317 (H.) tarihinde yayınladığı Küçük Tarih[42] gibi birkaç kitap daha yayınlanmıştır. Fakat Fransız İhtilâli üzerine esas önemli yayınlar, 1908 sonrasında, 1789 ile 1908 devrimleri arasında amaç ve sonuçları itibariyle bir paralellik kurma, tarihsel anlamda bir özdeşlik yakalama çabasının da etkisi ile gündeme gelmeye başlamıştır.[43] Ali Reşat da Abdurrahman Şeref, Diran Kelekyan ve Ahmed Şuayb gibi birkaç isimle birlikte bu dönemin öncü kalemleri arasında yer almaktadır. Abdurrahman Şeref'in Darülfünun'da verdiği Tarih-i Osmani ve Düvel dersi ile Diran Kelekyan'ın Mülkiye ve Harbiye gibi yüksek okullarda okuttuğu Tarih-i Siyasi derslerinde Fransız İhtilâli'ni ayrıntılarıyla işledikleri görülmektedir. Bu bağlamda Abdurrahman Şeref'in ders notlarından, öğrencileri tarafından 1329 (H.) (1911) de kitaplaştırılmış olan 479 sayfalık Tarih-i Asr-ı Hâzır'ın (1. cild) 409 sayfalık büyük bölümü, öncesi ve sonrasındaki döneme etkileri ile Fransız İhtilâli'ne ayrılmıştır.[44] 1330 (H.) (1912) de Diran Kelekyan'ın okuttuğu ders notlarından hareketle kitaplaştırdığı Ondokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa adlı 656 sayfalık çalışmasının 577 sayfalık kısmında yine Fransız İhtilâli konu edilmektedir.[45] Meşrutiyetten hemen sonra diziyazı biçiminde de Fransız Devrimi üzerine önemli çalışmaların kaleme alındığı

---

[40] Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet (6. Cilt), 2. Tab, Dersaadet 1309, ("Fransa İhtilâli'nin Keyfiyet-i Zuhuriyetle Bazı Vukuat-ı Müteferriası." (s.159-203)).

[41] Mehmed Murad, Tarih-i Umumi (6. Cilt), İstanbul 1299 (H.) ("29. Fasıl: İnkılâb-ı Kebir ve Napoleon Bonapart" s.176-300; "30. Fasıl: Ahvâl-i Âhire" s.301-396).

[42] Ernest Lavisse, Küçük Tarih (tercüme eden: Mehmed Ali Ayni) Kastamonu 1317 (H.), ("Dördüncü Bab: Asr-ı Hâzır. Birinci fasıl: Fransa Ahvali" s.138-143; "İkinci Fasıl: İmparatorluk Muharebatı" s.143-155). Ayrıca Tasvir-i Efkâr gazetesinde (1862) Fransız Devrimi ile doğurduğu yeni kavramlar hakkında bilgiler veren kayda değer yazılar yayınlandığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Toprak, "Eski Türkçe Yazınımızda Fransız Devrimi" Yayın Dünyasında Çerçeve (200. Yılında Fransız Devrimi), Cumhuriyet Kitap Kulübü Yayını, Temmuz-Ağustos 1989, Sayı 46+47, s. 13-14; Tevfik Çavdar, "Osmanlı Gözüyle Fransız Devrimi" 1789'dan 1989'a Fransız Devriminin İkiyüzüncü Yılı. Cumhuriyet Gazetesi eki 09.06.1989, s.13 (12-13); Tevfik Çavdar, "Mizancı Murat Bey'in "Tarih-i Umumi"sinde Fransız İhtilâli"", Tarih Toplum, Cilt 12, Sayı 68, Ağustos 1989, s.38-40.

[43] Bkz. Ali Reşad, Fransa İhtilâl-i Kebiri, 1327 (H.), ("Birkaç Söz" kısmı, s.2); Mufassal, Musavver Fransa İhilâl-i Kebiri Tarihi, 1. Cilt, 1331 (H.), s.95.

[44] Bkz. Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih-i Asr-ı Hâzır (Zabt ve neşredenler, Mehmed Zekâi, H. Mehmed Kâmil), İstanbul 1329 (H.), 479 sayfa.

[45] Diran Kelekyan, Ondokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, Dersaadet, 1330 (H.), 656 sayfa.

bilinmektedir. Bunlardan şüphesiz ki Ahmed Şuayb'ın, kurucuları arasında yer aldığı Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'nın, tesbit edebildiğimiz kadarıyla 1 ile 21. nüshaları arasında toplam 3 kısım ve 14 bölümden oluşan diziyazı halinde kaleme aldığı ve 1910'daki ölümüne dek yayınlanmış olan "Fransa İhtilâl-i Kebiri" adlı ayrıntılı çalışması başta gelmektedir.[46]

Osmanlı'da, monografik anlamda Fransız İhtilâli üzerine yazılmış ilk eser Ali Reşat'ın imzasını taşımaktadır. Türkçede Fransız Devrimi'ni konu alan bu ilk çalışma tercüme yoluyla oluşturulmuştur. 1327 (H.) tarihli 184 sayfalık eser Ali Reşat'ın Mercan İdadisinde verdiği Tarih-i Umumi derslerinin Fransa İhtilâli'ni konu alan kısmının kitaplaştırılmış biçimidir. Ali Reşat kitabını, "Fransa'nın en güzide müverrihlerinden biri..." diyerek ismini belirtmediği bir yazarın eserinden tercüme etmiş ve yayınlamıştır.[47] Başlığının altında "Fransa İnkılâb-ı Kebiri'nin esbab-ı mucibesi ile edvar-ı evveliyesinden, o zaman teşekkül eden fırak-ı siyasiyenin icraat ve münazaatından bahistir." İfadesi bulunan kitap, "İnkılâbdan Evvel Fransa", "Onaltıncı Lui" ve "İhtilâl-i Kebir" olmak üzere üç bölümden oluşmuştur. Eserde devrim öncesi Fransası'nın ekonomik ve sosyal yapısı, halkın çoğunluğunun içinde bulunduğu kötü koşullar monarşik idarenin baskıları özetlendikten sonra, bunun tersine yönetici (asilzade, memur ve ruhban) kesimin rahat koşulları ve kral Onaltıncı Lui'nin yönetimi konu edilmektedir. Aslında Onbeşinci Lui devrinde kendini iyice hissettirmeye başlayan kötü gidişin, sonuçta Onaltıncı Lui'nin başına patlamış olduğu vurgulanmakta; Avusturya asıllı Marie Antoinette'in antipatiliği, hırsı ve devlete müdahalesi, mali koşulların gitgide ağırlaşması, Turgot'nun yarım kalan mâli reform girişimlerinin ardından Necker dönemindeki gelişmeler, yayınlanan hesap cedvellerinin halkın gözünü açmaya başlaması, Etats Generaux'nun toplanışı izah edilmekte; son olarak da ihtilâlin gerçekleşmesi, bundan sonraki aşamalar ile Napolyon devri açıklanmakta; Napolyon'un maceralı bir ömürden sonra 1821'deki ölümüyle birlikte kitap sonlanmaktadır. Ali Reşat'ın kitaba yazdığı önsözün son satırları şunlardır: "... bu dersler yalnız talebeye değil şu devr-i inkılâbımızda tarih-i

---

[46] Ahmed Şuayb, "Fransa İhtilâl-i Kebiri", Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, sayı 1 (Kanun-u Evvel 1324) ve sayı 21 (Ağustos 1326) arasında diziyazı, İstanbul 1324-1326.

[47] Ali Reşad, Fransa İhtilâl-i Kebiri, İstanbul 1327 (H.), "Birkaç Söz" kısmı, s.2.

âleme ve bahusus insaniyeti yeni bir devre-i feyz ve terakkiye isal eden Fransa İnkılâb-ı Kebiri'nin safahât-ı muhtelifesine kesb-i vukuf etmek isteyen kariyn-i Osmaniye'ye faide bahş olur ümidindeyim. Mazhar-ı rağbet olursa aksam-ı mütebakiye de peyder pey neşredilir."[48] Ali Reşat'ın bu öngörüsü doğru çıkacak ve dört yıl sonra 1913'te, ona esas şöhretini kazandıran eserlerden biri olarak Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi (2 cilt)'ni yayınlayacaktır. Birinci cilti 479 sayfa, ikincisi de 437 sayfa olmak üzere toplamda 916 sayfalık adeta dev boyutlu bir hacme ulaşan eser, Tevfik Çavdar'ın, Fransız Devrimi'nin ikiyüzüncü yılı münasebetiyle, ifade ettiği üzere bugüne dek (1989), adı geçen olay üzerine türkçede yayınlanmış en kapsamlı kitap durumundadır.[49] Kanaat Kütüphanesi'nin "Ulûm-u İctimaiyye ve Tarihiyye Kütüphanesi" serisinden basılmış olan kitabın kamuoyunda ne derece yoğun bir ilgi ile karşılandığına en güzel örnek, Kanaat Kitabevinin sahibi İlyas (Bayer)'in 1936 yılında Kitap ve Kitapçılık mecmuasının kendisi ile yaptığı mülâkat esnasında, o tarihe dek yayınladığı eserler içerisinde en çok hangisinin satıldığı yönündeki soruya verdiği cevaptır. Buna göre ilk sırada Ali Reşat'ın Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi yer almaktadır. Daha sonra ise "... Hüseyin Cahit'in Türkçe Sarf ve Nahv'i, Fuat Köprülü'nün Türk Tarihi ve cumhuriyet devrinde de yeni harflerle bas(ılan) kitaplardan Burhan Cahit'in Gazi Mustafa Kemal isimli eseri..."[50] gelmektedir. Ali Reşat'ın bu kapsamlı eseri, daha önce yayınladığı Fransa İhtilâl-i Kebiri'nden farklı olarak, tercüme suretiyle değil, birçok yazarın eserinden, hatta kendisinin de içinde yer aldığı fakat yarım kalmış olan ansiklopedik çalışma Musavver Dairet ül Maarif gibi yerli ürünlerden de istifade edilerek hazırlanmış bir telif çalışmadır. Kitapta, zaman zaman, uzunlu-kısalı açıklayıcı dipnotlara yer verilmiş, ancak bibliyografya kısmı –ki o dönem, eserlerde dipnotlarla birlikte yararlanılan kaynak isimlerinin belirtilmesinin, bilimsel araştırmanın önemli unsuru olarak yeni yeni gündeme gelmeğe başladığı bir dönemdir– düzenlenmemiştir. Bununla birlikte Ali Reşat'ın, Fransız Devrimi üzerine yahut o dönemi de içeren

---

[48] A.g.yer., s.2

[49] Tevfik Çavdar, "Osmanlı Gözüyle Fransız Devrimi", 1789'dan 1989'a Fransız Devriminin İkiyüzüncü Yılı, Cumhuriyet Gazetesi eki 09.06.1989, s.13.

[50] "Mesleğe Hizmet Edenler: Kırk Yıllık Kitapçı!" Kitap ve Kitapçılık, Sayı 1, 1 İkincikanun 1936, s.21-22. (Kanaat Kütübhanesi sahibi İlyas ile yapılan röportaj)

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

eserler kaleme almış olan Michelet, Aulard, Seignobos, Sorel, Taine gibi önde gelen bilim adamlarını yakından izlediği, diğer eserlerinde kullanmış olduğu ifadelerden de anlaşılmaktadır. Eserinde, Onbeşinci Lui devrinden 1803 ortalarına doğru iyice kızışan Fransa-İngiltere ilişkileri ve sıcak çatışma ortamına dek geçen seksen yıllık dönemde, Fransa'da doğup kısa zamanda çok geniş coğrafyaları etkilemeye başlayan siyasal ve sosyo-ekonomik gelişmeleri ayrıntılarıyla irdelemeğe çalışmıştır. Ali Reşat'ın zaman zaman, ihtilâlin çok kan dökülerek yapılmış olması ve dinsel açıdan uygulanan aşırı politikalar gibi bazı noktalarda konuya eleştirel biçimde yaklaştığı görülmektedir. Ayrıca bazı ifadelerinde de tercüme etkisi sezilmektedir. Osmanlılık açısından ise, Napolyon'un Osmanlı karşıtı politikalarının sivri ifadelere yer vermeksizin eleştirilmesi dışında, ihtilâle tepki, topyekün tenkit vb. karşı çıkışlara yer verilmediği dikkati çekmektedir.

Ali Reşat'ın ifade ettiği üzere, 18. yüzyıl Avrupa'da –İngiltere hariç– o döneme dek genel kabul görmüş ve ciddi anlamda sorgulanmamış olan "hükümet-i mutlaka–monarchie absolue"nün[51] temellerinin çatırdamaya başladığı bir dönemdir. Fransa'da halk "ruhban, zadegân, avam"[52] olmak üzere üç sınıftan meydana geliyordu. Onsekizinci asırda dikkat çekmeye başlayan değişim sürecinde, durumu hemen her açıdan had safhada kötüleşmiş, "hürriyet-i şahsiyyeden mahrum olan"[53] sıradan halk kitlelerinin hak ve hukukça ayrıcalıklı konuma sahip asilzade, memur, asker, din adamı, yani yönetici unsurların uygulamalarına karşı, son dönemlerde sayıları artan "inkılâb mübeşşirleri"nin aydınlatıcı önderliğinde bilinçlenmeye başlamışlardır. Fransa'da, devletin en güçlü dönemlerinden biri olan Ondördüncü Lui devrinin ardından yönetsel bazda ortaya çıkan başı bozukluklar Onbeşinci Lui'nin saltanatında iyice kendisini hissettirmeye başlamıştır. Bu kötü gidiş onun ardından tahta geçen, aslında "...krallık vazifesini bihakkın ifaya gayret ede(n)..."[54] bir kral olduğu halde gerekli bilgi donanımıyla yüklü olmadığı ve bir işe kendi başına karar verme yetisinden mahrum bulunduğu için yapılması elzem reformlara imza atamamış, eşi Marie Antoinette gibi etrafındaki bazı insanların etkisinde kalmış olan Onaltıncı

---

[51] Ali Reşad, Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, İstanbul 1327 (H.), s.7-8.
[52] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.20.
[53] Ag.e., s.20.
[54] Ali Reşad, Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, İstanbul 1327 (H.), s.28.

Lui devrinde Etats Generaux'nun da toplantıya çağırılmasının akabinde çok büyük bir ihtilâl patlak vermiştir.[55] Son bir asırlık dönemde meydana gelen "tebeddülât-ı efkâr", "efkâr-ı cedide ve inkılâb mübeşşirleri"nin[56] halk üzerinde yaratmış olduğu önemli etkilerin, 1789 Devrimi'nin oluşumunda çok önemli rolü olmuştur. İngiltere'de Locke, Fransa'da filozoflar denilen grup içerisinde rahip Saint Pierre, rahip "Döbu", Montesqieu, Voltaire, Diderot ve Ansiklopedistler, Jean Jacque Rousseau, ayrıca İktisatçılar ("Economistes") Kene ve Gourney yer almaktadır.[57] Ali Reşat'ın bu isimler ile eserlerinin yarattığı etkiler üzerinde ayrıntılı bilgiler verdiği görülmektedir. Buna göre Fransa'da ortaya çıkan filozoflar iki ayrı grupta değerlendirilebilir: Onsekizinci asrın ilk yarısında yetişen Montesqieu ve Voltaire gibi öncü filozoflar, hükümet ve idare tarzından kaynaklanan sorunların çözümü için ihtilâl gibi bir "ıslahat-ı esasiye ve kat'iye" değil, İngiltere örneğinde olduğu gibi bir "ıslahat-ı cüziye" yani yumuşak geçiş istiyorlardı. Bu bağlamda krallık ile hükümete temelden karşıt değillerdi.[58] Zaten Fransızların onsekizinci asırdaki "... bütün ümitleri kralda idi. Ahali ne hey'et-i ruhbandan ne de sınıf-ı zadegândan bir şey bekliyordu..."[59] Krala olan bu bağlılık uzun müddet sürecek, ancak devrimin ikinci yılında, 1791'de Onaltıncı Lui'nin eşi ile birlikte ülkeden kaçmaya teşebbüs etmesi sonucunda sarsılacaktır. Bu gelişmelerden önce, yani ihtilâlden önceki yıllarda da bir kısım radikal yenilikçi filozoflar krallık rejimini ciddi biçimde sorgulamışlardır. "...onsekizinci asrın nısf-ı ahirinde zuhur eden inkılâbperver filozoflar o zamanın müessesat ve mevzuat-ı idaresine esastan hücum etmeye..." başlamışlardır. Bunların içerisinde Ansiklopedist Diderot ve Rousseau dikkati çekmektedirler.[60] Ancak Rousseau da kendi radikal düşüncelerinin o dönemlerde tam anlamıyla uygulama şansının bulunmadığını itiraf ediyordu. "Lakin Russo'nun şakirtleri kendisinden daha ileri gittiler; cumhuriyet taraftarı oldular ve Büyük İnkılâb esnasında hakk-ı hükümet

---

[55] Ali Reşad, Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, İstanbul 1327 (H.), s.28, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.38-39; Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.17-18.

[56] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, 1. Cilt, İstanbul 1331 (H.), s.81; Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.22.

[57] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, 1. Cilt, İstanbul 1331 (H.), s.81-97; Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.22-37; Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.2-7.

[58] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.2.

[59] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.3;

[60] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, 1. Cilt, İstanbul 1331 (H.), s.89-90;

ile müsavat-ı hukuka dair olan nazariyelerini tatbik ettiler."[61] Asilzade bir aileden gelen ve bir süre de Bordeaux parlamentosu reisliği yaptıktan sonra memuriyetten ayrılan[62] Montesqieu "...bir hayli âsâr-ı tarihiye ve fenniye yaz(mış), zamanın ahlâk ve adâtını, Avrupa'nın ahvalini, mevcut milletler arasındaki farkları tetkik et(miştir)."[63] Bundan sonra kaleme aldığı Acem Mektubları (Lettres Persanes) adlı eseri ile ünlenmiş, bu kitabında "...gûyâ Avrupa'da seyahat eden İran ekâbirinden birinin... Fransa'daki müşahedat ve ihtisasatını tasvir etmek bahanesiyle o zamanki Fransız heyet-i ictimaiyesini hicvetmiş; saray, hükümet ve kilise ile eylenmiş su-i istimalatı tâdât ve tâyip eylemiştir."[64] Fakat Montesqieu'ye esas ününü kazandıran, eski bir ulusun siyasal, hukuksal, ekonomik, ahlâki ve düşünsel açıdan arzettiği tablo ile izlediği gelişim çizgisini irdelemeye çalıştığı Kanunların Ruhu adlı çalışmasıdır.[65] Ali Reşat bu eserin önemini şöyle ifade etmektedir: "Monteskiyö'nün tam otuz senelik tetebbuat neticesi olarak yazdığı Ruh ül Kavanin (Esprit des Lois) onsekizinci asrın en büyük kitabıdır."[66] Bir diğer ünlü filozof, "...onsekizinci asrı yalnız başına doldurabilen büyük bir dahi (ve) ... edebiyat nokta-i nazarından o asırda bir misline daha tesadüf olunama(yan) ..." Voltaire'dir.[67] Zengin bir yazarın oğlu olan ve kibar meclislerinde bulunduktan sonra[68] kalemi ile genç yaşta ünlenen Voltaire de Montesqieu gibi bir süre İngiltere'de yaşamış, Fransa'ya döndüğünde "İngiltere Hakkında Felsefi Mektublar" adlı kitabını kaleme almıştır. Bu eseri, İngiltere'deki mezheb hürriyeti ile hükümet tarzını övdüğü için Fransız hükümeti tarafından din ve ahlâka aykırı bulunmuş, toplatılarak yakılma kararı verilmiştir. Kendisi de hapse atılacak iken kaçabilmiş, Prusya ve İsviçre'de oturmuş, felsefe, politika ve edebiyata ilişkin eserler yazmıştır. Onun öne çıkan özelliği "...serbesti-i vicdan ve mezhebi müdafaa ederek o zamanın hükümetlerinde cari olan usûl aleyhinde bulun(muş)..." olmasıdır.[69] Diderot ise "...zamanın bütün mevzuat ve müessesat-ı idariyesine

---

[61] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.2.
[62] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.27;
[63] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.4.
[64] A.g.e, s.4.
[65] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, 1. Cilt, İstanbul 1331 (H.), s.85-86.
[66] A.g.e. s.85; Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.27-28; Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.4.
[67] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.30; Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.5.
[68] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.27
[69] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.5.

esasından hücum (eden).. inkılâpperver filozoflar(dan).."[70] olup "Âmalar Hakkında Mektup" adlı felsefi eseri yüzünden hem hapse düşmüş hem de ünlenmiştir. Bir bıçakçının oğlu olan Diderot önceleri kütüphanecilik yapmış, çok zorluklarla geçimini sağlamış[71] ve esas ününü ise D'Alambert ile birlikte "...malûmat-ı beşeriyenin kâffe-i şuabatını hulâsaten muhtevi bir ansiklopedi vücude getirme..." girişimiyle elde etmiştir.[72] Birçok Fransız bilgin ve filozofun yazılar yazdığı Ansiklopedi, Diderot'nun yeniden tevkifine neden olmuş, baskılara karşı "...bazı zevat-ı mutebere"nin himayeleri ile eserin ikinci cildi basılabilmiştir. Buna karşın hükümetin aksi tavrı sürmüş, polis evraklarına el koymuş, Ansiklopedi ancak, Onbeşinci Lui'nin gözdesi "Madam dö Pompadur"un himayesi ile yayınlanabilmiştir.[73] Jean Jacque Rousseau bir saatçinin oğludur. Muntazam bir eğitim görmemiş olmasına karşın kısmen kendisini yetiştirmiş, gençliğini, uşaklıktan müzik öğretmenliğine kadar birçok değişik uğraş ile ama genelde sefilâne geçirmiş, Diderot gibi hayatını zorluklarla kazanmıştır. Dijon Akademisi'nin "Fünun ve Edebiyatın terakkisi insanların ahlâkını ifsada mı yoksa tasfiyeye mi hizmet etmiştir?" konulu yarışmasına katılan Rousseau medeniyet aleyhine "...edebiyatın, fünun ve sanayiin, zevk ve sefahatın icadı beşeriyeti mes'ut ve faziletkâr bir hayattan mahrum ettiğine..."[74] dair kaleme aldığı muhtıra ile dikkat çekmiş ömrü boyunca bu düşüncesini muhafaza etmiş ve savunmuştur. "İnsanlar Arasında Müsavatsızlığın Menşe' ve Esasatı", "Nuvel Eluiz" ve "Emil" adlı eserlerinde hep bu görüşünü işlemiştir. En önemli çalışması ise "Mukavele-i İctimaiye (Contrat Social)"dir. Bu kitabında "..usûl-ü hükümet hakkındaki nazariyatını izah etmiş ve demiştir ki: "İnsan hür olarak doğar; fakat her yerde zincirlere bağlıdır. Cemiyet-i beşeriye mugayir-i adil ve hakkaniyettir. Çünkü sunuf-u mümtazeye diğerlerinden ziyade fevaid ve muhassenat temin eyliyor." (Russo) hakk-ı hükümetin yalnız millette bulunması lâzım geleceğini beyan ediyordu..." diyen Ali Reşat, onun öğrencilerinin daha da ileriye giderek inkılâpçı ve cumhuriyetçi yaklaşımlar sergilediklerini belirtmektedir.[75]

---

[70] A.g.e. s. 5.
[71] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.30-31
[72] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.5.
[73] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.31; Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.5.
[74] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.31-32; Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.6.
[75] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.32-33; Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.6.

Devrim öncesi Fransası'nda ülke sorunlarına çözüm öneren bir grup aydın da Ekonomistler adıyla anılanlardır: "Filozoflar hükümet hakkındaki efkâr-ı cedideyi meydana koydukları sırada bazı zevat da hükümetlerin vergiye sanayi ve ticarete ait işlerde riayet ettikleri kavaide, teamüle itiraz ediyorlardı. Bunlara ilm-i iktisad ile meşgul olduklarından dolayı İktisatçılar "Economistes" demişlerdir."[76] İktisadçılardan Kene, özellikle zirai işlerle uğraşmış ve zenginliğin genel anlamda topraktan kaynaklandığı fikrinden hareketle hükümetin en çok ziraatçilere önem vermesi, onları sıkacak uygulamada bulunmaması, satışlarına da engel olmaması gerektiğini söylemiştir. Böyle bir durumda hükümet de vergisini, zenginliğin gerçek kaynağı olan topraktan almalıdır. Babasının tüccar olmasından ve kendi tecrübelerinden dolayı döneminin, sanayii hakkındaki genel görüşlerine karşı çıkan, bir diğer İktisatçı Gourney'e göre ise hükümet imalathane sahiplerini ve tüccarları kendi uğraşlarında serbest bırakmalıdır.[77] Bu, onlara yapılacak en büyük hizmettir. Çünkü her sanatkâr ve tüccar kendi çıkarını hükümetten daha iyi tayin edecektir. Ali Reşat'ın ifadelerine göre, bu yaklaşımıyla Gourney "Laisser faire, laisser passer" ilkesini ilk kez ön plâna çıkarmıştır. Bu nazariye daha sonra, "...16ncı Lui'nin zamanında Maliye vekili olan Turgo ile Edinburg Darülfünunu Felsefe Muallimi Adam İsmit adlı bir İskoçyalı tarafından itmam edilmiştir. Adam İsmit bütün iktisadi nazariyeleri "Essai sur la richesse des nations" ünvanlı meşhur eserinde cem etmiştir."[78]

Ali Reşat, onsekizinci yüzyıl boyunca Fransa'da hüküm süren katı monarşi yüzünden yeni fikirlerin kolaylıkla yayılamadığını, düşün adamı ve yazarların da bundan ötürü pek çok zorluklar çektiğini vurgulamaktadır. Kitapların, basımdan önce hem piskoposlar hem de zabıtalar tarafından çift yönlü bir sansüre tâbi tutulduğunu, birçoğunun yayından men ve yazarlarının da tecziye edildiğini belirtmekte, bundan ötürü basılabilen bazı nadir eserlerin dahi ya imzasız ya da takma adlarla yayınlandığını dile getirmektedir. Bu yoğun baskı ortamında, eserlerin basım ve satışının da ancak kaçak olarak, el altından yapılabildiğini söyleyen Ali Reşat bazı hoşgörülü, aydın idarecilerin müsamahasının da bunda etkili olduğunu belirtmektedir:

---

[76] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.33; Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.7.
[77] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.34.
[78] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.33-35; Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.7.

"...müelliflerin hükümet ve zabıta memurları arasında dostları bulunurdu. Bunların muavenet-i hafiyyesiyle kütüb-ü memnua yine elden ele gezdi. Paris polis müdürü (Dar Janson) memnu' olan Ansiklopedi nüshalarının hafiyyen alınıb satılmasına müsaade ederdi."[79] Ayrıca, Onbeşinci Lui devrinde, çoğu asilzade olmadığı için saraya kabul edilmeyen ve ancak Paris kahvehaneleri ile gazinolarında toplanabilen "erbab-ı tahrir", kendilerine destek olmaya başlayan zadegân sınıfına mensub bazı kadınlar ve asilzadeler sayesinde gözde ortamlara girmeye başlamışlardır. Burada "sanayi-i nefise erbabı" nın da hazır bulunduğu toplantılarda "...bilhassa edebiyat ve ahlâkiyattan, ekseriya dahi siyasiyattan bahsolunur... müellifler kitablarını tab ettirmezden evvel bu salonlarda okurlardı."[80] "Yeni fikirler yalnız... ucuz olduğu için herkes tarafından satın alınan kitaplar vasıtasıyla değil, salonlar vasıtasıyla da pek çabuk intişar et(ti)."[81] Bu suretle "Fransa'nın her tarafında maarife, sanayi-i nefiseye rağbet çoğaldı. Merak erbabı kütüphaneler, tarih-i tabii ve âsâr-ı atika kolleksiyonları tesis ettiler. Büyük şehirlerde akademiler, encümen-i dânişler vücuda geldi. Erbab-ı tahrir, üdeba onyedinci asırda olduğu gibi yaşayabilmek için büyük asilzadegâna hizmetkârlık etmek mecburiyetinden kurtuldular. Kendi kalemleriyle yaşamaya başladılar. Halk arasında erbab-ı tahrire, efkâr-ı münevvere ashabına muhabbet ve rağbet edenlerin mikdarı çoğaldı. Müellifler o zamana kadar emsali görülmemiş derecede sahib-i nüfuz oldular. Kendi aralarında akd-i rabıta-i ülfet ile ittihad ve teavün esaslarını kurmaya hazırlanıyorlardı."[82] Ancak gerek salon toplantıları gerekse kitablar aracılığıyla yayılmaya başlayan yeni fikirler sadece zadegân ile burjuva sınıfını aydınlatmaya başlamıştır. Amele ile köylülerin genellikle okuma yazma bilmediklerini belirten Ali Reşat genel halk kitlesi arasında, zaman içerisinde ancak maddi unsurların iticiliği sayesinde hükümet aleyhinde seslerin yükselmeye başladığını, özellikle "Avusturya ile vukua gelen muharebeden dolayı vergiler tezyid edildiği zaman ahali(nin)..." idarenin kötülüğünden bahsetmeye başladıklarını belirtmektedir.[83] "Yaşasın kral!" nidâları bu şekilde yavaş yavaş kesilirken, yüzyıla

[79] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.37.
[80] A.g.e. s.36.
[81] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.7.
[82] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.36- 37.
[83] A.g.e. s.36-37.

yakın bir zaman içerisinde meydana gelen maddi manevi birçok gelişmenin sonucu olarak 1789 ihtilâli vuku bulacaktır. Ali Reşat, meydana gelen gelişmeleri Fransız İhtilâli'nin habercisi olduğunu Voltaire'nin şu ifadeleriyle dillendirmektedir: "Volter 1764 senesinde demişdir ki: "Gördüğüm şeylerin kâffesi bir inkılâb-ı azim vukua geleceğine delalet ediyor; mateessüf ben bu inkılâbı görmek saadetine nail olamayacağım." "[84]

Ali Reşat'ın üzerinde önemle durduğu Fransız düşünürler ile daha birçokları, istibdadın yoğun biçimde yaşandığı 18. asır Fransa'sından önce diğer bazı Avrupa ülkelerinde etkili olmuşlardır: "Müelliflerin, artistlerin yeni fikirleri, ilk önce, Fransa'da değil, Avrupa'nın diğer memleketlerinde siyasiyat sahasında tesirini gösterdi." diyen Ali Reşat bu ülkelerin hükümdarlarına "münevver müstebitler" denildiğini belirtmektedir: "1760'dan itibaren birçok hükümdarlar mutlakiyet ve istibdatlarını bırakmamakla beraber yeni fikirlerden istifade etmek istediler. Fransa'da "filozof denilen müelliflerin teveccühlerini kazanmağa çalıştılar; kendi keyif ve menfaatleri için değil, halkın menfaati uğrunda devleti idare eylediklerini iddia ettiler. Bu hükümdarlar muttasıl "hak"tan, "nur"dan bahsettikleri için kendilerine münevver müstebitler "despotes éclairés" denilmiştir."[85] Bunlar öncelikle Prusya kralı İkinci Fredrik, Avuturya hükümdarı İkinci Jo[z]ef, Rusya imparatoriçesi İkinci Katerine'dir. Bunlardan son ikisi "..ile diğer krallar ya samimi kanaatlerinden dolayı, yahut reklâm maksadıyla İkinci Fredrik'i taklit ettiler."[86] diyen Ali Reşat onsekizinci yüzyılın en baskıcı yönetiminin Fransa'da kaldığını belirtmektedir: "18inci asır sonlarına doğru Avrupa'da yalnız bir büyük hükümdar milleti sevdiğini söylemekle beraber tebaasının huzur ve saadeti için hiçbir ıslahat yapılmasına razı olmuyordu. Bu hükümdar Fransa kralı 16ncı Lui idi."[87]

Ali Reşat Fransız Devrimi'ni hazırlayan ortamdan sonra gelişimini ve geçirdiği safhaları da ayrıntılarıyla izah etmektedir. Örneğin, krallık taraftarları ile cumhuriyeçiler arasında 1795'te şiddetlenen ve birçok cumhuriyetçinin acımasızca katledilmesine neden olan "Beyaz Terör" devrini, Fransız İhtilâli'nin "..belki herkesi

[84] A.g.e. s. 38.
[85] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.8.
[86] A.g.e. s. 9.
[87] A.g.e. s.9.

düçar-ı havf ve dehşet eyleyen ahval-i müellime.." [88]olarak betimlediği en kanlı dönemlerinden "Terör" devri ile kıyaslarken şunları söylemektedir: "Beyaz terör tarafdarları bundan evvelki "terör"de olduğu gibi vatanı kurtarmak emeliyle bu cinayâtı irtikab etdiklerini iddia edemeyeceklerinden tarih nazarında daha ziyade mes'uldürler."[89] Yani Ali Reşat'ın çok kan dökülmüş olması bakımından eleştirdiği Fransız Devrimi'nin meşhur Terör dönemi, vatanı kurtarmak gibi ulvi bir gayeden yola çıkıldığı için bir dereceye kadar mâzur görülebileceği halde, firka mücadelesi biçiminde gelişen ve cumhuriyeti yıkıp yeniden krallık idaresini kurmak amacını hedefleyen "Beyaz terör" dönemi, bu niteliğiyle bir "irtica" hareketi[90] olduğu için daha çok tenkit edilmelidir.

Ali Reşat, devrimini yapmış, çağdaş değerleri ortaya kokmuş olan Fransız ulusunu"..bir büyük millet" olarak nitelendirmektedir. Zira, devrim sonrasında dahi kralına sahip çıkan, bizzat kendi gücünü ele almak gibi bir girişimde bulunmayan ve açılan Meclis-i Milli'ye saygılı olan Fransızlar ancak kralın yurdunu terkedip rakip devlete sığınmağa kalkmasından ve Prusya ile Avusturya orduları başkumandanı Dük de Bronsvik'in krallık rejiminin sürdürülmesini sağlamak maksadıyla 25 Temmuz 1792'de yayınladığı beyannamede Fransız ulusuna "..son derece hakaretâmiz tehdidatda bulunma(sından)"[91]sonra iç ve dış düşmanlara karşı kenetlenerek harekete geçmeğe başlamışlardır:"Bir büyük millete reva görülen bu hakaretler bütün Fransızların düşman-ı ecnebiye karşı ittihad eylemelerini teshil ve tesri'etdi. Beyanname Fransız milleti için ölünceye kadar mukavemetden başka çare-i selamet olmadığını irâe ve isbat etmişdi."[92]

Aslında devrim ilk günlerinden itibaren Avrupa ülkelerinin ilgisini çekmiş, anlaşılmağa çalışılmış, hatta bazı ülkelerde halkın ilgi ve desteğini kazanmıştır. Devrimin Fransa ile sınırlı kalacağını, böylece iç kargaşa içerisinde daha da güçsüzleşeceğini sanan bazı rakip ülkeler, krallık taraftarı ve din adamlarının Fransa'dan kaçmağa başlaması, kralın da aynı yolu izlemeğe çalışırkan yakalanıp

---

[88] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, 1. Cilt, İstanbul 1331 (H.), s.423.
[89] A.g.e. s.475.
[90] A.g.e. s. 475.
[91] A.g.e. s. 340.
[92] A.g.e. s. 340-341.

gözaltına alınması sonrasında iyice endişelenmeğe başlamışlardır. Bu gelişme de ihtilâle karşı cephe oluşumuna neden olmuştur.[93] Hele 16. Lui'nin eşi ile birlikte idam edilmesi bütün Avrupa krallarını Fransa'nın aleyhine çevirmiştir. Ali Reşat kralın idamının hatalı bir iş olduğunu belirtmektedir:

"-Onaltıncı Lui'nin İdamının Netayic-i Diplomatikası: Onaltıncı Lui'nin idamı Fransa'yı tehdit eden tehlikeleri artırdı. Konvansiyon âzâsı kralı idam ettirmekle bütün hükümdarları korkutmak istediler. Fransa kralı meydandan kaldırılmıştı; fakat İngiltere kralı Üçüncü Jorj cumhuriyete daha ziyade fenalık ediyordu. Meclis-i Milli âzâsından (Tomas Payn) İngiltere kralını hükümdarların milletler aleyhinde teşkil ettikleri heyet-i müttehide erkânından olmak ile itham etmişti. Şu halde Onaltıncı Lui'nin idamı hangi memlekette olursa olsun krallığın hükm-i idamı demekti. Meclis-i Milli Avrupa'ya bir kral başı atarak meydan okumak istemişti. Avrupa hükümdarları Onaltıncı Lui'nin akibetine acıdıkları için değil, bu su-i misalin kendi memleketlerine sirayetinden korktukları için inkılâb aleyhindeki husumetlerini artırdılar. Onaltıncı Lui'nin idamı hükümât-ı ecnebiyeye karşı irtikab edilmiş bir hata idi; bütün krallların Fransa aleyhine ittifaklarını takviye etti; bütün Avrupa Ehl-i Salib gibi umumen cumhuriyet aleyhine kıyam eyledi." [94]

Devrim ile birlikte Fransa'nın gündemine bir din ve inanç meselesi de girmiştir. Fransa'da krallık yönetimi ile birlikte halk üzerinde en çok otoriteye sahip olan iki kurumdan birisi durumundaki kilisenin otoritesine karşı da kuvvetli bir tepki gelişmeğe başlamıştır. Özellikle, devrime bağlılık yönünde din adamlarına yemin etme zorunluluğu getirilmesinin ardından birçoğunun yurt dışına kaçması ve rakip devletlere sığınması, bu tepkiyi daha da şiddetlendirmiştir. Aslında Voltaire, Ansiklopedistler, Mirabo ve Heber gibi aydınlar tarafından devrim öncesinde de gündeme getirilmiş olan, hatta kimi zaman açıkça hıristiyanlık dini ve katolik mezhebine karşıtlığa kadar uzanan din tartışmaları bu dönemde giderek yoğunlaşmıştır. Ali Reşat, Mirabo'nun "..Fransa'yı Katolik mezhebinden kurtarmalıdır.", Heber'in bir adım daha öteye giderek "Fransa'da hıristiyanlığı ortadan kaldırmalıdır." demesine yol açan ana nedenin, ruhban sınıfının ahlâksız ve cahil

[93] A.g.e. s. 309-311.
[94] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, 2. Cilt, İstanbul 1331 (H.), s.504-506.

kimselerden oluşması olduğunu belirtmektedir:" Onsekizinci asır evahirinde Fransız heyet-i ruhbanı meyanına pek ahlâksız ve cahil kimseler dahil olmuş (idi)."[95] Devrimden sonra Birinci Ulusal Meclis de kilise ile hükümet arasındaki ilişki ve kilisenin otoritesi konusuna "...mesâil-i sairede gösterdiği fikr-i itidal ile..." yanaşmamıştır.[96] Yeminli ruhbanın bir kısmının federalistlerle birleşmesi katolik mezhebine karşı olan tepkiyi daha da şiddetlendirmiş, Ulusal Meclis'in Roma'dan kısmen ayrı olarak tesis ettiği "Galikan Kilisesi–Eglise Gallicane" ön plâna çıkarılmaya çalışılmıştır.[97] Bundan sonra devlet ile kilise arasındaki bağın yeniden ve gevşek biçimde düzenlenmesi, daha sonra ise "..kilise ve hükümetin tefriki usûlü"[98] gündeme gelmeye başlamıştır: "Galikan ve Jansenist efkârını(n)" popülerleştiği 1790'larda Ulusal Meclis katolik kilisesi aleyhinde birçok tedbiri gündeme getirmiştir. "1789'da kiliselere ait emvâl ve emlâk müsadere olundu; 1790, 91, 92 senelerinde alelumum rahiblere ve 1794'de doğrudan doğruya dine hücum edildi. Ba'dehu irtica başladı." diyen Ali Reşat yalnızca ruhban sınıfının, imtiyaz ve mallarının ellerinden alınarak ayrıcalıklı bir sınıf olmaktan çıkarılması ile yetinilmediğini, yani ifrattan tefrite kaçıldığını vurgulamaktadır.[99] Bu gelişmelerin, "Kilise emlâkına ait tedabir, ruhbana ait tedabir, dine müteallik tedâbir ve kilise ve hükümetin tefriki usûlü.."[100] olarak dört ayrı önemli safhada meydana geldiğini belirten Ali Reşat bunları da ayrıntılı biçimde açıklamıştır.[101] Birçok din adamının sıkı kontrole tâbi tutulması, sürgüne gönderilmesi ya da ortadan kaldırılması, "şüpheli eşhas"tan sayılıp mallarına el konulması, dini merasimlerin kısıtlanması gibi tedbirlerden başka ortaya yeni yeni mezhepler de çıkmaya başlamıştır. "Heber" ve "Şomet" gibi bazı meb'us ve rahiblerin de önderliğinde yeni oluşumlar meydana gelmiş, tek ulusal ortak değer olarak belirlenen "vatan"ın etrafında devrim sloganları olan hürriyet, eşitlik, kardeşlik ve ayrıca adalet kavramları ile birleşilmesi, yani bu çağdaş değerlerin dinselleştirilmesi suretiyle yeni inanç sistemleri kurulmaya çalışılmıştır. "Mari Jozef Şenye"nin önerisi,

[95] A.g.e. 1. Cilt, İstanbul 1331 (H.), s.74.
[96] A.g.e. 2. Cilt, İstanbul 1331 (H.), s.734.
[97] A.g.e. 1. Cilt, s. 429-430.
[98] A.g.e. 2. Cilt, s.756-757..
[99] A.g.e. s.735-737..
[100] A.g.e. s.755.
[101] A.g.e. s.735-764.

Ulusal Meclisin tasdiki ve Paris piskoposu "Gavbel"in de "... hürriyetten, müsavat-ı mukaddeseden başka umumi ve milli bir mezheb olamayacağı için katolik mezhebine ait vezaif ve ruhaniye(sini).." bıraktığını ilân etmesi ile "Mezheb-i Hakk" (Akıl dini, "culte de la raison"[102]) adında yeni bir dinin temelleri atılmaya çalışılmıştır. "Şomet" de "Artık rahib istemeyiz, bundan sonra tabiatın bize irâe ettiği Allah'tan başka ilah istemeyiz... Biz, yani milletin en büyük memurları bu arzu-yu umumiyi nazar-ı dikkate aldık. Mabed-i hakkın timsal-i mukaddesini size getirdik." diyerek halk nazarında bu yeni oluşumu açıklamaya, onaylatmaya gayret ediyordu.[103] Meb'ûslar, Marsilya, Nantes, Bordeaux gibi şehirler başta olmak üzere ülke genelinde bu yeni inanışı tesise çalışıyor, Ali Reşat'ın ifadesi ile bunu "...terörün yeni bir şekli gibi kullanıyorlar idi."[104] Belediyeler de bu yolu izlerken katoliklik veya "kâffe-i edyana mahsus" mabedlerin kapatılması, olabilecek kargaşaların tamamının "memuriyn-i ruhaniye"den bilinmesi, kilise açmaya kalkanların yürürlükteki kanun çerçevesinde "şüpheli eşhas"tan sayılarak tutuklanması gibi çok ağır maddeler içeren bir tasarı "Şomet" tarafından meclise kabul ettiriliyordu. Heber'in de çabalarıyla yaygınlaşan bu baskı uygulamaları, zamanla daha da artış göstermiştir. Bunlara karşın Robespierre de "Efkâr-ı batıleyi izâle etmek bahanesiyle dinsizliğe bir din şeklini vermek isteyen adamlar" dediği grubun Mezheb-i Hakk'ına karşı kendisinin önderliğini yaptığı diğer bir akım, "Mezheb-i Vücud-u A'zam"ı yaymaya başlamıştır. O zamanlar yolları ayrılmamış olan Danton'un da desteğinde meclise kabul ettirdiği "Serbesti-i Mezâhib" kaidesi kendi girişimine resmiyet kazandırma hareketi olup eski hıristiyanlık mezheplerini içermemektedir. Bu bağlamda Ali Reşat, Robespierre'in, mezheb özgürlüğünü sağlamak değil, kendi istibdadını yaymak ile meşgul olduğunu, Heber ve daha sonra da Danton taraftarlarını sindirip, önderliğini yaptığı yeni inanç biçimini kabul ettirmek hedefini güttüğünü belirtmektedir. Robespierre şöyle demiştir: "Fransız milleti Vücud-u A'zam'ın mevcudiyetine ve ruhun ebediyetine iman eder."[105] Ali Reşat, devrimin en sıcak döneminde, dünya dinleri olarak tasarımlanan yeni inanç sistemlerinin Fransa'da propagandası yapılan her yerde farklı farklı algılandığını, hele

[102] Ali Reşad, Fransa İhtilâl-i Kebiri, 1327 (H.), s.97
[103] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, 2. Cilt, İstanbul 1331 (H.), s.752.
[104] A.g.e. s.752.
[105] A.g.e. s.756.

Robespierre'in girişimi "Mezheb-i cedid"in kimi yerde yeni bir din kimi yerde zahiren hıristiyanlığa dönüş olarak telakki edildiğini, "Navar", Havre, "Bezanson" gibi şehirlerde ise "Mezheb-i Hakk" ile karıştırıldığını belirtmektedir. Ali Reşat bütün bu gelişmeleri "i'tisâf" (sapkınlık, doğru yoldan sapma) olarak nitelendirmektedir.[106] Karışık ortam 1794'den sonra yavaş yavaş şekillenmeye başlamış, kişisel başvurularla da gündeme gelen serbestlik ortamında 1795'den itibaren "Hukuk-ı beşer ve kavanin ahkâmına tevfikan..." katolik mezhebine özgürlük ve kiliselerin açılmasına izin verilmiştir. Konvansiyon esasta istemediği halde "..efkâr-ı umumiyenin tazyiki ile, nihayet mukavemetten vazgeç(miştir)."[107] Fakat çalkantılar sürmüş, aynı yıl içerisinde durum yine kötüleşmiş, Direktuvar devrinde de yeniden artış göstermiştir. Ali Reşat Direktuvar'ın, Meclis-i Mebusan'ın "..ruhbanın kavanin-i cumhuriyette yemin etmeleri usûlü yerine bu yeminin krallığa nefret ve cumhuriyete sadakat tarzında icrasına karar ver(mesi).." sonrasında din anarşisinin alabildiğince çoğaldığını, iki yıl boyunca terörü andırır uygulamaların meydana geldiğini belirtmektedir. Yeni takvim "Takvim-i Cumhuriyet", eski Gregoryen takviminin yerine haftalık Pazar ayinlerini on günde bir yeni bir tarzda icra etme fikrinin de etkisiyle 1794'de tesis edilmiş, 1806'ya kadar da yürürlükte kalmıştır.[108] 1796'da üyeleri genelde eski Jirondenler ile Direktuvar âzâları olan yeni bir mezhep "Teofilian tropi" ortaya çıkmıştır. "Lareveyyer"in gayretleri ile Direktuvar'ın himayesine nail olan ve bir süre sonra "Mezheb-i Hakk" gibi katolikliğe baskı aracı haline dönüşen bu yeni mezhep "Cenab-ı Hakk'a ve insanlara muhabbet esasına müstenit olan... bir nevi mezheb-i tabii olup ayin-i mahsus sadece ictimadan, ahlâk ve azimet-i kâinat üzerine nutuklar iradından ibaret idi."[109] Ali Reşat bu hareketin, o sıralarda serbestleşmeye başlayan katolik mezhebinin başta Notre Dame olmak üzere kiliselerini ortak kullanmak istemesi ile katoliklerin kiliseden çekildiğini, böylelikle kısa bir süre de olsa ibadethanelere sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bu son dinsel hareket ile, ileride Direktuvar'a hücum için iyi bir vesile olmuştur. Ali Reşat, aslında haklı nedenlerle başladığın halde sonradan raydan çıkarak büyük kargaşalara, cinayetlere, baskılara yol açan inanç

[106] A.g.e. s. 756.
[107] A.g.e. s. 757.
[108] A.g.e. 1. Cilt, s. 429; 2. Cilt, s. 761-762.
[109] A.g.e. 2. Cilt, s. 763.

anarşisinin ancak Napolyon Bonapart tarafından ortadan kaldırıldığını şöyle dile getirmektedir: "1799'da İhtiyarlar meclisleri ve Beşyüzler tarafından serbesti-i mezahibi ihlâlle suçlanan Lareveyyer'in istifası ile mezheb çöküş devrine girdi, birkaç ayda tamamen silindi. Direktuvar yeni idareci Siyes'in başkanlığında tazyikatı azalttı, ama tamamen izale etmedi... İ'tisaf-ı diniyi kaldırmak şerefi General Bonapart'a kaldı."[110]

Ali Reşat'ın üzerinde önemle durduğu bir diğer konu da devrim zamanında Fransa'da tesis edilen okullar ile bilimsel kuruluşlardır. Bu bağlamda 1789 ile 1799 yılları arasında meydana gelen gelişmeleri ayrıntılarıyla işlediği görülmektedir: "1789'dan evvel erbab-ı basiret yalnız ıslahat-ı siyasiye ve ictimaiye istemekle iktifa etmemişler idi. Kadim krallık zamanında tedrisat-ı umumiye teşkilâtının gayet nâkıs ve pek fena olması pek çok zevatın nazar-ı dikkatini celb etmişdi.[111] diyen Ali Reşat, "Laşalote"un 1763 tarihli kitabı, Paris parlamentosunun 1765'te genel eğitimi düzenlemek için kabul ettiği programı, Turgot'nun Onaltıncı Lui'ye sunduğu belediyeler hakkındaki muhtırası ile ilgili bilgi verdikten sonra 1789 Devrimi ardından eğitim alanında meydana gelen gelişmeleri irdelemektedir. "Kayye"lerden elde edilen bilgilere göre, 1789'da eğitim alanında yapılması istenen yenilikler şunlardır: "Kâffe-i sunuf-u ahaliye ve zikkur ve inasa şâmil olmak üzere tedrisat ve terbiye-i milliye için esaslı bir meslek ittihazı; hükümetin taht-ı nezaretinde olarak bir heyet-i muallimiyn ile umumi plânın tatbikine nezaret etmek üzre bir idare-i merkeziye tesisi."[112] Danton "...ekmekten sonra terbiye bir milletin azim ihtiyacıdır." diyordu. Ancak Birinci Ulusal Meclis, mali mevzulara ağırlık verdiğinden eğitimin geliştirilmesi konusuna pek eğilememiş, hatta okul giderlerine karşılık olan imtiyazları da kaldırdığı için bir bakıma aksi tesirde dahi bulunmuştur. Birçok alanda encümenler oluşturulurken eğitim işi Kanun-i Esasi Encümeni'ne havale edilmiştir. Ali Reşat bu encümenin, 1791 Anayasasının birinci faslına basit ancak gayet önemli olan şu maddeyi ilâve ettiğini, bu alanda başkaca da bir çalışma yapmadığını belirtmektedir: "Maarif-i umumiye teşkilatı umum ehl-i vatana şâmil ve tedrisatın bütün insanlar için lâzım olan

[110] A.g.e. s. 764.
[111] A.g.e. s. 765.
[112] A.g.e. s. 765.

aksamı meccani olacak surette memleketin her tarafında tesis olunacaktır."[113] Yalnızca eğitim işiyle uğraşacak olan Maarif-i umumiye encümenleri, ikinci ve üçüncü Ulusal meclisler döneminde oluşturulmuşlardır.

Ali Reşat, bu dönemlerde eğitimin yapılandırılması için hazırlanan raporlar, layiha ve eğitim plânları hakkında bilgiler vermektedir. Talleyran'ın kanunlaşmamış raporu; Kabanis'in muhtemelen kendisinin kaleme aldığı ancak Mirabo adına bastırdığı layiha; "Rom" ve "Lâkanel"in plânları ve Condorcet'in hazırladığı layiha ayrıntılarıyla açıklanmaktadır. Ali Reşat'ın ifadelerine göre bunlar içerisinde en önemlisi ve modern eğitimin şekillenmesi bakımından geleceğe en çok etki edeni Condorcet'in plânıdır. Ali Reşat, "layiha-i mükemmele" dediği bu reform plânı hakkında şunları söylemektedir: "Kondorse'nin plânı emsalinin en mükemmeli, en mantıkisi olup birçok tecrübelerden sonra ahkâm-ı esasiyesi kabul ve tatbik olunmuştur. Tamamen mevki-i tatbike vaz'ı takriben bir asırda mümkün olabilmiştir. Fransa'da tedrisat-ı umumiye birçok noktalarda henüz Kondorse'nin teklif ettiği derece-i mükemmeliyete bile vasıl olamamıştır."[114] Ali Reşat "..uzun bir say've tetebbu mahsulü olan bu lâyiha ..."[115] hakkında şu açıklayıcı bilgileri ilâve etmektedir: "Kondorse... terbiye-i milliyenin hükümetin başlıca bir vazifesi olduğu esasını vaz'ediyor. Terbiye-i milliyeden maksad evvelâ, bilcümle ehl-i vatan arasında müsavat-ı fiiliyeyi tesis etmek ve kanunen tasdik edilen müsavat-ı siyasiyeyi hakiki bir şekle koymaktır. Bu nokta-i nazardan terbiye-i milliye hükümet için vazife-i adalettir... Tahsil, mümkün mertebe müsavi ve tam olmak şartıyla, umuma şâmil olmalıdır. Bu ise bütün derecat-ı tahsiliyenin meccani olmasını intac eder... Hükümetin maarif-i umumiyeye tahsis eylediği müessesat mümkün olduğu kadar kuvve-i siyasiyenin tesirinden âzâde ve müstakil olmalıdır... İşte Kondorse'nin vaz'ı, istediği kavaid-i esasiye bunlardır... Kondorse tahsili beş dereceye ayırmış ve herbiri bir dereceye mahsus olmak üzere mekâtibi de şu yolda beşe taksim etmiş idi: Mekâtib-i ibtidaiye, mekâtib-i tâliye, "enstitü"ler, "lise"ler, Ulûm ve Sanayi Cemiyet-i Milliyesi."[116] "Hey'et-i muallimiynin istiklâlini temin için Ulûm ve Sanayi Cemiyet-i

[113] A.g.e. s. 766-767.
[114] A.g.e. s. 770.
[115] A.g.e. s. 770.
[116] A.g.e. s. 771.

Milliyesi âzâsını, hükümet tayin edemeyecek idi. Cemiyet âzâsı kendi kendilerine intihab edecekler ve "lise"lerin muallimlerini tayin etmek hakkına mâlik olacaklar idi. "Lise"lerin heyet-i tâlimiyesi de "enstitü"lerin muallimlerini tayin edeceklerdi."[117] Yine bu layihaya göre, daha önceden eğitim görmemiş ya da yarıda bırakmış olanlardan yeniden okula devam etmek isteyenler için öğretmenler haftada bir defa mecburi konferanslar verecekler, merkezi şehirlerde okulların yanında kütüphaneler, laboratuvar ve fenni kolleksiyonlar tesis edilecektir. Bu birbirinden önemli reformlar, kısa dönemde topluca uygulamaya konulamamış, ilk, orta ve yüksek tahsil için ayrı dönemlerde ıslahat hareketlerine girişilmiştir. Bundan dolayı layihanın "hey'et-i umumiyesi" ikinci plâna düşmüş, ancak böyle de olsa eğitimdeki etkisini sürdürmüştür.

Eğitimin yaygınlaştırılması, politikanın etkisinden uzak, eşitlikçi, tam ve parasız olarak düzenlenmesi, ulusal bir eksende verilmesi, 1793 yılında kabul edilen bir yasa ile ilköğretimin zorunlu olması konuları daha uzun müddet tartışılmış, değişik dönemlerde farklı görüşlerin ağır bastığı olmuştur. "Tibodo"nun, Condorcet ve Danton'un görüşleri zıddına eğitimin devlet eliyle değil, özel bir yapıda düzenlenmesi, bu şekilde rekabetin de yansıması sayesinde gelişiminin hızlandırılması yönündeki fikirleri; 1794'te bir aralık zorunlu eğitimin kaldırılması ama sonradan yeniden kabul edilmesi; ders programlarının değiştirilmesi; "Duno"nun eğitimde zorunluluğu "barbarcasına bir usûl" olarak nitelendirmesi ve çocukların öncelikle ebeveynlerinin mi yoksa cumhuriyetin mi evlatları olduğu yönündeki tartışmalar sürüp gitmiştir.[118]

Ali Reşat ilk, orta ve yüksek öğrenimdeki gelişmeleri ayrı alt başlıklar halinde incelemiştir. İlk ve orta okulların merkezi şehirler ile taşrada ayrı ayrı yapılarda örgütlenişi, krallık döneminde temelleri atılan ancak parasızlığın da etkisi ile geliştirilemeyen kolejlerin yeniden düzenlenişi, bilhassa enstitülerde "elsine-i kadime" (eski diller) yerine, gerçek bir inkılâp olarak ilim ve fen derslerinin konuşu, yüksek öğrenimde önemli adımlar atılarak, örneğin Talleyran tarafından Departman mektepleri ile bir Milli Enstitü'nün, Condorcet tarafından da iki lise ile bir Ulûm ve

[117] A.g.e. s. 772.
[118] A.g.e. s. 777-778

Sanayi Cemiyet-i Milliyesi'nin örgütlenişi izah edilmektedir. Bunların dışında da bilhassa 1795'ten sonra ya yeniden şekillendirilen ya da ilk defa kurulan önemli okullar vardır. "Hidemât-ı Umumiye" mektebleri olarak gruplandırılan okullar; Politeknik Mektebi, Topçu Mektebi, Hendese-i Askeriye Mektebi, Turuk-u Maâbir Mektebi, Maden Mektebi, Coğrafya Mektebi, İnşaat-ı Bahriye Mektebi, Seyr ü Sefain Mektebi, Bahriye Mektebi'dir. "Mekâtib-i Mahsus" adı altında kabul edilen okullar ise; Hey'et (Astronomi), Hendese ve Mekanik, Tarih-i Tabii, Tıp, Fenn-i Baytari ve Musikî mektebleridir. Bu arada Konvansiyon'un açtığı Ekol de Mars (Mekteb-i Harbiye), ilkokul sorununun halli, plânların uygulamaya konulabilmesi için gerekli öğretmenleri yetiştirmek üzere Darülmuallimiyn'in yeniden teşkilatlandırılması eğitim alanındaki dikkat çekici gelişmelerdendir.[119] Hukuk eğitimi de reformize edilmiş, müstakil Mekteb-i Hukuk oluşturulmuştur.

Devrim Fransası'nda –1908'in ardından meşrutiyet Osmanlısı'nda da yaşandığı üzere– eğitimin tabandan mı yoksa tavandan mı başlayarak yenileştirilmesi gerektiği konusu uzun tartışmalara neden olmuştur. Konvansiyon'un ilkokullara öncelik vermesine karşın daha sonra "Lâkarel"in üzerinde durduğu yüksek okulların ve bilhassa da öğretmen yetiştirilmesi konusunun önemi gündeme gelmiştir.

Ali Reşat, bazılarının ilk oluşumları Ondördüncü Lui devrine kadar giden bilimsel kuruluşların, Devrim Fransası döneminde yeniden düzenlenmesi yahut tesis edilmesi hakkında bilgiler vermektedir. Bu kuruluşların başlıcaları şunlardır: "Elsine-i Şarkiyye Mektebi, Kolej de Frans, Tarih-i Tabii Müzesi, Kütübhane-i Milli, Sanayi Konservatuvarı."[120] Ondördüncü Lui devrinde elçiliklere tercüman yetiştirmek için açılmış olan Tercüman Mektebi, Konvansiyon tarafından geliştirilerek 1795'te, Elsine-i Şarkiyye Mektebi oluşturulmuş, burada farsça, arapça, türkçe, tatarca gibi "..siyaset ve ticaret nokta-i nazarından tahsilinde faide olan.." derslerin okutulmasına karar ve önem verilmiştir.[121]

Konvansiyon döneminde Ulûm Akademisi, bilimsel çalışmalar için görevlendirilmiş, aynı zamanda bilimsel ve teknik gelişmelerden ulusal savunma ve

[119] A.g.e. s. 780-783.
[120] A.g.e. s. 791-793.
[121] A.g.e. s. 769.

ordu alanında istifade edilmesi konusu üzerinde önemle durulmuştur. Bu esnada sivil savunmanın da temelleri atılmıştır: "Herkesin selâmet-i umumiye için elinden geldiği kadar çalışabilmesini temin etmek üzere 2 [1793] senesinde Kenton de Mörua, Furkurua, Bertole, Monj ve saire tarafından ondört dersi hâvi gayet açık ve sade bir risale yazılarak binlerce nüshası her tarafa dağıtıldı."[122]

Ali Reşat, 1789-1799 arasında eğitim, bilim ve teknik alanında sağlanan gelişmelerde –Mekteb-i Hukuk'un tesisi gibi bir iki konu dışında– neredeyse bütün reformlara imza atan Konvansiyon'u şu övgü dolu ifadelerle betimlemektedir: "Fransızlar bütün devre-i inkılâb esnasında şâyân-ı hayret bir fedakârlık ve vatanperverlik ibraz etmekle iftihar ederlerse Konvansiyon da bu fedakârlığı, bu vatanperverliği hüsn-ü idareye muvaffak olmakla iftihar edebilir. Mekâtib ve müessesat-ı ilmiye teşkilatının ne büyük karışıklıklar, tehlikeler arasında tesis edildiği düşünülür ise Konvansiyon âzâsının namlarını hürmet ve takdir ile yadetmemek mümkün olmaz. Mamafih bu kadar teşkilât ve tesisat, bu meclis-i âliyenin mesai-i harikulâdesi arasında arasında pek küçük görünüyor."[123]

Ali Reşat, devrimin ilk on yılında, edebiyat ve ekonomi alanlarında meydana gelen gelişmeler ile öne çıkan isimleri de irdelemiştir. Edebiyat alanındaki gelişmeleri "Şairler", "Felsefe", "Hikâye-nüvisler", "Hatibler", "Gazeteciler" altbaşlıklarında[124]; ekonomi (İktisadiyat) alanındaki gelişmeleri de "Ziraat", "Sanayi", "Ticaret-i Dahiliye", "Ticaret-i Hariciye", "Umur-u Maliye" altbaşlıkları altında[125] incelemiştir.

Pekiyi, "..ne hürriyet-i siyasiye, ...ne de serbesti-i edyân..mevcud.." [126] olan bir Fransa'da meydana gelmiş olan büyük devrimin dünya tarihindeki yeri ve önemi nedir? Bu devrim bazı fikir adamlarının savundukları gibi, Fransızlarca aşırı abartılan ve önceki devirler ile başka ülkelerdeki tedrici gelişmeleri gözardı ederek, gereğinden fazla ön plâna çıkartılan bir olay mıdır?[127] Yoksa bütün dünyaya yayılarak zaman içerisinde birçok toplumu etkileyen ve tarihin akışını değiştiren evrensel bir olay

---

[122] A.g.e. s. 794.
[123] A.g.e. s. 794.
[124] A.g.e. s. 794-813.
[125] A.g.e. s. 814-828.
[126] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.35.
[127] Akçuraoğlu Yusuf, "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usûllerine Dair" Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları, 1932, s.601.

mıdır? Ali Reşat'ın ifadeleriyle bu devrin "Vaktiyle... vazifesi umumi nizam ve intizamı muhafazadan, hududu tevsi etmekten ibaret addedil(en devletin).. 18inci asrın sonlarına doğru... her şeyden evvel adalet, hürriyet ve müsavatı temin etmesi, umumun huzur ve saadeti için çalışması lâzım geleceği fikri(nin) kuvvetlenmesi,... tebaa tabiri yerine "vatandaş kelimesi(nin) kaim olmaya başla(masına)"[128] neden olmuştur. Bu çok önemli bir değişimdir. Zira eskiden yaygın olan "...kral kuvvetli olmalıdır, herkes kendisinden korkmalıdır, herkes ona körü körüne itaat ve hürmet etmelidir."[129] anlayışı böylelikle yerini "meclis-i milli"lere, "hakimiyet-i âmme"lere, hürriyet, eşitlik, kardeşlik ve adalet kavramlarıyla özdeşleşen demokratik idarelere bırakmaya başlamıştır. Ali Reşat'ın Fransız İhtilâli'nin dünya tarihindek yeri ve önemi hakkında Reform ile bir kıyaslama yaparak dile getirdiği ifadelerini yinelemek yararlı olacaktır: "İhtilâl-i Kebir, Reforma'dan sonra, tarihin en mühim bir vak'asıdır. Gerek İhtilâl-i Kebir ve gerek Reforma'nın vasf-ı mümeyyizleri, alemşümûl olmalarıdır. Reforma yalnız bir dinin teşkilatını, İhtilâl-i Kebir yalnız bir memleketin teşkilat-ı siyasiye ve ictimaiyesini değiştirmekle kalmamış, belki bütün Avrupa'ya icra-yı tesir etmiştir. İhtilâl-i Kebir ile İmparatorluk Avrupa haritasında –bundan evvel iki asır zarfında görülemeyen– tebeddülât-ı azimeyi yirmi üç senede vücuda getirmiştir. Bu tebeddülât bilhassa İtalya ve Almanya'da vukua geldi. Bu iki memlekette İhtilâl-i Kebir ve Napoleon, Alman ve İtalyan ittihadlarının ilk müessisleri addolunabilir. İmparatorluğun sükutundan altmış sene geçmemişti ki bu ittihadlar meydana çıktı. İhtilâl-i Kebir ve İmparatorluk Avrupa'nın ahval-i siyasiye ve ictimaiyesini dahi değiştirdi. Hukuk-ı Beşer Beyannamesi'nde icmal edilen efkâr-ı cedide, hürriyet, müsavat ve hakimiyet-i milliye fikirlerini Fransa haricinde neşr ve tamim eden İhtilâl-i Kebir ile İmparatorluk'tur. Yirmi üç sene zarfında Fransa nereleri taht-ı hakimiyete veya nüfuzuna almış ise oralarda, yani Belçika'da, Hollanda'da, Ren nehrinin sol sahilinde, Almanya'nın İmparatorluğa ilhak edilen kısımlarında, Ren heyet-i müttehidesine dahil olan hükümetlerin bazılarında, Piyemonte'de, Lombardiya'da, Venesya'da sunuf-u mümtaze ve feodalite tarz-ı idaresini kaldırmış;

[128] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.7
[129] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.36 vd.; Kurun-u Cedide Tarihi, 2. Cilt (Sultani 11. Sınıf) 1333, s.647

Napoleon tertip ettirdiği Kanun-u Medeni'yi (Code civile) mevki-i tatbike koymuştur. Bu memleketlerde krallar 1815 tarihinde tarz-ı kadim-i idareyi iadeye cesaret edemediler. Kezalik, İhtilâl-i Kebir her yerde milel-i muhtelife arasında hükümdarların idare-i müstebidelerini tahdid, idare-i devlete iştirak ve hükümet ile ehl-i vatanın hukuk ve vezaif-i mütekabilelerini kanun-i esasiler ile tayin etmek arzusunu uyandırmıştır."[130] Bundan sonra Ali Reşat, ondokuzuncu yüzyıl sonuna dek Fransız İhtilâli'nin, Avrupa'yı iki ayrı koldan etkilediğini şöyle ifade etmektedir: "İhtilâl-i Kebir'in tesiratı 1815'den sonra dahi bütün Avrupa'da hissedildi ve bu tesirat takriben yarım asır iki muhtelif şekilde görüldü: Henüz idare-i mutlakaya tâbi olan memleketlerde kanun-u esasi istihsali için icra edilen harekât-ı ahrarane; İtalyanlar ve Almanlar gibi henüz müteferrik bir halde bulunan milletler arasında ittihadı temin için icra edilen harekât-ı milliye."[131] Ali Reşat'ın 1916'da kaleme aldığı ve bizim buraya aktardığımız bu satırlarda ifade ettiğine göre Fransız Devrimi, Reform ile birlikte sonuçları ve dünya tarihine yaptığı etki bakımından tarihin en önemli iki olayından biridir. Bu bağlamda Avrupa'da ondokuzuncu asır boyunca iki ayrı biçimde önemli sonuçlara neden olmuştur. Viyana Kongresi ile birlikte, başta Avusturya ve Rusya'nın önderliğinde yeniden eski monarşik idarelerin tesisini sağlamak yönündeki çabalar uzun vadede sonuç vermemiş, gelişmeler devrimin açtığı yoldan ilerlemiştir. Cumhuriyet dönemi dışında Napolyon devri imparatorluk Fransası'nda da aynı amaca hizmet edilmiştir. Bu "efkâr-ı cedide", monarşik idareler altındaki ülkelerde vatandaş ile devlet arasındaki ilişkileri, kaynağını anayasadan alan sağlam bir güvence altına almaya yönelik girişimler biçiminde ortaya çıkarken, İtalya ve Almanya gibi henüz bütünlüğünü sağlayamamış ulusların siyasal birliğini kurabilmek için yürütülen uluslaşma hareketleri şeklinde kendini göstermiştir.

Ali Reşat'ın Fransız Devrimi'nin Avrupa'yı etkileyiş biçimleri hakkında söylediklerinden hareketle, kendisi açık olarak ifade etmemekle birlikte, Osmanlı'nın son yüzyılındaki gelişmelere bakıldığında –Sırp, Yunan ve benzeri gayr-i müslim unsurların milliyetçi sloganlarla isyan edişleri bir yana– devlet mekanizmasının bu etkileşim biçimlerinden ikinci yolu izlediği, yani belirli bir ıslahat sürecinin ardından

[130] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi, 2. Cilt (Sultani 11. Sınıf) 1333, s.646-647.
[131] A.g.e., s.647.

mutlak monarşi yerine anayasaya dayalı meşrutiyet rejiminin yürürlüğe konulduğu sonucu çıkmaktadır. Milli bir birlik halinde teşkilatlanma ise, devletin çöküş günleri olan 1910'ların sonunda en son harekete geçen Türk unsurunun kendi geleceğini tayin hususundaki gelişmelerle gündeme gelecektir.

Ali Reşat'ın çeşitli eserlerinde, devrim öncesi Fransası ile 1908 öncesi Osmanlısı arasında monarşik baskı, şiddetli sansür ve takip, insan hakları aleyhine muameleler vb. bakımlardan büyük benzerlikler bulunduğu –açıkça olmasa bile dolaylı olarak kullandığı– ifadelerinden anlaşılmaktadır.[132] Onbeş ve onaltıncı Lui dönemlerindeki baskı, sansür ve keyfi cezalandırmalar ile Osmanlı'nın son döneminde, bilhassa II. Abdülhamit devrindeki uygulamalar birbirine çok benzer niteliktedir. Anlaşılmaktadır ki bunlara karşı el altından, gizlice filizlenen özgürlükçü düşünceler, zaman içerisinde gelişerek Fransa'da 1789'u, Osmanlı Devleti'nde de ilkin 1876'yı, sonra da daha temelli biçimde 1908'i doğurmuşlardır. Her iki ülkede düzenlenen anayasalar ile insan hakları güvence altına alınmağa ve modern devlet-vatandaş ilişkisi kurulmağa çalışılmıştır. Çağdaş dünyanın oluşumunda yadsınamaz önemi bulunan Fransız Devrimi'nin Türk tarihi üzerinde, Osmanlı meşrutiyetine, daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan çizgide siyasal, toplumsal ve kültürel bakımlardan derin izleri olduğu bilinmektedir. Ali Reşat'ın farklı kereler dile getirmiş olduğu tarihsel paralelliklere dikkat çekiş aslında, Tanzimat ve Meşrutiyet'in aydın kuşaklarının, "Devlet-i Aliyye"nin selameti için güç ve çağdaşlığın merkezi durumundaki Batı'dan örnek aldıkları ilk ülke durumundaki Fransa'nın yakın tarihinde başından geçenlerle Osmanlı'nın yaşadığı süreç arasında benzerlikler kurma, tarihsel gidişatta varolan kimi andırışları ön plâna çıkararak gelecek için daha güçlü ümitler besleyebilme çabasının bir parçası olarak yorumlanabilir. Bu yaklaşım, Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde, daha kapsamlı ve devrimci anlamda varlığını sürdürecektir.[133]

---

[132] Fransa'daki durum için, daha önce örneklerine değindiğimiz, Asr-ı Hâzır Tarihi (1330 (H.), s.37) ve Umumi Tarih (Lise 3, 1929, (s.8-9)) adlı kitaplarındaki bilgiler; Osmanlı'daki durum için ise Ch. Seignobos'dan çevirdiği Tarih-i Siyasi, Asrı Hâzırda Avrupa (1. Cilt, 2. Baskı, 1324) adlı kitaba yazdığı önsöz ifadeleri gibi.

[133] M. Kemal Atatürk'ün Fransız Devrimi hakkındaki görüşleri için bkz. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 3. Cilt, Ankara 1989, s.104-105,120; ayrıca E.Z. Karal, Atatürk'ten Düşünceler, İstanbul 1986, s.45; Mustafa Baydar, "Atatürk ve Fransız Devrimi", Türk Dili (Atatürk Özel Sayısı), 1 Kasım 1972, Sayı

Ali Reşat Fransız Devrimi'nin doğurduğu yakınçağ Avrupası'nda yaşanan önemli gelişmeleri de irdelemektedir. Özellikle liseler için yayınladığı ilgili ders kitaplarının tamanında bu konulara değinildiği görülmektedir. Ancak en ayrıntılı bilgiler, 1330 (H.) ve 1926 tarihli Asr-ı Hâzır tarihleri ile 1928 (ikinci baskısı 1929) tarihli Umumi Tarih (ikinci cilt) adlı kitaplarında bulunmaktadır.[134] İlgili kısımlarda Napolyon Bonapart'tan sonra Avrupa, 1815 Viyana Kongresi ile yeniden eski düzene geçiş çabaları, Metternich Avrupası, eski düzene geçiş çabalarının boşa çıkmaya başlaması, 1830 ve 1848 ihtilâlerinin siyasal ve sosyo-ekonomik yönlerden önemi[135], Avrupa'da milliyetçi ideolojinin yaygınlaşmaya başlaması, İtalyan ve Alman birliklerinin doğuşu konu edilmektedir. Siyasal alanda yaşanan gelişmeler yanısıra, hatta politikaya etki eden önemli unsurlar olarak ekonomik ve toplumsal değişime dikkat çekilmekte, ondokuzuncu yüzyıl kapitalist düzeninin, dünyayı saran emperyalist politikaların etkileri gündeme getirilmektedir. Ali Reşat'ın bu bağlamda, komünist ideolojinin doğuşu, Saint Simon'dan Owen'a, Proudhon'dan K. Marks'a kadar önde gelen kuramcıların düşünüşleri üzerinde de durduğu, sosyalist ideolojiyi irdelemeye çalıştığı görülmektedir. Sendika ve kooperatiflerin kuruluşu, işçilere ait kanunlar, ekonomik gelişim ve sosyal politikalar ayrıntılarıyla öğrenciye aktarılan diğer konular arasında yer almaktadır.[136] Avrupa'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin bilim-teknik alanındaki göz kamaştırıcı ilerleyişi; Sanayi Devrimi, buhar, elektrik, demir ve deniz yollarının dünyayı küçültmeye başlaması; fizik, kimya, biyoloji vb. pozitif bilimlerdeki ilerlemeler; edebiyat, sanat (müzik, resim, heykeltraşlık...), felsefe ve ahlâk bilimlerinin gelişimi; ticaretin yayılışı ve önemli antlaşmalar; müebbet sulh, askerlik aleyhtarı düşünceler, hümanist (insaniyetperver)

254, s.196-204. Bundan başka, Fransız Devriminin Osmanlı'ya ve Türk İnkılâbı'na etkileri bakımından bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Fransız İhtilâli ve Tanzimat, Türkiye Felsefi, Harsi ve İctimai Araştırmalar Merkezi Kitapları, Seri A, Sayı 11, İstanbul 1943; İsmet Giritli "Fransız İhtilâli ve Etkileri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt V, Temmuz 1989, Sayı 15, s.539-549; Niyazi Öktem, "1789 Felsefesi ve Atatürk", Yayın Dünyasında Çerçeve (200. Yılında Fransız Devrimi), Cumhuriyet Kitap Kulübü Yayını, Temmuz-Ağustos 1989, Sayı 46-47, s. 11; ; Zeki Arıkan "Bir Kollokyumun Ardından: Fransız Devriminden Atatürk Türkiyesi'ne" Tarih ve Toplum, Temmuz 1989, cilt 12, sayı 67, s. 53-56.

[134] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi, 1330 (H.), s.171-512; Asr-ı Hâzır Tarihi, 1926, s.3-126 ve233-421; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.78-87,108-173 ve 189-266.

[135] Mülkiye Mektebi için 1911'de kaleme aldığı Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani kitabında, 1848 ihtilâllerinin daha çok Osmanlı'ya etkisi bağlamında (s.729 vd.).

[136] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi, 1926, s.70-87, 233-296.

düşüncenin yeni şekilleri, kişilik haklarının gelişimi, kölelik ve esir ticaretinin ilgası, ceza hükümlerinin hafifletilmesi, idam cezası tartışmaları; din-devlet ilişkilerinin yeniden yorumlanması, devlet dininin kaldırılması, anayasalar, seçim sistemleri, ulusal egemenliğin doğuşu ve yayılışı, başlıca hükümet sistemleri, askerlik ve ilköğretimin zorunlu hale gelişi gibi... herbiri bir diğerinden önemli olan bu ve benzeri konular Ali Reşat'ın kaleminden öğrencilerin bilgisine sunulmuş, böylelikle çağdaş dünyanın görünümü okul sıralarındayken öğrenilme imkânı bulunmuştur. Bu konuların –müfredatların da esneklik ve yönlendiriciliği sayesinde– ilk ve orta okullar için yazdığı kitaplarda da yeraldığını ancak doğal olarak çok daha kısa ve özet bir biçimde düzenlendiğini belirtmemiz gerekmektedir.

Ali Reşat'ın Fransız Devrimi ile birlikte dünya toplumlarının gündemine yerleşmeğe başlayan insan hakları kavramı ve bu hakların kişi-devlet ilşkisi düzleminde yazılı güvenceleri olarak ortaya çıkan anayasalar konusuna ayrı bir önem verdiği görülmektedir. Ali Reşat ulusal egemenlik kavramını da bu çerçevede irdelemiştir. Şimdi bu konuları biraz daha ayrıntılı olarak ele alalım.

a.1. İnsan Hakları, Ulusal Egemenlik ve Anayasa Kavramlarının Gelişimi ve Önemi

Ali Reşat'ın ilgili bütün eserlerinde, gelişmeci bir çizgide insan hakları kavramı ile ulusal egemenlik anlayışının üzerinde durulduğu, bu bağlamda yazılı ve bağlayıcı anayasal çizgide ulaşılan düzeye dikkat çekildiği görülmektedir.

Bilindiği gibi insan hakları kavramı, günümüze değin belirli aşamalardan geçerek şimdiki anlam ve önemini kazanmıştır. İlk aşama, daha çok bireysel anlamdaki özgürlüklerin dillendirildiği onyedinci yüzyıl sonu ile ondokuzuncu yüzyıl başı arasındaki yüzyılı aşkın dönemde yaşanmıştır. İkinci aşama ondokuzuncu yüzyılın ortalarından yirminci yüzyılın yarısına kadar geçen sürede ekonomik, sosyal ve kültürel haklar alanında meydana gelen gelişmelerdir. Son aşama ise İkinci Dünya Savaşı sonrasından günümüze dek geçen sürede katedilen ve başta Üçüncü Dünya ülkelerinin gündeme getirmeğe başladıkları, geleceği belirleyebilme, bağımsızlıklarını kazanma, kalkınmalarını gerçekleştirebilme, doğal kaynaklarını kullanma, kültürel emperyalizmden sıyrılıp dünya nimetlerinden daha hakça istifade edebilme, barışçı bir

ortamda, sağlıklı, temiz ve dengeli bir çevrede yaşayabilme hakkı gibi üst düzey, daha çok kollektif-dayanışmacı nitelikteki haklardan oluşmaktadır. Ali Reşat ve yaşadığı dönem gözönüne alındığında, yukarıda belirtilen aşamalardan doğal olarak ilk ikisinin Osmanlı'ya ve ardından Türkiye cumhuriyetine yansıyışları konusu üzerinde durmak gerekmektedir.

"...17-18. yüzyıllarda İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimleri... klâsik hak ve özgürlükleri getirm(işti)... Daha çok bireysel nitelikli olan bu haklar arasında yasal eşitlik, kişi güvenliği, bireysel özgürlük, düşünce ve inanç özgürlüğü, siyasal haklar ve mülkiyet hakkı en önemlileriydi...Çağın egemen ideolojisi olan bireycilik ve liberalizm devletin rolünün en düşük düzeyde kalmasını öngörüyor, doğal varlığı kabul edilen insan haklarının korunması için devletin pasif bir tutum takınmasını... yeterli buluyordu... 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru yükselmeğe başlayan kitle hareketleri bu kez daha çok sosyal eşitlik eksenine yöneldi. Bütün yüzyıl boyunca sosyalist ve reformcu düşünceler bu hareketlere eşlik edip yol gösterdiler.Bunların sonunda yeni bir senteze ulaşıldı; insan hakları listesinin genişlemesi ve devletin tutumunun değişmesi "sosyal haklar" ve "sosyal devlet" olgularını doğurdu. 20. yüzyılda yasalara ve anayasalara, daha sonra da uluslararası belgelere giren bu ikinci kuşak ınsan hakları ekonomik, sosyal ve kültürel nitelikliydi. Çalışma, âdil ücret, sosyal güvenlik, sendika ve grev, sağlık ve eğitim gibi hakları kapsıyordu....bu yeni haklar devletin tutum ve işlevinde de değişmeğe yol açtı. Devletin artık etkin bir rol oynaması bekleniyor, kapitalizmin getirdiği sosyal eşitsizlikleri giderici müdahalelerde bulunmak, çalışan sınıfları ekonomik, sosyal ve kültürel yönden desteklemek de onun ödevleri arasına giriyordu..."[137] Ana Britannica'dan alıntıladığımız bu özet gelişim tablosunun Türk kamuoyunda irdelenmeğe ve eğitim dünyasına da yansımağa başladığı dönem II. Meşrutiyet devridir. Dünyada insan hakları kavramının – ilk iki aşama bağlamında – gösterdiği gelişimi, yenilenmiş ders programları öncülüğünde öğrencilerine ve Türk kamuoyuna ilk duyuran Ali Reşat olmuştur. Onsekizinci yüzyıldan yirminci yüzyıla insan haklarının gelişimi ve önemi konusunu gerek biyografik ve monografik çalışmalarında gerekse eğitimin her

[137] "İnsan Hakları" maddesi, Ana Britannica, Cilt 16, Hürriyet yayınları, 1986-1994, s.368.

kademesi için kaleme aldığı ders kitaplarında ayrıntılı biçimde incelemiştir. Bilindiği üzere çağdaş anlamda insan hakları kavramının dünyadaki ilk kapsamlı yazılı örneği 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'dir. Adı geçen belgenin ondokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı basın ve yayın dünyasında yer almağa başladığı görülmektedir. (Mizancı) Mehmed Murad'ın 1299 (H.) (1882) tarihli Tarih-i Umumi'sinin 6. cildinde[138] kısa ve özlü biçimde irdelenmeğe çalışılan bildirge, on yedi maddelik tam metin olarak ilk kez II. Meşrutiyet devrinde türkçeye aktarılmıştır. II. Abdülhamit istibdadının yoğunlaştığı 1890'lı yıllarda -örneğin Harbiye gibi- yüksekokul gençliğinin bilinçlenmesinde el altından gezdirilen bildirgenin de önemli rolü olduğu bilinmektedir. [139]

Bizim tesbitlerimize göre, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ni onyedi madde halinde tam metin olarak türkçeye aktaran ilk kişi, son Osmanlı vak'anüvisi Abdurahman Şeref Efendi olmuştur. Kendisinin 1328 (H.) (1910)'da yayınladığı Tarih-i Lütfi'nin sekizinci cildinin, yakınçağ Avrupa tarihini özetleyen "Hulâsa Ahval-i Avrupa" bölümü 197. sayfasına, yine kendisinin düştüğü dipnot ile gönderme yapılan kitabın "zeyl" kısmında konuyu tamamlayıcı bilgi olarak "Beyanname-i Hukuk-u Âdem"in eklendiği görülmektedir.[140] Yine Abdurrahman Şeref Efendi'nin, daha önce de değindiğimiz üzere, öğrencileri tarafından 1329(H.)(1911)'de Darülfünun'da verdiği derslerin bir kısmının kitaplaştırılarak yayınlanmış biçimi olan Tarih-i Asr-ı Hâzır'ında "Beyanname-i Hukuk-u Âdem ve Vatandaş-Les Droits de L'homme et du Citoyen" onyedi maddesiyle yer almaktadır.[141] Adı geçen bildirgeyi, yine o tarihlerde türkçeye çevirerek yayınlayan bir diğer isim de Diran Kelekyan'dır. Bildirgeye, 1330 (H.) (1912)'de yayınlanan Ondokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa adlı eserinde "Hukuk-u Beşer Beyannamesi-Beşerin ve Vatandaşın Hukuğu (Les droits de L'homme et du Citoyen)" başlığı altında yer veren Diran Kelekyan'ın, Abdurrahman Şeref ve Ali Reşat'ın

---

[138] Mehmed Murad, Tarih-i Umumi, 6. Cilt, İstanbul 1299 (H.), ("29. Fasıl: İnkılâb-ı Kebir ve Napoleon Bonapart: ...Büyük İhtilâl") s.224-226.

[139] Ali Fuat Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, İstanbul 2. Baskı, 1981, s.33.

[140] Tarih-i Lütfi, 8. Cilt, (yayınlayan: Abdurrahman Şeref Efendi), İstanbul 1328 (H.), (Zeyl kısmı "Numero 21: Tercüme-i Beyanname-i Hukuk-u Âdem"), s.532-534.

[141] Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih-i Asr-ı Hâzır (neşredenler: Mehmed Zekai ve H. Mehmed Kâmil), İstanbul 1329 (H.), s.66-69.

çevirilerinden farklı olarak kendi tercümesinde, bildirgeyi hazırlayan Fransız I. Ulusal Meclisi'nce bir başlangıç biçiminde kaleme alınarak metnin önüne eklenmiş olan giriş kısmına da yer verildiği görülmektedir.[142]

Ali Reşat'ın bildirgeyi ilk tercümesi 1913 tarihine rastlamaktadır. 1331 (H.) (1913) tarihli Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi'nin birinci cildinde "Beyanname-i Hukuk-u Âdem" yan başlığı altında verilen izahattan sonra "Beyanname-i Hukuk-u Âdem ve Ehl-i Vatan"ın tercüme edildiği görülmektedir.[143] Ali Reşat'ın insan hakları konusu üzerinde önemle durduğunu ifade etmiştik. Bu bağlamda dikkatimizi çeken bir husus, Ali Reşat'ın Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi ile genelde insan hakları konusuna eğitimin her kademesi için kaleme aldığı ders kitaplarında yer vermiş olmasıdır. Bunları biraz sonra örneklendireceğiz. Ancak hepsinden önce, "Mekâtib-i sultaniye mahsus" kaleme aldığı iki ciltlik Kurun-u Cedide Tarihi'nin, 1333 (1917) tarihli ikinci cildinde verdiği bilgiler ve sergilediği yaklaşım üzerinde durmak istiyoruz. Ali Reşat, "Karlofça Muahedesinden Bükreş Muahedesine Kadar Devlet-i Osmaniye ve Onsekizinci Asırda Avrupa" alt başlığını taşıyan bu ders kitabının Fransa'yı konu eden kısmında, adı geçen bildirgeyi "Beyanname-i Hukuk-u Beşer" alt başlığı ile irdelerken yalnızca on yedi maddenin çevirisi ile yetinmemiş, maddeler

---

[142] Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Ahmet Rasim'in 1342 (H.)/1923 tarihinde yayınlanmış olan İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyeye adlı iki ciltlik eserini 1987de günümüz türkçesine kazandırmıştır. Bu eserin 1989 da Osmanlıda Batışın Üç Evresi,... adıyla yapılan üçüncü baskısında Velidedeoğlu, Ahmet Rasim'in. Abdurrahman Şeref'in tercümesinden alıntılamak suretiyle Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ne yer verdiğini belirtmektedir. Herhalde bu yayın da, cumhuriyetin ilân edildiği günlerde, adı geçen beyannamenin, Fransız Devrimi ile birlikte irdelenerek Türk okuyucusuna bir kez daha sunulduğu ilk eserlerden olsa gerektir. Ancak Velidedeoğlu'nun kullandığı ifadelerden, Abdurrahman Şeref'in, beyannameyi başlangıç kısmı ile birlikte çevirdiği, Ahmet Rasim'in ise buna yer vermediği anlamı çıkmaktadır. Biz, Abdurrahman Şeref'in yaptığı çeviride başlangıç kısmına rastlayamadık. (Ahmed Rasim, Osmanlı'da Batışın Üç Evresi – III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecit (hazırlayan: Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Üçüncü Bası, Evrim Yayınları, İstanbul 1989, s.47.

[143] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, 1. Cilt, 1331 (H.), s.198-200.

Ayrıca burada doğrudan olmasa dahi konumuz ile ilişkili olduğu için bir düzeltme yapmak durumundayız. İsmet Giritli, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin, Mustafa Kemal'in Milli Mücadele döneminde Ankara'da yayınladığı Hakimiyet-i Milliye gazetesinin 10 Ocak 1920 tarihli ilk nüshasında yayınlandığını söylemektedir. (İsmet Giritli, "Fransız İhtilâli ve Etkileri" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt V, Temmuz 1989, Sayı 15, s.541) Bu bilgi yanlış bir anımsamadan ya da araştırma noksanlığından kaynaklanıyor olmalıdır. Zira "Mesleği: Milletin iradesine hakim kılmaktır." olarak ifade edilen ve içerisindeki bazı yazıların da pek tabii Fransız Devrimi'nden, insan hakları bildirgelerinden etkilenerek kaleme alınmış olduğu şüphe götürmeyen Hakimiyet-i Milliye'nin, bizim inceleyebildiğimiz yaklaşık dört yıllık koleksiyonunun herhangi bir nüshasında adı geçen bildirinin metin olarak yayınına rastlanılmamıştır. (Hakimiyet-i Milliye, No:1 (10 Kanun-u Sani 1336) – No: 1361 (26 Şubat 1341)).

hakkında bazen tek tek, bazen de ilgili birkaçı bir arada olmak üzere hemen alt kısımda açıklayıcı bilgiler vermiş, kısaca anlam ve önemlerini vurgulamıştır. Böylelikle lise öğrencisinin insan hakları ve önemi konusunu daha kolay ve akılda kalıcı biçimde öğrenmesini sağlamaya çalışmıştır. Ali Reşat'ın bu açıklamalı çevirisini aynen aktarmak yararlı olacaktır:

"Beyanname-i Hukuk-u Beşer: Ba'dehu Asamble Nasyonal kanun-u esasi tanzimine ibtidar eylediğinden artık (Asemble Konstituant–Assemblée Constituante. Meclis-i Mebusan) namını aldı. Bu meclis kanun-u esasinin baş tarafına hukuk-u beşerden bahis bir beyanname ilâve eyledi. Bu beyanname (Hukuk-u Beşer Beyannamesi) namıyla mâruf olup şerait-i hayatiyesi, milleti, ırkı, ailesi ne olursa olsun bütün efrad-ı beşerin yalnız insan olmak sıfatıyla talep ve istihsal edebileceği hukuku ta'dâd eder:

Birinci madde- İnsanlar hür ve hukukca müsavi olarak doğarlar ve o halde yaşarlar; furuk ve temyizat-ı ictimaiye ancak menfaat-i müştereke-i umumiyeye müstenid olabilir.

(Hürriyet ve müsavat bu kaideye müsteniddir. Bilahare buna "uhuvvet" kelimesi ilâve edilmiş ve bu üç kelime, yani "hürriyet, müsavat, uhuvvet" sözleri bütün evrak ve vesâik-i resmiyeye vaz'olunmağa başlamıştır.)

İkinci madde- Her cemiyet-i siyasiyenin gayesi tabii ve layetegayyer olan hukuk-u beşerin muhafazasıdır. Bu hukuk, hürriyet, tasarruf, emniyet, zulüm ve tazyike karşı mukavemettir.

Üçüncü madde- Her hakimiyetin menşei filasl millettedir. Hiçbir heyet, hiçbir şahıs sarahaten milletten sudur etmeyen hiçbir hakimiyeti icra edemez.

(Bu iki madde büyük bir inkılâba delâlet ediyordu. Çünkü o zamana kadar hakimiyet kralda idi; diğer insanlar kralın tebaası idiler. Hakk-ı hakimiyet krala mintarafallah bahşedilmiş zannolunur idi. Beyanname ise büsbütün başka bir kaide vaz'etti. Bundan sonra Fransızlar artık teb'a değil, ehl-i vatan oluyorlar; hakk-ı hakimiyet kraldan millete geçiyor idi.)

Dördüncü madde- Hürriyet başkasına ika'-i zarar etmeyen her şeyi yapabilmektir. Şu halde herkesin hukuk-u tabiiyesini istimal etmesi ancak, hey'et-i

ictimaiyenin efrad-ı sairesinin aynı hukukdan istifadelerini temin eden hudud ile mahduddur. Bu hudud ancak kanun ile tayin olunabilir.

Beşinci madde- Kanun ancak heyet-i ictimaiyeye muzırr olan ef'al ve harekatı men'edebilir. Kanunun nehyeylemediği şeyler men'olunamaz ve hiç kimse kanunun emretmediği bir şeyi yapmağa icbar edilemez.

(Bu maddeler ile hürriyat-ı muhtelifenin esası vaz'edilmiştir ki bunların ne olduğunu âtide göreceğiz.)

Altıncı madde- Kanun, arzu-yu umuminin ifadesidir. Bütün vatandaşlar bizzat veya vekilleri vasıtasıyla kanunun tanzimine iştirak eylemek hakkına mâliktir. Kanun, ister himaye etsin, ister ceza versin, herkes için bir olmalıdır. Bütün vatandaşlar kanun nazarında müsavi olduklarından ehliyet ve iktidarlarına göre ve fazilet ve meziyetlerinden mâadâ arasında hiçbir fark nazar-ı dikkate alınmadan kâffe-i menasib ve makamata ve hidemat-ı umumiyeye siyyanen kabul edilirler.

(Bu madde mucibince hükümet kendi kendine bir kanun yapmak hakkına mâlik değildir. Kanun yapmak hakkı münhasıran milletin vekillerinden mürekkeb bir meclise aiddir. Kezalik bu madde "kanun, ister himaye etsin, ister ceza versin, herkes için bir olmalıdır." fıkrasıyla müsavat-ı hukuku temin ve son fıkrasıyla müsavat-ı siyasiyenin esasını vaz'ediyor.)

Yedinci madde- Hiç kimse kanunen muayyen olan ahval ve kanunun emrettiği eşkâl haricinden itham veya tevkif edilemez. Keyfi emirleri istihsal, itâ, icra edenler veya etdirenler dûçâr-ı mücâzât olur. Fakat kanun mucibince davet veya tevkif edilen her vatandaş derhal itaata mecburdur; şayed muhalefet ve mukavamet ederse bir cürüm işlemiş olur.

Sekizinci madde- Kanun ancak kat'iyyen ve sarahaten zaruri olan mücâzâtı vaz'edebilir ve bir kimseye ancak ika'-ı cürüm tarihinden akdem tanzim ve ilân ve usûl-ü meşruasına tevfikan tatbik edilmiş bir kanun ahkâmına göre ceza verilebilir.

Dokuzuncu madde- Her ferd mücrim olduğu tahakkuk edinceye kadar masum addedildiğinden bir kimsenin tevkifi zaruri olduğuna hükmeylediği zaman o kimse hakkında firarını men'için ittihazı lâzım tedabirden mâadâ her türlü muamele-i cebr ve şiddet icrasını kanun şiddetle men'eder.

(Yedinci madde ile hürriyet-i şahsiyenin esası vaz'edilmiş, diğer iki madde mucibince işkencelerin envaı kaldırılmıştır. Bu esasa tevfikan mücâzât-ı kanuniye idam, kürek, habs ve ceza-i nakdiye hasredilmiş ve bilâhire "jüri" denilen ve ahali tarafından intihab edilen hey'et-i udûl tesisi ve her müttehemin bir müdafaa vekili ile huzur-u hakime çıkması esası kabul olunmuştur.)

Onuncu madde- Hiç kimse, velev ki dini olsun, efkâr ve mütalaât-ı zatiyesinden dolayı iz'ac edilemez, şu kadar ki bu efkâr ve mütâlaatın tezahürü kanunen müesses olan nizam-ı umumiyi ihlâl etmemesi meşruttur.

Onbirinci madde- Efkâr ve mütâlaatın serbesti-i teatisi insanın en kıymetdar hukukundan biridir. Binaberin her vatandaş serbestçe söyleyebilir, yazabilir, tab'ettirebilir. Şu kadar ki kanunun tayin ettiği ahvalde bu hürriyetin su-i istimalinden dolayı mes'uldur.

(Onuncu madde ile hürriyet-i vicdan, onbirinci madde ile hürriyet-i matbuat temin edilmiştir.)

Onikinci madde- İnsan ve vatandaş hukukunun te'mini bir kuvve-i umumiyeye muhtacdır. Binaenaleyh bu kuvve-i umumiye, kendilerine tevdi' olunduğu eşhasın menâfi'-i zâtiyesi için değil, umumun nef'i için tesis edilmiştir.

Onüçüncü madde- Kuvve-i umumiyenin devamı ve idaresinin mesarifâtı için bir teklif-i müşterek vaz'ı elzemdir. Bu teklif dahi bilumum vatandaşlar arasında derece-i istitâatlarına göre tarh ve tevzi'edilmelidir.

Ondördüncü madde- Bütün vatandaşlar bizzat veya vekilleri vasıtasıyla teklif-i umuminin derece-i lüzumunu tahkik, serbestçe kabulüne muvâfakat, suret-i sarf ve isti'mâlini takip etmek ve herkese isabet eden hisseyi, suret-i tarhını, tarz-ı cibayetini ve müddet-i devamını tayin eylemek hakkına mâlikdir.

Onbeşinci madde- Heyet-i ictimaiye hidemât-ı umumiyede müstahdem her memurdan umur-ı idaresinin hesabını sormak hakkına mâlikdir.

(Hükümeti tarif eden okinci maddeden sonra gelen üç madde vergi tarh etmek hakkının münhasıran milletin vekillerinden mürekkeb meclise ait olduğunu beyan ediyor.)

Onaltıncı madde- Temin-i hukuku taht-ı zaman ve kefaletde olmayan ve kuvva-yı muayyene-i hükümeti tefrik etmeyen kâffe-i heyet-i ictimaiyenin kanun-u esasisi yok demektir.

(Bu madde ile tefrik-i kuvva esası kabul edilmiş, yani hakimiyet millete, kuvve-i icraiye krala, kuvve-i adliye vatandaşlar tarafından müntehib hükkâma tevdi'olunmuştur.

Son madde hakk-ı tasarrufu temin etmiştir:)

Onyedinci madde- Hakk-ı tasarruf taarruzdan masûn ve mukaddes bir hakk olduğundan hiç kimse bundan mahrum edilemez. Meğer ki kanunen sabit olmuş bir zaruret-i âmme bunu icab etmiş olsun. Fakat o halde dahi bedelinin suret-i adilânede ve bervech-i peşin tediyesi meşrutdur."[144]

Ali Reşat bu derece ayrıntılı olmamakla birlikte liseler için yazdığı diğer ders kitaplarında da bildirge hakkında bilgiler vermiştir. Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.)[145] ve Umumi Tarih (İkinci cilt, 1928 (2. Baskı 1929)[146] bunlar arasındadır. Yalnızca liseler için değil ilk ve orta okullar için kaleme aldığı ders kitaplarında da beyannamenin, bilhassa hürriyet, eşitlik, kardeşlik ve ayrıca adalet ilkeleri ile ulusal egemenlik kavramı bağlamında irdelenmiş olması dikkat çekmektedir. Ortaokullar için kaleme aldığı Yeni Tarih-i Umumi (üçüncü cilt, 1340)[147] kitabından 1928'de birinci baskısını yapan İlk Mekteplere Tarih Dersleri'ne (beşinci sınıf)[148] kadar birçok eserinde konuyu hususi alt başlıklar halinde incelediği görülmektedir. Hatta ilkokullar için yazdığı kitabında beşinci sınıf öğrencisine, Millet Meclisi'nin Açılışı ve İnsan Hakları Beyannamesi konusundan hemen önce, Fransız İhtilâli'nin meydana gelişinin ana nedeni olarak insan haklarına riayet etmeme, ayrımcılık ve baskı politikaları hakkında şunları söylemektedir: "Onsekizinci asırda hemen bütün Avrupa'da olduğu gibi Fransa'da dahi halk üç kısma ayrılmışdı: Zadegân, rahibler, avâm. İlk iki sınıfa mümtaz sınıflar derlerdi. Çünkü bunlar hiç vergi vermezler, zevk ve sefahat içinde yaşarlardır. Üçüncü sınıfı teşkil eden avam –ki milletin yüzde doksanbeşinden fazla

[144] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi, Cilt 2, 1333, s.533-537.
[145] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330 (H.), s.69-72.
[146] Ali Reşad, Umumi Tarih (Lise 3), 1928, s.26-28.
[147] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 3. Cilt (Ortaokul 3. sınıf), 1340, s.122 vd.
[148] Ali Reşad, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1928, s.53.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

idi– devlete ağır vergiler verirler; her türlü yükü yüklenirler; zadegân ve rahiblere angarya olarak hizmet ederler; elhasıl, köle gibi sefil, perişan bir halde yaşarlardı. Bütün bu haksızlıklara ilâve olmak üzere hükümdarlar memleketi kendi mâlikâneleri gibi idare ederlerdi. Yalnız kendilerini düşünürler, zevk ve sefalarıyla meşgul olurlar, milleti hatırlarına getirmezlerdi. Onsekizinci asır sonlarına doğru bu haksızlıklar, hükümdarların zulüm ve istibdadları aleyhine bir cereyan-ı efkâr husule geldi. Bilhassa Fransa'da bazı büyük müellifler ve feylesoflar idare-i mutlakanın fenalılarını göstererek halkı tenvire çalıştılar." [Bölümün devamında, Voltaire örneğinden hareketle özgürlükçü fikirlerin yayılışı, İngiltere örneğinin etkisi ve Ulusal egemenlik prensibinin vaz'edilişi anlatılıyor][149] Sultaniler için 1922'de yayınlanan Tarih-i Osmani[150] gibi diğer bazı alan/devlet tarihi ders kitaplarında da 1789 İhtilâli ve İnsan Hakları Beyannamesi'ne yer ayrıldığı görülmektedir. Ancak Tarih-i Osmani'de doğrudan, yine aynı yıl sultaniler için yayınlanmış olan Tarih-i Enbiyâ ve İslâm adlı kitabında ise dolaylı olarak adı geçen beyanname ile islâmiyetin genel esasları arasında ilişki kurulmağa ve benzerliklere işaret edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu bağlamda islâmın, adalet, hukuk önünde eşitlik, özgürlük vb. ilkeler bakımından Avrupa uygarlığına önemli tesirde bulunduğu belirtilmektedir. Buna göre beyannamede vurgulanan hürriyet ve hukuken eşitlik ilkeleri "..binüçyüz şu kadar sene evvel vaz'edilmiş..." olan islâm hukukunda yer almaktadır. Ancak devletin hukuka ve temel ilkelere bağlı kalması, su-i istimallere imkân vermemesi gerekmektedir. Yani buradan, devletin temel insan haklarının yaşama geçmesinde yadsınamaz, doğrudan ve yönlendirici bir rolü bulunduğu sonucu çıkmaktadır. Ali Reşat, Hz. Ömer'in Mısır valisi Amr bin As'dan şikayet edilmesi üzerine kaleme aldığı ve içerisinde "Bütün insanlar analarından hür olarak doğmuşlardır." ifadesinin yeraldığı mektubu örnek göstermektedir.[151] Onun ifadelerine göre, islâm hukukunun özünde kanun önünde eşitlik prensibi de vardır. Hatta bu bakımdan hukuk sistemleri içerisinde genel anlamda islâm şeriati mükemmel denilecek bir düzeydedir. "Şeriat nazarında bir padişah ile en fakir ve âciz bir kimsenin farkı yoktur. Herkes

[149] A.g.e., s.50-51.
[150] Ali Reşad, Tarih-i Osmani (Sultani 5. sınıf), 1338, s.126-129.
[151] A.g.e., s.127-128.

müsavidir."[152], "..İmtiyazlı bir kimse veya sınıf müslümanlar arasında olamaz."[153] diyen Ali Reşat bu hususta da tarihte birçok örneğin bulunduğunu belirtmektedir. Tartışmalara ve tam bir fikir birliğine varılamamış olmasına karşın[154] "Hûlefa-i Raşidin ümmetin rey'iyle intihab olunmuşlar iken Muaviye ile halefleri bu usûlü kaldırdılar."[155] ifadesi Ali Reşat'ın milli egemenlik prensibinin de islâmiyet ile çakışmadığı görüşünde olduğunu göstermektedir. Onun, İslâmın özü ve siyaseten en güçlü olduğu dönemlerdeki uygulamalar ile insan hakları kavramı arasında paralellikler kurma çabası bilhassa kanun önünde eşitlik ilkesi etrafında yoğunlaşmaktadır. Ali Reşat'a göre ortaçağ Avrupası ile islâm dünyası arasındaki en önemli farklardan biri kanun önünde eşitlik prensibidir. Feodalite döneminde "...her memelekette değil, bir devletin muhtelif vilayetlerinde bile ayrı ayrı kanunlar bulun(uyordu)."[156] "Derebeylikler mâlikâneleri içinde insanları istedikleri gibi idare ediyorlardı."[157] diyen Ali Reşat adaletsizliğin yalnızca, genel olarak hukuksal bazda değil dinsel alanda da olabildiğince yaygınlaştığını belirtmektedir: "...İspanya'da hıristiyan hükümetleri müslümanlar hakkında hatıra ve hayale gelmez zulümler yaptılar... Ehl-i Salib ordularının Suriye ve Filistin'de müslümanlar, museviler hakkındaki zulümleri tarif olunamayacak derecede ağır idi."[158] Avrupa'daki dinsel ayrım ve tahammülsüzlük daha sonraki yıllarda da sürmüş, yeniçağda –İngiltere, Prusya gibi istisnalar hariç– her ülkenin tek bir din, hatta mezheb mensublarından oluşması, hıristiyanlığın dahi diğer bazı kollarına tahammül edilememesi olayı bütün Avrupa'da yaygınlık göstermiştir. Reform döneminde süregiden din savaşları[159], Yakınçağ'ı başlatan Fransız Devrimi dönemindeki mezheb çatışmaları ve baskılar[160], ayrıca İnsan Hakları Bildirgesi'nin yayınlanışından ve bu alandaki birçok gelişmelerden sonra dahi uzun yıllar hem hıristiyanlık mezheplerinin birbirine hem de

---

[152] A.g.e., s.127-128.
[153] Ali Reşad, Tarih-i Enbiyâ ve İslâm, (sultani dördüncü sısnf), 1338,s.94
[154] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 2. Cilt (Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.42 vd.
[155] Ali Reşad, Tarih-i Enbiyâ ve İslâm (Sultani 4. sınıf), İstanbul 1338, s.95.
[156] Ali Reşad, Tarih-i Osmani (Sultani 5. sınıf), 1338, s. 129; İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1928, s.24.
[157] Ali Reşad, Tarih-i Enbiyâ ve İslâm (Sultani 4. sınıf), İstanbul 1338, s.104.
[158] A.g.e. s. 104
[159] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi Cilt 2, (Sultani 11. sınıf), 1333, s. 484 vd.
[160] Ali Reşad, Mufassal, Musavver, Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, Cilt 2, 1331 (H), s. 735- 763.

başka din –örneğin Dreyfus meselesinde somutlaştığı biçimde musevilik dini[161]– mensublarına ön yargılı yaklaşımlarının sürmesi, bu durumun örneklerindendir. Diğer hıristiyanlık mezheblerine karşı olan tutumlar yıllar boyunca devam etmiştir. Örneğin İhtilâl sonrasında, İnsan Hakları Beyannamesi'nin yayınlanmasının ardından kiliseye karşı girişilen hareket ile haksız muameleler yapılmış, incitilen ve dini özgürlükleri kısıtlanan katolik mezhebi mensublarına "..hukuk-u beşer ve kavanin ahkâmına tevfikan"[162] yeniden özgürlük tanınması girişimleri de birçok kez sekteye uğramış, kısacası Fransa'da dahi inanç özgürlüğü kolay kolay hayata geçirilememiştir. Oysa Hz. Muhammed devrinden itibaren islâm dünyası hukuksal ve dinsel bağlamda adalet bakımından Avrupa'ya önderlik edebilecek durumdadır. Ortaçağda "...İslâm memleketlerinde garbden şarka kadar her yerde aynı kanun, yani şeriat hükümfermâ idi. Buhara'daki kadı ile Endülüs'deki kadı bir kanuna, şeriata göre hüküm verirdi."[163] "Adalet, hürriyet müslüman memleketlerine mahsus idi... Hz. Ömer Kudüs'ü fethettiği zaman hıristiyanlara fevkalade adalet ile muamele etmiş, onların dinlerine asla dokunmamıştı."[164] "Gayr-i müslim tebaadan hafif bir vergi alınırdı; buna mukabil gayr-i müslimler ziraat ve ticaret ile serbestçe meşgul olurlar, rahat rahat yaşarlardı."[165] "Elhasıl müslümanlar kurun-u vustada Avrupa'ya yalnız ilim ve marifet öğretmediler; belki şefkat, insaniyet, adalet, hürriyet-i efkâr, herkesin dinine, hakkına hürmet gibi en güzel hisleri, meziyetleri dahi telkin ettiler." diyen Ali Reşat islâmın yayılışının, İslâm devletinin güçlenişinin bilhassa adalet ve hukuksal eşitlik ilkelerine önem verilmesi sayesinde mümkün olabildiğini eklemektedir: "...müslümanların kurun-u vustada cihanın en kuvvetli, en büyük hükümetini tesis etmeleri, din-i islâmın bütün dünyaya yayılması bu sayededir."[166]

Ali Reşat'ın bu yaklaşımından islâm ve şeriat hakkında taraflı bir yorum yaptığı sonucu çıkarılmamalıdır. Zira o, kanun önünde eşitlik, adalet ve hukuksal birlik kavramlarını farklı tarihsel dönemlerdeki uygulamalarıyla da değerlendirmiştir. Roma İmparatorluğu da bu kapsam içerisindedir: "Roma bu [Yunan – Makedonya]

---

[161] Ali Reşad, İsmail Hakkı, Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi, 1315 (mukaddime kısmı),
[162] Ali Reşad, Mufassal, Musavver, Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, Cilt 2, 1331 (H), s. 757.
[163] Ali Reşad, Tarih-i Osmani (Sultani 5. Sınıf) 1338, s. 129.
[164] Ali Reşad, Tarih-i Enbiyâ ve İslâm (Sultani 4. Sınıf), İstanbul 1338, s.104.
[165] Ali Reşad, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. Sınıf), 1928, s. 24.
[166] Ali Reşad, Tarih-i Enbiyâ ve İslâm (Sultani 4. sınıf), İstanbul 1338, s.94.

imparatorluğun bütün enkaz ve bekayâsını topladı; bunlara Şimali Afrika'yı, İspanya ve Galya'yı ilâve etti; şark ile garbı birleştirdi; Sen, İber, Fırat kenarlarında aynı kavaninin hükmü câri oldu."[167] Kuruluş devrinden itibaren halk sınıfları arasındaki ayrılık ve çatışmalar sonucunda aradaki farklar azalmaya başlamış, On iki Levha Kanunları ve Yunan medeniyetinin etkisi sonucunda[168], bilhassa cumhuriyet yönetiminin ardından imparatorluk idaresi zamanında asil – avâm, vatandaş olan ve olmayan arasındaki hukuk farkı ortadan kalkmış, tek ayrım olarak –o da eskisi kadar etkili olmamakla birlikte– zenginlik ve fakirlik kalmıştır.[169] Böylelikle dünya hukuk sistemini önemli ölçüde etkileyen Roma hukuku, ait olduğu devletin çok uzun ömür sürmesinde –diğer birçok etmenle de birlikte– önmeli rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti de bilhassa kuruluş ve yükseliş dönemlerinde adalete, hukuksal eşitliğe büyük önem verilmiştir. Ancak zaman geçtikçe durum tersine dönmeye başlamıştır. Fatih Sultan Mehmed devrinden I. Abdülhamit devrine kadar geçen üçyüz yıllık zaman zarfında devletin gücünü gittikçe yitirmiş olmasının en önemli nedenlerinden birisi de adalet sisteminin çökmeye başlamasıdır. Daha önce de kısaca değindiğimiz gibi Ali Reşat, 1910'da bu bozuluşu çok açık bir dille ifade etmektedir: " Vaktiyle bu memleketde hürriyet-i vicdana riayet olunurdu. Harem-i saray-ı hümayun'a dahil olan ecnebi hıristıyan prenslere bile tebdil-i mezheb için bir teklif vâki olmazdı. Adalet ve müsavat kavaidi câri idi. Erkân-ı hükümet her sınıf tebaa hakkındaki muamelât-ı adalet...ile âlem-i insaniyete şâyân-ı imtisal dersler verirlerdi. Mugayir-i şeriat ve istikamet hareketde bulunanlar, hatta en müteneffiz vezirler te'dib olunurdu. Kanuna riayet edilirdi...Düşman memleketlerini zabteden ordularımız istimân edenlerin mal ve canlarına, ırz ve namuslarına nigâhban olurlardı...." Daha sonraları adalet sistemi ile birlikte askerlik ve eğitim kurumları da önemli ölçüde bozulmaya başlamışlardır: "Medreseler bir atâletgâh, mahkemeler envâ'-i irtişa've su-i istimale cevelângâh olmağa başladı. Kavanin ve nizamat tatbik edilmiyor(du)."[170] Mutlak-baskıcı idare ile yönetilen devlette valiler ve diğer küçük memurlar da halkı soymakla meşgul idiler: "Devlet-i Osmaniye, tebaasının can ve

[167] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 1. Cilt, (Sultani 6. Sınıf), 1330, s. 19.
[168] A.g.e., s. 375 vd; Umumi Tarih (Lise 1) 1929, s. 188 vd.
[169] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 1. Cilt, (Sultani 6. Sınıf), 1330, s. 322-328.
[170] Ali Reşad, Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi, 1328 (H), s. 1-8.

malına sahip olan padişah tarafından hükümet-i mutlaka şeklinde idare olunuyor, sadr-ı âzâm padişahın vekâlet-i mutlakasını haiz bulunuyor; eyalâtta selahiyetleri pek vâsi'olan, bazen derebeyi tarzında idare-i umur eden valiler ifâ-yı vazife ediyor idi."[171] diyen Ali Reşat olumsuzlukların, savaş meydanlarında uğranılan yenilgilerle sınırlı kalmadığını, halkın baskıcı ve çıkarcı idareciler elinde soyulmasının devletin en önemli sorunu haline geldiğini belirtmektedir. Bu soygunda, üst ve alt kademe yöneticiler arasındaki ilginç bir münasebetin etkili olduğunu söylemektedir: "Eyalâta tayin olunan vüzeranın resm-i caizeden başka sadrazamlara vesair ekabire hediyeler takdim etmeleri, bazı eyalât-ı cesimeden darbhane için para alınması mu'tâd olduğundan ve valiler sık sık azil ve tebdil edildiğinden imar-ı memleket bunların hatırına bile gelmezdi. Valiler masraflarını çıkarmak ve mümkün mertebe hallerini tanzim eylemek (için)... Fukaranın ellerindekini aldıktan sonra emlâk ve hayvanâtını dahi sattırırlar, ... âyânlıkları satarlar, bunlar da bir taraftan fukarayı soyarlardı... Ahali, âyân-ı memeleket ve memuriyn-i devletten şikayet ettikçe İstanbul'dan taşraya mübaşir-i mahsus gönderilir; fakat bu memurlar dahi para toplamaktan başka bir şey düşünmezler idi."[172] Herhalde bütün bu ve benzeri baskı ve soygunlar, halkın kimi zaman isyana varan tepkiler göstermesinde etkili olmuştur. İşte bu şekilde Üçüncü Selim devrine gelinmiştir. Bilhassa Tanzimat döneminde devletin ıslahı için iç gereksinimlerden ve bazen de Avrupa'nın etki ve isteği ile politik sebeplerden ötürü girişilen reform hareketlerinin önemli bölümü ülke içindeki huzuru, adaleti sağlama amacına yöneliktir. Aslında ülkenin orta çağlardan kalma eski kanunlar yerine yeni ve çağdaş düzenlemelere ihtiyacı vardı.[173] Müslim - gayr-i müslim ahalinin, başta siyasi yönetimle bağlarını ayırmış bir adalet sisteminde, eğitim görme, vergi ödeme, devlete memur olma gibi diğer alanlarda da eşitliğini sağlamak, "...kâffe-i sunuf-u tebaanın aynı kavanine tabi olmasını (mümkün kılmak)" gerekiyordu. "...hürriyet-i mezahibi ilân etmek ve hıristiyanlara kendi reis-i ruhaniyeleri tarafından tahmil olunan bar-sakil hüküm ve nüfuzu tahfif eylemek kâfi değildi. Reâyâyı vatandaş yapmak ve memâlik-i Osmaniyenin ânâsır-ı muhtelifesinin birbirine yaklaşmasına yardım etmek iktiza

[171] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330 (H), s. 515-516.
[172] A.g.e., s. 515-516.
[173] Ali Reşat, Umumi Tarih, (Lise 3), 1929, s. 186.

ediyordu."[174] Bu girişimlerin başarı ile sonuçlanıp sonuçlanamamış olmasından çok, toplumsal huzur için adaleti, eşitliği sağlama yönünde kayda değer adımlar atılmış olması önemlidir.[175] Aslında Ali Reşat'a göre tarih eğitiminin amacının öğrenciye lüzumsuz hükümdar ve savaş isimlerini ezberletmek olmadığını daha önce belirtmiştik. Yeniden işaret edecek olursak onun, bilhassa ortaokul düzeyinde tarih eğitiminden temel beklentisi çocukların gelişmeci bir çizgide ilkel yaşamdan medeni hayata, esirlik ve baskı düzenlerinden egemen ve bağımsız toplumsal yaşamlara nasıl ulaşıldığını kavramalarına yardımcı olmaktır: "Bizim tarih-i umumi için lâzım addettiğimiz şeyler beşeriyetin âlem-i vahşetten âlem-i medeniyete suret-i duhûlünü, terakkiyat-ı tedriciyesini, kurun-ı mütekaddimede ve vustada zalim hükümdarların elinde esir olan insanların hakk-ı hakimiyetlerini nasıl istihsal edebildiklerini şakirdana öğretmektir..."[176] Ayrıca, genelde eğitim ve öğretim de insanlık onuruna ve hürriyete yakışır bir yapıda olmalıdır. Örneğin Ali Reşat'a göre meşrutiyetin ilk günlerinde yeni Maarif nazırı Hakkı Bey'den beklenilen en önemli hizmet, uzun zamandır ihmal edilmiş olan Osmanlı eğitimini, kendi deyişiyle "milletin ruhu olan maarifi..." hürriyete ve insanlık onuruna layık bir konuma yükseltmek; böylelikle de milletin geleceğini sağlam temellere oturtmaktır: "Millet yeni Maarif nazırının iffet ve fetanetinden, fazl ü irfanından emindir. Kendilerinden büyük hizmetler bekliyor. Etfal-i ümmeti şân-ı insaniyete muvâfık, devr-i mesud-u hürriyete lâyık surette ta'lim ve terbiye etmek, milletin istikbalini temin eylemek..."[177]

Ali Reşat'ın eserleri dikkatle incelendiğinde, değişik tarihsel dönem ve olayların doğrudan ya da dolaylı olarak insan hakları kavramı ile illişkilendirilerek irdelenmeye çalışıldığı görülmektedir. Örneğin dünya medeniyetinin merkezi olan Ortadoğu'da kurulmuş ilk devletler (Mısır, Keldani, Asur vb) "...müstebid ve zalim hükümdarlar tarafından idare olunmuşlar..."[178] ve ardından da Ortaçağ feodalite dünyasının büyük bölümü yine baskıcı yönetimlere sahne olmuştur.[179] Ali Reşat, ilk çağda Doğu dünyasının önemli ülkesi Çin'in, batıya nazaran üstün taraflarından

[174] Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani, 1329 (H.), s.768.
[175] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330 (H), s.644.
[176] Ali Reşat, "Mekteblerde Tarih Dersi", Tedrisat Mecmuası, No:20, 10 Mayıs 1328, s.53.
[177] Ali Reşad, "Maarife Bir Nazar", Gazete, 19 Temmuz 1324, s.2, sütun 2.
[178] Ali Reşat, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1928, s.7.
[179] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 1. Cilt, (Sultani 6. Sınıf), 1330, s.18-21.

bahsederken, Çinlilerin pratikliği ve karışık efsanelerden ziyade insanlığa yakışır ahlâk kuralları vaz'etmiş olmalarını ön plâna çıkarmaktadır: "...Malüm olan bir şey var ise Çinliler gayet "pratik", ameli bir kavim olarak ahiretten ziyade dünya işleri ile meşgul oldukları, hayattan mümkün mertebe çok istifadeye çalıştıkları, ırk-ı ebyaza mensub akvamın karışık esâtirine, hurâfât-ı bînihayesine mukabil insaniyete yakışır bir takım ahkâm-ı ahlâkiye vaz'ettikleridir."[180] M.Ö. VI. yüzyılda dünyaya gelen ünlü filozof Konfüçyus (Hung – Çu (Khoung – Tseu)) yazdığı eserlerden birinde daha eski Çinli düşünürlerin ortaya koyduğu ve hükümdar ile tebaadan, ana-baba ile çocuklara kadar toplumun her aşamasında huzurun temini için uyulması gerekli beş "fazilet-i esasiyi" şöyle ifade etmiştir: "Birinci fazilet "insaniyet", yani hemcinslerimize müsavaten bezl-i şefkat; ikinci fazilet "adalet", yani herkesin müstehak olduğu şey'i kendine vermek; üçüncü fazilet heyet-i ictimaiyeyi aynı tarzda yaşatmak için lâzım olan kavaid-i diniye ve âdât-ı mevzuaya riayet; dördüncü fazilet "istikamet", yani her şeyde hakikati aramayı istilzam eden himmet, akıl ve ruh; beşinci fazilet "sadâkat ve hüsn-i niyet"..."[181] Bu beş esastan ilk ikisinin adalet ve eşitlik olduğu görülmektedir.

Ali Reşat'ın eskiçağ Yahudi tarihini irdelerken değindiği konulardan birisi de insan haklarıdır. Ona göre aslında orijinal bir medeniyetleri olmayan ve kendi kültürlerini diğer komşu kavimlerin kültürlerinden etkilenerek meydana getiren İsrailoğulları'nı bütün eski doğu toplumlarından ayıran en önemli özellik tek Tanrı inancını öngören bir dine ve bu dinin biçimlendirdiği yaşam tarzına sahip olmalarıdır.[182] Ali Reşat'ın ifadelerine göre sonraki diğer birçok topluma etki etmiş olan bu inancın kitabı Tevrat, dinsel motifler içerisinde ilk kez "...insanlar arasında kardeşliği, hürriyeti temin eden ahlâki kaideleri..." vaz'etmiş, Yahudi toplumu içerisinde On Emir ile somutlaşarak kanun şeklini almış bulunan "...insan(ın) hemcinsini kendi gibi sevme(si); dul kadınları ve yetimleri himaye etme(si), ihtiyarlara hürmet ve riayet gösterme(si); fakirlere, gariplere yardımdan geri durmama(sı).."[183] vb. kaidelerle insanlık tarihi için önemli adımlardan birini oluşturmuştur. Ali Reşat, Tevrat'ın dini, ahlâki, toplumsal vb. özellikleri yanısıra

[180] A.g.e., s.217.
[181] A.g.e., s.221-222.
[182] Ali Reşat, Umumi Tarih, (Lise 1), 1929, s.65.
[183] Ali Reşat, İlk Mekteplere Tarih Dersleri (4. sınıf), 1929, s.54.

"hukuk-u esasiye-i beşeriyeye..." dair ma'lûmâtı da içerisinde barındırdığını, insanlık ve insan haklarına ilişkin tavsiyelerini yalnız Yahudilere değil, bu inancın dışındaki diğer insanlara da yönelttiğini ifade etmektedir. Ali Reşat'a göre gelişmeler bir yana musevi şeriatı, özü itibariyle "...adaleti, şefkat ve tasaddıkı emr ede(n)..." bir yapıda olduğu için insanlık tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir.[184]

Eski Yunan dünyası, şehir çapında olması ve bazı kısıtlamalar içermesine karşın gerek vatandaşlık, gerekse demokrasi ve cumhuriyet kavramlarının ilk kez kurumsallaşmaya başladığı yer olmak bakımından önem taşımaktadır. Özellikle Perikles devri Atinası (M.Ö. 5. yüzyıl) bu bağlamda dikkat çekici bir dönemdir.[185] Fakat Ali Reşat bundan evvel, Perikles'ten birbuçuk asır önce yaşamış olan ünlü kanun koyucu Solon'a dikkat çekmektedir. Atina'daki karışıklıkları önlemek için düzenlenen ve çok sert baskıcı hükümler içeren Drakon (Dracon) yasalarının daha çok kan dökülmesinden başka pek bir işe yaramamasının ardından Solon'un getirdiği yeni düzen birçok olumlu sonuç doğurmuştur. Kendi şartları içerisinde fakir ile zengin arasındaki uçurumu azaltmak, parasızlıktan ötürü köleleştirilip satılan Atinalıları eski konumlarına kavuşturmak, ardından insanların rehin alınmasını yasaklamak, çiftçileri tarla sahibi yaparak daha özgür kılmak, yani toprağı özgürleştirmek, bu yolda bir adım daha ileri giderek toprak sahibi olmaya sınır getirmek suretiyle toplum içerisindeki sınıfsal farkların azalmasına yardımcı olmak, vergiyi gelire göre almak, bu bağlamda dört ayrı sınıfa bölünen halkın en alttaki fakir kesiminden vergi almamak, çalışma süresi dolan devlet memuru ve hakimlerin milli meclise hesap verme usûlunu getirmek, vb... Bütün bu düzenlemeler Solon'un Atina halkını adalet, eşitlik, özgürlük ilkeleri çerçevesinde, baskıcı değil huzuru sağlayıcı kanunlar aracılığıyla düze çıkarma çabasının ürünleridir. Ali Reşat Atinalı düşünür Sokrates'i de "..hayatını taharri-i hakikat ve adalete hasreylemiş, ... Atinalıların en faziletkârı olmak üzre maruf,.. numune-i imtisal olmağa layık bir vatanperver.." olarak tanımlamaktadır. Sokrates ömrü boyunca iyi ahlâkı, fazileti, adalet ve vatanseverliği telkin etmiş, bu yolda hiçbir şeyden korkmamış, kendi canını bile düşünmemiştir.[186]

---

[184] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 1. Cilt, (Sultani 6. Sınıf), 1330, s.140-143.
[185] Ali Reşat, Umumi Tarih, (Lise 1), 1929, s.163.
[186] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 1. Cilt, (Sultani 6. Sınıf), 1330, s.332-333.

Ortaçağda İngilizlerin ünlü "Büyük Şart (Grande Charte)"ı da hükümdar haklarını sınırlandırmak bakımından önem taşımaktadır. Ali Reşat'ın ifade ettiğine göre, İngiltere-Fransa çekişmesinden istifade ederek, İngiliz baronları(zadegân) tarafından kral Jan'a 1215'te kabul ve imza ettirilen bu belge sonradan gelen krallarca da tasdik edilmiş, hatta kilisenin de desteğini kazanmıştır. Kralın ve adamlarının yapmağa alıştıkları su-i istimalleri önlemek ve halka danışıp onay almaksızın vergi arttırımında bulunmaya bir son vermek gibi iki önemli amaçtan hareketle düzenlenen bu belge; yine temelde vergi konularından hareketle oluşturulan parlamento (Lordlar ve Avam kamaraları) ile birlikte İngiliz devlet sisteminin, demokrasi geleneğinin temellerini oluşturmuştur. Ali Reşat şöyle demektedir: "O zamandan itibaren İngilizler fermana "İngiliz hürriyetinin esası" nazarıyla bakmağa başladılar. Vakıa, ferman, kralı devlet işlerini fena idare etmekten men' edemiyordu; fakat kral ile müşavirlerinin riayet etmek mecburiyetinde bulundukları ahvâl ve âdâtı yazılı ve kat'i surette tayin ediyordu. Kral artık hevesine, arzusuna göre hareket etmek hakkına mâlik değildi. İngilizlerin dedikleri gibi "kanun altında" yani kanuna riayet etmek mecburiyetinde idi."[187] Bütün bunlara karşı İngiltere'de kralın yetkilerinin sınırlanması ve halk egemenliğinin güvence altına alınması yine de kolay olmamıştır. Bazı kralların bütün yetkileri ellerinde toplamak için giriştikleri baskıcı uygulamalar onyedinci yüzyılda Cromwel önderliğinde bir ihtilâlin meydana gelmesine neden olmuştur. Kralın idamı ardından "...hakimiyet-i milliye esası.. ilân, krallık ilga ve cumhuriyet.. tesis.."[188] edilmiş fakat bu yeni idarede fazla uzun ömürlü olamamış, ilkin diktatörlük, onun ardından da yine krallık idaresi kurulmuştur. Fakat Ali Reşat'ın ifadelerine göre onyedinci yüzyıl İngiltere'sinde, cumhuriyetten çok daha önemli olan gelişme "...bir damla bile kan dökülmeden vukua gel(miş).." 1688 inkılâbıdır. Parlamentoda 13 Şubat 1689'da okunan ve kralın kabul ettiği "Beyanname-i Hukuk", yaklaşık bir asırdır iyice kızışan ve Tanrı'dan kaynaklandığı iddia edilen mutlak idareyi daha da güçlendirmek amacındaki kral ile kendi geleceğini kendisi belirlemek isteyen İngiltere halkı arasındaki mücadelenin ikinci taraf lehine önemli aşama

[187] Ali Reşat, Umumi Tarih, (Lise 1), 1929, s.300-302.
[188] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi, 1. Cilt, (Sultani 10. Sınıf), 1332, s.534.

katettiğinin ifadesidir.[189] "1649'da ilân edilen hakimiyet-i milliye esası 1688'de galebe etti." diyen Ali Reşat böylelikle İngiliz halkının uzun bir mücadele sonucunda kralını seçmekten kanunların uygulanmasına ve vergi düzenine kadar birçok konuda fiilen söz sahibi olduğunu belirtmektedir. Ancak kralların "Hukuk-u Beşer" beyannamesinde sıralanan "hukuk-ı millet"e uymağa kesin olarak mecbur oldukları dönem onsekizinci yüzyıl başlarıdır. Bunda ise ülkenin yeni bir hanedan (Hanoverler) eline geçmiş olması etkili olmuştur.[190] Ali Reşat 1688 inkılâbının gerek iç siyasi kargaşayı dindirmek gerekse Avrupa'da ilk olarak bir ülkede hıristiyanlığın mezhebleri arasında dinsel özgürlüğe imkân verecek serbestiyeti sağlamak bakımından önemli rol oynadığını belirtmektedir: "Bundan sonra İngiltere hemen daima sulh ve müsâlemet içinde yaşadı. Bu dahili sulh ve müsâlemetin siyaset-i hariciyedeki netayici pek mühimdir. İngiltere harice bakmağa vakit bulabildi." ifadeleriyle Ali Reşat içeride ulus egemenliği ve insan haklarına dayalı düzenini kuran İngiltere'nin bilhassa bundan sonraki dönemlerinde dünya siyasetindeki etkinliğini arttırdığını vurgulamakta, ayrıca örnekler de vermektedir[191].

Ali Reşat, 4 Temmuz 1776 tarihinde bağımsızlığını ilân eden Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlık bildirgesine de kısaca değinmektedir: "Bu beyannamenin mukaddimesinde hukuk-u beşere, teşkilât-ı hükümetin istinatgâhı olması icab eden mebâdi ve esasata dair bazı mütâlaât mündericti. Bilhassa bütün insanların hukukça müsavi ve hür olarak doğdukları ve herhangi bir hükümetin ancak o hükümeti teşkil eden efradın muvâfakatları ile mevcut olabileceği izah edilmişti."[192] Ali Reşat İngiliz ve Amerikan devrimlerinin, ama özellikle de İngiliz Devrimi'nin, İngiltere'deki haklar düzeninin Fransız Devrimi'ni hazırlayan ortama önemli ölçüde etkide bulunduğunu, Voltaire ve Montesqieu gibi filozoflara derinden tesir ettiğini vurgulamaktadır.[193]

Ali Reşat'ın batıda meydana gelmiş gelişmeler hakkındaki yorumlarına devam etmeden önce, Osmanlı devletindeki bazı olayları da özgürleşme ve insan haklarını

---

[189] Ali Reşat'ın bu beyannameyi, daha özet biçimde, genel anlamda maddeleri, önemi ve sonuçları ile birlikte ilkokul öğrencisine dahi belletmeye çalıştığı görülmektedir. Bkz. Ali Reşat, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1929, s.78-81.

[190] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi, 2. Cilt, (Sultani 11. Sınıf), 1333, s.285.

[191] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi, 1. Cilt, (Sultani 10. Sınıf), 1332, s.551 vd..

[192] Ali Reşat, Umumi Tarih, (Lise 3) 1929, s.12

[193] A.g. e., s.1-4

gündeme getirme bağlamında değerlendirdiğini belirtmeliyiz. Burada Şeyh Bedrettin olayı hakkındaki yorumları gerçekten dikkat çekicidir. Önceki bölümlerde de kısaca değindiğimiz gibi, Ali Reşat'a göre, iyi bir din eğitiminden geçmiş, Mısır sultanının oğluna hocalık yapmış, devlet idaresine âşinâ "..âlim ve fâzıl bir zât olan Bedreddin..", o dönemin yazarlarının suçladığı gibi islâmdan çıkmış, küfre sapmış bir kişi değildir. Yanındaki bazı kişiler böyle bir aşırılığa varmış olsalar dahi Şeyh Bedrettin'i bunlardan ayrı tutmak gerekir. O cami ve kiliselere ilişmemiş, ama atâletgâh yuvalarından tekke ve manastırlara aman vermemiştir. Adamları da Anadolu'da "meslek-i iştirakiyyun" (sosyalizm)a benzer bir efkâr neşretmişlerdir. Bedrettin'in faaliyeti, Ankara Savaşı yenilgisinin ardından Osmanlı'nın içine düştüğü Fetret devrinde halkın bilhassa yerel güçlerin zulmü ile inlediği, birçok eziyetlere dûçâr olduğu bir ortamda hak ve adaleti savunmak olmuştur: " Adl ve hakkaniyetten, müsavattan bahs eyl(eyen), .. zulüm ve itisafın aleyhinde bulunan bu mezheb çok çabuk taammüm etti. Çünkü o zaman unsur-u islâm bile nail-i müsavat değildi. Menâsıb-ı devlet zadegâna, derebeylere münhasırdı..." diyen Ali Reşat "Anadolu muharebattan harab olduğu için.." Şeyh Bedrettin ve hareketinin halktan önemli destek gördüğünü belirtmektedir.[194] Ancak toparlanmağa çalışan Osmanlı'ya karşı isyan biçiminde gelişmiş olan bu olaylar, güçlükle de olsa bastırılmış, "Devlet-i Aliyye bütün gavâili bertaraf ederek şevket-i sabıkasını iade et(miştir)."[195]

Avrupalıların onbeşinci yüzyıl sonunda Amerika kıtasını keşfetmeleri ve sömürgecilik siyasetine başlamaları, insan haklarını ilgilendiren önemli bazı olayların da yavaş yavaş gündeme gelmesine neden olmuştur: "İspanya kralları(nın) yerlileri(n) can ve mallarına riayet olunması..., arzu edilirse çalıştırılarak ücretlerinin verilmesi.... kendilerine daima hilm ve mülâyemet ile, kavaid-i diniyye-i İseviyye'ye tevfikan muamele edilmesi..." hususundaki emirlerine karşın Amerika'daki kâşif ve askerler yine Ali Reşat'ın ifadeleriyle "...şâyân-ı nefret bir dereceye varan hırs ve taâmdan, su-i niyetten, zulüm ve vahşetten..." geri durmamışlar vahşi bir servet ihtirası ile yerlileri ya korkunç biçimde katletmişler ya da ücretsiz olarak çalışmaya zorlamışlardır.[196] Bu

---

[194] Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani, 1329(H.), s.93-94
[195] A.g.e.,s. 94
[196] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi, 1. Cilt, (Sultani 10. Sınıf), 1332, s.375-376.

kötü durumu gören bazı din adamlarının himayeleri ve imparator Şarlken'in merhameti sayesinde yerlilerin durumu bir dereceye kadar iyileşmeye başlamıştır. Bu kez İspanyollar köle statüsünde çalıştırmak için yeni işçi kaynakları aramışlar; ondokuzuncu asra dek sürecek olan Afrika'dan zenci köle ticareti de bu şekilde başlamıştır. Bu durum Ali Reşat'a göre "..beşeriyet için yeni bir felâket"tir.[197] Bu felaket onsekizinci yüzyılda İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerde ortaya çıkan "insaniyet muhibbi (Filantrop-Philantrophe)" aydınların çaba ve girişimleri sonucunda, ancak ondokuzuncu yüzyılda ortadan kalkmaya başlayacaktır.

Avrupa'da krallık ve kilise işbirliğinde her tür baskıya, şiddete maruz bırakılmış olan toplumlar yüzlerce yıl boyunca "..gaddarane..ahlâk ve âdât ile.." idare edilmiştir. "Zaten başkalarının ızdıraplarına acımak hissi henüz pek az taammüm etmişti." diyen Ali Reşat Aydınlanma Çağı'ndan, onsekizinci asırdan itibaren durumun değişmeye, baskı ve zulme karşı "..insaniyet hisleri(nin), yani diğer kimselere muhabbet ve onların ızdıraplarına merhamet(in) yavaş yavaş inkişafa başladı(ğını).." belirtmektedir.[198] Fransa'daki kölelik usûlünün ve serf sisteminin Onaltıncı Lui devrinden itibaren değişime uğradığını söyleyen Ali Reşat adı geçen kralın, arazi sahiplerinin mülkleri olan çiftliklerde kullanılıp mal ve toprak ile birlikte satılan demirbaş köle uygulamasına krallık emlâkı içerisinde son verdiğini ifade etmektedir. Onaltıncı Lui bundan başka köleler hakkında şiddetli yaptırımları öngören kanunları kabul etmiştir. Bütün bu gelişmelere rağmen tam olarak önü alınamayan esaret uygulaması, 1789'dan sonra ortadan kaldırılmıştır. Ancak Ali Reşat, devrinin ilk zamanlarında Birinci Meclis-i Milli'yi (Assamblée Nationale Constituante) Fransa'daki kölelik usûlünü kaldırdığı halde sömürgelerdeki uygulamalar için sadece bazı iyileştirici emirnameler yayınlamakla yetindiğinden dolayı eleştirmektedir. Üçüncü Meclis-i Milli'yi (Convantion) ise bu haksızlığı ortadan kaldırma cesaretini gösterdiği için övmektedir: "...esaret, demirbaş köle usûlü yalnız Fransa'da ilga' olundu. Birinci Meclis-i Milli Fransız müstemlekatındaki esareti kaldırmadığı... Bütün

---

[197] A.g.e., s.376.
[198] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi (1926), s.393-394.

müstemlekatta esaret kaldırarak Avrupa milletlerine numune-i imtisal olmak şerefi (Konvansiyon)a, Üçüncü Meclis-i Milliye aittir."[199]

Ali Reşat'ın 1926 tarihli Asr-ı Hâzır Tarihi ders kitabında "İnsaniyetperverliğin Yeni Şekli – Şahsiyet-i Beşeriyeye Hürmet" başlığı altında irdelediği üzere esaret ve köleliğin kaldırılmaya başladığı dönemde cezaların hafifletilmesi de gündeme gelmiş, özellikle idam cezası hakkında önemli tartışmalar yaşanmıştır. İşkence, kamçı, damga vurma, dil kesme, bilek kesme, direkte teşhir gibi "barbarcasına"[200], "hiss-i insaniyet ile gayr-ı kabil-i tevfik"[201] cezalar Fransız ihtilâli sonrasında yayınlanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesinin "Kanun ancak hakikaten ve âşikâr surette lâzım olan cezalardan başkasını tesis etmemelidir."[202] maddesine binaen oluşturulan yeni ceza kanunları sayesinde ortadan kalkmaya başlamıştır. Suçun şahsiliğinden hareketle cezanın da şahsi olması gerektiği kabul edilmiş ve bundan ötürü suçlunun ailesine de ceza vermek usûlü terkedilmiştir.[203] Ayrıca, yargılamalarda jüri usûlü de kabul edilmiştir. "Fransız Büyük İhtilâli'nden beri cinayet davalarında jüri (jury), heyet-i udûl usûlünün tatbiki adet olmuştur. Jüri usûlü mahkumiyet veya beraat kararlarını haseb-ül meslek her maznûnu mücrim addetmeğe ve mücrimin tabiat ve ahlâkını nazar-ı dikkate alarak biraz mülâyemet gösterilmesi adalet ve insaniyet muktezasından olan bazı ahvalde kanunu bütün şiddetiyle tatbik eylemeye meyyâl olan hakimlerin rey'ine bırakmayıp her sene büyük bir itina ile intihab ve isimleri ilân edilen vatandaşlara, jüri heyetine verdirmekten ibarettir." Ali Reşat konu sonuna, öneri niteliğindeki şu cümlesini de eklemektedir: "Bu usûl müttehim için adalet ve bitaraflığı daha iyi temin eder."[204]

Ali Reşat dini özgürleşme ve laikleşme hareketlerine de değinmektedir. Buna göre yüzlerce yıl "adem-i müsamaha" yani hoşgörüsüzlük altında inleyen ve dinsel birliğin siyasal birlik ile aynı önemde addedildiği birçok Avrupa ülkesinin inanç bakımından özgürleşmesi de 1789'dan sonra hız kazanmıştır. Onsekizinci yüzyıl filozofları ve aydınlarınca savunan dini özgürlük, İnsan ve Yurttaş Hakları

---

[199] Ali Reşad, Mufassal, Musavver, Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, Cilt 2, 1331 (H), s.723.
[200] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi (1926), s.396.
[201] Ali Reşad, Mufassal, Musavver, Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, Cilt 2, 1331 (H), s.729.
[202] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi (1926), s.395.
[203] Ali Reşad, Mufassal, Musavver, Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, Cilt 2, 1331 (H), s.730.
[204] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi (1926), s.396-397.

Bildirgesi'nin onuncu maddesinde açıkça ifade edilmiştir: " Hiç kimse, velev ki dini olsun, kendi fikirlerinden dolayı rahatsız edilemez, meğer ki bu fikirlerin tezahürü kanun ile müesses nizam-ı umumiyi ihlâl ede..."[205] Fransa'da ancak 1791'den sonra "hürriyet-i edyânın tesisi" yolunda adımlar atılmaya başlamıştır. Fransa'da başlayan bu gelişmeler ile o zamandan beri "..dini hürriyete doğru hareket artık tevakkuf etmedi ve itikadât hürriyeti, âyin icrası hürriyeti ve hiçbir dinin ahkâmını icra etmemek hürriyeti hemen bütün mütemeddin devletlerce kabul edilmiş bir usûl oldu."[206] diyen Ali Reşat bütün bu ilerlemelerin bir anda meydana gelmediğini, uzun zamana ihtiyaç gösterdiğini ve halen de istenilen düzeyde hayata geçirilemediğini belirtmektedir. Bunun nedeni de çıkartılan yeni kanunlara rağmen toplumların örf ve adetlerine hemen tesir edilememesi ve geleneklere sinmiş olan dini kin ve düşmanlıkların tamamıyla ortadan kaldırılamamış olmasıdır: "Şu noktaya dikkat etmek lâzımdır ki bugün müsamaha kanunda yazılı olmakla beraber örf ve âdâtta henüz derin bir surette kökleşememiştir. Dini kin ve husumetler... hâlâ heyet-i ictimaiyeyi karmakarışık ediyor."[207] Ortaçağdan kalma esaret sistemini ilga' eden, toplumsal sınıfların ortadan kaldırılması yolunda önemli girişimleri gündeme getiren ve üç sınıf halkı "sınıf-ı avâm" halinde birleştirmeye çalışan Devrim Fransası'nın; dinsel inanç farklılığı ve tefecilik gibi uğraşılarından ötürü toplumda ikinci sınıf konumda bulunan Yahudiler aleyhindeki kanunları, "..her türlü muamelât-ı istisnaiye(yi)" tamamen ortadan kaldırmak için o kadar acele ve ciddiyet göstermediğini belirten Ali Reşat, ancak 1791 anayasasının kabulünden sonra eşitlik ilkesi çerçevesinde musevilere bütün istisnai kanun ve uygulamaların ilga' edildiğini, yalnızca anayasaya yemin etmeleri zorunluluğu getirildiğini ifade etmektedir.[208] Başta Fransa olmak üzer Avrupa'da yavaş yavaş kabul gören bu ve benzeri reform girişimleri hem eski dönemlerin önde gelen toplumsal baskı unsurlarından Katolik Kilisesi'ne karşı şiddetli biçimde ruhban aleyhtarı (antiklerikal) hareketlerin doğmasına hem de eski dönemlerden beri mensublarına ayrımcı, haksız muameleler yapılmış olan yahudilere yönelik yahudi aleyhtarı (antisemitizm) akımın taraftar

---

[205] A.g.e., s.398; Mufassal, Musavver, Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, Cilt 2, 1331 (H), s.724.
[206] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi (1926), s.399.
[207] A.g.e., s.399.
[208] A.g.e., s.398; Mufassal, Musavver, Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, Cilt 2, 1331 (H), s.725.

bulmasına engel olamamıştır. Ali Reşat'ın bu bağlamda Dreyfus meselesine büyük önem verdiği görülmektedir. Önceki bölümlerde değindiğimiz üzere Babanzâde İsmail Hakkı ile birlikte 1899'da kaleme aldıkları Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi adlı eser, kendi alanında türkçede yayınlanmış ilk çalışmadır. "Antisemitizm" (Yahudi aleyhtarlığı) tabirinin de ilk kez kullanıldığı bu eserin kaleme alınış nedeni, Fransa gibi devrimini gerçekleştirmiş, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ni yayınlamış, yahudiler aleyhindeki kanun ve uygulamalara son vermiş, bütün bu ve benzeri bakımlardan da Avrupa'ya önderlik etmiş bir ülkede dahi din farklılığından kaynaklanan, kökeni tarihin derinliklerinde olan yahudi karşıtlığının halen devam ediyor olmasıdır. Bazı Fransız gazetelerinin de körüklediği hoşgörüsüzlüğün, taraflı yaklaşımın, bir insanı haksız yere ve ısrarla vatana ihanetle suçlayarak mahkum etme noktasına kadar ulaşabilmiş olması dikkat çekicidir.[209] Ali Reşat ve İsmail Hakkı, yargılanmasının henüz devam etmekte olduğu günlerde suçsuzluğuna kanaat getirdikleri, eldeki delillere göre masum olduğuna inandıkları Dreyfus'un muhakeme edilme sürecini insan hakları çerçevesinde ele almışlar ve kamuoyuna duyurmuşlardır. Ali Reşat bu duyarlılığını, sonraki yıllarda kaleme aldığı bazı ders kitaplarında da konuya yer vererek göstermiş, öğrencilerin dikkatini çekmeye çalışmıştır.[210]

Ali Reşat Avrupa'nın son yüzyılda dinsel özgürleşme alanında katettiği gelişme ve bunun siyaset ile ilişkisini de irdelemektedir. 1926'da yayınlananAsr-ı Hâzır Tarihi'nde "Dini Hürriyet–Devlet Dininin Kaldırılması" adlı alt bölümde verdiği bilgilerde önemli noktalara değinen Ali Reşat, o günlerin Türkiyesi'nde lise öğrencisine din ile devletin karşılıklı konumları hakkında şunları söylemektedir: "Her zaman için pek mühim bir mes'ele olan din ile devletin münasebatı meselesi zamanımızda muhtelif şekillerde halledilmiştir. Bu nokta-i nazardan başlıca üç usûl-ü idare tefrik olunabilir: Devlet dini usûlü; devlet tarafından tanınmış dinler usûlü; dini bitaraflık, yani din ile devletin ayrılması usûlü."[211] Ali Reşat bu üç grup yönetim biçimini ülke ülke örneklendirerek açıklamıştır. Buna göre birinci grupta imtiyazlı bir

[209] Ali Reşad, İsmail Hakkı, Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi, 1315, s.6-10.
[210] Örneğin, Asr-ı Hâzır Tarihi (1926), s.391; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.204.
[211] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.399-400.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

din vardır. Devlet reisi de bu dine mensubdur. İngiltere–Anglikanizm, İspanya–Katoliklik, İskandinav devletleri–Luteranizm gibi. Ancak, kısmen Rusya hariç olmak üzere bu ülkelerde eskisi gibi resmi dine mensubiyet zorunluluğu yoktur. Bu aşılmıştır ve bütün dinler serbesttir. İkinci grupta imtiyazlı bir devlet dini yoktur. Tanınmış birkaç din vardır ve hepsi resmi birtakım ayrıcalıklara sahiptir. Bu dinlerin (katolik, protestan,..) ruhani önderleri ve teşkilâtları devletten memur gibi maaş alırlar. Bununla birlikte bir dereceye kadar kontrol altında bulunurlar. Avusturya, Belçika, Almanya ve 1905'e kadar Fransa bunun örneklerindendir. Üçüncü grupta ise devlet hiçbir dini resmen muhatap almaz. Ayrıcalık tanımaz, hepsine müsamaha eder. Hepsi özgürdür ancak hiçbirisinin resmi mahiyeti yoktur. Hükümetten tamamen ayrı ve hususi cemaatler biçimindedirler. Amerika Birleşik Devletleri, Meksika, Yeni Zellanda, Kolombiya, Brezilya ve 1905'ten sonra Fransa bu ülkelerdendir.[212]

Görüldüğü üzere Ali Reşat, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni nesillerine, din-siyaset, din-devlet ilişkisi hakkında çağdaş bilgileri, laikleşme girişimlerini etraflıca, ancak propagandist bir yaklaşım gütmeden, yalnızca "din hürriyeti" nin temini biçiminde aktarmaktadır. Bilhassa devrimini yapmış ülkelerde devlet ve toplumun selameti için din ile devlet birbirine karıştırılmadan yorumlanmağa çalışılmakta, aradaki bağlar mümkün olduğunca gevşek tutulmak suretiyle özgür bir ortamın sağlanmasına gayret edilmektedir.

Ali Reşat çağdaş hükümet biçimleri ve gelişmekte olan demokratik müesseseler hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Buna göre, zamanın belli başlı hükümet şekilleri cumhuriyet ve saltanattır. Bunlardan ilki halkın seçme ve seçilmesine, ikincisi ise hanedan egemenliğine dayalıdır. Cumhuriyetlerin sayısı saltanat ile yönetilen ülkelere nazaran daha azdır. Ancak demokratik kurum ve kuruluşlar hızla yayılma eğilimi göstermektedir. "Bütün devletlerde heyet-i ictimaiye demokratik bir şekil almakta, yani müsavatsızlık ve imtiyaz yerine, tedricen, bütün ehl-i vatanın hukuk ve vezaifçe müsavatı esasına müstenid yeni bir tarz-ı idare kâim olmaktadır."[213] diyen Ali Reşat yönetim usûlleri hakkında da bilgi vermekte, bilhassa temsil usûlünü övmektedir. Bu usûl, halkın, belirli süre için seçtiği temsilcileri,

[212] A.g.e., s.399-400.
[213] A.g.e., s.405.

vekilleri aracılığıyla etkin biçimde yönetilmesi esasına dayalıdır. Doğrudan yönetimin uygulandığı İsviçre gibi istisnalar hariç, dönemin en yaygın demokratik idare tarzının bu olduğunu belirten Ali Reşat böylelikle halkın, kendi seçtiği temsilciler ve yasama gücü bulunan bir meclis aracılığıyla hükümet idaresine katıldığını vurgulamaktadır. Egemenliğin millette olması demek olan temsil usûlü İngiltere'de "..pek uzun süren siyasi bir tekamülden sonra.." ortaya çıkmış, kuralları belirli bir hale gelmiştir. Ancak İngiltere'de bile bu sonuç, çok çetrefilli ve dikenli bir yoldaki uzun yürüyüş neticesinde elde edilebilmiştir. Parlamenter idare usûlünün onsekizinci yüzyılda ortaya çıktığı yer olan İngiltere'de seçimlere katılma hakkı yalnızca "..en az senevî 40 şilin irât getiren arazi sahipleri.. (ve) şehirde muhtelif loncalara dahil kimseler(e).. ait idi."[214] Ali Reşat, Fransız Devrimi sırasında Fransa ile rekabetinden ötürü İngiltere'nin, krallık yönetiminin nüfuzunu Avam kamarasının temsil ettiği "..hakimiyet-i milliye lehine olarak gitikçe daha ziyade tahdit ve tenkıs edilmesine tarafdar.." olan liberal Vigler yerine muhafazakâr Toriler'i iktidarda tuttuğunu; böylelikle de "..inkılâp fikrinin ilham ettiği ıslahat teşebbüslerine mâni olmağa.." çalışıldığını belirtmektedir. Ali Reşat, kökenleri ondördüncü asra inen İngiltere'deki seçim sisteminin bu ve benzeri adaletsizliklerini örneklerle açıklamaktadır. Radikaller tarafından 1816'da başlatılan ve seçim hakkının bütün halka teşmili, Avâm kamarasının bir yıl için belirlenmesi ve oyların gizli verilmesi suretiyle seçim sisteminin köklü biçimde ıslah edilmesini öngören–ayrıca hububat kanununun da ilgasını hedefleyen- mücadele ancak 1832'den sonra ürünlerini vermeğe başlamıştır.[215]

"Temsili tarz-ı idarede meb'uslar kendi kuvvet ve selâhiyetlerini milletten alırlar; çünkü hakimiyet millettedir." diyen Ali Reşat temsil usûlü hakkında şu açıklamaları getirmektedir: "...fakat millet bu hakimiyeti doğrudan doğruya icraya gayr-i salih addolunur. Her meb'us, mahdud bir daire-i intihabiye tarafından intihab edilmiş olmakla beraber bütün milleti temsil eder. Memleketin umumi veya mahalli ihtiyaçlarının heyet-i mecmuası için kanun yapmak hakkını haizdir. Meb'uslar intihab edildikten sonra kuvvet ve selâhiyetlerinin icrasında tam bir istiklâl ve serbestiye

[214] A.g.e., s.55; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.113-114.
[215] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.59 vd.; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.116-117.

sahiptirler. Hakimiyetin menba'ı olan milletin kabil-i azl vekilleri değil, kanuni mümessilleridirler: Vicdanlarına göre hareket ederler ve hürriyetleri mebusluk devam ettiği müddetçe -nazari olarak- hatta müntehibleri tarafından da tahdid olunamaz."[216]

Ali Reşat, ondokuzuncu yüzyıl özgürleşme hareketleri, "irtica" ve "istibdat" devri olarak nitelendirdiği 1815 Viyana Kongresi sonrası dönemi ve Metternich sistemi, yani ulusçu akımlar ile ulusal egemenlik taraftarlarının faaliyetlerinin bastırılması suretiyle yeniden eski -yetkilerinin Allah'tan kaynaklandığını iddia eden- krallık yönetimlerinin tesisi ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.[217] Ulusal egemenlik ilkesinden, bir gericilik hareketi olarak tekrar baskıcı monarşik yönetimlere dönme girişiminin fazla sürmediğini ve sosyo-ekonomik etkenlerin de tesiri ile meydana gelen 1830, 1848 ihtilâlleri sonrasında ortadan kalkmaya başladığını ifade etmektedir. Buna göre ulusçu akımların önünü kesmek ve savaşları önlemek iddiasıyla yola çıkan Mukaddes İttifakçılar'ın bu öngörüleri belli bir süre geçerli olmuş, ancak daha sonradan "...bilhassa Almanya ve İtalya'da birçok vahim dahili karışıklıkların nokta-i azimeti, muteaddit ihtilâllerin menşei ve ondokuzuncu asrın ikinci nısfındaki büyük harplerin uzaktan uzağa sebebi ol(muştur)."[218]

Ali Reşat olumlu çalışmalarıyla ile övdüğü bazı devlet adamlarını, hürriyet ve halk egemenliği alanlarında bazı ters uygulamaları nedeni ile tenkid de etmiştir. Örneğin, Bismarck ülkesine çok büyük faydalar sağlayan bir liderdir. Ancak ülkesindeki sosyalist akımı önlemek için işçiler lehine biri dizi olumlu yasa tasarısı hazırlamasına karşın, ülke huzurunu sağlamak gerekçesiyle "...yavaş yavaş hürriyetperverane siyaseti bırakarak muhafazakarlara yaklaş(mış), 1879'dan itibaren bütün icraatında muhafazakârlara istinat et(miş).." ve bir "irtica" tavrı olarak "..bütün mesaisi(ni) imparatorluk dahilinde hakimiyet-i âmme taraftarlarının ve bilhassa sosyalistlerin husûl-ü âmâline meydan vermemek..." politikasını uygulamıştır.[219] Rusya'da ise iyi niyetle başlanılan reform girişimleri daha sonra yerini tutucu ve baskıcı uygulamalara bırakmıştır. "...insaniyetperver ve ma'lûmâtlı bir zat" olan Çar İkinci Aleksandr'ın, yeterli olmasa dahi gündeme getirmeye çalıştığı yenileşme

[216] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.402.
[217] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.79-87.
[218] A.g.e., s.84.
[219] A.g.e., s.198.

girişimleri, oğlu Üçüncü Aleksandr ve onun da oğlu İkinci Nikola zamanlarında yerini, "..hürriyetperverane fikirlere düşman, ..Rus olmayan ahaliyi ruslaştırmak siyasetini takip (eden), ...müstebid bir hükümet-i mutlaka(ya) .." bırakmıştır.[220] Ancak "Hükümet-i mutlaka istibdadını artırdıkça ergeç vukua gelecek milli intibahın daha büyük bir şiddetle meydana çıkacağı aşikâr idi." diyen Ali Reşat, bundan sonra Rusya'nın, bazı dış başarısızlıkların da ilâvesiyle önemli iç kargaşalara sürüklendiğini belirtmektedir.[221]

Ali Reşat seçim sistemlerinden bahsederken bilhassa "ârâ-yı umumiye" (genel oy) sistemi üzerinde durmaktadır "Siyasi sahada en mükemmel demokratik müessese bugünkü devletlerin çoğunda kabul edilmiş olan ârâ-yı umumiye usûlüdür." diyen Ali Reşat, kanunen belirlenmiş yeterliliğe ulaşmış olan bütün halk tabakalarının katılımını öngören bu usûlün, devlet yönetimine etkin ve yaygın biçimde iştirak etmeyi sağlamaktan başka, diğer bazı önemli kazanımları da beraberinde getirdiğini belirtmektedir. Adı üzerinde, toplumun tamamını ülke idaresi ile ilişkilendirmek söz konusu olduğu için, asgari ölçüde bilgilenmek bakımından herkesin en azından ilkokulu bitirmiş ve her erkeğin de kutsal bir görev olan askerlik borcunu ödemek suretiyle vatan savunmasına katkıda bulunmuş olması gerekmektedir: "İçtimai sahada ârâ-yı umumiye usûlüne tekabül eden demokratik müesseseler ilk tahsilin ve askerlik hizmetinin umuma şamil olmasıdır. Mademki bir milletin bütün efradı hukuk-u siyasilerini isti'mâle ve rey vermeye davet olunuyorlar; şu halde devletin herkese hiç olmazsa ilk tahsili temin etmiş olması lâzım gelir. Fakat millet efradının haiz olduğu hukuk, mukaddes bir vazifeye tevlid eder ki o da müşterek vatanın müdafaasına silah ile iştirak etmek borcudur."[222] Ali Reşat böylelikle, seçimlerde genel oy prensibinin uygulandığı demokratik devletlerde eğitim ve askerlik gibi genel yaygınlaşması uzun müddet tartışma konusu olmuş olan bazı mevzuların daha kolay ve hızlı biçimde benimsenerek yaşama geçirildiğini belirtmektedir. Bu şekilde, sebep-sonuç ilişkisi içerisinde sıkı bağlarla birbiriyle bağlı bulunan, çağdaş siyasetin vazgeçilmez unsuru seçimler ile toplumu yakından ilgilendiren diğer alanlar, eğitim ve askerlik arasındaki

---

[220] A.g.e., s.191.
[221] A.g.e., s.91.
[222] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.405.

münasebete dikkat çekmektedir. Ali Reşat halkın yönetime katılımını sağlayan seçim usûlünün tarihsel gelişimini de özetlemiştir. Önceleri, yalnızca belli miktarda serveti olan ve vergi veren bir azınlığa tanınan oy verme hakkı, ancak ondokuzuncu yüzyılda genel halk kitlelerine yaygınlaşmaya başlamıştır. Fransız Devrimi döneminde, halkın cehaletinden korkan devlet ricâlinin oy kullanma hakkını herkese yaygınlaştırma taraftarı olmadığını belirten Ali Reşat ilk kez "..ârâ-yı umumiye usûlünü" teklif eden Robespierre'e "menfur kundakçı" denildiğini vurgulamaktadır. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren oy hakkının yaygınlaştırılarak, 21 yahut 25 yaşına gelmiş vatandaşların yerel ve genel yönetimin belirlenmesine iştiraklerinin sağlandığı görülmektedir. 1848'den sonra Fransa, Amerika'daki cumhuriyetler, Alman İmparatorluğu, Belçika, Avusturya ve İskandinav ülkeleri genel oy uygulamasını kabul eden devletlerdir. Fakat Ali Reşat, bundan sonraki dönemlerde dahi zaman zaman "irtica"nın, yani geriye dönüşlerin gündeme geldiğini belirtmektedir. Örneğin 1848'de genel oy ilkesini kabul eden Fransa'da, geçmişten miras kalan iktisadi buhranın devam etmesi ve aynı yıl içerisinde kendi programlarını tatbike çalışan sosyalistlerin muhafazakârlarla çakışan faaliyetleri sonucunda şiddetlenen iç kargaşa ülkeyi diktatörlüğe sürüklemiştir. Bu süreçte cumhuriyet fırkası dağılmış/dağıtılmış. katoliklerle saltanat taraftarları hakimiyeti ele geçirmişlerdir.[223] Ali Reşat bu iki fırkanın Fransa'daki demokratik hareketi engellemek, milletin elde ettiği özgürlüklerin ve özellikle de genel oy hakkını ortadan kaldırmak, toplumsal ıslahat fikirlerinin gelişmesine mâni olmak için eğitimi dinselleştirmek hedefinde olduğunu, yani krallık rejimini iadeye çalıştıklarını belirtmektedir.[224] Bu fırkaların gayretleriyle üç yıl içerisinde, eğitimin kilise ve din adamlarının eline verilmesi, basına maddi zorluklar getirilmesi ve en önemlisi de seçme-seçilme hakkının sınırlandırılmasından oluşan bir dizi "irticai kanunlar" yürürlüğe sokulmuştur.[225] Bunlardan özellikle sonuncusu, seçim hakkını bir yerde en az üç yıl oturmak ve vergi vermiş olmak gibi dolaylı yollardan zengin kitleye münhasır bir hale getirmeyi hedeflediği için halkın tepkisini çekmiş, hatta meclise karşı düşmanlık hissi uyandırmıştır. 1850 tarihli bu

[223] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.94-95; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.151.
[224] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.94; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.151.
[225] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.95; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.151.

irticai seçim kanunu, gelen büyük tepkiler sonucunda, cumhurbaşkanı Lui Napolyon'un da baskısı ile bir yıl sonra yürürlükten kaldırılmış, yeniden önceki düzene dönülmüştür.[226] Ancak sonraki dönemlerde de toplumsal çalkantılar dinmemiş, cumhuriyet aleyhtarı fikir ve uygulamalar varlığını sürdürmüştür. Hatta özel mahkemeler kurularak onbinlerce kişi yargılanmış ve mahkûm edilmiş, "...aralarında Tiyer ve Viktor Hügo da bulunmak üzere seksendört meb'us devletin emniyet ve selâmetini temin.." iddiasıyla sürgün edilmişlerdir.[227]

Ali Reşat oy kullanma hakkının kadınlara da verilmeğe başlandığını, Anglo-Sakson ülkelerinde ortaya çıkan bu eğilimin yaygınlaştığını belirtmekte ve Feminizm akımı hakkında da bilgi vermektedir: "Avustralya, Nuvel Zeland gibi bazı İngiliz müstemlekelerinde, Şimali Amerika Hükümât-ı Müttehidesi'nin dörtte birinde kadınlar hakk-ı intihaba mâlikdirler. Hükümât-ı Müttehide dahilinde Feminizm cereyanı o kadar kuvvetlidir ki bir müddet sönra bu hükümetlerde intihab hakkı nokta-i nazarından kadın ile erkek arasında hiçbir fark kalmayacağı şüphesiz gibidir. Avrupa'da yirminci asır ibtidasında kadınların intihab hakkına mâlik oldukları memleketler yalnız Finlandiya ile Norveç idi."[228] Ali Reşat'ın, aslında birçok Avrupa ülkesinden önce, 1934'te kadınlarına seçme-seçilme hakkı verecek olan Türkiye Cmhuriyeti'nin genç nesillerine 1920'li yıllarda, konu ile ilgili önemli ve ayrıntılı bilgiler vermiş olduğu dikkati çekmektedir.

Ali Reşat, genel oy sisteminin demokratik bir yaşam ve ulusal egemenliğin gerçekleşebilmesi için ne denli önem taşıdığını şu cümlelerle ifade etmektedir: "Ârâ-yı umumiye usûlü, ehemmiyeti pek büyük bir müessesedir. Çünkü bu usûl, bütün vatandaşların müsavatını te'yid ve Fransız Büyük İhtilâli'nin vaz' etmiş olduğu hakimiyet-i milliyeyi –ki bugünkü demokrasinin temelini teşkil eden bir prensiptir– te'min etmektedir."[229]

Buraya kadar değindiğimiz konular ve verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere Ali Reşat, Fransız Devrimi'nden sonra modern anlamda gündeme gelmeye başlayan birinci kuşak -temel- insan haklarına büyük önem vermiştir. Can ve mal

---

[226] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.96-97; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.152-153.
[227] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.96; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.153.
[228] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.406-407.
[229] A.g.e., s.407.

güvenliği, yasalar önünde eşitlik, düşünce ve inanç özgürlüğü, siyasal özgürlük vb. temel insan haklarını birçok eserinde irdelemiş olan Ali Reşat eski dönemlerdeki insan hakları düşüncesi ve ilgili bazı olayları da yorumlamaktan geri durmamıştır. Ancak burada bir noktaya açıklık getirmek gerekmektedir. Ali Reşat, değişik dönemlerdeki uygulamaları gündeme getirirken her olayı kendi dönemi ve kapsamı içerisinde değerlendirmeye çalışmış, böylelikle birbirinden farklı dönem ve zeminlerde meydana gelmiş olayları bir kefeye koymak gibi bir hataya düşmemiştir. Onun ifadelerine göre böyle bir yaklaşım öğrenciyi de önemli yanılgılara düşmekten kurtaracak, ayrıca gelişmeleri değişik yönleriyle kavramasına yardımcı olacaktır. Bu şekilde örneğin ilk bakışta bazı uygulamaları ile baskıcı ve zalim bir görünüm çizdikleri halde aslında, ülkelerinin yararı, gelecekteki istifadesi için gerekli girişimlerde bulunmuş bazı hükümdar ve yöneticileri de gerçek anlamda tanıyabilecektir: "...Çocuk.. tarih (dersi) okurken.. millet ve memlekete faideli bir işi cebren yapan, bu hususta zulümden bile çekinmeyen bazı îzâmı, çocukluğunda hiç sevmemiş iken sonraları bunların ef'al-i şiddetkâranesini başka bir nazarla, o zamanın ahval ve ihtirasatını, mehâlik ve hevesatını göz önüne alarak muhakeme eder; kendisinde başka bir fikir peyda olur..."[230] Gerek buradaki ifadelerinden gerekse eserlerinden edindiğimiz izlenime göre Ali Reşat, insan hakları, ulusal egemenlik, demokrasi gibi kavramlara büyük önem vermiş olmakla birlikte ihtilâl, inkılâp vb. olağanüstü dönemlerde devletin tepeden inmeci, zor kullanıcı tavırları -ulus ve ülke yararına olmak şartıyla- sergileyebileceği düşüncesindedir.

Şimdi de kendisini, ikinci kuşak -sosyal, ekonomik ve kültürel- insan hakları hakkındaki görüşlerine değinelim. Ondokuzuncu ikinci yarısından itibaren gündeme gelmeye başlayan ve yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde gelişimini sürdürmekte olan bu yeni kuşak haklar Ali Reşat'ın 1926 tarihli Asr-ı Hâzır Tarihi ve 1928 tarihli Umumi Tarih lise ders kitaplarında ayrıntılı biçimde yer almıştır.

Ali Reşat'ın belirttiğine göre ondokuzuncu yüzyıl Avrupası artık soydan gelen aristokrasinin değil parasal zenginlik - sermayeden kaynaklanan "..zenginler tegallübü (ploutocratie)" hakimiyetine sahne olmuştur.[231] Onsekizinci asır ekonomistlerinin

---

[230] Ali Reşad, "Mekteblerde Tarih Dersi", Tedrisat Mecmuası, No:20, 10 Mayıs 1328, s.52.
[231] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.409.

fikirleri ve Avrupa'nın kat ettiği ilerleme ile, Sanayi Devrimi'nin doğuşunu hazırladığı "..kapitalist usûlü (Régime capitaliste)" yalnızca patronların işine yarayan bir sistem halinde gelişmiştir. Zira lonca ve gedik usûlünün tedricen kalkmış olmasının sağladığı hürriyetten sadece patronlar istifade etmiş, bunun tersine durumları iyice acizleşen işçiler ise haklarını savunamaz hale gelmişlerdir. Eski dönemlerdeki küçük atölye ve loncalarda son derece samimi ve içiçe bulunan patronlar ile işçileri ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde adeta birbirlerinin hasımı olan iki grup halinde bölünmüşlerdir. Sayıca azınlık durumundaki patronlar zenginlikleri ile öne çıkmış, işçiler ise makinalaşma ile de birlikte hem daha sınırlı alanlarda hem de çok zor koşullarda "..gayr-i kâfi yevmiyeler ile" sefil bir durumda çalışmak zorunda kalmışlardır. "Bu "sınıflar zıddiyeti" yeni sanayi usûlünün en şâyân-ı dikkat noktasıdır." diyen Ali Reşat, devletlerin de bu iki grup arasındaki sorunlara müdahale etmemek ve fakat işçilerin kendi aralarında birleşmelerine, önlemler almalarına izin vermemek yönündeki politikaları ile de "..hakiki bir "istibdat-ı iktisadi" tesis(ine).." yol açtıklarını belirtmektedir.[232] Ali Reşat, İngiltere ve Fransa örneklerinden yola çıkarak işçilerin çalışma koşulları, saatleri, yetersiz ücretleri, ortalama yaşam süreleri ve kadın/çocuk işçilerin içler acısı durumlarını izah ettikten sonra yansız ve bilimsel bir biçimde sosyalizmin doğuşunu açıklamaktadır: "Liberaller namı verilen ekonomistlerin mesleği aleyhine bir aksülamel uyandırdı ve birtakım yeni meslekler zuhuruna sebep oldu. Bu yeni mesleklere 1830 tarihine doğru "Sosyalistler Mesleği" namı verildi."[233] Ali Reşat konuyu daha da ayrıntılandırmaktadır. Yeni bir akım olan sosyalizm, çalışma hürriyetini engelleyen herşeye karşıdır. Sosyalistler, toplumsal eşitsizlikleri artıran, sermayedarları kollayarak daha da zenginleşmelerini sağlayan, fakir kesimleri ise daha çok zor durumda bırakan kapitalizmi eleştirir ve hatta mahkum ederler. Bu düzene karşı "..."insanın insan tarafından işletilmesi"ne nihayet verecek ve "çalışmanın hakimiyetini" tesis edecek esaslı bir iktisadi teşkilat istemekte müttefiktirler." Fakat sosyalist kuramcılar, toplumsal düzeni değiştirmek için kullanılacak araçlar konusunda görüş ayrılığı içerisindedirler. Bazısı devlet teşebbüsü taraftarı (étatistes) yani sosyal düzeni devletin öncülüğünde sağlamak, üretim araçları

[232] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.411; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.223.
[233] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.411; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.223.

ile mülkiyet hakkını devlete vermek yanlısıdırlar. Buna karşılık bir kısmı ise devlet girişimine karşı (anti- étatistes), yani sosyal düzenin devlet müdahalesi olmaksızın kendi kendine oluşması taraftarıdırlar. Burada ise anarşizm, yani devletin tamamiyle ortadan kaldırılması ve isyan fikri gündeme gelmektedir.[234]

Ali Reşat, onsekizinci asırdan itibaren sosyalist düşünceyi biçimlendiren önemli kuramcılar hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Babeuf'tan sonra Saint Simon, Fourier, Owen'dan oluşan ilk grup, sosyalizmin ilk mübeşşirleri olmasına rağmen, duygusal, hatta dini ve romantik ilhamlardan hareketle ütopik bir yapı, hayali bir site öngördükleri ve kapitalizmi tamamen yok etmek gibi tasarımlarda bulundukları için "hayali sosyalistler" olarak isimlendirilmektedir. Ali Reşat, halk nezdinde pek dikkat çekmediğini, hatta bazı fikirlerinin gülünç bulunduğunu ifade ettiği bu ilk kuramcıların yaşamlarını özetlemiş, eserlerini saymış ve bazı alıntılar da yapmıştır.[235] Bundan sonraki devrede Blanqui, Louis Blanc, Proudhon ve Karl Marks'ın eserleri ile hayali biçiminden sıyrılmaya başlayan sosyalizm işçiler arasında yaygınlaşma eğilimi göstermiştir. Ali Reşat bunların da hayatları, eserleri ve fikirlerini açıklamaktadır. Örneğin kollektivizmin kurucusu olan ve "Bütün memleketlerin işçileri, birleşiniz!" deyişiyle ünlenen Karl Marks'ın en önemli eserleri olarak Komunist Manifesto ile Sermaye zikredilmektedir.[236] Blanc, Proudhon ve Marks, çalışmanın bir hak olduğunu, herkesin bu hakkı kullanabilmesi için toplumu temsil etmek durumunda olan devletin bilhassa güçsüz ve fakir kitleye destek çıkması, atölye, para vb. yardımlarda bulunması gerektiğini vurgulamaktadır. Burada Ali Reşat'ın Marksist Sosyalizm hakkındaki ifadelerini alıntılayalım: "Marksist Sosyalizm, ideal bir adalet mesleği gibi değil, iktisadi tekamülün zaruri bir neticesi şeklinde tezahür etmiştir. Bu fikre göre işçiler sermayedar burjuvazi karşısında bir "beynelmilel sınıf fırkası" teşkilatı vücuda getirmelidirler; bu fırka, sınıflar mübarezesi sayesinde, kuvva-i umumiyeyi zabtedecek ve kollektivizmi, yani toprak, maden, fabrika, şimendöfer hattı, banka...ilh. gibi istihsal ve mübadele vasıtalarının mülkiyet-i müşterekesini tesis eyleyecek. Kollektivist heyet-i içtimaiyede mahsulât "herkese çalışmasına göre"

[234] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.412; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.223.
[235] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.412-415.
[236] A.g.e., s.415-416.

esasına tevfikan tevzi edilecek."[237] Ali Reşat Marks'ın kurucuları içerisinde yer aldığı Enternasyonal (Beynelmilel İşçiler Cemiyeti–Association Internationale des Travailleurs) hakkında da bilgi vermiştir.

Direktuvar zamanında Grachus Babeuf'un vaz' ettiği mutlak Komunizm (Communism absolu) anlayışından, yukarıda zikredilen ondokuzuncu yüzyılda meydana gelen gelişmelere kadar bir dizi kaynaktan beslenen ilk sosyalist hareketler "1830 ve 1848 arasında -tıpkı cumhuriyetçi zümreler gibi- gizli cemiyetler halinde teşekkül et(miştir)." sosyalist hareketin esas önemli gelişimi ise 1860'lı yıllara doğru olmuştur. Ali Reşat, siyasal anlamda ilk yasal ve kalıcı örgütlenmenin, 1875 yılında Marks'ın programını kabul eden Alman Sosyalist İşçi Fırkası olduğunu ifade etmektedir.[238]

Ali Reşat ondokuzuncu yüzyılda meydana gelen sosyo-ekonomik gelişmelerin 1789 Fransız Devrimi'nin ortaya koyduğu ilkelere ne gibi katkılardaş eklemelerde bulunduğunu da şöyle özetlemektedir: "1789 Büyük İhtilâli'nin meydana koyduğu prensirleri natamam bulanların, yeni ıslahata, heyet-i ictimaiye teşkilâtının tadiline lüzum gösterenlerin hepsi "sosyalist" namı altında cem' edilmişlerdi. Bunlar, az miktarda burjuvalar, büyük şehirlerdeki işçilerden ibaret idi. İctimai ıslahat arzusu işçilerin sefaletinden doğmuştu. 1789 İhtilâli işçilere hürriyet ve müsavat temin etmek suretiyle onların siyasi hallerini ıslah etmiş, fakat iktisadi hallerini fenalaştırmıştı. Filhakika bir dereceye kadar mütekabil yardım şirketleri vazifesini gören eski esnaf loncalarının neticesi olarak işçi, patron karşısında yalnız, münferit, binaenaleyh patronun tamahkârlığına karşı kendi menfaatini muvaffakiyetle müdafaaya gayr-i muktedir, zayıf kalmıştı."[239] Bu şartlar altında kapitalizme karşı mücadele eden sosyalistler, toplumsal düzeni değiştirmek, "ictimai inkılâb" yapmak yönündeki iddia ve amaçlarını uygulamaya sokamasalar dahi en büyük boşluğun gözüktüğü mesleki örgütlenme alanında önemli başarılar elde etmişlerdir. Bunlar sendika ve kooperatif örgütlenmeleridir.[240] Kapitalist sistemi kısmen değişmeğe zorlayan bu oluşumlar, siyasal otoriye kabul ettirdikleri yeni kanuni düzenlemeler ile birlikte işçilerin

[237] A.g.e., s.416; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.224.
[238] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.417.
[239] A.g.e., s.48; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.142.
[240] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi (1926), s.418-420.

durumunu ıslah yolunda önemli atılımlar olmuşlardır. İşçilerin "..patronların istibdadına karşı durabilmeleri için..."[241] meydana getirdikleri sendikalar ilk dönemlerde kanunen yasak olmalarına ve hükümetler tarafından birçok takip ve baskıya uğramalarına karşı zaman geçtikçe mücadelelerinin eseri olarak yasallaşmışlardır. "Fransa'da sendika, İngiltere'de Tred Ünyon (Trade–Union) deni(len)" bu oluşumlar zaman içerisinde "..iktisadi, içtimai hayatta mühim bir rol oynamaya başla(mışlardır)."[242] Zaman içerisinde her meslek grubuna mahsus federasyonlar halinde birleşen işçi grupları, bundan sonra da milli federasyonlar oluşturarak, Ali Reşat'ın deyişiyle "..adeta devlet içerisinde devlet teşkil edecek kadar ehemmiyet kazanmışlar(dır)." Dönemlerindeki en kalabalık ve kuvvetli örgütler haline gelen sendikalar hakkında ayrıntılı bilgiler veren Ali Reşat, Avrupa'nın bazı ülkelerindeki sayısal durumları (sendika ve üye sayıları) hakkında da ma'lûmât sunmuştur.[243]

Sendikaların üstlendiklerin belli başlı görevler şunlardır: Yevmiyeleri belirli düzeyde tesbit ve tanzim etmek, doğabilecek işsizlik buhranlarını önlemek, kurulacak sandıklar aracılığıyla işçilere yardım ve ayrıca sanat eğitimi vb. olanaklar sağlamak, iş bulma merkezleri açmak, işlerin sendika tarifelerine uygun fiyatta yapıldığına dair sendika markaları ihdas etmek ve en önemlisi grev örgütlenmelerinde bulunmak. Ali Reşat bu faaliyetlerden en dikkat çekicisinin "..19uncu asırda.. adeti endişeyi mucib olacak surette artmış (bulunan)..." grevler olduğunu belirtmektedir.[244]

Kooperatifçilik faaliyeti, sendikalar ve sendikalizm akımından birçok noktada ayrılmaktadır. Ekonomik örgütlenmeleri baştan aşağıya yenileştirmek gayesiyle ilk kez İngiliz Owen tarafından tesis edilmiş olan kooperatif hareketinin en önemli farkı "..sendika hareketinin aksine olarak sulhperverane bir mahiyeti haiz.."[245] olmasıdır. Yani sendikacılığın zaman zaman hırçınlaşabilen sert görünümüne karşın kooperatif hareketi daha bir uzlaşmacı nitelikte gözükmektedir. Owen'a göre işçiler, kurup geliştirecekleri üretim kooperatiflerinde hem kendileri için çalışabilecekler hem de

---

[241] A.g.e., s.418.
[242] A.g.e., s.418.
[243] A.g.e., s.419.
[244] A.g.e., s.419.
[245] A.g.e., s.420.

emek ürünlerinin gelirlerini adaletli biçimde bölüşeceklerdir. Tüketim kooperatifleri sayesinde de ürettikleri mallardan ihtiyaçları kadarını müştereken daha ucuza satın alabilme imkanını bulacaklardır. Ali Reşat bu iki tür kooperatif tasarımından yalnızca ikincisini, yani -Belçika'da "Halk evi" tabiri ile anılan- tüketim kooperatiflerinin gelişme olanağı bulabildiğini belirtmekte ve bunu sayısal olarak da örneklendirmektedir.[246]

Ali Reşat, ondokuzuncu yüzyılda işçilerin durumunu düzeltmeye yönelik diğer bir önemli gelişme olan yasal düzenlemelere de değinmektedir. Kapitalist düzenin gelişimi ve artan su-i istimaller sonucunda ortaya çıkan işçi örgütlenmeleri ile birlikte patron-işçi anlaşmazlıkları iyice şiddetlenmiştir. O günlere kadar olay karşısında sessiz kalan ve hatta patronlardan yana tavır sergileyen devletler, bundan sonra gelişmelere müdahale etmek zorunda kalmışlardır. Böylelikle, zaman içerisinde bütün sanayi ülkelerinde işçi kanunları kabul edilmeye başlanmıştır. "...bilhassa sanayi patronları tarafından kadın ve çocuk işçilerin pek az yevmiye ile işletilmelerine nihayet vermek isteyen insaniyet muhiblerinin teşebbüs ve teklifleri üzerine tanzim ve kabul edilmiş (olan)..." ilk kanunlar öncelikle İngiltere, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi ülkelerde büyük önem kazanmıştır.[247] Belirli bir yaştan önce çocukların işçi olarak çalıştırılmalarının yasaklanması, gece işleri ve maden ocakları gibi ağır çalışma alanlarında kadın ve çocukların çalıştırılmalarının önlenmesi, ilk önemli yasal düzenlemelerdir. Bundan sonraki dönemde, işçilerin daha çok tahsil görme, örgütlenebilme ve seçme haklarının yaygınlaşması ile birlikte siyasi partiler, işçilerden aldıkları destek ile onlar lehine diğer bazı kanun tasarılarını da kabul ettirmişlerdir. Erkekler için de günlük çalışma sürelerinin belirlenmesi, grev hakkının kabul edilmesi, sendikaların mevcudiyetinin ve tüzel kişiliklerinin tanınması, çalışma kazalarına ve işsizliğe karşı sigortaların yasal olarak gündeme gelmesi, yaşlı işçiler için emeklilik tahsisatının kabul edilmesi, patronlar ile işçiler arasındaki ilişkilerin tanzim edilmesi, hep bu yeni kanun düzenlemelerinin sağladığı gelişmelerdir.[248] Bu düzenlemelerin her ülkede mevcut olmadığını belirten Ali Reşat, yine de bu ve

[246] A.g.e., s.420.
[247] A.g.e., s.420.
[248] A.g.e., s.420-421.

benzeri gelişmeler ile sanayi kollarının büyük bölümünde çalışan işçilerin durumlarının önemli ölçüde düzeldiğini belirtmektedir. Ücretlerin yükselmesi, fabrikalarda sağlık kurallarına daha çok riayet edilmeye başlanması ve işçilerin daha müstakil hale gelmeye başlamaları önemli gelişmelerdir. Bütün bunlara rağmen, Avrupa ülkelerinde sınıflar arasındaki karşıtlıkların sürüyor olmasından ötürü Ali Reşat, "Zaman-ı hâzır dünyasında mevzu-u bahis olan meselelerin en mühimi içtimai meseledir"[249] demektedir. Bir tarafta kapitalistlerin, büyük sermayelerini birleştirerek oluşturdukları "..aksiyonlu şirketler, tröstler, karteller..", vasıtasıyla ellerinde bulundurdukları üretim ve dağıtım vasıtaları; diğer tarafta devletin de son zamanlarda müdahale ve yardımlarını alarak bu büyük şirketlerin yetkilerini sınırlandırmaya çalışan sendika ve kooperatiflerin başını çektiği "..kuvvetli.. mâli ve sınâi oligarşi unsurlarıyla gayet vâsi' bir işçi demokrasyası.."[250] bulunmaktadır. Bu gruplar arasında belirli bir güç dengesi sağlanmıştır. Aslında üretimin birbirinden ayrılmaz iki parçası olan sermaye ve çalışma unsurları, zaman zaman çakışan çıkarları ile emellerini bir noktada buluşturup dengelemek zorundadırlar. Aradaki anlaşmazlıklar ise insanseverlik anlayışı ve demokrasi sayesinde çözümlenebilecektir. "İnsaniyetperverane ve demokratik fikirlerin taammüm ve intişarı sayesinde sınıflar zıddiyet ve husumeti hafiflemektedir."[251] diyen Ali Reşat çalışma düzeninin bilimsel kriterlere göre, ücretlerin de daha iyi yaşanılır surette ayarlanması, toplumun sosyal konulara duyduğu ilgi, işçi-patron anlaşmazlıklarında yasal yolların kullanılmaya başlanması vb. gelişmelerin, patronların, işçilerin haklı isteklerini anlamağa; işçilerin de birinci görevlerinin vatanın ekonomik hayatına katkıda bulunmak olduğunu anlamağa başladıklarının delilleri olduğunu vurgulamaktadır. Ali Reşat konuyu şu cümleyle sonlandırmaktadır: "Son harb... her iki tarafın, menfaatlerini te'lif için, mütekabil fedakârlıklarda bulunmağa razı olacakları ümidine kuvvet vermiştir."[252]

Ali Reşat 1928 yılında o günkü dünyayı betimlerken, Birinci Dünya Savaşı sonucunda Avrupa'nın siyasi coğrafyasının parçalanmasına, özellikle Orta Avrupa'da birçok küçük devletin ortaya çıkmasına sebep olan en önemli gelişmenin,

---

[249] A.g.e., s. 421
[250] A.g.e., s.421-422
[251] A.g.e., s.422
[252] A.g.e., s.422

yaygınlaşmasını hızlandıran "...milliyet prensipleri" olduğunu belirtmektedir.[253] İlkokullar için 1928'de yazdığı ders kitabının "Bugünkü Dünyaya Umumi Bir Nazar" adlı son bölümünde Avrupa'nın yeni çehresini tasvir ederken, halkın kendi kendisini idare etmesi demek olan cumhuriyet yönetimlerinin giderek güncelleştiğini, bilhassa Orta ve Batı Avrupa'da yaygınlaştığını, krallık yönetimlerinin ise eski güçlerini yitirdiğini belirtmektedir. Hatta cumhuriyet yönetimlerinin dünyanın geneline de yaygınlaşma eğilimi içerisinde olduğuna da dikkat çekmektedir: "Bugün Avrupa'da hiçbir krallık eskisi gibi mutlak değildir. Cumhuriyet şeklini kabul eden milletler ise daha çoktur. Milletlerin hür ve müstakil devletler teşkili aruzusu yalnız Avrupa'ya münhasır değildir. Aksa-yı Şark'ta Çin bugün büyük bir cumhuriyettir... İngiliz İmparatorluğunu teşkil eden mühim müstemlekelerden çoğu birer müstakil devlet gibi kendi kendilerini idare ediyorlar. Şimali Amerika Hükümât-ı Müttehidesi kuvvetini, nüfuzunu çok artırmış; şimali ve cenubi Amerika cumhuriyetleri son zamanlarda iktisadi inkılâbın tesiriyle en müterakki memleketler arasına geçmiştir."[254] Ali Reşat'ın aynı zamanda bu kitabının son cümlesi olan şu ifade daha dikkat çekicidir: "Hülâsa bütün dünya demokrasiye, yani hakimiyet-i milliyeye doğru gidiyor."[255]

Daha önce de değindiğimiz gibi Ali Reşat, Osmanlı'nın son yüzyılındaki önemli yenileşme hareketlerini değerlendirirken, bunların da birçoğunun adalet, eşitlik, hürriyet gibi temel ilkeleri hedeflediğini defaatle vurgulamıştır. Örneğin Tanzimat Fermanı, devletin güçten düşüş nedenlerini sıraladıktan sonra, bunları ortadan kaldırmak, idarenin bazı kesimlerce su-i istimal edilmesini önlemek babından müslim-gayri müslim tebaanın en iyi şekilde yönetilmesini sağlayabilmek ve bunun için de yeni kanunlar oluşturmak zorunluluğunu ifade ediyordu. Bu kanunlar ile can ve mal emniyeti, ırz ve namus dokunulmazlığı, vergilerin adilâne surette tayini, askerliğin belirli bir düzene bağlanması, yargılamaların açık ve adaletli yapılması, mal-mülk edinme serbestiyeti, müsaderenin ortadan kaldırılması sağlanacaktı.[256] Islahat Fermanı da bilhassa gayr-i müslim tebaanın durumunu biraz daha iyileştirmeyi öngörüyordu. Bütün bu yenileşmelerin başta gelen öncü uygulayıcıları Mustafa Reşit

[253] Ali Reşad, Umumi Tarih (Lise 3),1928, s.362 (2. baskı, 1929, s.319.)
[254] Ali Reşad, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1928, s.173.
[255] A.g.e., s.173.
[256] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330 (H.), s.644.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Paşa ile Âli ve Fuat paşalardır. Abdülaziz döneminde devlet idaresinde görülen aksaklıklar, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi aydınların katkıda bulundukları sürecin ardından Mithat Paşa'nın çabalarıyla genç padişah II. Abdülhamit'e kabul ve ilân ettirilen Meşrutiyet yönetimi sayesinde giderilmeye[257], böylelikle 1876'dan itibaren, gerek devlet yönetiminin gerekse temel hak ve özgürlüklerin anayasal güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Böylelikle, yani yasaya bağlı bir özgürleşme ile devletin kurtuluşu sağlanabilecektir. Fakat, II. Abdülhamit idaresi kısa bir süre sonra anayasayı rafa kaldırmış, iki meclisi kapatmış ve onun yerine kişisel nedenlerden ötürü baskı ve sansür politikalarını uygulamağa koymuş, özgürlükleri yok etmiştir. Ali Reşat bu dönemi de, dünyada meydana gelen son ve önemli gelişmelere gözünü kapatmak, eskiye, geriye dönmek anlamında "irticâ" olarak isimlendirmektedir.[258] Bu kez II.Abdülhamit yönetimine karşı uzun bir mücadele verilmiş, bilhassa Genç Türkler'den başlayarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin oluşumuna dek uzanan bir dizi önemli gelişme sonucunda 1908 yılında bir "inkılâb" olarak II.Meşrutiyet ilân edilmiştir.[259] Böylelikle anayasal düzen yeniden tesis edilmiştir. Ali Reşat, 1908'e kadar geçen dönemi "Hürriyet Mücahedeleri" olarak isimlendirmektedir.[260] Uzun yıllar süren bu savaşım, "Terakkiyât-ı fikriyye husulü(nü) gayr-i mümkün..., hürriyet-i vicdan ve tefekkür(ü) mefkud.." kılan, basın-yayın özgürlüğünü sıkı bir sansür denetimiyle yok eden, padişahın bitmez tükenmez vehimlerinden kaynaklanan bu ve benzeri uygulamalardan kendi çıkarlarını temin etmek için istifade eden "..ahlâksız hafiyelerin jurnalleri üzerine erbab-ı namusdan nice zatlar(ı) habs ve nefy ede(n).." baskı düzenini yıkmak için verilmiş, sonunda da başarıya ulaşılmıştır.[261] Böylelikle Osmanlı için de bir kurtuluş umudu belirmiştir.

Bilindiği gibi Osmanlı'da, Fransız Devrimi'nin sloganları olan "hürriyet, müsavat ve uhuvvet"in, "adalet"in de ilâve edilmesi ile birlikte yüksek sesle dile getirildiği, bu bağlamda dolaşıma yeni sürülen paraların üzerine yazılmaktan(*),

---

[257] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 4. Cilt, (Sultani 9. sınıf), 1339, s.199.
[258] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.275.
[259] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 4. Cilt, (Sultani 9. sınıf), 1339, s.240.
[260] A.g.e., s.237; İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1929, s.233.
[261] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 4. Cilt, (Sultani 9. sınıf), 1339, s.236.

(*) Örnek olarak, 1327'de basılan madeni paraların (40 kuruş gibi) Sultan Reşad'ın tuğrasının bulunduğu yüzündeki "Hürriyet, Müsavat, Adalet" ibaresi gibi.

özellikle tarih dersleri aracılığıyla eğitimin değişik kademelerinde öğrencilere benimsetilmeğe kadar birçok alanda tesirinin hissedildiği dönem II.Meşrutiyet devridir. Türk unsurunun ulusal anlamda bilinçlenmesinin farkedilecek derecede hız kazandığı zaman dilimi ise Balkan savaşları dönemidir. Ali Reşat bu dönemde Rum, Bulgar ve Sırp çetelerin yaptıkları zulümler ile yerli Rumların şımarıklıklarının, Türk halkında "milli intibah" ve milliyet fikrinin yaygınlaşması sürecini hızlandırdığını belirtmektedir.[262] Bu dönemdeki bilinçlenme ve her şeye rağmen geleceğe bağlanan umutlar Birinci Dünya Savaşı yenilgisiyle uçup gidecektir. Ancak bütün güçlüklere karşın, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde kazanılan Kurtuluş Savaşı, Türk insanının yeniden dirilişinin ifadesi olmuştur. Ali Reşat bu konuyu da ulusal egemenlik ve insan haklarına saygı penceresinden irdelemektedir. Örneğin, onun ifadelerine göre İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali "..âlem-i medeniyet için ebedi bir leke teşkil edecek bir facia..."dır.[263] Zira Paris Konferansı ve Mondros Mütarekesi kararları uyarınca harekete geçen İngiltere'nin desteğinde İzmir'e asker çıkartan ve akıl almaz katliamlara girişen Yunanlılar yalnızca bu şehri ele geçirmekle kalmayacak, gizli plânlar uyarınca İzmir'i, Anadolu'yu işgal etmek için bir kapı gibi kullanmağa çalışacaklardı. Ali Reşat'ın maddi ve manevi olarak belirli aşamalar katetmiş ve dünyada etkin konuma ulaşmış bulunan Batı'nın, yani genel olarak "âlem-i medeniyet"in, Yunanlıların, belirlenmiş hedeflere ulaşmak için herkesin gözü önünde giriştikleri vahşet karşısında sessiz kalmayı tercih etmelerini şu şekilde eleştirmektedir: "Müslüman evlerine hücum eden yerli Rumlar ile Yunan askerleri yağma ile iktifa etmeyerek yapmadıkları fenalık kalmadı. Bütün âlem-i medeniyetin İzmir'deki mümessilleri huzurunda cereyan eden bu facialar müslümanların kalbinde ilelebed onulmaz yaralar açtı... İstanbul'da hükümetçe protestodan başka bir şey yapılmadığı sırada... Yunan mezalim ve fecayiini mahallinde tahkik eden düvel-i muazzama murahhaslarından mürekkeb bir heyet Yunanlıların vahşetini görüb anladığı halde bir faide husule gelmemiş, İstanbul'da hükümet acz ve za'f içinde bulunmuş olduğundan artık Anadolu'nun, Türk milletinin kendi göbeğini kendi

[262] Ali Reşat, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1929, s.244-245.
[263] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 4. Cilt, (Sultani 9. sınıf), 1339, s.260; Yeni Tarih-i Umumi, 3. Cilt, (Ortaokul 3. sınıf), 1340, s.420; İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1929, s.256.

kesmek mecburiyetinde kaldığı tahakkuk etti.."[264] Böylelikle teşkilâtlanan ve Mustafa Kemal Paşa liderliğinde her tür zorluğu göğüsleyerek İstiklâl Savaşı'nı kazanan Türk milleti, 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışı, 1922'de Saltanatın kaldırılışı, 1923'de Cumhuriyetin ilânı ve 1924'te de muhtemel bir tehlike olarak, Halifeliğin ortadan kaldırılışı gibi bir dizi önemli reform ile "hakimiyet-i milliye"sini elde etmiştir.[265]

Şimdi de Ali Reşat'ın, modern bir kurum olarak devletin şeklini, devlet ile vatandaş arasındaki ilişkileri belirleyen, insan haklarını ve halk egemenliğini garanti altına alan anayasalara ve genelde anayasal düzene verdiği öneme değinelim. Daha önce de kısaca değindiğimiz üzere Ali Reşat, birçok kitabında tarihsel süreç içerisinde devletler ile toplumlar arasındaki ilişkileri düzenleyen yasal gelişimlere dikkat çekmiştir. Ancak özellikle 1789'dan sonra gündeme oturan ve dünyanın gidişatını değiştiren birçok yeni kavram ile gelişmenin Batı Avrupa'dan Amerika'ya, Osmanlı'dan Rusya'ya kadar geniş bir coğrafyada meydana getirdiği değişimleri irdelerken genelde yasal, ama özellikle de anayasal reformlara ayrı bir önem vermiştir. Bu konuyu değerlendirmeden önce genel bir çerçeve çizmek yararlı olacaktır.

Aslında Osmanlı Devleti için ondokuzuncu yüzyıl oldukça uzun bir dönemdir. Bu dönem, siyasal otoriteyi kötüye kullanmak, böylelikle şahsi çıkarlar için halka eziyet ederek huzursuzluğa neden olmak gibi devletin güçten düşmesinde önemli rol oynamış ve yenilikçi kadrolar tarafından tesbit edilmiş olan bir dizi sorunun nasıl çözüme kavuşturulacağının tartışıldığı bir zaman dilimidir. Devletin kurtuluşunun radikal denebilecek bir dizi önemli reformun uygulamaya konulması ile mümkün olabileceğini düşünen, yenilikçi yönleri ağır basan cesur idarecilerin, sayıları pek fazla olmamakla birlikte yüksek makamlarda sorumluluk aldıkları bu dönemde birçok önemli gelişme yaşanmıştır. Kendi ülkeleri ile birlikte Avrupa'yı da tanıyan, Batı ülkelerinin Osmanlı üzerindeki emellerini, doğu politikalarını yakından izleyen, zaman zaman bu ülkelerin Osmanlı üzerindeki nüfuzlarını kendi çıkarları için kullanmaya kalkmalarına seyirci kalmaksızın birşeyler yapmaya çalışan, en azından

---

[264] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 4. Cilt, (Sultani 9. sınıf), 1339, s.262; Yeni Tarih-i Umumi, 3. Cilt, (Ortaokul 3. sınıf), 1340, s.432.

[265] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 4. Cilt, (Sultani 9. sınıf), 1339, s.265,272; Yeni Tarih-i Umumi, 3. Cilt, (Ortaokul 3. sınıf), 1340, s.436,443,446-451.

çıkar ilişkilerini dengelemeye gayret eden bu aydın yönetici kadrolar, mümkün mertebe padişahları ikna etmek suretiyle devlet için hayati addettikleri reformları uygulamağa çalışmışlardır. Mustafa Reşit Paşa, Âli ve Fuat paşalar, Mithat Paşa ve Ziya Paşa bu grubun önde gelen isimlerindendir. Osmanlı'nın askeri alanda reform girişimleriyle başlayan yenileşme hareketi son yüzyıllık döneminde yukarıda betimlediğimiz aydın yöneticiler önderliğinde, hukuk, eğitim ve siyaset alanlarına da yansımaya başlamıştır. Bir evvelden beri Osmanlı'nın rakibi durumunda olan Avrupa devletlerine karşı yeniden güç kazanabilmek ve devleti sağlam temeller üzerinde yeniden ayağa kaldırmak, askeri reformlar dışında, hatta ondan daha önce toplum ile devleti birbirine yakınlaştıracak hukuksal reformların yapılmasına, özellikle adalet ve eşitlik kavramlarının yaşama geçirilmesine ve bundan sonra da yeni, çağdaş politikalar üretilebilmesine bağlıdır. Bu yolda örnek alınması gereken coğrafya da ileriliğin ve gücün yadsınamaz merkezi olan Avrupa'dır. Tanzimat Fermanı böyle bir girişimin ürünüdür. Padişahın yetkilerini kısmen de olsa sınırlandırmak, Fransız Devrimi'nin dünyaya yaydığı hürriyet, eşitlik gibi kavramları, ayrıca adalet ülküsünü dillendirmek ve sosyal huzuru temin etmek için gerekli bazı reformların yapılmasını öngörmek gibi önemli atılımları yaşama geçirmeyi hedefleyen Tanzimat ve Islahat fermanları, bilindiği üzere gerek içerik gerekse şekil bakımından birer anayasa değildirler. Buna karşın Osmanlı'daki en kapsamlı ve genel ilk hukuk reformlarından biri, belki de birincisi olan 1876 Kanun-u Esasisi'ne giden yolu açan da Tanzimat olmuştur.[266]

Tanzimat döneminde birçok alanda hayata geçirilen yeni düzenlemeler, istenilen ölçüde olmasa da modernleşme yolunda belirli bir ilerleme sağlamıştır. Bu süreçte 1860'lı yıllardan itibaren tebaanın halka dönüşmesi, tâbinin vatandaşlığa yükselmesi, mutlak idarenin yerini meşruti idareye bırakması ile ulusal egemenlik düzeyinde olmasa dahi halkın, mümkün mertebe devlet yönetimi ile ilişkisinin sağlanması gibi daha üst düzey reform istekleri gündeme gelmeye başlanmıştır. Bilhassa basın-yayın yoluyla Şinasi, Namık Kemal, Ziya ve Mithat paşalar gibi öncü

[266] Gülnihal Bozkurt, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), TTK yayını, Ankara 1986, s.48-52,72.

aydınlar bu işin sürükleyiciliğini yapmışlardır.[267] Bu gelişim, siyasal odakların iç hesaplaşmalarının bir sonucu olarak Abdülaziz'in tahttan indirilişi ve V. Murat'ın kısa iktidarından sonra, anayasal meşruti düzeni kabul edeceğine söz veren şehzade Abdülhamit'in padişahlığa geçişine kadar sürmüştür. 1876 Kanun-u Esasisi, -doğrudan ya da dolaylı olarak- Belçika, Fransa ve Prusya anayasaları gibi dış kaynaklar kadar, Bülent Tanör'ün deyişiyle "1856 Islahat Fermanı'nın gereği olarak Osmanlı milletlerinin (cemaatler) kendi iç yönetimlerini düzenlemek için hazırladıkları ve Bâb-ı Âli tarafından da onaylanarak yürürlüğe giren nizamnameler(den de)" etkilenerek hazırlanmıştır.[268] Rum(1862) ve Ermeni patrikliği (1863) ile Hahamname nizamnameleri (1865), azınlıkların gerek kendi dillerinde gerekse batı dillerinde "anayasa" karşılığı olarak "constitution" biçiminde ismlendirilmişler, ayrıca bunların öngördüğü genel ve bölgesel meclisler de oluşturulmuştur.[269] Toplumun okumuş, aydın kitlesi de genellikle, meşrutiyetin ve anayasanın gerekliliği hususunda birleşmiş, bu şekilde başkent ve diğer birkaç şehirle sınırlı da olsa kamuoyu yaratılmaya çalışılmıştır. Yani Batıdaki örneklerinde olduğu üzere arkasında genel bir ulus çoğunluğu olmamakla beraber, 1876 Kanun-u Esasisi'nin ilânı da müslim-gayri müslim halktan tamamen kopuk bir hareket değildir. Fakat güçlü bir taban desteği olmayan ve liberal bir içerikten çok Prusya anayasasında olduğu gibi halka bağışlanmış izlenimi uyandırıcı meşrutiyetçi yapıdaki[270] bu önemli girişim pek uzun ömürlü olmamış ve " '93 Harbi"ni öne süren II. Abdülhamit tarafından Meclis-i Mebusan ve Âyân ile birlikte 1878'de rafa kaldırılmıştır. Böylelikle, ülkenin yeniden düze çıkışı ve dirilişi yolunda kendisine büyük önem atfedilen anayasa ile onun öngördüğü biçimde halkı temsil edecek mebuslardan kurulu meclisin omurgasını oluşturduğu meşruti rejim, adeta tadına varılamadan son bulmuştur. İşte esas bundan sonraki dönemde ilerici aydın kitle için, anayasa ve meşruti yönetim, her tür baskıya karşın ulaşılması, yeniden hayata geçirilmesi gereken, devletin selameti için kendisine mutlak ihtiyaç duyulan bir amaç halini almaya başlamıştır. İstibdat yönetimine karşı gerek yurt içinde gizlice gerekse dışarıda

---

[267] A.g.e., s.52 vd.
[268] Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), 3. Baskı, İstanbul 1998, s.130-131.
[269] A.g.e., s.130-131.
[270] Gülnihal Bozkurt, a.g.e., s.72.

yürütülen ve daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde devam eden faaliyetler 1908 yılında semeresini vermiştir. Adı, özellikle iktidarının son on yılında gittikçe artan sansür, baskı, sürgün vb. uygulamalarla anılagelen II. Abdülhamit yönetimi yani mutlak monarşi, yerini yeniden anayasal meşrutiyete bırakmıştır. Devletin genel yapısını organlarını, bunların birbiri ile münasebetini tanımlayan; vatandaşın temel hak ve özgürlüklerini yasal güvence altına alan ve birey ile toplumun devletle olan ilişkilerini düzenleyen bağlayıcı nitelikteki esas yasa olarak tanımlanabilecek olan anayasa, Osmanlı insanı için ayrı bir önem arzetmiştir. Osmanlı aydınlarının uzun zamandır özlemini çektiği meşruti yönetim 10 temmuz 1908 (R.) (23 Temmuz 1908)'de bir inkılap sonucunda gündeme düşmüş ve bu ani gelişme kamuoyunda şaşkınlık ve bir o kadar da coşkunlukla karşılanmıştır. Şiddetli baskı ve sansür sebebiyle kamuoyunu bilgilendirme görevini tam olarak yerine getirememelerine rağmen mesleki konumları itibariyle olayları -açık yahut gizlice- yakından izleme şansına sahip olan basın-yayın mensupları dahi, meşrutiyetin birgün aniden ilân edilmesi karşısında şaşkınlık içerisinde kalmışlardır. Ancak bir müddet sonra bu şaşkınlık yerini sevince bırakacaktır.[271] İnkılâbı hazırlayan İttihat ve Terakki'nin dahi anayasanın yürürlüğe girmesi ve meclisin açılması ile bütün sorunların kısa zamanda çözüme kavuşacağı yönündeki düşünceleri, zaman içerisinde gerçeklerle yüzyüze gelinmesi sonucu değişmeye başlamıştır. Hazırlıksız kadrolar, devlet idaresini ele almak gerektiğini ve sorunların bekleyerek değil ancak güçlü bir hükümet kurarak çözülebileceğini ancak bir süre geçtikten sonra farkedebilmişlerdir.[272]

Ali Reşat'ın ifadeleriyle meşrutiyetin ilânı, halk nazarında da büyük bir coşkuyla karşılanmış, mebus seçiminin ardından Meclis-i Mebusan 17 Aralık'ta

---

[271] H. Cahit Yalçın, Edebiyat Anıları, (haz: Rauf Mutluay), İstanbul 1975, s.165; H. Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, (haz: Rauf Mutluay), İstanbul 1976, s.3-4; A. Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, (haz: Erol Şadi Erdinç), 1. Cilt, İstanbul 1997, s.68 vd.; Yahya Kemal, Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım, İstanbul 1986, s.170-171,180. Meşrutiyet ve özgürlük üzerine birçok yayının gündeme geldiği bu dönemde, önceden de değindiğimiz üzere, Ali Reşat'ın 1909-1911 yılları arasında yöneticiliğini yaptığı Mülkiye mecmuasında da –demokrasi, egemenlik, halk egemenliği, vatanseverlik, şahsi girişimcilik, yenileşme tarihi vb. konular üstüne– önemli yazılar yayınlanmıştır. Bkz. Bölüm I "Ali Reşat ve "Mülkiye" Dergisi" kısmı.

[272] H. Cahit Yalçın, Talat Paşa, İstanbul 1943, s.16 vd; Said Halim Paşa, Buhranlarımız (1. Kitap: Meşrutiyet), (Baskıya hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, tarihsiz, s.49-52.

"..halkın "Yaşasın Hürriyet! Yaşasın Kanun-u Esasi!" nidaları ve büyük nümayişler arasında açıl(mıştır)."[273] Toplumda büyük bir ilgi ve coşkunluk yaratan meşrutiyet inkılâbı, adeta kudsi bir olay mertebesinde algılanmış, 10 Temmuz (R.) da Hürriyet Bayramı -ayrıca sansürden kurtuluşun tarihi olduğu için de Basın Bayramı- olarak kutlanmaya başlamıştır. Kanun-u Esasi, Fransız Devrimi'nin dünyaya yaydığı ve Tanzimat ile birlikte Osmanlı'nın da tanımaya başladığı hürriyet, eşitlik, kardeşlik kavramlarının, adaletin ve çağdaş bir geleceğin yasal güvencesi olarak algılanmıştır.* Nitekim 31 Mart 1909 vak'asından ötürü anayasanın tehlikeye düşmesi yalnız İstanbul'da değil birçok taşra kentinde de endişe ve heyecana neden olmuş, Ali Reşat'ın ifadelerine göre "İdare-i meşrutenin başında bulunanların hatalarıyla tehlikeye düşen kanun-u esasiyi ordu kurtarmışdı(r)."[274] Ali Reşat, 31 Mart olayının öncesinde idarenin kendi içerisindeki anlaşmazlıkları kısaca özetlemekte, bundan ötürü meydanın gerici kitleye kalmak tehlikesinin ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Ali Reşat'ın, Selanik'te oluşturulma nedeni olan "..asileri te'dib ve kanun-u esasiyi iade..."[275] görevini başarıyla yerine getirdiği için övgüyle söz ettiği Hareket Ordusu'nda görevli Kolağası Mustafa Kemal'in o günlerde tuttuğu not defterindeki ifadeler de, özellikle ordunun anayasal meşruti düzene verdiği önemi belirtmesi ve aynı zamanda irticai kalkışmaya karşı islâm ile anayasal düzen arasında paralellik kurma çabası bakımından dikkat çekicidir. Bilhassa meşrutiyet yıllarında, özgürlüklerin güvencesi olarak anayasaya atfedilen önemi örneklenedirmek bağlamında şu ifadeleri aktarmayı yararlı bulduk: "Sarık saran hafiyelerin din perdesi altındaki ilkaâtı menfaatden başka bir şey değildir. Din, şeriat, hamiyyet-i vataniyye menfaat-i hakikisi, Kur'an-ı Kerim'in ahkâmını ve onun ahkâm-ı icabatından olan kanun-i esasiyi muhafaza etmekdir. İşte bizim hareketimiz gibi."[276] "..2-Millet, hayat ve ikbali olan meşrutiyetin rahnedar edilmek ve...selâmet-i umumiye-i milliyemize

---

[273] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.280.

* Bu dönemde yayınlanmış ilgili birçok eserde benzer ifade ve yaklaşımlara rastlamak mümkündür. Örnek olarak, Ali Seydi,Vezaif-i Medeniye, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1329, s.56; Ali Seydi, Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaadet 1329, s.5

[274] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 4. Cilt, (Sultani 9. sınıf), 1339, s.246-247.

[275] A.g.e., s.246.

[276] "On Numaralı Not Defteri" (4 Nisan 1325, (17 Nisan 1909) Cumartesi, Saat 8:15'ten aktaran Ali Mithat İnan, Atatürk'ün Not Defterleri, Ankara 1996, s.60.)

zemin olan kanun-i esasimizin ayaklar altına alınmak istenildiğini gördü...3-Hareket Ordusu'nun maksadı hükümet-i meşruâ-i meşrutâmızı hiçbir kuvvetin sarsamayacağı surette tarsin etmek ve sarf-ı kuvvet şeriat-ı garrâ ile müeyyed bulunan kanun-i esasinin fevkinde hiçbir kanun, hiçbir kuvvet olmadığını ve olamayacağını ispat eylemek ve meşrutiyet-i meşruamızın istikrarından memnun olmayan vatan ve millet hainlerine son ve kat'i bir ders-i intibah vermektir..."[277]

Osmanlı kamuoyunun 1860'lardan itibaren tanımaya başladığı anayasa kavramının özellikle II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte devlet ve toplumun çağdaş ve özgür bir çatı altında varolabilmesi bakımından hayati bir önem kazandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, padişahın yetkilerini biraz daha sınırlandırarak demokratikleşme yolunda kayda değer bir adım olan 1909 anayasa düzenlemesi de gözardı edilmemelidir. Anayasaya ve yasalara saygı çerçevesinde meşrutiyete sadakat bilinci yayılmaya başlamıştır. Herhalde bunun en güzel örneği Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde yürütülen Milli Mücadelenin ve ardından kurulan cumhuriyetin askeri güçten önce hukuksal dayanaklar üstünde yükselebilmesi için her koşul altında yürütülmüş olan yoğun çabalar; bu bağlamda milletin temsilcisi olan meclise ve yasalara karşı gösterilen hassasiyet olsa gerektir. Atatürk'ün şahsında simgeleşen yasalara saygı ve hukuka titizlikle bağlılığın, Türk toplumunun bilincine yerleşmeye başladığı meşrutiyet ortamında hukuksal ve siyasal bakımdan kayda değer gelişmeler yaşanmış, Türk parlamento geleneğinin temelleri de bu dönemde atılmıştır. Cumhuriyet devrinde, koruyup yüceltmek bağlamında çağdaş ve laik devlete bağlılığın ardından en çok önem verilen ve gündemde kalan konulardan biri de anayasadır. Anayasaların, zaman zaman aşırıya kaçılarak birçok soruna kendi başına çare biçiminde algılanması da büyük olasılıkla meşrutiyet Osmanlısı'ndan günümüze kalan bir miras olmalıdır. II. Meşrutiyetten cumhuriyetin ilk yıllarına uzanan dönem sözkonusu edildiğinde, okullarda okutulan tarih dersleri içerisindeki konulardan insan hakları ile birlikte anayasal gelişimlerin anlam ve önemi üzerine en kapsamlı, ayrıntılı bilgilerin verildiği kitapların büyük kısmının Ali Reşat'ın imzasını taşıdığı

[277] "Beyanname" Mustafa Kemal'in 31 Mart Olayı üzerine Hareket Ordusu Kumandanı Hüseyin Hüsnü adına hazırladığı ve aslı "İstanbul Ahalisine" başlığını taşıyan metnin müsvettesinden aktaran Ali Mithat İnan, a.g.e., s.221-224.

görülmektedir. Birçok eserinde, ama özellikle yakınçağ tarihini konu eden ders kitaplarında anayasalar ve anayasal düzenlerin kurulup gelişmesi konusuna ayrı bir önem verilmiş olması dikkati çekmektedir. Burada müfredat konusuna da kısaca değinmek gerekmektedir. Zira asr-ı hâzır tarihinin en son gelişmelere kadar kitaplara yansıtılmasına ve Fransız Devrimi'nin ayrıntılarıyla irdelenmesine olanak tanıyan müfredat programlarının anayasa konusunda da aynı yaklaşımı sergilediği görülmektedir. Meşrutiyet derinde hazırlanan ve sonraki dönemlere de etki eden geniş kapsamlı esnek ve çağdaş müfredatlarda anayasa konusuna ayrı bir önem verilmiştir. Örneğin Osmanlı'nın son lise müfredat programı olan 1338 tarihli "Mekâtib-i Sultaniye Müfredat Programı"nın "Devre-i saniye dokuzuncu sınıf'ta (Lise-1) görülecek tarih dersinin Avrupa tarihi bölümünde Fransız İhtilâli işlenirken üzerinde durulacak olan konular arasında "1791 Kanun-u Esasisi"ne ayrı bir yer ayrıldığı görülmektedir.[278] Ayrıca onuncu (lise 2) sınıftaki Osmanlı tarihi konuları içerisinde 1876 Anayasası'nın ve Meclis-i Mebusan'ın işleneceği, özellikle belirtilmektedir.[279] Ali Reşat da eserlerinde, bu ve benzeri konulara en dikkat çekici yönleriyle yer vermiştir.

Ali Reşat'ın, anayasaların önemi ve ilk ortaya çıkışları hakkında verdiği bilgiler üzerinde duralım. Buna göre ondokuzuncu yüzyılda "İdare-i mutlakanın yerine saltanat-ı mahdude kaim olmuştur ki bu tarz-ı idarede hükümdarın kuvvet ve nüfuzu kanun-i esasi ile tahdid ve tarif edilir."[280] Yani anayasaların ilk ve en önemli özellikleri, mutlak idarelerin yetkilerini sınırlandırıcı ve yeniden tanımlayıcı nitelikte olmalarıdır. Ali Reşat ilk anayasal uygulamaların İngiltere kökenli olmakla birlikte çağdaş ve yazılı anayasa metinlerinin ilk kez onsekizinci yüzyılda Fransız filozoflarınca gündeme getirilmeye çalışıldığını belirtmektedir: "Kanun-u Esasi ile idare olunan ilk hükümet İngiltere'dir. Fakat bu memlekette kanun-u esasi uzun senelerden beri yekdiğerine munzamm olan kaidelerin, örf ve adetlerin heyet-i mecmûasından ibarettir. Bu babdaki teamülün yerine müdevven bir kanun-i esasi ikame etmek fikri ilk önce onsekizinci asrın Fransız feylosofları tarafından meydana

[278] Mekâtib-i Sultaniye Müfredat Programı, İstanbul 1338, s.198.
[279] A.g. program, s.201.
[280] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1926, s.401.

konmuştur. İlk iki müdevven kanun-i esasi Şimali Amerika Hükümât-ı Müttehidesi'nin 1787'de, Fransa'nın 1791'de tanzim etmiş oldukları kanu-ı esasilerdir. Devletlerin çoğu bu misali takib ve müdevven kanun-i esasiler kabul ettiler."[281] Ali Reşat, ondokuzuncu yüzyıl Avrupası'nda popülerleşen ve hatta 1815'ten sonra Metternich önderliğinde yeniden eski düzene geçme yolunda atılan adımlara karşın önü kesilemeyen anayasacı demokrasi akımının, Fransız Devrimi'nin Avrupa'ya yaptığı en önemli etkilerden biri olduğunu vurgulamaktadır. İhtilâlin doğurduğu ve İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde ifadesini bulan hürriyet, eşitlik, ulusal egemenlik vb. gibi yeni fikirlerle de birlikte modern devletin şeklini tanımlayan üst yapı durumundaki anayasa olgusu İhtilâl orduları, bilhassa İmparatorluk devrinde Napolyon'un kazandığı siyasi ve askeri başarılar sayesinde birçok Avrupa ülkesince tanınıp benimsenmeye başlanmıştır. Fransız Devrimi'nin önemi de buradan kaynaklanmaktadır: "İhtilâl-i Kebir yalnız bir memleketin teşkilât-ı siyasiye ve içtimaiyesini değiştirmekle kalmamış, belki bütün Avrupa'ya icra-yı tesir etmiştir."[282] Ali Reşat bu sayede belçika, Hollanda, Piyemonte, Lombardiya, Venesya ve bazı Alman hükümetleri olmak üzere "...Avrupa haritasında bundan evvel iki asır zarfında görülemeyen tebeddülât-ı azime(nin) yirmi üç senede vücuda (geldiğini)..."[283] belirtmektedir. Bu önemli değişimlerin en aktif ve dikkat çekici unsurlarından biri de anayasal gelişmelerdir. Ali Reşat'ın ifade ettiğine göre ihtilâl Avrupa'ya -1815'ten hemen sonrası da dahil olmak üzere- yaklaşık elli yıllık bir zaman içerisinde, iki koldan önemli etkilerde bulunmuştur. Bunlardan ilki "..henüz idare-i mutlakaya tâbi olan memleketlerde kanun-i esasi istihsali icra edilen harekât-ı ahrarâne.."dir. Yani ilk önemli tesir mutlak monarşik yönetimlerden kurtulmak isteyen Avrupa ülkelerinin, doğal olarak Fransa örneğinden hareketle bir kurtuluş çaresi biçiminde algıladıkları anayasaların kendi ülkelerinde de kabul edilmesini amaçlayan özgürleşme hareketleridir. Bundan sonraki ikinci etki ise, özellikle de İtalya ve Almanya örneklerinde somutlaştığı üzere milli birliklerin, güçlü ulusal devletlerin ortaya çıkması biçiminde kendini göstermiştir. Ali Reşat'ın öncelikle, anayasal yönetimlerin

---

[281] A.g.e., s.401.
[282] Ali Reşad, Kurun-u Cedide Tarihi, 2. cilt (Sultani 11. sınıf), s.647
[283] A.g.e., s.647.

tesisi konusuna değindiği görülmektedir. Buna göre "İhtilâl-i Kebir her yerde, milel-i muhtelife arasında hükümdarların idare-i müstebidelerini tahdid, idare-i devlete iştirak ve hükümet ile ehl-i vatanın hukuk ve vezaif-i mütekabilelerini kanun-i esasiler ile tayin etmek arzusunu uyandırmıştır."[284] Bu arzunun, Fransız ordularının geri çekilişinden sonraki dönemde meydana gelen halk hareketleri ve isyanlar sonucunda hayata geçirilmesi ile birlikte, çoğu meşrutiyet biçimindeki anayasal rejimler oluşmaya başlamıştır. Bu yeni düzenlerde anayasalar, hükümdarların yetkilerini sınırlandırırken halkların devlet yönetimlerine katılımını sağlamış, vatandaş konumuna yükselen bireylerle hükümetlerin karşılıklı hak ve görevlerini tesbit etmiştir. Böylelikle de insan ve yurttaş hakları ile ulusal egemenlik kavramının yaşama geçirilmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu bilgilerden anayasal düzenlemelerin, ondokuzuncu yüzyıl içerisinde devlet, vatandaş, toplum ve siyaset kavramlarını –yazılı ve kalıcı olarak– önemli ölçüde değişikliğe uğrattığı sonucu çıkmaktadır. Ancak Ali Reşat anayasal gelişimlerin de uzunca bir zamana ihtiyaç gösterdiğini, bir ülkenin müteaddit anayasalar düzenlemek durumunda kalabildiğini belirtmektedir: "Muhtelif memleketlerin kendilerine en muvâfık gelen kanun-i esasi şeklini derhal bulmuş olmaları pek nadirdir; bilhassa Fransa ve İspanya gibi Lâtin memleketlerinde birbirini müteakib müteaddid kanun-i esasiler yapılmış ve bu kanunlar çok mütenevvi siyasi kombinezonları ihtiva etmişlerdir."[285]

Ali Reşat, Avrupa'daki modern anayasaların öncüsü olan 1791 tarihli Fransız anayasasının, devrimin hemen sonrasında Birinci Meclis tarafından kaleme alınmış ve baş tarafına genel olarak bütün insanlığa hitap eder biçimde İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin ilâve edilmiş olduğu 1789 tarihli anayasanın, bazı önemli maddelerinin yeniden tanzim edilmiş biçimi olduğunu belirtmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki örneğinden esinlenerek giriş kısmına, adı geçen önemli bildirgenin eklendiği 1789 Anayasası, Ali Reşat'ın ifadeleriyle "...heyet-i umumiyesi -en mühimleri 1791 senesindeki Meclis-i Milli tarafından ta'dil ve tedvin edildiği için- tarihte 1791 Kanun-u esasisi namıyla maruftur."[286] Ali Reşat bu anayasanın, o devrin

[284] A.g.e., s.647.
[285] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1926, s.401.
[286] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, 1. Cilt, İstanbul 1331 (H.), s.228.

hukuksal nazariyeleri, olayları ve gelişmelerine göre kaleme alındığı; hazırlanışında akıl ve hikmetle hareket edilmeye çalışılarak tarih bilgisinden, onsekizinci asırda berraklaşan felsefi kaidelerden yararlanıldığını vurgulamaktadır. Bundan başka "...saray aleyhindeki teşebbüsâtın tevlid eylediği ihtiyacât-ı yevmiye (de) nazarı dikkate alınmış..." böylelikle anayasa "...idare-i müstebide aleyhinde bir silah... makamda kullanılmış(tır)." Bununla beraber Ali Reşat, bu ilk Fransız anayasasını tamamen devrimci bir karekterde olmadığını belirterek "...mâzi ile hal, idare-i kadime ile idare-i cedide arasında bir rabıta, bir geçid makamında..."[287] olduğunu ifade etmektedir. İnsan Hakları Bildirgesinin vaz' ettiği hürriyet, eşitlik gibi esaslar ile "...adeta hakimiyet-i âmmeyi cumhuriyet şeklinde tesis edecek gibi görün(en)..." bu anayasa aslında geçiş dönemi özelliklerini taşımaktadır. Ali Reşat bundan ötürü, 1789 Anayasası'nı hazırlayanların, önemli tezat oluşturan iki olguyu, yani hakimiyet hakkının artık millete geçmiş olması gerçeği ile krallık rejimini bir arada muhafaza edebilmek için kralın da belli ölçülerde yetkiye sahip olması gibi bir durumu aynı anda yorumlamaya çalıştıklarını belirtmektedir. Fransız halkının, devrimini, baskı ve zulüm uygulamalarına karşı yaparken bir bütün olarak krallık sistemini doğrudan hedef almamış olması bu gelişmede etkili olmuştur. Ancak Ali Reşat yine de bu tezat uygulamayı eleştirmektedir: "Fakat, madem ki hakk-ı hakimiyetin menşe'i filasl millettedir, şu halde hükümdarı, kralı milletin intihab etmesi lâzım gelmez mi idi? Kralın hüküm ve nüfuzu, hakimiyeti aslen milletde olmak icab etmez mi idi? Meclis-i Milli bu netice-i mantıkiyeyi kabul edememişti. Kral yine mintarafallah hukuk-u hükümraniye mâlik addolunuyordu. Diğer taraftan kanun-u esasi kralın hukuk-ı hükümranisini tayin ve tanzim ediyor... idi."[288] Yine Ali Reşat'ın ifadelerine göre, ilk bakışta egemenlik hakkının paylaşılması nedeniyle millet ile kralın birbirine rakip olabileceği gibi bir izlenim doğmaktadır. Ancak anayasa bu noktada karışıklığa meydan vermemek için kralı daima millet karşısında güçsüz durumda bulunduracak bazı maddelere yer vermiştir. Milli Meclis'in kararları ile ilgili olarak tanınmış veto hakkı bunlardan biridir. Kral beğenmediği kanun tasarısını yalnızca bir kez veto edebilecektir. İkinci defa aynı tasarı önüne gelirse kabul etmek zorundadır. Ali Reşat

[287] A.g.e., s.228.
[288] A.g.e., s.229.

anayasanın zeminini hazırladığı bu ve benzeri durumları şöyle tasvir etmektedir: "Kralın hüküm ve nüfuzu millete galebe edemeyecek, lâkin büsbütün de mağlub olmayacak surette tahdid olunmuştur." Ancak yine de millet daha kazançlı durumdadır: "Hakimiyetin, nüfuz ve iktidarın silsile-i meratibinde millet en başta bulunuyor; evvela millet, saniyen kanun, salisen kral geliyordu."[289]

Ali Reşat 1789 anayasa düzenlemesinde yer alan ve büyük tartışmalara, itirazlara neden olan maddelerden, milletvekili olabilmek için belli oranda vergi ödemek ile mülk sahibi olmak şartlarının 1791 yılında kaldırıldığını, ancak bu düzenlemede de tartışmalara neden olacak bazı maddelere yer verildiğini belirtmektedir.[290]

1789'da oluşturulan Birinci Milli Meclis (Assamblée Nationale Constituante) yerine 1791'de yine anayasal bir kurum olarak İkinci Milli Meclis (Assamblée Nationale Législative) oluşturulmuştur.

Ali Reşat Fransa'da cumhuriyet fikrinin ciddi olarak, ancak kralın ailesi ile birlikte en büyük rakip devletlerden olan Avusturya'ya yanaşmaya başlaması, ardından da kaçmaya teşebbüs etmesinden sonra gündeme gelmeye başladığını belirtmektedir. Bu olaylardan sonra halkın da krala cephe alması, Fransa'nın uzun bir zaman zarfında cumhuriyet da dahil olmak üzere birçok farklı yönetim tarzını deneyeceği, daha doğrusu gelişen önemli olayların değişik dönemlerde farklı yönetim biçimlerini gündeme getireceği bir süreci başlatmıştır. Anayasal anlamda cumhuriyet fikrini destekleyen 1793 düzenlemesinin ardından farklı tarihlerde birçok anayasa metni gündeme gelmiştir.[291] Ali Reşat bu şekilde, ilk örnekleri Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa'da ortaya çıkan, yazılı anayasalara dayalı rejimlerin son yüz elli yıl içerisindeki gelişimini irdelemiş ve ders kitaplarına yansıtmaya çalışmıştır. İlk ve orta okullar için kaleme aldığı kitaplarda dahi, özellikle Türkiye tarihi bağlamında anayasal gelişmelerin devlet ve toplum yaşamındaki önemine dikkat çekmiş, konuyu bazen "Kanun-u Esasi" başlığı altında ayrıca ele almıştır.[292] 1929'da ikinci kez basılan

---

[289] A.g.e., s.229.
[290] A.g.e., s.232 vd.
[291] A.g.e., s.430 vd.
[292] Ali Reşat, Ali Seydi, Tarih-i Osmani (Rüştiye 2. sınıf), 1327 (H.), s.136-138; Ali Reşat, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1929, s.227-228, ayrıca 235-238.

Umumi Tarih (Lise 3) kitabından örneklendirmeler yapalım. Bu eserde bilhassa, İngiltere'den Rusya'ya kadar birçok ülkede, ondokuzuncu yüzyılın doğurduğu toplumsal ve siyasal gelişmeler sonucu meydana gelmiş olan yasal düzenlemelere değinilirken başta Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa olmak üzere İsviçre, İspanya, Avusturya, Macaristan, Almanya, Çekoslovakya ve en son Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ndeki anayasal gelişmelerin kısalı-uzunlu bölümler halinde söz konusu edildiği görülmektedir. 1787 tarihli Amerika Birleşik Devletleri anayasası[293], 1789 (1791), 1848, 1852 ve 1875 tarihli Fransız anayasaları[294], 1812 İspanyol anayasası[295], 1848 ve 1874 tarihli İsviçre anayasaları[296], 1867 Avusturya anayasası[297] ve aynı tarihli Kuzey Almanya Birliği (sonradan 1871 Almanya İmparatorluğu) anayasası[298], 1918 Sovyet anayasası[299] ile 1919 tarihli Alman anayasası[300] çeşitli yönleriyle irdelenmiştir. Amerikan ve Fransız devrimleri sonrasındaki birinci dalga ve 1830 ile 1848 ihtilâlleriyle gündeme gelen ikinci dalga anayasacılık hareketlerinin belli başlılarını, o günlerin siyasal ve toplumsal gelişmeleri içerisinde incelemeye çalışmıştır. Bunu yaparken adı geçen ülkelerin hemen hepsindeki iç politik gelişmeleri ve dış etkenleri öne çıkarmış, mutlakiyetçi eski düzen ile özgürlükçü meşrutiyet ya da cumhuriyet yanlısı yeni düzen taraftarlarının mücadelelerine değinmiştir. 1812 tarihli İspanyol anayasasını ortadan kaldırmağa çalışan "...âciz, inatçı bir müstebit.." olan kral VII. Ferdinand'ın altı yıllık baskıcı rejimine isyan eden ordunun 1820'de anayasayı tekrar yürürlüğe koyması[301]; bundan sonra ancak üç yıl yaşayabilen anayasanın Fransa'nın müdahalesi, VII. Ferdinand'ın baskıcı tavrı ile birçok karışıklıklar yüzünden on dört sene boyunca uygulanmaması ve ancak 1834 yılında meşruti düzene geçilebilmesi[302]; Kutsal İttifak'ın ulusçu ve özgürlükçü akımlara sonuna dek set çekememiş olması[303], buna karşı "..ne Meclis-i Milli(si) ne de kanun-i

---

[293] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.15-16.
[294] A.g.e., s.28,150,154,202.
[295] A.g.e., s.86,211.
[296] A.g.e., s.216-217.
[297] A.g.e., s.194.
[298] A.g.e., s.196.
[299] A.g.e., s.318.
[300] A.g.e., s.319.
[301] A.g.e., s.86.
[302] A.g.e., s.211.
[303] A.g.e., s.83 vd.

esasi(si olan)" Rusya'nın mutlak hükümdarı olan I. Nikola'nın, riayet edeceğine yemin ettiği halde uymadığı Lehistan(Polonya) anayasasını yürürlüğe sokmak isteyen cumhuriyetçileri dağıtarak bu ülkeyi "...diğer Rus vilâyetleri gibi müthiş bir istibdat ile idare et(miş olması)[304],... gibi.

Ali Reşat anayasalardan bahsederken, yasama, yürütme, yargı erklerini ve bunların yetki sınırlarını nasıl düzenlediklerini (örneğin 1848 tarihli İsviçre ve 1875 tarihli Fransa anayasalarının izahı gibi)[305], anayasaları hazırlayanların, siyasal görüşlerine göre ilgili metinleri nasıl ve hangi kapsamda kaleme aldıklarını (örneğin, işçi sınıfı baskısını öngören Sovyetlerin hazırladığı 1918 anayasasının içeriği ve bundan bir yıl sonra demokratik bir cumhuriyet oluşturan Almanya'da kadınlara seçme-seçilme hakkının verilmesi dahil olmak üzere geniş bir kapsamda hazırlanmış olan 1919 anayasasının izahı; buna ilâveten Alman ve Rus devrimlerini kısaca da olsa kıyaslanmaya çalışılması gibi)[306] ve modern anayasaların ne gibi özellikler taşıması gerektiğini (örneğin 1924 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın izahı gibi)[307] izah etmektedir.

Ali Reşat, Mithat Paşa başkanlığındaki bir encümen tarafından hazırlanan 1876 Osmanlı Kanun-u Esasisi'ni de, yürürlüğe girişi, kaldırılış öyküsü ve devrin siyasal olayları ile birlikte değerlendirmiştir. Özellikle Mithat Paşa'nın II. Abdülhamit tarafından, anayasanın 113. maddesine dayanılarak sürgüne gönderilmiş olmasından sonra kimsede emniyet duygusunun kalmadığını belirtmektedir. Onun ifadelerine göre 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı bahanesiyle meşrutiyet yerine tesis edilen II. Abdülhamit idaresi, bir diğer önemli askeri ve siyasi olay olan 1897 Osmanlı-Yunan savaşının kazanılması ardından daha da güçlenmiş, "..kuvvet ve istibdat bir kat daha tezyid ve teşdit ed(il)erek... cemiyete [İttihat ve Terakki Cemiyeti] mensub olan veya hürriyetperverane fikirlerinden şüphe edilen pek çok kimseler zindanlara atılmış, menfâlara gönderilmiş(tir)."[308] Ali Reşat 1878'de Meclis-i Mebusan ve Âyânın da tatil edilmesiyle sona eren meşruti düzenin, "irtica" ve baskılara karşı uzunca süre devam

[304] A.g.e., s.189-190.
[305] A.g.e., s.216,203.
[306] A.g.e., s.318-319.
[307] A.g.e., s.311.
[308] A.g.e., s.277.

eden "hürriyet mücahedeleri" sonucunda 1908'de yeniden yaşama geçirildiğini, anayasanın egemen kılındığını ifade etmektedir.

Kurtuluş Savaşı'nda ve ondan sonraki cumhuriyet döneminde hukuka ve anayasaya büyük önem verilmiştir. Ali Reşat, özellikle 1 Kasım 1922 tarihinde çıkartılan yasa ile saltanatın kaldırılmış olmasına dikkat çekmektedir. "Türk milletinin bu büyük zaferi neticesinde İstanbul anavatana ilhak edince Büyük Millet Meclisi hilâfet, saltanat ve şekl-i hükümet hakkında Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile tesbit olunan ahkâmı teyiden 1 Teşrin-i Sani 1922 tarihinde iki maddelik bir kanunu kabul etti."[309] diyen Ali Reşat, bu yasayı tam metin olarak öğrencisine aktardıktan sonra, kararın tam aksine hareketle bir İngiliz savaş gemisine binerek İstanbul'dan kaçan Vahideddin'in bu "emsalsiz ihanet" ile halifelik ve padişahlık sıfatlarından fiilen iskat ettiğini vurgulamaktadır. Bu olay Osmanlı Devleti'nin de sonudur.Ulusal egemenliği teyid eden kanun uyarınca Meclis de Vahidedddin'i hal' etmiş, halifeyi seçimle belirleme yoluna gitmiştir. Bu şekilde "Türk milletinin hür devleti kaim ol(muştur)." Bundan sonra "..hür olmak, bütün asrî yenilikleri kabul etmek isteyen Türk milleti idare-i mutlakanın avdetine imkân bırakmak istemezdi. Bunun için Millet Meclisi'nin kararıyle cumhuriyet ilân olundu....Gazi Mustafa Kemal hazretlerinin dehası (ile)... Türkler hükümet şekillerinin en mükemmeli olan cumhuriyetin teessüsünden sonra asırlarca zamandan beri nail olamadıkları, yeniliklere kolayca kavuştular."[310] diyen Ali Reşat ciddi ıslahat hareketlerinden biri olarak, aslında uzun müddettir saltanata dönüşmüş olan halifeliğin 3 Mart 1924 tarihinden ilga edilmesini örnek vermektedir.

Türkiye'de cumhuriyet yönetiminin yaptığı en önemli işin "Garb medeniyetini bir küll olarak al(mak)" ve kanunları Avrupa'daki çağdaş örneklerinden yola çıkarak hazırlamak olduğunu belirten Ali Reşat, bu şekilde "..cahilâne itikatları(n) ve hurafeleri(n) esasından kaldır(ıldığını)" söylemektedir.[311] Bu yasal düzenlemelerden en önemlisi şüphesiz ki 1924 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'dur. Ali Reşat aslında, bazı diğer bölümler ile birlikte ilk kez ayrıntılı olarak 1926 tarihli Asr-ı Hâzır Tarihi'nde yer verdiği "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu" konusunu[312] Umumi Tarih (Lise 3,

---

[309] A.g.e., s.307.
[310] A.g.e., s.309.
[311] A.g.e., s.310.
[312] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi,1926 s.467-472.

1928 (2. Baskı 1929))'e de aynen alıntılamıştır. Bu kısımda 1924 Anayasasını, genel olarak şu şekilde tarif etmektedir: "Türkiye Cumhuriyeti'nin teşkilât-ı esasiyesi 20 Nisan 1340 tarihli kanun ile tayin ve tespit edilmiştir. Bu kanun 1293 tarihli Kanun-u Esasiyi ve bunun birkaç defa ta'dil edilen maddelerini, kezâlik Millet Meclisi Hükümeti'nin 20 Kanun-u Sani 1337 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile zeyillerini ve tadilâtını ilga' etmiştir. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Türkler'in hukuk-u âmmesini tarif ve teşri', icra vazifeleri ile kuvve-i kazaiyeyi, vilayetlerin şekl-i idaresini, maliye işlerinin tarz-ı cereyanını tayin eder."[313] Ali Reşat 1924 Anayasası'nı lise son sınıf talebesine toplam beş sayfada izah ederken konuyu şu alt bölümlerde ele almıştır: "Türklerin Hukuk-u Âmmesi", "Hakimiyet-i Milliye Prensibi", "Teşri' Vazifesi", "İcra Vazifesi", "Kuvve-i Kazaiye", "Vilayetler". Bunlardan dördü anayasanın da alt bölüm isimleridir. Ali Reşat, yasa metninde özellikle vurgulanmakta olan egemenliğin ulusta olduğu gerçeğine dikkat çekmek için bunlara, "Hakimiyet-i Milliye Prensibi" kısmını ilâve etmiştir. Her başlık altında anayasanın ilgili maddelerini kısa kısa öğrencisine aktarırken birkaç cümle ile de değerlendirmeye çalışmıştır. Ancak bilhassa, ulusun özgürlüğünü temin ve ifade etmek bakımından ideal bir anayasada bulunması gerektiğini belirttiği, insan hakları beyannamelerinde zikredilen temel ilkeler ile 1924 Anayasası arasındaki ilişkiyi vurgulamak için kullandığı şu ifadeler gerçekten dikkat çekicidir: "Bir millet, onsekizinci asır sonlarında, evvelâ Şimali Amerika Hükümât-ı Müttehidesi'nde, sonra Fransa'da ilân edilen hukuk-u beşer beyannamelerinde münderic prensiplerin hepsini kabul etmedikçe hür olamaz. Buna binaen Teşkilât-ı Esasiye Kanunumuz "Türklerin hukuk-u âmmesi" faslında hürriyet prensiplerinin hepsini kabul etmiştir..."[314]

b- Ali Reşat ve Osmanlı'nın Son Yüzyılı

Ali Reşat Osmanlı'nın Asr-ı Hâzırını, özellikle son yüz yıllık dönemini yakından incelemiştir. III.Selim'in askeri ağırlıklı Nizam-ı Cedit hareketinden

[313] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.310.

[314] A.g.e., s.311.Ayrıca, konu ile ilgili olarak, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde zikredilen ilkelerin 1924 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na tesiri hakkında bkz. Münci Kapani, Kamu Hürriyetleri, 6. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayını, Ankara 1981 s. 109 vd.(Bilhassa Şeref Gözübüyük ve Zekâi Sezgin'den zikrederek aktardığı kısımlar.)

başlayarak II.Mahmut ve Tanzimat dönemleri, Birinci ve İkinci Meşrutiyetler, II. Abdülhamit ve ardından İttihat ve Terakki yönetimi ile Mütareke dönemi üzerine birçok eserinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu dönemleri genellikle yenileşme girişimlerinin niteliği ve seyri bakımından değerlendirdiği, ayrıca reformlara taraftar olan yenilikçi gruplar ile tutucu kesimlerin mücadelelerine de -tutucu kitleyi karşıt söylemlerle ifade ederek- dikkat çektiği görülmektedir.[315] Ali Reşat, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde –zaman zaman yenileşme hareketlerini de etkileyecek şekilde gelişen– Batı ile münasebetlerini de irdelemiştir. Bu ilişkileri birçok eserinde, Batılıların doğudaki büyük rakipleri olan Osmanlı'ya karşı sürdürdükleri politikalara vermiş oldukları genel ad olan "Şark Meselesi" başlığı altında ele almış, yahut bu konuyu ilgili bölümler içerisinde, Avrupalıların Osmanlı'ya ve doğuya bakışını çarpıcı olarak ifade eden bu deyiş çerçevesinde incelemeye çalışmıştır. Biz bu kısımda öncelikle Tanzimat dönemi ile Şark Meselesi üzerine dile getirdiklerini konu edeceğiz.

b-1- Tanzimat Dönemi ve Önemi

Ali Reşat'ın, –az önce üzerinde durduğumuz anayasal gelişmeler dışında– Tanzimat dönemi ve önemi hakkında neler söylediğine geçmeden önce, Osmanlı'nın ondokuzuncu yüzyılda giriştiği reformlar ile daha önceki dönemlerde hayata geçirmeye çalıştığı yenileşme hareketleri arasında kapsam ve yapı bakımından yaptığı dikkate değer kıyaslamaya değinmek istiyoruz.

Ali Reşat Maliye Mektebi öğrencileri için 1910'da kaleme aldığı Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi adlı eserinin ilk sayfalarında, Osmanlı'daki yenileşme hareketlerinden hangilerinin "teceddüd", "inkılâb" yahut "ıslahat" olarak adlandırılması gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir: "Tarih-i Osmani'nin bu kısmına -programımızı Selim-i Salis'in teşebbüsât-ı teceddüdperveranesine doğru tevsi' etmek suretiyle- devre-i teceddüd ve inkılâb diyebiliriz. Tarih-i Osmani'nin birçok devrelerine birer "devre-i ıslahat" diyebiliriz. Ezcümle Çelebi Sultan Mehmed'in

[315] Örnek olarak, III. Selim'in Nizam-ı Cedid hareketi ile tutucuların buna karşı geliştirdikleri tepkiler ve sonuçları (Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s.70-73); Meşrutiyet'in Mithat Paşa önderliğinde ilânı ile II. Abdülhamit'in her geçen gün ağırlaşan karşıt tutumu ve gelişmelerin sonuçları (a.g.e., s.277-280) hakkında kullandığı ifadeler gibi.

icraat-ı dahiliyesi, Sokollular'ın, Köprülüler'in netâyic-i mesaisi ve muvaffakiyatı birer ıslahattır; lâkin "teceddüd ve inkılâb" değildir. Çünkü bunların teşebbüsatı, şekl-i hükümetimizi, şerait-i içtimaiyemizi tağyir ve tebdil edecek mahiyette değildi; ancak gûnâgûn su-i istimalâtın cism-i devlette açtığı rahneleri -zamanın müsaade ve kabiliyeti derecesinde- tamirden ibarettir. Halbuki Selim-i Salis devrinde icrasına lüzm-u kaviyy hissedilen ve bir kısmının mevki-i tatbike konmasına başlanılan ıslahat, şekl-i hükümete, şerait-i içtimaiyemize taallûku itibariyle teceddüd ve inkılâb-ı tabiiyemize bir mukaddime teşkil etmiştir."[316] Bu ifadelere göre ancak, hükümet şekli ile sosyal yaşantıda köklü değişiklikler meydana getirmeyi hedefleyen yenileşmeler "inkılâb" yahut "teceddüd"dürler. Bunun dışındaki diğer girişimler birer "ıslahat" yani düzeltme niteliğindedir. Ali Reşat'a göre, Osmanlı'nın Asr-ı Hâzırını, yani yakın çağa denk düşen son yüz elli yıllık dönemini irdelemenin temel gayesi de öncelikle ikinci meşrutiyete uzanan yolda, birçok iç ve dış güçlüğe karşın adım adım gerçekleştirilmiş olan "teceddüd" ve "inkılâb" hareketlerini, bir süreç içerisinde sebep ve sonuçlarıyla birlikte, doğru biçimde anlayabilmek, aktarabilmek olmalıdır: "Filhakika Selim-i Salis zamanından beri lisanımız, edebiyatımız, askerliğimiz, idare-i mülkiye ve siyasiyemiz, siyaset-i hariciyemiz, âdât ve kıyafetimiz, tarz-ı maişetimizce pek büyük tahavvülât husule gelmiştir. Bugünkü [1910] Osmanlılar her nokta-i nazardan, bundan bir asır evvelki Osmanlılar'a benzemezlerdi. Elbette bugün biz bir asır evvelki hale nisbetle daha zî-hayatız, daha müstaidd-i terakkiyatız. İşte biz bu farkların tedricen nasıl husule geldiğini tedkik edeceğiz. Tarih-i Osmani'yi nazar-ı im'ân ile tedkik edersek görürüz ki bazı devirlerin arasında siyaset, vaziyet, nüfuz nokta-i nazarından büyük farklar vardır. Ezcümle Fatih devri ile Abdülhamid-i Evvel devri arasında bir fark-ı azim vardır..."[317]

Ali Reşat'ın Tanzimat dönemi ve önemi üzerine en geniş bilgi verdiği (lise) ders kitabı Umumi Tarih (Lise 3) tir.[318] Tanzimat'ın başardıkları ve başaramadıkları hakkında dile getirdiklerini ve yaptığı tesbitleri buraya aktarmak yararlı olacaktır. Ona göre Tanzimat, Osmanlı'nın bekası için iç ve dış kaynaklı etmenlerin tesiri sonucu

[316] Ali Reşad, Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi, 1328 (H.), s.2-3.
[317] A.g.e., s.3.
[318] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.175,184-188,235-237.

ilân edilmiş, kişi haklarının kanuni olarak düzenlenmesinden yeni ve modern devlet kurumlarının oluşturulmasına kadar çok geniş bir alana hitab etmiştir. Bundan ötürü de Osmanlı için "...hakiki bir inkılâb" hareketi niteliğindedir. Tanzimat'ın hazırlayıcısı ve öncüsü Mustafa Reşit Paşa'dır. Yurt içi ve yurt dışında önemli derecede devlet tecrübesi olan yenilikçi aydın M. Reşit Paşa "Devlet idaresindeki su-i istimaller kaldırılmadıkça, mütemeddin memleketlerin kanun ve nizamları kabul ve tatbik edilmedikçe imparatorluğun bekası mümkün olamayacağına kani olmuştu. Diğer taraftan muntazam bir idare ile Avrupa devletlerinin itimadını kazanmak lüzum ve zaruretini takdir ederek Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa hey'et-i düveliyesi arasına ithal etmek azminde idi."[319] Buna göre Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nı hazırlayışındaki birinci amaç devlet kurumlarındaki su-i istimalleri kaldırmak ve medeni ülkelerdeki çağdaş kanunları kabul etmek suretiyle devletin bekasını sağlamaktır. Bir diğer amaç da modernleşme çabalarını hayata geçirerek Avrupa'nın güven ve desteğini temin etmektir. 1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanı'nın içeriği ve yapılmasını ön gördüğü yenileşmeler şunlardır: "Gülhane Hattı'nda Osmanlı Devleti'nin inhitatı sebepleri teşrih edildikten sonra, bundan böyle devletin hüsn-ü idaresi için yeni kanunlar vaz'ı lâzım olduğu ve bu kanunlardan esaslı maddelerinin de herkesin canından, ırz ve namusundan, malından emin olma vergilerin adilâne bir surette tayin ve tahsil edilmesi, askere alınması ile askerlik müddetinin bir kaideye merbut bulunması gibi şeylerden ibaret olduğu beyan olunuyor ve aşağıdaki maddelerin müslüman, hıristiyan bütün tebaa hakkında bilâistisna tatbik olunacağı tasrih olunuyordu: Muhakematın aleni ve adilâne icrası, bir hüküm-ü lâhik olmadıkça hiç kimse hakkında idam veya sair bir ceza verilmemesi, hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve namusuna tasallut edilmemesi, herkesin mal ve mülküne serbestçe mutasarrıf olması, müsadere-i emvâlin men'i. Bu esaslar Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresince hakiki bir inkılâba delalet ediyordu. Çünkü şimdiye kadar vâki olan ıslahat teşebbüslerinin hepsinde yapılabilen şey mevcut usûl ve kanunların muhafazasıyle su-i istimalleri men'e çalışmaktan ibaret kalmıştır. Halbuki devletin artık kurun-u vustadan kalma nizamlar kanunlarla idare edilmeyeceği âşikâr

[319] A.g.e., s.184.

idi. Ciddi ıslahat bu usûlleri bırakarak mütemeddin milletlerin kanun ve usûllerini kabul etmek, devlet idaresini asrın ihtiyacatına göre yeni baştan tanzim eylemek ile mümkün olabilirdi."[320] Bunu farkeden Mustafa Reşit Paşa, tutucu muhaliflere karşı gerekli tedbirleri alarak Hatt-ı Hümayun'u öylece kaleme almıştır: "..Gülhane Hattı'nın baş tarafında Devlet-i Osmaniye'nin inhitatı sebeplerini izah ederken mutaassıp ve cahillerin itirazatına mahal kalmamak için bunun kavanin-i şer'iyeye riayetsizlikten ileri geldiğini beyan etmekle beraber usûl-ü atikanın bütün bütün tagayyür ve "tecdit" edileceğini açıkça söylemiş, yani yapılacak nizam ve kanunların ahkâm-ı şer'iyeden başka şeyler olacağını, mütemeddin milletlerin nizam ve kanunlarından iktibas edileceğini zımnen anlatmıştı. İşte, Tanzimat'taki yenilik bu idi."[321]

Tanzimat, en azından kısa vadede Osmanlı'nın iç idaresini güçlendirmiş, örneğin Bosna ve Bulgaristan'da ortaya çıkan isyanlar süratle bastırılmış, devlet. Avrupa ile ilişkilerde daha "..vakar(lı) ve haysiyet(li).." bir konuma yükselmiş. böylece Osmanlı başta Rusya aleyhine olmak üzere, "..yeni bir kuvvet ve hayat kesbetmişti(r)."[322]

Ali Reşat Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, Mekteb-i Maarif-i Adliye vb.,Tanzimat döneminde açılan yeni devlet kurumlarından bahsettikten sonra vergi ve askerlik düzenlemesi, köle ticaretinin men'i gibi diğer alanlardaki reform hareketlerine de değinmektedir. Tanzimat'ın ilk yıllarında, su-i istimalleri önlemek için Meclis-i Ahkâm-ı Adliye harekete geçmiş, hatta ıslahata taraftar olmadığı için azledilmiş olan Sadrazam Hüsrev Paşa ve diğer bazı yetkilileri yargılamış, çeşitli cezalara çarptırmıştır. Ali Reşat yine de M.Reşit Paşa ile Âli ve Fuat paşalar gibi yenilikçi devlet adamlarının daha radikal çözümlere başvuramadıklarını, sert muhalefetten çekindiklerini belirtmektedir: "Fakat ıslahat ve teceddüdata herkes taraftar değildi. Reşit Paşa ve arkadaşları pek çok itirazlara, husumetlere uğradılar. Diğer taraftan bunlar cezri ıslahta cesaret edemediler; daima muhafazakârları okşamak istediler; binaenaleyh arzu ettikleri esaslı teceddüdatı mevki-i fiile koyamadılar."[323] Bütün

---

[320] A.g.e., s.184-185.
[321] A.g.e., s.185.
[322] Ali Reşat, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1929, s.206.
[323] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.185-186.

bunlara rağmen Tanzimat, Türkiye'deki yenileşme girişimleri içerisinde önemli bir mihenk taşı durumundadır: "Fakat... bu ıslahat ne derece noksan olursa olsun o zamana kadar kurun-u vustadan kalma usûller ve kanunlarla idare edilen devletin terakki ve teceddüt tarikine girmesi, yine Tanzimat'tan itibaren başlar.[324] Ali Reşat bundan sonra, Tanzimat'ın siyasal, ekonomik, toplumsal ve düşünsel-eğitsel alanlarda doğurduğu sonuçları ayrı başlıklar altında etraflıca irdelemektedir. Ona göre bütün bu alanlarda istenildiği ölçüde başarılı olunamamasının ana sebebi, yukarıda da belirtildiği üzere yeterli cesaretin gösterilememiş olması, bilhassa da eğitim alanında köklü reformlara gidilememiş olmasıdır. "Tanzimat'tan sonra mektepler çoğaldı. Hatta iki defa darülfünun açılmasına teşebbüs edildi. Avrupa'ya talebe gönderildi. Avrupa ile siyasi ve ticari münasebatımız arttığı sırada Avrupa edebiyatı, ulûm ve fünûnu da memleketimize girmeye başladı." diyen Ali Reşat ayrıca yine bu dönemde türkçenin arapça ve farsça egemenliğinden kurtarılması yönünde sadeleşme girişimlerinin gündeme geldiğini; gazete, mecmua yayınları, batı dillerinden tercümeler, tiyatro ve edebiyat alanındaki gelişmeler ile de kültürel hayatta önemli canlanma yaşandığını belirtmektedir. Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Said Bey. Cevdet Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Abdülhak Hamit, Recaizade Ekrem bu dönemde yetişmiş önemli isimlerdendir. II. Abdülhamit döneminde de Tevfik Fikret, Cenap Şahabettin, Süleyman Nazif gibi önemli edibler yetişmiş, fakat istibdat devri bütün kültürel sahalardaki gelişimi adeta öldürmüştür.[325]

Ali Reşat Tanzimat Dönemi'nde özellikle eğitim alanında kat edilen gelişmelerin kesin ve ciddi sonuçlar doğuramamış olmasının ana nedeni olarak skolastik düşüncenin varlığını koruması ve bu bağlamda eğitimde ikiliğin ortadan kaldırılamamış olmasına dikkat çekmektedir: "Bu ıslahatın ciddi ve büyük neticeler verebilmesi iskolastik tahsili ortadan kaldırmak ile mümkün iken yeni mekteplerin yanında eski medreseler ipka edildi. Tahsilde, ilmi terakkiyata mâni bir ikilik başladı."[326] Diğer alanlarda da bu ikilik görülmüş, örneğin "...kanun-u medeni yerine fıkıh ahkâmına tevfikan mecelle vücuda getirilmiş, ...mehakim-i nizamiyeye ait

[324] A.g.e., s.186.
[325] A.g.e., s.237.
[326] A.g.e., s.236.

olması lâzım gelen birçok işler şer'iye mahkemelerine terk olunmuştu. Bu köhne müesseselerin ıslahı ise mümkün değildi."[327] Görüldüğü üzere Ali Reşat, Tanzimat'ı olumlu ve olumsuz taraflarıyla bir bütün olarak ve objektif şekilde değerlendirmeye çalışmıştır.

Ali Reşat'ın Islahat Fermanı'nı en kapsamlı biçimde değerlendirmeğe çalıştığı eseri Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani'dir.[328] Mülkiye öğrencileri için kaleme aldığı bu eserde, Islahat Fermanı'nın iç ve özellikle de dış etkenlerin yönlendiriciliğindeki oluşum süreci, kapsamı, hedefi ve Osmanlı tarihindeki önemi değerlendirilmektedir. Ali Reşat'ın konuyu, Doğu Sorunu'nun gelişen safhaları içerisinde ele almış olduğu dikkati çekmektedir: Rusya'nın Osmanlı üzerindeki emelleri, Kutsal yerler sorunu, "...kanun-i esasi, hürriyet, milliyet ve ittihad taraftarlarının aynı anda kıyam (ettikleri)..." 1848 ihtilâllerinin, Rusya'nın da kışkırtmaları sonucu Osmanlı'nın Balkanlar'daki hıristiyan tebaası içerisinde neden olduğu karışıklıkların etkileri, İngiltere ve Fransa'nın bilhassa Mısır Meselesi'nden itibaren Osmanlı Devletine karşı geliştirdikleri yeni politikalar, Rusya karşıtı siyasetleri ve son olarak yine Rusya'ya karşı kazanılan Kırım Savaşı... Bütün bu gelişmeleri uluslararasını etkileyecek biçimde birbiri ardısıra meydana gelen önemli olaylar olarak irdeleyen Ali Reşat Islahat fermanı'nın hazırlanışını ve "Viyana Kongresinden sonra Avrupa'nın en mühim mü'temeri" olarak betimlediği Paris Konferansı'na sunuluşunu izah etmektedir. Ali Reşat, toplam 47 sayfada ayrıntılandırdığı konuyu sonlandırırken, Islahat Fermanı'nın değerlendirilmesi bağlamında, eserinin önemi hakkında şu ifadeyi kullanmaktadır: "İşte, ne suretle tanzim edildiği umumiyetle mechul kalan ve hemen kâmilen düvel-i ecnebiyenin müdahale ve muavenetleriyle meydana çikan Islahat Hatt-ı Hümayun-u meşhurunun menşe'i budur."[329] Yani onun bu eseri, Islahat Fermanının hangi koşullar ile siyasal ilişkiler içerisinde ortaya konduğunu etraflıca izah eden ilk çalışma durumundadır. Ali Reşat Islahat Fermanı'nın, özde gayr-i müslim tebaya yönelik reformları içerdiğini

[327] A.g.e., s.186-187.
[328] Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani, 1329 (H.), s.729-776.
[329] A.g.e., s.770.

belirtmektedir.[330] Kitabının son paragrafında Tanzimat ve Islahat fermanlarının kısa bir değerlendirmesi yer almaktadır: "Bu iki ber'at-ı meşrutiyet, henüz hal-i ibtidaide olmakla beraber, başlıca ahkâmını te'yid ve tekrar eylediği Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na nisbeten gayet vasi' idi. Ehemmiyet-i ictimaiye ve siyasiyesi suret-i muhtelifede takdir ve tefsir edildi, Dersaadet'de ve merakiz-i vilayatda büyük bir tesir husule getirdi. Devlet-i Osmaniye'nin mühim bir ıslahata teşebbüs ettiği umumiyetle tasdik olundu."[331]

Ali Reşat'ın, Umumi Tarih (lise 3, 1929) ders kitabında Islahat Fermanı'nın sonuçları ve o günlerde toplanan Paris Konferansı kararları itibarıyla Osmanlı Devleti ile İngiltere, Fransa gibi önde gelen Avrupa ülkeleri arasındaki ilişkilerin gelişimine etkisi hakkında kısa ama önemli bilgiler verdiği görülmektedir. Buna göre Avrupa'nın tazyiki ile ilân edilmiş olan Islahat Fermanı "cezrî" (radikal) uygulamalara gidilemediği için beklenen ölçüde olumlu sonuçlar doğuramamış, hatta tam aksine, Paris Konferansı kararları ile birlikte değerlendirildiğinde, Avrupalılar'ın Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesini çok daha kolaylaştırmıştır: "Reşit Paşa, Devlet-i Osmaniye kendi idaresini yeni usûllere tevfikan ıslah ve tanzim etmedikçe Avrupa heyet-i düveliyesi arasına giremez kanaatinde idi. Ve bu kanaatinde çok haklı idi. Nitekim Kırım Harbi'ne kadar yapılan dahili ıslahat Avrupa devletlerince kâfi görülmemiş, önların tazyiki, iştiraki ile Islahat Fermanı neşredilmiştir. Bu ferman ve bilhassa Paris Muahedenamesi'ndeki maddeler Avrupa'nın dahili ıslahatımıza daima müdahale etmelerine sebep olmuştur. Yani Devlet-i Osmaniye Avrupa heyet-i düveliyesi meyanına kabul edilmekle beraber bir nevi Avrupa vesayeti altına da girmiştir. Bu, yapılan ıslahatın cezrî olamamasının bir neticesidir."[332] Buradaki ifadelerinin, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani'sinde konuyu ayrıntılı olarak ele alırken kullandığı dil ve ifadeye nazaran daha eleştirel ve bütüncül nitelikte olduğu dikkati çekmektedir. Bunun nedeni, cumhuriyet yönetiminin kısa zamanda gerçekleştirdiği birbirinden önemli

[330] A.g.e., s.770-776.
[331] A.g.e., s.776.
[332] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.186.

yenileşmeler ve kaydedilen gelişmeler ile Tanzimat dönemi yenilikleri arasında, kapsam ve sonuç itibarıyla yapmış olduğu genel kıyaslama olsa gerektir.

b-2- Ali Reşat ve Şark Meselesi

Ali Reşat'ın, özellikle liseler, meslek okulları ve yüksek öğretim kurumları için kaleme aldığı ilgili eserlerinde üzerinde önemle durduğu konulardan biri de "Şark Meselesi"dir. Burada yalnızca iki eserinden örnek vermek gerekirse; Mülkiye'de okuttuğu derslerin kitaplaştırılmış biçimi olan Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani'nin 1/3'lik kısmı (s. 510-776), lise son sınıflar için kaleme aldığı Umumi Tarih (Lise 3, 1929) ders kitabının da 1/5'inden fazla bir kısmı (s. 59-70, 88-102, 174-183, 267-301), Doğu Sorunu çerçevesinde Osmanlı ile Avrupa ülkeleri arasında, özellikle ondokuzuncu yüzyılda yoğunlaşarak artan, hatta iyice çetrefilleşen ilişkileri ele almaktadır. Ayrıca, 1908-1910 arasında Ch. Seignobos'tan türkçeye aktardığı Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa adlı eserin Doğu Sorunu'na ayrılmış olan altı sayfalık bölümünün, Türk okuyucusu için yeterli olmadığını belirten Ali Reşat bu kısmı genişletmiş ve ayrıntılandırmıştır.[333] Ayrıca Mülkiye dergisinin 4 ile 18. sayıları arasında iki dizi yazı halinde yayınlanmış olan makaleleri de Doğu Sorunu'na ilişkindir.[334]

Ali Reşat'ın Osmanlı ile Avrupa arasındaki ilişkiler konusunu "Şark Meselesi" ("Mesele-i Şarkiyye") başlığı altında incelemesinin ana nedeni, Avrupa kamuoyunun Osmanlı'ya ve Osmanlı Devleti ile ilişkilere hangi açıdan yaklaştığını açık şekilde gözler önüne serebilmektir. Ona göre Osmanlı'nın, Avrupa siyasi tarihi içerisindeki konumunu sağlıklı olarak saptayabilmek için Avrupalı yazarların Osmanlı'ya, yani "Şark Meselesi"ne yaklaşımlarını bilmek gerekmektedir: "Tarih-i Osmani'yi Avrupa tarih-i siyasisine taalluku nokta-i nazarında tetkik edeceğimiz zaman Avrupa müverrihlerinin Şark Meselesi hakkındaki efkâr ve mütâlaatına bihakkın kesb-i vukuf eylemekliğimiz iktiza eder."[335] Yani Osmanlı'nın özellikle siyasal alanda Avrupa ile

---

[333] Seignobos'un eseri Histoire Politique de L'Europe Contemporaine... de 732 ile 737. sayfalar arasında işlenen konu, Ali Reşat'ın çevirisine yazdığı haşiyelerle ve ayrıca yaptığı ayrıntılı ilâvelerle toplam 37 sayfada izah edilmiştir. (Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa, 3. Cilt, 1326, s.114-150.)

[334] Bkz. Ek No.21 Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi.

[335] Ali Reşad, Avrupa ile Münasebât-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani, 1329 (H.), s.3.

ilişkisini doğru biçimde kavrayabilmek, Şark Meselesi'nin çok yönlü olarak incelenmesine bağlıdır. Ancak Ali Reşat, Avrupalıların özellikle Tanzimat ile II. Meşrutiyet arasındaki dönemi konu alan eserlerinde, olaylara hep kendi açılarından yaklaştıklarını ve bu yüzden çok iyi bir değerlendirmeye tâbi tutulmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Maliye Mektebi öğrencileri için kaleme aldığı Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi adlı eserini yayınlamış olmasının sebebi de bilhassa bu devreye (1839-1908) yönelik, olayları mümkün olduğunca geniş kapsamlı ve bilimsel biçimde ele alan bir eseri vücuda getirebilmektir. Yani Avrupa tarafından Doğu Sorunu'nun birer parçası olarak gündeme getirilen son gelişmeler karşısında, doğal olarak kendini savunma durumunda kalan Osmanlı'nın yaklaşımını gözler önüne sermek hedeflenmektedir. Kaldı ki o günlere kadar bu tür bir eserin kaleme alınmamış olması da önemli bir eksikliktir: "Frenklerin bu devre ait âsâr-ı siyasiyesi hep "Mesele-i Şarkiyye"ye, kendi nokta-i nazarlarına göre yazılmış şeylerdir; bunlar da temin-i maksada kifâyet edemiyordu. Demek oluyor ki bugün herşeyden evvel ve herşeyden ziyade muhtaç olduğumuz ma'lûmât, tarihimizin bu kısmına müteallik tafsilattır. Çünkü bu tafsilatın, bu malümatın siyaset-i hazıramızla, ahval-i iktisadiye ve içtimaiyemizle münasebat-ı azimesi vardır."[336] Ali Reşat'ın bu eseri kaleme alırken, diğer çalışmalarında da olduğu gibi mümkün olduğunca tepkisel tavırlardan kaçınmaya çalıştığı görülmektedir. Bunun örneklerine biraz sonra değineceğiz.

Ali Reşat "Şark Meselesi"ni şöyle tarif etmektedir: "Avrupalılar Şark Meselesi sözünden Bahr-i Sefid'in şark havzasında, Avrupa kıt'asının cenubi şarkisinde, Asya ve Afrika'da Osmanlıların tesis-i hükümet eylemelerinden mütevellid mesail-i siyasiyenin heyet-i umumiyesini anlarlar."[337] Yani Doğu Sorunu, Osmanlıların, Akdeniz'in doğu kısmında, Asya ve Afrika toprakları üzerinde egemen olmaya, Avrupa'nın da güney doğusunda ilerlemeye başlamasından itibaren Avrupalıların, özellikle siyasal konularda Osmanlı Devleti'ne bakış açısını ifade etmektedir. Ali Reşat Doğu Sorunu'nun, Türklerin Balkan yarımadasına ayak bastıkları ve Doğu Roma İmparatorluğu'na son verdikleri günlerden başlamak üzere iyice belirginleştiğini ve her dönemde varlığını sürdürdüğünü belirtmektedir. Bundan ötürü

[336] Ali Reşad, Devleti Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi, 1328 (H.), s.4.
[337] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330 (H.), s.519; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.59.

ondokuzuncu yüzyılda alevlenmiş olmasından hareket ederek yanlış bir kanaate kapılınmamalıdır. Zira bu sorun derin tarihsel kökenlere uzanmaktadır: "Onaltıncı ve onyedinci asırlarda dahi Şark Meselesi mevcut idi, çünkü Osmanlılar bütün Avrupa ve bilhassa Avusturya için ciddi bir tehlike teşkil edip hudud-u Osmaniyeyi Viyana'ya elli kilometro kalıncaya kadar Avrupa'nın göbeğine doğru tevsi' eylemişler idi. Onsekizinci asırda dahi Şark Meselesi mevcut idi. Çünkü evvelâ Avusturya, badehu Rusya Osmanlılar'ı Balkan şube-i cezîresine doğru sürmüşlerdir."[338] Ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Osmanlı'nın Balkan topraklarındaki yerleşik hıristiyan unsurların durumlarında görülen önemli değişimler, Osmanlı'nın Avrupa ile ilişkilerinin yeni bir şekil almasına ve "...Şark Meselesi denilen vakayi-i mühimme-i siyasiye(nin) gayet karışık ve vahim eşkâl-i muhtelifeye girm(esine)..." neden olmuştur.[339] Yani Doğu Sorunu'nu alevlendiren en önemli gelişmeler öncelikle Balkanlar'da cereyan etmeye başlamıştır. Buralarda meydana gelen "...dahili ihtilâller, idaresizlikler, imparatorluğun bekası nokta-i nazarından daha evvelki zamanlara kıyas kabul etmeyecek derecede ehemmiyet kesbetmişti(r). Çünkü Balkan yarımadasındaki hıristiyan tebaa yer yer isyan ederek istiklâllerini temine çalışıyorlar, Avrupa devletleri bu isyanlar bahanesiyle harben veya siyaseten Türkler'e hücumdan geri kalmıyorlardı."[340]

Ali Reşat 1804'den 1913 yılına kadar Doğu Sorunu çerçevesinde Osmanlı'nın başından geçen önemli olayları şu şekilde sıralamaktadır:

"Son iki asırda Şark Meselesi'nin başlıca safahatı bervech-i âtidir:

- Sırp İsyanı (1804-1815). Devlet-i Osmaniye'ye vergi verir bir Sırp emaretinin teşekkülü (1830);

- Rum İsyanı (1821-1829). Edirne Muahedenamesi ve Yunan Krallığı'nın teşekkülü ile hitam bulan Osmanlı-Rus Seferi (1829);

- Mısır'ın Muhtariyeti ile neticelenen Mısır ve Suriye Meselesi (1831-1841);

[338] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330 (H.), s.519; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.59.
[339] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330 (H.), s.514; ayrıca bkz.Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.60.
[340] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1926, s.127.

- Paris Muahedenamesi ile nihayet bulan ve Devlet-i Osmaniye, Fransa, İngiltere ve Piyemonte'den mürekkeb düvel-i müttefikeyi Rusya ile harbe mecbur eyleyen Kırım Seferi (1854-1856);

- Bulgaristan'ın ilân-ı istiklâli ve Bosna ve Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı (1908);

- Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan ile Devlet-i Osmaniye Muharebesi (1912-1913)."[341]

Ali Reşat burada belirtmediği Makamât-ı Mukaddese Meselesi (Kutsal Yerler Sorunu)[342] ile ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmaya başlayan Ermeni Meselesi[343] hakkında da bazı kitap ve makalelerinde bilgiler vermektedir.

Osmanlı'ya karşı Doğu Sorunu politikasını uygulayan ülkeler Avrupa'nın belli başlı büyük devletleridir. Bunlar Rusya, Avusturya, Fransa ve İngiltere'dir. Ali Reşat bu devletlerden ilk ikisinin Balkan meselelerine doğrudan karıştıklarını ve buradaki hıristiyanlar üzerinde etkili olduklarını belirtmektedir. Bunun nedeni, sınırdaş oldukları Osmanlı toprakları üzerinde besleyegeldikleri "...hususi emeller. ihtiraslar(dır)". Ancak bu iki ülkenin, Balkanlar'daki gelişmeler karşısında birbirinden farklı siyasetler uyguladıklarını belirten Ali Reşat, İstanbul'u ele geçirmek hedefini güden Rusya'nın, bu amacından dolayı hıristiyan unsurlara açıktan açığa yardım ve destek sağladığını, hatta başarılı olur kaygısıyla Osmanlı'nın giriştiği reform hareketlerinden bile endişe duyduğunu ifade etmektedir.[344] Böylece Türkler'i zayıf düşürerek İstanbul'u da ele geçirebilecektir. Avusturya ise Tuna boyunca sınırlarını genişletmek amacında olduğundan Macaristan, Hırvatistan ve Dalmaçya'da Sırp asileriyle aynı soydan tebaası bulunduğundan isyanlara taraftar değildir. Bu topraklarda hem Osmanlı'ya hem de Rusya'ya karşı kendi politikasını uygulamağa çalışmıştır.[345] Fransa ve İngiltere'nin Doğu Sorunu'ndaki konumları ise daha başkadır.

---

[341] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330 (H.), s.520-522.

[342] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929 - s.176 –178. Ayrıca Ali Reşat' ın Mülkiye mecmuasındaki ikinci dizi yazısı kutsal yerler sorunu üzerinedir: "Şark ve Avrupa, Makamat-ı Mukaddese Meselesi". Mülkiye, (No:7(Ağustos 1325)-(No:18(Temmuz 1326)).Bkz.Ek.No.....Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi.

[343] Ali Reşad, Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi, 1328 (H.), s.466-481.

[344] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.60,175; Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani,1329 (H.), s.529-532.

[345] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.60-61.

Ali Reşat bu iki devletin bazen Türklerin bazen de hıristiyan tebaanın yanında iki türlü politika uyguladıklarını söylemektedir. Mısır Sorunu dahil olmak üzere, "..elhasıl Fransa ve İngiltere bazı zamanlarda ya Türk İmparatorluğu'nun inkısamını ta'cil, yahut men' için dahili işlerimize müdahaleyi kendi menfaatlerine muvâfık gördüler."[346] diyen Ali Reşat bu iki ülkenin Balkanlar'da "...dini sebeplerden dolayı Türklere karşı hıristiyanları, siyasi menfaatlerinden dolayı ve Rusya'nın Akdeniz kıyılarına kadar inmesine mâni olmak için Rusya'ya karşı Türkleri ..."[347] desteklediklerini vurgulamaktadır.

Ali Reşat Osmanlı'nın eski rakiplerinden Rusya ve Avusturya'nın Doğu Sorunu'ndaki rollerini ayrıntılandırırken[348] Osmanlı ile karadan sınırları bulunmayan, ancak çıkarları gereği ilişkilerini, iki yüzlü de olsa her platformda sürdüren Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı politikaları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu arada adı geçen ülkelerin Osmanlı Devleti üzerinde çakışan ve kendi aralarında çetrefilleşen ilişkilerine de temas etmektedir.[349]

Osmanlı'nın uzun süreler yakın ilişkide bulunduğu ve birçok bakımdan da kendisinden etkilendiği Fransa, özellikle Napolyon Bonapart devrinden itibaren Kuzey Afrika topraklarına göz dikmeğe başlamış, Mısır Sorunu'na da aktif biçimde iştirak etmiştir. Ali Reşat'ın 1909'da Mülkiye mecmuasında kaleme aldığı dizi yazıdan küçük bir alıntı yapalım: "Paris kabinesi evvelce sırf Rusya'nın aleyhinde iken şimdi sırf Mehmed Ali'nin müdafii oldu. Halbuki Mehmed Ali Paşa Fransa memurlarına şu muhikk sözleri söylüyordu: "Niçin bizim işlerimize karıştınız? Siz olmasanız bunları çoktan bitirir idik." Fakat Fransızlar Mısır Meselesi'ne müdahaleyi şan ve şeref-i millileri iktizasından addediyorlardı."[350] Ali Reşat İngiltere'nin Doğu politikasından söz ederken de ayrıntılı bilgiler vermektedir. Örneğin, "İngilizler Şark'a tüccar sıfatıyla geliyorlar; fakat, siyasi sıfatıyla yerleşiyorlar, hep maksad-ı siyasiyeye

---

[346] A.g.e., s.60.
[347] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330 (H.), s.518-519; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.62.
[348] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.62-69,92-93,174-183.
[349] Bu karmaşık ilişkiler hakkında daha ayrıntılı bilgiler Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi (1328 (H.)) adlı eserinde bulunmaktadır.
[350] Ali Reşad,"Mesele-i Şarkiyyeden; Mısır ve Avrupa" (İkinci makale) Mülkiye No.5, Haziran 1325 s.48.Ali Reşat, adından da anlaşılacağı üzere bu dizi yazısında Avrupa devletlerini Mısır sorununa müdaheleleri hakkında bilgi vermektedir.

teb'an hareket ediyorlardı."[351] İfadesiyle İngiltere'nin dünya politikasında ticaretin yeri ve önemine dikkat çekmektedir. Bu mevzuda, Palmerston dönemi Osmanlı-İngiliz ilişkileri, elçi Urquart'ın faaliyetleri, ticaret ve siyaset sahasındaki ilişkiler Ali Reşat'ın üzerinde duruğu diğer önemli gelişmelerdendir. Ali Reşat,"Lord Çatam'ın "en adi bir Türk köyünün padişahın idaresinde kalmasındaki ehemmiyet-i mahsusayı tasdik etmeyen kimselerle mübarezeye bile girişmek istemem." dediği günler(den)[352] ve 1856 ortamından, işlerin tamamen değiştiği ondokuzuncu yüzyıl sonlarına, iki ülkenin siyasi ve askeri arenadaki gelişmeler sonucunda karşı taraflarda yeralmağa başladıkları dönemlere geliniş öyküsünü irdelemektedir.Gladston'un İngiliz parlamentosunda yaptığı bir konuşmadan alıntı yapan Ali Reşat şunları söylemektedir: "Mösyö Gladston parlamentoda şu nutku irad eyledi: "Devletler vaktiyle şöyle demişlerdi: Türkiye'ye ıslahat icrasını tavsiye edeceğiz, fakat bu ıslahat Devlet-i Osmaniye'nin tamami-i mülkiyetini asla haleldar etmeyecek. Bundan ne netice hasıl oldu? Şu: Devlet-i Osmaniye, yirmi sene sulh ve asayiş içinde yaşamakla beraber devletlerin arzu ettikleri terakkiyatın hiçbirini husule getiremedi ve Avrupa'ya tebdil-i meslek etmek lâzım geldiğini anlatmağa muvaffak oldu... Devlet-i Osmaniye'nin mahv ve izmihlalinden tevellüd edebilecek ahval-i vahimeye mâni olmağa ne kadar arzu edersek edelim, Türkiye'nin tebaasına karşı ifâsına mecbur olduğu vezaifin hüsn-ü icrası hiçbir zaman ikinci derecede bir mesele değildir. Belki asıl mesele budur. Bütün mesaimiz bu noktaya matuftur. Devlet-i Osmaniye vazifesini ifâ etmediği takdirde tamami-i mülkiyet ve istiklâlini yalnız kendi vesaiti ile muhafaza ve müdafaaya mecbur olacaktır." "[353] Bundan sonra Rusya, Osmanlı karşıtı istilâcı politikasını daha serbestçe yürütmüş ve 1833'te Palmerston'un kabul etmediği Osmanlı'yı bölme emellerini yürürlüğe koyabilmiştir. İngiltere'nin Osmanlı karşıtı politikaları en son Türk Milli Mücadelesi'nde Yunanlılar'ı Anadolu'ya yönlendirmesi ve verdiği destek ile zirveye çıkacaktır.[354] 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması, ardından batılı ülkelerin de katıldığı Berlin Kongresi kararları ile Osmanlı Devleti'nin 1856'da Paris'te elde ettiği Avrupa hukuk

[351] A.g.m., s.40
[352] Ali Reşad, Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi 1328 (H.), s.483.
[353] A.g.e., s.483-484
[354] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929.s.301-303.

sisteminden istifade etme imkanı ortadan kalkmış, böylece artık toprak bütünlüğünün garanti altında bulunacağı yönündeki taahhüt de geçersizleşmiştir.[355] Ali Reşat bu değişimin nedenlerinin, Avrupalı diplomatlar tarafından üç maddede özetlendiğini belirtmektedir: "Tanzimat bihakkın mevki-i tatbike konamadı, tebaa-i gayr-i müslimenin ahvali ıslah olunamayarak şikâyatı dâi' oldu. Avrupa hıristiyan tebaa lehinde bazı ıslahat ve teminat istedi. [...Osmanlı'nın bu istekleri yerine getiremediğini belirtmektedir]."[356] Ali Reşat, burada ifade edilenlerin tamamen haksız talepler olmadığını, ancak olumlu yönde sarfedilen bütün çabalara rağmen Osmanlı'nın, olması gereken düzeyde ve süratte yenileşme hareketlerini gerçekleştiremediğini belirtmektedir. Bu konuya biraz ileride yeniden değineceğiz.

Ali Reşat Avrupalı yazarların Doğu Sorunu'na genelde dinsel açıdan yaklaştıklarını, Avrupa'nın Doğu'ya bakışını modern bir haçlı seferi olarak yorumladıklarını ifade etmektedir: "Avrupa müellifleri Şark Meselesi'nin hududunu pek ziyade tevsi' ve bütün akvam-ı İslâmiye'ye, Asya ve Afrika'ya teşmil ederler. Bunlara nazaran Şark Meselesi mahiyet-i diniyeyi haiz bir meseledir. Sultan Mehmed-i Sani'nin ve Süleyman-ı Kanuni'nin hıristiyan memleketlerini zabtetmelerini Hilâl'in Salib'e galebesi gibi telakki ederler. Asr-ı Hâzırda Rusların Türklere galebesini. Balkanlar'da hıristiyan hükümetlerin teşekkülünü Salib'in Hilâl üzerinde muzafferiyeti şeklin gösterirler ve her tarafta, Türkistan'da, Kafkasya'nın cenubunda, Tuna'da, Cezayir-i Bahr-i Sefid'de, Suriye'de, Nil sahilinde, Hindistan'da hıristiyanların akvam-ı İslâmiye'ye galebe ettiklerini söylerler. Ve bunun büyük bir Ehl-i Salib muharebesinden başka bir şey olmadığını, kurun-u vustadaki Ehl-i Salib muharebelerinin, tarz-ı cedid Salibiyunu yanında çocuk oyuncağı mesabesinde kaldığını beyan ederler. Bahsettiğimiz mesâile müteallik hangi kitabı açsanız bu yoldaki mütâlaata tesadüf edersiniz... Avrupa müverrihleri, müellifleri nazarında Şark Meselesi demek akvam-ı mütecavirenin bilahire akvam-ı mağlubenin Devlet-i Osmaniye zararına olarak kesb-i kuvvet ve istihsal-i istiklâl eylemeleri demekti."[357] Avrupalı yazarların konuyu bu şekilde tarif etmelerine karşılık, boyutları oldukça

[355] Ali Reşad, Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi 1328 (H.), s.461.
[356] A.g.e., s.459-460.
[357] Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani,1329 (H.), s.3.

genişleyen Doğu Sorununun esas büyük önemi ekonomik boyutundan kaynaklanmaktadır. Doğu dünyasının paylaşılmaya çalışılması, özellikle maddi zenginlikleri elde bulundurarak gelecekte var ve egemen olabilmenin temel koşullarından kabul edilen deniz ticaret yollarına sahip olma arzusunun bir sonucudur. Ali Reşat şu dikkat çekici noktalar üzerinde durmaktadır: "Fakat, bugün Avrupa'ya göre Şark Meselesi tarihinin ehemmiyeti en ziyade iktisadiyat nokta-yı nazarından, aynı ırktan olan iki kavmi bile birbirinin mahvına sevkeden "hayat için mübareze"nin bir şekl-i diğeridir. Süveyş Kanalı'nın hafri berr-i atikin en büyük ticaret tarikine yeniden ehemmiyet kazandırmış, 350 milyon Avrupalı'yı 250 milyon Hintli ve 400 milyon Çinli ile birleştirmiş, berr-i atikin bütün mahsulâtını Bahr-i Muhit-i Kebir'den Bahr-i Muhit-i Atlasi'ye nakle vasıta olmuştur. İngiltere bu tarikin Bahr-i Sefid'de, Bahr-i Ahmer'de, Bahr-i Muhit-i Hindi'de bulunan en iyi noktalarını işgal ediyor. Fakat Fransa Bahr-i Sefid-i Garbi'nin şimal ve cenub sevahiline sahibdir; şarkta pek kadim, Aksâ-yı Şark'da henüz pek yeni olan menafiinin muhafazası iddiasında bulunuyor. Rusya şimal isteplerinde veya buzlu çöllerinde kapanıp kalmağa razı olmuyor; açık denizde, Bahr-i Sefid'de mahrecler arıyor. Avrupa'nın diğer milletleri de bu büyük tarik-i ticaret üzerinde bir mevki tutmağa muhtac olduklarını iddia ediyorlar. Çünkü bu tarikden uzak kalan milletlerin bundan sonra âlem-i iktisadiyatda büyük bir rol oynayamayacakları muhakkak gibidir."[358] Ali Reşat, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dahil olmak üzere batılı ülkelerin özellikle son yüzyıllık dönemde Avrupa'dan Uzak Doğu'ya kadarki geniş coğrafya üzerinde kendi çıkarları için giriştikleri mücadelelerden bahsetmektedir. Bu şekilde Osmanlı'dan başlayarak başta diğer müslüman milletler olmak üzere doğudaki birçok topluma yayılma eğilimi gösteren Şark Meselesi politikasının emperyalizm siyasetleri ile birleştiği görülmektedir.[359] Ali Reşat İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'nın emperyalizm politikalarını değerlendirirken Şark Meselesi'nin önemli aşamalarından olan Mısır Sorunu ve Kuzey Afrika'nın zabt edilmesine ayrıntılı biçimde

---

[358] A.g.e., s.4-5

[359] Ali Reşat, emperyalizm ve Avrupalı ülkelerin emperyalist politikalarını ayrı başlıklar altında incelemiştir: "Avrupa'dan Başka Kıt'alarda Avrupalılar ("Afrika'nın Zaptı ve Taksimi" "Asya'da Avrupa Hükümetleri")", Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s. 238-266.

irdelemektedir.[360] Mustafa Reşit Paşa tarafından tanzim ve ilân edilen Tanzimat Fermanı, Mısır Sorunu esnasında İstanbul'u işgal etme isteğinden, Kutsal Yerler Sorunu ve Kırım Savaşı'na kadar Rusya'nın yarattığı önemli tehlikelere karşı, "Devlet-i Âliye'nin" Batı Avrupa devletlerinin desteğini elde etmesinde önemli rol oynamıştır. Ali Reşat'ın, dikkat çektiği bu noktada ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı yenileşme hareketleri ile Doğu Sorunu'nun önemli safhaları arasındaki organik bağa işaret ettiği görülmektedir.[361] Ali Reşat, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani adlı eserinde, yirminci yüzyıla gelindiğinde Doğunun dünya siyaseti içerisindeki yeri ve her geçen gün artmakta olan önemini şu dikkat çekici ifadelerle dile getirmektedir: "Tarihin muhidd-i zuhuru olan Şark, şimdi de en mühim vekayi ve mesail-i tarihiyenin meydan-ı zuhurudur. Asr-ı hâzırın Şark tarihi, kurun-u mütekaddimenin Şark tarihinden daha karışık, daha mühim siyaset-i cedideyi teşkil eden hadisat nisbetinde naziktir." Ancak bu ifadelerinin hemen ardından, bilim adamlığının gereği olan şu sözleri de eklemektedir: "Yahut ihtimal ki akvam-ı kadimenin, hayatlarına o derece vâkıf olmadığımız için bize böyle geliyor."[362] Aynı eserinde Batılıların Doğu dünyasındaki çıkarları ve bu bağlamda İstanbul başta olmak üzere Osmanlı'nın taşıdığı stratejik önemi de şu cümlelerle özetlemektedir: "Asya-i Garbi ve Avrupa-i Şarki, tarihi memleketlerdir. Bu tarihi memleketlere sahip olmak son derece mühim bir mesele olduğu, bugün Avrupa akvamının Asya'da, İndüs nehrinin ve Aral denizinin öte tarafında bulunduğu, İstanbul'a ve Asya-i Garbiye sahip olan devlet bütün Asya'ya hükmedebileceği cihetle bütün Avrupa bu kıt'alarda cereyan eden ahvali, Avrupalıların tabirince Şark Meselesi'nin safahat-ı muhtelifesini kemal-i dikkatle takip ediyor."[363]

Ali Reşat Birinci Dünya Savaşı'nın ardındaki en önemli sebebin de, başta Doğu olmak üzere dünyaya ekonomik açıdan hükmetmek hırsı ile siyasi husumetler olduğunu belirtmektedir. Üçlü İtilâf ve Üçlü İttifak'ın "...başında bulunan İngiltere ve Almanya kuvvetli donanmalariyle denizlere hakim olmak, pek müterakki sanayi ve

---

[360] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s. 246-248, özellikle bu bölümdeki ifadeleri ve konuları yorumlayış biçimi, Doğu Sorunu ile emperyalizm arasındaki organik bağı gözler önüne sermektedir.
[361] A.g.e., s.186.
[362] Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani,1329 (H.), s.5-6
[363] A.g.e., s.4.

ticaretleri ile iktisaden cihana hükmetmek iddiasında..." olduklarını söyleyen Ali Reşat bundan başka Amerika Birleşik Devletleri ile Japonya arasında da siyasi ve ekonomik bakımdan şiddetli rekabet bulunduğunu eklemektedir.[364] Osmanlı Devleti'nin de bu savaşa katılması ve yenik ayrılması ile kendisine yapılan haksız muamele sonucu imzaladığı Sevr Antlaşması, devlet namına elde hiçbir şey bırakmamış, aynı zamanda Türk ulusunu da yok etmeyi hedeflemiştir.[365] Bu ölüm kararını kabul etmeyerek Türk ulusunun yeniden doğuşunu sağlayan, yani bir bakıma Doğu Sorunu'nun son aşamasını ters yüz eden gelişme ise Mustafa Kemal Paşa önderliğinde kazanılan Kurtuluş Savaşı ve ilân edilen modern Türkiye Cumhuriyeti Devleti olmuştur. Cumhuriyet hükümetinin ilk beş yılında ciddiyet ve kararlılıkla yapılan birbirinden önemli reformlar sayesinde "Türkiye medeni milletler arasında bihakkın işgal etmesi lâzım gelen mevkie çıkmış ve cumhuriyet idaresinin attığı metin temeller üzerinde kendisine çok parlak bir istikbal temin etmiştir."[366]

Ali Reşat'ın Doğu Sorunu'nun gelişimini incelerken bilimsel çerçevenin dışına çıkmamaya çalıştığı görülmektedir. Gerek Osmanlı meşrutiyeti ve gerekse cumhuriyet dönemlerinde kaleme aldığı eserlerde, Doğu Sorunu'nun Osmanlı'yı güçten düşürecek ve en nihayet ortadan kaldıracak bir çizgide gelişim göstermesinin nedenlerini dışta olduğu kadar içte de aradığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin hedef alınması ve üzerine birçok oyunun tezgâhlanmasında, en azından Avrupa devletlerinin entrikalarla dolu siyasetlerinin hayata geçirilmesine uygun zemin hazırlamak bakımından, –istisnalar hariç olmak üzere– Osmanlı'da uzun müddet egemen olmuş olan yetersiz, tutarsız ve çoğu zaman cesaretten yoksun siyaset anlayışlarının önemli payı bulunduğu görüşündedir. Bu bağlamda, ondokuzuncu yüzyılda gelişen bazı önemli olaylar hakkındaki yorumlarına yer vermek faydalı olacaktır. Ali Reşat'ın, Osmanlı'nın gayr-i müslim ahalisinin durumunu ve ondokuzuncu yüzyılda meydana gelen isyan olaylarının nedenlerini özeleştirel bir bakışla değerlendirdiği görülmektedir. Buraya alıntılayacağımız ifadelerinden anlaşılacağı üzere, Ali Reşat'a göre Osmanlı'nın Balkanlardan hızlı bir şekilde geri çekilmiş olmasının başta gelen

[364] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3) 1929, s. 291
[365] A.g.e.,s.304.
[366] A.g.e.,s.310

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

nedeni, uzun yıllar uygulanan hoşgörülü ve iyi niyetli politikalara karşın bir "millet-i vahide" oluşturulamamış olmasıdır. Ayrıca, Osmanlı'nın sön dönemlerindeki karışıklık ve insan hakları aleyhindeki kimi uygulamalardan müslümanlar kadar gayr-i müslimlerin de önemli ölçüde etkilenmiş olması bu çözülmeyi hızlandırmıştır:

"-Tebaa-i Gayr-i Müslimenin Ahvâli: Osmanlılar fethettikleri memâlikde sakin akvamı birleştirerek millet-i vahide teşkil edememişlerdi. Ahali arasında ne vahdet-i lisan, ne de vahdet-i âdât ve kavanin var idi. Yalnız bir millet-i galibe, bir de millet-i mağlube bulunmakta idi. Millet-i galibe efradı, yani müslümanlar yukarıda zikrolunan [Osmanlı'nın duraklama devrinden itibaren -teftiş için gönderilenler dahil olmak üzere- âyân ve devlet memurlarının kendi çıkarları için halka yaptıkları zulüm, "..reâyânın beşikteki çocuklarına varıncaya kadar cizye.." almaları, böylece özellikle köy ve kasabalardaki yaşam koşullarının iyice kötüleşmesi,...] mezâlim ve ta'diyata dûçar olurlar ise reâyânın, yani ahali-i gayr-i müslimenin daha rahat bir mevkide bulunmayacakları âşikârdır. Beylerin, sipahilerin zulüm ve tazyiki, bittabi hıristiyanlar üzerinde dahi meşhud idi. Ekseriyetle köylerde, sevahilde, adalarda bulunan hıristiyanlar arasında su-i idareden kurtulmak isteyenler ormanlara veya dağlara kaçarlardı. Ya yalnız başlarına, yahut kalabalık çeteler teşkil ederek müslümanlara taarruzdan hâli kalmazlar idi. Bunlara Sırplar "Hayduk (Haidouk)" veya "Uskog (Uskog)", Rumlar "Kıleft (Klephte)" veya "Palikarya (Palicar)" yani "haydud" derler idi. Fakat hıristiyanlar bu haydudları milli kahraman addederlerdi; milli şarkılarda bunların istiklâl müdâfi'leri oldukları söylenir idi. Bununla beraber idare-i Osmaniye hıristiyanlara bir hayli menafi temin etmişti ki o sıralarda Avrupa hükümetlerinden hiçbirinde emsaline tesadüf olunamaz. Hıristiyanlar lisanlarını, mezheplerini muhafaza etmişler idi. Ortodoks heyet-i ruhbanının reisi olan İstanbul Patriki, Devlet-i Osmaniye ricâlinden madud idi. Manastırlarda tedrisat icra olunur, her milletin tarih-i kadimi muhafaza edilir idi. Hıristiyanlar kendi aralarındaki davayı kavanin-i mahsusalarına göre fasletmek hakkına mâlik idiler. Bundan başka hükümet-i Osmaniye hıristiyanlara, köylerini kendi kendine idare etmek selâhiyetini de terk eylemişti. Hıristiyan sakin her bir köyde müntehib bir heyet-i ihtiyariye, her bir nahiyede müntehib bir reis, kocabaş bulunur idi. Bunlara Sırplar "Knez", Rumlar "Primat" derler idi. Elhasıl Devlet-i Osmaniye zîr-i idaresine aldığı akvamın

müessesatı siyasiyesini bozup teşkilat-ı mahalliyesini ibka etmiş, tabir-i diğerle hükümetleri ortadan kaldırarak akvamı serbest bırakmış idi. Binaenaleyh hıristiyanların bu nokta-i nazardan müslümanlardan daha müreffeh yaşadıkları şüphesizdir."[367]

Doğu Sorunu'nu alevlendiren en önemli gelişmeler, daha önce de belirttiğimiz gibi Balkanlar'da meydana gelmiştir. Balkanlı ulusların isyan nedenleri ise çok yönlü olarak incelenmeli, dış faktörler kadar, hatta ondan da önce içerideki yanlış uygulamalar gündeme getirilmelidir: "Onüçüncü asr-ı hicride bütün Balkan akvamı (Sırplar, Rumlar, Ulahlar, Bulgarlar) kıyam ettiler, idare-i Osmaniye'den çıkarak müstakil birer hükümet teşkil ettiler. Bu kıyamın esbab-ı mucibesi üçtür: Evvelâ, su-i idare. Saniyen, Kaynarca Muahedenamesi'nden beri Balkan akvamının hâmisi sıfatını takınan Rusya'nın teşvik ve imdadı. Salisen, Fransa İnkılâb-ı Kebiri'ni müteakib efkâr-ı hürriyetperveranenin Avrupa'nın her tarafına yayılması."[368] Ali Reşat, ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, sürmekte olan kötü idarenin, bilhassa devletin seyirci kaldığı yeniçeri ve yerel unsurların baskılarının Sırp ve Yunan isyanlarının çıkmasında önemli pay sahibi olduğunu belirtmektedir.[369] Bundan başka, Viyana Kongresi esnasında, Avusturya ile birlikte Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumak çerçevesinde hareket eden, bu bağlamda yardımcı ve destek olma politikası güden İngiltere hükümetine karşı İstanbul'un takındığı soğuk tavır da dış politika üzerine yeterli bilgi sahibi olmamak ile ilişkilendirilmelidir. Yabancı dil bilen eleman bulunmadığı için Fenerli Rum beyleri aracılığıyla Avrupa'nın siyasi durumu hakkında bilgi edinmeye çalışan Osmanlı ricâli, ülke bütünlüğünün Avrupa tarafından teminat altına alınmasına baştan karşı çıkmış, bunu bağımsızlığa aykırı görmüştür: "İngiliz hükümeti... Bâb-ı Âli'ye vaad-ı muavenet ve himayetden geri durmuyorlardı. Fakat Bâb-ı Âli bu siyaseti tervic değil, bilakis tas'ib ediyordu. Umur-u hariciyeye atf-ı nazar-ı dikkat etmeyen, Avrupa ahval-i siyasiyesi hakkında o vakit elsine-i ecnebiyeye âşinâ yegâne memur olan Fenerli beylerden ma'lûmât alan ricâl-i devlet tamami-i mülkiyet-i Osmaniye'nin Avrupa'ca taht-ı temine alınmasını istiklâl-i hükümete

[367] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1330 (H.) s.516-517.
[368] A.g.e., s.518.
[369] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929,s.62-63, 88-89.

münâfi görüyorlar, İngiltere'nin tavassutunu bir nevi himaye addederek bundan korkuyorlardı. Zaten Rusya hükümeti buna muhalif olduğundan mesele suret-i resmiyede kongrede müzakere edilmedi. Çar daima başka meseleler çıkararak buna mâni olmaya çalışıyordu."[370] Osmanlı Devleti ondokuzuncu yüzyıl başında soğuk durduğu Batı Avrupa ülkelerinin politikalarına, Mısır Sorunu, Kutsal Yerler Sorunu ve Kırım Seferi gelişmelerinin ardından daha yakın ilgi duymaya başlamış ve 1856 Paris Kongresi'nde Avrupalı ülkeler grubuna dahil edilmesi, ayrıca toprak bütünlüğünün garanti altına alınması yönündeki kararları kabul etmiştir.[371] Ancak az önce dile getirdiğimiz üzere, ülke idaresi ve özellikle de gayr-i müslim tebaanın durumunun iyileştirilmesi yönündeki reform hareketlerini çok ağır yürüten, bu suretle ne ülke içerisinde ne de uluslararası alanda gerekli kazanımları bir türlü elde edemeyen Osmanlı, 1878'e gelindiğinde, yirmi yıl kadar önce Avrupa çapında kısmen de olsa elde ettiği olumlu konumunu yitirmiştir. Ali Reşat radikal biçimde çözülemeyen sorunların, batılılar tarafından ülkenin iç işlerine müdahale amacıyla defalarca gündeme getirildiğini vurgulamaktadır.[372]

Ali Reşat, Osmanlı'nın son dönemlerinde uyguladığı yanlış mâli politikalar ile hem kendi iflâsını hazırladığını hem de Avrupa'nın tepkisini daha çok çektiğini ifade etmektedir. Hesapsız borçlanmalar, ödemede yapılan önemli hatalar Avrupa devletlerine karşı Osmanlı'nın durumunu daha da güçleştirmiştir. Daha önce, Ali Reşat'ın bilimsel düşünüşünü şekillendiren etmenleri irdelediğimiz bölümde bir kısmını alıntıladığımız satırlarında, konuyu şu şekilde dile getirmektedir: "Hükûmet-i Osmaniye'nin 1869 senesine kadar akd olunan istikraz mahsulünü bitirdikten sonra muvazenesini temin için ittihaz eylediği tedabir esasen gayet fena ve kâffe-i su-i istimalâta müsaid olan bir teşkilât-ı maliyeyi ibka eden tedabir-i muvakkate nev'inden idi. İflâs muhakkak idi; 1871'de hazine-i devlet düyûnunu te'diye edememeye başladı. Maliye nazırı, Paris'in Almanlar tarafından muhasara edilmesini bahane ederek Fransız istikrazatının amortisman bedelini te'diye etmedi ve 8 Kanun-ı sâni 1873 tarihinden evvel Londra'da ibraz edilen kuponlardan maadâsına tediyatı icra

---

[370] Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani,1329 (H.), s.622-623.
[371] A.g.e., s.759-761
[372] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929,s.62-63, 185-186

etmemeye karar verdi; halbuki mezkûr kuponların tediyesi için muayyen olan murur-u zaman beş sene idi. Bu ma'nâsız tedbir Türkiye'nin itibarına mühlik bir darbe vurdu; hazine-i hükümetin itiraf-ı acz eylemesine muadil idi. Bâb-ı Âli son derece şiddetli müzâyaka içinde idi. Sadrazam, hergün, mahalli bankaları, müdürlerini celb ediyor, bunların herhalde hiss-i menfaatinden âri olmayan nasihatlerini almağa ve muavenetlerini temin eylemeğe çalışıyordu. Duyun-u umumiye-i Osmaniye beşbuçuk milyar franka bâliğ oluyordu. Beş senelik müddet zarfında duyun-u umumiye faizlerinin yüzde elliye tenzil edilmesine karar verildi. Hakikat-ı halde 1876 senesinden itibaren faiz te'diye edilmediği. Bilahire hükümeti büsbütün girdab-ı iflâsa atan Rus Muharebesi vukua geldi."[373] Maliyesi iyice çıkmaza giren Osmanlı'nın bu vaziyeti, kısa zamanda siyaset sahasında da etkisini göstermeye başlamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın galip tarafı olan Rusya "...Devlet-i Osmaniye'nin müşkilât-ı maliyesini(n)..." farkında olduğunu belirtmiş ve bunun ardından sanki lütufkâr bir tavır takınırmış gibi savaş tazminatının bir kısmına karşılık olarak "Ardahan, Kars, Batum, Bayezid ve Eleşkird vadisini almağa razı ol(duğunu)..." Ayastefanos Antlaşması'nın 19. maddesinde ifade etmiştir.[374]

Ali Reşat'ın Doğu Sorunu'nun gelişimine katkıda bulunmak, yani bir bakıma kendi ölüm sürecini çabuklaştırmak bağlamında Osmanlı'ya yönelttiği eleştirileri şu şekilde maddeleştirebiliriz:

1- Bütün hoşgörülü ve iyi niyetli uygulamalara rağmen fethedilen topraklardaki farklı toplumları bir "millet-i vahide" şeklinde bütünleştirememek.

2- İç güvenliğin ve halkın huzurunun bozulmasına uzun süre seyirci kalmak.

3- Uzun dönemler boyu, yabancı dil bilgisinden uluslararası politik dengelere kadar devlet yönetiminde gerekli olan birçok değişik alanda çağdaş ve yeterli bilgi donanımı ile medeni cesarete sahip olamamak. Ülke çıkarlarını doğru tayin ve müdafa edememek.

4- Ciddiyet ve kararlılıkla belirlenmiş bağımsız bir dış politika üretememek. Başta Avrupa ülkeleri olmak üzere dış dünya ile sağlıklı ilişkiler kuramamak.

5- Öncelikle siyasal yönetim tarzı ve hukuksal alanda olmak üzere gerekli

---

[373] Ali Reşad, Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi,1328 (H.), s.475-476.
[374] A.g.e., s.468-469.

radikal reformlara girişememek. Başlatılan yenilikleri de tutucu kesimlere tavizler vermek suretiyle sonuca ulaştıramamak. (Bunda, birçok yeniliğe baştan karşı çıkan tutucu kitlenin uzun müddet devlet aygıtına hükmedecek derecede kuvvetli bir konuma sahip olması etkili olmuştur.)

Ali Reşat'a göre Osmanlı'nın son dönemlerinde yaptığı ve geri dönüşü olmayan en önemli hata, Trablusgarp ile Balkan savaşlarında yitirilen toprakları geri alabilmek umuduyla Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında katılmış olmasıdır. Daha ilk dönemlerinden "...çok uzun süreceği... (ve) Almanya ile müttefiklerinin neticede galebe etmelerine ihtimal bulunmadığı anlaşılmış (olan)..." savaşa İttihat ve Terakki önderlerinin çabaları sonucunda iştirak edilmiştir.[375] Ali Reşat Osmanlı için "...müsellah bir bîtaraflıktan başka bir tarz-ı hareket asla muvâfık değil idi." demektedir. Devleti yöneten İttihat ve Terakki önderleri "...nasılsa Almanya'nın harbi kazanacağına inanmışlar, Almanların entrikalarına kapılmışlardı." Uluslararası dengeler bir yana "...milletin hakiki menâfiini, vaziyet-i dahiliyeyi düşünmeden..." devleti aniden savaşa sokan idarecilerin bu tutumları aslında "...milleti felâkete sürüklemek..." anlamına geliyordu.[376] Nitekim savaş kaybedilecek, yüzyılların devleti Osmanlı da tarihe karışacaktır. Mondros Ateşkesi ve Sevr Antlaşması ile yalnızca devleti değil, Türk ulusunu da yok etmeyi hedefleyen işgalci güçler, ancak Mustafa Kemal önderliğinde Türk ulusunun silkinmesi sonucunda başarısızlığa uğrayacaktır. Türkiye Cumhuriyeti ise Anadolu Türkleri için yepyeni ve çağdaş bir başlangıç olacaktır.[377] Batı uygarlığını, bilhassa hukuk sistemini ve çağdaş kanunları bir "küll" olarak alan Türkiye Cumhuriyeti yaptığı kalıcı reformlar ile "..medeni milletler arasında bihakkın işgal etmesi lâzım gelen mevkie çıkmış, ...metin temeller üzerinde kendisine çok parlak bir istikbal temin etmiştir"[378]

---

[375] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.294.
[376] A.g.e., s.294-295
[377] A.g.e., s.301 vd.
[378] Ali Reşad, Asr-ı Hâzır Tarihi, 1926, s.466-467; Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.309-310.

B- ALİ REŞAT VE İSLÂM TARİHİ

Ali Reşat, kendisi bir İslâm tarihi uzmanı olmamakla birlikte, konu ile ilgili kaleme aldığı iki ders kitabı ve diğer eserlerinin İslâmiyet ile ilişkili bölümlerinde bu mevzuları genellikle bilimsel bir yaklaşımla ele almaya çalışmıştır. Daha önce de belirttiğimiz üzere Ali Reşat, bilimsel anlamda pozitivizmden etkilenmiş, tarihte sebep-sonuç ilişkisine ve eleştiriye büyük önem vermiştir. İslâm Tarih konusunda da bu yaklaşımını sürdürdüğü görülmektedir. Ancak bu arada, yine daha önce değindiğimiz üzere, islâma ve Hz. Muhammed'e taraflı yaklaşım sergilediğini belirttiği H.C. Wells'in, eseri Cihan Tarihinin Umumi Hatları'nın ilgili kısmında kullandığı ifadelerini, bölüm sonuna düştüğü dipnotta kısaca eleştirmekten geri durmamıştır.[379]

Ali Reşat'ın İslâm Tarihi üzerine verdiği bilgileri daha çok 1340 tarihli Yeni Tarih-i Umumi'sinin ikinci cildinden örneklendirmeye çalışacağız. Ancak daha önce bir-iki konu hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır.

Ali Reşat'ın II. Meşrutiyet'in ilk yıllarından itibaren kaleme aldığı ders kitaplarında konuya mümkün mertebe bilimsel yorumlar getirmeye çalıştığı görülmektedir. Bir örnek vermek gerekirse, Ali Seydi ile birlikte rüştiyeler birinci sınıf için yazdığı ve 1330 (H.) (1912) de üçüncü baskısını yapmış olan Tarih-i İslâm'ın birinci bölümü "Tarih-i Enbiyâ"da, dünyanın yaratılışı hakkında şunlar söylenmektedir: "Âlemin ve ilk ademin ne zaman, ne suretle yaratıldığını Cenab-ı Hakk'tan başka kimse bilmez. Ancak kütüb-ü mukaddese, bahusus Kur'an-ı Azimüşşan'ın verdiği ma'lûmâta göre Hakk Teâla bütün âlemi altı günde yaratıp altıncı günde dahi Hazreti Adem'i hâlk buyurmuştur. Erbab-ı fenn ise küre-i arzın güneşten ayrıldığı ve asırlarca gaz halinde boşlukta dönüp dolaştıktan sonra şimdiki hal ve şekli aldığını beyan eder."[380]

Ali Reşat'ın 1338'de kız ve erkek sultani mektepleri dördüncü sınıflar için kaleme aldığı Tarih-i Enbiyâ ve İslâm adlı eserini burada ayrı tutmak gerekmektedir. Konuların işlenişi ve kullandığı ifadeler dikkate alındığında bu kitap, bizim tespitlerimize göre ilk ve orta öğretim için yazdığı ve içerikleri doğal olarak seviyeye

---

[379] Bkz. Bölüm IV

[380] Ali Reşad, Ali Seydi, Tarih-i İslâm (Rüşdiye 1. sınıf), 1330 (H.), s.7.

göre farklı kapsamlarda olsa dahi bilimselliği ön plânda tutmaya çalıştığı kitapları dahil olmak üzere, genel yapısı itibariyle bilimsel metodlarla kaleme almadığı tek eser durumundadır: "Âlemin ve ilk insanın ne zaman, ne suretle yaratıldığını Cenab-ı Hakk'tan başka kimse bilmez. Kur'an-ı Kerîm'de beyan buyurulduğu üzre Cenab-ı Hakk âlemi yoktan var etti. Ve ilk insan olmak üzere Adem'i topraktan yarattı. Sonra Adem'in cesedine ruh verdi. Meleklere "O'na secde ediniz" diye emir buyurdu. Bütün melekler Hazreti Adem'e secde etti. Yalnız meleklerin en büyüğü olan İblis kibrinden, hasedinden secde etmedi. Çünkü kendisi ateşten yaratılmış idi..."[381]

Bu benzeri ifadelerin yer aldığı, Hz. Muhammed'den söz edilirken "Hatem-ül Enbiyâ Efendimiz..." ve "Aleyh-is-selâm"[382] gibi dinsel deyişlerin kullanıldığı 104 sayfalık kitapta dünyanın yaratılışı, ilk insan ve belli başlı bilinen yirmi peygamberin kısalı-uzunlu hayat hikâyesinden Haçlı Seferleri'nin sonuçları, İslâm medeniyetinin ortaçağ dünyası içerisindeki yeri ve önemi konusuna kadarki gelişmeler işlenmektedir. Tarih-i Enbiyâ ve İslâm bir tarih ders kitabı olmaktan ziyade bir din dersi kitabı özelliğinde kaleme alınmıştır. Araştırmalarımıza göre, dönemin Darülfünun müderrislerinden ve Maarif nezareti müsteşarı Ali Reşat'ın bu eseri yazmış olmasının nedeni, kitabın kapağında da belirtildiği üzere o yılda (1338–1922) yeni kabul edilmiş olan sultani mektepleri müfredat programıdır. Bu programa bakıldığında, birinci devre dördüncü sınıflar için öngörülen din derslerinin haftada 6 saat "Kur'an-ı Kerîm" ve 1 saat da "Siyer ve Ma'lûmât-ı Diniye" olduğu görülmektedir.[383] Aynı sınıflarda okutulacak 1 saatlik tarih dersinde ise "Tarih-i Enbiyâ ve İslâm" konularının işleneceği vurgulanmaktadır.[384] Buradan anlaşılan, Kur'an dersinde İslâm'ın kitabı öğrenilecek, siyer ve din bilgileri dersinde de peygamberin hayatı ile İslâm'ın özellikleri irdelenecektir. Bunlara, yani dördüncü sınıfta verilen din ağırlıklı derslere, içerik itibarıyla tamamlayıcı nitelikte olması düşünülerek hazırlandığı kanaatine vardığımız tarih dersinde ise dünya uygarlığı içerisindeki yeri ve önemi

---

[381] A.g.e., s.3.
[382] A.g.e., s.36.
[383] Mekatib-i Sultaniye Müfredat Programı, İstanbul 1338, s.4-5.
[384] Mekatib-i Sultaniye Müfredat Programı, İstanbul 1338, s.54-55. Burada, 5. senede "Tarih-i Osmani", 6. senede "Kurun-u Kadime ve yedinci asra kadar Kurun-u Vusta Evâili" okutulacağı ön görülmektedir. 7. sınıfta, yedinci yüzyıldan onbeşinci yüzyıla kadar, 8. sınıfta da onbeşinci yüzyıldan onsekizinci yüzyıl sonlarına kadarki gelişmeler konu edilecektir.

yadsınamayacak olan islâmiyete uzanan yolda peygamberler ve islâm tarihi bilgileri verilecektir. Yani o dönemde sultanilerin birinci devre dördüncü sınıflarında görülecek tarih dersi, din dersinin tamamlayıcı bir parçası olarak algılanmış ve öyle düzenlenmiş gözükmektedir. Ali Reşat'ın, 1922 gibi oldukça sarsıntılı bir dönemde bu eseri hazırlamış olmasının nedeni, çok zor şartların hüküm sürdüğü o günlerdeki acil ihtiyacı karşılamak olmalıdır.

Şimdi Ali Reşat'ın İslâm tarihini nasıl yorumladığını inceleyelim. Ali Reşat'ın 1340'da değişen lise müfredat programına göre –örneğin 1330 (H.) (1912) de yürürlükte olan müfredat ve ders kitaplarıyla kıyaslandığında– içeriğinin genişletilerek yeniden düzenlendiği anlaşılan tarih dersleri için kaleme aldığı kitaplarından liseler birinci devre ikinci sınıflarda okutulan Yeni Tarih-i Umumi (ikinci cilt) de İslâm Tarihi'nin yeni müfredat programının öngördüğü şekilde "İslâmiyetin Zuhuru", "İslâmda Cumhuriyet", "İslâmda Mutlakiyet" olarak üç ana bölümde işlendiği görülmektedir.[385] O dönemde başka yazarlarca kaleme alınmış diğer bazı tarih ders kitaplarında da aynı tarz bir bölümlemeye gidilmiştir.[386] Buradaki bölüm başlıklarından bilhassa "İslâmda Cumhuriyet"in cumhuriyet yönetimini, İslâm tarihindeki Dört Halife devri ile de bağlantı kurarak yeni Türkiye Cumhuriyeti devleti vatandaşlarına daha kolay biçimde anlatıp benimsetebilmek hedefine yönelik olarak kulanıldığı söylenebilir. Bu bağlamda bilhassa Dört Halife devrinde kullanılan meşveret usûlü ile cumhuriyet yönetimi arasında benzeşmeler bulunmaya çalışıldığı görülmektedir. Böylelikle tarih dersinde, islâmiyetin aslında cumhuriyet yönetimini öngördüğü düşüncesinin öğrencilere aktarılması hedeflenmiştir diyebiliriz.

Ali Reşat'ın, islâmiyetin doğuşunu hazırlayan sebepler ve o günkü ortam hakkında oldukça geniş kapsamlı bilgiler verdiği görülmektedir. Buradan bir bölümü

---

[385] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 2. Cilt, (Ortaokul 2. sınıf), 1340, sondaki fihrist kısmı. Ayrıca kitabın baş tarafında yayınlanmış olan 1340 tarihli müfredat programı.

[386] Örneğin, Ahmed Refik, Umumi Tarih (Kurun-u Ûlâ, Kurun-u Vusta), (İlk Mekteb 4. sınıf), İstanbul 1926, s.114-115 vd.; Ahmed Refik, Çocuklara Tarih Bilgisi (İlk Mekteb 5. sınıf), İstanbul 1928, s.25; Emin Âli, Umumi Tarih, İkinci Kitap (Orta Zamanlar), (Ortaokul 2. sınıf), İstanbul 1930-1931, s.46-89. Türk Tarihinin Ana Hatları kitabından sonra orta öğretim için özetlenmiş olan 1931 tarihli Tarih-II (Orta Zamanlar)'da bu anlayışın terk edildiği görülmektedir. (A.g.e., s.113-119) İslâmiyet ile cumhuriyet yönetimi arasında doğrudan bir paralellik kurulmaya çalışmaktansa Hz. Muhammed'in yaptıkları ile Türk İnkılâbı arasında gelişmecilik ve ilerlemecilik ruhu bağlamında özdeşlikler aranmaya, yani genel bir koşutluk gözetilmeye çalışıldığı dikkati çekmektedir. (A.g.e., s.118)

alıntılayalım:

"-Müslümanlığı Doğuran Âmiller: Hazreti Muhammed halkı islâmiyete davet etmezden evvel Arabistan yarımadasında dini, edebi, siyasi bir inkılâb vukua gelmekte idi. Kablelislâm birinci asırda Araplar arasında birçok şairler, hatipler, hekimler yetişerek bütün Araplar için bir intibah devri açtılar. Araplar'da eskiden beri her kabilenin bir şairi vardı. Cinlerle münasebette bulunduğu zannedilen bu şairler aynı zamanda kâhinlik ederlerdi. Kabile üzerinde nüfuzları pek büyük idi. Her işte, mesela düşmana ilân-ı harbte, sâri hastalıklar zuhurunda hep kabilenin şairi ile istişare edilirdi. İslâmiyetin zuhurundan evvelki asırda şairler diğer vazifelerini bırakarak hakiki şair oldular; şiirin şekileri değişti; kaside denilen tarz icad edildi. Edebi bir intibah devri açıldı. Fakat bu intibah yalnız şiire, edebiyata münhasır değildi. Dine dahi şâmil idi. O vakit Arablar arasında herkes itikad ve ibadet bahsinde perişan bir halde bulunuyor; kime ibadet edeceğini, kimden hayr ü şefaat isteyeceğini bilmiyordu. İtikadlar birbirine o kadar karışmış idi ki, bir adam putlara kurban kestiği halde diğer taraftan Allah'a ibadet ederdi. Allah'a kurban keserek bir Hâlık'a ibadet eden bulunduğu gibi, taşa, ateşe ve putlara tapınanlar da vardı. Bütün bu muhtelif itikatlar. dinler ile halkın fikri, zihni karışmıştı. Birçok ihtilâflar zuhur etmekte idi. Bundan başka bazı kimseler şarap içmenin haram olduğunu, putlara tapılmamak lâzım geldiğini iddia ettiklerinden halk arasındaki ihtilaf artmış idi. Herkes bir peygamber zuhuruyla bu karışıklıklara nihayet verilmesini temenni etmekte idi. Bir peygamber zuhur edeceği halk arasında söylenmeye başlamıştı. Hatta muhtelif kabilelerden müteaddid kimseler peygamberlik iddiasında bulunmuşlar idi. Bu ise halkın o sırada din ve itikad ile ne derece meşgul olduklarını gösterir. Elhasıl, dini bir intibah devri de başlamıştı. Siyasi intibaha gelince; kablelislâm birinci asırda bazı vak'alar Arablar'a harici düşmana karşı ittihadın lüzumunu anlatmıştı. Habeşliler'in kablelislâm en son iki asırda Yemen'e, birinci asrın ortalarına doğru Mekke ve Kâbe'yi istila etmek üzre Hicaz'a tecavüzleri siyasi intibahı vukua getiren âmillerden biridir. Habeşliler Mekke'ye yaklaştıkları zaman şehrin ahalisi muhataranın derecesini anladılar; ittihad ettiler; Habeşliler'i memleketlerinden def' eylediler. Bu vak'ayı Arablar "Âm-ül fil" namıyla kendilerine tarih başlangıcı ittihaz etmişlerdir, ki bu da Habeşliler'in tecavüzlerine ne derece ehemmiyet verdiklerini gösterir. Araplar dini, edebi, siyasi

intibahın tesiriyle yeni bir dine müzaherete müstaidd olmuşlar idi. İslâmiyeti kabul için halk arasında lüzumu kadar kabiliyet ve istidat hazırlanmıştı.[387]

Bu satırlardan anlaşıldığı üzere, islâmın yedinci yüzyıl başında Arap yarımadasında ortaya çıkışını hazırlayan belirli bir ortam ve önemli etmenler bulunmaktadır. Yani islâm sebepsiz yere ve birdenbire ortaya çıkmış değildir.Arap toplumu içerisinde artarak devam etmekte olan kargaşa ortamında gündeme gelen yeni ihtiyaçların ve filizlenmekte olan edebi, siyasi ve dini uyanışların, İslâm dininin doğuşunda önemli etkisi bulunmaktadır. Böylelikle Ali Reşat'ın, tarihi olayların gelişimindeki sebep-sonuç örgüsünü –islâmın doğuşu örneğinde– dinler tarihi alanında da kurmağa ve daha bilimsel açıklamalar getirmeğe çalıştığı görülmektedir. Ali Reşat'ın İslâm tarihine bilimsel yaklaşımını birkaç örnekle daha destekleyelim. Hz. Muhammed'in peygamberliği ve islâmiyetin ilk günleri hakkında şunları söylemektedir: "Hazreti peygambere kırk yaşında nübüvvet, kırk üç yaşında risalet geldi."[388] "Kendilerine ilk önce Hazreti Hatice, sonra Hazreti Ebu Bekir ve Hazreti Ali bin Ebi Talib, daha sonra Zeyd bin Harise, Osman bin Affan, Abdurrahman bin Avf. Saad bin Ebi Vakkas, Zübeyr bin el Avam, Talha bin Ubeydullah hazerâtı iman etmişlerdir. İlk önce Hazreti peygamberin daveti gizli idi. Hatta namazda Kur'an-ı Kerim dahi cehren okunmazdı. Sonra "Memur olduğun şeyi âşikâr et." mealinde (Fesda'...) ayet-i kerimesi nazil olunca Resul-ü Ekrem nâsı alenen davete ve Kur'an-ı Kerim'i cehren tilâvete başladı. Evvel emirde Kureyşliler'in çoğu iman etmedilerse de pek de uzak durmadılar. Putlar aleyhinde söz söylemedikçe fena muameleye reva görmediler. Putlara tapmak şirk ve dalâlet olduğu beyan buyurulunca bu hal Kureyş'e güç geldi....Şeybe, Ebu Süfyan,..Ebu Cehl, Velid, Âs gibi Kureyş'in büyükleri Ebu Talib'in yanına giderek: "Muhammed'i ya dinimize duhûl ve tâ'rizden men' et; yahut onu himayeden vazgeç." dediler. Ebu Talib her ne kadar iman etmemişse de Resul-ü Ekrem'in himayesi hususunda sebat gösterdi. Hazreti Muhammed dahi davete devam buyurdu. Kureyş'in en güzide bahadırlarından, peygamberin amcası Hazreti Hamza bin Abdulmuttalib ve daha sonra alûcenabi ile meşhur Hazreti Ömer bin el Hattab

---

[387] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 2. Cilt, (Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.31-34.

[388] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, 2. Cilt, (Sultani 7. sınıf), 1330, s.270; Yeni Tarih-i Umumi, 2. Cilt, (Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.37; İlk Mekteblere Tarih Dersleri (4. sınıf), 1929, s.100.

imana gelmeleri üzerine müslümanların adedi kırkı buldu."[389] İslâm ümmetinin doğuşu, "ümmet" yapısının özellikle Ortaçağ dünyası içerisindeki önemi ve cemiyete kazandırdıkları ise şunlardır: "Hazreri Muhammed Medine'ye hicret eder etmez bir takım yeni tesisat ile İslâm kuvvetinin, daha doğrusu İslâm Devleti'nin esasını kurmağa başlamıştır. Arab kabileleri arasında öteden beri mevcud olan rekabet, husumet, Mekkeliler ile Medineliler arasında dahi câri olduğundan Hazreti peygamber İslâmiyet'i ensar ile muhaciriyn, bütün müslümanlar beyninde bir vasıta-i ittihad olarak vaz' eyledi; bütün müslümanlar bir ümmet olduklarını mutazammın bir muahede de akdettiler. Bu muahedenin metni İslâm tarihlerinde yazılıdır. Bütün müslümanlar hangi kabileye, hangi millete mensub olurlarsa olsunlar bir ümmet teşkil etmeleri pek mühim ve esaslı bir mesele idi. Arabistan yarımadasında, bütün dünyada bir büyük tebeddül vukua geliyor demekdi. Arabistan şubelere, kabilelere ayrılmışdı; bundan sonra ise yeni bir nazariye, yeni bir prensib vaz' ediliyordu: İslâm ümmeti. Bütün müslümanların ittihadına vasıta bu olacak idi. İslâmiyet rabıtası ile birleşen ve muhtelif kabilelere, milletlere mensub olan insanların hukuk ve vezaifi ne olacak idi? İşte muahedede bunlar zikrediyordu. İhtilaf zuhurunda Hazreti peygamber halledecek idi. Bu muahededen başka muhaciriyn ile ensar kendi aralarında bir takım şahsi muahedeler akdederek birbirine kuvvetli bir kardaşlık ile bağlandılar. Bu muahedeler İslâm Devleti binası için ilk konulan temel taşı idi.[390]

Ali Reşat'ın Haçlı Seferleri'nin sebeplerini izah ederken de konuya mümkün olduğunca geniş bir açıdan yaklaştığı görülmektedir:

"-Ehl-i Salib Seferleri ve Esbabı: Müslümanların elinde bulunan Kudüs ile hıristiyanlarca mukaddes addedilen yerlerin zabtı için hicretin beşinci, altıncı ve yedinci asırlarında Garbi Avrupa hıristiyanları tarafından ihtiyar olunan seferlere "Ehl-i Salib seferleri–Croisades" denilir. "Ehl-i Salib" tabiri bu seferlere iştirak eden kimselerin libaslarının omuzuna kırmızı çuhadan bir salib işareti diktirmiş olmalarından ileri gelmiştir. Ehl-i Salib seferlerinin birinci sebebi hicretin dördüncü ve beşinci asırlarında Abbasiye, Fatımiye, Selçukiye devletlerinin lâ-yenkati'

[389] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 2. Cilt, (Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.37-38.
[390] A.g.e., s.41-42.

sevkiyat-ı askeriyelerinden dolayı huzur ve rahat yüzü görmeyen Suriye şehirlerindeki karışıklıklar sebebi ile Kudüs'e gelen Avrupa züvvârının tazyikata dûçar olmalarıdır. Din-i İslâm herhangi mezhebe mensup olursa olsun herkese hürriyet-i vicdan temin ettiği için Emevi ve Abbasi halifeleri zamanında Avrupalılar serbestçe gelip Kudüs'ü ziyaret edebilirler ve müslümanlar tarafından teshilata nail olurlardı. Hatta Harun el Reşid hıristiyanlarca merkad-ı İsa addedilen Kamame kilisesinin anahtarlarını Şarlman'a göndermişti. Sonraları İslâm memleketlerinin her tarafından küçük hükümetler teşekkül ederek emniyet ve asayiş muhtell oldu. Karışıklıklardan en ziyade müteessir olan kıta-ı Suriye idi. Hatta Şam doksan sene içinde sekiz dokuz defa istilâya uğradı. Bu umumi karışıklıklar sırasında Kudüs'e gelen Avrupa züvvârı da tazyik edildiler. Bunların birçoğu aylarca yol yürüdükten sonra Kudüs'ü göremeden avdet ederlerdi. Memleketlerine gidince türlü mübâlâğalarla hikaye-i hal ederek taassub damarlarını tahrik eylerlerdi. Nihayet, mukaddes addettikleri yerleri müslümanların elinden kurtarmak için bütün hıristiyan memleketleri arasında fevkalâde bir hava-ı heşş ve gayret meydana geldi, müthiş bir intikam hissi uynadı. Kurun-u vustada Avrupa hıristiyanları Kudüs'teki makâmatı ziyaret veya Hazreti İsa için nefislerini ta'zib ederler ise bütün günahlarının affedileceğine ve vefatlarından sonra saadet-i ebediyeye nail olacaklarına mutekid idiler. Kudüs ziyaretinden kendilerini men' etmek -onlar için- cennet kapısını kapamak demekti. Hazreti İsa için ölen cennete girer idi. İşte, Ehl-i Salib Seferleri'nin ikinci sebebi bu taassubdur. Taassub o derece idi ki, harb etmeye muktedir olmayan esna-i seferde ölecekleri muhakkak olan çocuk, ihtiyar, kadın ve erkek gibi pek çok aceze ve züefa mâheza mesih namına feda-yı hayat için Salibiyun Seferleri'ne iştirak etmişlerdir. Bu iki sebepten mâadâ ikinci derecede haiz-i ehemmiyet daha bir takım ahval, Garbi Avrupa'nın Ehl-i Salib Seferleri'ni icra etmesine sebep olmuştur."[391] diyen Ali Reşat, Ortadoğudaki karışık ve güvensiz ortam ile hıristiyanlık taassubundan başka Haçlı Seferleri'nin düzenlenmesine etki eden diğer sebepleri şu şekilde sıralamaktadır: "Evvelâ, mechul kıt'alarda seyahat etmek, garib sergüzeştler aramak merakı; saniyen, şövalyeler nezdinde harb etmek hevesinin şedid bir ihtiras halini alması; salisen,

[391] A.g.e., s.213-214.

dünyanın en zengin memleketi olmak üzre şöhret bulan şarkta servet ve saman sahibi olmak ümidi... Pek çok kimseler arazi sahibi olmak, rahatça yaşamak hayaliyle Salibiyun'a iştirak etmişlerdir. Büyük zadegân bir prenslik elde etmek, köylüler serbestçe işleyebilecekleri bir tarla bulmak ümidiyle, fakat cümlesi bütün günahlarının affolunacağı kanaatiyle Şark'a gelmişlerdir."[392]

Son bir örnek daha vererek bu bahsi sonlandıralım. Ali Reşat, İslâm tasavvufu, gelişimi, etkileri ve önemi hakkında şunları söylemektedir:

"-Sûfilik: İslâmiyet, Arabistan haricine çıktıktan sonra muhtelif tesirler altında kalarak büyük bir tekâmüle doğru gitmiş; birçok dini meslekler, mezhepler doğmuştur. Filhakika İran ve Hind medeniyetlerinin, arapçaya tercüme edilen eski Yunan felsefesinin, muhtelif milletlere ait hususi harsların, an'anelerin dini fikirler üzerinde tesir-i icra etmemesi mümkün değildi. Bundan başka islâmiyet kendi sinesinde zuhur eden bir takım fikrî cereyanlar tasavvufu tevlid etmiştir. Sûfilik. tasavvuf pek eskidir. İkinci, üçüncü asırlarda tasavvuf ile iştigal eden İslâm uleması çoğalmıştır. Bunların en meşhurları 160 tarihinde Horasan'da doğan ve büyük bir mürşid olarak şöhret bulan Bayezid-i Bestami, Nihavend'de doğarak üçüncü asır sonlarında vefat eden Cüneyd-i Bağdadi'dir. Daha sonra İmam Hasan evladından ve Hanbeli ulemasının büyüklerinden Abdülkadir Geylani (491-561), tarikat pirlerinden Seyyid Ahmed el Rıfai (505-575), Endülüs'lü iken Şam'da vefat eden ve "Şeyh-i Ekber" namıyla ma'ruf olan Muhiddin-i Arabi, babasıyla Harezm'den gelerek Konya'da yerleşmiş ve Mesnevi'si farisi lisanının en büyük eserlerinden biri olan Mevlâna Celâleddin-i Rumi gelmiştir. Teşekkül eden tarikatlara yüzlerce dervişler intisab ediyor, hükümdarlar tarafından tekkeler yapılıyor, bu suretle İslâm aleminde yeni içtimai zümreler vücuda geliyordu."[393] Ali Reşat, doğuşu ve gelişimi hakkında verdiği bilgilerin ardından tasavvufun, Selçuklu ve Harezmşah hükümetleri döneminde devlet politikaları ile nasıl içiçe geçmeğe başladığını izah etmektedir: "Sûfilik cereyanı Türkler arasında mevcud idi. Dervişler eski Türklerde mevcud olan "ozan"ların yerlerini tutmuşlar idi.Halk, kendilerine dini bir kudsiyet atfederlerdi.

[392] A.g.e., s.215.
[393] A.g.e., s.201-202.

Türklerden yetişen sûfilerin en meşhuru altıncı asırda hayatta bulunan Hoca Ahmed Yesevi'dir. Hoca Ahmed Türkistan'ın Yesi şehrinde büyümüş; Buhara medreselerinde okumuş; Horasan'ı Selçukiler'den alan Harezmşahlar büyük (bir devlet) tesis ettikleri sırada Siriderya, Taşkend taraflarında, Şimal bozkırlarında büyük bir şöhret kazanmıştır. Yeseviye tarikatı yedinci asırda Türk memleketlerinin hemen hepsinde ehmmiyet kazanmıştır. Nakşibendilik, Bektaşilik gibi Türk tarikatlarının esası Yesevilik'tir. Selçukiler, daha sonra Harezmşahlar, Atabekler, Şii propagandalarına karşı ehl-i sünnet akidelerine muvâfık tarikatlere mensub Sûfileri himaye ettikleri için şeyhler, dervişler her tarafda hürmet ve itibar görürler idi."[394]

Görüldüğü üzere Ali Reşat, diğer inceleme alanlarında olduğu gibi islâm tarihinde de , kuşaktan kuşağa aktarılan gerçeklik payları tartışılır söylentiler yerine bilimsel araştırma, inceleme ve kıyaslamalar sonucu ortaya çıkan bilgilere önem ve öncelik vermiştir.

Ali Reşat'ın, İslâm dünyasının bilhassa Avrupa'da ortaçağa denk gelen ilk birkaç yüzyıllık dönem içerisinde hukuk, siyaset, bilim, sanat vb. alanlarda katetiği gelişmeyi Avrupa'daki durum ile kıyaslayarak yorumladığı görülmektedir. Bu şekilde özellikle Hz.Muhammed, Hûlefa-i Raşidin ve ilk İslâm imparatorlukları döneminin bir bakıma idealize edildiği dikkati çekmektedir.[395] Ali Reşat'ın insan haklarına olan ilgisini konu ettiğimiz bölümde değindiğimiz üzere, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde vurgulanan temel esasların ilk kez islâmiyet ile birlikte insanlık alemine neşredildiğini, ortaçağ Avrupası'nın baskıcı, ayrımcı ve bölük pörçük hukuk uygulamalarına karşın islâm dünyasının en parlak dönemini yaşadığını belirtmektedir. Bu yüzden tefrikanın o derece yaygınlaşmadığı bu ilk dönemlerde islâm dünyası, gerek hukuk sistemi (genel anlamda şeriat) gerekse bilim, sanat vb. kültürel alanlarda Avrupa'ya da önemli etkilerde bulunmuştur.

---

[394] A.g.e., s.202-203.

[395] Ali Reşad, Tarih-i Enbiyâ ve İslâm (Sultani 4. sınıf), 1338, s.102-104; Tarih-i Osmani (Sultani 5. sınıf), 1338, s.128-129; İlk Mekteblere Tarih Dersleri, (5. sınıf), 1928, s.8,20-27.

C- ALİ REŞAT VE DİL

Bu bölümde, Ali Reşat'ın eserlerinde kullandığı dil ve özellikle türk dili hakkındaki görüşleri üzerinde durmağa çalışacağız. Ali Reşat'ın kaleme aldığı makale ve kitaplarında genel olarak anlaşılır bir dil kullandığı, dönemine göre anlaşılması güç ağır tabirlere pek yer vermediği görülmektedir. Osmanlı'nın son yüzyılında gündemde bulunan dilde sadeleşme girişimlerine paralel olarak eserlerindeki kimi tabir ve deyişleri zaman içerisinde daha duru bir türkçe ile ifade etmeye çalışmıştır. Örneğin 1914'te kullandığı "Asya-i Vusta"[396] 1924'te "Orta Asya"ya[397], yine 1914'ün "şube-i cezire" ve "kısm-ı âliye"si[398] 1929'da "yarımada" ve "yukarı kısımları"[399] biçimlerine dönüşmüştür.

Aslında Ali Reşat'ın Türk dili ile yakından ilgili olduğu, gerek anlaşılırlık gerekse tarihsel yaklaşım bakımından dil konusuna ayrı bir önem verdiği görülmektedir. Bu önem siyasal veya ideolojik değil, bilimsel ve toplumsal temellerden kaynaklanmaktadır. Zira, kendisinin belirttiği gibi diller ile ırklar arasında her zaman doğrudan bağ kurmaya çalışmak yanıltıcı olabilir.[400] Türkler ve onlarla akraba olan unsurlar tarih boyunca dillerine sahip çıkmışlar, nerede ise her ortamda en çok dillerine önem vererek korumaya çalışmışlardır:

"...Türk akvamı ile hemcinslerinin gerek müteferrik ve gerek bir heyet-i milliye halinde işgal eyledikleri memâlikin pek vasi olduğu anlaşılır. Kezalik bu bâbda şâyân-ı dikkat iki nokta görülür, ki biri akvam-ı Türkiyye'nin lisanlarını muhafazada gösterdikleri sebat, diğeri de tesis veya kabul ve tatbik ettikleri heyet-i içtimaiyedeki tenevvü-u fevkalâdedir. Türkler, Finovalar, Moğollar, Mançular ister galib, ister mağlub olsunlar hiçbir yerde, hiçbir zaman lisan-ı millilerini muhafazadan vazgeçmemişler, aile-i kadimelerinin hatırasını zihinlerinden çıkarmamışlardır. Mesela Selçukiler iki asırda –biri 800, diğeri 1000 sene-i miladiyesinde- üç defa dinlerini değiştirdikleri, yani Şamani mezhebinden Nasturi mezhebine, Nasturi mezhebinden islâmiyete geçtikleri halde dillerini tebdil etmemişlerdir. Karain

---

[396] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, I. cilt, (Sultani 6. sınıf), 1330, s.233.
[397] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 2. cilt, (Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.205.
[398] Ali Reşad, Asr-ı Hazır Tarihi, 1330 (H.), s.366.
[399] Ali Reşat, Umumi Tarih, (Lise 3), 1929, s.208.
[400] Ali Reşad, Tarih-i Umumi, I. cilt, (Sultani 6. sınıf), 1330, s.12.

musevileri kitab-ı mukaddeslerini İbrani huruf, fakat Türk lisanı ile yazarlar. Kuvvetli, dinç bir kavim olan İsveçliler asırlarca müddetten beri Baltık Finovaları ile münasebatta bulunarak ihtilat, mezheb, terbiye ve âdât tesiri ile bunları kendilerine o derece benzetmişler, ki elyevm iki kavmin hutut-u vechiyesinde bile bir fark kalmamıştır. Fakat Finova lisanına halel gelmemiş, Finova şairleri milli şarkılarını, dasitanlarını bu lisan ile nâzım ve inşaddan vazgeçmemiştir. Yalnız Türk şubesine dahil olan elsinenin tahriri için Arabi, Süryani, İbrani, Ermeni, Yunan, Çin hurufatından istimal edildiği ve fakat asıl lisanın baki kaldığı düşünülür ise Türk akvamının muhafaza-ı lisandaki sebatlarının derecesi anlaşılır."[401] "Türkler muhtelif şubelere ayrılmış oldukları için türlü türlü Türk yazıları(ndan) en meşhuru Orhon ve Uygur alfabeleridir."[402]

Bu arada nüfus ve etkinlik bakımından daha aktif durumda bulunan Türklerin dilleri daha çabuk ve hızlı bir gelişim göstermiştir:

"-Türklerin Lisanı, Irkı: Ural-Altay ırkına mensub kavimler arasında en kalabalık olanı Türkler olduğu gibi bu ırkın lisanları arasında en mühimi, hepsinden evvel medeni bir lisan haline geleni de türkçedir."[403] Ali Reşat doğu, batı ve kuzey türkçesi olmak üzere üç ana gurupta toplanan ve geniş bir coğrafyada yaşayan edebi türkçe hakkında, konuşan grupların isimlerini de zikrederek kısa bilgiler vermişlerdir.[404] Türklerin islâma girdikten sonraki dönemlerde de dillerine olan düşkünlükleri sürmüş ve İslâmiyetle birlikte arapçadan geçen kişi isimlerinin yanında türkçe adların, Türklükle ilgili ibarelerin varlığını koruduğu görülmüştür. Bu durumun, Türklük bilincinin ve ortak geçmişe aidiyet duygusunun kaybolmasına engel oluşturduğu anlaşılmaktadır:

"Üçüncü asr-ı hicrinin ortasında Bağdat'ta hükümet büsbütün Türklerin eline geçti. Türklerin müzahereti olmadan Abbasi hanedanından birinin hilafet makamına imkan kalmadı... Devletin en yüksek memuriyetlerine geçen Türkler milliyetlerini unutmuyorlar; kendi Türk isimlerini arapça terkiblere karıştırmakla beraber "Türkî"

[401] Ali Reşad, Tarih-i Kadim, I. cilt, (Sultani onuncu sınıf), 1331, s.283-285.
[402] Ali Reşad, Tarih-i Osmani, (Sultani 5. sınıf), 1338, s.11.
[403] A.g.e., s.4.
[404] A.g.e., s.4-15.

sıfatını da ilâve ediyorlardı..."[405] Ancak zaman içerisinde aksi yönde, hem de azımsanamayacak derecede önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Özellikle 10. yüzyıldan itibaren arapça ve farsçanın ilk Türk- İslâm devletlerinde gittikçe önemli bir mevki işgal etmeye başladığı görülmektedir: "...[İslâm] medeniyetinin terakkisine hizmet eden alimlerin, filozofların, ediplerin birçoğu Türk'tür... Yalnız bunlar da eserlerini arapça yazmışlardır."[406] "[Karahanlıların] Garb hakanlığının fikri hayatında Acem edebiyatının tesiri görülür. Hakanlar Acem şairlerine bir çok ihsanlarda bulunduklarından bunlar da hanları medh ü sena için kasideler yazarlardı. Hanlar namına yazılmış tarihi, edebi, siyasi eserler de vardı."[407] Ali Reşat bu sıralarda Semerkant'ın tersine Kaşgar şehrinde Türk dilinin gelişimini sürdürdüğünü belirtmektedir: "Semerkand'da Acem medeniyeti hakim olduğu halde Kaşgar'da resmi lisan türkçe idi. Yarlığlarda, defterlerde Uygur yazısı kullanılırdı. Bu devirde bir çok türkçe eserler yazıldığı muhakkak ise de bunlardan yalnız "Kudatku Bilik" zamanımıza kadar muhafaza edilebilmiştir. Çünkü eski Türk medeniyeti nokta-i nazarından pek kıymetli olan bu eserler memleketin maruz kaldığı bir çok istilalar. harbler arasında mahv olmuştur. Kaşgar hakanı Buğra Han'ın zamanında Has Hacib Yusuf tarafından yazılan Kudatku Bilik Uygur yazısıyla muharrerdir ve beşinci asr-ı hicrideki Türk heyet-i ictimaiyesinin hakiki bir tasvirini, manevi ve siyasi fikirlerini gösterir pek mühim bir eserdir. Bunda Arab ve Acem kelimelerine çok tesadüf edilir. Acemlerin mütenevvi tarzında ve Şehname veznindedir."[408] Gazneliler devrinde de İran ve Arap dillerinin genel egemenliği devam etmiştir. Bu gelişmede İran asıllı Samanoğullarının etkisi gözardı edilmemelidir: "Samaniler zamanında Ulûm ve fünun, edebiyat hükümdarların himayesine nail olmuş Arab edebiyatına karşı İran edebiyatı aks ül amele başlamıştı. Gaznevi hükümdarları da bu hususta Samaniler gibi hareket ettiler. Ulûm ve fününu, sanayii nefiseyi himayaden geri durmadılar. Gazne saraylarında Acem şairleri himaye ve iltifata nail olurlardı. Meşhur Firdevsî Şehname'yi Mahmud Gaznevî'ye takdim etmişti. Eski Acem hurafeleri bu eser sayesinde mahvolmak tehlikesinden kurtuldu. İran edebiyatı himayeye mazhar

---

[405] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 2. cilt, (Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.172.
[406] Ali Reşat, İlk Mekteplere Tarih Dersleri, (5. sınıf), 1929, s.35.
[407] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 2. cilt, (Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.183.
[408] A.g.e., s.183.

olmakla beraber resmi lisan arabca idi. Eserlerini arabca yazan birçok müellifler yetişti. Bunlardan Muhammed bin Ebulreyhan Elbiruni Harezm'den Gazne'ye gelmiş, Mahmud Gaznevi'nin orduları ile Hindistan'a giderek Hind coğrafyasını yazmış idi."[409]

Ali Reşat, Türk oldukları halde, türkçe gibi zengin bir dilin arapça ve farsçanın gerisine itilmesine seyirci kalan, hatta bazen araç olan hükümdarları ve bu tavrı paylaşan herkesi hayret ifadeleri ile anmaktadır:

"Gaznevi hükümdarları halis Türk oldukları ve türkce kendilerinden çok evvel edebi ve tahrirî bir lisan halini aldığı halde Sultan Mahmud ile haleflerinin İran edebiyatını esatiriyle, hurafeleriyle ihyaya çalışmaları hayret edilecek bir şeydir."[410] Ali Reşat bunun hemen ardından dil ile ulus bilincinin ilişkisine ifade eden anlamlı bir cümleye yer vermiştir: "Bu Türk hükümdarları kendi milliyetlerinden ziyade İran lisanına hizmet ettiler."[411] Selçuklular zamanında da bu durum sürmüş, hatta İran edebiyatı en parlak devrini yaşamıştır: "Selçukiler devrinde bu edebiyatın tesiri arttı. Bütün hükümdarlar, erkân-ı devlet farisi lisanıyla yazı yazan şairlere, müelliflere büyük teveccühler göstermişlerdir. Saray şairler ile dolu idi. Selçuki hükümdarları arasında Acem lisanıyla şiir söyleyenler vardı. Bu devirde yetişen şairlerin en meşhurları Rubaiyat sahibi Hayyam, kasidede bütün İran şairlerine tefevvuk eden Enveri, taklid ve tenziri gayr-ı mümkün addedilen "Hamse" sahibi Nizami, "Hilye" sahibi Hakani'dir. Elhasıl, Samani hükümetinden itibaren şarkta teessüs eden devletlerin farisiyi resmi lisan ittihaz etmeleri sayesinde terakki eden İran edebiyatı Selçukiler zamanında en parlak devreye girmiştir. Selçukiler ile onların yerine kaim olan Türk hükümdarlarının saraylarında, halk arasında türkçe konuşulduğu halde ilim ve sanat lisanı olan Arab ve Acem dilleri milli lisana tahakküm etmişti. Bütün edipler, alimler eserlerini bu iki lisanda yazıyorlardı."[412] Buna karşın türkçenin varlığını koruyan ve hatta yaygınlaşmasını sağlayan siyasal, sosyal ve edebi unsurlarda mevcuttur: "Devletin resmi muhabereleri de farsi lisanında idi. Fakat Selçukilerin

---

[409] A.g.e., s.186.
[410] A.g.e., s.186.
[411] A.g.e., s.186.
[412] A.g.e., s.204-205.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

istilalar üzerinde Türk hakimiyeti altına giren memleketlerde türkçenin mühim bir mevki tutmaması gayr-i mümkün idi. Maveraünnehir'de Selçukiler zamanında Şark türkçesi inkişaf ettiği gibi altıncı asrın sonlarına doğru vefat eden Hoca Ahmed Yesevi'den sonra halk lisanı ve hece vezni ile yazılmış eserler revaç buldu. Türklerin seve seve okudukları bu eserlerin en meşhuru Ahmed Yesevi'ye atfedilen "Divan-ı Hikmet"dir. Hoca'nın vefatından sonra Yesevî dervişleri bir çok halk eserleri vücuda getirdiler, ki bunlar yalnız Orta Asya'da değil Türk memleketlerinin hepsinde derin tesirler husule getirmiştir. Halk lisanı ve hece vezni ile yazılan bu eserlerden maada Acem edebiyatını taklîden aruz vezniyle bir takım eserler daha vücuda gelmiştir. Çoğu kaybolan bu eserlerin bize kadar gelebilenleri "Hubbet ül Hakayık" ünvanlı ahlâki eserler, altıncı asırda yazılmış Ebu Müslim Horasanî Hikâyesi, Türk lisanı nokta-i nazarından kıymetli bir manzume olan Şair Ali'nin "Yusuf ile Züleyha"sıdır".[413]

Farsçanın türkçeye karşı öne çıkarılma gayretlerinin bir diğer aşaması da Anadolu (Konya) Selçukluları devrinde gündeme gelmiştir. Ali Reşat'ın "garib bir hadise" olarak nitelendirdiği bu olay, devlet yönetiminden sorumlu olan aileye mensub kişilerin dahi adlarının türkçe yerine farsçadan seçilmeye başlanmış olmasıdır: "Bir de garib bir hadise olmak üzere Anadolu'da Selçuki hükümdarları adeta İranlaşdılar. Türk'lere mağlub olan İran'ın maneviyatı, adeti, etvarı bu hükümdarların kanına kadar işledi. Lisan, edebiyat, merasim hep İrani olduğu gibi çocuklarına sanki türkçe isimler bulamıyorlar imiş gibi İran'ın eski tarihinden çıkardıkları Keykavus, Keyhüsrev, Keykubad gibi isimleri verdiler."[414]

Onüçüncü yüzyıl başlarına doğru Anadolu'nun neredeyse tamamen Türkleşmesi yalnızca Asya'dan süregelen göçlerin yoğunlaştırdığı Türk nüfusu ile değil aynı zamanda yerli unsurların da benimseyerek kullanmaya başladığı türkçenin sayesinde olmuştur. Ali Reşat bu önemli gelişmede, Anadolu Selçuklu hükümdarlarının farsçaya olan ilgileri ve yakınlıklarından ötürü olumlu katkılarına rastlanılmadığı gibi, tersine Türklüğün ilerleyişine aksi tesirleri olduğunu da belirtmektedir:

---

[413] A.g.e., s.204-205.
[414] A.g.e., s.241-242.

"-Anadolu'nun Türkleşmesi: Anadolu Türk ve Türkmen ile dolmuştu. Anadolu'nun eski ahalisi de lisanca tamamıyla Türkleşmişlerdi. Hükümdarlar milliyetlerini büsbütün denecek kadar unutmuşlar, İranlılaşmışlar iken halk Türklüğünden vazgeçmiyordu. Yalnız hükümdarların Acem mukallidliği Türk terakkiyâtına çok mâni oldu. Konya Selçukilerinden türkçe pek az eser bâki kaldığı halde Mesnevi gibi mühim eserler Farisi lisanıyla yazılmışdır. Devletin resmi lisanı farisi idi. Fakat halk bu lisana bigâne idi. Tamamıyla Türkleşmiş olan Anadolu hem milliyetini, hem de lisanını –hükümdarların bu şâyân-ı esef hallerine rağmen– muhafaza etti."[415]

Ali Reşat'ın Türk tarihini işlerken kimi eski türkçe kelimelerin anlamları, eğer hala kullanılıyorlarsa bugünkü söyleyiş biçimleri üzerinde de durduğu görülmektedir. Örneğin eski Türk efsanelerinden bahsederken Oğuz Han destanında geçen bazı sözcükler hakkında şu bilgileri iletmektedir:

"-Eski Türk Efsaneleri: ...Nihayet Oğuz Han Tatar Han'a ilân-ı harb etti; galebe-i kâmileye nail oldu. Askerinin eline pek çok mal-ı ganimet düştü. Fakat mevcud olan atlar emvâl-i ganaimi nakle kâfi değildi. Askerin içinde bulunan bir akıllı kişi araba inşasını icad etti. Diğerleride ona bakıp araba yaptılar. Mallarını arabalara yüklediler. Arabanın ismine -yürürken tekerleğin çıkardığı gıcırtıdan dolayı- Kank dediler. [■]

[■] Anadolu'da hâlâ arabaya bundan dolayı olarak Kağnı dediler."[416]

Kıpçak adının anlamı ve kökeni üzerinde dururken Türk dilinden hareketle Oğuz Han Destanı'ndan bugüne kısa ve özlü bilgiler vermektedir:

"...Türkler o zamanlar ekser muharebelere ailelerini de beraber götürürlerdi. Oğuz Han'ın zabitanından biri de zevcesini beraber götürmüş ve esna-i harbte vefat etmişti. Kadın hamile idi. Vaz'-ı haml etmek üzere idi. Hava soğuk olduğu gibi iki su arasında içinde oturulabilecek bir ev dahi bulunmadığından bir çürük ve içi boş ağaç içinde çocuğu doğurdu. Bunu haber alan Oğuz Han: "Çocuğun babası bizim

[415] A.g.e., s.241-242.
[416] Ali Reşad, Tarih-i Kadim, I. Cilt, (Sultani onuncu sınıf), 1331, s.309.

uğrumuzda feda-yı can etti." diyerek veled-i manevi ittihaz etti ve adını –içi boş ağaç içinde doğurduğu için- Kıpçak koydu. (*)

(*) Türkçede içi boş ağaca Kıpçak denir. Anadolu'da içi boş olarak su vesair şeyler için müstamel olan ağaç kaplara Çıpçak namı verilir."[417]

Yine destanda geçen isimlerden İlhan hakkında da şu kısa bilgiyi vermektedir: "... İlhan, "hükümdar-ı akvam" demektir. Bazı müelliflere göre bunun aslı "hükümdar-ı namdâr" manâsına İlihan'dır."[418]

Ali Reşat, Anadolu'da Selçukluların yıkılışı ardından, Osmanlı'nın kuruluş yıllarında yaşamış olan Süleyman Çelebi'nin Türk dili ve edebiyatında önemli bir yeri olduğunu belirtmektedir: "Edebiyat-ı Osmaniye'nin birinci devri, Mevlûd nazımı Süleymen Çelebi ile başlar. Ondan evvel arabî, farisî revaçta idi. Türkçeye rağbet edilmezdi. Yıldırım Bayezid zamanında hümayun imamı olan Süleyman Çelebi'nin Mevlûd- i Şerif'i türkçenin emsalsiz bir eseridir."[419] Yüzyıllar boyunca birçok önemli edebiyatçı yetiştirmesine karşın Osmanlı'da da tıpkı Selçuklular'da olduğu gibi dil zamanla ağırlaşmış, yine arapça ve farsça terkiplerin boyunduruğu altına girmeye başlamıştır. Devlet yöneticileri ve divan edebiyatçıları arasında günden güne ağırlaşan dil, ancak ondokuzuncu yüzyılda gündeme gelmeye başlayan sadeleşme hareketi ile yeniden derlenip toparlanma sürecine girmiştir. Böylelikle bilhassa devlet yönetimi ile halk arasındaki bağ yeniden kurulmaya çalışılmıştır:

"19uncu asır iptidalarında lisan ve edebiyatımızda da Avrupa edebiyatının tesiri görüldü. Arap ve İran edebiyatlarının tesiri altında yalnız bir sınıf halka, cüz'i bir ekalliyete mahsus bir hale gelmiş, halktan tamamiyle uzaklaşmış olan edebiyatımızdaki teceddüd hareketi Bâb-ı Âli'nin kitabet-i resmiyesinde vukua gelen sadelik ile başladı."[420] Ali Reşat'ın ifade ettiği üzere bu sadeleşme hareketi bazı öncü kişiler ve kültür gelişmeleri ile kendisini hissettirmeye başlamıştır:

[417] A.g.e., s.310.
[418] A.g.e., s.314.
[419] Ali Reşad, Tarih-i Osmani (Sultani 5. sınıf), 1338, s.119.
[420] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.236.

"Pertev, Akif, Reşit paşalar gibi zatların himmetleriyle resmi kitabet sadeleştirilirken halkın daha ziyade anlayabileceği neşriyat da vukua geldi. Gazeteler, mecmualar tesis edildi; tiyatroya ehemmiyet verildi; tercümeler çoğaldı; Avrupa edebiyatı taklit olundu; lisanımızda sadeliğe doğru büyük hatveler atıldı."[421] Ali Reşat, Tanzimat'tan sonra, Batı edebiyatının da etkisiyle yetişen Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Cevdet Paşa, Ahmet Mithat, Abdülhak Hamit, Recaizade Ekrem gibi öncüler sayesinde gelişmeğe başlayan çağdaş edebiyatın, II. Abdülhamit devrinde "...mektep kitaplarına varıncaya kadar her türlü neşriyata mâni olan sıkı sansür usûlü(nün) memleketin fikir hayatını adeta öldür(mesiyle).." birlikte durakladığını, ancak II. Meşrutiyet ile birlikte yeniden hareketlenmeğe başladığını söylemektedir. Aslında II. Aldülhamit iktidarında önü pek kesilmediği anlaşılan, dilde sadeleşme kelime türetme çabalarının[422] 1908'den sonra daha bir ivme kazandığı anlaşılmaktadır:

"Meşrutiyet'ten sonra lisanımızda daha ziyade sadelik görüldü. Lüzumsuz arabî ve fârisî kelimeler, terkipler yavaş yavaş atıldı. Aruz vezni ile birlikte hece vezniyle şiirler yazılmaya başladı."[423] İşte Ali Reşat'ın, meşrutiyet ortamı içerisinde daha ciddi bir biçimde gündeme gelen dilde sadeleşme hareketine kayıtsız kalmadığı, hatta bilfiil katkıda bulunmaya çalıştığı da görülmektedir. Örneğin Ali Seydi ile beraber "mekâtib-i rüştiyenin birinci senesi için..." kaleme aldığı Tarih-i İslâm'da şunlar dile getirilmektedir:

"Muallimiyne Ait Birkaç Söz:

Şu eseri gayet sade bir lisan ile tertib eylemek istedik. Lakin belki de arzumuz derecesinde muvaffakiyet gösteremedik. Çünkü lisan-ı avâmımız henüz lisan-ı ilim olacak kadar mazhar-ı ıslah olamadığından bazı yerlerde bilmecburiye elfaz ve terakib-i arabiye ve farsiyye istimal eyledik.

Maahazâ: Şu mahzuru izale zımmında kitabın nihayetine –huruf-u hecâ tertibiyle– bir lûgatce ilâve kılındığından, yani ibare arasında geçen ve üzerinde (■) işareti bulunan kelimat-ı arabiye ve farsiyyenin mânâlarını iş bu lûgatçede izah

---

[421] A.g.e., s.236 vd.

[422] Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Sonra Türk Dili Sorunu", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, s.317

[423] Ali Reşat, Umumi Tarih (Lise 3), 1929, s.236.

edildiğinden muallim efendilerin bu ciheti talebeye irâe ve talim eylemeleri...icab eder." [424]

Anlaşıldığı üzere uzun süreler arapça ile farsçanın etkisinde kaldığından özellikle ilim dili olma yolunda –o günlerin şartlarında- henüz yetersiz bir konumda bulunan türkçe, okullarda dil bilinci ile kaleme alınmış ders kitaplarından destek alacak olan öğretmenlerin çabaları sayesinde gelişimini sürdürecektir. Bu sayede taze dimağlara mümkün olduğunca sade duru bir dil ile seslenilmeye çalışılacaktır. Dönemin sorumlu eğitimcilerinden biri olarak Ali Reşat'ın, sergilediği yaklaşım ile kendi çapında bu gelişime katkıda bulunmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Yalnızca Tarih-i İslâm ders kitabında değil o sıralarda Ali Seydi ile birlikte rüştiyeler için kaleme aldığı Tarih-i Osmani ve Tarih-i Umumi adlı kitaplarında da doğu ya da batı kökenli bazı kavram ve kişileri kapsayacak şekilde açıklamalı "lûgatçe"ler düzenlenerek kitap sonlarına eklendiği görülmektedir.[425]

Türkçede henüz karşılığı bulunmadığından yahut anlamları yeterince bilinmediğinden dolayı lûgatçelerde yer verilmiş kavramlar ile kişi ya da kurum adlarından dikkat çeken bazılarını aktarmak yararlı olacaktır:

"-İstiklâl: Kendi başına olmak, başka yere tabi olmamak.

-Teceddüd: Yenileşmek, yeni olmak, müceddidlik.

-Ârıza: Küçükten büyüğe yazılan mektup.

-Mütemeddin: Medenileşmiş, temeddün etmiş olan.

-Müsadere: Birinin malı taraf-ı hükümetten cebren zabdolunmak usûlü –ki şimdi yoktur."[426]

"-Âbide: Bir büyük (adam) yahut bir büyük vak'anın tebcil ve tebyid-i hatırası için rekz ve tesis olunan sütun,heykel, bina gibi âsâr.

-Ahrar: Hürriyet-i medeniye ve siyasiye taraftarları.

-Cumhuriyet: Efrad-ı milletin kendi tarafından muvakkaten intihab olunan bir reis vasıtasıyla hakk-ı hakimiyetini istimal eylediği tarz-ı hükümet.

---

[424] Ali Reşad, Ali Seydi, Tarih-i İslâm (Rüştiye 1. sınıf), 1327 (H.), (yazarların birlikte kaleme aldıkları "Muallimiyne Aid Birkaç Söz" kısmı)

[425] Ali Reşad, Ali Seydi, Tarih-i İslâm (Rüştiye 1. sınıf), 1327 (H.), s.136-144; Ali Reşad, Ali Seydi, Tarih-i Osmani (Rüştiye 2. sınıf), 1327 (H.), s.138-143; Ali Reşat, Ali Seydi, Tarih-i Umumi (Rüştiye 3. sınıf), 1327 (H.), s.203-208.

[426] Ali Reşad, Ali Seydi, Tarih-i Osmani (Rüştiye 2. sınıf), 1327 (H.), s.138-143.

-Jan Jak Russo: Fransa'nın onsekizinci asır müelliflerinden olup âsâr-ı mühimmesi ile İnkılâb-ı Kebîr'i hazırlamış zevat sırasındadır.

-Mosteskiyö: Fransa'nın onsekizinci asır müelliflerinden olup ilm-i hukuka müteallik âsârı meşhurdur.

-Volter: Kezâlik Fransa'nın onsekizinci asır müelliflerindendir. Âsârı ile İnkılâb-ı Kebîr'e hizmet etmiştir.

-Şûrâ-yı Ümmet: Kuvve-i kanuniyeyi haiz olan meclislere, yani Meclis-i Âyan ve Mebusan'ın heyet-i umumiyesine denilir.

-Fırka-i muhalife: Meşrutiyet ile idare olunan memleketlerin şûrâ-yı ümmetlerinde hükümete; yani mevki-i iktidarda bulunan heyet-i vükelâya muhalefet eden fırka.

-Kongre: Hükümetlere ait bir mesele-i siyasiyeyi müzakere için toplanan diplomatlar, meclis demektir. Şimali Amerika Hükümât-ı Müttehidesi'nin şûrâ-yı ümmetine Kongre denilir.

-Heyet-i Udûl: Avrupa ceza mahkemelerinde bulunan heyettir ki vazifesi maznun-ı aleyhin ber'at veya derece-i mücrimiyetini tayin etmektir.

-Tusidid: Yunan-ı kadîmin meşhur müverrihlerinden olup kablel milad 471 senesinde tevellüd, 395 senesinde vefat etmiş ve İspartalılar ile Atinalılar arasında yirmi yedi sene devam eden muharebelerin tarihini yazmıştır.

-Herodot: Yunan-ı kadîmin en meşhur müverrihi olup Ebul Tarih lakabıyla maruftur. Kablel milad 484'de tevellüd, 406'da vefat etmiştir.

-Galvanoplasti: Elektrik cereyanı vasıtasıyla herhangi bir şeyin üzerine bir tabaka-i maden kaplamak sanatı.

-Fotoğrafya: Bir şeyin resmini ziya vasıtasıyla cam veya kağıt üzerine almak sanatı."[427]

"-Uhuvvet: Kardeşlik

-İntihab: Seçmek, ayırmak

-Hürriyet-i mezhebiye: Herkesin istediği mezhebe itikad etmekte serbest olması

[427] Ali Reşad, Ali Seydi, Tarih-i Umumi (Rüştiye 3. sınıf), 1327 (H.), s.203-208.

-Hukuk-u siyasiye: Tebaanın memur olması, intihab işlerinde bulunması hakkı.

-Hitab: Birine karşı söylemek.

-Rahm: Merhamet, acımak hissi

-Adalet: Zulmetmemek, her hakkı müstehakkına vermek

-Meb'us: Gönderilmiş, memur, vekil

-Mücahid: Din uğrunda muharebe eden

-Muahede: İki adam veya iki taraf arasında yapılan mukavelename

-Milliyet: Milletini sevmek, milletine taraftarlık etmek

-Münevvere: Nurlu, ziyalı, pak, temiz.

-Vak'a: İş, keyfiyet, hal

-Hicret: Memleketini terk edip başka mahalle gitmek, göçmek."[428]

Görüldüğü üzere, ortaokul düzeyindeki öğrencinin tarihten gündelik yaşama, fizikten felsefeye kadar, bilhassa da hukuk ve siyasete ait belli başlı kavramları öğrenmesine; çoğu arapça ve farsça bir kısmı ise batı kaynaklı tabirleri ezberleyerek değil anlam ve önemlerini kavrayarak kendisine mal etmesine yardımcı olunmaya çalışılmıştır. "İstiklâl, hükümet-i mutlaka, fırka-i muhalife, teceddüd, hukuk-ı siyasiye, adalet, uhuvvet, milliyet" gibi oldukça güncel sosyo-politik kavramlara öğrencinin ilgisini yöneltmek bağlamında özellikle yer verilmiş olması dikkati çekmektedir. Zira yeni kavuşulmuş olan meşrutiyetin, özgürlük ortamının korunup geliştirilmesi ancak çağdaş kavram ve tabirlerin kendi dilinde, sade biçimde anlaşılıp sahiplenilmesi ile mümkün olacaktır.

Ali Reşat'ın, bilhassa batı dillerinden türkçeye giren kavramlara karşılıklar bulma çabasına ilgi duyduğu, en azından türkçedeki mukabillerini kullanmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ch. Seignobos'tan çevirdiği Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzır'da Avrupa'nın birinci cildine yazdığı Mukaddime'de şunları söylemektedir:

"... Tercümede mümkün olduğu derecede aynen nakil cihetini iltizam ettim; mamafih şive-i lisan-ı Osmani'ye riayette kusur etmemeye, tabirat-ı ecnebiyeyi aynen geçirmeyerek türkçe mukabillerini yazmağa, elhasıl türkçeleştirmeye çalıştım. Bu say'ın neticesi olarak kariyn-i Osmaniye'nin Tarih-i Siyasi'yi, fransızca tabirat ile

[428] Ali Reşad, Ali Seydi, Tarih-i İslâm (Rüştiye 1. sınıf), 1327 (H.), s.136-144.

türkçe yazılmış bazı âsâr-ı mütercemeden farklı bulacaklarına eminim."[429] Buradan da anlaşıldığı üzere Ali Reşat, fransızca ve diğer bazı batı dillerinde kullanılan kimi terim ve tamlamaların o dönemdeki türkçe karşılıklarını kullanmaya çalışmıştır. Bunlardan, tespit edebildiğimiz birkaçını zikretmek gerekirse; "L'Anglétere Democratique" "İngiltere'de Hakimiyet-i Âmme", "Les Réformes" "Islahat", "L'Agitation Radicale" "Fırka-i Müfritenin Tahrikatı", "La paix armée" "Sulh-ü Müsellah", "Le Congrés de Vienne" de "Viyana Mütemer-i Kebîri" biçiminde aktarılmıştır. Burada, çeviri esnasında ilgili sözcükleri yerine göre sözlük anlamlarıyla kullanmaya, yerine göre bir tamlamanın parçası konumunda iseler türkçede en iyi şekilde anlaşılmasını sağlayabilmek için durumuna göre birkaç sözcük ilâve etmek suretiyle okuyucuya sunmaya çalıştığı görülmektedir. Örneğin, "L'agitation ouvrière des trade- unions" "Trad Ünyon Denilen Cemiyetlere Mensub Amele Tefrikatı" biçiminde çevrilirken, Viyana Kongresi sırasında Avrupa'da yeniden eski düzeni tesis için yapılması gündeme gelen toprak düzenlemesini ifade eden "Les Réglements de territoires" başlığı "Tanzim ve Taksim-i Memâlik" olarak aktarılmıştır.[430]

Meşrutiyet ile birlikte hızlanan, türkçenin sadeleşmesi ve daha anlaşılır hale getirilmesi çabaları esnasında üç ayrı görüş gündeme gelmiştir. Birincisi yalnızca, adeta okumuş kitle arasında bir şifreleşmeğe dönüşmüş olan resmi yazışma dilinin sadeleştirilmesi ile yetinilmesi gerektiğini savunan görüş; ikincisi alfabe düzenlemesini gündeme taşmağa çalışanların fikirleri; sonuncusu da türkçenin arabça va farsça kökenli sözcüklerin egemenliğinden kurtarılarak daha duru bir hale getirilmesi taraftarı olanların düşünceleridir.[431] Enver Ziya Karal'ın ifade ettiği gibi bu üç bakış tarzı zaman içerisinde kaçınılmaz olarak birleşmiş ve türkçenin gelişmesine

---

[429] Ch. Seignobos, Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa, Cilt 1, 2. Baskı, 1324, (eseri çeviren Ali Reşat'ın, buraya yazdığı "Mukaddime" kısmı, s.5)

[430] Karşılaştırma için bkz. Ch. Seignobos'un eserinin orijinal baskısı olan, Histoire Politique de L'Europe Contemporaine...'in (Paris 1908, 5. Baskı) "Table des Matières"i (s.807-814) ile Ali Reşat'ın tercümesindeki (3. cilt), 1326, "Fihris" (s.257-264) kısmı. Biz burada verdiğimiz örnekler ile, bu ve benzeri sözcük kullanımlarının ilk kez Ali Reşat tarafından gündeme getirildiğini söylemek istemiyoruz. Zira böyle bir tavır Türk Dilinin en azından son 150 yıl içerisinde katettiği gelişim konusunda, uzmanlık derecesinde bilgi düzeyine sahip olmayı gerektirir. Bundan ötürü, belirtilmesi gereken esas husus, Ali Reşat'ın kendi devrindeki yenilikçi akımlar içerisinde, türkçenin elden geldiğince sadeleştirilmesi ve bir bilim dalı haline dönüşmesi yolundaki çabalara katılmış ve bu bağlamda emek sarfetmiş olduğudur.

[431] Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Sonra Türk Dili Sorunu", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, s.318.

hizmet yolunda atılımlar gündeme getirilmiştir.[432] Üzerinde durduğumuz Meşrutiyet döneminde dil konusu hakkındaki tartışmalara, türkçenin bir ilim dili haline gelip gelemeyeceği münakaşalarının hararetli biçimde eklendiği görülmektedir. Aslında, 1827'de II. Mahmut'un açtığı Askeri Tıp Okulu'nda, tıp ilmi için yeterince türkçe kaynak bulunmadığından fransızcanın öğrenim dili kabul edilmesi ile birlikte gündeme gelmeye başlayan bu konu, çok yönlü ve kapsamlı olarak 1908 sonrasında tartışılmaya başlanmıştır. Az önce de belirttiğimiz üzere Ali Reşat, türkçenin bilim dili olabilmesi yolunda kendi çapında çaba gösteren aydınlardan biridir. Fakat onun yabancı asıllarına göre kullanmaya çalıştığı sözcük ve tamlamaların nerede ise tamamının öz olarak arabça ya da farsça kökenli oldukları dikkati çekmektedir. Aslında, Türk dilinin bilim dili olamayacağı, o yüzden arabçanın yerini tutamayacağını savunan tutucu medrese kesimine karşılık türkçeyi savunan aydın gurubun oluşturduğu Türk Derneği (1908) ile Genç Kalemler Dergisi'nin ortaya koyduğu program ilkeleri türkçecilik için önemli bir atılımı ifade ediyordu. Ancak bu programlarda dahi yaygınlaşmış arabça ve farsça sözcüklerin varlıklarını korumaları[433], hatta bilimsel maksatla yeni türetilecek kelimelerin de bu dillerin sözcük köklerinden yararlanılarak oluşturulabileceği[434] gibi esnek yaklaşımlara rastlanmaktadır. Aslında bu tavrın son derece geçerli bir nedeni vardır: Türkçe üzerine çağdaş bilimsel araştırmaların, yeterli miktarda sözlük ve benzeri eserlerin bulunmayışı; ayrıca bu tür bilimsel araştırmaları organize edecek akademi ve benzeri örgütsel kuruluşların henüz meydana getirilememiş olması.[435] Bu sorunların –alfabe de dahil olmak üzere- Cumhuriyete aktarıldığı ve büyük kısmının da 1923 sonrası dönemde çözüme kavuştuğu bilinmektedir. O yüzden Meşrutiyet yıllarındaki dil yenileşmesi hareketinde, Ali Reşat'ın da desteklediği anlaşılan sadeleşme ve yabancı sözcükleri türkçeleştirme taraftarlarını, bir zamanların ağır osmanlıcasına karşı çıkıp halk ile devleti buluşturacak daha anlaşılır bir dil yaratma girişimlerinin duyarlı unsurları olarak değerlendirmek doğru olacaktır.

---

[432] A.g.m., s.321.
[433] A.g.m., s.326.
[434] A.g.m., s.327.
[435] A.g.m., s.325; Konur Ertop, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dil Sadeleşmesi", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, s.440.

Bu konuyu sonlandırmadan önce şunu da belirtmeliyiz ki, Ali Reşat'ın türkçe karşılık bularak kullanmaya çalıştığı batı kökenli sözcüklerin bazılarını zaman zaman orijinal biçimleriyle de ifade ettiği görülmektedir. Örneğin, diğer eserlerinde de "radikal" sözcüğü yerine "aşırı" anlamında "müfrite"yi[436], "reform" yerine "ıslahat"ı kullanırken[437] "demokrasi"yi her zaman "hakimiyet-i âmme" olarak değil yine, demokrasi (demokratik idare) biçiminde dile getirdiği[438]; hatta "mütemer" sözcüğünden ziyade "kongre"yi kullandığı görülmektedir.[439] Bu durumda onun türkçeleştirme ve sadeleştirme yanında genel kabul gören kimi sözcükleri sahiplenerek kullanma esnekliğinde olduğunu göstermektedir.

Burada Ali Reşat'ın dil konusuna ilgisinden bahsederken bir önemli girişimden de söz etmek gerekmektedir. 1911'de "Mekteb-i Mülkiyye müfettişlerinden ve Tarih-i Osmani Encümeni a'zâ-i daimesinden Ali Seydi", "Darülfünun, Darulmuallimin ve Darüşşafaka riyaziye muallimlerinden ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye a'zâsından Mehmet İzzet", "Mekteb-i Sultani müdür-ü sani-i esbakı, For [Faure] Lisesi [Fizik ve Doğa bilimleri] muallimlerinden ve İstanbul Gazetesi muharrirlerinden Föyye [Feuillet]..." ile birlikte dönemin Darulmuallimin-i Âliye müdürü ve Mülkiye Tarih-i Osmani muallimi Ali Reşat, türkçe-fransızca lûgat özelliğini de taşıyacak bir ansiklopedi hazırlamağa girişmişlerdir. Tarih, coğrafya, edebiyat, mitoloji ve fen bilimleri alanında belli başlı kavram ve isimler ile birlikte, eser vermiş ünlü isimlerin biyografilerinden oluşması plânlanan çalışma 1913'te yayınlanan birinci cilt ve 1915'te basılan ikinci ciltin ilk üç cüzü ardından yarım kalmış, sonu getirilememiştir. Yayınlanan bölümlerinden anlaşılmaktadır ki açıklanan sözcüklerin fransızca karşılıkları yanısıra, bulunabildiğince kökenleri, hangi alana ait oldukları, türleri, varsa yakın anlamlı türkçe ve fransızca başka sözcükleri, bunların zaman zaman cümle içerisindeki kullanış biçimleri ile birlikte izah edilmeye çalışılmıştır.[440]

---

[436] Örnek olarak; Ali Reşat, Umumi Tarih, (Lise 3), 1929, s.108,110.

[437] Örnek olarak; Ali Reşat, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (4. sınıf) 1929, s.162-163; Ali Reşat, İlk Mekteblere Tarih Dersleri (5. sınıf) 1929, s.204-205; Umumi Tarih, (Lise 3), 1929, s.135,185,186,205.

[438] Örnek olarak; Ali Reşat, Umumi Tarih, (Lise 3), 1929, s.13,317.

[439] Örnek olarak; Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani, 1329 (H.), s.622,758; Umumi Tarih, (Lise 3), 1929, s.18,78,88.

[440] Bkz. Bölüm IV'te adı geçen eserin tanıtımı.

D- ALİ REŞAT ve ÇEVİRİ

Ali Reşat'ın çevirmenliği üzerinde durmadan önce çeviri, bilhassa da türkçede çeviri çalışmalarının geçmişi hakkında genel bir çerçeve çizmek faydalı olacaktır. Çeviri, var olan bir eseri, anlaşılırlık ile çekiciliğin en doğru oranlarda birarada buluşmasını sağlayacak bilgi ve sanatsal birikimden hareketle ikinci dilde yeniden yaratma uğraşısı olarak tanımlanabilir. Çevirmen, doğası gereği sanatsal yönleri ağır basan edebi metinleri aktarırken, aslına sadık kalmak önkoşulunu unutmaksızın, ikinci dilin söz zenginliklerini ve söyleyiş varyasyonlarını uygun bulduğu birçok değişik tarzda kullanabilir, ifade edebilir. Fakat bilimsel aktarımlarda, çevirmenin sergileyeceği en akılcı ve doğru yaklaşım, ikinci dilin olanaklarını zorlayarak, ama gerektiğinde bazı sözcükleri aynen alıntılayarak özgün metne mümkün olduğunca motomot sadık kalmağa çalışmak olmalıdır. Tabii ikinci dilden üçüncü dile çeviri sözkonusu olduğunda iş biraz daha çetrefilleşebilecektir. Doğası gereği bünyesinde barındırabileceği kimi olumsuzluklara karşın, çeviri uğraşısının bilimsel ve kültürel alandaki önemi yadsınamayacak düzeydedir. Bilindiği üzere, özellikle de modern çağın insanı için yalnız te'lif değil tercüme eserlerin de yakından izlenmesi bir gereksinim haline dönüşmüştür. Türkçeye bilhassa batılı kaynaklardan yapılan çevirilerin geçmişi araştırıldığında dikkatler, Osmanlı'nın çöküş devri içerisinde ıslahat hareketlerinin yoğunluk kazandığı son yüz yıllık dönem üzerinde yoğunlaşmaktadır. Osmanlı'da batılı bir yabancı dile ve tercümelere önem verilmeğe başlanması 1820'lerdeki Yunan isyanı dönemine rastlamaktadır. O döneme kadar batılı bir yabancı dil bilmeyen Osmanlı diplomatlarına, genellikle Avrupa ile daha sıkı temasları olan Rum asıllı azınlık sekreter ve tercümanlar refakat etmişlerdir. Bilindiği üzere Yunan isyanı ile birlikte işlerine son verilen bu görevlilerin yerine doğal olarak, müslüman memurların yetiştirilmesi gereği doğmuş ve siyasal kaynaklı bu ihtiyaçtan dolayı yenilikçi hükümdar II. Mahmut döneminde (1821), Osmanlı'nın yabancı dil öğretmek amaçlı ilk resmi kuruluşu olan Tercüme Odası oluşturulmuştur.[441] Bundan sonra Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde Maarif Nezareti bünyesinde bilimsel ve eğitsel amaçlı tercümeler yapmak maksadıyla Encümen-i Dâniş (1851), Tercüme

[441] Metin Heper, "19. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, 1985, s.248; Cahit Bilim, "Tercüme Odası", OTAM Yıl 1, Sayı 1, Ankara, Haziran 1990, s.35.

Cemiyeti (1865), Meşrutiyet döneminde Meclis-i Maarif-i Kebir'e bağlı Te'lif ve Tercüme Heyeti gibi oluşumlar gündeme gelmiştir.[442] Hilmi Ziya Ülken, Osmanlı'nın, Batı'nın üstünlüğünü kesin olarak kabul ettikten sonra tedrici bir zihniyet değişimine uğramağa başladığı dönem olan Tanzimat devrinde tercüme alanında meydana gelen gelişmeler hakkında şunları söylüyor: "...garp tercümeleri Tanzimat'tan evvel başlamış ve mahiyet itibariyle büyük bir fark göstermeksizin Tanzimat'tan sonra da devam etmiştir. Ancak garp ve şark zihniyetleri arasındaki karşılaşma mücadele şeklini aldığı zamandır ki, ikilik yavaş yavaş kaybolmuş ve iki âlem arasında kaynaşma başlamıştır. Bu karşılaşma ise garpten yalnız tekniğe ait eserler tercümesiyle kalınmayarak, tam bir zihniyet değişmesini temsil eden san'at, felsefe ve ilim etrafında nakiller yapılmasıyla mümkün oldu....Tanzimat hareketi ister şuurlu ister şuursuz addedilsin, herhalde o zamandan sonra Garp medeniyeti ile temasımız, bu medeniyete girmenin zaruri olduğunu gösteriyordu."[443] Fakat bu dönemde gelişim çizgisi sürekli belirli bir yön izleyemediği için "..itikat ve iman yani kıymetler âlemi itibariyle Şark'a bağlı kalmak, fakat teknik ve hayat vasıtalarını garptan almak..." ikilemi kendini kısa sürede hissettirmiş ve belirli dönemlerde "şarkçılar ve garpçılar" arasında azımsanamayacak mücadeleler yaşanmıştır. "Garp irfanının kaynaklarıyla temas arttıkça, hayat şekilleri değiştikçe..."[444], yani Batı kültürünü daha yakından tanıyan aydın nesiller yetiştikçe modernleşme girişimleri de hızlanmıştır. Batılı kaynaklara ulaşmada en önemli iki araç ya yurt dışına giderek Avrupa'yı yakından tanımak ya da batıda kaleme alınmış kayda değer bilim ve sanat eserlerini türkçeye aktarmaktır. Bunlardan daha uygulanabilir ve geniş kitlelere hitap edebilir olanı elbetteki çeviri faaliyetleri ve ürünleridir. Ülken tercümeyi, "büyük uyanışlar"ın habercisi olarak nitelemektedir: "Ayrı ayrı medeniyetleri açar gibi görünen "uyanış"lar, hakikatta, gittikçe genişleyen sürekli tefekkürlerle birbirine bağlıdır. Bu sürekli tefekkürü temin eden ise bilhassa "tercüme"dir."[445] Ona göre, tıpkı eski İslâm ile yeni Avrupa medeniyetlerinin oluşumunda olduğu gibi Türk uyanışında da,

---

[442] Tacettin Kayaoğlu, Türkiye'de Tercüme Müesseseleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s.160,163.
[443] Hilmi Ziya Ülken, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, İstanbul 1935, s.358.
[444] A.g.e., s.358.
[445] A.g.e., s.3.

Tanzimat devrinde hareketlenmeye başlayan çeviri girişimlerinin yadsınamaz rolü olmuştur, olacaktır da.[446] Ali Reşat da bu paralelde, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınların mutlak idareye karşı ellerinden geldiğince meşrutiyet fikrini telkin etmeye uğraşırken, bir taraftan da Avrupa dillerinden önemli eserleri türkçeye kazandırarak "...milletin fikrî terakkisini temine...", ayrıca türkçeyi sadeleştirmek ve vatanseverlik duygusunu uyandırmak hedeflerini gerçekleştirmeye çalıştıklarını ifade etmektedir. Ayrıca Mithat Paşa'nın bu yeni fikir taraftarlarının reisi olarak kabul edildiğini de eklemektedir.[447] İsmail Habib (Sevük) Tanzimat döneminde, daha evvelki devirlerden beri sürmekte olan fen bilimleri alanındaki tercümelere ilâveten sosyal bilim alanında ilk çeviri eserlerin sırasıyla, tarih ve felsefe branşlarında meydana getirildiğini, edebiyatın ise daha sonra geldiğini belirtmektedir. Hatta bu alanda da Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'ının, Osmanlı'dan daha erken davrandığı görülmektedir.[448]

Osmanlı Devleti'nde ondokuzuncu yüzyıl boyunca, yabancı dil bilen ve batılı kaynaklara yakın olan Şânizâde Atâtullah Efendi, M.Celâleddin Paşa, Şemseddin Sami, Ahmet Vefik Paşa, Cevdet Paşa, Abdurrahman Şeref Efendi ve (Mizancı) Mehmed Murad gibi isimler tarih alanında çağdaş eserler ortaya koymaya çalışmışlardır. Tercüme yahut telif eserleri içerisinde önemli oranda tercüme kısımları olan çalışmalar kaleme almışlardır. Kimi tepkisel davranışlar, örneğin Türkçü Süleyman Paşa'nın "...yönetimi ile sorumlu olduğu askeri okulların tarih derslerinde, batı dillerinden çevrilmiş herhangi bir kitabın okunmasını, bunların Türkler hakkında yanlış ve yıkıcı anlatımlar taşıdıklarını öne sürerek doğru bulmadığından bu işi kendisi(nin) ele almak iste(yişi) ve Tarih-i Âlem adlı [yine batı yöntemleriyle kaleme alınmış ve 1876'da yalnız bir cilt olarak basılmış] bir genel tarihi yazmaya girişm(esi)..."[449], tercümenin gittikçe -bilhassa İkinci Meşrutiyet'ten sonra- önemsenmeye başlamasına engel oluşturamamıştır.

Kısaca değindiğimiz resmi ya da özel oluşumlar yeterli düzeyde

---

[446] A.g.e., s.4; Ayrıca bkz. Zeki Arıkan, "Cumhuriyet Döneminde Hümanizma Akımı", Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi, (yay. haz: Zeynep Rona), Tarih Vakfı yayınları, İstanbul 1999, s.83-93.

[447] Ali Reşat, İlk Mekteplere Tarih Dersleri (5. sınıf), 1929, s.227.

[448] Bkz. İsmail Habib (Sevük), Avrupa Edebiyatı ve Biz, Garpten Tercümeler, 2. Cilt, İstanbul 1940, s.599.

[449] Nejat Kaymaz, "Türkçü Tarih Görüşü", Felsefe Kurumu Seminerleri (1975), 1977, s.438.

kurumsallaşamadıklarından, ortaya konulan bazı önemli çalışmalar dışında, genelde başarılı olamamışlar, bu yüzden çeviri alanında ulaşılması gereken düzeye erişilememiştir. İkinci Meşrutiyet ise birçok alanda olduğu gibi çeviri sahasında da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Maarif Nezareti'nce oluşturulan Te'lif ve Tecüme dairelerinin –örneğin 1914-1915 döneminde olduğu gibi– zaman zaman yaptıkları verimli çalışmalar ile Kanaat Kütübhanesi sahibi İlyas ve basın-yayın dünyasının önde gelen isimlerinden Ahmet İhsan beyler gibi kimi yayıncı-aydın unsurların öncülüğünü yaptıkları ya da destek verdikleri çeviri çalışmaları, bu gelişimin önemli unsurlarındandır. Fakat, cumhuriyet döneminde, bilhassa Hasan Âli Yücel'in Maarif vekilliği döneminde devlet eliyle bakanlığa bağlı bir Tercüme Bürosu ile onun yayın organı Tercüme dergisinin oluşturulması (1940) gibi plânlı ve kapsamlı girişimlere değin, uzun soluklu, örgütlü çeviri hareketleri gündeme gelememiştir.[450] Bu yüzden çeviri uzun müddet kişisel çabalarla sınırlı bir uğraşı olarak kalmıştır. Zafer Toprak'ın bilhassa sosyal bilimler alanında "...pozitivist bir literatürün türkçeye kazandırılma evresi..."[451] olarak betimlediği İkinci Meşrutiyet döneminde Ali Reşat, Ahmet Refik, Hüseyin Cahit, Mehmet Atâ, Macar İskender, Haydar Rif'at, Abdullah Cevdet, Baha Tevfik gibi isimlerin kişisel ya da ortaklaşa gerçekleştirdikleri çeviriler ile öne çıkmaya başladıkları görülmektedir. Ali Reşat'ın tarih alanında çevirdiği eserlerin nitelik ne nicelik bakımından, bu dönem içerisinde önemli bir yeri vardır. İkinci Abdülhamit devrinin ardından yeniden canlanan tercüme faaliyetleri içerisinde, Hilmi Ziya Ülken'in dile getirdiği üzere "Ali Reşat Bey umumi tarihe, Fransız İnkılâbı'na dair birçok eserlerle, bir mektep kitapları serisini naklet(mek)..." suretiyle devrinin önde gelen mütercimleri arasında yer almıştır.[452] Mahmud Esad Bozkurt da Fransız Devrimi üzerine türkçede yayınlanmış çeviri eserlerden bahsederken Ali Reşat'ı çevirilerine güvenilir isimlere örnek olarak göstermektedir: "...dilimize çevirilmiş ve çeviricilerine güvenilen bazı kitaplar, örneğin rahmetli Ali Reşad'ın çevirdiği eser,

---

[450] Jutta Sauer, "Türkiye'de İlk Çeviri Dergisi, Tercüme" (çev: Mustafa Çıkar), Kebikeç, 1997, Yıl 2, Sayı 5, s.35.

[451] Zafer Toprak, ("Sosyal Bilimleri Açın! Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Tartışma: Sosyal Bilimlerde Alternatif Bir Paradigma Gerekli mi, Mümkün mü?" toplantısındaki konuşma metni), Defter, Sonbahar 1997, Yıl 10, Sayı 31, s.173.

[452] H.Z. Ülken, A.g.e., s.366.

Fransa İhtilâl-i Kebiri adını taşımaktadır."[453]

Ali Reşat'ın kendi başına ya da ortak çalışma olarak imzasın attığı 54 eserinden 16'sı, mükemmel düzeyde bildiği fransızcadan tercüme yahut tercüme-iktibas yoluyla kaleme alınmıştır. Belirleyebildiğimiz –tek ya da dizi halde– altı imzalı makalesinin birisi tercüme, bir diğeri de kısmen tercüme suretiyle yayınlanmış yazılardır.[454]

Ali Reşat'ın ilk mütercimlik çalışmaları II. Abdülhamit devrinde, gazetecilik ve tefrika biçiminde roman çevirisi alanlarında başlamış, meşrutiyetin ilânı ile birlikte tarihçiliğinin ön plâna çıkmasına paralel olarak, ölümüne dek geçecek olan yirmi yılı aşkın müddette tarih alanında gelişimini devam ettirmiştir. Onun çeviri alanındaki bilinen ilk uğraşısı 1906 ile 1907'de Sabah gazetesinde tefrika olarak yayınlanmış ve 1908'den sonra kitaplaştırılmış olan dört roman çevirisi çalışmasıdır. Bunlar Jules Verne'den "Altın Volkanı" (İstanbul 1324), Wallace Cook'tan "Kenyon" (İstanbul 1325), Mein Red'dan da "Vilyam" (İstanbul 1325) ve "Maryan" (İstanbul 1325)'dır. Ali Reşat'ın 1908 ile 1928 yılları arasında tek başına ya da ortak olarak çevirmek suretiyle türkçeye kazandırdığı tarih eserleri sırasıyla şunlardır:

-Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa,1814-1896.... (İstanbul 1324,1325,1326. Ch. Seignobos'un "Histoire Politique de L'Europe Contemporaine, Evolution des partis et des formes politiques, 1814-1896" adlı eserinin, birinci cildinin birinci baskısı Ali Kemal'le birlikte, ancak aynı yıl içerisinde yapılan ikinci baskısı yalnızca kendi imzası ile yayınlanmış olan, toplam üç cilt halindeki çevirisi.)

-Fransa İhtilâl-i Kebiri (İstanbul 1327(H.). Ali Reşat'ın, yazarının ismini vermeyerek "...Fransa'nın en güzide müverrihlerinden biri.." demekle yetinmek suretiyle –16 çeviri eseri içerisinde yazarının adını belirtmediği tek– "icmalen tercüme" eseri.)

-Tarih-i Umumi (İkinci Cilt, Kurun-u Vusta)(İdadi ikinci sınıflar için, İstanbul 1327 (H.). Ch. Seignobos'tan çeviri. Aynı eserin 1. cildi Hüseyin Cahid, 3. cildi de Trabzon'dan İsmail Safa beyler tarafından yine idadiler için ders kitabı olarak

---

[453] Mahmut Esat Bozkurt, Atatürk İhtilâli, 3. Basım, İstanbul 1995, s.164.
[454] Bkz. Ek No.21. Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi

çevrilmiştir.)

-Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı ,(1826-1882) (İstanbul 1328(H.). Ed. Engelhardt'ın ünlü eseri "La Turquie et Le Tanzimat, ou Histoire des Réformes dans L'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu'a nos jours"un tercümesi.)

-Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşe'i, Asılları (İstanbul 1330(H.). Macar İskender ile birlikte "Un Ancien Diplomate"-"Fransız Diplomatlarından bir zat"tan çevirisi.)

-Devlet-i Osmaniye-Rusya Siyaseti (İstanbul 1331 (H.). Yine Macar İskender ile birlikte, Rusya Evrak Hazinesi müdürü Serge Gorianov'un fransızca kaleme aldığı "Le Bosphore et Dardanelles" adlı kitabının çevirisi.)

-Tarih-i Kadim (İki cilt, İstanbul 1331. Sultani on ve onbirinci sınıflar için, birinci cildi Seignobos, Maspero ve L.Cahun'un; ikinci cildi de Seignobos, Cahun, Bayet ve Denis'in eserlerinden tercüme ve iktibas yoluyla meydana getirilmiş ders kitapları.)

-Tarih-i Umumi, Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar (Birinci Cilt: Evveliyat Kısmı, İstanbul 1334. Ernest Lavisse ve Alfred Rambaud başkanlığında komisyon tarafından kaleme alınmış 12 ciltlik "Histoire Générale du IV° Siècle à Nos Jours" adlı çalışmanın "Evveliyat" kısmını içeren birinci cildinin birinci bölümü. [Birinci cildi yazan A.Berthelot, C. Bayet, E. Lavisse, V.Langlois, A.Luchaire, E.Denis, M.Wahl ve Ch.Bemont'tan –son iki yazar hariç– çeviri] Bu çevirinin birinci kısmının dördüncü bâbı olan Şark İmparatorluğu Tarihi'nin –küçük punto ile yazılmış ek bilgi kısımları hariç– Yusuf Behçet Bey tarafından çevirildiği belirtilmektedir.)[455] (Yarım kalan bu çeviri çalışması 1926'da Maarif Vekâleti'nce oluşturulan ve içerisinde Ali Reşat'tan başka Necib Asım, Behçet ve Ali Muzaffer beylerin de bulunduğu bir komisyon tarafından yeniden ele alınmış, fakat bu defa da ilk baskıda Ali Reşat'ın eserin orijinaline eklediği açıklayıcı dipnotların kısaltılması ve fransızca baskıdaki birinci cildin "Evveliyat"-("Origines") kısmından sonraki 266 sayfalık ikinci bölümün de ilâve edilmesinin ardından tekrar yarım kalmış, birinci cildin ardından devamı

[455] E. Lavisse, A. Rambaud, Tarih-i Umumi... ("Evveliyat" kısmı), İstanbul 1334 (Ali Reşat'ın yazdığı Mukaddime-i Mütercim kısmının ilk sayfasındaki dipnot)

getirilememiştir.)

-Daima Hilekâr (İki cilt, İstanbul 1339. Jean Leune'ün eseri "L'Éternel Ulysse"in iki cilt olarak çevirisi.)

-Faşizm (İstanbul 1340. Pietro Gorgolini ve Domenico Ruso adlı italyan yazarların italyanca eserlerinden fransızcaya tercüme edilmiş, yani ikinci dilde yayınlanmış nüshalarından ve "İtalikus" takma adlı bir Fransız yazarın fransızca yayınlanmış çalışmalarından çeviri.)

-Cihan Muvazenesinin Bozulması (İki cilt, İstanbul 1340. Galib Atâ(ç) ile birlikte Gustave Le Bon'dan çeviri.)

-Cihan Tarihinin Umumi Hatları (İstanbul 1927, 1928. Mustafa Kemal (Atatürk)'in emri ile Maarif Vekâleti'nce oluşturulan bir komisyon tarafından yapılan beş ciltlik tercümenin, Galib Bahtiyar ve Avni beylerin de çevirdiği kısımların yer aldığı üçüncü cildinin "Garb ve Bizans İmparatorluklarının İnhitat ve İnkısamı Esnasında Asya'nın Tarihi"(s.42-69); "Muhammed ve İslâmiyet" (s.70-101) ve "Cengiz Han ve Haleflerinin Büyük İmparatorluğu (Karayolları Asrı)" (s.157-181) bölümlerinin çevirisi.)

Ali Reşat'ın bu çalışmalarından tamamına yakını birinci dil olarak fransızcadan tercüme edilmek suretiyle meydana getirilmiştir. Yalnızca tercüme-iktibas yoluyla kaleme aldığı Faşizm adlı eserini meydana getirirken Ruso ve Gorgolini adlı İtalyan yazarların eserlerinin -örneğin Gorgolini'nin, adını zikretmediği ve "Jan Benvil"in de bir önsöz yazdığı eserinin- fransızca tercümesinden istifade ettiği, kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere Ali Reşat, birçoğu döneminin önde gelen bilim ve düşün adamları olan Ch. Seignobos, Leon Cahun, A. Aulard, A. Berthelot, A. Sorel, E. Lavisse, V. Langlois gibi isimlerin en yeni-güncel çalışmalarını şaşılacak bir sür'at ve verimlilikte ardı ardına türkçeye kazandırarak Türk tarih külliyatının zenginleşmesine önemli katkıda bulunmuş öncü isimlerden biri durumundadır. Şimdi de onun tercüme ve önemi hakkındaki görüşlerine değinelim. Ali Reşat'a göre, tercüme niçin gereklidir? Bunu bir genel bir de özel anlamda olmak üzere iki kısımda irdelemek doğru olacaktır. H.Z. Ülken'in uyanış devirlerini hazırlayan esas itici güç olarak betimlediği tercümeye, Ali Reşat'ın meşrutiyetin henüz ilk yıllarında Ali Seydi ile

birlikte rüştiyeler için kaleme aldığı Tarih-i İslâm ders kitabında kısaca fakat aynı paralelde dikkat çektiği görülmektedir. Buna göre İslâm medeniyetinin birçok önemli bilim adamı yetiştirerek bin yıl kadar önce altın çağını yaşamış olmasında, bilime, eğitime ve sanayiye büyük önem verilmesinin, bu bağlamda da eski yunancadan birçok değerli eserin tercüme edilmesinin önemli payı olmuştur. Bu gelişmelerde, ilk müslümanların, okumayı emreden İslâm dinine uygun hareket etmiş olmalarının önemli payı olduğu da vurgulanmaktadır: "İlk müslümanlar dinlerinin emrettiği gibi hareket eylediklerinden otuz, kırk sene içinde cihangir oldular, ondan sonra ilim ve maarif ve sanayie ehemmiyet verdiler. Bunlarda da pek çok ilerlediler. Yunanca kitabları lisanlarına tercüme ettiler. Her tarafta mektepler, medreseler, kütüphaneler, rasadhaneler, kimyahaneler açtılar. Pek çok ulema, hükema, etıbba yetiştirdiler."[456] Yine Ali Reşat'ın ortaokullar ikinci sınıf için kaleme aldığı Yeni Tarihi Umumi ders kitabının ikinci cildi (Kurun-u Vusta ve Kurun-u Cedide evâili)'nde aynı konuya değinildiği görülmektedir. Ona göre "Terakkiyat-ı fenniye nokta-i nazarından eski Yunanistan'ın "Periklis" ve Fransa'nın "Ondördüncü Lui" devrine müşabih olan Me'mun.."[457] idaresindeki Abbasi imparatorluğunda yalnızca siyasal ve askeri değil bilimsel ve kültürel bakımlardan da islâmın en güçlü devirlerinden biri yaşanmıştır. "Mansur ve Harun el Reşid'in maarifperverane teşebbüsleri(ni) ikmal (eden)... Me'mun birkaç lisana âşinâ olduktan başka riyaziyede, felsefede âlim idi. Ulûm ve fünunun neşri ile cehaleti izâle etmek isterdi."[458] diyen Ali Reşat onun döneminde yoğunlaşan bilimsel araştırmaların ardındaki en önemli hareket noktalarından birinin tercümeler olduğunu vurgulamaktadır: "Yunan hükemasının âsârından pek çoğu Me'mun zamanında arabçaya nakl ve tercüme edildi. Nısf ün nehar kavsi [meridyen yayı] ölçüldü, arzın küreviyyeti isbat olundu. Kutbun irtifaı alınarak hacm-i küre tahmin edildi, ilm-i cebr icad kılındı. Feylesoflardan Ebu Yusuf Yakub el Kındî, meşhur tabiblerden Ebu Zeyd bin Hüseyin, İshak el İbâd el Nasrani Yunan hükemasının âsârını arabçaya tercüme ettiler..."[459] Elbette İbn-i Sina, Elbiruni, Harezmi gibi ünlü bilim adamları da bu ve benzeri ortamlarda yetişmişlerdir. Örnekler

[456] Ali Reşad, Ali Seydi, Tarih-i İslâm (Rüştiye 1. sınıf), 3. Baskı, 1330 (H.), s.102-103
[457] Ali Reşad, Yeni Tarih-i Umumi, 2. Cilt, (Ortaokul 2. sınıf), 1340, s.135.
[458] A.g.e., s.135.
[459] A.g.e., s.135.

çoğatılabilir.

Anlaşıldığı üzere yabancı dil bilgisi ve tercüme faaliyetleri, toplumların içine kapanıklıktan çıkarak bilim, edebiyat, felsefe vb. alanlarda yükselmeleri yolunda büyük önem taşımaktadır. Taha Akyol, toplumların yükselişindeki başlangıç noktalarının nitelik ve nicelik bakımından zengin çeviri faaliyetleri olduğunu ifade ederken gerek İslâm gerekse Batı dünyasının kalkınmasında "Tercümeler Çağı" adını verdiği dönemlerin önemli pay sahibi olduğunu, zaman içerisinde tercümelerin orijinal telif eserleri de doğurduğunu vurgulamaktadır.[460] Sonraki dönemlerde, Osmanlı (ve islâm) dünyasının geri kalmaya başlamasının en önemli nedenlerinden birisi ilmin, eğitimin ve elbette tercümenin uzun dönemler boyunca ihmal edilmiş olmasıdır. Ali Reşat'ın da değindiği üzere, Osmanlı'nın son yüzyılında farkedilerek üzerine gidilmeğe ve belirli bir düzenden yoksun dahi olsa kişisel çabalarla gündeme getirilmeğe başlanılan çeviri faaliyetleri bilhasa son dönemlerde (1908 sonrası) büyük hız kazanmıştır. Bu gelişim bilhassa ileride doğmasına zemin hazırlayacağı bilimsel orijinal te'lif eserler sayesinde ilerleme ve çağdaşlaşmanın en önemli itici unsurlarından birini oluşturacaktır. Ali Reşat'ın özel anlamda tercümeye verdiği önemi, yani ağırlıklı olarak Batıdan yapılacak çevirilerde hangi alanlara ve niçin öncelik verilmesi gerektiği hususundaki görüşlerini irdeleyelim. H.Z. Ülken, Hüseyin Cahit Yalçın ile Haydar Rif'at'ın tercümeye yaklaşımları hakkında şunları söylemektedir: "...Hüseyin Cahit'te tercüme işinin sıklet merkezi tarih ve felsefedir. O, yeni bir uyanış hareketini, ancak bugünkü garp fikriyatına nüfuzlu bir bakışta ve tarih kültürünün zenginleşmesinde görüyordu. Halbuki Haydar Rif'at'a göre garbe bakmak, bilhassa garp klasiklerine kadar inmekle mümkündür. Bugünkü garbi anlamak için onu hazırlayan ikibin yıllık fikir mâzisinin büyük eserlerini tanımak lâzımdır. Burada o, klasikler deyince bilhassa edebi klasikleri anlıyor; ilmi ve felsede eserleri onun yanında, fakat ikinci derecede yer alır..."[461] Bu kıyaslamaya Ali Reşat'ı ilâve edecek olursak şunları söyleyebiliriz. Ali Reşat'taki yaklaşımın temel amacı Batıyı Türk kamuoyuna bilimsel olarak tanıtmaktır. Ancak,onun izlediği çizgide öncelik, edebiyat veya düşün eserlerinde değil, siyaset tarihi ile tarih öğretimi

[460] Taha Akyol, Bilim ve Yanılgı, İstanbul 1997, s.32-33.
[461] H.Z. Ülken, a.g.e., s.380.

alanlarındadır. Ali Reşat'ın siyasi tarihten anladığı, dar çerçeveli ve tek taraflı, askeri ağırlıklı bir inceleme değil, toplumsal, ekonomik, kültürel ve devrimsel gelişmeler gözardı edilmeksizin olayların karşılıklı etkileşimler içerisinde çok yönlü olarak siyaset sahasındaki ilerleyişini konu eden bütüncül bir bakıştır. Bilindiği gibi II. Abdülhamit döneminde her geçen gün ağırlaşan baskılar, artan kısıtlama ve yasaklamalar sonucunda, başta siyasal alanda olmak üzere Batıda meydana gelen gelişmelere bigâne kalan Osmanlı kamuoyunun en çok açlık duyduğu bilgi alanlarından birisi de tarih olmuştur. Ali Reşat'ın telif ve tercüme yoluyla kaleme aldığı tarih eserlerinde önceliği yakın çağlar ile siyasal tarihe vermiş olduğu görülmektedir. Doğal olarak bunda, yaşanan günlerin sorunlarına kısa yahut uzun vadede çözümler üretebilmek için bilimsel değeri olmak şartıyla, bilhassa yakın dönemlere ilişkin tarih araştırmalarından istifade etmek gayesinin de rolü vardır. Fakat burada hemen belirtmeliyiz ki, Ali Reşat'ın bu yaklaşımı kesinlikle bugüncü (presentist) bir tavır değildir. Çünkü, ileride yeniden değineceğimiz üzere o, tarihi ve tarih eserlerini gündelik çıkarlara hizmet edebilecek şekilde bir araç gibi yorumlamak, taraflı ve parçalı bir bakışla ele alarak okuyucuyu şartlandırmak gibi bilim dışı sapmalara tevessül etmemiştir. Hatta tam tersine tarihsel olayı yahut içerisinde birçok yanlışı ve eksiği barındırıyor olsa dahi tarih eserini olduğu gibi aktararak okuyucuya sunmak ilkesinden hareket etmiştir. Bu şekilde tarihsel olgu ya da onun hakkında kaleme alınmış tarih eseri çarptırılmayacak, kaleme alınan kitap bir bilimsel çalışma olmanın ötesine geçmeyecektir. Tercüme edilen eserde bulunabilecek eksiklik ve yanlışlıklar ise kısa dipnotlarda yahut birkaç sayfalık önsöz kısımlarında ifade edilecektir. Bu şekilde kitabı yazan yazarların yahut onların mensubu bulunduğu Batılı toplumların doğuya bakışları, Türk okuyucusuna olduğu gibi yansıtılacak, böylelikle ortaya çıkabilecek çeşitli yanlış anlamalara meydan verilmemiş olacaktır. Ancak böyle bir yaklaşım sonucu kaleme alınan eserlerden bilimsel çerçevede fayda umulabilecektir.

Ali Reşat hem mütercim olarak imzasını attığı ilk tarih kitabı, hem de bizim tespitlerimize göre türkçede "Siyasi Tarih" adı altında yayınlanmış ilk birkaç

eserden[462] biri olan Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa adlı çeviri eserinde konu ile ilgili şunları söylemektedir: "Nihayet feyz-i meşrutiyet ile serbesti-i matbuat temin edildi. İşte o zaman cehlimiz, noksanımız daha ziyade meydana çıktı. Gazetelerimiz bize, komşularımıza, Avrupa'nın uzak yakın hükümetlerine müteallik hadisat-ı siyasiye hakkında lâ-yenkati' sütunlar doldurdukları halde kariyn-i Osmaniyenin kısm-ı âzâmı ne hükümetimizin Avrupa ile münasebat-ı kadime ve hâzıra-i siyasiyesini, mâzide, halde ne olduklarına, istikbâl için nelere hazırlandıklarına vâkıf bulunuyordu. Hele Avrupa'nın asr-ı hâzırda ne gibi inkılâblar geçirdiği, ne suretle idare olundukları ekseriyet için mechulâttan idi; el'an da öyledir. Bu noksan bittabi hemen ikmal edilemez; senelerce tetebbu ile, müellefat-ı garbiyyeyi lisanımıza nakl ve tercüme ile noksanımızı tedricen ikmal edebilir, garbin kütübhane-i irfanından bir say'-ı medid neticesinde istifade edecek bir hale gelebiliriz. Fikr-i kasırânemce elsine-i ecnebiyeden türkçeye nakl ve tercüme olunacak müellefat-ı mutebere-i tarihiyeye Avrupa'nın siyasiyat-ı dahiliyesi tarihinden başlamak icabeder. Avrupa hükümâtından herbirinin asr-ı hâzırdaki inkılâbatı, ahval-i siyasiye, ictimaiye ve iktisadiyesinin geçirdiği edvar-ı müteakibe ayrı ayrı malûm olmalıdır ki bil'âhire siyasiyat-ı umumiye-i hariciyeye, Devlet-i Osmaniye'nin Avrupa ile münasebat-ı kadime ve hâzırasına müteallik olarak –erbab-ı iktidar tarafında neşredileceği şüphesiz olan– âsâr daha vâkıfane tedkik ve mütâlaa edilebilsin."[463] Avrupa'yı tanıyan, çağdaş gelişmeleri ve siyasal koşulların şekillenişini bilimsel bir çizgide irdeleyebilen yeni kuşaklar böylelikle kendi devletlerinin (önce Osmanlı Devleti, sonra Türkiye Cumhuriyeti) sorunlarına daha doğru ve kalıcı çözümler üretebileceklerdir. Ali Reşat Osmanlı ricâlinin ondokuzuncu yüzyıl başında, yabancı dile henüz pek önem verilmediği dönemlerdeki hatalarını dile getirirken 1815 Viyana Kongresi esnasındaki gelişmelere değinmektedir. İfadelerine göre Prens Metternich o günlerde, "...Devlet-i Osmaniye'nin beka ve tamamiyetini Avrupa devletleri arasında husule gel(ecek) bir

[462] O tarihlerde telif olarak, fakat eski anlayış tarzında, yani konuların padişahların saltanat sürelerine göre düzenlenerek izah edildiği, Sadr-ı Sabık Kâmil Paşa'nın Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye. (İstanbul, 1325) adlı kitabı 3 cilt halinde yayınlanmıştır. Bundan başka Remzi Şerif Paşazâde'nin Tarih-i Siyasi ve Mâli (İstanbul, 1327-1328, 398 sayfa) adlı eseri de taş basması olarak yayınlanmıştır.

[463] Ch. Seignobos, Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa, 1. Cilt, 2. Baskı, 1324 (Ali Reşat'ın yazdığı Mukaddime kısmı, s.4-5)

itilâf üzerine..."[464] muhafaza etmek politikasını gütmekte, İngiltere de aynı yönde hareket etmekteydi. "İngiliz hükümeti dahi buna çalışıyor, Bâb-ı Âli'ye vaad-ı muavenet ve himayetden geri durmuyordu. Fakat Bâb-ı Âli bu siyaseti tervic değil, bilakis tas'ib ediyordu." diyen Ali Reşat kendileri yabancı dil bilmeyen, bu işi Fenerli beylere bırakan idarecilerin çekingen ve yanlış siyasetlerinin, Osmanlı'nın bilhassa Rusya'dan gelen tehditlere karşı Avrupa kamuoyunda zaman zaman kendi lehine dönen olumlu politik yaklaşımlardan istifade etmesine engel oluşturduğunu belirtmektedir: "Umur-u hariciyeye atf-ı nazar-ı dikkat etmeyen, Avrupa ahval-i siyasiyesi hakkında o vakit elsine-i ecnebiyeye âşinâ yegâne memur olan Fenerli beylerden ma'lûmât alan ricâl-i devlet tamami-i mülkiyet-i Osmaniye'nin Avrupa'ca taht-ı temine alınmasını istiklâl-i hükümete münâfi görüyorlar, İngiltere'nin tavassutunu bir nevi himaye addederek, bundan korkuyorlardı."[465] Ali Reşat'ın kaleminden türkçeye kazandırılmış olan ve yukarıda adlarını sıraladığımız eserlerden altısının doğrudan, büyük kısmının ise bazı bölümleri itibariyle dolaylı olarak Avrupa'nın Osmanlı'ya ve Türkiye'ye bakışının, başta meşrutiyet dönemi idari kadroları olmak üzere Türk kamuoyunca daha yakından bilinmesine katkı sağlamak amacından hareketle tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Ali Reşat ve bazı eserlerin tercümesinde ortak çalıştığı diğer çevirmenlerin ifadelerinden anladığımıza göre bu eserlerden özellikle dikkat çeken altısı şunlardır: Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa; Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniyenin Tarihi Islahatı; Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşe'i, Asılları; Devlet-i Osmaniye–Rusya Siyaseti; Daima Hilekâr; Cihan Muvazenesinin Bozulması.

Ali Reşat'ın, tamamı fransızcadan olmak üzere Batıdan tarih eserleri çevirmesinin ikinci nedeni de 1908'den sonra okullarda serbestleşen ve müfredatları sürekli olarak yenileştirilmeye çalışılan tarih derslerinde izlenecek kitap ihtiyacının giderilmesi yönünde katkıda bulunmaktır. Bu bağlamda orta ve yüksek öğrenim öğrencileri için –kısmen Osmanlı-Türk Tarihi ve Şark Meselesi gibi bazı konuların dipnot yahut ek bölüm biçiminde ilâve edilmek suretiyle– çevirerek yayınladığı

[464] Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani, 1329(H.), s.622
[465] A.g.e., s.623.

kitapları, telif eserleri ile birlikte kendisine, Ahmet Refik, Ali Seydi gibi, meşrutiyet devri tarih ders kitabı yazarları arasında saygın bir konum elde etmesini sağlamıştır. 1327 (H.) tarihli Fransa İhtilâl-i Kebiri kitabı Mercan İdadisi son sınıfında okuttuğu Tarih-i Umumi dersinin, henüz elde yeterli türkçe kaynak ve ders kitabı olmadığı için fransızca eserlerden aktarmakta olduğu Fransız Devrimi ile ilgili kısmının –aynı zamanda kamuoyunun da bilgisine sunulmak amacıyla– kitaplaştırılmış halidir: "Mercan Mekteb-i İdadisi müntehi sınıfında tedris ettiğim Tarih-i Umumi dersinden Fransa İnkılâb-ı Kebiri'ne aid olan bu kısmı kitap şeklinde neşretmekten maksadım ilân-ı hürriyetten sonra gençlerimizde Avrupa'nın Asr-ı Hâzır tarihini öğrenmek için hâsıl olan arzuya mukabil nâçiz bir hizmette bulunabilmektir.. Mekteplerimizde onbeş sene kadar tarih-i umumi okunmadı; bugün mekâtib-i âliyemiz (de)... fransızcaya vâkıf olanlar bittabi en mükemmel âsârı okuyabilirler, lâkin ekseriyet bu derece fransızca bilmez. Lisanımızda ise henüz böyle kitaplar yoktur. Binaenaleyh Fransa'nın en güzide müverrihlerinden birinin eserinden kendi şakirdlerim için icmalen tercüme ettiğim bu dersler yalnız talebeye değil, şu devr-i inkılâbımızda tarih-i âleme ve bahusus insaniyeti yeni bir devre-i feyz ve terakkiye isâl eden Fransa İnkılâb-ı Kebiri'nin safahat-ı muhtelifesine kesb-i vukuf etmek isteyen kariyn-i Osmaniye'ye faide bahş olur ümidindeyim."[466] Öncelikle Edebiyat Fakültesi'nde okutulan tarih derslerine kaynaklık etmesi için çevirisine giriştiği anlaşılan ve 1918'de yalnızca "Evveliyat" kısmının basılmasından sonra devamının getirilemediğini belirttiğimiz Tarih-i Umumi, Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar adlı eserin "Mukaddime-i Mütercim" kısmında da benzer ifadelere rastlıyoruz: "Hem lisanımızda henüz mevcut olmayan tam ve mufassal bir tarih-i umumiyi meydana getirmek hem de Edebiyat Fakültesi'nde Kurun-u Vusta ve Cedide Tarihi'ni takib eden talebenin ihtiyacını bir dereceye kadar temin etmek maksadıyla tercümesine ibtidar edilen bu eser..."[467]

Ali Reşat'ın 1915'te sultani on ve onbirinci sınıflar için, Seignobos, Cahun. Bayet. Maspero ve Denis'in eserlerinden tercüme ve iktibas etmek suretiyle ders kitabı olarak yayınladığı Tarih-i Kadim (2 cilt) için de aynı durum söz konusudur.

---

[466] Ali Reşad, Fransa İhtilâl-i Kebiri, 1327 (H.), ("Birkaç Söz" kısmı, s.2.)

[467] E. Lavisse, A. Rambaud, Tarih-i Umumi... ("Evveliyat" kısmı), İstanbul 1334 (Ali Reşat'ın yazdığı Mukaddime-i Mütercim kısmı)

Daha önce de değindiğimiz üzere Ali Reşat'ın çeviri işinde titiz hareket ettiği ve özellikle de eserini türkçeye aktaracağı yazar hakkında seçici davrandığı görülmektedir. Bunu da örneklendirmek yararlı olacaktır. Ali Reşat'ın, cumhuriyet döneminde de Türk tarihçiliğindeki etkileri süren ve birçok eseri türkçeye nakledilen Ch. Seignobos'un Tarih-i Siyasi....'sini tercüme etmesinin nedeni, kendi ifadelerine göre bu eserde siyasal tarihin, öncelikle her Avrupa ülkesi bağlamında ayrı ayrı olmak üzere irdelenmiş ve ayrıca geniş bir kapsamda ele alınmış olmasıdır: "Fransızcada tarih-i siyasiye müteallik pek çok ve pek muhtelif âsâr mevcud iken (Şarl Senyobos)'un bu kitabını intihab etmekten maksad...bizce evvel emirde her devletin ayrı ayrı ahval-ı dahiliye-i siyasiyesine vâkıf olmanın lüzumuna, ancak bundan sonra siyasiyat-ı umumiye-i hariciyeye müteallik âsârın telif veya tercümesine sıra geleceğine kani' olmak lâzımdır. Bu nokta-i nazardan Senyobos'un eseri cidden mükemmel ve emsalsizdir. Kitabın mükemmeliyeti şerefi bittabi tamamen müellifine aiddir; ben ancak hüsn-ü intihabta muvaffakiyet gösterdiğimi iddia edebilirim. Filhakika Şarl Senyobos Fransa'nın en son müverrihlerindendir; Sorbon'un en muktedir tarih muallimidir. Tarih-i Siyasi'si gayet münekkah, mûciz, tertibi mükemmel, mânâca vazıh ve metin bir eser-i mufassaldır. Fransa Encümen-i Daniş-i Kebiri'nin mazhar-ı takdiri olmuştur..."[468] Ali Reşat Seignobos'u Türk kamuoyuna ilk tanıtan tarihçilerden biridir.[469] Seignobos, Ali Reşat'ın eserlerini türkçeye naklettiği batılı tarihçi yazarlar içerisinde de birinci sırayı almaktadır. Burada, birkaç noktaya da değinmek suretiyle Ali Reşat'ın Seignobos'tan çevirdiği eserleri sıralayalım:

-Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa (İstanbul 1324, 1325, 1326)

-Tarih-i Umumi (İkinci cilt, Kurun-u Vusta) (İdadi ikinci sınıflar için, İstanbul 1327(H.)) Ali Reşat'ın idadiler ikinci sınıf için meşrutiyetin birinci yılında çevirdiği bu eserin ilk cildi Hüseyin Cahit, son cildi ise İsmail Safa tarafından yine idadilere ders kitabı olarak çevrilmiştir. Ali Reşat'ın çevirisi olan ikinci cilt, kendisinin öncelikle okul çocukları için Fransa İhtilâl-i Kebiri (1327 (H.)), Tarih-i Kadim (İki cilt,1331) ile birlikte sadece tercüme etmek suretiyle kaleme aldığı üç eserden biri

[468] Ch. Seignobos, Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa, 1. Cilt, 2. Baskı 1324 (Ali Reşat'ın yazdığı Mukaddime kısmı, s.4-5)

[469] Ahmed Refik de o yıllarda Seignobos'tan Tarih-i Medeniyet'i (İstanbul 1328), 3 cilt halinde türkçeye çevirmiştir.

durumundadır. 1909 gibi erken bir döneme rastlayan bu girişimlerin zorunluluktan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. II. Abdülhamit devrinde birçok alanda olduğu gibi genel tarih derslerinde de önemli ölçüde kısıtlamaya gidilmiş olmasından dolayı meşrutiyetin ilânının akabinde bir geçiş dönemi olarak adeta mecburen tercüme yoluyla yeni ders kitabı kaleme alınması gündeme gelmiştir. Yenilenen müfredatlara da mümkün mertebe, ancak bu şekilde uyum sağlanabildiği görülmektedir. Sonraki yıllarda Ali Reşat'ın ilk, orta ve lise düzeyi için kaleme almış olduğu kitaplarından tamamına yakını ya telif yahut da içerisinde iktibas etmek suretiyle tercüme edilmiş bazı kısımlar bulunan eserlerdir. Bundan dolayı, Ali Reşat'ınkiler başta olmak üzere, o dönemlerin en önde gelen bilim adamı tarihçilerinden olan Seignobos'dan yapılan birçok önemli çeviriyi, Osmanlı'daki bilimsel tarih eseri ihtiyacının ve uyanışının kayda değer adımlarından biri olarak görmek gerekir. Yoksa bu girişimleri ülkede bir Seignobos saltanatı kurma teşebbüsü biçiminde yorumlamak pek doğru bir yaklaşım olmayacaktır.[470] Zira Ali Reşat'ın kendisi de sırf tercüme ve kısmen ekleme yoluyla yazılan ders kitaplarını eleştirmiş, yerli kaynaklardan hareketle Osmanlı/Türk toplumu için genel tarihler yazılması gerekliliğini vurgulamıştır.[471] Ancak o devirlerde belgesel ve yerel bilgi kaynaklarının ne derece eksik ve ulaşılması güç ortamlarda olduğu düşünülürse, dile getirilen olumlu isteklerin kısa zaman içerisinde yaşama geçirilemeyeceği anlaşılacaktır. Kaldı ki bu amaca bugün dahi tam anlamıyla ulaşılabildiğini söylemek mümkün değildir.

-Tarih-i Kadim (İki cilt) (Sultani on ve onbirinci sınıflar için, İstanbul 1331) (Birinci cilt Seignobos, Maspero ve Cahun'ün; ikinci cilt de yine Seignobos, Cahun, Bayet ve Denis'in eserlerinden tercüme ve iktibas edilmiştir.) Ali Reşat'ın iki ciltlik bu eseri, Telif ve Tercüme Dairesi âzâlığında bulunduğu 1330-1331 (1914-1915) arasındaki bir yıl iki aylık dönemde, yine tamamı okullara ders kitabı olarak kaleme aldığı toplam sekiz ciltlik dört ayrı kitap içerisinde tercüme-iktibas yoluyla oluşturulmuş tek çalışmadır.

-"Mekteblerde Tarih Dersi" (Tedrisat Mecmuası, 10 Mayıs 1328, No:20, s.50-

---

[470] Türk tarihçiliğinde Seignobos egemenliği ile ilgili görüş için bkz. Akçuraoğlu Yusuf, "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usûllerine Dair" Birinci Türk Tarih Kongresi..., 1932, s.595.

[471] Ali Reşad, "Mekteblerde Tarih Dersi", Tedrisat Mecmuası, No:20, 10 Mayıs 1328, s.55.

64) adlı makalesinin son kısmında yer verdiği, Seignobos ile Langlois'in birlikte kaleme aldıkları Introduction aux Etudes Historiques adlı çalışmalarının Seignobos tarafından yazılan bölümlerinden "1. Zeyl: Fransa'da Orta Tedrisatta Tarih"in tercümesi.

Ali Reşat'ın Ed. Engelhardt'tın "Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı" adlı eserini çevirmesinin nedeni de, adı geçen yazarın uzun yıllar boyu Osmanlı Devleti'nde "...memuren bulunarak orta elçiliğe terfi (etmiş)..." ve Tanzimat gibi Osmanlı'nın en önemli bir devrini araştırmalar ile belgelere dayalı bir biçimde incelemeye çalışmış olmasıdır: "Enzâr-ı kariyn-i Osmaniye'ye arz eylediğimiz bu eserin müellifi Fransa diplomatlarından Mösyö (Ed. Engelhard) dır. Yirmi seneden ziyade memâlik-i Osmaniye'de memuren bulunarak orta elçiliğe terfi eden Mösyö Engelhard, tarihimizin Sultan Mahmud-u Sani'nin evahir-i saltanatından 1882 sene-i miladiyesine kadar olan devre-i mühimmesinde en ziyade tetebbua şayan olan "Tanzimat" hakkında tetkikat-ı amîkada bulunmuş, birçok vesâik toplamış. nihayet netice-i tetkikatını bu eser-i mutebere ile neşretmiştir. Elsine-i garbiyyeden tercümesine şiddetle muhtaç olduğumuz âsâr-ı cedide-i tarihiyeden biri de (Türkiye ve Tanzimat)dır."[472]

Ali Reşat'ın Macar İskender ile birlikte, Osmanlı-Rus ilişkilerini Boğazlar konusu çerçevesinde inceleyen "Rusya Hazine-i Evrak [arşiv dairesi] müdürü" ve "erbab-ı hukuk"dan olan Serge Gorianov'dan nakletmesinin sebebi ise, bu kişinin eserini, adı geçen konu hakkında daha önceki yıllarda kaleme alınmış taraflı eserlere değil bizzat kendi elinden geçen resmi belgelere dayanarak hazırlamış olmasıdır. Zira bu eser "Devlet-i Osmaniye ile Rusya'nın son asır zarfındaki münasebat-ı siyasiyesini Rusya Hazine-i Evrak'ındaki vesâik-i resmiyeye istinaden izah ettiği gibi bilhassa İstanbul ve Çanakkale Boğazları, Marmara ve Karadeniz mesailine dair âlem-i siyasiyatta tahaddüs eden kâffe-i vekayi ve hadisatın suret-i cereyanını musavver ve bu bâbdaki vesâiki hâvidir."[473]

E. Lavisse ile A. Rambaud'un başkanlıklarında kaleme alınmış on iki ciltlik

---

[472] Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat,...(mütercim Ali Reşat), 1328 (H.) (Ali Reşat'ın yazdığı "Mukaddime-i Mütercim" kısmı s.1)

[473] S. Gorianov, Devlet-i Osmaniye – Rusya Siyaseti (mütercim Ali Reşat), 1331 (H.), (Kapaktaki ifade)

Tarih-i Umumi'yi türkçeye aktarmaya girişmesindeki sebep de eserin birçok ünlü uzman tarafından, bölümlemelerinden bibliyografya kısmına kadar özenle hazırlanmış olmasıdır. Bu çalışmanın Ali Reşat'ın düşüncesinde mükemmel bir genel tarihe çalışmasına karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Kendisinin hem Darülfünundan orta ve yeni çağlar tarihi gören öğrencilerin hem de genel tarih okuyucusunun istifadesine sunmak maksadıyla, türkçede mevcud bulunmadığını söylediği "..tam ve mufassal bir tarih-i umumiyi meydana getirmek..." için çevirisine soyunduğu bu eser, "...Fransa Akademisi âzâsından ve Paris Darülfünunu müderrislerinden Mösyö Ernest Lavis ile enstitü âzâsından ve yine Paris Darülfünunu müderrislerinden Mösyö Alfred Rambo'nun riyaset-i tahririyeleri altında olmak üzere Olar (Aulard), Buison (Buisson), Kahun (Cahun), Döbidur (Debidour), Döni (Denis), Fake ("Faguet"), Löje (Leger), Lövasör (Levasseur), Sayu (Sayous), Şefer (Schefer), Senyobos (Seignobos), Sorel (Sorel), Vandal (Vandal) vs. gibi tarihin şuabât-ı muhtelifesinde ve ülûm ve fünun-u sairede mütehassıs tam yetmiş zât tarafından yazılmıştır. Bu kadar kalabalık bir heyetin kaleminden çıkan bu on iki ciltlik Tarih-i Umumi'de fusül ve mebahis-i muhtelife arasındaki irtibat pek güzel muhafaza edilmiş, her bahsinde münakkahiyyet-i ifade iltizam olunmuş, hiçbir ciheti noksan kalmamak üzre tam bir tarih-i umumi meydana getirilmiş ve bilhassa bibliyografiye ehemmiyet verilmiştir. Bundan dolayıdır ki, fransızcada mevcut olan âsâr-ı saireye tercihan bu kitabın tercümesi acizlerince münasib görülmüştür."[474]

Ali Reşat'ın Balkan savaşlarından Milli Mücadele'ye uzanan dönemi, gelişmeler içerisinde bizzat yaşamış ve öncelikle Yunanlılar'ı, sonra da Türkler'i tanımış olan İllustrasyon dergisi yazarlarından Jean Leune'ün kendi başından geçenlerden hareketle kaleme aldığı "L'Eternel Ulisse" adlı eserini türkçeye çevirmesinin nedeni ise adı geçen yazarın "Son onbeş senelik [1908-1923] vekayi-i mühimme hakkındaki makaleleri, mülâkatları ile maruf..." olması ve Osmanlı'nın çöküşü ile Türk Kurtuluş Savaşı'nın kazanılışına yakından tanıklık etmiş bulunmasıdır.[475]

---

[474] E. Lavisse, A. Rambaud, Tarih-i Umumi... ("Evveliyat" kısmı), İstanbul 1334 (Ali Reşat'ın yazdığı Mukaddime-i Mütercim kısmı)

[475] Jean Leune, Daima Hilekâr, 1. Cilt, (mütercim Ali Reşad) 1339, (Ali Reşat'ın yazdığı "Kar'ilerimize Birkaç Söz" kısmı, s.7-12.)

Türkçede faşizm ve Mussolini üzerine kaleme alınmış ilk kitabı fransızcadan tercüme-iktibas yoluyla kaleme alarak yayınlayan Ali Reşat, kitabın niteliği ve bilgileri derlediği yazarlar hakkında şunları söylemektedir: "Faşizm ve faşistlere dair Avrupa'da neşredilen pek çok eserler arasında en doğru ve en mükemmel ma'lûmâtı ihtiva eden İtalyan müelliflerinden "Piyetro Gorgolini"nin kitabı ile "Domeniko Ruso"nun ve "İtalikus" nam-ı müstearıyla yazı yazan bir Fransız müellifinin neşriyat ve makalâtını intihab eyledik. Kitabımız bu eserlerin mühim kısımlarının tercümesinden ibarettir."[476]

Ali Reşat'ın çevireceği eserler ve yazarları hakkındaki seçici tavrına son örnek olarak Galip Atâ ile birlikte Gustave Le Bon'dan türkçeye aktardıkları Cihan Muvazenesinin Bozulması adlı kitabı gösterebiliriz. Çevirmenler, bu esere yazdıkları kısa önsözde şunları söylemektedir: "Bir hekimin eserini tercüme etmek o hekimin tilmîzi olmaya delâlet edemez. Bu kitabın mütercimleri kendilerinde müellifin fikirlerini münakaşa edecek kadar kudret göremedikleri gibi o fikirleri aynen kabul edecek derecede cür'et dahi bulamamışlardır. Mütercimlerin gayesi yalnız, bütün cihanda maruf bir üstadın, cihanın hal-i hazırı hakkında ne düşündüğünü, mümkün olduğu kadar doğrulukla, türkçeye nakletmek olmuştur."[477] Bu kısa ama anlamlı önsözde, bilhassa İngiltere karşıtı Fransız bakışının hissedildiği kitapta Türklerin lehine olduğu kadar aleyhine de birçok ifadelerin bulunduğu, ancak bütün bunların batı kamuoyunu Türklere tanıtmak amacından dolayı ne red ne de kabul ederek değil olduğu gibi okuyucuya aktarmak gerektiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda da çevirmenler, yazarın ne her dediğini yapan bir çırak ve düşüncelerini olduğu gibi kabul eden bir talebe ne de peşin peşin reddeden önyargılı bir hasımdırlar.

Anlaşılmaktadır ki Ali Reşat, bilimsel tavırları ve ortaya koydukları eserler ile dönemlerinde kendilerini ıspatlamış, önde gelen tarihçi-yazar ve düşün adamlarının dikkat çekici, orijinal eserlerini türkçeye kazandırmaya çalışmıştır.

Şimdi onun, çeviri esnasında takip ettiği yol, daha doğrusu kendisine düstur

---

[476] Faşizm, (Gorgolini, Ruso ve "İtalikus" adlı yazarlardan çeviren ve iktibas eden Ali Reşad), 1340, Medhal kısmı, s.6.

[477] G. Le Bon, Cihan Muvazenesinin Bozulması, 1. Cilt, 1340 (mütercimler Ali Reşad ve Galib Atâ'nın yazdıkları "Mütercimlerin İfadesi" kısmı, s.5)

olarak kabul ettiği anlaşılan birkaç nokta üzerinde duralım. Birkez, onun türk dili ve türkçenin tarihi ile ilgili görüşlerine değindiğimiz kısımda, kimi batı kökenli sözcüklerin, genellikle arapça kökenli olsa dahi türetilmiş türkçe karşılıklarını kullanmaya çalıştığını, ancak fazla da zorlamayarak birçok kez özgün biçimlerini de kullandığını söylemiştir. Ali Reşat'ın çeviri işinde üzerinde önemle durduğu kaide, ana metnin akışına ve ifade biçimine müdahale etmeyerek, türkçedeki olanakları sonuna kadar zorlamak suretiyle eserin orijinaline bilimsel anlamda sadık kalmaktır. Bunun bir nedeni yazara ve esere karşı bilim adamı dürüstlüğünü göstermek ise ikinci ve daha önemli diğer neden de Avrupa'nın Osmanlı'ya (daha sonra Türkiye'ye) bakışını Türk okuyucusuna olduğu gibi yansıtabilmek, tanıtabilmek endişesidir. Türkiye'nin, Avrupa'daki çıkarlarını koruyabilmesi ve kendisine daha güvenli bir gelecek sağlayabilmesi için öncelikle ileriliğin ve çağdaş gelişmelerin merkezi olan Avrupa'yı, heyecanlı ve önyargılı bir tavır ile değil, bilimsel, soğukkanlı bir bakışla algılaması gerekmektedir. Avrupa'ya düşmanca, önyargılı bir tavır ile bakmak bir yana, en yetkili Avrupalı yazarlar aracılığı ile Batının Osmanlı'ya ve Türkler'e karşı zaman zaman sergilediği şartlanmış tavırların gerçek sebeplerini kavramak ve bu sayede aradaki sorunlara daha akılcı, kalıcı çareler üretmeye çalışmak en doğru yaklaşım olacaktır. Bunun gerçekleşebilmesi için izlenecek yollar arasında, komplekslerden uzak bir anlayışla dürüst, ilkeli, mümkün mertebe motomot ama anlaşılır bir biçimde Batıdaki kaliteli eserleri türkçeye nakletmek, önemli yer işgal etmektedir. Herşeye karşın, çevrilecek eserlerde ulusal, dinsel, siyasal vb. ön yargılara rastlansa dahi bunlar olduğu gibi aktarılmalı; ancak önsöz, dipnot veya okuyucuyu yanıltmayacak biçimde küçük puntolarla ana metne yapılacak ilâveler gibi değişik yollar izlemek suretiyle uyarıcı ve aydınlatıcı bilgi verilmelidir. Bu tespitlerimizi örneklendirmeye geçmeden önce şunu belirtmeliyiz ki, Ali Reşat tercüme işi esnasında sadık kaldığı yazarların kim görüş ve düşüncelerini ya bu eserlerin ilgili bölümlerine düştüğü uyarıcı notlarda ya da kendi te'lif eserlerinde zaman zaman eleştirmiştir. Mülkiye Mektebi için kaleme aldığı Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani adlı eserinde, isim vermeksizin Batılı yazarların Doğu Sorunu hakkındaki genel yaklaşımlarını tenkid ederken, dinsel nitelikleriyle ön plâna çıkarılmaya çalışılan bu sorunun aslında Avrupalı

politikacıların da dile getirdiği üzere ekonomik çıkarların yönlendiriciliğindeki siyasal bir mesele olduğunu vurgulamış olması buna bir örnektir.[478]

Ali Reşat'ın çeviride metnin aslına sadık kalma yaklaşımı üzerinde biraz duralım. Seignobos'tan çevirdiği "Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa" adlı eserine yazdığı önsözde şöyle demektedir: "...tercümede mümkün olduğu derecede aynen nakl cihetini iltizam ettim; mamafih şive-i lisan-ı Osmaniye riayette kusur etmemeye... çalıştım."[479] Ali Reşat'ın bilimsel anlamda ilk geniş kapsamlı çeviri çalışması olan ve aslı "Fransa Encümen-i Dâniş-i Kebiri'nce mazhar-ı mükâfât olmuş..."[480] bu eserin, mütercimininin de ödüllendirilmesini sağladığı görülmektedir. Eserin kendi önemi yanısıra tercüme edilirken gözetilmiş olan bilimsel yaklaşımın da etkisi ile olsa gerek, Ali Reşat'ın kısa süre içerisinde göstermiş olduğu bu gibi yararlı faaliyetlerinden ötürü Osmanlı Devleti tarafından "Telifât-ı mutebere ve hidemât-ı maarifperveranesine binaen ikinci rütbeden Maarif Nişanı'yla taltifine.."[481] karar verilmiştir. Adı geçen eserin birinci cildi, gördüğü rağbetten ötürü aynı yıl (1908) içerisinde ikinci baskısını yapmıştır. Ayrıca bu eserin, kamuoyunda gördüğü büyük ilgi ve takdirin, Ali Reşat'ın sonraki yıllarda diğer başka kıymetli eserleri türkçeye aktarmaya teşebbüs etmesinde teşvik edici manâda önemli itici rol oynadığı anlaşılmaktadır.[482] Ali Reşat'ın Engelhardt'tan çevirdiği "Türkiye ve Tanzimat"ta da aynı şekilde eserin aslına bağlı kalmaya özen ve dikkat gösterdiği anlaşılmaktadır: "Kitabın harfiyyen tercüme edilmesine itina olunmuştur. Bıdâasızlığa munzamın olan vaktin adem-i müsaadesi,... tevsiat ve neşriyatın icrasına mâni oldu. Bu nokta-ı nazardan da eserin bir kelimesi değiştirilmeden lisanımıza naklini daha münasib gördüm; kariyn-i Osmaniyenin hoşuna gitmeyen, hepimizin hissiyat-ı diniyye ve milliyyemizi cerihedar eden kelimât ve ibarâtı aynen ibka ettim. Bu suretle, elsine-i garbiyeye vâkıf olmayan kar'iler Avrupalı müverrihlerin memleketimiz hakkındaki

---

[478] Ali Reşad, Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani, 1329 (H.). s.5-8.
[479] Ch. Seignobos, Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa, Cilt 1, 2. Baskı, 1324, (eseri çeviren Ali Reşat'ın. buraya yazdığı "Mukaddime" kısmı, s.5)
[480] A.g.e., Kitabın kapağındaki ifadeler.
[481] Ali Reşat'ın 1766 no.'lu Memur Sicil Dosyası, s.5; BOA/İrade Taltifat 22 Z 1328 (A-B). Bkz. Ek No:2-3
[482] Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat,...(mütercim Ali Reşat), 1328 (H.) (Ali Reşat'ın yazdığı "Mukaddime-i Mütercim" kısmı s.1-2)

efkâr ve mütalaâtına hakkıyla kesb-i vukuf edeceklerdir."[483] Benzeri ifadelere, Macar İskender ile birlikte çevirdiği "Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşe'i, Asılları" adlı eser ile E. Lavisse–A. Rambaud'dan çevirisine teşebbüs ettiği "Tarih-i Umumi" ("Evveliyat" kısmı, birinci ciltte)'de de rastlanmaktadır: "...tercümenin aslına tamamen mutabık olmasını münasib gördük. Avrupa müelliflerinin Şarka dair âsârında muhtac-ı tenkid ve tashih pek çok şeyler olduğu şüphesizdir. Ancak bu âsârın aynen tercümesi de - Avrupa'nın bizim hakkımızdaki efkâr ve mütalaâtını Osmanlı kar'ilerine bildireceği için- lâzımdır."[484] "Tercümede müellifin efkârını sadıkane ifadeye itina en mühim bir nokta olduğu cihetle imkan derecesinde buna çalışılmış, eser -lisanımızın selîkası nisbetinde- harfiyyen tercüme edilmiştir... Tarih-i İslâm ve Osmani bir Avrupalı nazarına göre yazılmış olduğundan bu bahislerde dini ve milli efkâr ve hissiyatımıza tevâfuk etmeyen bazı mütalaâta tesadüf edilebilir. Buralarda dahi harfiyyen tercüme esası terk edilmemiştir. Gerçi bu gibi nukkatın bazılarına hâşiye tarzında işaret edilmekle beraber cümlesini mevzu-u bahis ve münakaşa etmek eserin gayesiyle mütenasip olmadığından haliyle terk edilmiştir."[485]

Ali Reşat'ın asıl metne sadık kalmanın yanısıra, gerekli gördüğü bazı noktalarda eklemeler yaparak tercüme ettiği ilk eser Seignobos'un "Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa"sıdır. Üç cilt halinde çevirdiği bu eserin bazı kısımlarını örneğin bilhassa "Şark Meselesi ve Avrupa Hükümetlerinin Müdahelâtı" adlı bölümünü "...kariyn-i Osmaniye'nin istifadesini gözeterek..." aslından daha ayrıntılı biçimde, hâşiyeler ile bilgiler ilâve ederek kaleme aldığını okuyucusuna duyurmaktadır.[486] Bu şekilde fransızcası sekizyüz büyük sayfadan oluşan Tarih-i Siyasi, Ali Reşat'ın deyişiyle "...esna-i tercümede ihtisar etmek şöyle dursun, belki bazı cihetlerinde kariyn-i Osmaniyece izaha muhtaç noktalar teşrih edildiğinden, hâşiyeler ilâve olunduğundan türkçesi daha büyük, daha mufassal..." olmuş bundan ötürü de orijinali tek cilt olan eser türkçede "...ilâve edilen hâşiyelerden ve esasen

---

[483] A.g.e., s.1-4.

[484] "Fransız Diplomatlarından Bir Zat", Kapitülasyonlar, (mütercimler Ali Reşad ve Macar İskender), 1330 (H.), (mütercimlerin yazdığı "Mukaddime-i Mütercim" kısmı)

[485] E. Lavisse, A. Rambaud, Tarih-i Umumi... ("Evveliyat" kısmı), İstanbul 1334 (Ali Reşat'ın yazdığı Mukaddime-i Mütercim kısmı)

[486] Ch. Seignobos, Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa, Cilt 2, (mütercim Ali Reşat), 1325, "20. Bâb: Saltanat-ı Osmaniye" kısmı, s.355.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

daha büyük bir hacmi ihtiva etmesinden dolayı üç cilt..." halinde düzenlenmiştir.[487] Lavisse-Rambaud'dan çevirdiği "Tarih-i Umumi"nin ("Evveliyat" kısmı, birinci cilt) bazı bölümlerine de gerekli gördüğü eklemeleri yapmıştır: "Eser aynen tercüme olmakla beraber metin haricinde bazı ilâveler yapılmasına ihtiyaç hissolunmuştur. Ernest Lavist ve Alfred Rambo'nun Tarih-i Umumi'si pek münakkah yazılmış, bir dereceye kadar müntehilere mahsus bir kitabdır. Bazı vekayi-i tarihiye imâ ile geçiştirilmiş, yahut bizim kar'ilerimizce mechul olan vekayi ve ta'birât hakkında hiç tafsilat verişmemiştir. Bizde ise henüz ne mekteplerimizde tarih tedrisatı arzu edilen vüs'at ve ehemmiyeti iktisab ne de halk arasında malûmat-ı ibtidaiye-i tarihiye taammüm edebilmiş olduğundan elsine-i garbiyeye vâkıf olmayan, tesadüf edeceği bir tâbir veya vaka-i tarihiye hakkında tafsilât alabilecek bir mehaz bulamayan kariyn için hâşiye şeklinde bazı ilâveler yapılmıştır. Eserin aslında hâşiye pek cüz'idir; olanların kısm-ı âzâmı da filân bâba veya sahifeye müracaatı ihtar maksadına mebnidir. Binaenaleyh küçük huruf ile tertib edilmiş olan hemen bütün hâşiyeler mütercim tarafından ilâve olunmuştur."[488] Ali Reşat eserde, İslâm, Osmanlı ve Türk tarihi kısımlarının genel tarih bakışı içerisinde özet olarak işlendiğini, ancak türkçede bu konular hakkında kitaplar bulunduğu için, çevirdiği esere bu bağlamda ilâveler yapma ihtiyacı duymadığını belirtmektedir. Fakat eserin "...bizi daha ziyade alâkadar eden bahsiler..." dediği, Bizans ve Slav tarihlerini genişletmek gerekliliğinden hareketle bu konulara ilâveler yaptığını söylemektedir: "Eserin aslında Garbi Avrupa ve bilhassa Fransa tarihi haylice vâsi' bir mikyasta yazıldığı halde Bizans ve Islav tarihleri gibi bizi daha ziyade alâkadar eden bahisler muhtasar bırakılmıştır; bunun için umumiyetle Şark'a taallûk eden mebâhisde hâşiye şeklinde ilâveler yapılmasıyls iktifa edilmeyerek tafsilât-ı mukteziye küçük huruf ile metin arasına konulmuşdur.

---

[487] A.g.e., 1. Cilt, 2. Baskı, 1324, Ali Reşat'ın yazdığı "Mukaddime" kısmı, s.5-6. Ali Reşat'ın dipnot koymak suretiyle Seignobos'tan düzelttiği ve okuyucunun dikkatini çektiği kısımlardan birini örnek olarak verelim. Seignobos, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı açıklarken, muharebe esnasında Türk ordusundaki Arnavutların –ki ordunun çoğunluğu olarak ifade etmiştir– zabitlerini kovdukları, isyan ettikleri gibi bir anlatım kullanmıştır. Ali Reşat, ilgili bölüme (*) işareti koyarak dipnotta şu açıklamayı getirmiştir: "(*) Senyobos'un hakikat-ı hale muvafık olmayan bu ifadesi –kitabın aynen tercüme edilmesinden dolayı– olduğu gibi ibka edildi. A.R." (A.g.e., 2. Cilt, "Türkiye Muharebesi (1877-1878)", "28. Bâb: Almanya'nın Tefevvuku ve Sulh-u Müsellah";s.228-229

[488] E. Lavisse, A. Rambaud, Tarih-i Umumi... ("Evveliyat" kısmı), İstanbul 1334 (Ali Reşat'ın yazdığı Mukaddime-i Mütercim kısmı)

Kar'ilerimiz birinci cildin birinci kısmındaki Bizans tarihinde bu tarzdaki ilâveleri – mehazlarıyla birlikde– göreceklerdir."[489] 1918'de, Ali Reşat tarafından iki kısma ayrılan birinci cildinin yalnızca birinci kısmı basılabildiği, Bizans, Slav, İslâm ve Türk tarihi bölümlerinin yer alacağı ikinci kısım yayınlanamadığı için bu bölümlerden örnekler veremiyoruz.[490] Burada Roma tarihine ilişkin küçük bir örneğe değineceğiz. Eserin ilk bölümü olan "Roma Âlemi (395 tarihine kadar)"nin "I-Üçüncü Asra Kadar Roma İmparatorluğu" konusunun işlendiği kısmının "İmparatorluğun Kudret-i Hükümeti" alt başlığında yapılan açıklamaların, fransızca orijinal baskıdaki ilk paragraf itibarıyla türkçeye tam tercüme olarak şu şekilde çevirildiği görülmektedir: "Bahr-i Sefid sahilinde bulunan bütün memâlik, Şimâl Denizi'ne ve Tuna'ya kadar Garbi ve Cenubi Avrupa, Sahra-i Kebir'e kadar Şimâli Afrika, Fırat'a kadar Garbi Asya imparatora (İmperator, Princeps, Caesar, Augustus) tâbi idi. İmparator bu memleketlerde hakim-i mutlak idi; arzu ve iradesi kanun hüküm ve kuvvetinde idi."[491] Bu paragrafta Roma İmparator ünvanlarının dile getirildiği parantez içi bilginin sonuna konulan bir dipnot ile, Türk okuyucusunu konu hakkında daha çok aydınlatmak için, eserin orijinalinde bulunmayan[492] açıklayıcı bilgiler sayfanın sonuna ilâve edilmiştir. Hatta bu bölümün sayfanın üçte birine yaklaştığı görülmektedir. Hatta diğer bazı kısımlardaki hâşiyelerin sayfanın neredeyse tamamını işgal etmiş olması dikkat çekmektedir. Ali Reşat yaptığı bu ve benzeri ilâveler sebebiyle, orijinalinin her bir cildi 800 ilâ 1000 sayfa arasında değişen kitabın hacminin iyice genişlediğini. bir cildinin türkçeye iki kısım olarak aktarılacağını ifade etmektedir. Fakat, Osmanlı'nın son günlerini yaşadığı sıralarda yapılan bu girişim sonuçsuz kalmıştır. 1926'da Maarif Nezareti'nin önderliğinde teşkil edilen bir komisyon tarafından yeniden ele alınan çeviri girişiminde, büyük olasılıkla hacmini çok genişlettiği için Ali Reşat'ın yaptığı geniş açıklamalar ve uzun dipnotlar metinden çıkartılmış, böylelikle de "Birinci cilt: Evveliyat kısmı" tek bir kitap halinde basılmış, fakat bunun da devamı getirilememiştir.

---

[489] A.g.e., Mukaddime-i Mütercim kısmı.

[490] Kitabın 1926'da tam bir cilt olarak yapılan basımında ise Ali Reşat'ın yaptığı ekler ve dipnot ilâvelerine, hacim yoğunluğunu azaltabilmek için yer verilmemiştir.

[491] A.g.e., 1334, s.8.

[492] Ernest Lavisse, Alfred Rambaud, Histoire Générale du IV[e] Siècle à Nos Jours, 1. Cilt, 2. Baskı, Paris 1905, s.2.

Çeviri alanında bilimselliği, ciddiyeti ve bize göre aynı zamanda birçok bakımlardan öncülüğü ile pekiştirdiği ün sayesinde 1926'da H.C. Wells'in eseri "Cihan Tarihinin Umumi Hatları"nın türkçeye aktarılması için Maarif Nezareti'nin oluşturduğu mütercimler kuruluna seçilen Ali Reşat'ın buradaki çalışmasında da aynı tavrı sergilediği görülmektedir. Çalışması esnasında tercüme ettiği üç kısımdan biri olan "Muhammed ve İslâmiyet" bölümünün sonuna eklediği açıklayıcı ifade dikkat çekici niteliktedir. Burada, daha önce değindiğimiz ifadelerini yinelemekte fayda vardır. Ali Reşat'ın, Maarif tarafından tercüme işi haricinde yorum ve düzeltme yapmakla mükellef tutulmadıkları için asıl metne açıklayıcı ilâveler yapmadığını, buna karşın Wells'te dikkatini çeken bazı taraflı ve yanlış noktalara da kısaca işaret etme gereğini duyduğunu belirtmektedir: "Vels, bu fasılda da diğer fasıllarda yaptığı gibi birçok şahsî ve indî hükümlerde bulunmuştur. Hazreti Muhammed hakkında kullandığı lisan da bu hükümlerinin neticesidir. Eseri aynen tercüme ettiğimiz, tefsir ve yanlışlarını tashih ile mükellef olmadığımız cihetle bu kısımları aslına tamamen sadık bir surette naklettik; yoksa Vels'in bu ve diğer indî hükümlerine iştirak etmiyoruz. Kezâlik Vels'in Ebulabbas yerine Abdülabbas yazmak gibi bazı esma-i hâssada yaptığı yanlışlıkları da tashih etmeyerek aynen naklettik."[493]

Ali Reşat'ın Macar İskender ile birlikte çevirdiği "Kapitülasyonlar" adlı eserin değerlendirmesini ise konu hakkındaki daha yetkili uzmanlara bıraktıkları, sadece birebir çeviri ile yetindikleri görülmektedir: "...Devlet-i Osmaniye'nin münasebât-ı hariciyesinde son derece mühim bir mevki işgâl eden uhûd-u kadime hakkında Avrupa'nın neler düşündüğünü bilmek, müelliflerin bu babdaki rey ve mütâlaalarına vâkıf olmak lüzumu bedîhî olduğundan aynen tercüme ile iktifa ve tenkid ve tavzihini daha muktedir kalemlere terk ettik."[494]

Değindiğimiz bütün bu örneklerden anlaşılmaktadır ki Ali Reşat, çeviri esnasında birebir, aslına sadık, ancak anlaşılırlığı da ön plânda tutan bilimsel bir yaklaşım sergilemiş, bunu temel bir esas olarak kabul etmiştir. Bununla beraber seçerek tercüme ettiği, her bir yazar ile eseri hakkında olumlu olumsuz yönleriyle az

---

[493] H. C. Wells, Cihan Tarihinin Umumi Hatları, 3. Cilt, 1928, "Muhammed ve İslâmiyet" bölümü sonuna, bu kısmı tercüme eden Ali Reşat'ın düştüğü not, s.100.

[494] "Fransız Diplomatlarından Bir Zat", Kapitülasyonlar, (mütercimler Ali Reşad ve Macar İskender), 1330 (H.), (mütercimlerin yazdığı "Mukaddime-i Mütercim" kısmı)

ya da çok aydınlatıcı nitelikte bilgiler verdiği görülmektedir.[495] Değindiğimiz üzere, "Mukaddime", "Mukaddime-i Mütercim" bölümleri ile kapak üzeri notlar hâşiye (dipnot) gibi eklemelerde okuyucuya yazar ve kitabı hakkında yönlendirmelerden uzak, aydınlatıcı ve özlü bilgiler verilmiştir.

Şimdi de Ali Reşat'ın fransızcadan yaptığı çevirilerine, asılları ile karşılaştırmalı olarak örnekler verelim. İlk örneği 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nden seçtik. Önce, bildirgenin birinci maddesinin ilk cümlesini fransızca aslından aktaralım: "I. Les hommes maissent et demeurent libres et égaux en droits;...". Abdurrahman Şeref'in ilkin 1328 (H.)de "I. İnsanlar hür ve hukuken müsavi doğarlar ve o halde mâdâm-ül hayat devam ederler."[496] şeklinde tercüme ettiği halde 1329 (H.) da "I. İnsanlar hür ve hukukda müsavi olarak doğarlar ve ömürleri oldukça bu müsavatı muhafaza ederler."[497] tarzında değiştirdiği; Diran Kelekyan'ın ise, Abdurrahman Şeref'in çevirisine çok benzer biçimde -ki Kelekyan'ın kitabında yer verdiği beyanname metni Abdurrahman Şeref'in bilhassa 1329 (H.) tarihli çevirisi ile genel olarak büyük bir benzerlik arzetmektedir- 1330 (H.) da "I. İnsanlar hukuken müsavi doğarlar ve bu müsavatı mâdâm-ül hayat muhafaza ederler."[498] şeklinde türkçeye çevirdiği bu ilk cümleyi Ali Reşat şöyle tercüme etmektedir: "I. İnsanlar hür ve hukukça müsavi olarak doğarlar ve o halde yaşarlar; ..."[499] Görüldüğü gibi, Abdurrahman Şeref'in ikinci çevirisi ve Diran Kelekyan'ın tercümesinde, eşitlik özgürlüğe nazaran daha güçlü biçimde vurgulandığı halde Ali Reşat'ın çevirisinde eşitlik ile özgürlük aynı düzeyde ve ana metne en yakın/doğru anlamda çevirilmiştir.[500]

---

[495] Yazarını belirtmeksizin, tercüme ettiği Fransa İhtilâl-i Kebiri, 1327 (H.) ve sultaniler için tercüme ve iktibas yoluyla oluşturduğunu belirttiği Tarih-i Kadim (2 cilt), 1331 adlı kitaplar hariç (Ali Reşat'ın açıklama yapmaksızın yalnızca isimlerini belirttiği üzere bu ikinci eserin yazarları Seignobos, Maspero, Cahun, Bayet ve Denis'tir)

[496] Tarih-i Lütfi, 8. Cilt, (yayınlayan: Abdurrahman Şeref Efendi), İstanbul 1328 (H.), (Zeyl kısmı "Numero 21: Tercüme-i Beyanname-i Hukuk-u Âdem"), s.532.

[497] Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih-i Asr-ı Hâzır (neşredenler: Mehmed Zekai ve H. Mehmed Kâmil), İstanbul 1329 (H.), s.66.

[498] Diran Kelekyan, Ondokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, Dersaadet, 1330 (H.), s.155.

[499] Ali Reşad, Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, 1. Cilt, İstanbul 1331 (H.), s.196; Kurun-u Cedide Tarihi, 2. Cilt, 1333, s.533.

[500] Ali Kemali (Aksüt)'nin 1933'te, öğrencilerin yabancı dil öğrenmesine katkı sağlamak amacından hareket ederek kaleme aldığı Tercüme Hakkında Düşünceler ve Tatbikata Ait Bazı Numuneler adlı kitabında, Ali Reşat'ın "Beyanname-i Hukuk-u Âdem ve Ehl-i Vatan" çevirisine, bildirinin orijinal metni ile birlikte yer vermiştir. Bununla birlikte Ali Reşat'ın çevirisini transkripte ederken bazı okuma hataları

Ali Reşat'ın çeviride ana metne sadakatle birlikte anlaşılırlığa da önem verdiğini belirtmiştik. Seignobos'dan çevirdiği "Tarih-i Siyasi"yi hâşiyeler ile birlikte hacminin çoğalmasından ötürü üç cilde ayırırken konu bütünlüklerine dikkat etmiş, ilk cildi Avrupa'nın önde gelen iki gücü durumundaki İngiltere ile Fransa'ya ayırırken, ikinci cildi İtalya, Almanya, Avusturya, Prusya, Macaristan, İskandinav ülkeleri, Rusya, Osmanlı ve Balkan ülkelerinin siyasal/partisel gelişimine taksim etmiş, son ciltte ise Avrupa'nın yakınçağda katettiği siyasi ekonomik, dini gelişimler ile siyasi anlaşmazlıklara yer vermiştir.

Jean Leune'den "Daima Hilekâr" adıyla çevirdiği kitabı da türkçede 1911-1914 arasını birinci, 1914-1922 arasını da ikinci kitap olarak yayınlamış, böylece konu bütünlüğünü bozmaksızın eseri bir bakıma daha kolay okunur hale getirmiştir.

Ch. Seignobos'un "Histoire Politique..."indeki 26. bölüm "Rıvalité de la Russie et de L'Angleterre, 1830-1854"ü "Yirmialtıncı Bab. Rusya ve İngiltere Arasında Rekabet" olarak çevirirken alt bölümleri gerekli gördüğünde türkçeye daha anlaşılır bir tarzda tercüme etmiştir. Örneğin "Affaire de Cracovie" ve "Affaire de Suisse"i "Krakov Mes'elesi" ve "İsviçre Mes'elesi" olarak çevirirken "Affaires de Portugal et d'İtalie"yi, alt bölümün içeriğine en uygun tarzda "Portekiz ve İtalya Umuru" biçiminde türkçeleştirmiştir. Yine aynı bölümdeki diğer bir alt başlık "Les Restaurations"u da Türk okuyucusunun, konuyu daha iyi anlayabilmesini sağlayabilmek için "Hükümât-ı Mutlaka'nın İadeten Tesisi" biçiminde çevirdiği görülmektedir.

Macar İskender ile birlikte, S. Gorianov'un "Le Bosphore et Dardanelles" adlı eserini türkçeye aktarırken İstanbul ve Çanakkale Boğazları -ki eserin adının türkçedeki tam karşılığının bu şekilde olduğu, kitaba "Mukaddime" yazmış olan "Fransa Akademisi ve Rus Tarih Encümen-i İmparatorisi âzâsından Gabriyel Hanoto"nun ifadelerini türkçeleştirdikleri kısımda dile getirilmektedir- biçiminde çevirmektense ondokuzuncu yüzyıl boyunca savaş meydanları ve diplomasi arenalarında, Osmanlı'nın en büyük rakiplerinden birisi olan Rusya ile

---

yaptığı, "temyizat"ı "temeyyüzat", "istitaatlar.."ı "istidatlar...", "âmme"yi "âmm" olarak aktardığı, ayrıca bildirinin üçüncü maddesindeki "milletten" sözcüğünü atladığı görülmektedir. Bkz. Ali Kemali, Tercüme Hakkında Düşünceler ve Tatbikata Ait Bazı Numuneler, İstanbul 1933, s.154-158.

münasebetlerini, Boğazlar meselesinden hareketle ama eserin orijinaline de uygun olarak daha geniş bir kapsamda ifade etmek için "Devlet-i Osmaniye–Rusya Siyaseti" adını tercih ettiği görülmektedir.

Az önce değindiğimiz üzere Jean Leune'ün, uzun süre birarada yaşadığı ve bilhassa Türklere yaptıkları haksızlıklara bizzat şahit olduğu Yunanlılarla ilgili olarak başından geçenleri ve kanaatlerini yansıttığı eserine, eski Yunan mitolojisinden hareketle "L'Eternel Ulysse" adını vermiş idi. Ali Reşat ise Türk okuyucusunun ilgisini çekebilmek ve eserin konusunu daha iyi kavrayabilmesine yardımcı olabilmek için kitaba "Daima Hilekâr" ismini vermiştir. Bu arada yine de kitaba yazdığı önsöz içerisinde, mitolojik bir şahsiyet olarak Ulysse'nin kim olduğunu, Yunan mitolojisindeki yeri ve önemini, Yunan ulusu için bir kahraman iken Fransız edebiyatında nasıl bir düzenbazlık simgesi olarak anıldığını izah etmiş ve eserin orijinal isminin tam türkçesi olan "Müebbed Ülis"i de okuyucusuna bilgi olarak aktarmıştır.[501]

Ali Reşat'ın, okunuşunun güçlüğüne kanaat getirerek yahut türkçede anlamını izah etme ihtiyacı duyarak, batı kökenli bazı yabancı isim ya da sözcükleri, parantez içerisinde orijinal yazılış şekilleri ile birlikte türkçe okunuşlarını da ifade etmek suretiyle okuyucusuna aktardığı görülmektedir.[502]

Ali Reşat'ın tam tercümeyi esas almakla birlikte çevirdiği bazı metinlerdeki kimi dipnotları aktarmadığı görülmektedir. Fakat bunların genellikle, –Osmanlı bakanlık isimleri ve Miri Toprak sistemi gibi Osmanlı'ya özgü bazı kavramların çevirisinde olduğu üzere– Batılı yazarlar tarafından Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti ile ilgili bilgilendirmek için yapılmış küçük ilâveler olduğu görülmektedir.[503] Ayrıca, örneğin kapitülasyon metinlerinde olduğu gibi konuyla doğrudan ilişkisi

---

[501] Jean Leune, Daima Hilekâr, 1. Cilt, 1339, (Ali Reşat'ın yazdığı "Kar'ilerimize Birkaç Söz" kısmı, s.7-12)

[502] Örnek olarak; "Jakobit (Jacobite)" (Ch. Seignobos, Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa, 3. Cilt. (mütercimi Ali Reşad) 1326, s.241); "...ya otonomi yahud anatomi – ou autonomie ou anatomie.." (Ed.Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat,...(mütercimi Ali Reşad), 1328(H.), s.222; "Bure – Burée" (Ed. Engelhardt, a.g.e., s.228.)

[503] Engelhardt'ın La Turquie et Le Tanzimat, ..., (Paris, 1882), adlı eserinin 15 ve 17. sayfalarında bulunan bu tür açıklayıcı dipnotlara Ali Reşat'ın çevirisinde rastlanılmamaktadır.

olmadığını söyleyerek, uzunca bazı hitap kısımlarını da aktarmamıştır.[504] Ali Reşat çeviri esnasında bazen paragraf düzenlemesinde de bulunmuş, kimi zaman işlenen konunun bütünlüğünü pekiştirebilmek için iki paragrafı birleştirmiş,[505] bazen de bir paragrafta, tırnak içerisindeki konuşma kısımlarının ardından verilen bilgileri ayrı bir ikinci paragraf biçiminde aktarmştır.[506] Fakat bütün bu küçük düzenlemelerin eserlerdeki bilgi akışını orijinallerinden farklı bir yöne yönlendirmediği, aksine katkıda bulunduğu görülmektedir.

Ali Reşat'ın çeviriye verdiği önem ve izlediği yol hakkında aktardığımız bilgilerden hareket ederek şunları söyleyebiliriz. O, kendisinden yıllar sonra gelen ve çeviri ile uğraşan bilim-kültür insanlarının en azından bir kısmından gerek bilimsel yaklaşım gerekse çevirdiği eserlerin aslına sadık kalmak bağlamında çok daha yüksek bir düzey tutturmuştur. Ayda Düz'ün Ali Reşat'tan altmış altı yıl sonra, bu kez "Tanzimat" adı ile Ed. Engelhardt'tan çevirdiği eseri örnek olarak verebiliriz.[507] Ayda Düz'ün 1976 yılında, eserin orijinal adını hiç zikretmeksizin, sadece "Tanzimat" ismi altında türkçeye çevirdiği eserin, kendisinden yıllar önce Ali Reşat tarafından tercüme edildiğini bilmediği izlenimi uyanmaktadır. Kendi çevirisine, önsöz mahiyetinde hiçbir açıklama yazmamış olan Ayda Düz'ün, "Türkiye ve Tanzimat"ın orijinalinde bulunan ve Ali Reşat'ın 1910 çevirisinde de yer verdiği 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve önemli maddeleriyle Vilâyât Kanunu'na da yer vermediği görülmektedir.

Buraya kadar dile getirdiklerimizden anlaşılmaktadır ki Ali Reşat, çeviriyi doğrudan ve başlı başına ciddi bir bilimsel uğraş olarak algılamış, seçtiği eserleri bu şekilde türkçeye kazandırmıştır. Ömrü boyunca İstanbul'dan dışarı çıkmamış olan Ali Reşat'ın, temelleri Dersaadet Medrese-i Edebiyesi'nde atılan, Mülkiye'deki öğrencilik yıllarında ise yoğun gayretleri sonucunda mükemmel hale getirmiş olduğu

---

[504] "Fransız diplomatlarından bir zât", Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşe'i, Asılları (mütercimleri Ali Reşat ve Macar İskender), 1330 (H.) s.74,83

[505] Örneğin Türkiye ve Tanzimat'ın orijinalinde, s.39'da iki ayrı paragraf halindeki bir kısım Ali Reşat'ın çevirisinde (s.42) tek paragraf halinde bütünleştirilmiştir.

[506] Yine Türkiye ve Tanzimat'ın fransızca baskısının 17. sayfasında bulunan uzunca bir paragraftaki konuşma kısımlarından sonra gelen bölüm Ali Reşat tarafından (s.20) ayrı bir paragraf halinde düzenlenmiştir.

[507] Ed. Engelhardt, Tanzimat (çeviren Ayda Düz), Milliyet yayınları, İstanbul 1976, 380 sayfa.

fransızcasının kendisine ve elbette Türk bilim dünyası ile kamuoyuna sağladığı en büyük fayda, hepsi birbirinden önemli birçok yabancı tarih eserinin türkçeye kazandırılması olmuştur. Böylelikle kendi tarihçiliğiyle birlikte Türk tarihçiliğinin de gelişimine bilimsel anlamda önemli katkıda bulunmuştur. Gerek tek ya da ortak olarak imza attığı birbirinden önemli birçok esere yazmış olduğu önsözlerdeki bilim adamı tevazuu ve gerekse tercümeyi bir taklit ve aktarmacılık alışkanlığı biçiminde değil ancak uzun vadede kaliteli telif eserlerin kaleme alınabilmesi için önemli bir basamak olarak görmüş olması[508] onun; Taner Timur'un Türk soyal bilimlerinin gelişimi yolunda büyük bir tehlike olduğunu ifade ettiği körü körüne taklit tercüme girişimleriyle[509] taban tabana zıt bir yaklaşım içerisinde olduğunu göstermektedir. Herhalde bu tür bir bilimsel tavırla türkçeye kazandırdığı birçok önemli eser, Ali Reşat'ın, Osmanlı'nın son yüzyılında yavaş yavaş canlanmaya başlayan ve o günlere dek "...elde doğru dürüst bilimsel eser olmayan..." bir ortamda Batıdan "...tercümeler, aktarmalar yoluyla çağdaş tarihçiliği yöntem ve bilgi bakımından Osmanlı'ya aktarma çabası içerisinde önemli bir konum..."[510] elde etmesini sağlamış, kendisinin "En maruf erbab-ı kalem ve iktidar..."[511], "...muktedir ve mütehassıs zâtlar..."[512] arasında sayılması sonucunu doğurmuştur.

---

[508] Ch. Seignobos, Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa, 1. Cilt, 2. Baskı, 1324 (Ali Reşat'ın yazdığı "Mukaddime" kısmı, s.3-6.)

[509] Taner Timur, ("Sosyal Bilimleri Açın Çağrısı, Tartışma Tutanakları, I. Bölüm"deki konuşma metni). Defter, Bahar 1997, Yıl 10, Sayı 30, s.174-175.

[510] Şerafettin Turan ile röportaj, 05.11.1998.

[511] Jean Leune, Daima Hilekâr, 2. Cilt, (mütercimi Ali Reşad), 1339, (Kanaat Kütübhanesinin kitabın arka kapak içinde yaptığı "Yeni kütübhane" serisi tanıtımı)

[512] Jean Leune, Daima Hilekâr, 2. Cilt, (mütercimi Ali Reşad), 1339, (Kanaat Kütübhanesi sahibi İlyas'ın. kitabın baş kısmına yazdığı "Yeni Kütübhane" tanıtım yazısı, s.5 (s.4-5).)

IV. BÖLÜM
ESERLERİ

Ali Reşat'ın 1898-1930 yılları arasında tespit edebildiğimiz kadarıyla 15'i bir ya da birkaç yazar ile birlikte, yahut komisyon çalışması olarak toplam 54 kitabı ve 2'si diziyazı biçiminde imzalı 6 makalesi yayınlanmıştır. Ali Reşat'ın telif-tercüme 15 esere ortak imza attığı diğer isimler şunlardır: İsmail Hakkı (Babanzâde), Ali Seydi (birlikte en çok ortak esere imza attığı isimdir), Ali Kemal, Macar İskender, Mehmed İzzet, L. Feuillet, Galip Atâ(ç), Necib Âsım, Yusuf Behçet, Ali Muzaffer, Galib Bahtiyar ve Avni beyler. Kitaplarından 4'ü çeviri roman, 1'i de ortak ansiklopedik çalışma olup geri kalanları tarih üzerine eserlerdir. Bunların 37'si öncelikle ilk, orta, mesleki ve yüksek öğretim okullarına ders kitabı olarak kaleme alındığı halde, ilkokullar için yazılmış olanlar ile yüksek öğretim için kaleme aldığı "Tarih-i Siyasi" ders notları dışındakiler aynı zamanda genel okuyucu kitlesine de sunulmuş çalışmalardır. Bu 37 kitaptan 23'ü ilk ve orta öğretim, 13'ü yüksek ve 1'i de mesleki öğretim okulları için kaleme alınmıştır. Geri kalan 12 kitaptan 9'u dönem/konu monografileri, 3'ü de biyografik eserlerdir. 54 eserin 17'si doğrudan siyasal tarih konuları üzerine alınmış olup geri kalan 37 kitabın önemli kısmı da kimi bölümleri itibariyle dolaylı olarak siyasal tarih ile ilişkilidir. 6 makalesinden ise 3'ü siyasal tarih 3'ü de eğitim konuları üzerine kaleme alınmıştır. 54 kitabın 17'si iki ilâ dört cilt arasında değişen çok ciltli (bütün eserleri hesap edilirse, toplam 74 cilt) çalışmalar olup kitap ve imzalı makalelerinin toplamda ulaştıkları sayfa sayısı –inceleyemediğimiz Küçük Tarih (1327 (H.)), Çocuklara Tarih Dersleri (1332) ve Tarih-i Siyasi (1334-1339) ders notlarından beş cilt dahil olmak üzere– tespitlerimize göre yaklaşık 23.500 gibi yüksek bir rakama ulaşmaktadır. Bu sayıya, 1897-1908 arasında başta Saadet, İkdam ve Sabah gibi gazeteler olmak üzere basında kaleme aldığı ve imzasız yayınlandığı için kesin olarak saptayamadığımız, ihtimal ki yüzlerce sayıdaki makalesi dahil değildir. Makaleleri bir yana büyük çoğunluğu meşrutiyetten sonra olmak üzere bu kadar çok esere 32 yıl içerisinde imza atmış olması ister istemez akla 1908'den önceki bir hazırlık devresini getirmektedir. Bu dönem Mülkiye'deki öğrencilik yılları ile hemen sonrasında atıldığı basın yaşamı olmalıdır. II. Abdülhamid

dönemine denk gelen bu devirde açık ya da gizli yollarla Batıda meydana gelen önemli gelişmeleri yakından izlemiş ve bu arada ilerlettiği fransızcası ile gerek basın gerekse tarih dünyasındaki en yeni eserleri takip etmiş, bu şekilde de 1908 sonrasındaki yoğun çalışmalarının temellerini oluşturmuştur.

Kitaplarından ilk ve ortaokullar ile liseler için kaleme almış olduğu Umumi Tarih (Tarih-i Umumi, Yeni Tarih-i Umumi), Tarih-i Osmani ve Tarih-i İslâm ders kitaplarının, tespitlerimize göre 1330 (H.) tarihli Asr-ı Hâzır Tarihi, 1338 tarihli Tarih-i Enbiyâ ve İslâm, 1339'da yayınlanan Tarih-i Umumi'nin 4. cildi ve 1926 tarihli Asr-ı Hâzır Tarihi dışındakiler 2 ilâ 3 kez basılmışlardır. Bu kitapların kısa dönem aralıklarıyla yapılan yeni baskılarının çoğunlukla aynen, diğer bölümünün ise kısmen yenileştirerek yayınlandığı görülmektedir. Ali Reşat'ın bunlar dışında mesleki ve yüksek öğretim okulları için kaleme aldığı kitaplar ile hemen tamamı kendi alanlarında türkçedeki ilk ciddi, kapsamlı çalışmalar olan özgün telif-tercüme eserlerinin büyük kısmı yalnızca bir baskı yapmıştır. İki baskı yapan eserler şunlardır: Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi (Ali Reşat, ölümünden sonra (1930) yayınlanan ve 1898 tarihinde İsmail Hakkı (Babanzâde) ile birlikte kaleme aldıkları Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi adlı eserin bazı bölümlerinin özetlenerek yeniden düzenlenmiş biçimi olan Bismark adlı eserinin son sayfasında 1898 tarihli çalışmalarının bir yıl sonra(1899) ikinci kez basıldığını belirtmektedir. Biz bu baskıya ulaşamadık.); Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa (Ali Reşat'ın Ch. Seignobos'tan üç cilt halinde tercüme ettiği bu eserin birinci cildi 1324 tarihinde yayınlanmıştır. Ancak bu cildin ilk baskısında mütercim olarak Ali Reşat ile birlikte Ali Kemal'in de imzası da bulunmaktadır. Birinci cildin aynı yıl yapılan ikinci baskısında ise yalnızca Ali Reşat'ın imzası bulunmaktadır); Tarih-i Umumi, IV. Asırdan Zamanımıza Kadar (E. Lavisse ile A. Rambaud başkanlığındaki bir komisyonun 12 cilt olarak hazırladığı eserin, 1334'de Ali Reşat tarafından türkçeye kazandırılması girişimi gündeme gelmiş, ancak eserin birinci cildinin ("Evveliyat" kısmı) birinci bölümü yayınlanabilmiştir. 1926'da bu kez Maarif Nezareti önderliğinde, içerisinde Ali Reşat'ın da bulunduğu bir komisyon oluşturulmuş ve bu çeviri işi yeniden gündeme gelmiştir. Ancak bu kez de birinci cildin tamamı tercüme edilmiş olmasına karşın diğer ciltleri yayınlanamamıştır.)

Ali Reşat'ın meşrutiyet devri tarih ders kitaplarına damgasını vurduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu durum, 1908-1922 arasındaki dönemde olduğu kadar belirgin olmasa da cumhuriyetin ilk yıllarında da –ölüm yılı olan 1929'a dek– devam etmiştir. Ali Reşat'ın bu dönemlerde okullar için yenileşen müfredat programlarına göre yeni baskılarında ekleme yahut çıkarmalar yaparak tam bir tarih ders kitapları koleksiyonu kaleme aldığı görülmektedir. Ali Reşat Ali Seydi ile birlikte başladığı telif ders kitabı yazımını daha sonra kendi başına sürdürmüş ve kabaca bir tasnifle, ibtidai (sonradan ilkokul) dört ve beşinci sınıflar; rüşdiye (sonradan ortaokul) bir, iki ve üçüncü sınıflar; sultani ikinci sınıftan onbirinci sınıfa dek bütün sınıflar, idadi bütün sınıflar (sonradan lise birinci ve üçüncü sınıflar) olmak üzere neredeyse her sınıf için bir ya da birden fazla tarih kitabı yazmıştır.[1] Bu kitapların Osmanlı ve cumhuriyet dönemlerinde eğitim bakanlıklarınca dönem dönem uygulanmış olan yarışma ile belirleme yahut doğrudan yazara ısmarlama usullerinde kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1330'da "Mekâtib-i sultaniyenin altıncı sınıflarında tedris edilmek üzre..." yazdığı Tarih-i Umumi (birinci cilt – Kurun-u Ûlâ) kendi grubu içerisinde "Maarif Nezareti'nce tertib olunan müsabakada...birincilik kazanmıştır."[2] Ayrıca Ali Reşat'ın, başta ilk ve ortaokullar için olmak üzere her okul düzeyinde ders kitabı kaleme almasında, II. Meşrutiyet ile birlikte Maarif Nezareti tarafından kabul edilmiş olan "sene-i cedide" programlarında, ilgili okullarda birbirinin devamı olarak okutulan branş derslerinin her sınıfta aynı öğretmen tarafından verilmesi esasının benimsenmiş olması da etkili olmalıdır.[3] Bu şekilde her sınıfta aynı dersleri (birbirinin devamı olan konuları) okutacak olan öğretmen büyük olasılıkla aynı yazarların kitaplarını izleyecektir.

Ali Reşat'ın 1923'ten sonra da ders kitabı yazımı sahasındaki etkinliğini sürdürdüğü görülmektedir. 1924'te dönemin Maarif vekili Vâsıf (Çınar) Bey'in önderliğinde toplanan İkinci Heyet-i İlmiye'nin aldığı kararlara göre ilk ve ortaokullarda okutulacak ders kitapları müsabaka ile belirlenecek, liseler için ise önde

---

1 Bkz.Ek No.21. Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi

2 Ali Reçad, Tarih-i Umumi I.Cilt (Sultani 6.sınıf), 1330 (Kitap kapağındaki ifadeler).

3 Ali Reşad, Ali Seydi, Tarih-i Umumi 3. Cilt (İdadi 3:sınıf), 1327 (H.),(Ali Reşad ve Ali Seydi'nin kitabın başına yazdıları "İfade" kısmında dile getirdikleri.s. 3)

gelen uzmanlara havale edilecektir.[4] Ali Reşat'ın 1929'a dek ilk ve ortaokullar için birkaç baskı yapmış olan tarih ders kitaplarının yanında, liseler için 1926'da kaleme aldığı Asr-ı Hâzır Tarihi ile 1928 ve 1929'da iki kez basılan Umumi Tarih (Lise–1 ve 3) kitapları kendisinin, Maarif Vekaletinin benimsediği yarışma yahut ısmarlama yöntemlerinden her ikisinde de tabir-i caizse sınıfı geçerek eserlerini kabul ettirdiğinin kanıtı olsa gerektir. Bunun dışında, ulusçu tarih eğitiminin ana hatlarının çizilmeye başlandığı bir dönemde "Maarif Vekaletince muallimlerden mürekkeb bir heyete..." yazdırılan ve okul çocukları için "Talebe El Kitapları Serisi"nden bastırılan üç kitaplık "Tarih" çalışmasının hazırlanmasında istifade edilen kaynaklar arasında genel ifadeler ile Ali Reşat'ın kitaplarının da zikredilmiş olması dikkati çekmektedir.[5] Bütün bu örnekler ölümüne dek eğitsel yayın faaliyetlerini ve son bir yılında da (1928-1929) dışarıdan, Darülfünun'daki hocalık görevini sürdürmüş olan Ali Reşat'ın cumhuriyet dönemi hükümetlerinden de takdir görmüş olduğunu göstermektedir. Bu da, Maarif vekili Vâsıf (Çınar)'ın 1924'te ifade ettiği üzere, Osmanlı'dan cumhuriyete geçilen günlerde herhangi bir sebepten ötürü mesleklerinden uzak kalmış kaliteli eğitimcilerden yeniden yararlanma, onların bilgi ve tecrübelerinden birçok bakımdan istifade etme çabasının canlı bir örneğini teşkil etmektedir.[6]

Ali Reşat'ın yazdığı ders kitaplarından bahsederken şunu da belirtmeliyiz ki, eğitim yöneticiliğinde yüksek mevkilerde bulunduğu dönemde Tedrisat Mecmuası'nda kaleme aldığı "Mekteblerde Tarih Dersi" adlı makalesinde öz eleştirel niteliği de olan tenkitlerde bulunmuştur.[7] Bunlardan birisi özgün ders kitaplarının henüz kaleme alınmış olmaması, diğeri de yazılmış olanların çok büyük hacimlerde oluşturulmuş olmalarıdır. Bir uyanış devri olarak kabul edilebilecek olan II. Meşrutiyet'te okullarda tercüme ders kitaplarının bir süre egemen olmuş olmaları, onun ardından telif eserlerin yavaş yavaş oluşturulmaya başlanması normal karşılanabilir. Yine çok kalın ebatlarda düzenlenen bilhassa tarih ders kitaplarının, meşrutiyet hükümetlerince yeni nesle kısa zamanda çok fazla bilgi aktarabilme,

---

4 "Hey'et-i İlmiye..." Hakimiyet-i Milliye, 2 Mayıs 1340, No.1112, s.2, sü.5

5 Tarih, II. Kitap, Maarif Vekâleti yayını, "Talebe El Kitapları",Nr.1, Devlet Matbaası, İstanbul 1929, s.51.

6 "Maarif Vekili Vasıf Bey'in Beyanatı", Hakimiyet-i Milliye, 9 Mart 1340, No.1058, s.1, sü.5-6.

7 Bkz.Ali Reşad, "Mekteblerde Tarih Dersi", Tedrisat Mecmuası, No.20, 10 Mayıs 1328, s.50-64.

1908'den önceli durağan dönemi kısa sürede telâfi edebilme endişesinden etkilenerek bu derece hacimli kaleme alınmış olduğu akla gelmektedir. Ali Reşat'ın, muhtemelen mevcut müfredat programlarının içerisinde barındırdığı ayrıntıya varan yoğunluktan kendisini de tamamen kurtaramadığı ve bilhassa bazı lise tarih kitaplarını çok büyük hacimlerde kaleme aldığı görülmektedir. 1914 ile 1923 yılları arasında sultaniler için kaleme aldığı dört ciltlik Tarih-i Umumi'nin 525, 568,504 ve 590 sayfa; 1916 ve 1917'de yine sultaniler için yayınladığı iki ciltlik Kurun-u Cedide Tarihi'nin 694 ve 647 sayfa gibi, zaman zaman içerisinde çok sayıda tarih ve isim barındıran bölümleri olan olağanüstü denebilecek hacimlerde eserler yazmıştır. Burada Ali Reşat'ın, birçoğu kendi alanlarındaki ilklerden olduğu için öncü olmanın taşıyacağı risklerden kolayca sıyrılması mümkün olmayan bu ve benzeri eserlerinin hacim ve içerisinde barındırdığı bilgi çokluğu gibi sebeplerden ötürü, liseler için yazmış olmakla birlikte, hatta ondan da önce kaleme alındığı dönemlerde - daha önce de işaret ettiğimiz üzere - bilimsel tarih eseri ihtiyacına cevap verecek nitelikte düzenlendikleri rahatlıkla söylenebilir. Ali Reşat'ın ilk ve orta öğretim okullarına kaleme aldığı ders kitapları, ilkokullar için tarih derslerinden Osmanlı ve İslâm arihi gibi özel tarih alanlarına ve genel tarih (İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ ve Yakınçağ tarihi) eserlerine kadar çok geniş bir yelpazede düzenlenerek yayınlanmıştır.

Ali Reşat'ın ders kitapları ile bunların dışındaki telif-tercüme birçok önemli eserinin büyük kısmının Kanaat Kütübhanesi ve Matbaası tarafından yayınlandığı görülmektedir. Matbaa ve yayınevi olarak Mihran'ın matbaasından Artin Asaduryan'a, Türk Neşriyat Yurdu – Şark ve Maarif Kütübhanelerinden Matbaa-i Âmire'ye (Devlet Matbaası) kadar birçok yayın kuruluşu ile çalışmış olan Ali Reşat'ın en çok eseri ise İlyas Bayer (1934'ten önce "Behar", Soyadı Kanunundan sonra ise "Bayer")'in Kanaat Kütübhanesi ve Matbaası'ndan yayınlanmıştır. 54 eserinden 25'i 1908-1926 yılları arasında –ders kitaplarının büyük bölümü iki ilâ üç baskı olmak üzere– Kanaat yayınlarından basılmıştır. Kanaat Kütübhanesi'nin yayınladığı mektep kitapları serisinden birçok tarih ders kitabı basılmış olan Ali Reşat'ın telif-tercüme diğer eserlerinin de adı geçen kütüphanenin başka serilerinden piyasaya sürüldüğü görülmektedir. Örneğin Kanaat Kütüphanesi'nin 1908'de düzenlemeye başladığı "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi"nden yayınlanmış olan 13 kitaptan

5'inde, mütercim ya da muharrir olarak –ikisi Macar İskender'le ortak olmak üzere– Ali Reşat'ın imzası bulunmaktadır. Avrupa'nın yakınçağ siyasi tarihinden Fransız Devrimi'ne, Osmanlı-Rus ilişkilerinden Tanzimat'a kadar neredeyse her biri kendi alanlarındaki ilklerden olan bu eserler[8] dışında, adı geçen seriden çevirmen ya da muharrir olarak kitapları yayınlanmış diğer isimler ve eserleri şunlardır: M. Rauf (Seyyid Emir Ali'nin Musavver Tarih-i İslâm'ının çevirisi); Zeki Megamiz (Corci Zeydan'ın Medeniyet-i İslâmiye Tarihi çevirisi); M. Atâ ("Paul Dölagrasseriye"nin Usûl-ü İntihab'ının çevirisi); Köprülüzâde Mehmed Fuad ("Deriyo"nun Napolyon'un Şark Siyaseti-Selim-i Salis ve Napolyon çevirisi); M. Nuri Paşa'nın Netayic-ül Vukuat'ı. Gerek adı gerekse içerisinde yayınlanan eserlerin niteliklerinden de anlaşılacağı üzere bu seri, toplumsal, siyasal ve tarihsel olayları bilimsel olarak irdeleyen önde gelen kalemlerin telif ve tercüme çalışmalarıyla ortaya koydukları eserlerden oluşmaktadır. Aynı kitabevinin 1923 yılında, bu kez daha çok genel halk kitlesi için popüler nitelikte eserler yayınlamak amacıyla oluşturduğu "Yeni Kütübhane" serisinde de Ali Reşat ile yakın teması sürdürdüğü görülmektedir. Bu konuya biraz sonra değineceğiz.

II. Meşrutiyet döneminin önde gelen, aktif yayınevlerinden olan Kanaat Kütübhanesi'nin sahibi İlyas'ın, Ali Reşat'ın eserlerinden bazılarına yazdığı "Tâbi'nin İfadesi" ve reklam kısımlarındaki –elbette bastığı kitapların tanıtımı için ticari kaygıdan da âzâde olmayan– kimi ifadelerinin Ali Reşat'ı değişik yönlerden takdir eder nitelikte olduğu görülmektedir. Hatta İlyas'ın, Ali Reşat'ın kaleme aldığı ve 1330'da sultani mektepler için basımına başladığı dört ciltlik Tarih-i Umumi'nin yazımını "...tarih tedrisatındaki vukuf ve ihtisası müsellem olan Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi âzâsından ve Mekteb-i Mülkiye Tarih-i Osmani muallimi Ali Reşad Bey'e havale ettik..."[9] türünden ifadeleri Ali Reşat'ın Kanaat Kütübhanesi ile birlikte önemli çalışmalara imza attığını göstermektedir. "Yeni Kütübhane" serisinde de benzer durum söz konusudur. "İlmi, edebi, siyasi, tarihi, ictimai, sıhhi, felsefi –telif veya tercüme– her nevi eserler(in)...halka mahsus, herkesin anlayabileceği ve severek okuyabileceği bir şekil ve lisanda.." yazılacağı belirtilen ve "..en muktedir ve

---

[8] Bkz. Ek No.21. Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi

[9] Ali Reşad, Tarih-i Umumi I.Cilt (Sultani 6.sınıf), 1330 (Kanaat Kütübhanesi sahibi İlyas' ın, kitabın başkısmına yazdığı "Tâbi'nin İfadesi" kısmı.)

mütehassıs zâtların kalemlerinden çıkmasına dikkat edilece(ği)..."[10] ifade edilen eserlerden oluşacak bu seri içerisinden 1923-1924 yılları arasında 13 ayrı kitap basılmıştır. Bu eserlerden 3'ünde –birisi Galip Atâ ile birlikte olmak üzere– Ali Reşat'ın imzası bulunmaktadır: Daima Hilekâr (J. Leune'den tercüme), Faşizm (Gorgolini, Ruso ve "İtalikus" takma adlı bir yazarın çalışmalarından tercüme/iktibas). Cihan Muvazenesinin Bozulması (Galip Atâ ile birlikte G. Le Bon'dan çeviri). "Yeni Kütübhane" serisinde Ali Reşat'ın yanısıra eserleri yayınlanan yazarlar ve kitapları şunlardır: Besim Ömer Paşa'nın Nüfus Mes'elesi ve Küçük Çocuklarda Vefeyât; Fen ve İzdivac; Çocuk Büyütmek; Gebelik; Mehmed İzzet'in Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat; Gad Franko'nun Cemiyet-i Akvam; Süleyman Nazif'in Nasreddin Şah ve Babailer; Köprülüzâde Mehmed Fuad'ın Bâki (Hayatı ve Eseri); Lütfi Simavi'nin Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim; Ahmed Rasim'in İstibdad'dan Hakimiyet-i Milliye'ye[11] adlı eserleri.

Ali Reşat'ın telif eserlerinde –1930'da yayınlanan Bismark adlı kitabının sonunda konuyla ilgili Avrupa'da yayınlamış önemli eserlerin yer aldığı ve Ali Reşat'ın da istifade ettiği anlaşılan kitap listesi hariç– bibliyografya kısmına yer verilmediği görülmektedir. Kendisinin de yazı ve derleme heyeti içerisinde bulunduğu ansiklopedik çalışma Musavver Dairet ül Maarif'in hazırlanışında yararlanılan/ yararlanılacak olan kaynak ya da kişilerin listesinin, eserin son cildinde verileceği belirtilmiş olmasına rağmen, girişimin yarım kalmasından ötürü bibliyografya da neşredilememiştir. Bibliyografya kısmı bulunmamakla birlikte Ali Reşat'ın telif eserleri ile türkçeye çevirdiği kitapların bazılarına, çevirmenin ilâvesi olarak koyduğu kısa bölümleri oluştururken yararlandığı kaynakları ya metin içerisinde zikretmiş yahut da dipnot bilgileri ile okuyucusuna duyurmuştur.[12] Kaleme aldığı eserlerden ilk ve orta öğretim için olan ders kitaplarının, görebildiğimiz kadarıyla büyük çoğunluğu resimli, fotoğraflı, şemalı ve haritalıdır. Mesleki yahut yüksek okullar için yazdığı

---

[10] Jean Leune, Daima Hilekâr, 2. Cilt, (mütercimi Ali Reşad), 1339, (Kanaat Kütübhanesi sahibi İlyas'ın, kitabın baş kısmına yazdığı "Yeni Kütübhane" tanıtım yazısı, s.5 (s.4-5).)

[11] Ahmet Rasim' in bu eseri Hıfzı Veldet Velidedeoğlu tarafından transkripte edilmiş ve 1987' de Osmanlı İmparatorluğunun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri; 1989 ise Osmanlıda Batışın Üç Evresi: III. Selim, II. Mahmut, Abdülmecid adları altında bugünkü türkçeye aktarılmıştır.

[12] Örnek olarak, E.Lavisse-A.Rambaud' dan çevirdiği Tarih-i Umumi' ye (I.cilt "Evveliyat" kısmı, 1334) yaptığı ilavelerde ve 1328 (H.)' de kaleme aldığı Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi adlı kitabında, faydalandığı bazı eserleri zikretmiş olması gibi.

Tarih-i Siyasi'leri, Avrupa Tarih-i Siyasisine Taalluku Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani gibi bazı eserleriyle ayrıca Daime Hilekâr ve Faşizm gibi kimi tercüme-iktibas kitaplarında resim, harita vb. ilâveler bulunmamaktadır. Yine kitaplarının birçoğunda fihrist (içindekiler), ayrıca Ali Seydi ile birlikte 1909 yılı içerisinde kaleme aldığı Tarih-i Umumi, Tarih-i Osmani ve Tarih-i İslâm ders kitaplarında "Lûgatçe" (küçük sözlük) bölümleri yer almaktadır.

Ali Reşat'ın imzasının bulunduğu çalışmalardan ikisinin tamamlanamadığı görülmektedir. Bunlardan ilki 1332 (H.) ve 1333 (H.)'de Ali Seydi, Mehmed İzzet ve L. Feuillet ile birlikte giriştikleri ve fransızcadaki yedi ciltlik Larousse'un türkçedeki benzeri biçiminde olmasını plânladıkları lûgat ve ansiklopedi çalışması Musavver Dairet ül Maarif'tir. Alfabetik biçimde beş ya da altı cilt olması düşünülen ve aslında önemli kısmının hazırlanmış olduğu ifade edilen bu çalışma birinci cilt ve ikinci cildin ilk üç cüzü yayınlandıktan sonra yarım kalmıştır. Tamamlanamayan diğer eser ise, daha önce de kısaca belirttiğimiz üzere Ali Reşat'ın ilk kez 1334'te –dördüncü bölümü Şark İmparatorluğu Tarihi, hâşiyeler hariç Yusuf Behçet Bey tarafından çevrilmiş olmak üzere– tercümesine giriştiği E. Lavisse ve A. Rambaud'un 12 ciltte meydana getirdikleri Tarih-i Umumi, IV. Asırdan Zamanımıza Kadar adlı eserdir. Ali Reşat bu kitabın birinci cildinin birinci kısmını tercüme ederek yayınlamıştır. Az önce de değindiğimiz gibi 1926'da Maarif Vekaleti'nce yeniden ele alınan bu tercüme girişimi I. cilt "Evveliyat" kısmının tamamının çevrilmesinin ardından yarım kalmış, diğer 11 cilt türkçeye kazandırılamamıştır.

Şimdi Ali Reşat'ın - bilhassa sayfaları eksiksiz nüshalarına ulaşabildiğimiz - eserlerini önemli ve en dikkat çekici yönleriyle tanıtmaya çalışalım. Burada, az sayıdaki imzalı makalesine ayrıca değinmeyeceğiz. İlgili bölümlerde değindiğimiz yazılarının kısa açıklamalı künyelerini Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi'nde zikretmekle yetindik.

A- Roman Çevirileri

-Jules Verne, *Altın Volkanı* ("Jul Vern'in Metrukat-ı Kalemiyesinden"; mütercimi Ali Reşat) Mihran Matbaası, İstanbul 1324, 430 sayfa.

-Wallace Cook, *Kenyon* ("Valas Kok"tan tercüme; mütercimi Ali Reşat) Mihran Matbaası, İstanbul 1325, 190 sayfa.

-Mein Red, *Maryan* ("Mayn Rad"dan tercüme; mütercimi Ali Reşat) Mihran Matbaası, İstanbul 1325, 212 sayfa.

-Mein Red, *Vilyam* ("Mayn Rad"dan tercüme; mütercimi Ali Reşat) Mihran Matbaası, İstanbul 1325, 189 sayfa.

Bu roman çevirileri, Ali Reşat'ın 1906-1907 yılları arasında tercüme ettiği ve Sabah gazetesinde tefrika biçiminde yayınlanmış olan romanların II. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra kitaplaştırılmış biçimleridir. Birer kez basılmış olan bu eserler inceleyebildiğimiz kadarıyla duygusal ve polisiye macera konulu romanlardır. Biz Ali Reşat'ın daha çok tarihçiliği ve eğitimciliği üzerinde durduğumuz için edebi roman tercümelerini ayrıntılı olarak incelemedik. Yalnızca şu kadarını belirtebiliriz ki Jules Verne'den çevirdiği *Altın Volkanı* adlı eser İsmail Habib Sevük ile Faik Sabri'nin eserlerinde zikredilmiştir.[13] Wallace Cook ile Mein Red'den tercüme ettiği romanlar ise mevzu-u bahis edilmemiştir.

B- Biyografik Eserleri

–Ali Reşad ve [Babanzâde] İsmail Hakkı, *Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1316 (H.), 376 sayfa.

1898 tarihli bu eser Ali Reşat'ın ilk kitabıdır. Mekteb-i Mülkiye'den sınıf arkadaşı İsmail Hakkı (Babanzâde) ile birlikte kaleme almıştır. Ondokuzuncu yüzyılda gerek Alman ulusunun gerekse Avrupa siyaset dünyasının önde gelen isimlerinden olan Bismark'ı, ölümünün hemen ardından Türk kamuoyuna daha yakından tanıtmak amacıyla yazılmış olan kitap yalnızca Bismark hakkında değil,

[13] İsmail Habib (Sevük), Avrupa Edebiyatı ve Biz, 2.cilt, İstanbul 1941,s.245; Faik Sabri, Jul Vern (Jules Verne), Hayatı ve Eserleri, 1828-1905. Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1932, s. 82-83.

eğer yanılmıyorsak aynı zamanda Batılı çağdaş bir siyaset adamı üzerine de türkçede kaleme alınmış ilk eserdir. Bunun dışında, yine bizim tesbitlerimize göre bu eser türkçede ortak çalışma ürünü olarak kaleme alınmış ilk ilmi eserlerden olsa gerektir. Ali Reşat'ın belirttiğine göre bu eser bir yıl sonra, yani 1899'da ikinci baskısını yapmıştır.[14] Kitap, kapağındaki notta ifade edildiği üzere, "Maarif Nezaret-i Celilesinin fi 10 Cemaziyül Ahir sene 316 ve fi 14 Teşrin-i Evvel sene 314 tarih ve 565 numerolu ruhsatnamesiyle tab' olunmuştur." Yazarlarının, önsöz kısmında nesnel bir bakışla kaleme almağa çalıştıklarını belirttikleri eseri hazırlarken genellikle yabancı ve çağdaş kaynaklardan istifade ettikleri anlaşılmaktadır. Kitabın değişik bölümlerinde ifade edildiği üzere bunlar, fransızca, yahut almancadan fransızcaya tercüme edilmiş ve bir kısmı Bismark'ın ölümünden hemen sonra yayınlanmış yeni eserlerdir: "Antoten Prest"in yayınladığı "*Prens Bismark'ın Hususi Mektubları*"; Delerot'un "*Versailles pendant l'Occupation*" ("*Muhasara Esnasında Versay*"); "Kont de Rison"un "*Journal d'un Officier d'ordonnance*", ayrıca Bismark'ın ölümünden sonra yayınlanmış olan "*Pensées et Souvenirs, par le Prince de Bismarck*" ("*Efkar ve Hatırat*") adlı eser. Bunlardan başka birçok Avrupa gazetesini de izledikleri, örneğin "Mösyö Moris Buş" tarafından, Bismark'ın ölümünden bir gün sonra "Lokal Ancayker" gazetesinde yayınlanmış olan "İstifaname" metnini önemli yerleri ile esere dahil ettikleri görülmektedir (s.343-347).

Ali Reşat ve İsmail Hakkı'nın böyle bir eseri kaleme almış olmalarında, II. Abdülhamit devri sansürünün henüz o denli yoğunlaşmadığı bir dönemde, uluslararasındaki güncel gelişmeleri bir gazeteci gözü ile de yakından izleyebilmenin sağladığı avantajların etkisi olsa gerektir. Yazarların, kitabın sonuna Bismark ve ölümü hakkında Alman, Fransız, İngiliz ve Belçika basınında yayınlanmış dikkat çekici bazı yazıları da ilâve ettikleri görülmektedir. Bunların alıntılandıkları gazeteler şunlardır: "Kolonya Gazetesi", "Korespondans Nasyonal Liberal", "Frankfurt Gazetesi", "Deba", "Tan", "Tayms" ve "Endepandans Belj". Osmanlı gazetelerinden ise o sıralarda çalışmakta oldukları İkdam'dan bir yazı alıntılamışlardır. Kitabın arka kapağında Bismark'ın 11 yaşından 63 yaşına dek çektirdiği yedi fotoğrafı ve arması yer almaktadır.

---

[14] Ali Reşat, Bismark, Maarif Vekâleti yayını, 1930, s.90.

Ek bir bilgi olarak, Ali Reşat'ın imzası bulunan kitaplardan İsmail Hakkı ile kaleme aldıkları Bismark'ı konu alan bu eser ile bir yıl sonra yine birlikte yayınladıkları Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi adlı eserin "Mukaddime" kısımlarının sonunda "Yardım Allah'tandır" anlamında "Ve minallahi tevfik" ibaresi bulunmaktadır. Diğer eserlerinde bu ifadeye rastlanmamaktadır. Yalnızca, Ali Seydi, Mehmed İzzet ve L. Feuillet ile birlikte bir komisyon olarak hazırlamaya giriştikleri ve 1913'te birinci cildi yayınlanan ansiklopedik çalışma Musavver Dairet ül Maarif'te aynı dua ifadesine, ayrıca da "İfade-i Meram" kısmının üstünde, ilk ve tek örnek olarak Besmele'ye rastlanılmaktadır.

Kitap "Mukaddime" ve "Hatime" kısımları hariç iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "Bismark'ın Hayat-ı Hususisi" (s.15-126), ikinci bölüm ise "Bismark'ın Hayat-ı Siyasisi" (s.127-376)'dir. Bu iki bölüm toplam 13 alt bölümden meydana gelmektedir. Bismark'ın çocukluğundan aile ve meslek yaşamı ile devlette aldığı görevlere ve en nihayet ölümüne kadar hayatını ayrıntılı biçimde inceleyen, zaman zaman dipnotlarla destekleyici bilgiler veren önemli bir çalışma olan bu eser ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Avrupa siyaseti içerisine yeni bir güç olarak dahil olan Almanya ile genelde Avrupa'nın politikası üzerine dikkat çekici bilgiler vermektedir. Bunlardan birini örnek olarak verelim. II. Abdülhamit'in anayasayı rafa kaldırışının onuncu yılında basılmış olan kitabın onüçüncü ve son bölümünde, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in yürürlüğe sokmak istediği bazı ıslahat emirnamelerini, Bismark'ın karşı çıkmasından ötürü prosedürü çiğneyerek yalnızca kendi imzasıyla uygulamaya sokmasının kamuoyunda yarattığı etki ve ayrıca Bismark'ın başbakanlıktan ayrılmasındaki etkisi ifade edilirken, dipnot bilgisi ile de Almanya'daki başbakanlık kurumunun yetkilerine dikkat çekilmiş olması, ister istemez Osmanlı'daki durum ile kıyaslamayı hatıra getirmesi bakımından ilgi çekicidir. Kitabın yazarlarının ifadelerine göre imparatorun, başbakanın karşı çıkmasına rağmen emirnamelerini kendi imzasıyla resmi gazetede yayınlatması Almanya'da "enzar-ı hayrete" neden olmuştur. İlgili dipnotta şunlar söylenmektedir: "(*) Almanya'da imparatorun neşrolunan emirnameleri altında imparatorluk şansölyesinin, yani başvekilinin imzası dahi bulunur."(s.330)

–Ali Reşad ve [Babanzâde] İsmail Hakkı, *Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi*, A. Asaduryan – Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1315, 420 sayfa.

Bu kitap Ali Reşat'ın İsmail Hakkı ile birlikte kaleme aldığı ikinci ve son eserdir. Bismark üzerine yazılmış olan bir önceki eser gibi bu da birkaç bakımdan türkçedeki ilklerden biri durumundadır. Tek baskı yapmış olan bu eser, ondokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyıla geçerken dünya kamuoyunu en çok meşgul eden konulardan biri durumundaki Yüzbaşı Dreyfus olayını Türk okuyucusuna geniş kapsamda duyurabilmek için yazılmıştır.[15] Yazarlarının ifadelerine göre, iki seneden beri (1897-1899) Türk kamuoyunun da yakından takip ettiği bir mesele olmasına rağmen, ortaya çıkışı, aslı, gelişimi, katettiği safhaları ve benzeri bakımlardan –olayın canlılığını sürdürdüğü günlerde– genel kapsamda dahi olsa konuyu irdeleyen bir eserin türkçede yayınlanmamış olmasından dolayı kaleme aldıkları bu eser, Avrupa'da henüz meydana gelmekte olan siyasal, toplumsal ve medeni gelişmeler hakkında bilgi vermeyi hedeflemiştir. (Mukaddime kısmı, s.3) Bu eser de Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla basılmıştır. İlgili bölümde de belirttiğimiz üzere bu eserde, dini ve ulusu ne olursa olsun kişilerin ilk önce insan olmak bakımından sahip oldukları hakların önemine işaret edilmiş, resmen ancak 1906'da açıklanmış olmasına karşın daha o günlerden el de bulunan bilgilerden ve olayların gelişiminden hareketle Dreyfus'un suçsuz olduğu görüşü dile getirilmiş; Divan-ı Harplerin doğrudan hukuk ile bağlantılı olmayan askeri üyelerden kurulu oldukları için savaş ve isyan gibi olağanüstü durumlar dışında varlıklarını sürdürmelerinin yanlışlığına dikkat çekilmiştir. Yahudi kökenli fransız yüzbaşısı Dreyfus'un etnik ayrımcılıktan dolayı başına gelenleri irdelemeye çalışan kitap içerisine konu ile ilgili kişi ve kuruluşların fotoğrafları/resimleri serpiştirilmiştir. Ayrıca iç kapakta Dreyfus'un asker üniformasıyla büyükçe bir fotoğrafı bulunmaktadır. Sonraki sayfalarda ise Osmanlı gazetelerinin duyarlılıkları üstünde durulmakta; Ali Reşat ve İsmail Hakkı'nın kaleme aldıkları eser hakkında kendileriyle irtibat kurarak bilgi istedikleri anlaşılan Yüzbaşı Dreyfus, Avukat Labori ve olayı yakından izleyen ünlü yazar Emile Zola'nın, kitabın yazarlarına hitaben yazmış oldukları kısa ama anlamlı üç cevabi mektubun fotoğrafla

[15] Ahmet Emin Yalman, bu kitabı nasıl merakla okuduğunu hatıralarında ifade etmektedir. Bkz., A.Emin Yalman, Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 2.cilt, (Yay. haz: Erol Şadi Erdinç), 2. Baskı İstanbul 1997, s.1218.

çoğaltılmış fransızca suretleri ile türkçe tercümeleri yer almaktadır.[16] Buradaki ifadelerden Ali Reşat ve İsmail Hakkı'nın kaleme aldıkları eserin, Dreyfus lehinde uzaktan ve dolaylı da olsa sağladığı desteğin takdirle karşılandığı, yani kitaplarının deyim yerindeyse kendi çapında ses getirdiği anlaşılmaktadır.

"Antisemitizm" (Musevi düşmanlığı), ("Antisemitler",(Musevi düşmanları)) tabiri büyük olasılıkla türkçede ilk kez bu kitapta kullanılmıştır. (s.6,276,280-281, 335,348)[17] Mukaddimeden sonra iki ana bölüm içerisinde on üç alt kısımdan oluşan eserde, genelde Avrupa çapında, özelde ise Fransa'da öncelikle dinsel farklılıktan ötürü yahudilere karşı takınılan ve son dönemlerde daha da belirginleşen ön yargılı tutum kısaca izah edildikten sonra Dreyfus olayının sebepleri, ortaya çıkışı, 1894-1899 yılları arasındaki gelişimi aktarılmaktadır. Konunun işlenişi sırasında ayrıntılara girildiği, bazen yarım sayfaya ulaşan açıklayıcı dipnotlara yer verildiği, görülmektedir. Hatta Dreyfus aleyhinde ortaya atılan belgeler ile ilgili telgraf suretlerinin tercümeleri yayınlanmakta ve kısaca değerlendirmeler yapılmaktadır. (s.171-236) Kesin olmayan bilgilerin ise "rivayete nazaran" gibi ifadelerle aktarılmış olması dikkati çekmektedir.

Ali Reşat ve İsmail Hakkı'nın bu kitabı oluştururken de genellikle yabancı (fransızca yahut fransızcaya tercüme edilmiş) kaynaklardan istifade ettikleri görülmektedir. Bunlar içerisinde, sonradan ispatlandığı üzere asıl suçlu olan Esterhazy'nin "Hatırat"ı, "Bernar Lazar"ın, ismini belirtmedikleri konu ile ilgili iki eseri, Dreyfus'un mektupları, "Gabriel Mono" ve Emile Zola'nın gazete yazıları ve mektupları (ki Zola'nın meşhur "İtham Ederim"i de bunlara dahildir), rapor metinleri, 1894 tarihli Muhakeme Karar Sureti, 30 Kanun-u Evvel 1894 tarihli ve "Raportör Dörmeşvil" imzalı "İthamname" sureti bulunmaktadır. Ayrıca değişik Avrupa gazetelerinden istifade ettikleri, bu gazetelerin olay karşısındaki tavırlarına göre tasvip ya da tenkidde de bulundukları, hatta gazeteler arasındaki münakaşalara da değindikleri görülmektedir. Bu gazeteler şunlardır: "Libr Parol", "Ekler", "Patri", "Otorite", "Suvar", "Figaro", "Tan", "Enteransijan", "Döba", "Eko dö Pari", "Peti Jurnal", "Golua", "Jur", "Siyekl", "Ajans Havas" (bu ajansın bazı açıklama metinleri),

---

[16] Bkz. Ek.No....

[17] Ayrıca bkz. Zafer Toprak, "Ali Reşad, Pozitivizm ve Fransız Devrimi", Tarih ve Toplum, C.12, S. 68. Ağustos 1989, s.55

Almanya'da çıkan yarı resmi gazetede "Kölnişe Çaytung", "Berlin Tagblat" ve "Nayefraye Prese".

Kitabın bölüm başlıklarını verelim. Birinci bölüm: "Mahkumiyet"; "Bordro". "Dreyfus ve Gazeteler", "Muhakemeden Evvel", "Muhakeme [ve 1894 Karar Sureti]", "Ref'-i Rütbe ve İtirafat", "Şeytan Adasında". İkinci bölüm: "Hakikate Doğru"; "Pikar ve Hafi Dosya [Dreyfus aleyhinde sunulan belgelerin tercümeleri ve değerlendirmesi]", "Sahtekârlık Devri ve Pikar Aleyhinde Husumet" [iki bölüm içerisinde], "Esterhazi ve Zola Davaları", "Kavenyak'ın Nutku. Yine Pikar Aleyhinde", "Hanri'nin İtirafı ve Muhakeme-i Temyizin Tahkikatı", "Ren Divan-ı Harbi ve İkinci Mahkumiyet".

Eserin sonunda, 1898 yılı biterken Ren Divan-ı Harbi'nin Dreyfus'a karşı haksızlık yaptığının ortaya çıkmaya başladığı, örneğin birkaç kez yapılmış olan yargılamalar sonucunda vatana ihanet, yani Fransız ordusuna ait gizli bilgilerin Almanya'ya aktarılması suçunun isnadından vazgeçilmemiş olmakla birlikte anlaşılması güç biçimde hafifletici sebepler bulunmaya çalışıldığı, bu durumun ise herkesi şaşkınlığa uğrattığı belirtilmektedir. Zira vatana ihanet var ise bunun ağırı ya da hafifi olamaz. Bu tür bir yaklaşım ve alınan karar hem ulusal hem de başta İngiltere olmak üzere uluslararası bazda Fransız adaletinin sorgulamasını hızlandırmış, bilhassa da askeri mahkemelerin hukuk sistemi içerisinde yeniden düzenlenmesi ihtiyacını gündeme getirmiştir. Fransız Harbiye nazırının, af yetkisi elinde olan hükümet başkanına başvurması sonucunda af olayı gündeme gelmiştir. Ali Reşat ve İsmail Hakkı'nın verdiği bu bilgilerin 1898-1899 Fransası'nda henüz meydana gelmekte olan gelişmeler olduğu anlaşılmaktadır. Zira gerek Dreyfus gerekse Emile Zola ve Picarde bir genel affı kabul etmeyeceklerini, çünkü kendilerinin haksız yere takibata uğrayıp cezalandırılmak istendiklerini, Dreyfus'un boş yere beş senesinin hapishanede geçtiğini, Bundan ötürü isteklerinin, zaten suçlu olmadıkları için affedilmek değil ancak hukuken aklanmak olduğunu ifade etmişlerdir. Kitabın yazarları haksız yere suçlu ilân edilmiş olan zanlıların bu yöndeki girişimlerini sürdüreceklerini belirtirken askerlerin olağanüstü durumlar dışında hukuk sistemi içerisinde etkin rolleri olmasını yanlışlığına dikkat çekerek eserlerini sonlandırmaktadırlar: "Dreyfus mes'elesinin husule getirdiği netayicden başlıcası, bundan sonra Fransa'da Divan-ı Harblerin sulh

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

zamanında lağvıdır. Filhakika bu mesele hükkâmın eser-i cehl olarak bazen pek müthiş hatalar irtikab etmekte olduklarını isbat eyledi. Bir askerin kanun-şinas olması mümkün olamaz. Evvelâ umum-u hukukiyedeki tahsil ve behresi mefkud olur. Saniyen tahsil etse bile telâkki ve itâ-yı evâmire alışmış bir adam için bunun hüsn-ü tatbiki mümkün değildir. İşte bu sebeple Fransa bu mehakimi yalnız zaman-ı harbe tahsis etmek fikrindedir." (s.420)

O dönem için yalnızca birkaç yıldır İstanbul gazetelerinde kalem oynatmakta olan iki genç yazarın, Avrupa'daki örneklerinden hareketle genelde basın dünyası ve okuyucu kitlelerin haber niteliği olan olaylar karşısındaki tutumları, beklentileri hakkında çarpıcı saptamalarda bulundukları görülmektedir. Buna göre Dreyfus Mes'elesi gibi ayrımcılık eseri olarak ortaya çıkan ve doğrudan insan haklarıyla ilgili olan çok önemli bir olay dahi, ancak zaman içerisinde doğru-yanlış birçok rivayetler, çoğu sonradan ilâve hikayeler ile esrarlı bir roman halini aldıktan sonra ilgi çekmeye başlamıştır. Aktaracağımız tesbitler Ali Reşat ile İsmail Hakkı'nın gerçek dürüst gazeteciliğe verdikleri önem ve ciddiyet ile gözlem kabiliyetlerini de gözler önüne serecek niteliktedir: "Matbuata gelince, bittabi sürümü temin için ellerine geçen Dreyfus Mes'elesi gibi bir fırsatı kaçırmayacaklar idi. Merak-âver havadis bulmakta müşkilat çektikleri vakit hırs-ı havadis-fürûşanelerini yalanlarla, galiz tabirlerle teskin etmekten çekinmiyorlardı. Kar'iler ise h issiyâtlarını okşayacak, gönüllerini eğlendirecek havadise arz-ı ihtiyac ederler. Onların okuyacağı havadis ya eğlendirmeli veya kızdırmalı. Fikir tenvirine çalışmak, gazeteleri istifade-i maneviye hususunda bir alet-i nafia ittihaz eylemek! Bunu avâmdan beklememelidir. Avamın ihtiyacat-ı fikriyesi ile gazetelerin istidat-ı ekâzib-fürûşanesi bu yolda olduktan ve Dreyfus mes'elesi gayet merakâver, her tarafı esrar ve hayalât ile mestur bir roman halini iktisab ettikten sonra artık sahaif-i matbuatta ifşaatın ne suretle yek diğerini veliy ve takib edeceği kendiliğinden anlaşılır." (s.302)

Ali Reşat ve İsmail Hakkı, Dreyfus mes'elesine dünyanın ilgisi ve bilhassa basın organlarının olaya değişik açılardan müdahalesi hususunda da ilgi çekici bir örneğe değinmektedirler. Buna göre İngiliz Times gazetesi Dreyfus'un lehine olarak elinde bulunduğunu söylediği bazı belgeleri o güne (1899) değin yayınlamamış, bu da zihinlerde değişik soru işaretleri uyandırmıştır. Kitabın yazarları, yayınlanacağı

bildirilen belgeler gün yüzüne çıksa idi, Dreyfus olayının daha kısa zamanda aydınlanmasına katkıda bulunulurdu görüşündedirler: "...gazeteler, bahusus Paris'teki gazeteler münakaşât-ı şedidede berdevam idiler. Gayet meraklı, esrarlı ve heyecan âmiz bir roman halini iktisab eden "mesele" yalnız Fransız matbuatını değil Avrupa gazetelerini dahi meraka düşürüyordu. Dünyada Ren Divan-ı Harbi gibi küçük bir mahalden çâr-aktâr cihana bu kadar kesretli miktarda telgraf çekildiği asla görülmemiş idi. Tayms gazetesi bir aralık yakında Hanri'nin ihanetini müsbet bazı evrak neşredeceğini, birkaç gün sonra Esterhazi tarafından Eşvar Teskopen'e teslim olunan esrar-ı askeriyeyi fâş edeceğini söyledi. El'an bu neşriyat hal-i muallakta bulunuyor. Acaba Tayms Divan-ı Harb üzerinde bir nüfuz icra etmek, az çok bir tehdidde bulunmak için mi bu havadis veriyordu? Yoksa bir mânia zuhuruna mebni mi bunları neşredemedi? Orası meşkukdur. Şu kadar ki Tayms gazetesi vaadini incâz etseydi hakikaten pek büyük bir hizmet etmiş olacak idi." (s.404)

Ali Reşat ve İsmail Hakkı'nın kitabın genelinde verdikleri bilgilere göre Dreyfus meselesinin patlak vermesi ve aniden gelişmesinde etkili olan unsurlar. öncelikle Avrupa'da ırkçılığa ve dinsel tutuculuğa olanak tanıyan aşırı akımlar. bunların propagandasını yapan bazı basın organlarının yayınları, kolayca etki altında kalabilen kamuoyu ve "kanun-şinas"lıkları tartışma götürür nitelikte olan, bundan ötürü de daha kolay yanılgılara düşebilen askeri üyelerin teşkil ettiği divan-ı harb yargılamalarıdır. Dreyfus'un bir iftiraya kurban gittiğine dair kanaat ise zaman içerisinde Zola ve Labori gibi aydınların çabaları ile ortaya çıkmaya başlayan yeni deliller sayesinde oluşmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır.

–Ali Reşat, *Bismark*; Maarif Vekâleti yayını, "Büyük Adamlar Serisi", No.5 Devlet Matbaası, İstanbul 1930, 90+1sayfa.

Bu kitap Ali Reşat'ın, 1898'de İsmail Hakkı (Babanzâde) ile birlikte Bismark üzerine kaleme aldıkları 376 sayfalık Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi adlı çalışmanın kısmen özetlenmesi ve bilhassa son bölümlerinin yeniden ele alınarak düzenlenmesi suretiyle oluşturulmuştur. Ancak ilk eserin taşıdığı belgesel nitelikten ziyade daha kısa ve halkın okuyabileceği popüler bir tarzda kaleme alınmıştır. Zira bu

kitap, Milli Eğitim'in genel okuyucu kitlesi için popüler nitelikte olmak üzere yakın dönemlerde yaşamış/yaşamakta olan önemli siyaset, bilim ve edebiyat adamlarının hayat hikayelerinden oluşan "Büyük Adamlar Serisi"nden yayınlanmıştır. Kitabın arka kapağındaki listeye göre, yazarlarının isimleri zikredilmeksizin yayınlanan diğer eserler *Namık Kemal* ve *Pastör*'dür. Buradaki ifadelere göre, *Mustafa Kemal* ve *Viktor Hügo* adlı kitaplar ise henüz yayınlanmamıştır. İç kapakta "Maarif Vekâleti Milli Talim ve Terbiye Dairesi"nin 15/6/1929 tarih ve 1357 numaralı emriyle 3000 nüsha tab' edilmiştir." ifadesi bulunmaktadır. Buradan, Ali Reşat'ın bu eseri ölümünden kısa süre önce hazırlayıp teslim ettiği, basım emrinin ise ölümünün ardından iki ay kadar sonra verildiği ve yayınlandığı anlaşılmaktadır.

Ali Reşat'ın imzasını taşıyan son eser olan bu kitap, İsmail Hakkı ile birlikte yaptıkları ilk çalışmanın üzerinden 32 yıl geçmesine rağmen Bismark hakkında türkçede yayınlanmış ikinci eser olarak literatüre geçmiştir. Yani Ali Reşat bu iki eser ile hem Osmanlı hem de cumhuriyet dönemlerinde iki ayrı kuşak okuyucu kitlesine. son dönemlerin önde gelen siyasetçilerinden olan Bismark'ı tanıtan kişi olmuştur. Kitap tek baskı yapmıştır.

Eser, on üç bölümden oluşan1898 tarihli çalışmaya göre küçük hacimdedir ve yedi bölümden oluşmaktadır. Bunlar: "Bismark Kimdir?", "Bismark'ın Çocukluğu ve Gençliği", "Bismark'ın Memuriyet Hayatı ve Evlenmesi", "Bismark Siyasi Hayata Giriyor", "Bismark'ın Başvekâleti", "1864 ve 66 Harplerinde Bismark", "Fransa-Almanya Harbi ve Alman İmparatorluğunun Teşekkülü". Son bölümün en son kısmı "Bismark hakkında yazılmış kitaplar"a ayrılmıştır. Burada Bismark'ın on dört ciltlik nutukları, almanca, ingilizce ve fransızca olarak yayınlanmış ve Ali Reşat'ın ifadesine göre "Avrupa'nın umumi siyaseti nokta-i nazarından gayet mühim..." olan hatıraları. ayrıca muhaberat notları zikredilmekte, bunun yanısıra yazar adları ve fransızca-almanca isimleri ile on bir yabancı eserin kısa künyeleri verilmektedir. Muhtemelen Ali Reşat'In incelemesinden geçmiş olan bu eser ve yazarları şunlardır: Charles Andler, *Monographie*; Welschinger, *Bismarck*; Charles Bonsist, *Le Prince de Bismarck*; Busch, *Comte de Bismarck et sa suite pendant la guerre de France*; Hesekiel, *Das Buch non Eürsten Bismarck*; Marie Dronsart, *Le Prince de Bismarck*; A. Proust, *Le Prince de Bismarck sa correspondence*; Klaczko, *Deux Chanceliers*; E.

Simon, *Histoire du Prince de Bismarck*; Delorot, *Versailles pendant l'occupation*; Comte d'Herisson, *Journal d'un officier de l'ordonnance*'dır. Türkçedeki tek kitabın ise "biraz da sitemkâr bir ifade ile" 1898 tarihli Ali Reşat-Babanzâde İsmail Hakkı ortak çalışması olduğu, bu kitabın bir yıl sonra ikinci kez basıldığı ancak nüshalarının pek ender bulunduğu belirtilmektedir. (s.90)

Bu arada ek bir bilgi olarak, en üstteki "Büyük Adamlar Serisi" ibaresinin altında, çevresinde defne dalları, alnının ortasında ise yıldız şeklinde bir ışık hüzmesi ile barışı ve aydınlığı simgeleyecek şekilde çizilmiş temsili portre çalışmasından oluşan kitap kapak resminin, o yılların genç, ancak Türk grafik sanatının öncü isimlerinden olan İhap Hulusi (Görey)'in imzasını taşıdığını söyleyebiliriz.

C– Monografik Eserleri

– Ch. Seignobos, *Tarih-i Siyasi, -1814'ten 1896'ya kadar- Asr-ı Hâzırda Avrupa*, (mütercimi Ali Reşat, [Birinci cildin 1324'teki ilk baskısı Ali Kemal ile birlikte]), Üç cilt, Kanaat Kütübhanesi "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi" Serisi No.1, İstanbul 1324,1325,1326; I. Cilt 421 sayfa, II. Cilt 469 sayfa, III. Cilt 256+8 sayfa.

Bu eser Ch. Seignobos'un *Histoire Politique de L'Europe Contemporaine, Evolution des partis et des reformes politiques 1814-1896* adlı tek ciltlik kalın eserinin üç yıl içerisinde üç cilt halinde türkçeye kazandırılmış biçimidir. Türkçede birinci cildi iki, diğer iki cildi ise tek baskı yapmıştır. Birinci cildin 1324'te yapılan birinci baskısında mütercim olarak Ali Reşat ile birlikte Ali Kemal'in de imzası bulunmaktadır. Hatta her ikisinin imzasını taşıyan Medhal-i Mütercimiyn'de eserin üç cilt halinde basılmasının plânlandığı ifade edilmektedir. Burada kullanılan farklı üslûp, süslü ifadeler ve daha edebi deyişlerden edindiğimiz izlenime göre ortak önsöz, büyük olasılıkla Ali Kemal tarafından kaleme alınmış olmalıdır. Ancak birinci cildin aynı yıl içerisinde yapılan ikinci baskısında yalnızca Ali Reşat'ın imzası bulunmakta ve Medhal-i Mütercimiyn kısmı yerine kendisinin kaleme aldığı anlaşılan Mukaddime bölümü yer almaktadır. 1325 ve 1326'da basılan ikinci ve üçüncü ciltlerde de mütercim olarak yalnızca Ali Reşat'ın imzasını görmekteyiz. Ayrıca kitabın tanıtım

reklamlarında da sadece Ali Reşat'ın adı zikredilmektedir.[18] Yine daha önce değindiğimiz üzere, bu eserin çevirisinden ötürü devlet tarafından Maarif Nişanı'yla yalnızca Ali Reşat'ın ödüllendirilmiş olması, eserin çevirisindeki esas pay ile ana sorumluluğun ona ait olduğunu teyid etmektedir.

Ali Reşat'ın ifadelerinden, Seignobos'un eserini seçerek tercüme etmiş olmasının en önemli sebebinin, bu kitapta öncelikle ayrı ayrı her bir Avrupa ülkesinin iç siyasal yapılarının irdelenmesi, bunun ardından ise genel bir çerçevede çağdaş siyasal oluşumlara dikkat çekilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Eser Kanaat Kütübhanesi'nin bilimsel araştırmalardan oluşturmayı plânladığı "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi" serisinin birinci kitabı olarak yayınlanmıştır. Ali Reşat, orijinali oldukça kalın bir cilt olan kitabı, Osmanlı tarihine ilişkin –bilhassa Doğu Sorunu ile ilgili– konulara hâşiye biçiminde ilâveler yapmış olması sonucunda hacmi daha da genişlediği için üç cilt halinde tercüme etmiştir. "Zaten taksimât-ı tarihiye de bu tefrike mutabakat ediyor."[19] diyerek yaptığı bölümlemeye göre birinci cilt, Medhal'den sonra sırasıyla İngiltere, Fransa, Felemenk, Belçika, İsviçre, İspanya, Portekiz ve İtalya'nın 19. yüzyıl siyasi tarihlerini ihtiva etmektedir. İkinci cilt, Osmanlı Devleti, Romanya, Yunanistan, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, Almanya, Avusturya-Macaristan, İsveç, Norveç, Danimarka, Rusya ve Polonya'nın, yani Avrupa'nın batı kısmı dışındaki ülkelerin aynı dönem siyasi tarihlerini incelemektedir. Ali Reşat bu cildin Osmanlı Tarihi ile Balkan ülkeleri bölümüne "Kariyn-i Osmaniye'nin ihtiyacına göre...âsâr-ı saire-i mutebereden icab eden..." bilgileri dipnot olarak ilâve ettiğini söylemektedir. Son cilt ise genel olarak ondokuzuncu asır Avrupa'sının siyasal görünümünü betimlemektedir. Burada, siyaset alanında meydana gelen çağdaş gelişmeler, kilise ve katolik fırkaları, uluslararası inkılâp fırkaları, Metternich dönemi Avrupası, Rus-İngiliz rekabeti, Fransa'nın güçlenişi ve milliyet savaşları, Almanya'nın güçlenişi, silahlı barış ("Sulh-ü Müsellah") denemeleri gibi önemli tarihsel olaylar ele alınmaktadır.

---

[18] S. Gorianov, Devlet-i Osmaniye - Rusya Siyaseti, (mütercimleri Ali Reşad, Macar İskender), İstanbul 1331, (Bu kitabın arka kapağında bulunan ve Seignobos'un eserinin tanıtıldığı reklam kısmı)

[19] Ch. Seignobos, Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa, 1. Cilt, 2. Baskı, 1324 (Ali Reşat'ın yazdığı "Mukaddime" kısmı, s.5.

Bilindiği üzere Seignobos'un bu eseri, Avrupa'nın ondokuzuncu yüzyıl siyasi tarihi üzerine kaleme alınmış kitaplar içerisinde en yetkin çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Türkçede telif ya da tercüme yoluyla kaleme alınmış eserler arasında günümüzde dahi önemini muhafaza etmektedir. II. Meşrutiyet'in ilk yılları göz önüne alındığında, 1789 sonrasında Avrupa'da meydana gelen gelişmeler: milliyet savaşları, özgürleşme ve bağımsızlaşma mücadeleleri, 1830 ve 1848 ihtilâllerinin sebep ve sonuçları, mutlak yönetimlerden "hakimiyet-i âmme"lere geçişler, sosyalist hareketin temellerinin atılışı, Batı, Orta ve Doğu Avrupa'daki olayların gelişimi ve benzeri konular hakkında Türk okuyucusuna ilk ve en ayrıntılı bilimsel bilgiler bu eser ile aktarılmıştır denilebilir.

Eserin 1932'de halen satışta olduğu anlaşılmaktadır.[20]

Bu arada ek bir bilgi olarak şu da belirtilmelidir. Ali Reşat'ın bu eseri başta olmak üzere 1908'den sonra telif ya da tercüme olarak yayınladığı Türkiye ve Tanzimat..., Fransa İhtilâli Kebiri Tarihi gibi önemli monografik eserler ilk olarak forma –örneğin her ay bir cüz– biçiminde yayınlanmış ardından basım işi bittikten sonra ciltler halinde piyasaya sürülmüştür.

–Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı, 1826-1882*, (mütercimi Ali Reşat), Kanaat Kütübhanesi "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi" serisi No.2, İstanbul 1328 (H.), 489+7 sayfa.

Ali Reşat'ın türkçeye kazandırdığı en önemli eserlerden biri de budur. Kitap 1826 ile 1882 yılları arasında, yani II. Mahmud devrinden II. Abdülhamit'in ilk yıllarına kadar iç ve dış siyasal gelişmeler temelinde Osmanlı'nın askeri, mâli, hukuki, eğitsel ve ticari tarihini irdelemekte, bu süre içerisinde yaşanan yenileşme hareketlerini ayrıntılarıyla değerlendirmeye çalışmaktadır. Sondaki "Zeyl" kısmında ise Tanzimat, Islahat fermanları ve bazı maddeleri ile Vilâyat Kanunu metni yer almaktadır. Adı geçen dönemi, 1826-1853, 1854-1867 ve 1868-1882 olmak üzere üç ayrı kısımda irdeleyen kitap, türkçede tercüme yoluyla da olsa Tanzimat üzerine yayınlanmış ilk eser durumundadır. Aslı, 1882 ve 1884'de iki cilt olarak basılan kitap Ali Reşat tarafından, diğer çeviri çalışmalarında olduğu gibi tam metin ve aslına sadık

[20] Kanaat Kütüphanesi Kitap Kataloğu (1932) ("Eski Harflerle Neşriyat" kısmı)

olarak türkçeye aktarılmıştır. Ali Reşat'ın ifade ettiği üzere, yirmi yıldan fazla Türkiye'de bulunmuş ve orta elçiliğe terfi etmiş olan Fransız diplomatlarından Engelhardt'ın araştırma ve gözlemleri ile elde ettiği belgelere dayalı olarak "Sultan Mahmud-u Sani'nin evâhir-i saltanatından 1882 sene-i miladiyesine kadar olan devre-i mühimme(de)...en ziyade tetebbua şâyân olan "Tanzimat" hakkında..." kaleme aldığı bu eser Türk kamuoyunun "..elsine-i garbiyeden tercümesine şiddetle muhtac olduğu...âsâr-ı cedide-i tarihiyeden biri(dir)." (Mukaddime-i Mütercim kısmı, s.3)

O dönemde İstanbul Maarif müdürü olan Ali Reşat, diğer tercüme çalışmalarında gösterdiği mütevaziliği burada da sergilemekte ve esere yazdığı Mukaddime-i Mütercim'de şunları söylemektedir: "Arzu ederdik ki daha muktedir kalemler bu eseri lisanımıza nakletsin, yalnız nakil ile iktifa etmeyerek müellif-i muhteremi gibi tetebbuatta bulunsun, eksik kalan cihetleri ikmal, bizce bâdi-i tereddüd olan noktaları tenvir ve izah eylesin...Maateessüf böyle bir teşebbüs vuku bulmadı." Kendisini bu işe soyunmaya cesaretlendiren en önemli gelişme ise, iki yıl önce Seignobos'tan çevirmeye başladığı ve son cildi henüz (1910) yayınlanmış olan Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa'nın "...mütercim ve tâbi'ce medâr-ı teşvik olacak derecede mazhar-ı rağbet olması(dır)." Eserin içerisinde barındırabileceği kimi eksiklik ve yanlışlıklara, "...h issiyât-ı diniye ve milliyemizi cerihedar eden kelimat ve ibarat(a)..." rağmen bunları muhafaza ederek aynen tercüme etmenin, Ali Reşat'a göre en önemli yararı "...elsine-i garbiyeye vâkıf olmayan kar'iler(in) Avrupalı müverrihlerin memleketimiz hakkındaki efkâr ve mütâlaatına hakkıyla kesb-i vukuf..." etmelerine yardımcı olacak olmasıdır. Ali Reşat burada, devrinin tarihçilik dünyası hakkında önemli bir tesbitte bulunmaktadır. Buna göre asıl değeri ve önemi okuyucular tarafından takdir edilecek olan, araştırmaya dayalı böyle bir eserin, o döneme kadar kendi tarihinin en son gelişmelerine bile bigâne kalmış, vesikalara dayalı bilimsel araştırmalarda bulunmamış Osmanlı kalem erbabı tarafından daha pek çok zaman meydana getirilemeyeceği, teessüfle görülmektedir: "Kar'ilerimiz...tetkikat-ı amika mahsulü olan böyle bir kitabın Osmanlı erbâb-ı kalemi tarafından henüz yazılamadığına ve belki de pek çok zaman yazılamayacağına müteessif olacaklardır." (a.g.yer, s.4)

Türkiye ve Tanzimat'ın yayınlandığı dönem kamuoyunda önemli etki uyandırdığı görülmektedir. Servet-i Fünun'un 3 şubat 1326 tarihli 1028. nüshasında, "Âsâr-ı Tarihiye" köşesinde kitabın tanıtımını yapan Ahmet Refik şunları söylemektedir: "...Muharir-i muktedir Ali Reşad Beyefendi tarafından tercüme edilen Türkiye ve Tanzimat da şimdiye kadar tercümesine sabırsızlıkla intizar olunan en mühim âsâr-ı tarihiyedendir. Türkiye ve Tanzimat Avrupa'da Şark tarihine, Mesele-i Şarkiyye'ye, Osmanlılar'ın ondokuzuncu asırdaki hayat-ı siyasiyesine dair yazılan eserlerin hemen kâffesine mehaz ittihaz olunmuş yegâne bir eser-i siyasidir."[21] Yine onun ifade ettiğine göre bu kitap, ondokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı'da teşebbüs edilen yenileşme hareketleri ile bunlara tepki olarak ortaya çıkan tutucu muhalefet arasındaki ilişkileri gözler önüne sermek bakımından büyük önem taşımaktadır. Sırf kendi çıkarları ve hırsları için ülkenin ilerlemesine karşı çıkan, bu yolda kan dökmekten de geri durmayan mutaassıplar "...sahaif-i tarihiyemizde elim bir leke bıraktığı gibi vatanın terakkisi de senece tehir etmiş, o isyan ateşlerini takib eden felaketli günlerimizde vatanın parça parça inkısamına, hayat-ı ictimaiyemizin muattal ve perişan kalmasına sebeb olmuştur. İşte Ali Reşad Beyefendi'nin vâkıfane tercüme ettiği Türkiye ve Tanzimat bu edvar-ı elimemizin mükemmel bir tarihçesidir." Ahmet Refik'in Türkiye ve Tanzimat'ın tanıtımından yola çıkarak yaptığı bir diğer önemli tespit de ülkenin selameti için Batı medeniyetinin mümkün olduğunca geniş kapsamlı bir yaklaşımla değerlendirilip örnek alınması gerekliliği yolundadır: "Türkiye ve Tanzimat biz Osmanlılar için başka bir nokta-i nazardan şâyân-ı ehemmiyettir. Bu mühim eser, Osmanlı tarihinin ondokuzuncu asra taalluk eden en mühim edvarını ihtiva ediyor. Bu devirler fikr-i taassubun Avrupa medeniyetine karşı ilk mücadelât-ı mezbunanesini gösterdiği için bizce fevkalâde tetkika şâyândır. Bugün artık kat'iyyen kani' olmalıyız ki Avrupa medeniyetinin hayat-ı ictimaiye ve medeniyemizi ıslaha hizmet edecek avâmil ve tekemmülâtını kabul etmedikçe, tarik-i medeniyete duhûl için Avrupalılar'ın takib eyledikleri usûl ve mesâliki, desâtir-i hak ve adaleti takib eylemedikçe bizim için çare-i selamet yoktur."[22] Ahmet Refik'in tanıtımı şöyle sonlanmaktadır: "Binaenaleyh Türkiye ve Tanzimat'ı lisanımıza tercümeye himmet

[21] Ahmed Refik, "Âsâr-ı Tarihiye", Servet-i Fünun, No:28, 3 Şubat 1326, s.326.
[22] A.g.yer, s.326.

buyuran Ali Reşad Beyefendi biraderimiz(i)...[tanıtımını yaptığı diğer bir eser olan "Kırım Muharebesinin Tarih-i Siyasisi"nin yazarı Hayreddin Bey ile birlikte]...bu himmetlerinden dolayı tebrik eder ve bu gibi âsârın telif ve tercümesi ile edebiyat-ı tarihiyemizi bir kat daha zenginleştirmelerini temenni eyleriz."[23]

Eserin yayıncısı Kanaat Kütübhanesi de yaptığı reklamda, Ahmet Refik'in görüşleri paralelinde , Osmanlı yenileşmelerine karşı ortaya çıkan direniş ve muhalefetin daha iyi irdelenmesi ihtiyacına dikkat çekmektedir. Bu karşı çıkış ve tepkilerin bilhassa psikolojik yönünün incelenmesi önemli sonuçlar doğurabilecektir: "Devlet-i Osmaniye'nin en mühim safha-i tarihiyesi 1826'dan1882 senesine kadar olan ıslahat devirleri olduğu cihetle tarihimizin bu kısmı her Osmanlı'nın hafızasında menkuş olmalı ve ıslahatın tatbiki hususunda tesadüf edilmiş olan müşkilâtın esbab-ı ruhiyesini tedkik ederek bu hususda her müellifin efkâr ve muhakematını bir itina-yı mahsus ile tedkik etmelidir."[24] Bu arada eserin 1924'te ve hatta 1932'de satışta olduğu görülmektedir.[25]

Kitabın diğer bir tanıtımı da Ali Reşat'ın o sıralarda "imtiyaz sahibi ve müdürü" bulunduğu Mülkiye dergisinin 1 Kanun-u Sani 1326 tarihli 24. nüshasının arka kapağında yapılmıştır. Burada verilen bilgilere göre "...esasen en makbul ve muteber âsâr-ı tarihiyeden..." olan eserin fransızca orijinali piyasada tükenmiş durumdadır. "Bu kadar mazhar-ı rağbet ve itibar olmasına sebeb Sultan Mahmud-u Sani, Abdülmecid, Abdülaziz, Murad-ı Hamis, Abdülhamid-i Sani devirleri gibi Devlet-i Aliyye'nin en mühim, bununla beraber en karışık bir zamanına taalluk eden kâffe-i vekayi-i siyasiyeyi en mükemmel ve vesaik-i gayr-i matbû' evrak-ı resmiyeye müsteniden ihtiva eylemesidir."[26]

Türkiye ve Tanzimat çevirisinin aynı zamanda, Fransız Devrimi, Osmanlı ve Avrupa siyasi tarihi üzerine çalışmaları, okullara tarih ders kitapları ile birlikte Ali Reşat'ı Türk kamuoyuna tanıtan belli başlı eserlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ali Reşat'ın da kısaca temas ettiği üzere içerisinde barındırdığı kimi bilgi eksiklikleri ve

---

[23] A.g.yer, s.326.

[24] Milli Nevsal, "Her Sene Mart İbtidasında Neşrolunur ve Herşeyden Bahseder Türk Salnamesi", Üçüncü sene. Kanaat Kütübhanesi neşriyatı, İstanbul, 1340 (1924), s.8. (Türkiye ve Tanzimat kitabının tanıtımı)

[25] A.g.yer., s.8; ayrıca Kanaat Kütüphanesi Kitap Kataloğu (1932) ("Eski Harflerle Neşriyat" kısmı)

[26] Mülkiye, 1 Kanun-u Sani 1326, No: 24. (Derginin arka kapağındaki tanıtım yazısı)

yanlışlara rağmen bu eser, gerek fransızcası gerekse türkçe çevirisi ile bilhassa cumhuriyet döneminde yapılan birçok bilimsel araştırmaya kaynaklık eden eserler arasında yer almıştır. Ancak Ali Reşat'ın çevirmenliğini konu ettiğimiz bölümde de kısaca değindiğimiz üzere, 1910'da "mütercimi Ali Reşat" imzasıyla yayınlanan ve tek baskı yapmış olan bu eser 66 yıl sonra 1976'da Ayda Düz tarafından bu kez yalnızca "Tanzimat" adı altında ikinci defa tercüme edilirken birkaç satırla da olsa ne eserin içeriğinden ne de daha önceki Ali Reşat çevirisinden bahsedilmiş olması dikkati çekmektedir. Herhalde bunun gerekçesi, önceki çevirinin Arap harfleriyle yapılmış olması, habersizlik yahut tercüme esnasında karşılaşılabilecek zaman darlığı gibi mazaretler olmasa gerektir. Ayrıca eserin orijinalinde ve Ali Reşat çevirisinde yer alan, en sondaki "Zeyl" kısmının da Ayda Düz tercümesinde bulunmadığı görülmektedir.[27]

-"Fransız diplomatlarından bir zât", *Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşe'i, Asılları* (Mütercimleri Ali Reşat ve Macar İskender), Kanaat Kütübhanesi "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi" Serisi No.4, İstanbul 1330(H.), 351+4 sayfa.

Eserin fransızca orijinalinde yazar ismi yerine zikredilmiş olan "Un Ancien Diplomate"(Bir Eski Diplomat) ifadesinden hareketle "Fransız diplomatlarından bir zât"tan çevirdikleri bu eser kapitülasyonlar üzerine türkçede yayınlanmış ilk kitap durumundadır. 1923'te ve hatta 1932'de de satışta olduğu anlaşılan eser, yayıncısı Kanaat Kütüphanesi'nin ifadesine göre "Fransa'nın Dersaadet süfera-yı kadimesinden bir zât-ı muhterem.." tarafından kaleme alınmıştır.[28] Yazarının önsözünden anlaşıldığı üzere 1898'de yazılmış olan kitap, Mukaddime kısmının ardından üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kapitülasyonların kökeni, eski ve yeni milletlerdeki konsolosluk teşkilâtı, ortaçağdan yeniçağa doğru başta Fransa olmak üzere Avrupa devletlerinin genelde Türkler ve Osmanlılar'la münasebetleri incelenmekte, ardından 1528 ile 1861 yılları arasında imzalanmış toplam 10 adet kapitülasyon ve ticaret antlaşmasının metni ve kısa açıklamaları yer almaktadır. (s. 10-184) Macar İskender

---

[27] Bkz. Ed. Engelhardt, Tanzimat, (Çeviren: Ayda Düz), 1976, 380 sayfa.

[28] Milli Nevsal, 1339(1923), s.12 (Kitabın tanıtımının yapıldığı reklam kısmı); ayrıca Kanaat Kütüphanesi Kitap Kataloğu (1932) ("Eski Harflerle Neşriyat" kısmı)

ve Ali Reşat, Osmanlı'nın Suriye ve Mısır'ı ele geçirdikten sonra buralarda önceden geçerli olan eski usûl ve antlaşmaları kabul edişinin bir örneği olarak, aslı Memlûkler ile Fransızlar arasında imzalanmış olan ticaret antlaşmasının 1528'de onaylanmış biçimini aktarmaktadırlar. Ancak bu işi yaparken sayfa sonuna düştükleri dipnotta antlaşma metnini, türkçesine ulaşamadıkları için doğrudan fransızca metninden çevirerek aktardıklarını belirtmektedirler. (s.49) Anlaşıldığı üzere, açıkça ifade etmemelerine karşın diğer antlaşma metinlerini büyük olasılıkla Muahedat Mecmuası'ndaki türkçe suretleri ile karşılaştırarak çevirmişlerdir. Bu da onların bilimsel anlamda titizliklerini ve işlerini ne denli ciddiyetle yaptıklarını göstermektedir. Bundan başka, antlaşmaları çevirirken metinlerin baş tarafında bulunan ve bazen de iki sayfaya ulaştığını belirttikleri hitap kısımlarını "adem-i lüzumuna mebni..", yani konu ile doğrudan ilişkili olmadığını söyleyerek tercümeye dahil etmemişlerdir. (s.74,83) Birinci bölümde antlaşma metinleri ve kısa izahlarından başka Osmanlı Devleti ile Fransa arasında zaman içerisinde iyileşen ve kötüleşen siyasal ilişkilerin seyrine de değinilmektedir.

İkinci bölümde kapitülasyonların doğurduğu hukuksal gelişmeler, yeni yasa düzenlemeleri, davalar, Osmanlı'daki yerli-yabancı ilişkileri, ıslahat girişimleri, konsolosluklara ve dini kurumlara bahşedilen gümrük muafiyetleri, zaman zaman yaşanan antlaşmazlıklar konu edilmektedir. (s.185-274) Son bölüm ise Osmanlı'nın "eyalât-ı kadimesi"ndeki, yani Yunanistan. Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, Bosna ve Hersek ile Kıbrıs'taki kapitülasyon teşkilâtları irdelenmekte; ayrıca Trablusgarp [Libya], Fas, Cezayir ile Tunus'tan oluşan "hükümât-ı berberiye"deki kapitülasyon uygulamaları üzerinde durulmaktadır. Eser "Mülâhazât-ı Mütemmime" kısmı ile sona ermektedir.(s.275-351)

Kitabın, Fransa'nın Osmanlı politikası çerçevesinde kaleme alınmış olduğu dikkati çekmektedir. Örneğin Fransa'nın Osmanlı politikası ve üzerindeki etkisi, İngiltere ve Rusya gibi diğer devletlerin aksine, eserin genelinde hayırhah, himayeci bir çerçevede işlenmekte, ayrıca "Âtinin pek mübhem ve meşkuk olduğu şu zamanda [1898], vaktiyle elde edilen hukuk ve imtiyazın âtiyen dahi devam edeceğini bu eser isbat eyleyeceği (üzere).." gibi ifadelerle kapitülasyonların geleceği hakkında bilhassa Fransa'dan yana tavır sergilenmektedir.(Mukaddime-i Müellif kısmı, s.8)

Mütercimler de bu ve benzeri noktalardan hareketle olsa gerek "Avrupa müelliflerinin Şark'a dair âsârında muhtac-ı tenkid ve tashih pek çok şeyler olduğu şübhesizdir." dedikten sonra "..uhud-u kadime hakkında Avrupa'nın neler düşündüğünü bilmek, müelliflerin bu babdaki rey ve mütâlaalarına vâkıf olmak lüzumu(ndan).." ötürü aslına sadık tercümeyi terk etmediklerini, eleştiri ve düzeltme işini ise daha muktedir kalemlere bıraktıklarını belirtmektedirler. (Mukaddime-i Mütercimiyn kısmı, s. 3)

Kitabı yayınlayan Kanaat Kütübhanesi, yaptığı reklamda eserin önemi hakkında Osmanlı kamuoyuna şunları söylemektedir: "İşbu eserin ihtiva eylediği hakayık-ı tarihiyeyi her Osmanlı bir dikkat-i mahsusa ile tedkik ve tetebbu' ederek memleketimizde mukim ecnebilere karşı hükümetin vaziyeti hakkında bir fikir edinmelidir. Memuriyn-i devletden başka efrad-ı millet de bu eseri aynı ciddiyet ve aynı ehemmiyetle okumalıdır. Darülfünun efendilerine bu eserin ma'lûmâtlarını tevsi' ve mektebde okudukları derslere ifâ edeceği muavenet dolayısıyla faidesi vareste-i izahdır."[29]

Eser 1932'de halen satışta olup fiyatı 400 kuruştur.[30]

-Ali Reşad, *Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi*, İki cilt, Kanaat Kütübhanesi "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi" Serisi No.8, İstanbul 1331(H.); I.Cilt 479 sayfa, II.Cilt 437+3 sayfa.

Ali Reşat'ın 1913'te yayınlanan bu eseri en önemli telif çalışmalarından biridir. Fransız Devrimi'ne dünya tarihindeki en önemli olaylardan biri olarak dikkat çeken ve eserlerinde bu konuya ayrı bir önem veren Ali Reşat'ın 1909'da Mercan İdadisi'ndeki ders notlarından hareketle yayınladığı Fransa İhtilâl-i Kebiri adlı küçük ama önemli çalışmasının gördüğü rağbetin de teşvikiyle iki ciltte toplam 916+3 sayfa olarak kaleme aldığı Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, türkçede bu konu hakkında yayınlanmış en kapsamlı telif eser durumundadır.[31] Cumhuriyetin ilk yılları

---

[29] S. Gorianov, Devlet-i Osmaniye - Rusya Siyaseti, (mütercimleri Ali Reşad, Macar İskender), İstanbul 1331, (Bu kitabın arka kapağında bulunan ve kitabın tanıtıldığı reklam kısmı)

[30] Kanaat Kütüphanesi Kitap Kataloğu (1932) ("Eski Harflerle Neşriyat" kısmı)

[31] Zafer Toprak, "Ali Reşad, Pozitivizm ve Fransız Devrimi", Tarih ve Toplum, Ağustos 1989, S.68,s.56; Tevfik Çavdar, "Osmanlı Gözüyle Fransız Devrimi" 1789'dan 1989'a Fransız Devrimi'nin İkiyüzüncü Yılı, (Cumhuriyet Gazetesi Eki), 09.06.1989, s.13; François Furet, Fransız Devrimini Yorumlamak, (Çeviren: Ahmet Kuyaş), Alan Yayınları, istanbul 1978, (Ahmet Kuyaş'ın yazdığı "Çevirenin Önsözü" kısmının sonunda yerverdiği "Fransız Devrimi'yle İlgili Türkçe Kitap Bibliyografyası" bölümü,s.31)

da dahil olmak üzere önemli ölçüde ilgiye mazhar olmuş olmasına rağmen tek baskı yapmıştır.

Birinci ve ikinci cildi yedişer olmak üzere toplamda on dört bölümden oluşan eserin içeriğini aktaralım. **Birinci cilt:**

-İnkılâbdan Evvel Fransa [On beşinci Lui Devri,...]	s.5-31
-On altıncı Lui-İdare-i Dahiliye [Islahat teşebbüsleri, Turgot ve halefleri,..]	s.32-80
-Tebeddül-ü Efkâr [Yeni fikirler ve İnkılâba gidiş,...]	s.81-98
-1789'da Fransa, Etajenero'nun İctimaa Daveti, Kayyeler	s.99-134
-Meclis-i Milli – 1789-1791	s.135-299
-Asamble Lajislativ – 1 Teşrin-i Evvel 1791-20 Eylül 1792	s.30-373
-Konvansiyon Nasyonal, Siyaset-i Dahiliye – 20 Eylül 1792-26 Eylül 1795	s.474-479

İkinci cilt:

-Konvansiyon Nasyonal, Diplomasi ve Muharebat – 1792-1795	s.485-579
-Direktuvar, Tarih-i Dahili – 1795-1799	s.580-627
-Direktuvar, Diplomasi ve Muharebat – 1795-1799	s.628-717
-İnkılâb Zamanında Tanzim-i Kavanin [Hukuk ve din alanları ile kilise-devlet ilişkilerine dair kanunlar ve düzenlemeler,...]	s.718-764
-İnkılâb Zamanında Tesis Edilen Mekâtib ve Müessesat-ı İlmiye – 1789-1799 [Eğitim plânları, ilk, orta ve yüksek öğretim alanlarındaki düzenlemeler, edebiyat ve iktisadiyat..]	s.765-828
-Konsula, Tarih-i Siyaset-i Dahiliye – 1799-1804	s.829-872
-Konsula, Siyaset-i Hariciye ve Muharebat – 1799-1804	s.873-916

Eser, ilk 31 sayfasında devrim öncesi Fransa'sının on sekizinci yüzyıldaki genel görünümünü özetlemekte, daha sonra ise 1789 Devrimi'nden "Amyen Müsâlahası'nın Feshi" ve Napolyon devrinde Fransız-İngiliz ilişkilerinin iyice gerginleştiği 1804 yılına kadar meydana gelmiş önemli gelişmeleri irdelemektedir. Ali Reşat'ın yer yer resim ve fotoğraflarla zenginleştirilmiş eserinde 1789-1804 yılları

arasında Fransa'da ve Fransa kaynaklı olarak Avrupa'da vuku bulmuş olayların geniş açıdan ele alınıp değerlendirildiği görülmektedir. Ali Reşat 1789'dan sonraki 15 yıl içerisinde Fransa'da birbiri ardısıra değişen hükümet sistemlerini değerlendirmekte. yalnızca siyasal gelişmeler değil toplumsal, ekonomik, eğitsel, edebi, felsefi, dinsel. askeri ve idari alanlardaki önemli gelişmeleri de ayrıntılandırmaktadır.Ayrıca, bütün bunların Avrupa'ya yaptığı tesir üzerinde de durmaktadır. Ali Reşat'ın bu eseri, tarihe ve özgürleşme/çağdaşlaşma yolunda meşrutiyeti hazırlayan kadroların da esin kaynağı olan Fransız Devrimi'ne yoğun ilgi duyulan bir dönemde yayınlanmış ve Kanaat Kütübhanesi'nin o sıralarda en çok satan yayını olmuştur.[32] Bazı kısımlarında tercüme etkisi sezilen kitapta zaman zaman dipnotlar aracılığıyla açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgiler verilmiştir. Buna karşın bibliyografya kısmı bulunmamaktadır. Ancak eserin ihtiva ettiği ayrıntılı bilgilerden, Ali Reşat'ın kendisinin, Batı'yı ve yeni eserleri sürekli takip etmesinden ve yine liseler için yazdığı genel tarih ile yakınçağ tarihini konu alan ders kitaplarında isimlerini zikretmiş olmasından dolayı büyük olasılıkla Michelet, Aulard, Taine, Seignobos, Sorel gibi önde gelen bilim adamlarının çalışmalarından istifade etmiş olmalıdır. Bu kitap aynı zamanda Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin de türkçede yayınlandığı ve ayrıntılandırıldığı ilk eserlerden biridir. Ali Reşat adı geçen bildirgeyi, devlet ve toplum yaşamında insan hakları kavramını ön plâna çıkarması ve anayasalara yaptığı önemli etki bağlamında incelemekte, hazırlanışı, ilân edilişi ve tesirleri üzerinde durmaktadır. (s.197-201)

Kanaat Kütüphanesi kitabın tanıtımını yaparken şunları dile getirmektedir: "Tarih-i âlemin en mühim sahifesi şübhesiz Fransa'da istibdadın pençe-i kahrı altında zebun olan hukuk-u beşerin istirdadıyla hürriyeti ilân için vâki olan mücâhedât-ı mütevâliye ve kahramânânedir. Avrupa'nın inkılâbat-ı siyasiye ve idariyesine pişvâ olan bu İnkılâbın gaye-i ulviye, âmillerinin metanet ve sebatları hakkında bir fikir edinmek her ferd için değil, belki rical-i siyasiye için de pek ziyâde lâzımdır. Bundan başka Avrupa hükümâtının Fransa'ya karşı o zamanki vaziyetleri ile Fransa'nın gayeye vâsıl olmak için göstermiş olduğu azim ve sebat neticesinde vukua gelmiş olan hûnriz müsademelerin, büyük harblerin Avrupa tarih-i siyasisinde husule

[32] "Mesleğe Hizmet Edenler: Kırk Yıllık Kitapçı", Kitap ve Kitapçılık, 1 İkincikanun 1936, S.1, s.21-22 (Kanaat Kütübhanesi sahibi İlyas ile yapılan röportaj)

getirmiş olduğu tebeddülâtı öğrenmek o kadar mühim ve elzemdir. Zira Fransa İnkılâb-ı Kebiri'nin saha-i tesiri mahdud değil, belki bütün Avrupa'yı alt üst edecek bir mahiyeti haizdir."[33]

Kuşku yok ki Ali Reşat'ın bu eseri, özellikle Osmanlı'nın son kuşağı ve doğal olarak cumhuriyeti kuran neslin Fransız Devrimi'ni, hürriyet, eşitlik ve kardeşlik prensiplerini, ulusal egemenliği tarihsel bir perspektif içerisinde bütüncül ve ayrıntılı olarak öğrenmesinde önemli pay sahibi olmuştur.

İki ciltlik kitabın 1924'te ve hatta 1932'de satışta olduğu görülmektedir.[34]

-Serge Gorianov, *Devlet-i Osmaniye – Rusya Siyaseti* (Mütercimleri Ali Reşat ve Macar İskender), Kanaat Kütübhanesi "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi" Serisi No.11, Dersaadet 1331(H.) 504+3+4 sayfa.

Bu eser, "Rusya Hazine-i Evrak [Arşiv] Dairesi müdürü" Serge Gorianov'un önce rusça, bir müddet sonra ise fransızca kaleme aldığı "Le Bosphore et Dardanelles"(İstanbul ve Çanakkale Boğazları) isimli eserinin "Devlet-i Osmaniye-Rusya Siyaseti" adı altında türkçeye çevrilmiş biçimidir. Tek baskı yapmıştır. Eser 1798'den on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı Devleti ("Türkiye") ile Rusya arasında ortaya çıkan ve zaman zaman bazı Batı Avrupa devletlerinin de karıştığı başta Boğazlar Sorunu olmak üzere önemli meseleleri siyasal ve hukuksal yönden irdelemektedir. On iki bölümden oluşan kitabın büyük kısmı resmi belgelerden meydana gelmektedir. Mütercimler Ali Reşat ve Macar İskender, kitap kapağına düştükleri notta şunları söylemektedir: "Devlet-i Osmaniye ile Rusya'nın son asır zarfındaki münasebat-ı siyasiyesini Rusya Hazine-i Evrakı'ndaki vesaik-i resmiyeye istinaden izah etdiği gibi bilhassa İstanbul ve Çanakkale Boğazları, Marmara ve Karadeniz mesailine dair âlem-i siyasiyatda tahaddüs eden kâffe-i vekayi ve hadisatın suret-i cereyanını musavver ve bu bâbdaki vesaiki hâvidir." Kitabın fransızca

---

[33] S. Gorianov, Devlet-i Osmaniye - Rusya Siyaseti, (mütercimleri Ali Reşad, Macar İskender), İstanbul 1331. (Bu kitabın arka kapağında bulunan ve Seignobos'un eserinin tanıtıldığı reklam kısmı)

[34] Milli Nevsal, No: 3 , 1340, s.8 (Kitabın tanıtımının yapıldığı kısım. Burada, eserin fiyatı konusunda ek bir bilgi vermek gerekirse; 1913'te iki cildin fiyatı 40 kuruş (bez ciltli baskısı 50 kuruş) iken (S.Gorianov. Devlet-i Osmaniye- Rusya Siyaseti, 1331 (H.), son sayfadaki tanıtım), 1924'te 300 kuruş (Milli Nevsal, No:3, s.8) olması dikkati çekmektedir. Kanaat Kütübhanesi'nin 1932'de yayınladığı Kanaat Kütüphanesi Kitap Kataloğu (1932)'ye göre eser o tarihte de iki cildi 750 kuruştan olmak üzere satışta bulunmaktadır. (Adı geçen kataloğun "Eski Harflerle Neşriyat" kısmı)

baskısına bir mukaddime yazan "Fransa Akademisi ve Rus Tarih Encümen-i İmparatorisi âzâsından "Gabriel Hanoto" " da eser hakkında bilgiler vermektedir. (Mukaddime kısmı, s.3-20)

Kitap genel olarak Rusya'nın Osmanlı ve sıcak denizler politikası çerçevesinde kaleme alınmıştır. Gorianov eserini bitirirken şunları söylemektedir: "Boğazların, bilâ-tefrik-i milliyet, bütün sefâin-i harbiye-i ecnebiyeye güşâdını intac edecek bir vaziyet-i cedidenin teessüsü ancak devletlerin konferans halinde bil-ictima' umumi bir i'tilâf akdetmelerine mütevakkıf bulunuyor. Ma'lûm olduğu vechle hükümet-i Osmaniye Boğazlar'ın güşâdına daima muhalefet eylemişdir. Rusya Boğazlar hakkında yeni bir hal ve vaziyeti kabul ve tasdik etdiği gün Bahr-i Siyah sevahilini ve Bahr-i Siyah donanmasını bizzat müdafaaya kâdir olduğunu ve sevahilinde en zengin eyaletleri bulunan bir denize ecnebi sefaininin duhûlünü men' eden sun'i bir tedbire artık lüzum ve ihtiyacı kalmadığını zımnen itiraf ve tasdik etmiş bulunacaktır."(s.504) "Gabriel Hanoto"ya göre "... eser Boğazlar Mes'elesinin bütün safahâtını nevâkısdan âri bir suretde irâe ve tasavvur eder tarihi bir mecmua-i tetebbudur." Eserin yalnızca Gorianov'un "...yedd-i hıfz ve emanetine tevdi' olunan evrak ve vesaik-i tarihiyeden iktibas ve istihrâc olun(arak).." hazırlanması ve konu hakkında daha önce yapılmış yayınlardan istifade edilmemiş yani bir bakıma etkilenilmemiş olması da orijinalitesini attırmaktadır. Yine "Hanoto"ya göre bunun nedeni "...erbâb-ı hukukdan olan.." Gorianov'un kendi ülkesinin politikasını her türlü etkiden uzak, belgelere dayalı olarak ortaya koymak isteğidir. Eser, bunun da etkisiyle "..tıpkı resmi bir rapor gibi..." kuru ve çekingen bir üslûp ile kaleme alınmıştır. Kitap sadece, Rusya'nın devlet adamları eliyle yürüttüğü Osmanlı politikasını izah etmekle kalmamış, aynı zamanda bu siyaset karşısında "...bizzat Rusların nasıl bir hükm-ü vicdâni itâ etmekte olduklarını irâe eyle(miştir)." O yüzden, okuduklarını zekâ ve dikkat ile yorumlayanlar bu çalışmanın gerçekleri örtmeksizin, "..hüsn-ü niyet ve hulûs-u fikir ile yazılmış olduğunu...teslim ede(ceklerdir)." "Hanoto" ayrıca, Gorianov'un eseri sayesinde son zamanlara kadar Rusya'nın doğrudan ilgili olduğu konular hakkında yürüttüğü "...dünyanın en esrarengiz, en mektûm politikası(nın)..." açık ve bilinir bir şekle büründüğünü ifade etmektedir. ("Hanoto"nun yazdığı Mukaddime kısmı, s.4)

–Jean Leune, *Daima Hilekâr* ,İki Cilt(Mütercimi Ali Reşad), Kanaat Kütübhanesi "Yeni Kütübhane" Serisi, No.1-2, İstanbul 1339. I. Cilt 170 sayfa; II. Cilt 205+1 sayfa.

Kitap kapağında, başlığın hemen altında şu ifadeler yer almaktadır: "Türkler aleyhinde Yunan propagandası; Megalo İdea; Balkan Muharebeleri; Bizans, Ayasofya, Kostantin rüyaları." Bu eser, Kurtuluş Savaşı'nın henüz kazanılmış olduğu günlerde Ali Reşat'ın fransızcadan türkçeye iki cilt halinde çevirdiği bir kitaptır. Tek baskı yapmıştır. Ali Reşat'ın esere yazdığı önsözde belirttiği üzere kitabın yazarı Jean Leune, Fransa'da yayınlanan "İllustrasyon" mecmuasında "...son onbeş senelik [1908-1923] vakayi'-i mühimme hakkındaki makaleleri; mülâkâtları ile ma'ruf bir Fransız muharriridir." ("Kar'ilerimize Birkaç Söz", Birinci cilt, s.7) Jean Leune 1911 yılından 1922'deki bozguna kadar Yunanlılar ile yakın temasta bulunmuş, Atina, İstanbul, Giresun ve İzmir'i gezmiş, Balkan Savaşları'nı Yunan ordusundan izledikten sonra I. Dünya Savaşı'nda İ'tilâf Devletleri kuvvetlerinde zabit olarak görev yapmış, hatta bu esnada Yunan Tayyare Teşkilatı'nı ıslaha memur edilmiştir. Bu şekilde 1922'ye kadar Yunanlılar'la bir arada bulunmuştur. Bu uzun zaman zarfında "...Yunanlılar'ın hayat-ı hususiye ve resmiyelerinden Türkler aleyhindeki propagandalarına kadar her şeylerini pek yakından tetkik ede(n)..." Leune, başından geçenleri, gördüğü ve işittiği önemli olayları gazetecilik tecrübesinden olsa gerek ilgi çekici, zaman zaman diyaloglara yer veren bir üslûpla kaleme almıştır. Böylece meydana getirdiği esere isim olarak "L'Eternel Ulysse" adını vermiştir. Ali Reşat, tam tercümesi "Müebbed Ülis" olan bu ismi türkçeye, daha anlaşılır olması bakımından "Daima Hilekâr" olarak tercüme etmiştir. Ali Reşat, Jean Leune'ün eserine niçin L'Eternel Ulysse adını koyduğunu da açıklamaktadır. Buna göre Ulysse, Yunan mitolojisinde bir kahramandır. Homeros'un İlyada ve Odisse destanlarında yer verdiği başlıca karakterlerden olan Ulysse maceraperest hayatıyla dikkat çekmektedir. Özetle belirtecek olursak yunancada namı "Odisus" olan Ulysse, Truva'nın eski Yunanlılar tarafından zabtedilmesine cesareti kadar hilekârlığı, açıkgözlülüğü ve kurnazlığı ile de katkıda bulunmuştur. Yunanlılar nezdinde bir kahraman olan Ulysse, Fransız literatüründe ise kurnazlığın, hilekârlığın ve düzenbazlığın simgesi olarak kabul edilmektedir. Jean Leune de buradan yola

çıkarak Yunanlıların Türklere yaptığı haksızlıkları konu ettiği kitabına "sonsuza dek hilekâr" anlamında L'Eternel Ulysse adını koymuştur. Ali Reşat'ın " "Müebbed Ülis" Türkleri pek ziyade alâkadar eden mes'eleler hakkında o kadar mucib-i ibret, câlib-i merak ma'lûmât ve müşahedât ile doludur ki bizim için pek mühim, aynı zamanda pek eğlenceli olan bu eseri türkçeye tercüme etmemeyi memlekete karşı bir kabahat addettik." diyerek okuyucusuna önerdiği iki ciltlik eser şu bölümlerden meydana gelmektedir. Birinci cilt: (Ali Reşat'ın kaleme aldığı "Kar'ilerimize Birkaç Söz" adlı altı sayfalık önsözden sonra), "Atina'nın Teşebbüsü", "Gemi Kumsalda", "Yunanistan Büyüyor, 1911-1912", "Süslenen Gemi–Bizans'a Doğru". İkinci Cilt: "Yunanlılar'a Müsaid Bir Rüzgâr; Gemi Tebdil-i İstikamet Ediyor", "Avrupa Harbi", "Ayasofya Pişgâhında; İstanbul".

Kitap Kanaat Kütüphanesi'nin 1923'te başlattığı ve genel okuyucu kitlesinin anlayacağı düzeyde, tarih'ten sağlık'a kadar birçok branşta önde gelen, tanınmış yazarlar tarafından kaleme alınmış telif ya da tercüme eserlerden oluşacağını belirttiği "Yeni Kütübhane" külliyâtının 1 ve 2 numaralı ilk yayını olarak piyasaya sürülmüştür.[35] 1932'de halen satışta bulunmkatadır.[36]

"Daima Hilekâr'a dikkat !" ifadesiyle sonlanan eser (ikinci cilt, s. 203). 1920'lerde Türkler'i Batılı hasımlarına, özellikle de Yunanlılar'a karşı savunan ve yine bir Batılı yazar tarafından kaleme alınmış olan kayda değer çalışmalardan biri durumundadır.

–Faşizm **(..."Piyetro Gorgolini, Domeniko Ruso ve İtalikus nam-ı müstearyle yazan bir Fransız müellifinin neşriyât ve makalâtın(dan) intihab (ve) bu eserlerin mühim kısımlarının tercümesinden ibarettir.") Muharrir Ali Reşad, Kanaat Kütübhanesi "Yeni Kütübhane" Serisi, No.8, İstanbul 1340, 123+2 sayfa.**

Ali Reşat'ın büyük bölümünü tercüme-iktibas yoluyla kaleme aldığı bu eseri Faşizm üzerine türkçede yayınlanmış ilk bilimsel çalışmadır. Bir baskı yapmıştır, 1932 yılında halen satışta bulunmaktadır.[37] Ali Reşat, bu kitabı, ömrü boyunca yakından takip etmeye çalıştığı çağdaş gelişmeleri ve bunlar üzerine kaleme alınmış

---

[35] Kitabın kapak içindeki tanıtım yazısı, (İlyas, "Yeni Kütübhane")
[36] Kanaat Kütüphanesi Kitap Kataloğu (1932) ("Eski Harflerle Neşriyat" kısmı)
[37] Kanaat Kütüphanesi Kitap Kataloğu (1932) ("Eski Harflerle Neşriyat" kısmı)

en son bilimsel kitap, makale vb. ürünleri izlemek suretiyle meydana getirmiştir: "Faşizm ve faşistlere dair Avrupa'da neşredilen pek çok eser arasında en doğru ve en mükemmel ma'lûmâtı ihtiva eden İtalyan müelliflerinden..." dediği P. Gorgolini'nin – ismini zikretmediği– kitabı ve D. Ruso'nun neşriyat ve makaleleri ile İtalikus takma adıyla yazan bir Fransız yazarın çalışmalarından –İtalyan yazarların eserlerinin ikinci dil olarak fransızcadan tercümesi suretiyle– oluşturduğu eseri Medhal'den sonra şu sekiz ana bölümden meydana gelmektedir. "Faşizmin Menşe'i", "Mussolini", "Danunçiyo ve Faşistler", "Faşizmin Esbab-ı Muvaffakiyeti", "Faşizmin Dahili Siyaseti", "Faşizmin Siyaset-i Hariciyesi", "Faşizm, Hükümeti Nasıl Zabdetti?", "Faşizmin Hal-i Hâzırı".[38]

Ali Reşat'ın diğer eserlerine göre hacim bakımından küçük olan bu kitap, içerik bakımından o dönem dünyasında gittikçe güncelleşen bir akım olarak Faşizm ve Faşist yönetim üzerine bilimsel tespitlerle en son bilgileri ihtiva etmektedir. Kitapta faşizmin niteliği, doğuşunu hazırlayan etmenler, 1919-1923 yılları arasında izlediği gelişim, İtalyan ve gittikçe Avrupa siyasetinde oynamaya başladığı rol, iç ve dış politikada çizmekte olduğu olumlu-olumsuz tablolar, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, önceki demokratik ve liberal yönetimlerin yeni koşullar karşısındaki durumları ve Benito Mussolini'nin biyografisi üzerine önemli bilgiler verilmektedir. Mussolini hakkında, özellikle Birinci Dünya Savaşı esnasında cephede iken kaleme aldığı hatıralarından yararlanılmış olması, ayrıca İtalya basınında lehte ve aleyhte en son çıkan bazı yazılardan istifade edilmiş olması kitabın içeriğini daha da zenginleştirmektedir.

Ali Reşat'ın ifadelerine göre faşizm, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İtalya'daki iç çalkantılar sonucu ortaya çıkmış bir milli harekettir. Bilhassa hükümetin yetersizliğinden doğan boşluktan istifade eden komunist ve anarşist grupların İtalyan halkına yaptığı eziyetler neticesinde faşizm akımı gelişecek uygun ortam bulmuş, yaratıcısı olan Benito Mussolini önderliğinde "Milli" bir hareket olarak halkın önemli

---

[38] Ali Reşat'ın, Faşizm adlı eseri oluştururken yararlandığı kaynaklardan, içerisinde kimi zaman Mussolini ile faşistlere ciddi eleştiriler de yöneltilmiş olan Gorgolini'nin eserinin, Mussolini'nin de övgüsünü kazandığı anlaşılmaktadır. (Medhal kısmı, s.6) Ancak Mussolini'nin ilk iktidar yıllarına denk gelen bu dönemde (1919-1923) halka karşı mümkün mertebe ılımlı ve karşıt görüşlere de az çok değer verir bir portre çizmeye çalıştığı bilinmektedir.

bölümünü etrafında toplamayı başarmıştır. Ali Reşat şunları söylemektedir:"Faşizm, Umumi Harb'den sonra İtalya'da başlamış büyük bir milli harekettir. Bolşevikler'in İtalya'daki propagandaları bir aralık pek ziyade kuvvetlenmiş, müteaddit şehirlerin belediyeleri komunistlerin eline geçmiş, fabrikalar amele tarafından zabtedilmiş. mevki-i iktidarda bulunan sosyalistlerin za'f-ı idarelerinden dolayı memleketin her tarafında nizam-ı ictimai bozulmuş, âsayiş muhtell olmuş, hulâsa anarşi. hükümetsizlik baş göstermiş idi. İtalya bir uçuruma doğru gidiyordu. İşte bu muhâtarayı gören millet mevcudiyetini, hayatını muhafaza için yegâne selamet çaresini "Faşizm"de bulmuştur. Şu halde, faşizm bilhassa komunizm aleyhine ve İtalya'ya has bir milli hareket demektir. Fakat faşizm ve komunizm, bu iki büyük cereyan yalnız İtalya'da değil, belki dünyanın her tarafında az veya çok şiddetle çarpıştıkları için Avrupa'nın diğer memleketlerinde dahi nizam-ı ictimaiyi muhafaza, milletin mevcudiyetini müdafaa emeliyle komunistler aleyhine kıyam edenlere "faşist" namı verilmiştir. Yani faşizm İtalya'ya has bir milli hareket iken diğer memleketlerde başka şekilde ve başka emellerle –komunistler aleyhine– zuhur eden cereyanlara dahi faşizm denilmiştir. Faşizm ve komunizm hal-i hâzırda bütün dünyayı işgal eden iki mühim meseledir." (s.5-6) Ali Reşat'ın belirttiğine göre faşizm, aslında İtalya'ya özgü bir akımdır. Ancak başka ülkelerde, birbirlerinden çok farklı yapıda olsalar dahi komunist yönetimlerle mücadele ortak paydasına sahip olan birçok girişim, sadece bu hedef birliğinden ötürü faşist olarak adlandırılmışlardır.

Kitabın akışı içerisinde bir siyasal ve toplumsal sistem olarak faşizm irdelenirken, bu akımın 1919'da Mussolini tarafından ilk kez vaz' edilerek örgütlenmeğe başladığı sıralarda cumhuriyetçi bir temele dayandığı, ancak sonraları, İtalya'nın milli birliğini kurduğu son altmış yıl içerisinde bir türlü kurtulamadığı iç kargaşalardan da etkilenmek suretiyle giderek diktatörlüğe dönüştüğü vurgulanmaktadır. Adını eski Roma tarihinden alan ve ulusal söylemlerle işe koyulan faşizm gitgide diktacı bir yapıya bürünmüştür. Gorgolini'nin kitabına bir mukaddime yazmış olan "Jan Benvil"in deyişiyle faşizm, "irticâi" bir harekettir. Mussolini bu fikre katılmasa dahi bu bir gerçektir. (s.7) Ancak bir diktatörlük olan faşizm irdelenirken, İtalya tarihi ve halkı bezdiren uzun süreli iç kargaşalar göz önünde bulundurulmalıdır. Bu yapılmaz ve faşizm uluslararasında geçerli bir sistem olarak

lanse edilmeğe çalışılırsa yanlış ve hatta tehlikeli sonuçlar ortaya çıkabilecektir: "(İtalya'daki) müstesna hal(i)... nazar-ı dikkate alınamak, faşizmi her memleketde imtisal olabilir bir güzel misal addetmek en tehlikeli hayalâta kapılmak, bir şehri başka bir plân üzerine yeniden inşa için - Neron gibi - yakmak demektir. Şehir yakılacağına orada sükûn içinde yaşayarak makbul bir usûl tahtında tezyine çalışmak elbetde daha iyidir."(s.70)

Faşizmin, 1919 ve 1920'lerin başında emperyalizmi reddeden dış politikası zamanla değişmeğe başlamış ve Balkanlar (Yunanistan, Yugoslavya) ve Kuzey Afrika gibi kendine yakın bölgeler başta olmak üzere emperyalizme paralel, uluslararasında yayılmacı bir çizgiye oturmuş, bu arada kendisine esas rakip olarak da İngiltere'yi seçmiştir.

Eserde, aslında çok yanlış olarak kimilerince, Fransız tarihinden 1799'daki hareketinden ötürü Napolyon Bonapart'a ve 1851'deki hükümet darbesinden dolayı da Lui Napolyon'a benzetilen Mussolini ve hareketi faşizmin geleceği hakkında kesin bir yargıda bulunmanın güç olduğu belirtilmektedir. (s.9) Zira Birinci Dünya Savaşı öncesinde dünyanın birbirine girmesi için elinden geleni yapan liberal demokratlar ve sosyalistler başta olmak üzere önceden denenmiş siyasal yönetimlerin, İtalya örneğinde olduğu üzere savaştan galip çıkıldığı halde halkını tatmin etmek bir yana, gittikçe artan iç kargaşaya sessiz kalarak kötü gidişi daha da körüklemiş olmalarından ötürü kendi sonlarını hazırlamaya başlamışlardır. Böyle bir ortamda da halklarını etkileyen, karizmaları olan ve zekice davranan liderlerin, toplumlarının güvenlerini kazanarak ülke yönetimlerini ele geçirmeye başladıkları görülmektedir. Mussolini bu tanımlamaya uyan önderlerdendir. Kendisi, diktatörlük niteliklerine karşın –nutuk verdiği anlar hariç– mümkün olduğunca yumuşak tavırlar sergilemeye, faşist grupların ve olmaması gerektiği halde polis teşkilatına alternatif gibi ortaya çıkan faşist kolluk güçlerinin kimi zaman şiddete varan hareketlerini yumuşatmaya çalışmıştır. Ancak yine de kendilerine muhalefet eden, faşist yönetim altında birliğe karşı çıkan muhalif güçlere şiddet uygulamaları tamamen önlenememiş ve muhalefetin sesini duyurmaya çalışan bazı yayın organları susturulmaktan, örneğin tren istasyonlarında yakılmaktan kurtulamamıştır.

Kitabın geneline bakıldığında, halkını arkasına alan, zorlayıcı şartlar içerisinde iktidara gelerek birçok sorunla uğraşmaya çalışan Mussolini ve yönetiminin henüz çok erken bir dönemi yaşadıkları için peşin fikirle değerlendirilmemesi, belirlenen olumlu hedeflere ulaşmak için izlediği/izleyeceği yolun iyi gözlenmesi, gelişim çizgisine göre bir karar verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Çünkü faşizm, sosyalist idare ile komunist-anarşist tehlike karşısında İtalyan halkına ulusal güven veren, onu yönlendiren iç ve dış politikada belirli bazı başarıları yakalayan bir yönetim biçiminde gözükmektedir.

Kitabın 65. sayfasında Mussolini'nin bir fotoğrafına yer verilmiştir.

Anlaşılacağı üzere eser, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk günlerinde, Batıda meydana gelen en son ve önemli gelişmelerden faşizm üzerine Türk okuyucusuna mümkün olduğunca tarafsız, bilimsel bilgi vermeye çalışmış, bu suretle de konusu hakkında türkçede yayınlanmış ilk ciddi eser olma özelliğini kazanmıştır.

–Gustave Le Bon, *Cihan Muvazenesinin Bozulması*, İki Cilt(Mütercimleri Ali Reşad ve Galib Atâ), Kanaat Kütübhanesi "Yeni Kütübhane" Serisi No.9-10, İstanbul 1340. I. Cilt 151+1 sayfa; II. Cilt 153+1 sayfa.

Bilindiği üzere Fransız sosyolog Dr. Gustave Le Bon'u Osmanlı-Türk kamuoyuna tanıtan Garpçı Abdullah Cevdet olmuştur. Onun yirminci asrın ilk yıllarından itibaren Le Bon'dan türkçeye çevirmeye başladığı eserler ve İctihad mecmuasında hakkında kaleme aldığı yazılar aracılığıyla Türk okuyucusu tarafından tanınmaya başlayan "...bütün cihanın namdâr feylesofu.."[39] siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki düşünceleri ile Türk aydın kitlesi üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Özellikle de İslâm dünyasına yönelik diğer bazı çağdaş batılı yazar ve siyasetçilere göre daha ılımlı olarak nitelendirilebilecek görüş ve fikirlere sahip olması bunda önemli rol oynamıştır.[40]

Gustave Le Bon'un 1923 yılında Fransa'da yeni bir eseri yayınlanır. Bu kitapta, Birinci Dünya Savaşı ardından siyasal, toplumsal, mâli ve ekonomik açılardan bozulan dünya dengesi irdelenmekte, bunun yanısıra psikolojik, ahlâki, eğitsel ve

[39] Millli Nevsal, Sayı 3, 1340, s.4. (Eserin tanıtım kısmı)
[40] M. Şükrü Hanioğlu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul 1981, s.165 vd.

askeri yönlerden de geleceğin nasıl şekillendirilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. "Maarif müsteşar-ı sabıkı Ali Reşad ve Doktor Galib Atâ beyefendiler.." de birçok bakımdan dünyanın son durumunu, o devrin "..bütün cihanda ma'ruf bir üstadı.." (eserin "Mütercimlerin İfadesi" kısmı, I. cilt, s.5) olan Gustave Le Bon'un kaleminden genç Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına aktarabilmek maksadıyla bu eseri tercüme etmişlerdir. 1924 gibi, orijinal baskısından hemen sonra, adeta Fransızlar ile aynı günlerde Türk okuyucusuna sunulan bu eser "Cihan Muvazenesinin Bozulması" adını taşımaktadır. Bir baskı yapmıştır. Türkçede iki cilt olarak yayınlanan eser, beş sayfalık "Medhal: Cihanın Şimdiki Sîmâsı" kısmı haricinde toplam yedi bölümden oluşmaktadır. Her biri "Birinci Kitap", "İkinci Kitap", vb... olarak adlandırılmış olan bölümlerin başlıklarını verelim. Birinci cilt: "Siyasi Muvazenesizlik", "İctimâi Muvazenesizlik", "Mali Muvazenesizlik ve Servetin Menba'ları". İkinci cilt: "Cihanın İktisadi Muvazenesizliği", "Yeni Cemaat Kuvvetleri" [Bu bölümde Cemiyet-i Akvâm'ın işlevsel olmayan, ağır yapısının tahlili dikkati çekmektedir. (s.66-73)], "Bir Milletin Zihniyeti Nasıl Teşekkül Eder?", "İttifaklar ve Harbler".

Kanaat Kütübhanesi "Yeni Kütübhane" külliyâtından yayınladığı eser hakkında şu tanıtımı yapmaktadır: "...müellif-i muhterem, Harb-i Umumi'den sonra bozulmuş olan cihan muvazenesinin esbab-ı inhilâlini tetkik ve bu inhilâli siyasi, ictimâi, mâli muvazenesizlik namlarıyla aksama tefrik ederek her biri hakkında âlimâne ve vakıfâne mütâlaât ile kar'ilerini tenvir etmektedir. Siyasi muvazenesizliği tetkik ettiği sırada mefkûrenin tekâmülünden, ruhiyat hatalarının siyasi neticelerinden bahis ile beraber bilhassa İslâm'ın intibahını ve Avrupa'nın müslüman zihniyetini anlayamamasından mütevellid netayic-i vehimeyi ve bundan sonra hasıl olacak netayici, devr-ü derâz vaz'-ı enzar-ı ibret etmiş, ictimai muvazenesizlik netayicinden olmak üzere ihtilâlcilik efkâr ve metâlibinin ânâsır-ı felsefiyesi ile iştirak-ı emvâl ve sosyalistlik tecrübelerinin tarz-ı intişarını teşrih ve izah eylemiş, mâli muvazenesizliği mütâlaa ederken de servetin menba'larıyla eski ve yeni âmillerini, kambiyonun görünen sırlarını, Avrupa'nın hal-i hâzırdaki fakrini ve bahalı maişetin sebeplerini nazar-ı tetkikten geçirerek binnetice buna ne suretle çâre-sâz olmak lâzım geleceğini irâe etmekte bulunmuştur."[41]

[41] Milli Nevsal, Sayı 3, 1340, s.4. (Kitabın tanıtım kısmı)

Ali Reşat ve Galip Atâ esere kısa ama ilmi bir önsöz yazmışlardır. Burada hem mütevazilik eseri hem de Le Bon'un bazı düşünce ve yorumlarına katılmadıklarının göstergesi olarak şu ifadelere yer vermektedir.

"Mütercimlerin İfadesi:

Bir hekimin eserini tercüme etmek o hekimin tilmizi olmaya delâlet edemez. Bu kitabın mütercimleri kendilerinde müellifin fikirlerini münakaşa edecek kadar kudret göremedikleri gibi o fikirleri aynen kabul edecek derecede cür'et dahi bulamamışlardır. Mütercimlerin gayesi yalnız, bütün cihanda ma'ruf bir üstadın, cihanın hal-i hâzırı hakkında ne düşündüğünü mümkün olduğu kadar doğrulukla türkçeye nakletmek olmuştur." (I. cilt, s.5)

Eserin 1932'de satışta bulunduğu anlaşılmaktadır.[42]

Gustave Le Bon'un 1918 sonrası dünyasını toplumsal ve düşünsel açıdan değerlendirmeğe, tahlillerde bulunmağa çalıştığı, bu arada zaman zaman Fransa yanlısı ve İngiltere karşıtı ifadeler kullandığı görülmektedir. Le Bon öncelikle, bir taraftan bilim ve tekniğin hızlı gelişimi sayesinde yeni ufuklar açan, diğer yandan ise siyasal ve toplumsal açılardan her tür sefaleti içerisinde barındıran yeni medeniyetlerin genel görünümünü çizmektedir. Ona göre birçok alanda yaşanmakta olan önemli sorunların ana kaynağı, insanoğlunun maddi sahada göstermiş olduğu büyük ilerlemeyi manevi ve düşünsel alanda bir türlü yaşama geçirememiş olmasıdır. Hele Dünya Savaşı gibi büyük çalkantıların daha da körüklediği karışıklıklar; toplumların kendi içlerinde doğan duygusal, i'tikadi yahut çıkara dayalı çatışmalar; halkların ve idarecilerin yeni şartlar içerisinde ortaya çıkan yeni sorunlara artık geçerliliği kalmamış eski yöntemler ile çare üretme girişimleri dünya düzenini alt üst eden temel faktörler olarak gözükmektedir. Le Bon'a göre hem dünya savaşını hem de sonrasında eski düzeni bozan bütün gelişmeleri ortaya çıkaran esas unsur, devlet ve toplumların birbirlerini tanıyamamasından kaynaklanan duygusal ve düşünsel "galatât"tır. Bu hatalar zinciri barıştan sonra da, hâlâ devam etmektedir. (I. cilt, s.9) Avrupa ile islâm dünyası arasındaki kavgaların ve nahoş sonuçların ana sebebi, müslüman zihniyetinin, hayata bakış biçiminin Batılılar tarafından anlaşılamamış olmasıdır. (I. cilt, s.10 v.d.) Milletleri ve medeniyetleri yaşatan, yükselten siyasi, dini

[42] Kanaat Kütüphanesi Kitap Kataloğu (1932) ("Eski Harflerle Neşriyat" kısmı)

vb. nazariyeler, güçlü temelleri olan ortak düşünce sistemleridir. (II. cilt, s.150-151) "İbtidai hayvanât" halinden çıktıktan beri insanların fikirleri ile varolduklarını belirten Le Bon şunları söylemektedir: "Büyük medeniyetler tesisâtlarıyla, itikadları ile. san'atları ile birlikte efkâr üzerinde teessüs etmişlerdir. Bir milletin azameti veya inhitatı o milleti sevk ve idare eden mefkûrenin intihabına tâbidir. Yeni milletleri idare edecek mefkûreleri bilemiyoruz ve işte bunun içindir ki milletlerin istikballeri henüz okunamıyor. Bir millet için kendisinin temsil ettiği fikirleri ve ma'bûdları değiştirmek daima pek korkunç bir iş olmuştur. Roma bu büyük mes'eleyi halledemediği için mahvoldu." (II. cilt, s.153) Le Bon'a göre islâmiyet de büyük mefkûrelerdendir ve özellikle güçlü siyasal yapısı sayesinde kendisine inanan farklı toplumlara "müşâreket-i efkâr" temin etmiş, zorluklara karşı dayanışma duygusunu kuvvetlendirmiştir: "İslâmiyet'in büyük kuvve-i siyasiyesi muhtelif ırklara müşâreket-i efkâr ise, daima, muhtelif ırklara mensub insanlar arasında tesânüd husûle getirmenin en müessir vasıtalarından biri olmuştur... Vakayi-i hâzıra böyle bir rabıtanın kuvvetini isbat etti. Bu rabıtanın korkunç İngiltere'yi Şarkta geri çekilmeye mecbur ettiğini gördük." (I. cilt, s.40) Gustave Le Bon'un "vakayi-i hâzıra" derken özellikle en son, önemli mücadele olarak gündemde bulunan Türk İstiklâl Savaşı'nı kasdettiği ve burada Fransız bakış açısının da etkisiyle hedef olarak "korkunç" dediği İngiltere'yi işaret ettiği görülmektedir. Türk Kurtuluş Savaşı'nı da özde ulusal değil dinsel (hıristiyan-müslüman çatışması) nitelikli bir mücadele olarak zikretmiş olması dikkati çekmektedir. Onun İstiklâl Savaşı ve Türkler hakkında yaptığı diğer yorumlar da ilgi çekicidir. Bilhassa Milli Mücadele'sini yeni vermiş ve çağdaş, bağımsız bir devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni yeni kurmuş olan Türk milletinin böylesi önemli bir dönemde Avrupa'nın tanınmış simalarından Gustave Le Bon'un dilinden, büyük olasılıkla Lozan Barış Antlaşması'nı imzaladığı günlerde ifade edilmiş olan ve Fransız penceresinden Batının kendisine nasıl bir bakış yönelttiğini gözler önüne seren bu yorumlar gerçekten dikkat çekicidir.

Le Bon, Balkan ulusları derecesinde önemli bir uygarlıkları olduğunu söylediği müslümanların İstanbul'u ellerinde bulundurmak haklarına tecavüz edilmiş olması gibi bazı haksız uygulamalara ma'rûz kaldıklarını belirtmektedir. Buna karşılık Lozan'daki Türk tavrını da eleştirmekten geri durmamaktadır. "Suriye'de en muktedir

ümerâ-yı askeriyemizden.." dediği yönetici kademedeki bir Fransız ordu mensubunun kendisine gönderdiği mektuptan hareketle Türkler hakkında, asıl zaferi kazanmış bir ulus olarak değil, Avrupalılar'ın rakiplerini tanımamak za'fını kullanarak muzaffer gibi davranan, uzlaşmaz insanlar olarak bahsetmekte ve Avrupalılar'ın, tek anladıkları dil "kuvvet" olan Türkler'e karşı –nasıl yapacakları konusuna açıklık getirmediği– bir güç gösterisinde bulunduktan sonra masaya oturmaları gerektiğini belirtmektedir. Buradan da Mustafa Kemal önderliğinde Türk milletinin verdiği mücadeleyi, hâlâ 1918'in mağlup Osmanlısı çerçevesinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Le Bon'un konu ile ilgili ifadelerini - biraz uzun olmakla birlikte - aynen aktarmak yararlı olacaktır:

"- Avrupa'nın Müslüman Zihniyetini Anlayamaması:

.
.
.

Lozan Konferansı bir kavmin ruhunu hiç anlayamamağa bir misâl teşkil etti. Fransa ve İngiltere müstemlekeleri hasebiyle, birer devlet-i muazzama-i islâmiye oldukları için bu anlayamamazlık daha ziyade hayrete şâyândır. Müslümanlar ile daima münasebât, onları daha iyi tanımaya sebep olmalı idi. Halbuki birinci ve ikinci Lozan kongreleri müslümanları Avrupa'nın tanımadığını ispat etti. Bu kongrelerde Şarlman zamanındaki baronlar ile yeni bir mekteb-i hukuk müderrisleri karşı karşıya bulunsalar idi anlayamamazlık daha fazla olmaz idi. Bu anlayamamazlığın neticesi, evvelden keşf ve tahmini pek kolay olan, tam bir muvaffakiyetsizliğe müncer oldu. Birkaç saatta bitmesi lâzım gelen münakaşalara aylarca müzakerâttan sonra nihayet verilebildi. Bu konferanslarda hiç kimse ne hilâlden ne de salibden bahsetti. Mamafih müzakerâtın ruh-u hafisini bu iki timsal arasındaki mübareze teşkil etti. Britanya İmparatorluğu'nun İslâm'ı anlayamaması sebebiyle İran'ı, Elcezire'yi, Mısır'ı kaybettiğini, Hindistan'ı dahi muhataraya ma'rûz bir halde gördüğünü yukarıda söylemiştik. Bu hezimetlerin hakiki müsebbibi olan İngiliz nazırı, mutaassıb protestan Mösyö Loyd Corç Yunanlılar'ı İstanbul'a doğru sürükleyerek Türkler'i Avrupa'dan tardetmeği Salib'in Hilâl'den intikamı gibi tahlil etmiş idi. Fakat kendi imanı kadar kuvvetli bir imana çarptı ve bu darbe ile bütün İngiliz Müstemlekat İmparatorluğu sarsıldı. Toz zerreleri gibi birbirlerinden ayrı yaşayan insanlardan mürekkeb bir millet

vücuda getirmek için onların menâfii ve hissiyâtını tevhid etmek vasıtaları çok değildir; üçten ibarettir: Bir reisin idaresi, ahkâmına riayet edilen kanunlar, pek kuvvetli bir itikad-ı dini. Büyük Asya imparatorluklarının hepsi, bilhassa Moğol devletleri bir reisin âzim ve iradesi ile meydana çıkmışlardır. Reisin ve haleflerinin kudret ve ehliyetleri devam ettiği müddetce bu imparatorluklar dahi devam ettiler. Umum tarafından kabul edilmiş bir din üzerine istinad eden devletler daha çok kuvvetli kaldılar. Eğer kanun-u dini payidar olursa tevhid-i hissiyât ve menâfi' rolünü ifâda devam eder. Bazı nadir ahvalde bir dinin tesiri muhtelif ırkları birleştirecek ve onlara aynı iradeleri yaratan müşâreket-i efkâr verecek kadar kuvvetli olabilir. Kur'an'a tâbi' müslümanlar için – garpte tamamıyla yekdiğerinden ayrı olan – kanun-u medeni ile kanun-u dini birbirine karışmıştır. Müslümanların nazarında her kuvvet Allah'dan gelir. Bunun neticesi ne olursa olsun – madem ki irade-i İlâhiye'ye taalluk etmiştir – ona hürmet ve ta'zim etmek icab eder.

Türkler'in kâfirleri İzmir'den tardeylemelerine müsaade etmekle Allah'ın müslümanları himaye ettiği âşikâr idi. Avrupalı murahhaslar müslüman murahhaslarına mukavemet edemedikleri için bu himaye Lozan'da daha âşikâr bir surette göründü, demek idi. Müttefikler, filhakika, mühim noktaların hepsinde Türkler'in metâlibini kabule razı oldular. Müslüman ruhunu daha iyi anlamış olsalar idi onların kuvvetten başka bir şey önünde boyun eğmeyeceklerini bilirlerdi. O zaman esaslı mesail hakkında Avrupa'nın umumi ve müşterek arzusunu kabul ettirmek için i'tilâf lüzumu âşikâr olur ve - bugün pek ziyade tehdid edilen – Şark sulhü uzun bir müddet için tesis eder idi. Mamafih müslümanların bazı metâlibdeki haklarını inkâr etmek mümkün değildir. Müslümanların medeniyetleri, hiç şübhesiz, Sırplar, Bulgarlar,...ilh. gibi diğer Balkan akvamının medeniyetleri derecesinde haiz-i kıynet ve ehemmiyet olduğu için bunlar –İngiltere'nin hırs ve tama'ına rağmen– İstanbul'da, kendi payitahtlarında hakim olmak hakkını haiz idiler. Diğer taraftan borçlarını, bilhassa Fransa'nın kendilerine verdiği birçok milyarları inkâr etmek selâhiyetine mâlik değil idiler. Diğer birçok cihetlerde olduğu gibi bu noktada dahi Lozan'daki Türk murahhaslarının iddiaları hadd-i i'tidâli tecavüz etti. Bunlar, ekseriya, mağlublar önündeki galibler gibi idare-i lisan eylediler. Garb zimâm-dârlarının ahval-i ruhiyeye pek az vâkıf olmaları neticesi olarak Şark'ta Avrupa'nın nüfuzu, çok zaman için,

mahvolmuştur. Halbuki bir milletin kudret ve kuvvetinin en sağlam esası daima nüfuzdur.

Yukarıda izah edilen esbab-ı diniyeden mâ-adâ Türkleri ma'zûr gösteren bir sebeb de Yunanlılar vasıtasıyla onları Avrupa'dan ve bilhassa İstanbul'dan tard etmeyi te'hil ederken İngiltere'nin yaptığı na-kabil-i inkar haksızlıklardır. Bu tard için gösterilen yegâne sebeb hıristiyan tebaalarını muttasıl katliam ettikleri ithamını Türkler'e atf ve isnad etmek i'tiyâdı idi. Pek haklı ve doğru olarak beyan edilmiştir ki eğer Türkler İngiliz hükümetinin iddia eylediği kıtâllerin onda birini yapmışlar ise Şark'ta pek çok zamandan beri hiç hıristiyan bulunmaması icab ederdi. Hakikat-i halde ise Balkanlılar –ırkları veya dinleri ne olursa olsun– büyük kıtalcilerdir. Bunu bizzat Mösyö Venizelos'a dahi söyledim. Rakibini boğup öldürmek, Balkanlar'da umumiyetle kabul edilmiş bir sanattır. Zaten bu usül vaktiyle Türkiye'ye tâbi' olan vilayetlerde, İngiliz siyaseti iktizasınca, istiklâl verildiği zamandan beri vâsi' bir mikyasda tatbik edilmiştir. Türk idaresinin Balkan akvamı arasına koyduğu mevâni'-i sulhperveraneden kurtulur kurtulmaz Bulgarlar'ın, Sırplar'ın, Yunanlılar'ın birbirlerinin boğazlarına nasıl sarıldıkları ma'lûmdur.

Lozan'da müttefiklerin za'fı birçok meş'ûm netayic tevlid edecekdir. Bu netayici şimdiden keşf ve tahmine müsaid olan vesikalar arasından Suriye'de en muktedir ümerâ-yı askeriyemizden birinin gayet musib-i mütâlaât ile dolu bir mektubunu bervech-i âti nakledeceğim:

"Siyasi ve askeri cihetten heyecanlı bir sene geçireceğimizi zannediyorum. Türkler nazarında haiz-i ehemmiyet yegâne delil kuvvet olduğu için onlarla müzakereye, ancak kendilerinden daha kuvvetli bulunduğumuz anlatıldıktan sonra, girişmelidir. Halbuki Lozan'da Türklerin galib gibi davranmalarına müsaade edildi. Netice: Son derece müşkülpesent oldular ve cihanın kendi önlerinde titrediğini tahayyül ediyorlar. İskenderun,Antakya ve Haleb taraflarının Suriye'ye aidiyeti son Fransız-Türk İ'tilâfnamesi'yle kabul ve tasdik edildiği ve buraları Arablarla meskûn bulunduğu halde Ankara adamları bu memleketleri açıktan açığa taleb ediyorlar. Türkler ekalliyette bulunmakla beraber buralarını istirdada çalışıyorlar. Kilikya'da görülen vakayiin Suriye'de dahi zuhuruna intizar edilmelidir: Resmen ilan edilmiş bir harb yok; fakat gûyâ Fransız hakimiyeti aleyhine isyan etmiş ahaliden mürekkeb

oldukları iddia edilen, hakikat-i halde ise tebdil-i kıyafet eden ve Türk veya Alman zabitlerinin kumandasında bulunan Türk âsâkir-i muntazamesinden mürekkeb çetelerin tedricen mütezayid faaliyetleri. Bu çeteler küçük karakollara, kafilelere hücum edecekler ve yolları, şimendöferleri keseceklerdir. Adetleri gittikçe artacak, hatta top tedarik edecekler ve bizi müz'ic ve müşkil çete muharebelerine mecbur eyleyeceklerdir. Türkler, bu suretle, evvelden haber verdikleri neticeye vâsıl, yani Suriyeliler'i Fransızlar'dan, Fransızlar'ı Suriye'den nefret ettirmeye muvaffak olacaklarını ümit ediyorlar."

Bir filozof için, müslümaların bu yeni tarz-ı hareketleri, bir ders-i ibrettir. Çünkü dünyayı daima idare etmiş olan kuvva-i diniyyenin el'an dahi nasıl idare etmekte devam eylediğini gösteriyor. Dini mübarezelere nihayet vermiş olduğunu zanneden medeni Avrupa, bilakis, her zamankinden ziyade mübarezât-ı diniye muhatarası karşısında bulunuyor. Medeniyetler yalnız islâmiyete karşı değil, birer yeni din halini alan sosyalizm ve komunizm aleyhinde mübareze edeceklerdir. Sulh ve huzur ve rahat saati henüz pek uzak görünüyor." (I. cilt, s.41-48)

Gustave Le Bon, başta idarecileri olmak üzere dünya uluslarının, pek yakında meydana gelebilecek iç kargaşalardan yahut uluslararası yıkımlardan korunabilmek için iki önemli prensibe öncelik vermeleri gerektiğini belirtmektedir. Kitabın ikinci cildinin sonunda maddeleştirdiği bu ülkeler şunlardır. Birincisi, dünyadaki gelişmelerin, artık çok sıkı bağlarla birbirine bağladığı milletlerin karşılaşabilecekleri sorunlar hakkında birbirlerine yardımcı olmaları ya da en azından tahammül edebilmeleri gerekliliğidir. Zira "...onlardan birinin dûçar olduğu zarar ve hasar diğerlerini de ızrâr eder." Diğer prensip ise, toplumları zor ve şiddet kullanarak iktisadi ve ruhi yapılarına uygun düşmeyen kalıplara sokmak gibi yıkıcı faaliyetlere meydan vermemektir. Eserinin genelinden edindiğimiz izlenime göre Le Bon, bu ikinci prensibin öneminden bahsederken bilhassa komunist yönetimleri kasdetmektedir. Ona göre zor kullanarak bastırmak suretiyle girişilen bütün hareketler "...o cemiyeti tahrip etmekten başka bir netice veremez." Ancak Le Bon'a göre her iki ilke, doğdukları aklî platformlarda kalmamalı, kendisinin, olayların ardındaki esas güç olarak nitelendirdiği "hissiyât" sahasında da kabul görmelidir, ki etkin biçimde uıygulanma şansı bulabilsin: "Bugün sırf akli olan bu hakikatler, ef'al ve harekâtın

hazırlandığı hissiyât sahasına indikleri gün devamlı bir sulh icra-yı hüküm edebilecektir. O zaman, ancak o zaman dünya artık harbler, ye's ve füturlar cehennemi olmayacaktır." (II. cilt, s.151)

–H.C. Wells, *Cihan Tarihinin Umumi Hatları*. Beş Cilt (Üçüncü ciltte, Ali Reşat'ın tercüme ettiği üç bölüm: "Garb ve Bizans İmparatorluklarının İnhitat ve İnkısamı Esnasında Asya'nın Tarihi" (s.42-69); "Muhammed ve İslâmiyet" (s.70-101); "Cengiz Han ve Haleflerinin Büyük İmparatorluğu (Karayolları Asrı)" (s.157-181). Maarif Vekaleti Neşriyatı, Devlet Matbaası, İstanbul 1927-1928 (1928).

Tarih araştırmalarının devlet tarafından teşvik edilmeye ve yönlendirilmeye başlandığı cumhuriyet döneminde, türkçede genel tarih alanında yayınlanmış bilimsel eser azlığından ötürü, Atatürk'ün isteği ile çevrilmesi gündeme gelen H.C. Wells'in Cihan Tarihinin Umumi Hatları adlı eserini tercüme için "Maarif Vekaleti'nin emr ve tensibi ile müderris ve muallimlerden..." oluşturulan komisyon içerisinde, o sıralarda emekliliğini yaşayan, bu arada da matbaacılık ve ders kitabı yazımı işiyle uğraşan Ali Reşat da bulunmaktadır. Komisyonda Ali Reşat dışında, Faik Sabri, Ahmed Refik, Hüseyin Şükrü, Ahmed Hamid, Galib Bahtiyar, Ali Muzaffer, Avni ve Ahmed Cevad beyler yer almaktadır. Eser, türçede bir baskı yapmıştır. Ali Reşat, 1927-1928 yıllarında çevrilen beş ciltlik bu eserin üçüncü cildinin altıncı ve yedinci kitap bölümlerinde ortaçağlar Avrupası ile Asya tarihine ayrılmış yirmi dokuz, otuz ve otuz ikinci fasılları tercüme etmiştir. Üçüncü cildin "Altıncı Kitap" olarak isimlendirilen "Hıristiyanlığın İlerlemesi ve Garb İmparatorluğunun Sükûtu" başlıklı ana bölümünün "Garb ve Bizans İmparatorluklarının İnhitat ve İnkısamı Esnasında Asya'nın Tarihi" adlı yirmidokuzuncu faslında Roma, İran, Arap, Orta Asya ve Çin tarihleri işlenmekte; sonraki fasıl "Muhammed ve İslâmiyet" te ise islâmdan önce Arabistan, islâmiyetin doğuşu, yayılışı Hz. Muhammed devri ardından Dört Halife, Emevi ve Abbasi dönemleri konu edilmektedir. Bu cildin bir sonraki ana bölümü "Yedinci Kitap: Karayollarındaki Moğol İmparatorluklarıyla Denizdeki Yeni İmparatorluklar"ın ilk faslı olan "Otuz ikinci Fasıl: Cengiz Han ve Haleflerinin Büyük İmparatorluğu"nda onikinci yüzyıldan sonra Asya tarihi, Moğol, Çin, Kıpçak, Rus,

Timur, Hint-Moğol ve Türk (Osmanlı) tarihi konuları işlenmekte, son alt başlıkta ise Çingeneler konu edilmektedir. Bu tercümeler, aynı zamanda Ali Reşat'ın yayınlanmış son çeviri çalışmalarıdır.

Eserin orijinalinde ve türkçesinde birçok resim ve fotoğrafa yer verildiği görülmektedir.

Burada bir noktaya daha değinmek yerinde olacaktır. Daha önce de değindiğimiz üzere Ali Reşat tam tercüme ilkesine burada da sadık kalmış ancak çevirdiği son bölüm olan otuzikinci faslın sonuna düştüğü açıklama notunda bazı noktalara işaret etme gereğini duymuştur. Burada, eserin başına yazılan "Cihan Tarihinin Umumi Hatları Nasıl Meydana Geldi ve Hedefi Nedir?" başlıklı "Müellifin Mukaddimesi" kısmında yazarının kendisinin de ifade ettiği üzere aslında esas ilgi alanı tarih olmayan ve ayrıca birçok fikirleri yüzünden zaman zaman "Deli" lâkabıyla anılmış olan H.C. Wells'in birçok bahiste gerek bilgi bağlamında gerekse kişisel görüşlerini karıştırmış olması nedeniyle yapmış olduğu yanlışlıklara genel anlamda dikkat çekilmektedir. Ali Reşat'ın daha önce kısım kısım değindiğimiz bu ifadelerini bütün olarak aktaralım:

"Vels, bu fasılda da diğer fasıllarda yapdığı gibi birçok şahsî ve indî hükümlerde bulunmuştur. Hazreti Muhammed hakkında kullandığı lisan da bu hükümlerinin neticesidir. Eseri aynen tercüme etdiğimiz, tefsir ve yanlışlıklarını tashih ile mükellef olmadığımız cihetle bu kısımları aslına tamamen sadık bir suretde nakl etdik; yoksa Vels'in bu ve diğer indî hükümlerine iştirak etmiyoruz.

Kezâlik Vels'in Ebulabbas yerine Abdülabbas yazmak gibi bazı üsema-i hâssada yapdığı yanlışlıkları da tashih etmeyerek aynen naklettik." (Üçüncü cilt, s.100)

Ali Reşat'ın kaleme aldığı bu açıklayıcı nota benzer ifadelere diğer çevirmenlerin tercüme ettiği bölümlerde rastlanılmamaktadır.

D-Ders Kitapları

Burada Ali Reşat'ın 1909 ile 1929 yılları arasında değişik seviyelerde okullar için kaleme aldığı – ulaşamadığımızı belirttiğimiz birkaçı dışındaki – ders kitaplarını tanıtmağa çalışacağız. Ancak bütün eserlerini yahut bazı kitaplarının kısmi düzenlemelerle yaptığı yeni baskılarını ayrı ayrı ele almaktansa genellikle her bir öğretim düzeyi için kaleme aldığı kitaplarını örneklendirme suretiyle irdelemeğe gayret edeceğiz.

a- İlkokullara Tarih Ders Kitapları

Bu bölümde Ali Reşat'ın ilkokullar için Ali Seydi ile birlikte kaleme aldığı 1327 (H.) tarihli Küçük Tarih adlı ilk ders kitabına ulaşamadığımız için cumhuriyet döneminde yazdığı İlk Mekteblere Tarih Dersleri adlı eserine değineceğiz.

– Ali Reşat, *İlk Mekteblere Tarih Dersleri*. İki Cilt (İlkokul dördüncü ve beşinci sınıflar için), Türk Neşriyat Yurdu, Şark ve Maarif Kütübhaneleri, İstanbul 1928 (İkinci baskı 1929). I. cilt 135 sayfa (1929, 183 sayfa); II. cilt 173 sayfa (1929, 287 sayfa).

Ali Reşat'ın dördüncü sınıflara yazdığı İlk Mekteblere Tarih Dersleri kitabında, müfredat paralelinde, insanoğlunun ilk zamanlarından başlayarak, Yunan ve Roma tarihi ağırlıklı olmak üzere ilk büyük medeniyetler, Türk tarihi, Türk tarihi ünitesi içerisinde islâmiyetîn doğuşu, Türkler'in islâma girişi, Selçuklular ve Türkler'in Anadolu'ya girişleri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, gelişimi, İstanbul'un fethi konuları işlenmiş; Osmanlı'nın duraklama ve çöküş devirleri, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmeler, Milli Mücadele ve Hilâfet'in kaldırılması konusu dahil olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti tarihi konularına ise daha özet biçimde değinilmiştir. Ali Reşat'ın Yunan ve Roma medeniyetleri dışında ismen belirtmediği diğer ilkçağ medeniyetlerine kısa kısa da olsa önemli noktalarıyla işaret ettiği, hatta, örneğin en son kazılar ile ortaya çıkarılan Girit Medeniyeti hakkında "İlk defa olarak bir mektep kitabında Girit Medeniyetinden bahsediliyor" gibi ifadelerle dikkat çekici

kısa bilgiler verdiği görülmektedir. (İkinci baskı, 1929, s.41-44) Kitabın yine müfredat paralelinde olmak üzere, 183 sayfasının islâmın doğuşu ve yayılışını özetleyen 15 sayfalık kısmı dahil olmak üzere 101 sayfalık bölümü Türk tarihi konularından oluşmaktadır. Buralarda da bilimsel bir dille bilgi verilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Beşinci sınıflar için yazmış olduğu ikinci kitapta, tarihin tanımı ve tarih devirleri hakkında verilen kısa bilginin ardından ortaçağlarda Doğu ve Batı Dünyası, Avrupa ağırlıklı olarak bilhassa yeniçağ ile birlikte meydana gelen gelişmeler, düşünsel, bilimsel, dinsel ve siyasal alandaki önemli değişimler, keşifler buluşlar ve Sanayi İnkılâbı konuları işlenmekte, ardından Osmanlı-Türk tarihi konularına geçilmektedir. Osmanlı'nın özellikle onbeşinci ile yirminci yüzyıl arasındaki uzun dönemde yükseliş devrinden Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerine kadarki tarihi, siyasal gelişmeler yanısıra uygarlık konuları ile de birlikte işlenmektedir. Ayrıca son yüzyıllık dönemde yaşanan Tanzimat, iki Meşrutiyet, İtalyan ve Balkan savaşları, Fransız Devrimi ve etkisiyle yayılan ulusçuluk cereyanı, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türk İstiklâl Mücadelesi'nin doğuşu, ulusal ve laik Türk devletinin kuruluşu, halifeliğin kaldırılışı ve o günkü dünyanın görünümü üzerinde daha ayrıntılı olarak durulduğu görülmektedir. Bu plânda müfredatın da etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın, 1929'da yapılan ikinci baskısının ilk 103 sayfası Avrupa Tarihi ağırlıklı olup geri kalan 184 sayfası ise Osmanlı-Türk Tarihi konularından oluşmaktadır. Eserde, 1648 İngiliz Devrimi ardından yayınlanan Hukuk Beyannamesi ile 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin irdelendiği görülmektedir. Osmanlı2nın gerilemesinde etkili olan siyasi ve ekonomik sebepler ayrı ayrı ele alınmaktadır. Ali Reşat'ın diğer birçok ders kitabında da olduğu üzere, Osmanlı Devleti tarihinin "Kuruluş (İstiklâl)", "İ'tilâ' ", "Tevakkuf", "İnhitat" ve "Meşrutiyet" devirleri adı altında bölümlenerek incelenmiştir. Kitabın son 7 sayfasında "Bugünkü Dünyaya Umumi Bir Nazar" başlığı altında Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sonrasında Avrupa'da meydana gelen önemli değişimler konu edilmekte, bu arada da Avrupa'nın belli başlı beş büyük zümreye ayrılmış olduğu ifade edilmektedir. Bunlar; Fransa, İngiltere, Belçika, Portekiz ve İtalya'dan oluşan Batı Avrupalı müttefikler; Balkan Devletleri; Rusya ile burada çarlık yönetiminin çöküşü ardından ortaya çıkan hükümetler; en son olarak da savaşta tarafsız kalmayı tercih eden İspanya, İsviçre,

Hollanda ve İskandinav ülkeleridir. Bu konular işlenirken Türkiye'ye –daha önce ilgili ünite içerisinde konu edildiği için– ayrıca değinilmemiştir. (1929, s.281-287)

Ali Reşat'ın diğer birçok ders kitabında olduğu üzere bu eserlerinde de birçok resim, harita, fotoğraf ve ayrıca şemaya yer verildiği görülmektedir. Ali Reşat'ın, özellikle ilkokullar için kaleme aldığı kitaplarında çoğunlukla kısa, net, gerekli gördüğünde ise olasılıklı, bilimsel ifadelere yer verdiği, pedagojik açıdan 7-12 yaş çocuğuna uygun gelecek daha sade bir dil kullanmaya çalıştığı görülmektedir. Ayrıca gerek bu çalışmasında gerekse 1924 ile 1929 yılları arasında ortaokul ve liseler için yayınlanmış tarih ders kitaplarında, o senelerde geçerli olan müfredat programlarına da yer verildiği, böylece öğretmen ve öğrencilerin dikkatine sunulduğu görülmektedir.[43] Ancak bu durumun yalnızca Ali Reşat'a özgü bir uygulama olmadığı örneğin Ahmed Refik ve Emin Âli'nin 1926 ile 1931 yılları arasında basılmış olan ders kitaplarında da müfredat programının yayınlanmış olması dikkati çekmektedir. Yani bu durum, Milli Eğitim kaynaklı genel bir uygulama olsa gerektir. [44]

b- Ortaokullara Tarih Ders Kitapları

–Ali Reşat, Ali Seydi, *Tarih-i Osmani - Resimli ve Haritalı* - , (Mekâtib-i Rüşdiye ikinci sınıf için), Kanaat Kütübhanesi yayını. İstanbul 1327(H.), 143 +5 sayfa.

Bu çalışma, Ali Reşat'ın –Ali Seydi ile birlikte– Osmanlı tarihi üzerine kaleme aldığı ilk ders kitabıdır. Methal bölümü olmayan kitapta Osmanlı tarihi, "Devr-i Tesis", "Devr-i İstilâ", "Devr-i Tevakkuf ve İnhitat" ve "Devr-i Teceddüt" bölümleri altında incelenmektedir. Sade ve anlaşılır bir dille yazılmış olan kitap, adındaki ibareden de anlaşıldığı üzere resim ve haritalarla zenginleştirilmiştir. Ayrıca her sayfanın sonunda, oradaki bilgilerle ilişkili bir ya da birkaç kısa sorudan oluşan "Sualler" bölümüne yer verildiği, her faslın sonunda ise öğrenciyi yorum yapmaya

---

[43] Örnek olarak, Ali Reşat, İlk Mekteplere Tarih Dersleri (4. Sınıf), 1929, s.4-5; İlk Mekteplere Tarih Dersleri (5. Sınıf), 1929, s.3-5.

[44] Bkz. Ahmed Refik, Umumi Tarih, (İlk Mekteb-4), İstanbul 1926, s.2; Çocuklara Tarih Bilgisi (İlk Mekteb 4. Sınıf), İstanbul 1928, s.1; Emin Âli, Umumi Tarih (Lise ve Muallim mektepleri 3. Sınıf), İstanbul 1930, s.3-4.

sevk edecek –zaman zaman olasılıklı– kısa soruların yer aldığı bir "Muhakeme" kısmının düzenlendiği görülmektedir. Bu bölümlerde yer alan soruları örneklendirelim: "Osmanlılar için İstanbul'u almak lâzım mı idi? Burasını fethetmeseler ne olurdu?" (s.42); "Mısır sultanının Sultan Cem'i himaye etmesi Osmanlı hanedanına karşı bir hürmet mi idi? Yoksa ihanet mi idi?" (s.47); "Gerek İran, gerek Mısır muharebelerinde Osmanlı askeri düşmana ne sebeble galebe etti? Sultan Selim İran'ı zabdetseydi ne olurdu?" (s.56); "Sultan Selim-i Sani zamanında niçin eski padişahların zamanında olduğu kadar fütuhat temin edilememiştir?" (s.70); "Zidvatorok Muahedesi'nden Osmanlılar istifade mi ettiler? Zarar mı gördüler?" (s.77); "Sultan Mustafa'nın iktidarsızlığı ma'lum iken vükelâ ve asker niçin onu tekrar tahta çıkardılar?" (s.82); "Neden dolayı Azak Kalesi Rusların eline geçtiği halde Devlet-i Osmaniyece buna ehemmiyet verilmedi de Avusturya seferine gidildi?" (s.88); "Baltacı Mehmed Paşa Prut Muharebesinde iyi mi hareket etti? Yoksa fena mı? Sizin mütâlaanız, fikriniz nedir?" (s.97); "Rusyalılar Kırım'ın müstakil olmasını neden istiyorlardı?" (s.101); "Sultan Selim-i Salis zamanında vâki' olan yeniçeri ihtilâlini ve Alemdar Mustafa Paşa'nın ordu ile İstanbul'a girmesini hangi vak'aya benzetirsiniz? Aralarında ne fark vardır?" (s.106); "Tepedelenli Ali Paşa'nın idamı muvâfık-ı hükümet mi idi, yoksa değil mi idi?" (s.118); "Kırım Muharebesi'nde, İngiltere, Sardunya devletleri niçin hükümet-i Osmaniye'ye yardım ettiler?" (s.125); "Kanun-u Esasiyi almak teşebbüsü neden Anadolu'da zuhur etmedi de Rumeli'de vâki' oldu?" (s.138). Görüldüğü üzere, "Muhakeme" soruları, üniteler içerisinde işlenen konuları, zaman zaman ihtimal hesapları gibi tarihin doğasına pek uygun olmayan tarzda olsa dahi, öğretmenin de yol göstericiliğinde öğrenciye beyin jimnastiği yaptırmak suretiyle daha kolay belletmek, ezberden çok düşünerek öğrenme olanağı tanımak amacına hizmet etmek için düzenlenmiştir. Bu yöntemin, hemen olmasa dahi uzun vadede öğrenciye tarihsel doğruları daha sağlıklı şekilde araştırarak ve düşünerek öğrenme alışkanlığını kazandırmada etkili bir yaklaşım olduğunu söylersek herhalde yanlış yapmış olmayız.

Kitabın genelinde kullanılan "biz"li anlatımlar ve hatta son konunun son cümlesi olarak ifade edilen "Yaşasın Osmanlılar!" gibi bir seslenişin ortaokul düzeyi öğrencisine, meşrutiyetin ilk günlerinde yeni bir umut ve coşku aşılama amacına

yönelik olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte devletin modernleşmesi ve ilerlemesine hizmet eden padişah ve devlet adamlarının bazı uygulamaları da dahil olmak üzere zaman zaman geçmişe eleştirel bir bakış yöneltildiği de görülmektedir. Ayrıca yukarıda örneklendirdiğimiz muhakeme kısımlarındaki sorularda ifade edildiği üzere, Alemdar Mustafa Paşa'nın Kabakçı Mustafa İsyanı sonucu devrilen Üçüncü Selim'i kurtarmak ve yeniden tahta geçirmek için İstanbul'a gelişi ile, kitabın yazıldığı yıl henüz yeni vuku bulmuş ve yine Rumeli'den gelen bu kez Hareket Ordusu sayesinde bastırılmış olan 31 Mart Olayı arasında bağlantı/benzerlik kurulması; ayrıca anayasayı hayata geçirme teşebbüsünün niçin Anadolu'dan değil de Rumeli'den kaynaklandığı gibi oldukça ilginç, dikkat çekici noktalara öğrencinin dikkatinin yoğunlaştırılmaya çalışılmış olması gerçekten ilgi çekicidir. Muhakeme kısımlarının sonunda, işlenen konunun özetlendiği bir "Hulâsa" bölümüne de yer verilmiştir. Kitabın sonunda ise büyük kısmı arapça kökenli bazı sözcük ve deyimlerin beş sayfada kısaca izah edildiği toplam 83 kelimelik bir "Lûgatçe" kısmı bulunmaktadır.

– Ali Reşat, Ali Seydi, *Tarih-i İslâm - Resimli ve Haritalı* -, (Mekâtib-i Rüşdiye birinci sınıf için), Kanaat Kütübhanesi yayını. İstanbul 1327(H.), 103 +9 sayfa.

Bu kitap Ali Reşat'ın, yine arkadaşı Ali Seydi ile birlikte kaleme aldığı ilk İslâm Tarihi ders kitabıdır. Eserin başında bazı dinsel ifadelerin kısaltmalarının yer aldığı "İşârât-ı Mahsusa" ile en sonda 142 sözcük ve tabirin izah edildiği 9 sayfalık "Lûgatçe" bölümleri bulunmaktadır. Bu kitap da diğer benzerleri gibi resim ve haritalarla zenginleştirilmiştir. İlk bölüm Medhal'de "Tarihin Tarifi", "Tarihin Faidesi", "Tarihin Aksâmı" ve "Re's-i Tarih" hakkında kısa bilgi verilmektedir. "Tarih, evvel zamanda yaşamış kavimlerin, milletlerin, hükümetlerin hallerinden, vak'alardan bahseder bir ilim..." olduğu için "..bizden evvel gelip geçen milletlerin nasıl yaşadıklarını, neler yaptıklarını, niçin yaptıklarını bildir(mektedir)." Böylece tarihi bilen kişi geçmişte yaşıyormuş gibi insanları, toplumları daha yakından tanıyacak, ibretler alacak, fikrini ve ahlâkını düzeltecektir. (s.5) Medhal hariç yedi bölümden oluşan kitapta sırasıyla Hz. Muhammed'ten önceki peygamberler, Hz. Muhammed devri, Hulefa-i Raşidin dönemi, Emevi ve Abbasi devletleri, Endülüs

Emevileri ve Tavaif-i Mülûk, Haçlı Seferleri irdelenmekte, en sonda da klâsik İslâm medeniyeti on dört madde halinde açıklanmaktadır. Eserde genel bir dinler tarihi tablosu çizildikten sonra islâmın dünya tarihindeki yeri ve öneminin, İslâm dini ve uygarlığının üstünlüğü, islâmın bizzat inanç ve çalışma (iman ve amel) esaslarına uyulduğu dönemlerde her bakımdan erişilmiş olan yüksek uygarlık seviyesinin belletilmeye çalışıldığı, bu bağlamda yeri geldikçe İslâm dinin öven, yücelten deyişlere yer verildiği görülmektedir. Buna karşılık bilimsel yaklaşımlar da dikkati çekmektedir. Özellikle tarihin tanımı, dinler tarihi vb. konular içerisinde çağdaş bilisel gelişmelere yer verilmeye çalışılmıştır. Örneğin evrenin yaratılışı şu şekilde tarif edilmektedir.

"-Hilkat-ı Âlem: Âlemin ve ilk ademin ne zaman, ne suretle yaratıldığını Cenab-ı Hakk'dan başka kimse bilmez. Ancak kütüb-ü mukaddesenin, bahusus Tevrat'ın [1330 (H.) tarihli üçüncü baskıda Tevrat yerine "Kur'an-ı Azimmüşşan" ifadesine yer verilmektedir.] verdiği ma'lûmâta göre Hakk Teâla bütün alemi beş günde yaratıp altıncı günde dahi azametini bildirmek ve kendisine ibadet ettirmek üzere Hazreti Ademi halk buyurmuştur [1330 (H.) baskısında "..dahi azametini bildirmek ve kendisine ibadet ettirmek üzere" ifadesine yer verilmemiştir. Ayrıca Ali Reşat -liseler için kaleme aldığı ilgili bazı eserlerinde- dinler tarihinden bahsederken, dünyanın yaratıldığı belirtilen altı günlük dönemin yirmi dört saatlik evrelerle ilişkisi olmadığını, başka ve çok daha uzun dönemleri ifade ettiğini söylemektedir]. Erbab-ı fen ise küre-i arzın güneşten ayrıldığını ve asırlarca gaz halinde boşlukta dönüp dolaştıktan sonra şimdiki hal ve şekli aldığını beyan ederler."(1327(H.) s.7; 1330(H.) s.7)

Kitapta İslâm'ın üstünlüğü ve yüceliği konu edilirken, islâmiyette bütün inananların kardeş telâkki edilmesinden ötürü bütün müslümanların ayrımcılık yapılmaksızın bir millet imişcesine yaşamaları, "...cümlesi(nin) bir millet gibi sayıl(ması).." gerektiği vurgulanmaktadır.(1327(H.) s.5-6; 1330(H.) s.5) Bu yaklaşımda, Osmanlı'nın müslüman unsurlar arasındaki mevcut ya da muhtemel tefrikaları engellemek, devletin daha da küçülmesinin önüne geçmek endişesinin etkili olduğunu söylemek herhalde yanlış olmaz.

Ali Reşat'ın Ali Seydi ile birlikte kaleme aldığı diğer bazı ders kitaplarında da görüldüğü üzere Tarih-i İslâm kitabının sayfa sonlarında kısa çalışma sorularına yer verilmiş, bölüm sonlarına ise daha çok yorum gerektiren "Muhakeme" soruları ile konuların özetlendiği "Hulâsa" bölümü eklenmiştir. Yorum sorularının Tarih-i İslâm'da, islâm tarihi konularının kıyaslamalı olarak daha iyi öğrenilmesi, dersler çıkartılması, ihtimal hesapları sayesinde beyin jimnastiği yapmak suretiyle daha iyi ve sağlam şekilde öğrenilmesini sağlamak amacıyla hazırlandığı anlaşılmaktadır. Kitabın 1330 (H.) tarihli üçüncü baskısından örnekler verelim: "İnsanların ahlâkı itibarıyla Kabil ve Habil kıssalarından ne anlarsınız? İzah ediniz." (s.9); "Tufan Mes'elesinin ibret alınacak noktaları hangileridir?" (s.12); "İbrahim Aleyhisselam kıssasında en ziyade şâyân-ı dikkat noktalar hangileridir? (s.18); "Hazreti Musa'nın hamiyyet-i milliyeye delâlet edecek ne gibi bir hareketi görüldü?" (s.22); "Cenab-ı Hakk niçin nebi-i âhir zamanı, Araplardan zuhur ettirdi?" (s.32); "Hazreti Peygamberden sonra niçin amcası veya amcazadesi halife olmadı da Ebubekir üs-Sıddık oldu?" (s.56); "Hazreti Ali'ye niçin bütün müslümanlar biat etmedi?" (s.62); "...Buraya kadar gördüğünüz hulefâ-i Emeviye'yi yek diğeriyle mukayese ederek her birinin iyi ve fena cihetlerini irâe ediniz." (s.71); "Abbasiler neden dolayı Emevilerden ziyade payidar oldular?" (s.83); "Frenkler niçin Emeviler veya Abbasiler devrinde Kudüs'ü zabta kıyam etmediler de sonra buna teşebbüs eylediler?" (s.96); "Medeniyet-i İslâmiye'yi ihya etmek için ne yapmalıdır?" (s.102). Görüldüğü gibi yorum sorularının büyük kısmı doğrudan dinsel nitelikli olup 12-15 yaş arası öğrenciye tarih bilgisiyle birlikte mümkün mertebe bilimsel bir tarzda izah etmek suretiyle, uyanışına hizmet bağlamında islâmiyeti daha iyi öğretebilmek, yani bir yandan din eğitimine katkı amacıyla hazırlanmıştır. Kitabın genel görünüşü aynı paraleldedir. Fakat tek taraflı ve hamâsi duygularla örülü bir din eğitimi anlayışından ziyade, büyük ihtimalle müfredatın da sağladığı genişlikten istifade ederek, yeri geldiğinde eski halifelerin politikalarından İslâm tarihinin ders alınması gereken olumlu-olumsuz safhalarına kadar birçok noktada eleştirel yaklaşım geliştirme çabasının etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca kimi olayların yalnızca dinsel nedenler ve sonuçlar itibarıyla değerlendirilmesinin yeterli olmayacağı, başka faktörlere de dikkat çekilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Örneğin islâmiyetin ilk günlerinden itibaren büyük bölümüyle karşı

tavır takınan Mekke halkının, bazı müslümanların Habeşistan'a göç etmesine neden olacak derecede kötü muameleler yapmasına karşın Hz. Muhammed ve etrafındakiler ile ilişkilerini -birbirlerine söz vermelerine rağmen- tamamıyla niçin kesemedikleri sorusunun cevabı, akrabalık bağları, yeni dinin yayılmağa devam etmesi gibi yönlerden aydınlatılmağa çalışılırken ekonomik boyut da unutulmamış, bir-iki satırla da olsa ticaret faktörüne dikkat çekilmiştir. Daha çok ayrıntılandırılması durumunda kitabın hacmini genişletmesi ihtimalinden olsa gerek bu konuya kısaca değinildikten sonra sayfa sonuna konulan dipnotta, öğretmenin gerekli izahı vermesi gerektiği belirtilmiştir: "Bu mes'elenin, iktisadi olan esbabını izah etmek muallimlere aiddir." (s.38)

Kitapta Emevi ve Abbasi hükümdarlarının kronolojik sıralamasına da yer verilmiştir. (s.75 ve 89) Her üç baskıda da içerik hemen hemen aynı kalmakla birlikte kullanılan bazı ifadeler ile çalışma sorularının bazılarının yeniden kaleme alındığı görülmektedir.

– Ali Reşat, Ali Seydi, *Tarih-i Umumi -Resimli ve Haritalı-*, (Mekâtib-i Rüşdiye üçüncü sınıf için), Kanaat Kütübhanesi yayını. İstanbul 1327 (H.), 202+6 sayfa.

Ali Reşat'ın rüşdiye üçüncü sınıflar için Ali Seydi ile beraber yazdığı bu kitap, aynı yıl içerisinde idadiler için daha geniş kapsamlı olarak gerek Ali Seydi ile yazdığı gerekse kendi başına fransızcadan tercüme ederek yayınladığı aynı adlı Tarih-i Umumi ders kitaplarıyla birlikte genel tarih üzerine kaleme aldığı ilk çalışmalardan biridir. Kitabın isminin altına düşülen "Kurun-u Ûlâ, Kurun-u Vusta, Kurun-u Cedide hakkında ma'lumat-ı muhtasara" ibaresinden de anlaşıldığı üzere 202 sayfalık bu eser ilk, orta ve yeniçağlar hakkında kısa, özlü bilgiler içermektedir. Tarih-i Osmani ve Tarih-i İslâm gibi bu kitapta da konular ile ilgili resim, fotoğraf ve haritalara yer verilmiştir. Öncekilerde olduğu gibi bu eserde de sayfa sonlarında "Sualler" kısmı ile bölüm sonlarında "Hulâsa"lara yer verilmiştir. Ancak bu eserde "Muhakeme" bölümleri düzenlenmemiş, yalnızca sayfa sonlarındaki kısa sorular ile öğrencilerin dikkatleri çekilmeye çalışılmıştır. Kitabın sonunda genel tarih konuları ile ilişkili ve

biraz daha geniş açıklamalı 54 sözcük ve kavramın yer aldığı 6 sayfalık "Lûgatçe" kısmı bulunmaktadır.

Kitabın ilk bölümü Mukaddime olup burada tarihin tanımı, bölümlenişi ve tarihte takvimin başlangıç noktaları üzerinde durulmuştur. Bu kısımda rüşdiye üçüncü sınıf öğrencileri için konunun biraz daha geniş tutulduğu görülmektedir. Yani birinci sınıfta Tarih-i İslâm'ı okurken daha kısa tanım ve ilgili kavramlar ile tarihi öğrenen talebe üçüncü sınıfta konuyu daha ayrıntılı olarak belleyecektir. Gerek tarihin tanımı, bölümlenişi ve çağ kavramı gerekse tarihte takvim başlangıçları konusunda daha geniş bilgiler verilmektedir. Yalnızca tarihin tanımını aktaralım: "Tarih geçmişteki vak'alardan bahseden bir fendir. Muhtelif memleketlerde insanların hal-i vahşet ve bedeviyetten çıkarak bugünkü hal-i ümran ve medeniyete nasıl geldiklerini, ne gibi tebeddülât ve inkılâbâta uğradıklarını bize fenn-i tarih gösterir. Mesela bundan altı bin sene evvel küre-i arzda yaşayan insanlar bugünkü insanlara benzemezlerdi. Mağaralarda otururlar, hayvan derilerini giyerler, avladıkları hayvanâtın etini yerlerdi. İşte vahşi dediğimiz bu insanların hal-i bedeviyete, badehu hal-i medeniyete nasıl geçtiklerini, gördüğümüz şehirleri, hükümetleri nasıl tesis ettiklerini fenn-i tarih sayesinde öğreniyoruz." (s.4-5) Kitabın diğer bölümlerinde, az önce de belirttiğimiz üzere ilk, orta ve yeniçağlar hakkında bilgiler verilmektedir.

Ali Reşat'ın Ali Seydi ile birlikte rüşdiyeler için kaleme aldığı Tarih-i Umumi, Tarih-i Osmani ve Tarih-i İslâm ders kitaplarında açıkça ve üzerine basarak olmasa dahi –ki o dönemlerde bilimsel araştırmaların henüz çok yetersiz seviyede bulunması bunda etkili olsa gerektir– meşrutiyet ortamında gittikçe güçlenen Türklük unsuruna yeri geldikçe dikkat çekildiği, fakat yine de genel bakışta Osmanlılık üst kimliğinin bir parçası olarak algılanmaya çalışıldığı görülmektedir. Adı geçen ders kitapları üç yıl içerisinde –Tarih-i İslâm'da olduğu gibi kısmi yenileştirmelerle– iki-üç baskı yapmışlardır. Ali Reşat'ın ilk ve ortaokullar için tarih ders kitabı kaleme aldığı ikinci dönem cumhuriyet devridir. Cumhuriyetin ilânından sonra yeni düzenin, yeni bir eğitim-öğretim anlayışı ile ele aldığı müfredat programlarından Tarih-i Osmani ve Tarih-i İslâm dersleri çıkartılmış, Tarih-i Umumi dersleri ise gelişmeci bir çizgide varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda ortaokullarda görülen tarih dersleri Tarih-i Umumi (Umumi Tarih) adı altında toplanmış İslâm ve Osmanlı tarihleri de bilimsel ve

eleştirel yaklaşımda yeniden düzenlenerek müfredatlara ve ilgili ders kitaplarına yerleştirilmeye çalışılmıştır.

Şimdi de Ali Reşat'ın ortaokullar için kaleme aldığı üç ciltlik Yeni Tarih-i Umumi kitabı hakkında bilgi verelim.

– Ali Reşat, *Yeni Tarih-i Umumi*, Üç cilt (liselerin birinci devre birinci, ikinci ve üçüncü sınıfları için), Kanaat Kütübhanesi Yayını, İstanbul 1340. I. cilt 399 sayfa; II. cilt 391+1 sayfa; III. Cilt 453+1 sayfa.

Ortaokul birinci, ikinci ve üçüncü sınıflar için, 1340 tarihli yeni müfredat programına göre kaleme alınan ve 1341'de ikinci baskısını yapan bu eserin birinci cildinde "Kurun-u Ûlâ" ve "Kurun-u Vusta"nın ilk dönemleri incelenmekte, Mezopotamya'dan Mısır'a, Eski Yunanistan'a, Makedonya ve Roma'ya kadar ilk çağ medeniyetleri bilimsel bir yaklaşımla irdelenmektedir. "Kurun-u Vusta ve Kurun-u Cedide evâili" alt başlığını taşıyan ikinci ciltte Arap tarihi, İslâm'ın doğuşu, gelişimi, Türkler'in İslâmiyet'e girişi, Oğuzlar ve Anadolu'nun fethi, Selçuklular, Osmanlı Türkleri ve on yedinci yüzyıla kadar Rönesans dahil Avrupa tarihi konuları işlenmektedir. Üçüncü cilt "İstanbul'un fethinden zamanımıza kadar Türkiye Tarihi" alt başlığını taşımakta ve Osmanlı'nın yükseliş, duraklama, gerileme dönemleri, ıslahat girişimleri, "Osmanlı-Türk Medeniyeti", Tanzimat ve Meşrutiyet devirleri, "Milli İntibah Devri", onyedinci, onsekizinci ve ondokuzuncu asırlarda Avrupa tarihi konularını dönemsel paralellik çerçevesinde işlemektedir. Ortaokul son sınıflar için kaleme alınmış olan son cildin aynı zamanda kız ve erkek muallim mektepleri için de ders kitabı olarak kabul edildiği görülmektedir. (1340, üçüncü cilt, Kapak) Her cilt resim, fotoğraf ve haritalı olarak düzenlenmiştir. Ancak Ali Reşat'ın, Meşrutiyet'in ilk yıllarında Ali Seydi ile birlikte kaleme aldığı ders kitaplarında sayfa ve konu sonlarında yer alan "Sualler", "Muhakeme" ve"Hulâsa" kısımlarına benzer bölümlere yer verilmemiştir. Yalnızca Ali Reşat'ın liseler için yazdığı ve 1928 ile 1929'da iki kez basılmış olan Umumi Tarih (Lise 1 ve 3) ders kitabında bu bölümlerden "Hulâsa" kısmına rastlanılmaktadır.

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk tarih müfredat programına (1340) göre özellikle belli noktalardan yeni bir bakışla kaleme alınmış olan Yeni Tarih-i Umumi

ders kitabının özellikle ikinci ve üçüncü ciltlerinde bu değişimin örnekleri görülmektedir. Burada meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk tarih müfredat programları hakkında da genel bir değerlendirme yapmak faydalı olacaktır. 1908'in Meşrutiyet hareketi ile 1923'ün Cumhuriyet devrimi günlerinde özellikle tarihe yaklaşım biçimi, tarih müfredatı ve ders kitaplarının yeniden düzenlenmesi bağlamında izlenen politikalar bazı bakımlardan birbirleriyle benzeşirken bazı noktalardan önemli farklılıklar göstermektedir. 1908 ve 1923 arası dönem ile 1923-1931 yılları arasındaki dönemi karşılaştırdığımızda bazı noktalar dikkat çekmektedir. Her iki dönüşüm devrinde de tarih, en azından resmi ya da özel belirli aydın gruplarca çağdaş bir bilim dalı olarak ön plâna çıkartılmaya çalışılmış, ayrıca Türk kültür dünyasında birbirinin doğal devamı olmasalar dahi uyanış devreleri konumunda bulunan Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde batıdan çeviriler yapılmasının teşvik edildiği görülmektedir. Yine her iki devirde de yeni düzenler kurulmaya çalışıldığı için geçmiş dönemler bazen açıkça bazen de dolaylı olarak eleştirilmiştir. Meşrutiyet, mutlak monarşinin baskılarına ve ayrıca dış tehditlere karşılık Osmanlı'yı yeniden ayağa kaldırmak amaçlı bir girişim olduğu için bu dönemde, liberal ağırlıklı insan hakları kavramını benimsetme, "Osmanlı" üst kimlikli, ancak içten içe Türk milliyetçiliğini geliştirmekte olan bir toplum yaratma amacı güdüldüğü; Osmanlı'nın geçmişteki hatalarının eleştirilmesi suretiyle farklı kökenlerden gelen toplumsal kesimler arasında mümkün mertebe bir uzlaşı sağlanmaya çalışıldığı, o yüzden de Türklüğün hemence ön plâna çıkarılamadığı bilinmektedir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti, meşrutiyet devri de dahil olmak üzere eski düzenle daha keskin bir kopuşu ifade ettiği ve çağdaş anlamda uluslaşmasına çalışılan toplumun önüne yepyeni hedefler koyduğu için geçmişi de bu bakış açısıyla değerlendirmiştir. Bu şekilde daha açık ve sert eleştirilerin gündeme geldiği bilinmektedir. Bundan ötürü, meşrutiyetin, Osmanlı'nın parçalanma sürecini durdurmak için giriştiği ve sağlam sosyo-ekonomik temelleri olmayan eğriti bir Osmanlılık kimliği oluşturma çabası, 1919-1922 yılları arasında filizlerini vermeye başlayan, 1923'te de adı konan Cumhuriyet rejimi içerisinde yerini, kendine güveni tam, çağdaşlık ve özgürlük (bağımsızlık+egemenlik) anlayışından ödün vermeyecek bilinçli vatandaşlar yetiştirmek gayretine bırakmıştır. Bu tablo içerisinde tarihe ve tarih derslerine her zaman önemli bir rol biçildiği

görülmektedir. Yeni kuşaklara yeni bilinç aşılamak yolunda tarih müfredat programlarına ve buna göre kaleme alınacak yeni tarih ders kitaplarına her dönem siyasal iktidarları tarafından doğrudan ya da dolaylı olarak müdahale edilmiş olduğu bir gerçektir. 1340 tarihli müfredat programında da bu etki kendini göstermektedir. Bilhassa İslâm tarihi ve Osmanlı tarihi bahislerine yeni bir bakış yöneltildiği görülmektedir. Ali Reşat'ın kitaplarından takip edilecek olursa, Yeni Tarih-i Umumi'nin ikinci cildinde konu edilen İslâm tarihi bahsinin, yine bilimsel bir biçimde ele alınmaya çalışılmış olmasına ve içerik olarak siyasal anlamda uç yorumlara pek yer verilmemesine karşın ana bölüm başlıklarından Dört Halife Devri'ni kastederek "İslâm'da Cumhuriyet" ve daha sonraki Emevi, Abbasi ve Endülüs Emevi idarelerini işaret ederek "İslâm'da Mutlakiyet" gibi dikkat çekici ifadelere yer verilmiştir. Müfredatın öngördüğü bu düzenleme sayesinde Hz. Muhammed'den sonraki dönemde İslâm Devleti'nin başına geçen Dört Halife'nin, toplumun ileri gelenlerinin meşveret ederek büyük ölçüde görüş birliğine varmaları sonucu devlet başkanı seçilmiş olmaları ile cumhuriyet idaresi arasında paralellik kurulmaya çalışılmış, bu sayede müslüman Türk toplumunun yeni siyasal yönetimi daha kolay benimseyerek sahip çıkmasına yardımcı olmak amaçlanmıştır. Tesbitlerimize göre bu yaklaşım, Ali Reşat, Emin Âli ve Ahmed Refik gibi döneminin ders kitabı yazarlarının ilgili eserlerinde yedi yıl kadar varlığını korumuş, 1930'lardan itibaren daha da güçlenen ulusçu tarih anlayışına göre kaleme alınmış olan yeni ders kitaplarında ise ortadan kalkmaya başlamıştır. Ancak fikri anlamda etkilerini devam ettirdiği bilinmektedir. Yine gerek müfredattan gerekse Ali Reşat'ın eserlerinden anlaşıldığı üzere hem genel tarih konularında hem de özellikle İslâm ve Osmanlı tarihi konuları içerisinde Türklük bahsi, meşrutiyet dönemindeki örneklerine nazaran daha açık bir şekilde ön plâna çıkartılmaya başlanmış, böylelikle ulus devlet anlayışına paralel olarak bilinçlendirilmeye çalışılan bağımsız ve çağdaş Türk ulusu üyeliği/vatandaşlığı kimliğinin tarihsel ve kültürel kökenleri oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak Ali Reşat'ın eserleri bağlamında söyleyebiliriz ki bu dönemde yazılmış ders kitaplarında, 1930 sonrasında yoğunlaşacak olan tezci etkiler henüz varlığını pek hissettirmediği için ulus, cumhuriyet, bağımsızlık, egemenlik gibi önemli kavramlar daha çok genel anlamları ile vurgulanmaya, öğretilmeye çalışılmıştır.

Ali Reşat'ın Yeni Tarih-i Umumisi'nde Dört Halife dönemi için "İslâm'da Cumhuriyet" ana başlığı kullanılmış olmasına karşın bu devir ile siyasal yönetim biçimi doğrudan ilişkilendirilmeye çalışılmamıştır. Bu şekilde zorlama yorumlara yer verilmediği gibi sırf Hz. Muhammed ya da Dört Halife devirleri değil bir bütün olarak İslâm Tarihi konusu meşrutiyet yıllarında okutulan ders kitaplarına nazaran daha bilimsel bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır. Ali Reşat'ın islâm tarihi konusu hakkındaki görüşlerini işlediğimiz bölümde de değindiğimiz üzere, İslâm'ın doğuşunu hazırlayan etkenler, altıncı yüzyılda Arap yarımdasının içinde bulunduğu durum, Hz. Muhammed döneminde İslâm'ın doğuşu ve yayılışı, peygamberden sonra örneğin Hz. Ebubekir'in ve daha sonra Hz. Ali'nin halife seçilişlerinde yaşanan tartışmalar, aykırı düşünceler, bunların doğurduğu neticeler, Muaviye döneminde Hz. Hasan'ın halifelik tartışmaları ayrıntılı olarak işlenmiştir. Emevi ve Abbasiler döneminde halifeliğin saltanat halini almaya başlaması, diğer İslâm hükümetlerinin ortaya çıkışı, tarihsel süreç içerisinde meydana gelen siyasal dönüşümler incelenmiş, bunların yanında adı geçen dönemde bilim, kültür ve sanat alanlarında zirveye ulaşmış olan İslâm medeniyeti üzerinde durulmuştur. Türkler'in islâm ile tanışmaları, İslâm ordularının İran'daki Sâsâni hükümetini yıkmasından yani yedinci asırdan sonra, o devre dek genellikle Karadeniz'in kuzeyini kullanarak batıya doğru göçen Türkler'in bu kez güney yolundan Anadolu'ya ve Arap ülkelerine doğru göç etmeye başlamaları ile sıklaşan ilişkiler işlendiği (1340,ikinci cilt,s.168 vd.), özellikle Abbasiler devrinde Kuzey Afrika ve Asya'da ortaya çıkmaya başlayan ilk Türk-İslâm devletlerinin izah edildiği ikinci ciltte Türklük ile ilgili konuların önemle vurgulandığı görülmektedir. Bu bağlamda Oğuz Türkleri, Selçuklular, Anadolu'nun Türklere açılışı ve buradaki ilk hükümetler üzerinde durulmuştur. Bütün bu konular işlenirken kültür ve medeniyet bahisleri de ayrıntılı olarak irdelenmiştir. Ali Reşat'ın ifade ettiğine göre genel anlamda politikaları batıya doğru genişlemek olan Selçuklular'ın, buna paralel olarak Asya'nın orta kısımlarında, Maveraünnehir'deki egemenlikleri git gide azalırken batı yönündeki etkinlikleri önemli derecede artış göstermiştir. Asya'dan sürekli batıya doğru devam eden aşiret göçlerine verimli topraklar bularak yeni yerleşim yerleri oluşturmak, ayrıca askerleri de memnun etmek için sürekli batıya doğru ilerleyiş gündemde olmuş, en nihayet Anadolu kapılarına dayanmıştır. Bu gelişme, Bizans ile

sınırdaş olduktan sonra "...milli, dini bir gaye..." haline gelmiştir. "Vakıa İslâm orduları evvelce buralara gelmişlerdi. Fakat Selçukiler'in istilâları bundan evvelki İslâm fütuhatına benzemiyordu." diyen Ali Reşat bunun sebebinin 1071 yılına gelinceye kadarki dönemde bilhassa Oğuz Türkleri sayesinde Doğu ve Orta Anadolu'nun nüfus ve dil bakımından önemli ölçüde Türkleştirilmiş olması olduğunu belirtmektedir. Çin Türkistanı'ndan Mısır sınırına kadar yayılmış olan Türk zümrelerinden Oğuzlar onbirinci asır boyunca Anadolu'yu vatanlaştırmaya çalışmışlar, Bizans'ın da bunun farkına varması ve "Anadolu kıt'asından mahrum kalınca imparatorluğun yıkılacağını pek iyi bil(mesinden)..." (1340,ikinci cilt,s.194) ötürü şiddetle mukavemete girişmesi sonucunda Malazgirt Savaşı'nı doğuracak ortam şekillenmeye başlamıştır. Bizans'ın kuvvet ve direnişini kıran kesin zafer Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra Türkler, Marmara kıyılarında görülmüş, savaştan sonraki beşinci senede ise neredeyse bütün Orta Anadolu'yu türkleştirmiş olan Selçuklular İznik'e kadar uzanmışlar, böylece Anadolu "...kat'i bir Türk hakimiyeti altına gir(miştir)." (1340, ikinci cilt,s.195)

Kitabın diğer bölümlerinde Osmanlılar'ın kuruluşu, fetret devri, ardından yeniden ayağa kalkış dönemi, bu zamandaki "Türk Medeniyeti" ve ayrıca Avrupa'nın Rönesans dönemi konu edilmektedir. Osmanlı'ların doğuşu ve yükselişi müstakil bir başlık altında değil, Anadolu Selçuklular'ının Moğollar'a bağlanması, İlhanlılar ve küçük Türk beyliklerinin ortaya çıkışı konularının devamı olarak "Anadolu'da Türkler" bahsi içerisinde incelenmiştir. Kayı boyu'nun Anadolu'daki ilk zamanlarında 1453'te İstanbul'un fethine kadarki dönemin Osman Gazi, Orhan Gazi ve I. Murad devirleri ardından Ankara Savaşı ile gündeme gelen "Timur Devri", ondan sonra "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Tesisi" konuları işlenmiştir. Bundan sonra "Türk Medeniyeti" adı altında bahsedilen dönemler Osmanlısı'nın devlet ve toprak yönetimi, ordu, sanayi, bilim, sanat ve edebiyat alanlarında kaydettiği gelişmeler üzerinde durulmuştur. Kitabın son bölümü "Avrupa –Rönesans" konusu üzerinedir. İstanbul'un fethi sırasında Avrupa'nın durumu yeniçağın doğuşundaki önemli etkenlerden pusula, barut, basımcılık, bundan sonra gündeme gelen coğrafi keşiflerin sebep ve sonuçları, sömürgecilik politikasının doğuşu, gelişimi ve neticeleri işlendikten sonra Rönesans'ın ortaya çıkışı ile sanat ve edebiyatta meydana gelen hızlı gelişim özet

olarak verilmiştir. 391 sayfalık ikinci cildin ilk 167 sayfasında Arap, İran, Bizans ve İslâm tarihi konuları işlenmiş, sonraki 195 sayfasında Haçlı Seferleri ve Türklerin İslâm'daki rolleri dahil olmak üzere siyasal ve kültürel ağırlıklı Türk tarihi konu edilmiş, son 29 sayfada da kısa ve özlü biçimde yeniçağın başlangıç dönemindeki Avrupa tarihi özetlenmiştir.

Yeni Tarih-i Umumi'nin üçüncü ve son cildinde onbeşinci ile yirminci yüzyıl arasındaki Osmanlı-Türk tarihi konuları, Batıdaki gelişmelerle paralel olarak irdelenmiştir. Burada işlenen 4,5 asırlık Osmanlı Tarihi "Devr-i İ'tilâ' ", "Tevakkuf Devri", "Ricat Devri", "Tanzimat Devri" ve "Meşrutiyet Devri" bölümleri içerisinde incelenmiş, 1918'den kitabın yayınlandığı 1924 yılına kadarki –cumhuriyetin ilânı, halifeliğin ilgası ve diğer laikleşme hareketleri dahil olmak üzere– altı yıllık dönem "Milli İntibah Devri" olarak adlandırılmıştır. 453 sayfalık üçüncü cildin 362 sayfası Osmanlı-Türk tarihi, 91 sayfası ise Avrupa tarihi konularını içermektedir.

Ali Reşat'ın bu ve benzeri diğer kitaplarında Osmanlı'nın son dönemlerine yerine göre eleştirel bir bakışla yaklaştığı, hatalı ya da eksik olduğu belirtilen uygulamalara dikkat çekildiği, buna karşılık kimi olumlu gelişmelerin de vurgulandığı görülmektedir. Özellikle Tanzimat ve meşrutiyet dönemleri bu şekilde ele alınmıştır. Bu konuların daha kapsamlı olarak işlendiği lise tarih ders kitaplarına değinirken ilgili örneklendirmeleri yapacağız. Burada Yeni Tarih-i Umumi'nin üçüncü cildinin son iki konusu hakkında kısaca bilgi verelim.

1918 Mondros Mütarekesi'nden sonraki dönemi inceleyen "Milli İntibah Devri" bölümünde, ülke geneline ilişkin çizilen tablonun ardından bilhassa İstanbul olayları ve İzmir'in işgali ile etkileri üzerinde durulmuştur. Sonraki önemli gelişmeler Erzurum ve Sivas kongreleri kısaca özetlenmiş, Misak-ı Milli ise altı maddelik metin halinde verilerek yorumlanmaya çalışılmıştır. Ardından "Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Teessüsü", "Sevr Muahedesi", "İstiklâl Harbi", "Büyük Zafer", "Hakimiyet-i Milliye", "Cumhuriyetin İlânı" ve "Hilâfetin İlgası" konuları işlenmiştir. Burada Kurtuluş Savaşı'nın bir bütün olarak ele alındığı, doğuda Ermeniler, batıda ise Yunanlılar ile yapılan silahlı mücadelelerin birbiri peşisıra kısaca değerlendirildiği, yalnızca "Büyük Taarruz"un ayrı bir başlıkta ele alındığı görülmektedir. "Âlem-i medeniyet için ebedi bir leke teşkil edecek bir facia..." olarak nitelendirilen İzmir'in

Yunanlılar tarafından işgali ve sonrasında gelişen vahim olaylar neticesinde Türk milletinin uyanmağa başladığı, hele İstanbul'da padişah ve hükümetin sergilediği tutumun ardından "Anadolu'nun, Türk milletinin kendi göbeğini kendi kesmek mecburiyetinde kaldığı.." vurgulanmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, bu uyanışı örgütleyerek zafere ulaştıran önder olmuştur. Ali Reşat'ın İstiklâl Savaşı'nı anlatırken "Türk" ve "müslüman" sözcüklerini zaman zaman eş anlamlı olarak kullandığı görülmektedir: "Yunan askerleri müslümanlara, kışlaya karşı silâh isti'mâline başladılar. Şehrin müslüman mahallâtına, hükümet konağına, çarşıya Yunan askereleriyle yerli Rumlar hücum ederek önlerine gelen masum müslümanları şehit ettiler; paraladılar...Bütün... ahvâl Anadolu'da galeyân-ı efkâra, Türk milletinin hür yaşamak istiyorsa silaha sarılmakdan başka bir çare kalmadığını anlamasına sebeb oldu." (1340, üçüncü cilt,s.431-432)

"Hakimiyet-i Milliye" başlığı altında, 1 Teşrin-i Sani tarihli Saltanat'ın kaldırılışıyla ilgili anayasa değişikliği iki maddelik metni ile; 29 Teşrin-i Evvel 1339 tarihinde cumhuriyeti ilân eden anayasa değişikliği de altı maddelik metni ile birlikte yorumlanarak öğrenciye aktarılmıştır. Ali Reşat'ın hilâfet kurumu ve geçerliliği hakkındaki görüşlerinin de belli bir gelişim izlediği görülmektedir. 1909'da Ali Seydi ile birlikte rüştiyeler ikinci sınıf için kaleme aldığı Tarih-i Osmani'de , Yavuz Sultan Selim ile beraber Osmanlılar'a geçtiği söylenen halifelik övücü ifadelerle betimlenirken cumhuriyet sonrasında (1924-1928) yazdığı ilgili bütün kitaplarında bu müessese hakkında eleştirel bir yaklaşım sergilenmiştir. Yeni Tarih-i Umumi'de bunun ilk örneği görülmekte, ulusal egemenliği tesis için kurulmuş olan genç Türkiye Cumhuriyeti devletini ve devrimi korumak için halifeliğin kaldırıldığı belirtilmektedir: "Bütün bu muazzam inkılâbın semerelerini muhafaza edebilmek için cumhuriyeti daima tehlikede bulunduran, fırsat bulunca milletin aleyhine saltanatını iade edeceğine şüphe olmayan hilâfet müessesesini de ortadan kaldırmak lâzım geldiğini herkes anlamışdı. Cumhuriyetin kuvvetlenmesi için hilâfetin ilgasından başka bütün medreseler ve mektebler tedrisatının, şer'i ve nizâmi mahkemelerin tevhidi, dinin siyasetle rabıtasının kat'ı zaruri idi." Ali Reşat laikleşmeğe yönelik bütün bu tedbirlerin "..asrî devlet olmak için..." şart olduğunu söylemektedir.

(1340,üçüncü cilt,s.450) Onun bu paraleldeki görüş ve ifadeleri en son 1929'da ilk ve ortaokullar ile liseler için yayınlanan tarih ders kitaplarında da yer almaktadır.

Yeni Tarih-i Umumi'nin son bölümünde, yine müfredatın öngördüğü biçimde o günlerin Türk dünyası üzerine bilgiler verilmektedir. Burada Türklerin dünya üzerinde yaşadıkları bölgeler, 1920'li yıllara gelindiğinde tahmini nüfusları, durumları ve önemleri hakkında kısa ama özlü bilgiler verilmektedir.

Cumhuriyet devrinin bu ilk tarih müfredatlarının ilkokul düzeyinde o günlerin dünyası, ortaokul düzeyinde ise daha çok yine o günlerin Türklük âlemi hakkında öğrenciye en son bilgi ve gelişmeleri aktaracak şekilde düzenlenmiş olması gerçekten dikkat çekicidir.

Ali Reşat'ın 1928 yılında orta okullar için yayınlamış olduğu ve 1929'da ikinci baskısını yapan üç ciltlik Umumi Tarih ders kitabının 1340 tarihli Yeni Tarih-i Umumi'nin bazı bölümlerinin yeniden kaleme alınarak düzenlenmiş, yenilenmiş biçimi olarak gözükmektedir.

c- Liselere Tarih Ders Kitapları

–Ali Reşad, *Fransa İhtilâl-i Kebiri*, Artin Asaduryan Matbaası. İstanbul, 1327 (H.), 184 sayfa.

Bu kitap Ali Reşat'ın, ismini vermeksizin "Fransa'nın en güzide müverrihlerinden dediği bir yazarın eserlerinden tercüme ve iktibas etmek yoluyla meydana getirdiği bir çalışmadır. Ali Reşat'ın yazdığı kısa önsözden anlaşıldığına göre bu eser, kendisinin ilk tarih öğretmenliği görevini –aynı zamanda ilk idarecilik vazifesini– üstlendiği Mercan Mekteb-i İdadisi'nde okutmakta olduğu Tarih-i Umumi dersinin Fransız Devrimi'ne ilişkin kısmının kitaplaştırılmış biçimidir. Bir kez yayınlanmıştır. Ali Reşat'ın eserin kapağında, ismin altına düştüğü açıklayıcı ifadeye göre kitap "Fransa İnkılâb-ı Kebiri'nin esbab-ı mucibesi ile edvar-ı evveliyesinden, o zaman teşekkül eden fırak-ı siyasiyenin icraât ve münazaâtından bahs..." etmektedir. Bu bakımdan Fransa İhtilâl-i Kebiri kitabı, hem Ali Reşat'ın Fransız Devrimi üzerine –icmalen tercüme yoluyla– kaleme aldığı ilk eseri, hem de türkçede Fransız Devrimi üzerine yayınlanmış, küçük de olsa ilk monografik çalışmadır. 184 sayfalık eserin,

kapsamı çok geniş olmamasına rağmen önemli bilgileri ihtiva ettiği, yakınçağı doğuran Fransız Devrimi'ni Türk okuyucusuna tanıtmayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Yayınlanması ile yalnız Mercan İdadisi öğrencilerine değil, yine Ali Reşat'ın kendi ifadelerine göre "...şu devr-i inkılâb...'da tarih-i âleme ve bahusus insaniyeti yeni bir devre-i feyz ve terakkiye isâl eden Fransa İnkılâb-ı Kebiri'nin safahât-ı muhtelifesine kesb-i vukuf etmek isteyen kariyn-i Osmaniye'ye faide bahşolur ümid(i).." ile piyasaya sunulmuş, ayrıca "Mazhar-ı rağbet olursa aksam-ı mütebâkıye(nin) de peyderpey..." yayınlanacağı belirtilmiştir. ("Birkaç Söz" kısmı, s.2) Ali Reşat'ın bu tahmin ve dileği doğru çıkmış olacaktır ki 1913 yılında iki ciltlik meşhur eseri Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi yayınlanmış ve büyük rağbet görmüştür.

Fransa İhtilâl-i Kebiri kitabı, devrimden önce, onsekizinci yüzyıl Fransası'nın içinde bulunduğu siyasal, toplumsal, ekonomik ve düşünsel ortam ile ünlü düşünürlerin gitgide yaygınlaşan etkinliklerinden bahsetmekte, bunun ardından devrimden sonra meydana gelen gelişmelere –1821'de Napolyon'un ölümüne kadar– değinmektedir. Bu bağlamda yüz yıla yakın bir dönem içerisinde Fransa merkezli olarak meydana gelen önemli gelişmeler altı bölüm içerisinde incelenmektedir. Bu bölümler: "İnkılâbdan Evvel Fransa", "On altıncı Lui" "İhtilâl-i Kebir", "Cumhuriyet", "Fransa İnkılâbı ve Avrupa", "Konsüllük ve İmparatorluk [..."Napoleon'un Harici Politikası]"tur. Şu kadarını belirtmek yararlı olacaktır ki Türk okuyucusu Fransız Devrimi ile sonrasında Avrupa'da doğurduğu önemli gelişmeleri, ayrıca çok ayrıntılı olmasa dahi belli başlı önemli eserleriyle birlikte Voltaire, Montesqieu, Diderot, J.J.Rousseau, Gourney gibi isimleri bir arada ilk kez bu eserden öğrenmiş olsa gerektir.

–Ali Reşad, *Tarih-i Osmani* (Sultani beşinci sınıf için), Kanaat Kütübhanesi yayını. İstanbul, 1338, 168 sayfa.

Bu kitap, Ali Reşat'ın Lise düzeyi için kaleme aldığı iki Tarih-i Osmani kitabından ikincisidir. 1334'te sultani üçüncü sınıflar için yazdığı 104 sayfalık Tarih-i Osmani kitabının -1338 tarihli müfredat programı ile de- kapsamı biraz daha genişletilerek yeniden düzenlenmiş biçimidir. Kitapta birçok resim, fotoğraf ve haritaya yer verilmiştir. Bir baskı yapmış olan kitapta Osmanlı öncesi Türk tarihine

özet de olsa değinilmektedir. Benzer bir durum, bu kitaptan on bir yıl önce, 1911'de Mülkiye Mektebi için kaleme aldığı Avrupa ile Münasebat-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani kitabında görülmektedir. Bu yaklaşım, Meşrutiyet hükümetleri devrinde Osmanlılık üst kimliğinden vazgeçmeksizin içten içe gittikçe güçlenen Türklük duygusunun ve Türkçülük akımının tarih müfredatlarına yansımağa başlamasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Kitabın Medhal kısmında İslâm'dan önce ve İslâm'ın doğuşunun ardından Osmanlı'nın kuruluşuna kadarki dönemde Türkler'in varlıkları, siyaset dünyasındaki yerleri, kültür ve medeniyet özellikleri üzerinde durulmaktadır. İlk 19 sayfa içerisinde, en son Anadolu Selçukluları'nın Moğollar tarafından yıkılışı ve Timurlenk konusu özetlendikten sonra Osmanlı tarihine geçilmektedir. "Tesis ve İstiklâl Devri", "İntibah ve İ'tilâ' Devri", "Teşettüt ve İnhitat Devri", "Nizâm-ı Cedid ve Tanzimat Devri" başlıkları altında incelenen Osmanlı tarihinde konular en son 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Kongresi'ne kadar getirilmektedir. II. Meşrutiyet sonrasında basılmış ilgili bütün kitaplarında olduğu gibi burada da II. Abdülhamit'in evhamlı, baskıcı tutumundan ve I. Meşrutiyeti keyfi olarak yürürlükten kaldırmış olmasından dolayı eleştirildiği görülmektedir. Ayrıca kuruluş devrinden onsekizinci asır sonlarına kadar Osmanlı'da kültür ve medeniyet (edebiyat, bilim, sanat, mimari, askerlik, basımcılık,...) sahalarında meydana gelmiş gelişmeler "Medeniyet-i Osmaniye" bölümünde irdelenmektedir. Bölümler içerisine, Avrupa tarihi konuları da ilâve edilmiştir. Osmanlı'nın kuruluş ve yükselişinin işlendiği bölüm içerisindeki Fatih Sultan Mehmed ile II. Bayezid devirleri arasında, sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel bakımlardan genel bir ortaçağ Avrupası tablosunun çizildiği, ardından yeniçağa geçişte rol oynayan bilimsel gelişmeler ile coğrafi keşiflerin özetlendiği görülmektedir. (s.55-66) onaltıncı yüzyıl sonu ile onsekizinci yüzyıl sonu arasındaki dönemde Osmanlısının konu edildiği "Teşettüt ve İnhitat Devri" ile onsekizinci yüzyıl sonu ve ondokuzuncu yüzyıl olaylarından bahsedildiği "Nizâm-ı Cedid ve Tanzimat Devri" konuları arasına da "Fransa İnkılâb-ı Kebiri" bölümü ilave edilmiştir. (s.125-136) Bu kısımda devrimin nedenleri, ortaya çıkışı ve gelişimi, 4 maddede özetlenmiş olarak Hukuk-u Beşer Beyannamesi, inkılâbın Avrupa'ya etkileri, sebep olduğu yeni savaşlar, Fransa'da İmparatorluk devri ve Napolyon devri savaşları, isyanlar ve

Napolyon döneminin sona erişi incelenmektedir. Yine bu bölümde "Hukuk-u Beşer Beyannamesi'nin Mâba'dı ve Esasât-ı İslâmiye ile Münasebâtı" adlı bir alt başlık da düzenlenmiştir. İlgili bölümde değindiğimiz üzere, burada islâmın genel esasları ve bilhassa Hz. Muhammed ve Dört Halife dönemlerindeki uygulamalar ile Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde vurgulanan temel ilkeler arasında benzerlik kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu şekilde İslâm'ın, bölünmelerin o kadar belirginleşmediği ilk dönemlerindeki örnek uygulamalara dikkat çekmek suretiyle Avrupa'da son dönemler içerisinde meydana gelmiş önemli gelişmeleri, rağbet edilmeye başlanan çağdaş insan hakları kavramı ile İslâm dünyasını bir noktada buluşturmak amacı güdülmüş olmalıdır.

Bu arada Ali Reşat'ın gerek bu eserinde ve gerekse ilk ve orta okullar ile liseler için kaleme aldığı ilgili diğer kitaplarında, o dönemde doğru olduğu kabul edilen ve bundan dolayıAhmed Refik, Emin Âli gibi yazarların eserlerinde de tesadüf edilen, ilk Osmanlı parasının Orhan Gazi tarafından basıldığı (s.32) ve Yeniçeri ocağının da yine bu dönemde oluşturulduğu (s.30) vb. bazı bilgilere yer verildiği belirtilmelidir.

–Ali Reşad, *Tarih-i Enbiyâ ve İslâm* (Sultani dördüncü sınıf için), Kanaat Kütübhanesi yayını. İstanbul, 1338, 104 sayfa.

Ali Reşat'ın, sultaniler için yazmış olduğu Tarih-i Enbiyâ ve İslâm kitabı, özellikle ilk bölümleri itibariyle bir tarih eseri olmaktan çok bir din dersi kitabı biçiminde kaleme alınmış tek eseri görünümündedir. Daha önce de hakkında kısaca bilgi verdiğimiz bu kitap, anlaşıldığı üzere, henüz o yıl yayınlanmış olan yeni sultani müfredatının lise düzeyinde "Siyer ve Ma'lumât-ı Diniye" ve "Kur'an-ı Kerim" derslerini, ilgili döneme ilişkin tarih bilgisi bakımından tamamlamak amacıyla, İslâm Dini ve Peygamberler Tarihi'ni bilimsel bir tarih eseri biçiminden ziyade doğrudan dini menkıbelere dayalı bilgilerden hareketle aktararak öğretmek amacını gütmüştür. Zira 1909'da Ali Seydi ile birlikte rüşdiyeler için kaleme aldığı Tarih-i İslâm ders kitabının yöntem ve işleyiş açısından daha bilimsel bir nitelikte olduğu görülmektedir. Ayrıca 1340 tarihli rüşdiye müfredatına göre yazılmış olan Yeni Tarih-i Umumi'nin İslâm Tarihi kısmının da daha bilimsel bir tarzda kaleme alındığı söylenmelidir.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Bir baskı yapmış olan Tarih-i Enbiyâ ve İslâm kitabının 32 sayfalık ilk bölümü "Tarih-i Enbiyâ"da, doğrudan din kitaplarının verdiği bilgilere göre dünyanın ve Hz. Adem'in yaratılışından Hz. İsa'ya kadar yaşamış 20 peygamberin uzunlu kısalı hayat hikayesi konu edilmektedir. İkinci kısım "Tarih-i İslâm"da ise yine genellikle din kitaplarının verdiği bilgilerden hareketle islâmiyetten önce Arap yarımadasının durumu, Hz. Muhammed'in ayrıntılı biçimde hayatı ("Asr-ı Saadet"), İslâm'ın yayılışı ve Hulefa'-i Raşidîn devri, Emevi, Abbasi ve Endülüs Emevi devletleri, Tavâif-i Mülûk, ilk Türk-İslâm devletleri ve en son Haçlı Seferlerinin sonuçları konu edilmekte, yaklaşık 6-7 asırlık bu dönem içerisindeki kültür ve medeniyet konusu da işlenmektedir. Bu iki bölümden İslâm tarihini konu alan ikincisinin daha bilimsel bir tarzda yazıldığı söylenebilir.

–Ali Reşad, *Tarih-i Kadim*, İki cilt (Sultani edebiyat şubesi, onuncu ve onbirinci sınıflar için...tercüme ve iktibastır), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331. I. cilt 600 sayfa; II. cilt 509 sayfa.

Bu kitap, devrinin "Te'lif ve Tercüme Dairesi âzâsından..." olan Ali Reşat'ın liseler için, tercüme ve iktibas yoluyla kaleme aldığı, ilkçağ medeniyetlerinin tarihini konu alan ve toplamda 1100 sayfayı aşan hacimli eserlerinden biridir. Bir kez basılmıştır. Her iki ciltte de resim, fotoğraf ve haritalara yer verilmiştir. Birinci cilt Seignobos, Maspero ve Leon Cahun'un eserlerinden, ikinci cilt ise yine Seignobos, Cahun ve ayrıca Bayet ile Denis'in çalışmalarından tercüme ve iktibas edilmek suretiyle kaleme alınmıştır. "Akvâm-ı Kadime-i Şarkiyye ve Yunaniler"i konu eden birinçi cilt şu bölümlerden oluşmaktadır: "Mısır ve Mısırlılar", "Mısrilerin Din, Abidât, Ahlâk ve Âdât ve Sanayii", "Keldanistan ve Asuriye", "İbraniler", "Fenikeliler", "İraniler", "Türklerin Asılları", "İslâmiyetin Zuhuruna Kadar Türk Akvâmı", "Yunan Memâliki, Yunanistan'ın Evâil-i Ahvâli", "Esâtir", "Isparta", "Tiranlar", "Atina'nın İlk Zamanları", "Yunan Müstemlekâtı", "Kablelmilad Beşinci Asra Kadar Yunan Medeniyeti", "Medye Muharebeleri", "Atina'nın Tefevvuku", "Atina'da Hakimiyet-i Âmme", "Peleponnes Muharebesi", "Isparta'nın Tefevvuku", "Teb'in Tefevvuku", "Makedonya'nın Tefevvuku", "İskender'den Sonra Teşekkül eden Hükümetler", "Yunanistan'da Son Münâzaât". Mısır tarihi ile başlayan birinci

cildin Eski Yunan tarihi ağırlıklı olduğu görülmektedir. Büyük İskender konusu da dahil edilirse 600 sayfalık kitabın 271 sayfası eski Yunanistan'ın siyasi ve kültürel tarihine ayrılmıştır. İkinci cilt ise "Romalılar, Bizanslılar, Islavlar, Türkler, İranileri"i konu etmektedir. 375 sayfada 20 ayrı alt bölüm içerisinde Roma devletinin doğuşu, gelişimi, geçirdiği safhalar, krallık, cumhuriyet ve imparatorluk devirleri, Kavimler Göçü sonrasında ikiye ayrılışı ile kültür ve uygarlığı işlenmektedir. Sonraki 46 sayfada Şark (Bizans) İmparatorluğu konu edilmekte, ardından sıra ile Islavlar (38 sayfa), Türkler, Moğollar (38 sayfa) ve İran (12 sayfa) bahisleri yer almaktadır. Ali Reşat'ın tercüme-iktibas yoluyla kaleme aldığı ve ilkçağ tarihini Ortadoğu ve Yunanistan merkezli olarak irdeleyen 1915 tarihli iki ciltlik çalışması, hem ders hem de bilim kitabı olarak türkçede eskiçağ tarihi üzerine yayınlanmış geniş kapsamlı ilk eserlerden biridir.

Ayrıca müfredat ve ders kitaplarının, yeni ve yakınçağ tarihi konularında olduğu üzere ilkçağ ve ortaçağ tarihinde de –bazen gereğinden çok ayrıntılarla birlikte– geniş kapsamlı olarak düzenlenmiş olması, 1908 sonrasında tarihin öğrenciye bir bütün olarak ve bilimsel yaklaşımlarla aktarılabilmesi gayesi ile ilişkili olmalıdır.

–Charles Seignobos, *Tarih-i Umumi (Kurun-u Vusta)*, İkinci cilt ,(İdadi ikinci sınıf için), (Mütercimi Ali Reşat), Selânik Matbaası. İstanbul 1327(H.), 322+6 sayfa.

Bu kitap, Ali Reşat'ın 1909'da, yeni tarih müfredat programına göre idadi ikinci sınıflarda okutulmak üzere, herhangi bir düzeltme ya da ekleme yapmaksızın Ch. Seignobos'dan tercüme ederek yayınladığı eserdir. Bu bakımdan, geçici bir dönemde ihtiyacı karşılamak maksadıyla tercüme edilip yayınlandığı anlaşılmaktadır. Daha sonraki yıllarda yerini telif, telif-tercüme yeni eserlere bırakmıştır.

Kitabın birinci cildi (Kurun-u Ûlâ) yine o sıralarda, idadi birinci sınıflarda okutulmak üzere Hüseyin Cahit tarafından, üçüncü cildi de (Kurun-u Uhrâ) son sınıflarda okutulmak için Trabzon'dan İsmail Safa tarafından tercüme edilmiştir.

Ali Reşat'ın çevirdiği 322 sayfalık ikinci cilt iki ana kısım içerisinde toplam 15 bölümden oluşmaktadır. Birinci kısım: "Kadim Gol [Gal]"; "Gol-u Romen"; "Barbarların İstilâları"; "Frank Krallığı"; "Frank İmparatorluğu"; "Frank

İmparatorluğu'nun İnkırazı"; "Fransa"; "İngiltere"; "Almanya"; "Kurun-u Vustada Kilise". İkinci Kısım: "Zuhur-u İslâm"; "Hulefa'-yı Raşidin"; "Emeviler"; "Abbasiler"; "Tavâif-i Mülûk". Kitabın ilk 213 sayfası ilkçağdan ortaçağa geçişte ve ortaçağ boyunca özellikle Batı Avrupa tarihi; sonraki 102 sayfalık kısım ise islâmiyet öncesi Arabistan'dan Timur İmparatorluğu'na kadar islâm tarihi konularından oluşmaktadır. Fihristten önce kitabın en sonunda, 5,5 sayfa içerisinde "Kurun-u Vustaya Aid Başlıca Vakayi-i Tarihiyye"nin sıralandığı kronoloji bölümü yer almaktadır.

–Ali Reşad, *Tarih-i Umumi*, Dört cilt (Sultani altı, yedi, sekiz ve dokuzuncu sınıflar için) Kanaat Kütübhanesi yayını, İstanbul, 1330, 1330, 1331, 1339. I. cilt 525+1 sayfa; II. cilt 568+1 sayfa; III. cilt 504+1 sayfa; IV. cilt 588+4 sayfa.

Ali Reşat'ın ilk üç cildini 1914-1915 yıllarında yazdığı, son cildini ise ancak 1923'de kaleme alabildiği en hacimli ders kitabı çalışmalarından biridir. Diğer birçok ders kitabında olduğu üzere bu çalışması da tarihe her geçen gün artan ilgi dolayısıyla, genel okuyucu kitlesine sunulmuştur. Kanaat Kütüphanesi'nin ifadelerine göre "...[1923'te IV. cildinin yayınlanışına kadar, ilk 3 cildi ile] 15 seneden beri mekâtib-i sultaniyede tedris edile(n eser)...yalnız bir mekteb kitabı değil, tarih-i âlem hakkında bir fikir edinmek isteyen herkes için elzem, emsâli türkçede mefkud bir eserdir."[45] İlk 3 cilt iki ya da üç, son cilt ise bir baskı yapmıştır. Toplamda 2200 sayfaya yaklaşan bu eser de resimli ve haritalı olarak düzenlenmiştir. Ciltler sırasıyla "Kurun-u Ûlâ", "Kurun-u Vusta", "Kurun-u Cedide" ve "Kurun-u Cedide evâhiri ve Asr-ı Hâzır" alt başlıklarını taşımaktadır. Kitabın birinci cildinin kapağında "Maarif Nezareti'nde tertib olunan müsabakada mekâtib-i sultaniyenin altıncı sınıflarında tedris edilmek üzere birinciliği kazanmıştır." ifadesi vardır. Medhal bölümü dışında üç ayrı bölümden meydana gelmektedir: "Akvâm-ı Kadime-i Şarkiyye", "Yunaniler" ve "Romalılar". Medhal kısmında tarihin tanımı, önemi, bilinmek gerekliliği, faydası, özel ve genel tarih olarak taksimi, kaynakları, diğer bilim dalları ile ilişkileri, devir ve çağlara bölünmesi üzerinde ayrıntılı biçimde durulmaktadır. Buradaki ifadelere göre tarih, insanoğlunun geçmiş zamanlarda sürdürdüğü hayatı "suret-i sahihada" tetkik,

[45] Millli Nevsal, Sayı 2, 1339, s.16. (Kitabın tanıtım kısmı)

hikâye, nakil ve tenkid eder. Burada izlenilen çizgi ilkel dönemden göçebeliğe, oradan da çağdaş medeniyete giden yoldaki gelişmeleri bilimsel metodlarla gün ışığına çıkarmak, böylelikle de insanlığın yararı için geçmişten geleceğe ışık tutmaktır. Ali Reşat'ın, tarihin diğer ilim dalları ile ilişkilerinden devir ve çağ kavramlarının tanımlanmasına kadar, konuya bilimsel açıdan yaklaştığı hatta daha önce de değindiğimiz üzere ifadelerinde kısmen pozitivist ve Darvinist etkilerin bulunduğu görülmektedir.

Medhalden sonra gelen üç bölümün içeriği şöyledir: "1- Akvâm-ı Kadime-i Şarkiyye: Mısriler; Asuriler, Keldaniler; İbraniler; Fenikeliler; Kartaca; İraniler; Asya-i Sugrâ Akvâmı; Çin, Hindistan, Türkistan". "2- Yunaniler". "3-Romalılar".

İkinci cilt Kurun-u Vusta'yı konu etmektedir ve şu ana başlıklardan oluşmaktadır: (Medhal kısmında ortaçağın genel bir görünümü çizildikten sonra) "1- Garbi Avrupa". "2- Tarih-i İslâm". "3- Türkler, İraniler, Bizans".

Üçüncü cildin konusu Kurun-u Cedide'dir ve şu ana başlıklardan oluşmaktadır: "1- İstanbul'un Fethine Kadar Tarih-i Osmani". "2- Kurun-u Cedide". "3- İstanbul'un Fethinden Zidvatorok Muahedesi'ne Kadar Tarih-i Osmani". "4- Onyedinci Asır Nihayetine Kadar Avrupa".

Görüldüğü gibi kitabın ilk cildi, Ortadoğu merkezli ilkçağ dünya tarihi görünümündedir. Kitabın ilk 246 sayfasında Ortadoğu medeniyetleri ile kısaca Türkistan da dahil olmak üzere eski Asya kültürleri üzerinde durulmakta, ardından gelen 112 sayfa içerisinde eski Yunan tarihi ve son 167 sayfasında da Roma medeniyeti ayrıntılı olarak işlenmektedir. İkinci cildin ilk 246 sayfası Avrupa, onun ardından gelen 280 sayfası Arap ve İslâm, son 42 sayfası da Türk, İran ve Bizans tarihlerinden bahsetmektedir. Üçüncü ciltte Osmanlı-Türk tarihi ile yeniçağ Avrupa tarihi konuları yaklaşık yarı yarıya, dengeli biçimde işlenmiştir. Bu ciltte Orta, Doğu ve Batı Avrupa'da kurulan yeni hükümetlerin her birinin ayrı ayrı gelişimleri üzerinde durulmuştur.

Her üç cildin bölüm sonlarında, konu edilen toplumların medeniyet bahislerine de ayrıca yer verildiği görülmektedir.

Kitabın dördüncü cildi, ilk üç ciltten 8-9 yıl sonra, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasının ardından Lozan Antlaşması'nın imzalanacağının belli olduğu günlerde

yayınlanmıştır. Ali Reşat'ın, sultani dokuzuncu sınıflar için yazdığı ve "Kurun-u Cedide evâhiri ve Asr-ı Hâzır"ı konu eden dördüncü ciltde Osmanlı Devleti ve Batı dünyasında son iki yüzyıl içerisinde meydana gelmiş önemli olaylar üzerinde durulmaktadır. Müfredatların olumlu yöndeki katkıları yanısıra Ali Reşat'ın, daha önce de değinmeye çalıştığımız üzere tarih incelemesi ve öğretiminde önem atfederek sıkça kullandığı karşılaştırma metodunun, Tarih-i Umumi'nin bilhassa son cildinin tabir-i caizse bel kemiğini oluşturduğu söylenmelidir.[46] Kitap iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci bölüm altı ayrı fasıl halinde Osmanlı tarihine, ikinci kısım ise Avrupa merkezli Batı tarihine ayrılmıştır. "Devlet-i Osmaniye" adını taşıyan ilk 274 sayfalık kısımda, onsekizinci yüzyıl başından yirminci yüzyıl başına kadar henüz yaşanılmakta olan olaylar dahil olmak üzere Osmanlı Devleti tarihi irdelenmektedir. Bu bölüm "Devr-i Ricat", "Teceddüd ve Islahat Devri", "Meşrutiyet Devri" adlı üç alt başlıktan oluşmaktadır. İkinci kısım olan "Avrupa"da, aynı dönemler, yani 18 ve 19. yüzyıllar içerisinde Avrupa'da meydana gelen önemli gelişmeler konu edilmektedir. Bunlar sırasıyla "18. Asırda Avrupa", "18. Asırda Siyaset-i Hariciye", "Milli İttihadlar", "Avrupa Devletlerinin Müstemlekât Siyasetleri", "19. Asır Sonlarında Avrupa" ve "Harb-i Umumi ve Netâyici"dir. Onsekizinci yüzyıl Avrupası, döneminin önde gelen ülkeleri olan Fransa, İngiltere, Prusya, Avusturya ve Rusya'daki gelişmeler çerçevesinde incelenmiştir. Aynı dönem Avrupa'sının dış politik gelişmelerinin konu edildiği ikinci fasılda İspanya ve Lehistan verasat meseleleri, Lehistan'ın bölünmesi, Prusya ve Avusturya'nın rolleri, Fransa ve İngiltere'nin Kanada ile Hindistan politikaları, Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlığı açıklanmaktadır. Ondokuzuncu asrın ilk yarısının işlendiği üçüncü faslın genelinde, Fransız Devrimi, yayınlanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, önemi, etkileri, sonraki önemli gelişmeler, değişen siyasi ve idari sistemler, Napolyon'dan sonra Viyana Kongresi ile girilen yeni dönem, 1830 ve 1848 devrimleri, İkinci İmparatorluk dönemi işlenmektedir. Dördüncü fasılda ulusal birliklerin doğuşu, İtalya ve Almanya'nın yükselişi konu edilmekte, ayrıca Fransa-Almanya savaşı ve Balkanlar'da

[46] Osmanlı'dan Cumhuriyete geçişten sonra da tarih derslerinde karşılaştırmalı bilgi aktarımın, müfredatlarca ön görülmeye devam ettiği, ilkokullarda dahi bu anlayışın hakim olduğu görülmektedir. Bkz. Ali Reşat, İlk Mekteplere Tarih Dersleri (5. Sınıf), 1929, (Kitabın baş tarafında yer alan "İlkokul Beşinci Sınıflar Tarih Dersi Müfredat Programı", s.3-5)

yeni hükümetlerin ortaya çıkışı üzerinde durulmaktadır. Sonraki beşinci faslın konusu başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Almanya, İtalya, Rusya vb. devletlerin Asya'dan Afrika'ya, Avustralya'ya kadar dünyanın birçok bölgesini sömürgeler biçiminde paylaşma politikalarıdır. Bu konunun son sekiz sayfası Uzakdoğuya ayrılmıştır. Çin'in sömürgeleştirilme siyasetinden Japonya'daki 1868 İnkılâbı'na, Japonya-Çin ve Japonya-Rusya savaşlarına kadar belli başlı olaylar kısaca irdelenmiştir. Altıncı fasıl, ondokuzuncu asrın son yarısında, bilhassa 1870-1871 yıllarından sonra, Fransa, Almanya, Avusturya ve Macaristan, Rusya ve İngiltere bağlamında Avrupa'da meydana gelen gelişmeler ile Amerika Birleşik Devletleri konularından oluşmaktadır. Yedinci fasıl, sebeplerinden belli başlı cephelerine, yılbeyil gelişimine, Rus İhtilâli'nden Amerika Birleşik Devletleri'nin müdahalesine ve sonuç olarak imzalanan antlaşmalara kadar "Harb-i Umumi ve Netayici" konusunu işlemektedir. Osmanlı Devleti'nin savaş içerisinde ve sonrasındaki durumu kitabın ilk bölümünde söz konusu edildiği için burada ayrıca işlenilmemiştir.

Şimdi bilhassa bazı kısımlarında verilen dikkat çekici bilgilerden ötürü dördüncü cildin birinci bölümü "Devlet-i Osmaniye" üzerinde duralım. Osmanlı Devleti'nin III. Ahmed ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa döneminden başlayarak onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda arz ettiği siyasal ve kültürel yapının betimlendiği bu bölümde belli başlı yenileşme dönemleri olan Lâle Devri, III. Selim, II. Mahmud, Tanzimat ve Meşrutiyet devirleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Osmanlı Devleti'nin "Meşrutiyet Devri" adı altında incelenen son bölümü şu alt başlıklardan oluşmaktadır: "Hürriyet Mücahedeleri", "İnkılâb-ı Osmani", "Bosna-Hersek ve Bulgaristan Meselelerinin Halli", "Sultan Abdülhamid-i Sani'nin Hal'i", "Devr-i Meşrutiyet'teki Vakayi-i Mühimme: İttihad ve Terakki İdaresi", "Trablus (İtalya) ve Balkan Muharebeleri [...Arnavutluk İsyanı]", "Harb-i Umumiye İştirakimiz [...Kapitülasyonların İlgası]", "Lahika: Vakayi-i Ahire: Mütarekeden Sonra, İzmir'in İşgali, Erzurum ve Sivas Kongreleri, Misak-ı Milli, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teessüsü, Sevr Muahedesi, Yunanlıların Tecavüzü, Büyük Zafer, Hakimiyet-i Milliye ve Hilâfetin İlgası, Lozan Konferansı". Başlıklardan da anlaşılacağı üzere 1339 tarihli Tarih-i Umumi kitabının dördüncü cildi, Ali Reşat'ın cumhuriyetin ilânından hemen önceki devre kadar meşrutiyet ve mütareke dönemini bir bütün olarak ele aldığı ilk

tarih ders kitabıdır. Ayrıca yine bu eser, sıcağı sıcağına kaleme alınmış olması bakımından, genel özellikleriyle de olsa Lozan Konferansı'na dek Milli Mücadele'nin ilk kez irdelenmeye çalışıldığı ders kitabı olsa gerektir. Sonraki yıllarda yayınlanmış diğer kitaplarında, adı geçen konuların diğer yeni gelişmelerle birlikte daha geniş kapsamlı olarak ele alınmasına karşılık, öncelikle "ilk" olma özelliğinden ötürü Ali Reşat'ın bu eseri üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Ali Reşat'ın diğer birçok kitabında da görüldüğü üzere devleti yenileştirmek, yeniden düzlüğe çıkarmak için yapılan bütün reform girişimleri burada da övgü ile anılmaktadır. Hatta Rusya tarihi irdelenirken Rus Çarı "Büyük Petro" dahi kendi ülkesini ayağa kaldırmak için giriştiği yeniliklerden ötürü takdir edilmektedir. (1339, s.4) Buna karşılık, kendi çıkarlarını ön plânda tutan, önemli devlet meselelerinde takındıkları etkisiz ve pasif tutumları ile ülke menfaatine engel olan yahut özgürlük ve insan haklarını sebepsiz yere gözardı eden, milletini tanıyamayan yetersiz idareciler de yerilmektedir. (Sadrazamlardan Mahmud Nedim Paşa (1339, s.190-191), padişahlardan da II. Abdülhamid (s.235-237) ve Vahideddin (s.272-273) hakkında söyledikleri gibi) Ali Reşat'ın İttihat ve Terakki yönetimini de gerekli gördüğü noktalardan eleştirdiği görülmektedir. Ona göre geri fikirlilerce başlatılan ve meşruti yönetimi tehlikeye düşüren 31 Mart Olayı'nın patlak vermesinde, İttihat ve Terakki güdümlü hükümetin de önemli ihmal ve hatası bulunmaktadır. Bu hataları ancak ordu telâfi edebilmiş ve meşrutiyeti kurtarmıştır: "31 Mart Vak'asını idare-i müstebidenin iadesi ümidiyle teşvik etdiği zannolunan Abdülhamid-i Sani aleyhinde cereyen-ı efkâr gitdikce kıvvetlenmiş, hal'i mes'elesi gazetelerde mevzu-u bahis oluyordu....İstanbul'da idare-i örfiyye ilân ve bir Divan-ı Harb teşkil edildi. 31 Mart Vak'ası'nda zî-medhal olanların bir kısmı bu Divan-ı Harb'de muhakeme edilerek idam olundular. İdare-i meşrutenin başında bulunanların hatalarıyla tehlikeye düşen Kanun-u Esasi'yi ordu kurtarmışdı. Hilmi Paşa yeniden sadarete geçdi. Bâb-ı Âli ile cemiyet arasında hafî bir mübareze başladı." Bu tarihten sonra İttihat ve Terakki ile hükümet arasında gitkçe artan gizli irtibat ve dört bir yanda açılmakta olan klüplere her çeşit insanın değişik amaçlarla üye olmağa başlaması, 1889'dan itibaren binbir güçlük ve baskıyla mücadele ederek hürriyetin ilânını sağlamış olan cemiyet aleyhinde propagandaların artmasına neden olmuştur. Buna göre, cemiyet üyelerinin,

siyasi partileşmeyi sağlama ve aleyhteki görüşleri bertaraf etme yolundaki çabaları da tam bir başarıya ulaşamamıştır: "Cemiyetin rakibleri İttihat ve Terakki merkez-i umumisini gayr-i mes'ul bir mevkide kalarak gizlice hükümeti idare etmekle, hafi bir diktatörlükle itham ettiklerinden Cemiyet, Meclis-i Mebusan'daki âzâsından mürekkeb bir siyasi fırka haline inkılâb ettiğini ve klüblerinin ancak maarif ve ictimaiyata ait işlerle meşgul olacağını ilân etti. Mamafih bu siyasi fırka yine Cemiyetin merkez-i umumisi tarafından verilen kararlara göre hareket ettiğinden İttihat ve Terakki muhalifleri komitenin başka bir şekilde devam ettiğini iddia eylediler. Resmi dairelerdeki memuriyn arasında icra edilen tensikat ile zabıtan rütbelerinin tasfiyesi hayli gürültüleri mucib olduğu gibi Meclis-i Mebusan beyhûde münâkaşalar ile vakit geçiriyordu... Meclis-i Mebusan'daki tensikât, idare-i örfiyye gibi meseleler pek çok münâkaşalara sebep olurken bütçe açığı gittikçe arttığından Alman ve Avusturya bankalarından 7 milyon lira istikraz edildi." Ali Reşat'ın özet olarak değindiği 1908-1910 yılları arasında siyasi, idari ve ekonomik alanlarda ortaya çıkan bütün bu olumsuz gelişmeler, o sıralarda ardarda patlak veren "Linç" Kumpanyası meselesi, Kosova'daki Arnavut isyanı, Yemen, Asir isyanları ve en nihayet de Trablusgarb Savaşı Osmanlı'nın, meşrutiyet ile birlikte yeniden canlanan derlenip toparlanma umutlarını da yavaş yavaş azaltan gelişmeler olmuştur. (1339, s.247-248)

Ali Reşat'ın, Osmanlı'nın son yüzyılı ile II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki idarelerine ilişkin bilgi ve görüşlerine, cumhuriyet döneminde yeni müfredatlara göre hazırlayıp yayınladığı ders kitaplarında da rastlanmaktadır.

Ali Reşat'ın, Tarih-i Umumi'nin dördüncü cildindeki "Meşrutiyet Devri" ile "Harb-i Umumi ve Netâyici" bölümlerinde Birinci Dünya Savaşı dönemini ayrıntılandırdığını söylemiştik. Kendi ifadeleriyle "Harbe iştirak ettikten sonra vukua gelen hadisât henüz pek yeni olduğu cihetle bunları tafsilden ictinab ederek yalnız bazı esaslı noktaları tesbit..." ile yetinmiştir. (1339, s.257-258) Bilindiği üzere 1914 yılına gelindiğinde Avrupa iki büyük devletler zümresine ayrılmıştır: "Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan mürekkeb İttifak-ı Müselles; müstemlekât meselelerinden dolayı aralarında zuhur eden ihtilafları halletmiş olan İngiltere, Fransa ve Rusya'dan mürekkeb İ'tilâf-ı Müselles." Her iki grubun başını çeken İngiltere ve

Almanya "...kuvvetli donanmalarıyla denizlere hakim olmak, pek müterakki sanayi ve ticaretleriyle iktisaden cihana hükmetmek iddiasında idiler." Avrupa dışında İngiltere Uzakdoğunun en büyük devleti Japonya ile de müttefik olup, Büyük Okyanus ve Okyanusya'nın bir kısmına egemen olan Amerika Birleşik Devletleri ile Japonya ise birbirlerinin, siyasi ve ekonomik bakımlardan şiddetli rakibi durumunda idiler. Ali Reşat böyle geniş bir sahaya yayılan gerek ittifak gerekse rekabet ilişkilerinin küçük devletleri de kapsayacak şekilde günden güne şiddetlenmesinin Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkmasında önemli etkisi olduğunu belirtmektedir. Ona göre "...Harb-i Umumi'nin hakiki sebebi cihana hakim olmak iddiasında bulunan Almanya ile diğer devletler arasındaki rekabet ve husumettir." (1339, s.575-576) Bu arada özellikle Almanya'nın sınırsız emelleri olduğu, Fransa'nın güçsüzleştirilmesi, İngiltere'nin denizlerdeki, Rusya'nın da Kuzey Doğu Avrupa'daki egemenliğinin tamamen yok edilmesi, Balkanlar ve Osmanlı topraklarına kadar Avrupa'nın belli başlı dünya sömürgeleriyle birlikte Almanya'nın eline geçmesi hayalinin, imparatordan üniversite hocalarına, sanayi ve ticaret adamlarına kadar herkes tarafından paylaşıldığı ifade edilmekte, bunun da savaş ortamını daha çok kızıştıran bir âmil olduğu vurgulanmaktadır. Osmanlı Devleti de 1908-1914 yılları arasında kaybettiği toprakları ve uğramış olduğu zararı mümkün mertebe telâfi etmek için savaşa girmiştir. İlk aylardaki bazı başarılar, Çanakkale ve Kutül amare zaferleri ardından durum tersine dönmeye başlamış, Sarıkamış ve diğer cephe mağlubiyetleri Bulgaristan'ın da müttefiklerce işgal edilmesi sonucunda Almanya ile olan bağların kopması, zorunlu olarak mütareke imzalanmasını doğurmuştur. Ali Reşat'ın satırlarında, zaman zaman "biz"li ifadeler görülmekle birlikte olayların mümkün olduğunca soğuk kanlılıkla aktarılmaya çalışıldığı, Almanya ile diğer ortak devletlerin yenilmesi sonucu mağlub ilân edilmiş olmak gibi duygusal ve asılsız bir senaryoya yer verilmediği görülmektedir. Osmanlı Devleti, savaşın sonucunda imzalanan Mondros Mütarekesi ardından müttefiklerin haksız işgallerine uğramaya başlamıştır. Bu şekilde İstanbul da "...hakikat-i halde bir İngiliz-Yunan işgal-i askerisi altın(a)..." girmiştir. Ali Reşat bundan sonra, savaşın idaresi ve sonuçlarından sorumlu olan Enver, Talat paşalar ve diğer yöneticilerin yurt dışına kaçtığını belirtmekte ve İstanbul'un içerisine düştüğü karışıklığı özetlemektedir. Bunun ardından İzmir'in

işgalini çok yönlü olarak değerlendirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu sıralarda Mustafa Kemal Paşa ordu müfettişi olarak Anadolu'ya geçmiştir. Ülkenin dört bir yanında işgallere karşı halkın meydana getirdiği direniş örgütlerini birleştirmek ve onlara belirli bir hedef göstermek Mustafa Kemal'in en önemli başarısı olmuştur: "O sırada Anadolu'nun her tarafında muhtelif namlar altında ictimalar başlamıştı. Bunları aynı program, aynı nam altında birleştirerek bütün milleti alâkadar etmek lâzım idi. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya girdiği zaman bu noktadan işe başladı ve bu maksad az zamanda hâsıl oldu. Takib ettiği tarz-ı mesai ma'lûm olunca kendisini İstanbul'a celb etmek istediler; gelmedi; istifa etti; milletin bir ferdi sıfatıyla Erzurum Kongresi'ne iştirak eyledi. Bu kongrede kuvva-yı milliyenin esasâtı hakkında bazı kararlar ittihaz eyledi. Bu kararları bütün memlekete teşmil için Sivas'da ikinci kongre daha topladı (11 Eylül 1335)." (1339, s.261 vd.) Ali Reşat, Erzurum ve Sivas kongrelerini kısaca özetledikten sonra Sivas Kongresi'nin toplanmasını engelleyemediği için istifa eden Damat Ferit hükümetinin ardından başa geçen Ali Rıza Paşa hükümeti döneminde Meclis-i Mebusan'da kabul edilen Misak-ı Milli'yi – ilân ediliş öyküsünü fazla ayrıtılandırmaksızın– altı maddelik metin halinde vermekte ve önemi üzerinde durmaktadır. Sonraki süreçte İstanbul, müttefikler tarafından işgal edilmiş, Meclis-i Mebusan da 5 Nisan tarihinde Damat Ferit hükümeti tarafından feshedilmiştir. "Meclisin feshi, işgalin çirkin bir şekil alması, bahusus hükümetin, milletin emellerine, menfaatlerine taban tabana zıt icraatı Anadolu'da büyük bir aksi tesir husule getirdi. Bütün millet hakikat-i hali anlamış, esir yaşamaktan ise şeref ve namusuyla ölmeye karar vermişti. Millet artık İstanbul hükümetini tanımadı. İstanbul ile Anadolu arasında muhaberat ve münasebat münkatı' oldu. İstanbul hükümeti Anadolu'da vatan ve milletin hukukunu müdafaa için silaha sarılanları âsi telâkki ederek kuvva-yı milliyenin başında bulunanları birer suretle gıyaben mahkûm ettirdi; bir taraftan da gûyâ kuvva-yı milliyeyi tenkil maksadıyla ve kuvva-yı inzibatiye namıyla fırkalar teşkiline ve bunları Anadolu'ya göndermeye başladı. Birkaç müsademede, milletin sarsılmaz azmi karşısında bu hainâne teşebbüs akim kaldı." Ali Reşat bundan sonra, o döneme değin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nce idare olunan mücadelenin, "...işlerin idaresini bizzat millet(in) deruhte etmeye teşebbüs..." etmesi ile açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi yönetimine

devredildiğini belirtmektedir. Bu arada Ali Reşat'ın, kabul edilişi ile devlet adına elde hiçbir şeyin kalmadığını belirttiği Sevr Antlaşması, Tevfik Paşa hükümeti döneminde imzalanmış ve Damat Ferit Paşa'nın topladığı Şurâ-yı Saltanat tarafından da onaylanmıştır. Ali Reşat esas bundan sonra Anadolu'daki heyecanın iyice yükseldiğini söylemekte ve Milli Mücadele'yi İstanbul ve Anadolu'daki gelişmeler ile birlikte irdelemeye devam etmektedir. Doğu ve Batı cephelerini, Rusya ve Fransa ile imzalanan antlaşmaları bir buçuk sayfada özetleyen Ali Reşat, bundan sonra Büyük Taarruz'u konu etmektedir: "Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa 1 Eylülde Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularına hitaben neşrettiği bir beyannamede: "İlk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!..." diyor; Türk Milleti'ne hitaben yazdığı beyannamede dahi: "Milletimizin istikbali emindir ve nusret-i mev'ûdeyi ordularımızın istihsal etmesi muhakkaktır." tebşirâtı ile muzafferiyât-ı milliyenin ehemmiyetini, vüs'atini herkese anlatıyordu... Muzaffer Türk ordusunun bu emsalsiz zaferleri memleketimizin her tarafında fevkalâde meserret ve iftiharla karşılanmış, her tarafta pek heyecanlı nümâyişler icra edilmişti... Türk Milleti'nin büyük zaferi neticesinde İstanbul anavatana iltihak edince Büyük Millet Meclisi, hilâfet, saltanat ve şekl-i hükümet hakkında Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'yla tesbit olunan ahkâmı te'yiden 1 Teşrin-i Sani 1338 tarihinde iki maddelik bir kanunu kabul etti." (1339, s.272) Ali Reşat, 1 Kasım 1922 tarihli saltanatın kaldırılışı ile ilgili kanunu alıntıladıktan sonra, bu yasal düzenleme ile ulusal egemenliğin onaylanmasının ardından İstanbul'daki Tevfik Paşa hükümetinin istifa ettiğini, böylelikle 4 Kasımdan itibaren milli hükümetin İstanbul'a da egemen hale geldiğini belirtmektedir. Padişah Vahidettin'in kaçışı ile ilgili olarak da şunları söylemektedir: "Makam-ı Saltanat'ta bulunan Mehmed Vahideddin Millet Meclisi'nin intihabına intizaren ferâgat etmesi tabii iken bu cihete kat'iyyen yanaşmadı ve 7 Teşrin-i Sani'de bir İngiliz harb gemisiyle İstanbul'dan firar etmek suretiyle halifelik ve padişahlık sıfatlarından fiilen kendini ıskat etmiştir. Bunun üzerine Büyük Millet Meclisi'nde Mehmed Vahideddin'in hal'i fetvası kıraat olundu ve halifeliğe Abdülmecid bin Abdülaziz Hazretleri intihab edildi. (18 Teşrin-i Sani)" (1339, s.273)

Ali Reşat'ın bu bölümde değindiği son önemli gelişme Lozan Konferansı'dır. Anlaşıldığı üzere Tarih-i Umumi'nin dördüncü cildinin basıldığı günlerde, Lozan'daki

görüşmeler sona ermiş ve antlaşma imzalanmak üzeredir. Ali Reşat da, kısaca dahi olsa bu önemli gelişmeyi kitabına eklemek gereğini duymuştur:

"-Lozan Konferansı: Mudanya Mütarekenamesi'nin akdinden sonra müzakerât-ı sulhiyye için İsviçre'nin Lozan şehrinde bir konferans akdi takarrür etti. Konferans 20 Teşrin-i Sani'den 6 Şubat tarihine kadar müzakerâtta bulundu. Neticede ta'lik edildi. Sulhün akdi mümkün olamadı. Konferans ikinci defa olarak 1339 Nisanında tekrar açıldı. Bu kitabın tab'ı sırasında müzakerât hitam bulmuş ve sulh muahedesinin 24 Temmuzda imzalanması takarrür etmiş idi. Bu suretle Türk Milleti asgari metâlibini hâvi olan Misak-ı Milli dahilinde âmâlinin tahakkukunu görmüş ve tamamen müstakil, mukadderatına hakim bir kuvvetli hükümet tesis etmiş oluyor idi." (1339, s.273)

Dört ciltlik bu eser 1932'de halen satışta bulunmaktadır.[47]

–Ali Reşad, *Kurun-u Cedide Tarihi*, İki Cilt (Sultani, Fünun ve Edebiyat şubeleri on ve onbirinci sınıflar için), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332, 1333. I. Cilt 694 sayfa; II. Cilt 647 sayfa.

Ali Reşat'ın yeniçağ tarihi üzerine "Kurun-u Cedide Tarihi" adıyla kaleme aldığı ilk ders kitabı, sultanilerin ilkokul kısmı beşinci sınıflar için 1331 (1915)'te yayınlanmış olan 162 sayfalık eseridir. Bundan bir yıl sonra bu kez lise kısmı, on ve onbirinci sınıflar için iki cilt halinde meydana getirdiği Kurun-u Cedide Tarihi ise, doğal olarak çok daha geniş kapsamlıdır ve toplamda 1300 sayfayı aşan bir hacimdedir. Bir baskı yapmıştır. Birinci cilt "İstanbul'un Fethinden Karlofça Muahedesi'ne Kadar Tarih-i Osmani ve 16, 17nci asırlarda Avrupa Tarihi"ni içermektedir. İlk 306 sayfalık birinci kısım Osmanlı Tarihi'ne, ondan sonraki 388 sayfalık ikinci kısım ise, aynı dönem Avrupa tarihine ayrılmıştır. İstanbul'un alınmasından Karlofça Antlaşması'na kadar, yükseliş ve duraklama dönemleriyle Osmanlı'yı inceleyen birinci kısmın alt başlıkları şunlardır: "İstanbul'un Fethine Kadar Teşkilât-ı Mülkiyye"; "Fatih Devri"; "Bayezid-i Sani ve Selim-i Evvel"; "Sultan Süleyman Devri"; "İlk Alâim-i İnhitat"; "Esbab-ı İnhitat"; "Devr-i Ric'at". Avrupa tarihini işleyen ikinci kısım da şu alt bölümlerden oluşmaktadır: "1494'ten

[47] Kanaat Kütüphanesi Kitap Kataloğu (1932) ("Eski Harflerle Neşriyat" kısmı)

1559 Tarihine Kadar Avrupa Siyaset-i Umumiyesi"; "Keşfiyyât-ı Bahriye ve Tesis-i Müstemlekât"; "Rönesans ("İtalya'da Rönesans", "Fransa'da Rönesans", "Almanya'da Rönesans")"; "Reforma ("Luter'in Reforması", "Kalvinizm, Anglikanizm ve Presbiteriyen Mezhebleri", "Katolik Reforması, Cizvitler, Trant Meclis-i Ruhanisi", "Fransa'da Mezheb Muharebeleri ve Münâzaât-ı Dahiliye")"; "16 ve 17nci Asırlarda İngiltere"; "Onyedinci Asırda Fransa"; "Onsekizinci Asırda Şarki Avrupa ("Avusturya", "Macaristan", "İsveç", "Rusya", "Lehistan")". İkinci cilt "Karlofça Muahedesi'nden Bükreş Muahedesi'ne Kadar Devlet-i Osmaniye ve Onsekizinci Asırda Avrupa"yı konu etmektedir. Osmanlı tarihi yanısıra bu citte de Avrupa tarihine önemli ölçüde yer verildiği görülmektedir. Hatta birinci ciltte olduğu gibi burada da Avrupa tarihi konularına daha çok yer ayrılmıştır. Zira 647 sayfalık ikinci cildin 258 sayfası Osmanlı tarihini, 389 sayfası ise Avrupa ve Avrupa merkezli dünya tarihine ayrılmıştır. Birinci cilt gibi ikinci cilt de iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım Osmanlı tarihini konu etmekte olup şu alt bölümlerden meydana gelmektedir: "Karlofça Muahedesi'nden Pasarofça Muahedesi'ne kadar Devlet-i Osmaniye"; "Pasarofça Muahedesi'nden Kaynarca Muahedesi'ne kadar Devlet-i Osmaniye"; "Rusya ve Avusturya ile İhtilâfât ve Muharebât"; "Selim-i Salis Devri"; "Islahât Teşebbüsâtı"; "Sultan Mahmud-u Sani'nin Evâil-i Saltanâtı". İkinci kısım "Onsekizinci Asırda Avrupa"dır: "Fransa'da Onbeşinci Lui Devri"; "Onsekizinci Asırda İngiltere"; "18inci Asırda Rusya"; "17 ve 18inci Asırlarda Prusya"; "Onsekizinci Asırda Avusturya"; "1715'ten 1763 Tarihine Kadar Avrupa Siyaset-i Umumiyesi ("Fransa'nın Siyaseti", "Prusya ve Avusturya Rekabeti", "Fransa ve İngiltere Rekabeti")"; "Müstemlekât Siyaseti"; "İngiliz Müstemlekâtının İsyanı"; "Şark Siyaseti"; "Onsekizinci Asırda Hey'et-i İctimaiyye (Edebiyat, İlim, Fen, Fizik, Buhar Makinesi, Elektrik, Kimya, Tabiat İlimleri, İktisat, Hükümet Şekilleri, Filozoflar ve Hükümet ile İlişkileri,...)"; "Fransa (Viyana Kongresi ve Fransız İhtilâli ile İmparatorluk Fransası'nın Avrupa'daki Önemi, Etkileri)".

İki ciltlik Kurun-u Cedide Tarihi, Ali Reşat'ın onbeşinci ile onsekizinci yüzyıllar arası yeniçağ Avrupa tarihi ve aynı dönem Osmanlısı üzerine, liseler için kaleme aldığı en kapsamlı ders kitabıdır. Eserde, Osmalı'nın yükseliş, duraklama ve Tanzimat'a kadar gerileme devri, siyasal gelişmeler yanısıra özellikle yenileşme

girişimleri bağlamında incelenmektedir. Koçu Bey'in IV. Murat'a sunduğu lâyıhadan III. Selim ve II. Mahmud reformlarına kadar, Osmanlı'nın son yüz yıllık devresine kadarki yaklaşık iki yüz yıl içerisinde gerçekleştirilmiş/gerçekleştirilmeğe çalışılmış yenilik girişimleri üzerinde durulmaktadır. Avrupa tarihi de çok ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Ali Reşat, diğer eserlerinde olduğu üzere bu kitabında da Avrupa tarihi konularını öncelikle ülkeler bazında incelemiştir. Özellikle ikinci ciltte Avrupa ülkelerinden en çok Fransa üzerinde durulmuştur. Avrupa devletlerinin birbirleriyle siyasal ve askeri ilişkileri, veraset ve üstünlük kurma mücadeleleri açıklanmakta, dikkat çekici bilgiler verilmektedir. Örneğin kendi içindeki kargaşaları, ulusal egemenliğe yönelik girişimlerle gideren İngiltere'nin bu sayede onyedinci yüzyıldan itibaren Avrupa ve dünya siyaseti içerisindeki ağırlığını giderek arttırmaya başladığını belirtmektedir. (İkinci cilt, s.551 vd.) Fransa'da onsekizinci yüzyıldaki büyük dönüşüm ve Devrim sonrasında Avrupa tarihinin gidişâtını değiştirmiş, imparatorluk döneminde en güçlü ve etkili bir devrini yaşamıştır. (İkinci cilt, s.573 vd.) Ali Reşat, Avrupa merkezli olarak gelişen ve dünya tarihini etkileyen önemli olaylardan, coğrafi keşifler ile sonrasında gelişen sömürgecilik siyaseti konularını ayrıntılandırmış; ayrıca belli başlı Batı Avrupa ülkeleri bazında ve ayrı gelişim çizgileri ile Rönesans ve Reform konuları üzerinde durmuş, ardından Fransız Devrimi'ni irdelemiştir. Kitabın ikinci cildinde Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi 17 madde halinde öğrenciye sunulurken aynı zamanda bazıları tek tek bazıları da birkaç madde birarada olarak izah edilmeye çalışılmış, hazırlanış nedenleri ve önemi üzerinde durulmuştur. Yeniçağda ve yakınçağın ondokuzuncu yüzyıl başına kadarki ilk devresinde meydana gelmiş olan önemli bilimsel, kültürel, edebi ve fikri gelişimler ile yeni bakış tarzları konu edilmiş, ayrıca önemli bilim, sanat ve düşün adamları üzerinde de durulmuştur.

Kitapta resim, harita, fotoğraf vb. yardımcı unsurlara yer verilmemiştir.

–Ali Reşad, *Asr-ı Hâzır Tarihi (1789'dan Zamanımıza Kadar)*, (Sultani ve İdadi son sınıflar için), Kanaat Kütübhanesi yayını, İstanbul 1330 (H.), 726+12 sayfa.

Bu kitap, Ali Reşat'ın yeni müfredat programına göre idadi son sınıflarda okutulması kararlaştırılan 1327 (H.) (1909) tarihli 411 sayfalık ilk Asr-ı Hâzır Tarihi

ders kitabının, büyük olasılıkla müfredat değişikliğinin de etkisi sonucu yeniden ele alınıp hacminin önemli ölçüde genişletildiği biçimidir. Bir baskı yapmıştır. 726 sayfalık eserin 214 sayfası Osmanlı Tarihi, 512 sayfası ise Avrupa ve dünya (Amerika Birleşik Devletleri ve Uzak Doğu) tarihi konularına ayrılmıştır. 656 sayfanın siyaset ve askerlik, 70 sayfanın ise kültür konuları ağırlıklı olduğu görülmektedir. Asr-ı Hâzır Tarihi kitabı "1789'dan Zamanımıza Kadar" alt başlığını taşımasına rağmen, ilk olarak 55 sayfa içerisinde, devrim öncesi Fransa'sının siyasal, fikri ve ekonomik açıdan genel görünümünü özetlemektedir. Devrimi hazırlayan faktörler, meydana geliş, sonuçları ve Avrupa'ya etkileri üzerinde durulmakta, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin önemine dikkat çekilmektedir. Fransız Devrimi'nin Avrupa'ya etkileri ile Napolyon ve İmparatorluk Fransa'sının, o dönem dünyasındaki önemi, daha sonra meydana gelen 1830 ve 1848 ihtilâllerinin gelişimi çerçevesinde –toplam 263 sayfada– en ayrıntılı olarak işlenen konu, Fransa tarihidir. 1889'a kadar, ondokuzuncu yüzyıl boyunca Fransa'da meydana gelen gelişmeleri konu eden ilk bölümden sonra İtalya ve Almanya birliklerinin kurulması ve gelişimleri iki ayrı kısımda incelenmektedir. Daha sonra sırasıyla Avusturya ve Macaristan'da, Rusya'da ve İngiltere'de aynı dönem içerisinde meydana gelmiş önemli gelişmeler konu edilmektedir. İngiliz, Fransız ve Alman yayılmacılığının işlendiği "Avrupa ve Müstemlekatı" bölümünde, batılı ülkelerin sömürgecilik politikaları açıklanmaktadır. Burada değinilen dikkat çekici noktalardan birisi, İngiliz sömürge imparatorluğunun en önemli parçalarından olan Hindistan'ın, İngiltere hükûmeti tarafından değil, onsekizinci yüzyıldaki Yedi Sene Muharebesi esnasında Fransız Kumpanyası'na üstünlük sağlayan İngiliz Kumpanyası tarafından ele geçirildiğidir. (s.365) Bu gibi örnekler ile ekonomik ve ticari gelişimlerin dünya politikasındaki yeri ve önemi konusunda lise öğrencisinin dikkati çekilmeye çalışılmıştır.

Avrupa merkezli olarak ondokuzuncu yüzyıl boyunca sanayi, ticaret, ilim ve edebiyatta kaydedilmiş gelişmeler iki ayrı bölümde işlenmektedir: "Sanayi ve Ticarette Terakkiyât-ı Cedide" ve "Terakkiyât-ı Edebiyye ve İlmiyye". Son üç bölümden ikisi dünyanın diğer bölgelerinden Amerika Birleşik Devletleri ile Uzak Doğu'dan Sibirya, Türkistan, Çin ve Japonya'nın yakınçağdaki durumlarını konu etmektedir. Avrupa devletleri ile Amerika Birleşik Devletleri tarihi özellikle iç politik

gelişimleri, partileşme hareketleri ve anayasal düzenlemeler bağlamında ele alınmaktadır. Son bölüm "Devlet-i Osmaniye"ye ayrılmıştır. Ondokuzuncu yüzyıl başındaki siyasal ve askeri vaziyetin betimlenmesinin ardından III. Selim devriyle II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, kitabın yayınlandığı tarih olan 1913 yılına kadarki dönemde, iktidarda olan 7 padişahın saltanatları ve Osmanlı'nın başından geçenler konu edilmektedir. 214 sayfa ile kitabın en geniş ikinci bölümü olan bu kısmında Şark Meselesi'nin tarih süreci içerisinde oluşumu ve 1913 yılındaki henüz en yeni gelişme olan Balkan Savaşları'na kadar izlediği seyir ayrıntılı biçimde irdelenmektedir.

III. Selim, II.Mahmud, Tanzimat (Abdülmecid ve Abdülaziz) devirlerinin ardından "İnkılâb-ı Osmani" ve "Sultan Abdülhamid'in Hal'i", "Devr-i Meşrutiyet'deki Vakâyi-i Mühimme" başlıkları altında 1908 ile 1913 yılları arasında Osmanlı'nın başından geçen Bosna-Hersek, Trablusgarb, Arnavutluk meseleleri, son olarak da kısaca Balkan Savaşları konu edilmektedir. Bu şekilde sıcaklığını muhafaza etmekte olan en son gelişmeler –müfredatın da elverişliliği ile– ders kitabından öğrenciye aktarılmaktadır.

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Avrupa'da sanayi ve ticaret alanında meydana gelen gelişmeler, daha önceki dönemlerle kıyaslamalı olarak anlatılmaktadır. Bu sürecin daha iyi anlaşılabilmesi için bilhassa ondokuzuncu yüzyılın birinci ve ikinci yarısında meydana gelmiş gelişmeler iki ayrı kısımda incelenmektedir. Buharın sanayie tatbiki, demir ve deniz yollarındaki gelişmeler, elektrik ve kablo sistemleri, Süveyş Kanalı'nın açılışı üzerinde durulan konular arasındadır. Edebiyat ve bilim dünyasındaki gelişmeler de ondokuzuncu yüzyılın birinci ve ikinci yarısında olmak üzere iki ayrı bölümde konu edilmektedir. Fransa, Almanya, İngiltere, Rusya ve kuzey ülkelerinde gelişen edebi akımlar, önemli eserleri ile birlikte klâsik ve romantik yazarlar, müzik, resim, heykeltraşlık ve mimari alanındaki gelişmelerden sonra fizik, kimya, matematik, doğa bilimleri ve ahlâki bilimlerde (sosyal bilimler) kaydedilen ilerlemeler üzerinde ayrıntılı olarak durulmaktadır.

Avrupalılar'ın yeniçağ ile birlikte dünyayı sömürgeleştirmeye başlamaları izah edilirken bilhassa "esbab-ı iktisadiye"ye dikkat çekilmekte, sanayi ve ticaretlerine hammadde ile pazar bulma, ayrıca hızla artan nüfuslarına yeni yerleşim yerleri arama politikalarının bunda belirleyici rol oynadığı ifade edilmektedir. Portekiz ve

İspanya'nın ardından gittikçe güçlenmekte olan İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya devletleri emperyalizm politikalarını uygulamaya koymuşlar, fakat İngiltere bu işte hepsinden daha başarılı olmuştur. Ali Reşat bu konuda "İngiltere'nin bugünkü müstemlekâtı kadar vâsi' müstemlekât, tarihin hiçbir devresinde görülmemiştir." demektedir. (s.362 vd.) Ayrıca sanayi ve ticaretin, bilim ve teknoloji ile birlikte baş döndürücü hızda gelişimi, ondokuzuncu yüzyılı daha önceki yüzyıllardan ayıran en önemli özelliklerden birisidir. Bu gelişim bütün dünya tarihini etkilemiştir: "Ondokuzuncu asır tarihinin en şâyân-ı dikkat safhası sanayi ve ticaretin fevkalâde terakkiyâtı ve bunun neticesi olarak milletlerin maddi şerait-i hayatiyesinin büsbütün değişmesidir. Terakki-i ulûmun bilhassa ulûm-u tabiiyye ve kimyeviyyede vukua gelen terakkiyât ile bunların sanayie tatbikinin neticesi olan büyük tahavvülât ve tebeddülât 1815 tarihlerine doğru başlamış ve 1840 senesinden sonra seri hatvelerle ilerlemiştir. Bu, yalnız bir memlekete mahsus ve münhasır olmayıp belki bütün dünya ulema ve mucitlerinin beynelmilel mesaisinden husûle gelmiş bir semeredir. Yeni terakkiyâtın iki aslî unsuru buhar ve elektriktir. Buhar, makineleri tahrik ederek fabrikalarda vesait-i ameliyeyi, şimendöfer ve vapurlar vasıtasıyla vesait-i nakliyeyi büsbütün tebdil etmiştir. Elektrik, telgraf ve telefon ile ticari muamelâtda lüzumu olan istihbarât ve evâmirin bir anda teâtisini imkan dahiline sokmuş ve bu suretle adeta mesafe, uzaklık denilen şeyi ortadan kaldırmış, bütün dünyanın piyasalarını bir piyasa haline koymuştur." (s.413) Kitapta Amerika Birleşik Devletleri konusu da irdelenmekte, –diğer birçok ülke tarihinde konu edildiği gibi– anayasal bağlamda yasama, yürütme ve yargı güçleri açıklanmaktadır. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri'ndeki nüfus yoğunlaşması, köleliğin kaldırılması yönündeki gelişmeler ve iç savaş gibi önemli konular üzerinde durulmaktadır. (s.467 vd.)

Resim ve fotoğraflarla destekli olarak önemli bilgiler aktarılırken, konuların akışı içerisinde zaman zaman çok sayıda isim ve tarihe de yer verildiği görülmektedir. Ayrıca Fransa'da çıkan "Karikatür Gazetesi"nde Lui Filip ile ilgili yayınlanmış olan bir karikatürün de alıntılanmış olması dikkati çekmektedir.(s.240)

–Ali Reşad, *Asr-ı Hâzır Tarihi*, (Liselerin ikinci devre son sınıflarına mahsus). Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti neşriyatı, İstanbul 1926, 472+2 sayfa.

Bu eser, Ali Reşat'ın Asr-ı Hâzır Tarihi adını taşıyan üçüncü ve son kitabıdır. 1926'da yayınlanmış ve tek baskı yapmıştır. Ancak bu kitap, aynı adla 1909 ve 1913'te yayınlanmış olanlardan farklı olarak, büyük olasılıkla cumhuriyet dönemindeki yeni müfredatın öngördüğü biçimde, 1815 Viyana Kongresi'nden başlamakta ve Türkiye tarihinde son konu olarak 1924 Anayasası'nın ayrıntılı değerlendirmesiyle son bulmaktadır.

1926 tarihli Asr-ı Hâzır Tarihi ders kitabında, Avrupa hükümetleri ile Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasal gelişimlerini konu alan bölümler dışında, Osmanlı'dan Cumhuriyet'te uzana gelişmelerin, özellikle ondokuzuncu yüzyılda meydana gelen sosyo-ekonomik, düşünsel ve kültürel alanlardaki yeni oluşumlar ile ayrıntılı olarak ele alındığı görülmektedir. İçerisinde resim, harita vb. yardımcı unsurlar bulunmayan kitap on üç ana bölümden meydana gelmektedir: "Viyana Kongresi ve Bu Kongreden Sonra Avrupa"; "Fransa'da Restorasyon ve Lui Filip Hükümeti"; "İngiltere: 1848 Senesine Kadar"; "Ondokuzuncu Asrın Birinci Nısfında Avrupa'da Harekât-ı Fikriyye"; "Fransa'da İkinci Cumhuriyet ve İkinci İmparatorluk"; "Milli İttihadlar"; "Ondokuzuncu Asırda Türkiye"; "Ondokuzuncu Asrın İkinci Nısfında Avrupa"; "Ondokuzuncu Asrın İkinci Nısfında Harekât-ı Fikriyye"; "Şimali Amerika Hükümât-ı Müttehidesi"; "Medeniyet-i Hazıranın Umumi Vasıfları"; "Yirminci Asırda Türkiye". Eserin 155 sayfası Osmanlı ve Türkiye tarihi, 317 sayfası ise Avrupa ile Dünya (Amerika ve Uzak Doğu) tarihi konularından oluşmaktadır. Yine kitabın 145 sayfası doğrudan medeniyet tarihi, 327 sayfası ise siyasi ve askeri tarih konularından bahsetmektedir. 1330 (H.) (1912) tarihli Asr-ı Hâzır Tarihi kitabına göre medeniyet tarihi konularına daha çok yer ayrıldığı görülmektedir.

Kitabın ondokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyıla uzanan son bölümde kültür ve uygarlık sahasındaki ilerlemeleri konu ettiği kısımlarda dikkat çekici bilgiler verilmektedir. 1330 (H.)'da yayınlanan Asr-ı Hâzır Tarihi'nde sanayi, ticaret, edebiyat ve bilim dünyasındaki gelişmeleri, yüzyılın birinci ve ikinci yarısında olmak üzere

ayrı ayrı ele alan bölüm, kısmi değişiklik ve düzenlemeler ile birlikte bu kitapta varlığını korumaktadır.

Kitabın sondan ikinci bölümü olan "Medeniyet-i Hazıranın Umumi Vasıfları"nın yalnızca alt bölüm başlıklarını vermek dahi, Ali Reşat'ın son yüzyılın çağdaş dünyasında meydana gelmiş/gelmekte olan önemli siyasal, toplumsal, hukuksal, idari, ekonomik ve kültürel değişimleri ne denli yakından izlediğini gözler önüne serecektir:

I- "Sulh-ü Müsellah ("Sulh-ü Müsellah'ın Yükleri", "Sulh-ü Müsellah'ın Beynelmilel Neticeleri", "Üç İmparator İ'tilâfı", "Avusturya-Almanya İttifakı", "İtalya'nın İttifak-ı Müsellese Kabulü", "İttifak-ı Müsellesin Evsaf-ı Mümeyyizesi", "Fransa-Rusya İttifakı", "Fransa-Rusya İttifakının Evsaf-ı Mümeyyizesi", "Fransız-İngiliz İttifakı – İttifak-ı Müselles", "Fransa-İtalya Dostluğu")"; "İktisadi Menfaatlerin Ehemmiyeti ("İktisadi Rekabetler", "Ticaret Muahedeleri", "Müstemlekelerin Ticareti")"; "Emperyalizm ("İngiliz Emperyalizmi", "Alman Emperyalizmi", "Müebbed Sulh Tarafdarlığı ve Askerlik Aleyhdarlığı", "Lahey Konferansları", "Yirminci Asır İbtidasında Devletler Arasında İhtilâf Sebebleri")".

II- "Şahsiyet-i Beşeriyyeye Hürmet – İnsaniyetperverliğin Yeni Şekli"; "Esaretin ve Esir Ticaretinin – Serfliğin – ilgası"; "Ceza Ahkâmının Tahfifi ("İdam Cezası)"; "Dini Hürriyet - Devlet Dininin Kaldırılması ("Eski Dini Usûl-ü İdare", "Din Hürriyeti", "Din ve Devlet")", Siyasi Hürriyet ("Saltanat-ı Mutlaka Usûlünün Meydandan Kalkması", "Kanun-u Esasiler", "Temsil Usûlü", "İki Meclis", "Saltanat-ı Meşrute Usûlü", "Parlamento Tarz-ı İdare", "Milletin Doğrudan Doğruya Devlet İdaresine İştiraki", "Başlıca Hükümet Şekilleri", "Demokratik Usûl-ü İdaerinin Teşekkülü: Demokratik Müesseseler, İntihab Hakkı, Ârâ-yı Umumiye Usûlü", "Maarif-i Umumiye: Tahsil Mecburiyeti", "Hizmet-i Askeriyye: Askerlik Mecburiyeti")"

III- "İctimai Meslekler ve Amelenin Vaziyetini Islaha Ma'tûf Ahkâm ("Kapitalist Usûlünün Teşekkülü", "Yevmiyeli İşçilerin Ahvâli", "Sosyalizm", "Hayalî Sosyalizm", "Lui Blan – Prüdon – Karl Marks", "Sendikalar ve Kooperatifler", "İşçilere Ait Kanunlar", "İktisadi Tekâmül ve İctimai Siyaset")".

Görüldüğü gibi kitapta Avrupa'nın son yüzyılda birçok alanlarda kaydettiği gelişmeler ayrıntılarıyla işlenmekte; idam cezasının kaldırılması tartışmalarından köleliğin ilgasına, emperyalizmin yayılışından işçi hakları ve belli başlı öncüleri ile sosyalizmin gelişimine, demokratik yönetimlere geçişin hızlanması ve seçim sistemlerinden, –Türk anayasasının ve devlet yapısının laikleşme girişimlerinin yaşandığı bir dönemde– devletlerin laikleşme hareketlerine kadar çok geniş bir yelpazede bilgiler verilmektedir.

Kitapta Doğu Sorunu üzerinde de durulmakta, gelişimi hakkında bilgi verilmektedir. Son bölüm "Yirminci Asırda Türkiye"dir. Meşrutiyet Devri öncesi özgürlük mücadelelerinin kısa bir özeti ile başlayan bu bölüm "Meşrutiyet Devri", "Harb-i Umumi ve Netayici" ile "İstiklâl Harbi; Cumhuriyet" adlı üç alt başlıktan oluşmaktadır. Son konuda 1924 anayasası üzerinde durulmakta, ulusal egemenlik ilkesi ile yasama, yürütme ve yargı güçlerinin konumları irdelenmektedir. Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilânı, 1924'e kadar yapılan inkılâplar üzerinde durulmakta, önemli noktalarına dikkat çekilmektedir. Ali Reşat'a göre Saltanatın kaldırılması, 1924 tarihli Yeni Tarih-i Umumi'sinin son cildinde de ifade ettiği üzere "...hakimiyet-i milliyenin...te'yidi.." olmuştur. "Bu suretle Osmanlı İmparatorluğu kaldırıldı: yerine hakiki Türk milletinin hür devleti kâim oldu." diyen Ali Reşat bu eserinde de Vahideddin'in İstanbul'dan kaçışı hakkında, daha önce bahsettiğimiz diğer eserlerindeki ifadelere benzer cümleler kullanmaktadır. (s.465) 1923 yılı Temmuz ayında imzalanan Lozan Antlaşması öncesindeki görüşmelerin aylarca sürmesinin sebebi ise Türk Milletinin, Osmanlı Devleti'nin aksine bağımsızlık ve egemenliğini masa başında da korumak azminde olmuş olmasıdır: "Dahili ve harici düşmanlara karşı her türlü mahrumiyetlere katlanarak, senelerce mücadele eden Türk milleti artık Osmanlı imparatorluğu gibi Avrupa devletlerine esir bir devlet değil, müstakil, kendi hakimiyetine tamamen sahip bir devlet olmak azminde idi. Konferansda İsmet paşa riyasetindeki Türk hey'et-i murahhasası milletin bu kat'i ve meşru azmini hakikat sahasına çıkarmak için çalışdı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu zamanında elde temiş oldukları menfaatleri bırakmamak hususunda son derece ısrar ettiler. Türkiye mâli, adli, siyasi istiklâllerini temin etmedikçe, bütün kapitülasyonları, imtiyazları kaldırmadıkça sulh akdetmeyeceğini en kat'i lisan ile anlatınca Avrupa devletleri

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Türk'ün haklarını teslim etmeğe mecbur oldular." (s.466) Ali Reşat'ın ifade ettiği üzere cumhuriyet yönetiminin ilânı, barışın sağlanmasından sonra ciddi ıslahat yapılması zorunluluğu olan memleketin geleceği için "Büyük Münci" Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın dehası ve önderliğinde gerçekleştirilen çok önemli bir inkılâptır: "Hür olmak, bütün asri yenilikleri kabul etmek isteyen Türk Milleti idare-i mutalakanın avdetine imkân bırakmak istemezdi... Türkler hükümet şekillerinin en mükemmeli olan cumhuriyetin teessüsünden sonra asırlarca zamandan beri nail olamadıkları ıslahata, yeniliklere kolayca kavuştular. Cumhuriyet idaresi Türkiye'nin iktisadi, ictimai, adli teşkilâtını en sağlam temeller üzerinde kurdu. Avrupa kanunlarını aynen kabul etti..." Ali Reşat'a göre cumhuriyet yönetimini Osmanlı'dan ayıran en önemli özellik Batı medeniyetini bir bütün olarak telâkki etmesi ve cahilce hurafeleri temelden kaldırmasıdır: "Cumhuriyet idaresi... Garb medeniyetini bir küll olarak aldı. Cahilane itikadları ve hurafeleri esasından kaldırdı. Bugün Türkiye medeni milletler arasında bihakkın işgal etmesi lâzım gelen mevkie çıkmış ve cumhuriyet idaresinin attığı metin temeller üzerinde kendisine çok parlak bir istikbâl temin etmiştir." (s.466,467)

Ali Reşat Osmanlı döneminde, dinsel niteliği yanısıra siyasal niteliği de ön plânda tutulmaya çalışıldığı halde, tabir-i caizse, kıymet-i harbiyesi kalmamış olan hilâfet kurumuna karşı en açık tutumunu bu kitapta ortaya koymuştur. Bu yaklaşımın arkasında, Osmanlı' nın bilhassa son dönemlerinde yaşadığı iç ve dış kaynaklı karışıklıklar sonucunda uğradığı hazin son ve İstiklâl Savaşı ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde kökleştirilmeğe çalışılan ulusal bilince dayalı özgürlük (bağımsızlık ve egemenlik) anlayışı ile lâik ve çağdaş yönetim biçimini daha açık, devrimci bir tarzda ifade etmek ihtiyacı olmalıdır: "Hilâfet Türk milletinin başına pek çok felâketler getirmiş olmakdan sarf-ı nazar saltanatdan farksız bir şey idi. Bunun için 3 Mart 1924 tarihinde Hilâfet ilga' ve Osmanlı hanedanı Türkiye'den çıkarıldı." (s.466)

Ali Reşat, 1876 Kanun-u Esasisi ile 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu ilga eden 1924 tarihli Türk anayasasını altı sayfada çok ayrıntılı olarak irdelemektedir. Burada yer alan "Hakimiyet-i Milliye Prensibi" bölümü hariç, diğer alt başlıklar, adı geçen anayasadaki bölümlerden alınarak düzenlenmiş ve ayrıntılı bilgiler verilmiştir: "Türkler'in Hukuk-u Âmmesi",.. "Teşrî Vazifesi", "İcra Vazifesi", "Kuvve-i Kazaiye"

ve "Vilâyetler". 1924 anayasası konusunu işlerken Ali Reşat'ın öncelikle ulusal egemenlik anlayışı üzerinde durduğu ve Türkler'in kamu hukuğu konusunu ön plâna çıkardığı görülmektedir.

Burada kısaca değindiğimiz bölümler ile Osmanlı'nın son yüz yıllık tarihini konu eden kısımlar, Ali Reşat'ın 1928'de yazdığı Umumi Tarih (Lise 3) kitabında da bazı küçük değişiklik ve yenileşmelerle birlikte varlığını korumuş, Avrupa tarihi ile ilgili konular ise biraz özetlenmiştir.

-Ali Reşat, *Umumi Tarih*, İki Cilt (Lise birinci ve üçüncü sınıflar için), Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti yayını, Devlet Matbaası. İstanbul 1928. I. Cilt 312+4 sayfa (İkinci baskı, 1929, 336+2 sayfa); II. Cilt 365+7 sayfa (İkinci baskı, 1929, 319+2 sayfa).

İlk baskısını 1928'de yapan Umumi tarih, Ali Reşat'ın liseler için kaleme aldığı son tarih ders kitabıdır. Resim, fotoğraf, harita vb. unsurlarla zenginleştirilmiştir. İkinci baskıda bunların kısmen değiştirilerek yeniden düzenlendiği görülmektedir. Eser, lise birinci ve üçüncü sınıflar için iki cilt olarak hazırlanmıştır. Ali Reşat, tarih dersinin ikinci sınıflarda görülen ve Ortaçağ'ın sonu ile Yeniçağ 'a denk gelen Osmanlı ve Avrupa tarihi konularından oluşan kısmını kaleme almamıştır.

Birinci cilt Ortadoğu merkezli İlkçağ dünya tarihi ve Haçlı Seferleri dahil olmak üzere Ortaçağ'ın ilk kısmından oluşan Avrupa tarihi konularından oluşmaktadır. Kitap, tarihin tarifi, önemi, kaynakları, diğer bilimdalları ile ilişkileri ve kaleme alınışı hakkında özlü bilgilerin verildiği "Medhal" kısmıyla başlamaktadır. Buradaki tarife göre tarih "...insanların geçmiş zamanlardaki hallerini, vak'alarını sahih bir surette hikâye ve tetkik eden bir fendir. Başka bir tabirle; tarih, insanların muhtelif devirlerde medeniyetçe yavaş yavaş nasıl terakki ettiklerni nakleder. Filhakika tarih dünyada şimdiye kadar gelip geçen, bugün mevcut olan milletlerin vahşet ve bedeviyet halinde tekemmül ve medeniyet haline vâsıl oluncaya kadar geçrdikleri hallerden, vak'alardan, inkılâplardan, elhasıl muhtelif kavimlerin hayatlarına ait her türlü şeylerden bahseder." (1928, birinci cilt,s.1) Burada ayrıca, tarihin geçmişi öğrenme merakını izâle ettiğini ve geçmiş toplumlar ile olayları

tanıtarak geleceği daha iyi şekillendirebilmek olanağını sağladığı belirtilmektedir. Bu arada, bütün bilim dallarının tarihe yardımcı olduğu ve bir bilim dalı olarak tarihin belgelere dayalı olması gerektiği vurgulanmaktadır. İkinci cilt Medhal'den sonra on üç ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar şunlardır: "Eski Zamanlar (Mısır)"; "Eski Zamanlar va Eski Menfis İmparatorluğu"; "Teb İmparatorluğu"; "Ecnebi Nüfuzları ve Mısır'ın Sonu"; "Sâmi Kavimler, Keldaniler ve Asuriler"; " Asuriler ve Asuriyye"; "Keldani ve Asuri Medeniyeti"; "İbraniler"; "Fenikeliler"; "Hititler": "İraniler"; "Türkler"; "Yunanlılar ve Makedonyalılar (Romalılar, Umumi Muhaceret ve Garb Kurun-u Vustası)".

1929'da yeni harflerle yapılan ikinci baskısında 336 sayfa tutan birinci cildin 72 sayfası Mısır, Mezopotamya ve Doğu Akdeniz medeniyetleri, 5 sayfası Hitit - Anadolu tarihi, 8 sayfası İran ve 25 sayfası Türk tarihine ayrılmış,Yunan, Makedon ve Roma tarihi konuları 158 sayfada işlendikten sonra son 57 sayfada da Kavimler Göçü ile onüçüncü yüzyıl arasındaki dönemde Avrupa ülkeleri tarihi üzerinde durulmuştur. 336 sayfanın 255 sayfası Avrupa tarihi konularından oluşmaktadır.Eski Türk tarihine ilişkin konular 25 sayfa gibi kısa bir bölümde özetlenmiş olmasına karşın bu kısımda da tarafsız vce bilimsel bir yaklaşım sergilendiği görülmektedir.

Kitap genel bir dünya tarihi niteliğinde olup toplumsal, ekonomik, sanatsal, bilimsel vb. konulara, siyasal ve askeri konulardan daha fazla yer ayrılmıştır. Birinci cildin 158 sayfası siyasi ve askeri tarih, 175 sayfası ise medeniyet tarihi konularından meydana gelmektedir. Ya her konu sonunda yahut da Keldani ve Asur uygarlıkları bahsinde olduğu gibi, ayrı bir bölüm halinde medeniyet tarihi konuları işlenmiş, siyasi ve askeri gelişmeler ise daha önemli ve bilinmesi gereken yönleri ile aktarılmıştır.

Lise üçüncü sınıflar için yazılmış olan ikinci cilt şu 25 ana bölümden oluşmaktadır: "Asr-ı Hâzırı İhzâr Eden Âmiller"; "Yeni Demokratik Devletler ("Fransız Büyük İhtilâli",...); "On dokuzuncu Asır Bidayetinde Türkiye (dış ilişkiler ve iç durum)"; "Viyana Kongresi ve Kongreden Sonra Avrupa"; "Viyana Kongresi'nden Sonra Türkiye (Rum ve Mısır isyanları, Islahat girişimleri)"; "Restorasyon Devrinde Fransa ve İngiltere"; "On dokuzuncu Asrın Birinci Nısfında Sınâi İnkılâp"; "Fransa'da 1830 İhtilâli ("Temmuz Hükümeti", "İngiltere")"; "Fransa'da ve Başka Memleketlerde 1848 İhtilâlleri"; "Fransa'da İkinci Cumhuriyet

ve İkinci İmparatorluk"; "1848'den Sonra Milliyet Fikrinin Tezahürleri ("Alman İttihadı", "Fransa-Almanya Harbi")"; "Kırım Seferi"; "Tanzimat Devri"; "19uncu Asrın İkinci Nısfında Rusya"; "Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu"; "Almanya İmparatorluğu"; "Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet"; "İngiltere"; ";İspanya (ve"İsviçre")"; "19uncu Asrın ikinci Nısfında Avrupa'nın Sanayi, Ticaret ve Fikir Sahasında Terakkiyatı"; "Avrupa'dan Başka Kıt'alarda Avrupalılar ("Afrika'nın Zaptı ve Taksimi", "Asya'da Avrupa Hükümetleri")"; "Tanzimat'tan sonra Osmanlı İmparatorluğu"; "Umumi Harb"; "Türkiye Cumhuriyeti"; "Avrupa'da Yeni Devletler ve Yeni Teşkilât, İctimai ve İktisadi Tahavvüller". Görüldüğü üzere kitap Batı tarihi ağırlıklıdır. Ancak bu durumu da dönemin müfredatından ayrı düşünmemek gerekir.

1929'daki ikinci baskısıyla, ikinci cildin 319 sayfasının 214'ü Avrupa ve yine Avrupa ile ilişkileri bağlamında dünya tarihi konularına ayrılmış, 105 sayfa ise Osmanlı ve Türkiye tarihi konularından meydana gelmiştir. Onsekizinci ile yirminci yüzyıl arasındaki yakınçağ tarihi konularını irdeleyen bu cilt - birinci cildin aksine – ağırlıklı olarak askeri ve siyasi tarih konularından oluşmuştur. 224 sayfalık kısım askeri ve siyasi tarih alanındaki gelişmelerden bahsederken 95 sayfalık bölümde kültür tarihi konularına yer verilmektedir. Osmanlı ve Türk tarihin konularından Meşrutiyet, Mütareke, Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerine ilişkin verilen bilgiler 1926 tarihli Asr-ı Hâzır Tarihi'ndekilerle neredeyse aynıdır. Buna karşın Asr-ı Hâzır Tarihi'nde, son dönem sosyo-ekonomik ve kültürel alanlardaki gelişmelerden söz eden kısının Umumi Tarih'te bazı bakımlardan özetlendiği, ancak yine de varlığını koruduğu görülmektedir. Ayrıca Ali Reşat'ın , Tanzimat dönemini en ayrıntılı olarak irdelediği lise ders kitabı da Umumi Tarih'in ikinci cildidir.(s.175, 184-188, 235-237)

d-Meslekî Öğretim ve Yüksek Öğretim Okullarına Tarih Ders Kitapları

-Ali Reşad, *Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi*, (Mâliye Mektebi Memuriyn-i Hazine Sınıfı ders notları). Kanaat Kütübhanesi yayını. Dersaadet 1328(H.), 488 sayfa.

Bu eser, Meşrutiyet döneminde açılan meslekî öğretim okullarından Mâliye Memurları Mektebi'nin ders programındaki "Sultan Mahmud Devr-i Saltanatından Zamanımıza Kadar olan Tarih-i Osmanî" dersi notlarının kitaplaştırılmış biçimidir. Ali Reşat'ın okullar için kaleme aldığı birçok kitabı gibi bu eseri de aynı zamanda genel okuyucu kitlesine sunulmuştur. Resim, fotoğraf vb. unsurlar bulunmamaktadır.

Eser, 1924'te ve 1932'de halen satışta bulunmaktadır. Yayınevi, eserle ilgili olarak şunları söylemektedir: "...Bu eser-i kıymetdâr, ehemmiyet-i azimesine rağmen şimdiye kadar [1340(1924)] metruk bir halde kalmış olan bir devre-i tarihiyemize aid ma'lûmât-ı mükemmeleyi hâvidir. Tarihimizin her devresi şâyân-ı tedkik ve mütâlaa olmakla beraber gerek münasebât-ı hariciye ve gerek ahvâl-i dahiliyemizde vukua gelmiş olan inkılâbât ve tebeddülât-ı azime dolayısıyla Tanzimat'dan bu ana kadar geçirmiş olduğumuz safahât-ı tarihiyeden bahis olan kısım şübhesiz daha mühim ve daha şâyân-ı dikkatdir."[48] Kitap "Medhal" ile birlikte üç kısımdan oluşmaktadır. 69 sayfadan oluşan "Medhal"de, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren kısa bir toparlama yapıldıktan sonra III. Selim devri konu edilmektedir. İkinci kısım "Sultan Mahmud-u Sani – 1222-1255" (s.70-236), son kısım ise "Sultan Abdülmecid – 1255-1277" (s. 237-488) devridir. Son kısmın başlığı "Sultan Abdülmecid..." olmakla beraber bu bölümde Abdülaziz devri (s.378-422) ile kısmen II. Abdülhamid dönemi (s.423-488) gelişmelerine de değinilmektedir. Aslında bölümlemeler padişahların iktidar yıllarına göre yapılmış olmasına rağmen kitabın genelinde konular birbirinin devamı niteliğinde, bölünmeksizin işlenmiştir. Kitapta, III. Selim döneminden 1882 yılına kadar Osmanlı tarihi, bilhassa Batı ile ilişkiler bağlamında irdelenmiştir. Ali Reşat, Osmanlı'nın on dokuzuncu yüzyıldaki görünümü, iç ve dış politikada yaşanan olumlu-olumsuz gelişmeler, Avrupalı devletlerin Osmanlı'ya ve Osmanlı'nın da

---

[48] Milli Nevsal, Sayı 3, 1340, s.9. (Kitabın tanıtım kısmı). Ayrıca Kanaat Kütüphanesi Kitap Kataloğu (1932) ("Eski Harflerle Neşriyat" kısmı)

onlara yaklaşımı üzerinde dururken, ilk plânda ülkeye modern anlamda mâliye memuru yetiştirmek için açılmış olan Mâliye Mektebi'nde öğrenim gören gençlere, Osmanlı'nın bu son dönemindeki gelişmelerde mâli ve ekonomik faktörlerin sebep-sonuç ilişkisi içerisindeki etkilerini, devlet yaşamındaki önemli rollerini açıklamağa çalışmıştır.

Ali Reşat'ın ifade ettiği üzere, II. Meşrutiyet hükümetleri, özellikle Mâliye Nezareti yetkilileri, birçok Avrupa ülkesinin aksine son dönemlerine dair kendi dilinde yazılmış doğru düzgün bir tarih eserine sahip bulunmayan Osmanlı'nın bu önemli eksiğini gidermek yolunda önemli adımlar atmaya başlamışlardır. Eldeki kitap da bu çabanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Ali Reşat'a göre bu önemli bir ihtiyacın karşılanma girişimidir. Özellikle "Mesele-i Şarkiyye'ye, kendi nokta-i nazarlarına göre..." yazmış olan Batılıların eserlerine karşılık Osmanlı'nın kendi yakın tarihini daha doğru biçimde öğrenme gereksinimi vardır. Bu durum ülkenin selâmeti için büyük önem taşımaktadır. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadarki devreyi kasdederek: "Frenklerin bu devre aid âsâr-ı siyasiyesi... hep Mesele-i Şarkiyye'ye, kendi nokta-i nazarlarına göre yazılmış şeylerdir; bunlar da temin-i maksada kifayet edemiyordu. Demek oluyor ki bugün herşeyden evvel ve herşeyden ziyade muhtaç olduğumuz ma'lûmât, tarihimizin bu kısmına müteallik tafsilattır. Çünkü bu tafsilâtın, bu ma'lûmâtın siyaset-i hazıramızla, ahvâl-i iktisadiye ve ictimaiyemizle münasebât-ı azimesi vardır." (s.4; ayrıca benzer ifadeler için bkz. Asr-ı Hâzır Tarihi 1330 (H.), s.514 vd.) diyen Ali Reşat esas sorunun bu önemli konuları 30-35 derslik bir programda verebilmek ve gerekli bilgileri derleyip toparlayabilmek olduğunu belirtmektedir. Kitabı oluştururken yararlandığı kitapların bazıları metin içerisinde yahut dipnot bilgileri olarak sıralanmıştır: Mustafa Nuri Paşa'nın Netâyic ül Vukuat'ı; A. Cevdet Paşa'nın Tarihi Cevdet'i; "Dersaadet Mekteb-i Harbiyyesi muallimiyn-i sabıkasından Mösyö Zboniski'nin Ordu-yu Hümayun" adlı eseri... Ali Reşat'ın bu kitaplardan ve ayrıca antlaşma ve ferman metinleri ile bazı raporlardan hareketle belgelere dayalı bilgiler verdiği görülmektedir. Tanzimat Fermanı, Bükreş Antlaşması, Paris Barış Konferansı, Berlin ve Ayastefanos muahedenameleri gibi önemli bazı metinler belli başlı maddeleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Kitapta özellikle II. Mahmud dönemi ile Tanzimat Fermanı üzerinde durulmuş, Doğu Sorunu konusu

etraflıca irdelenmeye çalışılmıştır. Sırp İsyanı, Yunanistan'ın Bağımsızlığı, Mısır Meselesi, Makamât-ı Mukaddese Meselesi, diğer Balkan milletlerinin isyanları, Ermeni Meselesi'nin doğuşu ve gelişimi gibi önemli konular ele alınırken Osmanlı'nın bilhassa Sultan Abdülmecid dönemindeki yetersiz yönetim ve hatalı uygulamalar sonucu daha da kötüleşen mâli durum üzerine –kimi yerde oldukça ayrıntılı– bilgiler verilmektedir. Bu arada doğrudan padişahlara olumsuz ifadelerin yöneltilmediği ve çoğunlukla yetersiz devlet adamlarının eleştirildiği görülmektedir. Siyasi konular incelenirken, önceki dönemlerde yaşamış kimi yazarların aktardığı, doğruluğu tartışılır bilgiler ve yorumlar da eleştiri süzgecinden geçirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı'nın ondokuzuncu yüzyıl reform hareketleriyle daha önceki dönemlerde yapılmış yenileşme girişimlerinin, bilhassa yapısal anlamda birbirinden farklılaşan yönleriyle, kısaca da olsa değerlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Ali Reşat'ın bir kez yayınlanmış kitaplarından olan Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi adlı eseri, Osmanlı'nın 1789-1882 yılları arasındaki siyasal, ekonomik, mâli ve kısmen de toplumsal durumunu kıyaslamalı olarak irdelemeğe çalıştığı dikkate değer çalışmalardan biridir.

–Ali Reşad, *Avrupa ile Münasebât-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani*, (Mekteb-i Mülkiye birinci sınıfında takrir edilen ders notları), Kanaat Matbaası, İstanbul 1329 (H.), 776 sayfa.

İç kapağında "Avrupa Tarih-i Siyasisine Taalluku Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani" ibaresi bulunan eser Ali Reşat'ın Mülkiye Mektebi birinci sınıflarında verdiği Osmanlı Tarihi derslerinin kitaplaştırılmış biçimidir. Adından da anlaşılacağı üzere eser, Avrupa'nın siyasi tarihi ve önemli gelişmeleri karşısında Osmanlı'nın dönem dönem arzettiği durumu, karşılıklı ilişkileri konu etmektedir. Kitabın ilk 28 sayfasında eski büyük devletlerden Büyük İskender, Roma, Hun, İslâm, Cengiz, Timur ve Bizans imparatorlukları, ayrıca Haçlı Seferleri, Asya'daki eski Türk toplulukları hakkında kısa özlü bilgiler verilmektedir. Sonraki 3 sayfada Selçuklu Devleti ile Anadolu Selçuklu Tarihi özetlenmektedir. Kitabın 745 sayfalık esas ana bölümü, kuruluş döneminden ondokuzuncu yüzyıl yenileşme girişimleri içerisinde önemli yeri olan 1856 Islahat Fermanı'nın ayrıntılı tahliline kadar Osmanlı tarihini

konu almaktadır. Avrupa ile olan çoğu siyasal anlamdaki ilişkilerin beş buçuk asır zarfındaki gelişimi üzerinde durulmaktadır. Resim ve harita bulunmayan kitapta, ders notlarının doğrudan basılmış olmasından ötürü olsa gerek herhangi ana ya da alt bölüm düzenlemesi yapılmamıştır. Yani konular herhangi bir bölümleme yapılmaksızın birbirinin devamı olarak işlenmiş ve kitap böylece meydana gelmiştir. 776 sayfalık bu eser Ali Reşat'ın tek ciltten oluşan en büyük hacimli çalışmasıdır. Eser, bilimsel yorumları ve kimi zaman ortaya konulan yeni yaklaşımlar ile Osmanlı siyasal tarihi üzerine türkçede yazılmış ilk önemli çalışmalardan biri durumundadır. Ali Reşat'ın yeri geldiğinde Avrupalı ya da eski Osmanlı yazarlarının aktardığı bazı bilgiler ile olaylara yaklaşım tarzlarını eleştirmektedir. Osmanlı'nın Balkanlar'a adım atışından Doğu Sorunu'nun önemi ve gelişimine; Osman Gazi'nin tahta çıkış öyküsü ve bir rivayet olarak gördüğü meşhur rüyasının değerlendirmesinden Şeyh Bedrettin olayının soğuk kanlı biçimde irdelenmesine; duraklama ve gerileme dönemlerindeki devlet yönetimi ile müslim, gayr-i müslim halkın yaşam şartlarının son derece kötüleşmesinden Tanzimat ve Islahat fermanlarının hazırlanışındaki etki kaynakları ve önemlerine kadar birçok önemli konuda dikkat çekici tespit ve değerlendirmelerde bulunulmaktadır. Şark Meselesi de daha ayrıntılı olarak irdelenmiş, Avrupa kamuoyunun, bilhassa yazar ve politikacılarının nazarında Doğu Sorunu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Konunun tarihsel gelişimi, önemi, Osmanlı'ın Avrupa karşısındaki durumu siyasal, hukuksal ve ekonomik yönlerden incelenirken, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkelerine bakışı, Doğru Sorunu biçiminde kendisine yöneltilen tavırlara yaklaşımı, özellikle ondokuzuncu yüzyıl boyunca uygulamaya çalıştığı yenileşme hareketleriyle de birlikte Avrupa ile ilişkileri yorumlanmıştır.

Ali Reşat, ülkenin geleceğinde önemli söz sahibi olmaları beklenen Mülkiye öğrencilerine verdiği Osmanlı tarihi derslerinde, devleti yakından ya da uzaktan ilgilendiren önemli gelişmeler ve Osmanlı'nın bunlar karşısındaki durumunu mümkün olduğunca geniş ve bilimsel bir perspektiften aktarmaya çalışmıştır. Onun bu ve benzeri eserlerinin, ömrünü doldurmuş olan Osmanlı Devleti'nin geleceğinde olmasa dahi Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve gelişmesinde önemli roller üstlenen kadroların yetişmelerinde etkili ve önemli pay sahibi olduğunu söylersek hata yapmış olmayız. Atatürk'ün de bugün Anıtkabir'deki özel kütüphanesinde bulunan bu eseri

dikkatle tetkik ettiği ve bazı yerlerine de kısa düzeltme şerhleri düştüğü görülmektedir.[49]

–Tarih-i Umumi, Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar (**"Ernest Lavisse-Alfred Rambaud'un riyaseti altında bir hey'et tarafından neşrolunmuş ve Darülfünun müderrislerinden Ali Reşad Bey tarafından türkçeye tercüme edilmiştir"). Birinci Cilt, birinci kısım: "Evveliyat (M.S. 395-887)" Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334, 576 sayfa [içerisinde Ali Reşat'ın da bulunduğu bir komisyon tarafından birinci cildin tamamı olarak ikinci baskı İstanbul 1926, 842 sayfa].**

Ali Reşat'ın, döneminin genel tarih üzerine kaleme alınmış önde gelen eserlerinden olan 12 ciltlik Histoire Générale du IV^{e} Siècle à Nos Jours adlı hacimli çalışmanın, neredeyse tamamını ilk olarak tek başına tercüme etmeye giriştiği anlaşılmaktadır. Kendisinin yazdığı "Mukaddime-i Mütercim" kısmındaki dipnotta belirttiği üzere "Birinci cildin birinci kısmında dördüncü bâbı teşkil eden Şark İmparatorluğu Tarihi –metin ve haşiyede bulunan ince huruf ile dizilmiş kısımlar müstesna olmak üzere– Yusuf Behçet Bey tarafından tercüme edilmiştir." Ali Reşat, orijinali M.S. 395-1095 yılları arasındaki dönemi, 15 bölüm ve 805 sayfada işleyen "Origines" ("Evveliyat") kısmını, sonradan kendisinin gerekli gördüğü yerlerde yaptığı dipnot ilaveleriyle hacmi daha da geliştirdiği için ikiye bölmüştür. Bu şekilde M.S. 395-887 arası dönemi kapsayan ilk sekiz bölüm, 576 sayfalık "Birinci Cilt, Birinci Kısım "Evveliyat"" olarak yayınlanmıştır. Böylelikle 1918'de basılmış olan bu ciltte, genel olarak sıralarsak, Roma Dünyası, Barbar İstilâsı, Orta ve Batı Avrupa'da Ostrogot, Vizigot, Burgond gibi barbar krallıklarının kuruluşu, Merovenj Hanedanı, Doğu Roma İmparatorluğu, Karolenj Hanedanı ve Şarlman İmparatorluğu gibi ilkçağdan ortaçağa geçerken yaşanan önemli olaylar yer almaktadır. Fransızca orijinalinde 484 sayfa tutan bu ilk sekiz bölüm, Ali Reşat'ın gerekli gördüğü yerlere

[49] Gürbüz Tüfekçi (Derleyen), Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar -Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar-. Ankara 1985, s.41,42. Ayrıca, Atatürk'ün kütüphanesinde -biri tercüme olmak üzere- Ali Reşat'ın şu üç kitabı daha bulunmaktadır: Ed. Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarihi Islahatı (mitercimi Ali Reşad), İstanbul 1328 (H.); Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi, İstanbul 1331 (H.); Umumi Tarih, 1929. (Muzaffer Uyguner, "Atatürk'ün Tarih Kitapları" Türk Dili (Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi) (Atatürk Özel Sayısı), Sayı 254, 1 Kasım 1972, İstanbul 1972, s.209-214.)

yaptığı ilâveler sonucunda, türkçede 576 sayfaya ulaşmıştır. Kitabın birinci cilt ikinci kısım olarak yayınlanması düşünülen 7 bölümlük diğer kısmı ise büyük olasılıkla, Dünya Savaşı esnasında ve ardından Mütareke döneminde karşılaşılan maddi zorluklar nedeniyle basılamamıştır. Zira Ali Reşat'ın belirttiği üzere bu kitabın dahi, Matbaa-i Âmire'de bekleyen birçok ders kitabı ve diğer eserlerle birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın zor şartları içerisinde basılabilmiş olması "Maarif-i Umumiye nazır-ı sabıkı Şükrü Beyefendi'nin teşvik ve himayeleri sayesinde..." mümkün olabilmiştir. Daha sonra yayınlanamayan ikinci kısım, yine Ali Reşat'ın ifade ettiği üzere Batı Avrupa, bilhassa Fransa tarihi ağırlıklı olduğu ve kendisinin, Osmanlı'yı daha yakından ilgilendirmesi bakımından –orijinalinde çok kısa yer verilmiş olan– haşiyelerle genişlettiği Bizans ve Slav tarihleri; hem genel tarih açısından hem de Avrupalı bakışıyla yazıldığı için kısaca özetlenmiş olduğunu, buna karşın türkçede yeterince kaynak eser bulunduğunu söyleyip aslına dokunmadığını, yalnızca bazı "...dini ve milli efkâr ve hissiyât(a)..." ters gelebilecek noktalara dipnotlar koyarak açıklık getirdiğini belirttiği İslâm, Osmanlı ve Türk tarihi bölümleri bulunmaktadır. (1334,"Mukaddime-i Mütercim" kısmı, s.1-2)

Ali Reşat'ın bu eseri tercümeye girişmesinin, daha doğrusu, tarihçiliğin önemli gelişim gösterdiği Fransa'da yayınlanmış genel tarih eserleri içerisinden bu çalşmayı seçerek çevirmeye karar vermesinin nedeni, kendi ifadelerine göre, "...tarihin şuabât-ı muhtelifesinde ve ulûm ve fünun-u sairede mütehassıs tam yetmiş zat tarafından yazılmış (olması, ayrıca)... fusul ve mebâhis-i muhtelife arasındaki irtibat(ın) pek güzel muhafaza edilmiş, hiçbir ciheti noksan kalmamak üzere tam bir tarih-i umumi meydana getirilmiş ve bilhassa bibliyografiye ehemmiyet verilmiş ..." olmasıdır. Bu eser "...hem lisanımızda henüz olmayan tam ve mufassal bir tarih-i umumiyi meydana getirmek hem de Edebiyat Fakültesi'nde Kurun-u Vusta ve Cedide Tarihi'ni ta'kib eden talebenin ihtiyacını bir dereceye kadar te'min etmek..." maksatlarına hizmet edecektir. (a.g. yer, s.2-3) Gerçekten de yarım kalan bu girişimin Ali Reşat'ın yaptığı ilâvelerle de birlikte tamamlanabilmiş olsa, örneğin Ahmed Refik'in II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında yayınlanan ve alanında türkçedeki ilklerden olan altı ciltlik Büyük Tarih-i Umumi'sinden (1327-1328) hem kapsam hem de içerik bakımından çok daha büyük hacimde olacağı anlaşılmaktadır. Cumhuriyetin ilânı ardından kurumsallaşmaya

başlayan çeviri işinde, Batı'dan nitelikli eserler tercüme etme girişimi içerisinde Tarih-i Umumi de yeniden ele alınmıştır. Bu kez Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti'nce Telif ve Tercüme Hey'eti kontrolünde Darülfünun'da görev yapmış ya da yapmakta olan müderris ve muallimlerden oluşturulan bir kurul, eserin çeviri işi ile görevlendirilmiştir. Ali Reşat'tan başka Necib Asım, Behçet ve Ali Muzaffer beylerin yeraldığı komisyonun çalışması sonucunda 1926'da, bu defa birinci cildin tamamı olarak "Evveliyat (M.S.395-1095)" kısmı yayınlanmıştır. Bu baskıdaki 15 bölümden 9'u Ali Reşat, 4'ü Behçet, 2'si Necib Asım, 1'i de Ali Muzaffer tarafından tercüme edilmiştir. Ancak bu baskıda, İslâm, Fransa Krallığı, Alman, İtalyan, İngiliz, Bizans, Slav, Litvanya ve Macar tarihleri ile Arap İmparatorluğu ve Medeniyeti bahislerine, ilk 8 bölüm dahil olmak üzere Ali Reşat'ın 1918'de yayınlanan ilk tercümesinde yaptığı ilâveler çıkartılmış, orijinal fransızcası çevrilerek yayınlanmıştır. Büyük olasılıkla bunun nedeni, aslı 12 cilt olan eserin hacminin daha da büyümesine, yani Ali Reşat'ın ilk plânladığı üzere her cildin iki kısım halinde basılması sonucu toplamda 24 kitap gibi, maliyeti de çok yükseltecek bir şekle bürünmesine mâni olmaktır. Buna rağmen orijinali 805 sayfa olan cilt türkçede 842 sayfa olarak yayınlanabilmiştir. Fakat bu girişimin de devamı gelmemiş ve sadece birinci cilt çevrilerek yayınlanabilmiştir. Ancak bu ikinci baskıda kullanılan dilin 1918'dekine göre biraz daha sadeleştirilmeye, daha kolay anlaşılır hale getirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

-Ali Reşad, *Tarih-i Siyasi* (Mekteb-i Mülkiye ile Darülfünun Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi için 1334-1339 yılları arasında kaleme alınmış 11 ayrı kitap)

Mülkiye Mektebi için basılanlar:

- *Tarih-i Siyasi* (1. sınıf için), Mekteb-i Mülkiye Matbaası, İstanbul 1334, 424+4 sayfa

- *Tarih-i Siyasi* (2. sınıf için), Mekteb-i Mülkiye Matbaası, İstanbul 1335, 480+4 sayfa

- *Tarih-i Siyasi* (1. sınıf için yeniden düzenlenmiş baskı), Mekteb-i Mülkiye Matbaası, İstanbul 1338, 448+4 sayfa

Darülfünun Edebiyat Medresesi için basılanlar:

- *Tarih-i Siyasi*, Osmanlı Darülfünunu Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1335, 365+3 sayfa

- *Tarih-i Siyasi*, Osmanlı Darülfünunu Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1336, 254+3 sayfa

- *Tarih-i Siyasi*, Osmanlı Darülfünunu Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan, Darülfünun Matbaası, (Taşbaskı), İstanbul 1337, 555+4 sayfa

- *Tarih-i Siyasi*, Osmanlı Darülfünunu Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1337, 272+3 sayfa

- *Tarih-i Siyasi*, Osmanlı Darülfünunu Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1338, 431+4 sayfa

- *Tarih-i Siyasi*, Osmanlı Darülfünunu Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1338, 594+4 sayfa

- *Tarih-i Siyasi*, Osmanlı Darülfünunu Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1338, 533+4 sayfa

- *Tarih-i Siyasi*, Osmanlı Darülfünunu Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1339, 304+3 sayfa

Bu kitaplar, Ali Reşat'ın 1918 ile 1923 yılları arasında Tarih-i Siyasi derslerine girdiği Mülkiye Mektebi birinci ve ikinci sınıflar ile Darülfünun Edebiyat Medresesi'nde okutmuş olduğu derslerin, esas itibariyle öğrenciler tarafından daha rahat takip edilebilmesini sağlamak için ders notlarının kitaplaştırılmış biçimleridir. Beş yıl içerisinde 3'ü Mülkiye ve 8'i de Darülfünun için olmak üzere 11 ayrı kitap – birisi Mülkiye birinci sınıf için yazılmış kitabın genişletilmiş yeni baskısı olmak üzere– meydana getirilmiştir. Biz bu kitaplardan Mülkiye Mektebi için basılanların tamamını ve Darülfünun için basılmış olanların 1335 ve 1336 tarihli nüshalarını inceleme imkânı bulamadık. 1337 tarihli taşbaskı olarak yayınlanmış 555 sayfalık Tarih-i Siyasi dışında, sayfaları tam olan nüshalara ulaşamadık. Gerek bu kitaptan gerekse genel olarak araştırmalarımızdan edindiğimiz bilgilere göre her bir eser bir yüzyıl boyunca genellikle Batı merkezli olarak dünyada meydana gelmiş siyasal gelişmeleri sebep ve sonuçları ile kapsamlı biçimde ele almaktadır. Mülkiye için basılmış olanlar bir yıllık eğitim öğretim dönemine göre, Darülfünun için basılmış

olanlar ise –birinci ve ikinci sömestre olmak üzere– yarıyıl düzenine göre kaleme alınmışlardır. Resimsiz olarak düzenlenmiş olan bu eserler, Ali Reşat'ın siyasi tarih üzerine kaleme aldığı, geniş kapsamlı, ayrıntılı çalışmalar olarak gözükmektedir.

E- Ansiklopedik Çalışma

***-Musavver Dairet-ül Maarif (Dairet-ul-Mearif İllustré Dictionnaire Encyclopédique Unıversel Turc-Français)*, 1.cilt ve 2. cildin ilk üç cüz'ü. (Hazırlayanlar; Mülkiye müfettişlerinden ve Tarih-i Osmani Encümeni Âzâ-i Daimesinden Ali Seydi; Dârülmuallimiyn-i Âliye müdürü ve Mekteb-i Mülkiye Tarih-i Osmani Muallimi Ali Reşad; Darülfünun, Darülmuallimiyn ve Darüşşafaka Riyaziye muallimlerinden ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye âzâsından Mehmed İzzet; Mekteb-i Sultani Müdür-ü sani-i sabıkı, For [Faure] Lisesi [Fizik ve Doğa bilimleri] muallimlerinden ve İstanbul Gazetesi muharrirlerinden Föyye [Feuillet] ve memleketimizin meşahir ve muharririyn ve muallimiyniniden birçok zevatın muavenet-i tahririyeleriyle..), Kanaat Kütübhanesi yayını, İstanbul 1332 (H.), 1333 (H.); I. cilt ("A"dan "Egisthe"ye kadar), 1064 sayfa; II. cilt, 1-3 cüz ("Usseyd"e kadar), 488 sayfa.**

Yayın kurulu içerisinde Ali Reşat'ın da bulunduğu bu çalışma türkçede oluşturulmağa çalışılmış modern/batılı anlamdaki ilk ansiklopedi/ansiklopedik sözlük girişimlerinden biridir. Kâtip Çelebi'nin onyedinci asırda kaleme aldığı Keşfüzzünun'una kadar götürülebilecek olan, farklı alanlarda birçok bilgiyi bir araya getirme girişimleri ondokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren ivme kazanmıştır.[50] Nuri Akbayar'ın tespitlerine göre türkçede modern ansiklopediye doğru ilk adım, Yeni Osmanlı Ali Süavi'nin, Paris'te yayınladığı Ulûm gazetesini 1 Temmuz 1870 tarihli 21. nüshasında ilâve olarak verilmeye başlanan Kamûs-u Ulûm ve'l Maarif'tir.[51] Beş fasikülden ibaret kalan bu girişimin ardından, Musavver Dairet-ül Maarif'in yayınlanmaya başladığı 1913 yılına kadar gündeme gelen ilgili diğer yayınlar şunlardır: 1876'dan itibaren Beyrut'ta Butrus el Bustani ve sonradan oğulları

[50] Türk Ansiklopedisi, 2. baskı, cilt 1, ("Önsöz", s.X.)

[51] Nuri Akbayar, "Ansiklopediciliğimizin İlk 80 Yılı", Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler, Gelişim Yayınları, İstanbul 1984, s.221.

tarafından V. Murad'a atfen –arapça– yayınlamaya başladıkları Dairet-ül Maarif; 1882-1883'te Yağlıkçızâde Ahmed Rif'at'ın hazırladığı Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye; 1888'de Kurmay Yüzbaşı Ahmed Nazım ile Topçu Yüzbaşısı Mehmed Rüştü'nün tek fasikülden ibaret kalan ve aslında Muhit-i Kebir adını taşıyacak bir ansiklopedinin giriş kısmı olarak düşünülmüş olan Katre–Külliyât-ı Lûgat; 1889'da yayınına başlanan Şemseddin Sami'nin ünlü eseri Kamûs-ül Alâm; Mehmed Süreyya'nın 1890'da ilk cildi yayınlanan, eski tezkire geleneği ile çağdaş ansiklopedi karışımı niteliğindeki Sicill-i Osmani adlı eseri; yine 1890'da iki devlet memuru Seyid Abdülzâde Mehmed Tahir ile Sarkis Orpilyan'ın ortak girişimleri Mahzen-ül Ulûm: 1893'te yayınına başlanan ve coğrafya öğretmeni Kolağası Ali Cevad imzasını taşıyan Memalik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı; 1897 tarihinde Salih Zeki'nin müspet ilimlere yönelik olarak yayınına giriştiği Kamûs-u Riyaziyat; ilk genel ve çok geniş kapsamlı ansiklopedi girişimi olarak Meclis-i Maarif üyesi Emrullah Efendi'nin 1900 yılında yayınına başladığı Muhit-ül Maarif (1910'dan sonra Yeni Muhit-ül Maarif); Matematikçi Mehmed İzzet'in ilk ev ve aile ansiklopedisi olarak 1901'de yayınlamağa başladığı Rehber-i Umur-u Beytiyye ve 1913'te İslâm matematikçilerinin biyografilerini vermek amacından hareketle Salih Zeki'nin yayınına giriştiği Âsâr-ı Bakiyye. 1913 yılında Musavver Dairet-ül Maarif'in yayınlanmaya başlamasından sonra cumhuriyetin ilânına kadar geçen on yıllık dönem içerisinde yine ansiklopedik yapıda olmak üzere Rıza Tevfik (Bölükbaşı)'nın Mufassal Kamûs-u Felsefe'si ve Bursalı Tahir'in Osmanlı Müellifleri adlı çalışmaları yayınlanır. 1870-1923 yılları arasında, bazısı belli branşlarda bir kısmı ise genel ansiklopedik çalışma olarak gündeme gelen bu girişimler içerisinde, Musavver Dairet-ül Maarif (1913-1915) önemli bir yer işgal etmektedir. "Oldukça iyi düzenlenmiş, kısa ve özlü maddelerden oluşan..."[52] Bu genel ansiklopedinin adı (Resimli Bilgi Çevresi) anlamına gelmektedir. Eser Besmele ile başlamaktadır. Kitabın yazı kurulu tarafından kaleme alınmış olan 10 sayfalık "İfade-i Meram"da eserin niteliği, amacı ve kapsamı hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Buna göre bu eseri oluşturma girişiminin nedeni, ülkenin ve Türk dilinin en büyük eksikliklerinden birini ortadan kaldırmaktır. "Filhakika ulûm-u beşeriyenin hey'et-i mecmuasını–usûl-ü mahsusasına tevfikan–

[52] A.g.yer, s.227.

ihtiva eden "ansiklopedi" tarzındaki âsâr bütün memâlik-i mütemeddinede muhtelif şekil ve suretlerde tahrir ve neşr edildiği, bu sayede milletin seviye-i irfanı yükselerek hatta âlem-ül ilm ve marifette inkılâbât-ı mühimme vukua geldiği halde lisân-ı Osmaniye şimdiye kadar bundan mahrum kalmıştır." (Eserin (birinci cilt) İfade-i Meram kısmı, s.-A-) diyen yazı kurulunun bu ifadelerinden ansiklopediyi, halkın genel kültür düzeyini yükselten önemli bir araç olarak gördükleri ve o döneme dek genel anlamda böyle bir çalışmanın Osmanlı (Türk) lisanında yayınlanmamış olmasını da büyük bir eksiklik olarak yorumladıkları anlaşılmaktadır. Kitabın kapağında, eserin genel içeriği üzerine şunlar söylenmektedir: "Musavver Dairet-ül Maarif, lisân-ı Osmani'de müsta'mel kelimât ve ıstılahât-ı arabiyye, farsiyye ve ecnebiyyeyi, bilcümle kelimât-ı türkiyyeyi, ulûm-u hikemiyye ve tabiiyye, riyaziyat, hukuk, fıkıh, felsefe, ticaret, mâliye, iktisadiyât, tarih, coğrafya, fünun-u askeriyye ve bahriyye, tıp, saydelâni, edebiyat, sanayi-i nefise, âsâr-ı atika, idare-i beytiyye, ma'deniyyât, posta ve telgraf, bağçevanlık, demircilik ve saire gibi sanayi-i muhtelifeye, elhasıl kâffe-i ulûm ve fünun, sanayi ve edebiyata müteallik ıstılahat ve ta'birât hakkında ma'lûmât ve izahât-ı kâfiyeyi; Şark ve Garb ulemâ ve hükemâsının ictihadât, tetebbuât ve nazariyyât-ı ilmiyye ve edebiyyelerini; durûb-u emsâl-i türkiyye ile kısm-ı âzâmının arabi ve fransızca mukabillerini ve Şark ve Garb ulemâsının akvâl ve hükmiyyât-ı müntehibesini, Şark ve Garbe, ezmine-i kadime ve cedideye ve bilhassa âlem-i İslâm'a mensub meşâhirin terâcim-i ahvâli, küre-i arzda mevcud kıt'alar, memleketlerin, devletlerin ahvâl-i coğrafya ve haritalarını; metinde münderic kâffe-i kelimât, ta'birât ve ıstılahâtın fransızcadaki mukabillerini ve müteaddid resimleri hâvidir." (Kapak)

Yayın kurulunun, böyle bir çalışmayı meydana getirmek için bir araya gelme sebepleri üzerinde durulurken, daha önce yayınlanmış/yayınlanmakta olan belli başlı diğer eserlere de değinilmektedir. Örneğin, Arap edebiyatına hizmetleriyle tanınan Bustani ailesinin, yayınına giriştiği Dairet-ül Maarif, tamamlanılmamış ve kısmen muvaffakiyetle sonuçlanmış olsa dahi övgüyle anılmaya değer bir girişim olarak zikredilmekte; fakat arapçada yıllar önce yayınına teşebbüs edilmiş olan böyle bir eserin şimdiye kadar (1913) Osmanlı (Türk) dilinde meydana getirilememiş olmasına da sitem edilmektedir. Bu arada "fâzıl-ı şehir Emrullah Efendi"nin, ilk olarak tek

başına teşebbüs ettiği ve "O zamanlar serbesti-i matbuât olmamasından ve esbab-ı saireden dolayı.." devamını getiremediği Muhit-ül Maarif'in o günlerde yeniden gündeme gelen yayınlanması işine de değinilmekte ve sonuçlanmasının, bütün ilim ve edebiyat âlemiyle birlikte gönülden temenni edildiği belirtilmektedir. Fakat Musavver Dairet-ül Maarif'in, (Yeni) Muhit-ül Maarif'ten yapısal olarak farklı bir yaklaşımla ele alındığı görülmektedir. Yayın kurulunun ifadelerine göre Muhit-ül Maarif'in çok ayrıntılı olarak düzenlenmekte olması ve uzun bir zaman içerisinde tahminen 30-40 cilt gibi büyük bir hacme ulaşacak gözükmesi bu çalışmanın dezavantajlarıdır. Musavver Dairet-ül Maarif ise daha seri ve işlevsel bir tarzda "..memleketimizin o şâyân-ı teessüf noksanını, velev ki kısmen olsun hemen izâle etmeği.." hedeflemiş. bundan dolayı da altı-yedi cilt olarak tasarlanmıştır. Böylelikle eser daha kısa zamanda basılabilecek ve "elsine-i garbiyyede şimdiye kadar edilen tecrübeler bu nevi âsârın muhtasar ve müfid olduğu nisbetle her sınıf erbab-ı mütâlaanın işine daha ziyade yaradığı..." için mükemmel ve büyük bir ansiklopedi olarak değil, daha kısa. özlü ama hemen her dala ait temel ve çağdaş bilgilerin yer aldığı –"küçük bir mikyasta" denilmesine karşın anlaşılan o ki orta boy– bir çalışma biçiminde kamuoyuna sunulacaktır. "Fransızlar'ın "Büyük Ansiklopedi" ve "Büyük Larus"una nisbetle yedi ciltlik "Larus"u ne ise "Muhit-ül Maarif"e nisbeten "Dairet-ül Maarif de odur." denilmektedir. Osmanlı insanına, medeni olmanın gereği olarak çok geniş kapsamda olmasa dahi bir kültür hazinesi sunabilmek şeklinde özetlenebilecek olan genel amacın yanısıra, "İfade-i Meram" kısmında belirtildiği üzere, eserin kaleme alınışında güdülen diğer hedefler şunlardır:

1-Eldeki lûgatların birbirlerinden istinsâh yoluyla kaleme alındığı belirtilerek bundan ötürü, özellikle bilim, sanayi ve sanat alanlarında meydana gelmiş en son gelişmeleri, ilgili branşların önde gelen temsilcilerinin biyografileriyle birlikte biraraya toplamak. Bu işi yaparken, yalnızca Batıdan tercüme ve nakil kolaylığına kaçmaksızın geniş araştırmalara dayalı bilgilere yer vermek. Hatta bilim ve sanayie dair batıdan geçen bazı yeni sözcüklere de karşılık bulmaya çalışmak.

2-"Istılahât-ı şeriyye, diniyye"ye, "...ulûm-u şarkiyye ve ulûm-u diniyyeye" ait âyet, hadis, kelâm vb. bilgileri, yine önde gelen âlimlerin hayatlarıyla birlikte okuyucuya sunmak.

3-Meşrutiyete kadar devam eden sıkı sansür sebebiyle, 1908'den önce hazırlanmış eserlerin önemli kısmında birçok sözcük ve ta'bire yer verilmediği, "...adeta unutulmak derecesine gelmiş, yahudma'nâları tebdil edilmiş (olduğu)..." için bu kelimeleri de ihtiva edecek bir eseri ortaya koymak.

4-Yine o günlere dek ihmal edilmiş olan halk dilindeki yahut bazı mesleklere mahsus kimi sözcükleri bir araya getirmek. Burada yazarların şu dikkat çekici ifadeleri kullandıkları görülmektedir: "Her şeyde kayıtsızlığımızı gösterdiğimiz gibi lisânımıza ait ta'birât ve ıstılahâtı bir araya toplayıp def'i iştibâh edecek bir mehaz, bir rehber yapmamışız. Mefkud zannettiğimiz nice kelimât ve ıstılahât bir sınıf halk arasında mütedâvil. Borsada, ticaret aleminde, mimarlıkta, sanayi-i muhtelifede, vapurlarda, çarşı ve pazarlarda, elhasıl her yerde külle yevm kullanılan ta'birâtın hiçbiri lûgat kitaplarına geçmemiş, vakıa birçok şeyler düşünülmüş, yazılmış; fakat ya bir kitapta kalmış, yahut gazete sahifelerinde terk edilmiş, lûgat kitaplarımız bir fen veya san'at müntesibiyni meyanında kalan kelimât ve ta'birâtın hemen hiçbirini almamış."

5-"Erbab-ı mütâlaa" yanında "mekâtib-i âliye ve taliye"ye hitap edecek, araştırmalarda yardımcı olacak bir eser oluşturmak.

6-"Tevsi'-i ma'lûmât ve tehzib-i ahlâka hizmetten başka..." yani bilgi ve ahlâk düzeyini yükseltme amacının yanısıra "...sanayi, ticaret ve iktisadiyât..." için de ciddi bir rehber meydana getirmek. (s.A–Y)

Lûgat olma özelliğinden hareketle "...şimdiye kadar lisânımızda intişar eden türkçeden fransızcaya lûgat kitaplarının cümlesine iddia-i tefevvuk eder." gibi oldukça iddialı bir ifade kullanılmaktadır. Bunun arkasında, eseri hazırlarken yerli ve yabancı birçok kaynaktan istifade edilmiş olması yatmalıdır dersek hata yapmış olmayız. Bu kaynak eserler arasında Redhouse da bulunmaktadır: "Bazı ta'birât-ı fenniyede müsta'mel kelimât-ı arabiyyenin lisân-ı arabideki ma'nâ-i aslileri lisan-ı Osmani'de müsta'mel olduğu halde ıstılah ma'nâsı kolayca münfehim olmak için o manaları da gösterdik. Nitekim İngiliz meşâhir-i ulemâsından (Redhavz-Redhouse) erbab nezdinde ehemmiyet-i azimeyi haiz olan Kamûs-u Osmani'sinde bu esası tutmuştur." Yazarların ifadelerinden, yararlanılan eski-yeni ve yerli-yabancı kaynak eser ve kişilerin isimlerini ilk önce mukaddimede göstermek istedikleri, ancak her gün

yenileri eklenmekte olduğundan, en sona koymayı kararlaştırdıkları anlaşılmaktadır. Ancak eserin sonu getirilemediğinden, kaynak eser ve kişilerin adlarının yer alacağı bibliyografya listesi de yayınlanamamıştır. Kitap kapağında belirtildiği üzere, 1911'de başlayan hazırlanma ve kısım kısım yayınlanma işinde birçok kişiden bilgi ve yardım alınmıştır. Kuşçuluk, saraçlık, inşaatçılık gibi bazı özel alanlara ilişkin sözcükler saraçlardan kuşçulara, dülgerlerden taşçılara kadar birçok "erbab-ı mütehassısiyn" ile günler, hatta haftalar süren görüşmeler sonucu esere dahil edilmiş; askeriye ve doğa bilimleri gibi kimi alanlarda da farklı kişilerce birbirinden değişik anlamlarda yorumlanan bazı sözcükler daha güvenilir uzmanların bilgilerine göre anlamlandırılmıştır. Yayın kurulunun, eseri hazırlarken birçok yardımını gördüklerini belirttikleri en önemli isim Ahmed Midhat Efendi'dir. Buradan anlaşılmaktadır ki ünlü yazar "Hâce-i Evvel" Ahmed Midhat Efendi'nin son zamanlarında, hatta 1912'de vefat ettiği gün dahi üzerinde en son emek verdiği girişim Musavver Dairet-ül Maarif olmuştur: "Ahmed Midhat Efendi merhumun "Dairet-ül Maarif" teşebbüsünü daima teşvik ve muharrirleri ikâz eylediğini, hatta vefatı gecesi bile bir kelime hakkında ma'lûmât-ı mufassala yazdırdığını şurada zikretmeden geçemedik." (Eserin (birinci cilt) baş tarafında yayın kurulunun kaleme aldığı "İfade-i Meram " kısmı.)

Eserin birinci cildinin arka kapağında yayınlanan ilanda "Dairet-ül Maarif bir eser-i milli olmak hasebiyle hizmet-i umuma şâmildir." denilerek çalışmanın halka açık olduğu ve ellerinde edebiyat, sanayi vb. branşlarda "...tercüme-i halleri mazbut olduğu halde unutulmuş ve henüz lûgat kitaplarına geçmemiş olanlar..." gibi değişik konularda belgeye dayalı bilgi bulunanların Kanaat Kütübhanesi'ne başvurmaları halinde bunların değerlendirileceği belirtilmektedir. Eserin kamuoyuna maledilmesi yolunda taşradaki vali, mutasarrıf, kaymakam ve paşalardan da yardımda bulunmaları istenmektedir: "Taşrada medfun, ber-hayat zevat-ı ma'rufeden enzâr-ı millete vaz' olunacak derecede ibraz-ı müessir eylemiş bulunanların tercüme-i halleri ile resimleri bulunabildiği halde bunların Dairet-ül Maarif idaresine irsâli vali, mutasarrıf ve kaymakam ve paşalar hazerâtının himmetlerinden muntazırdır. (Birinci cilt, arka kapaktaki ilân) Yardımları geçecek herkesin ismi kitabın sonuncu cildinde yayınlanacaktır. Eserin tamamlanmasının ardından ortaya çıkabilecek yeni bilgiler ve gelişmelerin, düzeltmeler ile birlikte "Zeyl" kısmında yayınlanacağı belirtilmektedir.

Şüphe edilen bilgi ve resimlere yer verilmediği belirtilen eserde, teknik olarak şöyle modern bir yaklaşım da sergilenmiştir. Biyografileri verilen kişiler daha çok tanınmış adlarıyla zikredilmiştir. Gazi Muhtar Paşa hakkında "Ahmed Muhtar", Ahmed Cevdet Paşa hakkında da "Cevdet Paşa" maddelerinde bilgi verileceği belirtilirken, birincisi Muhtar Paşa, ikincisi de Ahmed Cevdet Paşa maddelerinde gösterilmiş fakat yukarıda belirtilen tanınmış isimlerine bakılması için gönderme yapılmıştır. Bu usûl, özellikle biyografik bilgi içeren birçok maddede kullanılmıştır. Ayrıca, Batılıların "Murabitin", "İbn-i Sina" gibi kelime ve isimleri "Almoravides" ve "Avicenne" tarzında telâffuz ettikleri için bu maddelere de eserde yer verilmiş, ancak yine gönderme yapılarak esas bilgilerin orijinal söylenişleriyle ifade edilen maddelerde bulunacağı söylenmiştir.

Şimdi de eserin içeriği hakkında biraz bilgi verelim. Eserde, yanlış okumaya sebep olmamak için tamamı harekeli olarak yazılmış olan sözcük, kavram ve isimlerin hemen yanına açılan parantezlerde ait oldukları alanlar, sözcük türleri, basit mi, bileşik mi oldukları ve tespit edilebildiği kadarıyla kökenleri –kısaltma kullanmaksızın açıkça– belirtilmiş, ayrıca eğer var ise eş anlamlı sözcükler ile fransızca karşılıkları yahut Lâtin harfleriyle yazılışları da ilâve edilmiştir. Ancak, sözcüklerin kökeni belirtilirken kelimenin orijinali, türkçe ya da farsça gibi bazı dillerde aldığı ekler yahut söyleniş biçimleriyle değişikliğe uğramış ise bu kez türetilmiş olduğu dil grubu içerisinde kabul edildiği görülmektedir. Örneğin "İzbandit" italyanca olarak belirtilirken "Ermeni" sözcüğü söyleniş biçiminden ötürü türkçe olarak ifade edilmiştir. (s.1015) "İdare" sözcüğünün arapça olduğu belirtilirken türkçe ek ile türetilmiş olan "İdareci" sözcüğü türkçe zikredilmiştir. (s.811-813) Yine arapça olan "İhlâs" sözcüğünden türetilmiş "İhlâsperver"in farsça olduğu belirtilmiştir. (s.787) Buradan da, sözcüklerin etimolojik kökünden çok türetilmiş ve kullanış biçimlerine göre tanımlandığı anlaşılmaktadır. "Ademiyyet (hümanité)" (s.82), "İzbandit" (s.1035) gibi bazı kelimelerin mısralar ve deyişler içerisinde kullanımları örneklendirilmiştir. Eserde "Aetyus", "Aerolit", "Aeroplân" gibi bazı batı kökenli ve türkçede pek yer tutmamış kişi, madde, yer ve kavram isimlerine parantez içerisinde türkçe telâffuzları ile birlikte yer verilmiştir. Bundan başka, örneğin "Araba" maddesinde, toplam 4 sayfa içerisinde bu kelime ile ilgili türetilmiş 62 ayrı isim, kavram ve söyleyiş üzerine kısa bilgiler verilmiştir. (s.88-92) Bu sözcükleri

içerisinde "Şimendöfer Arabası", "Bobin Arabası", "Kömür Arabası", "Şeytan Arabası", "Araba Vapuru" gibi Batıda geliştirilmiş modern araç-gereçler de yer almaktadır. Bir başka örnek de eserin en uzun izah edilen maddelerinden "Arz" da karşımıza çıkmaktadır. Bu maddede, dünya ile ilgili fiziki ve coğrafi bilgiler ile bazı hesaplamalar, resim, fotoğraf ve grafiklerle zenginleştirilmiş olarak toplam 16,5 sayfada verilmektedir. (s.954-971) Ayrıca Osmanlı ve İslâm tarihine ait birçok madde de bulunmaktadır. Örneğin "Ahmed" maddesinde ismi ya da isimlerinden biri Ahmed olan birçok ünlü kişiden bahsedilirken yalnızca Osmanlı tarihinde yer etmiş 52 ayrı paşaya dair kısa kısa bilgiler verilmektedir. (s.699-740) İslâm tarihi hakkında da benzer durum söz konusudur. Örneğin "Ebu" maddesinden yalnızca şahıs adı olarak ismi Ebu ile başlayan 226 ayrı kişi (s.523-558); "İbn" maddesinde de 135 ayrı kişi hakkında özlü bilgiler verilmektedir. (s.501-522) "Ezan" maddesi de ezan ile ilgili birkaç deyim de dahil olmak üzere 5 sayfada işlenmiştir. (s.874-878)

Eserde, o sıralarda hayatta bulunan birçok önemli isme yer verildiği görülmektedir: Ahmet Rıza, Ahmet İhsan, Ahmet Rasim, Ahmet Hikmet, Ebuzziya Tevfik gibi. Yine, Ermeni Katolik Cemaatı'ndan İttihat ve Terakki Cemiyeti(Fırkası)'ne kadar o sıralarda gündemde olan birçok konu (kişi ve kuruluş) hakkında güncel ve dikkat çekici bilgiler verilmektedir. İttihat ve Terakki hakkında en son gelişmeler de dahil olmak üzere 4.5 sayfada bilgi verilirken yerine göre övgü ya da yergilerde bulunulmakta, bazı ilginç tesbit ve yorumlar da yapılmaktadır.(s.581-585) Örneğin Balkan Savaşları ardından, çok karışık bir dönemden geçmekte olan İttihat ve Terakki yönetimi ile ileride gündeme gelebilecek başka siyasi oluşumların en önemli za'fları belirli ortak prensip ve programlara sahip olmamalarıdır. Yani başarılı bir partinin varlığı, doğal olarak da ülke yönetimi için tutarlı, belirlenmiş hedefleri olan çok önemli bir şarttır: "İttihat ve Terakki Fırkası'nın ve bizde daha pek çok zaman teşekkül edecek fırkaların en zayıf noktası âzâsının mesâil-i mühimme ve esasiyede aynı fikirde olmamaları, hatta yekdiğerine zıd ve bir fırkada bulunmalarına mâni "prensiplere" malik bulunmalarıdır....."(s.584)

Eserde dikkat çeken diğer bazı maddelere de değinelim. Örneğin "Edebiyat" maddesi, beş sayfası ""Osmanlı" olmak üzere "Dünya" "Arap" ve "İran" edebiyatları olmak üzere dört alt başlıkta ve toplam on bir sayfada işlenmektedir.(s.820-831)

"Ahlâk" maddesi de on iki sayfa içerisinde ayrıntılandırılmaktadır.(s.788-801) Ahlâk ile ilgili olarak ya da bu sözcükten türetilmiş kimi deyim ve meslek isimlerinin de yer aldığı bu maddede gerek İslâmi gerekse Batıda son asırlara dek gelişim göstermiş, bilhassa yeni düşün ve edebiyat akımlarıyla biçimlenmiş genel ahlâk üzerine önemli bilgiler verilmekte, bu bağlamda konu "felsefe", "pedagoji", ve "tarih-i felsefe" alt başlıklarında irdelenmektedir. Descartes, Auguste Comte, Stewart Mill, Kant, Gustave Le Bon gibi isimler ile savundukları, mensubu oldukları akımlar hakkında kısa ve özlü bilgiler sunulmaktadır.

Eserde İzmir, İzmit, Edirne gibi ülkenin önde gelen şehirleri ile Amerika, Avustralya gibi dünya kıt'aları hakkında haritalarla destekli olarak özlü bilgiler verilmektedir.

Önsözde ifade edildiği üzere aslında, "...mümkün mertebe muhtasar bir eser vücuda getirmek..." hedefi güdüldüğü için kimi ayrıntılardan kaçınılmaya çalışılmış, ancak "...bazı zevât-ı muhtereme(nin)..." uyarı ve vasiyetleri –ki buradaki vasiyet ifadesinden kasıt büyük olasılıkla, eserin basımını göremeden ölen Ahmed Mithat Efendi'nin öğüt ve dilekleri olsa gerektir– sonucunda "...her maddeye mümkün mertebe ziyade tafsilât..." eklenmesi yoluna gidilmiştir. Böylece A (Elif) harfinden başlamak üzere eserin kapsamı gittikçe genişlemiştir.

Gerek yazarlarının kaleme aldığı "İfade-i Meram"da gerekse Kanaat Kütübhanesi sahibi İlyas Behar'ın yazdığı "ifade-i tâbi"de belirtildiği üzere Musavver Dairet-ül Maarif'in oluşturulma girişimindeki en önemli hareket noktalarından birisi de o güne değin türkçede yayınına teşebbüs edilen modern ansiklopedik çalışmalar bir yana birçok lûgat kitabının dahi sonunun getirilememiş olmasıdır. Bu ifadelere göre ülkenin çok önemli bir ihtiyacı durumundaki ansiklopedinin yayını, meşrutiyetin sağladığı özgürlük ortamında tamama erdirilecektir. (Kanaat Kütübhanesi sahibi İlyas Behar'ın yazdığı "İfade-i Tâbi' " kısmı, s. K–L) Bunun için yayın kurulu, 1911'den beri büyük bir gayret göstermiştir. Bu hedefi gerçekleştirmek Kanaat Kütübhanesi'nin de en önemli amaçlarındandır ve bundan ötürü bütün zorlukları aşarak basım için gerekli olan "...sermaye-i maddiyi, vesait-i mütenevviayı tamamen temin etmiş(tir)." (a.g.y. s. K–L) Fakat bütün bunlara rağmen eser 1915'te ikinci cilde ait ilk üç cüzün basımından sonra yarım kalmıştır. Ali Reşat'ın o yıllarda basılan diğer bazı

eserlerinde de görüldüğü gibi, bunda, savaşın getirdiği olumsuz koşullar ve bilhassa yayınevlerini etkileyen parasal yokluklar etkili olmuş olsa gerektir. Eserin kapsamının genişlemeğe başlaması ve toplamda (1064+488) 1552 sayfaya ulaşılmasına rağmen "Elif" harfinin dahi tamamlanamamış olması, basım işini güçleştiren bir diğer sebep olarak gözükmektedir. Ancak şunu belirtmeliyiz ki yazarların ve ayrıca basımevi sahibinin ifadelerinden, eserin önemli kısmının yazım işinin tamamlandığı izlenimi uyanmaktadır. Fakat yayınlanamamıştır. Buna karşın kitabın birinci cildinin 1932 yılında, 200 kuruştan hala satışta bulunduğu anlaşılmaktadır.[53]

Musavver Dairet-ül Maarif ile ilgili burada bir noktaya daha temas etmemiz gerekmektedir. 1940'da birinci cildi yayınlanan İslâm Ansiklopedisi'nin Mukaddime kısmında dünyada ve Türkiye'de ansiklopediciliğin gelişiminden bahsedilirken Musavver Dairet-ül Maarif'e de değinilmiştir. Bu kısımda, "...yalnız has isimlere ve ilmi maddelere inhisar etmediğini ve aynı zamanda bir de lûgat kitabı olduğunu ilâve etmek lâzımdır. Yine başlangıçta sekteye uğrayan bu azim teşebbüsün âmillerini burada hayır ile yad etmek vazifemizdir." ifadeleriyle adı geçen ansiklopedi girişimi övülmekte ve ayrıca galiba'lı bir ifadeyle de olsa bu yayının, türkçede Oryantalizm hakkında toplu bilgi içeren ilk eser olması gerektiği belirtilmektedir: "..."İstişrak" kelimesinde "Orientalizm" hakkında, galiba memleketimizde birinci defa olarak, toplu ma'lûmât konulmuştur."[54] Ancak Musavver Dairet-ül Maarif'e "...daha ziyade Avrupa kaynaklarına ve bilhassa Larousse ansiklopedilerine müracaât ile vücuda getirilmekte idi. İslâmiyete ve Türklüğe ait maddeler için, mahalli kaynaklara müracaat edilerek hususi bir himmet sarfedilmiş değildir." tarzında eleştiriler yöneltildiği görülmektedir. Bu eleştirilerin büyük bölümü, eserin yazılış amacı ve muhtevasının düzenlenişi hakkında yeterince bilgi sahibi olmamaktan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Tenkitte bulunulurken Musavver Dairet-ül Maarif'in Emrullah Efendi'nin Muhit-ül Maarif'i ile kıyaslanmış olduğu dikkati çekmektedir. Halbuki gerek yazarlarının ifadelerinden gerekse bizim yapmaya çalıştığımız açıklamalardan anlaşılmaktadır ki her iki eser, yazılış amacı, kapsam, içerik ve hitab edilen kitle bakımından birbirinden farklı nitelikler arzetmektedir. Muhit-ül Maarif çok geniş kapsamda ve daha uzun bir sürede hazırlanarak hemen her maddenin en ayrıntılı biçimde ifade edilmeye çalışıldığı, bu

[53] Kanaat Kütüphanesi Kitap Kataloğu (1932) ("Eski Harflerle Neşriyat" kısmı)
[54] İslâm Ansiklopedisi, Cilt 1, 1940, ("Mukaddime" kısmı, s.XV.)

özelliğiyle de Fransızlar'ın Büyük Larousse'u gibi çok ciltli temel bir başvuru eseri olmak durumundadır. İslâm Ansiklopedisi, Muhit-ül Maarif'in bu yönünü "Osmanlı Türkiye'sine ve hatta İslâm âlemine ait bazı maddeleri itiraf edilmelidir ki İslâm Ansiklopedisi'nin metnindeki mukabil maddelerden daha etraflı yazılmıştır." diyerek tasdik etmektedir. Musavver Dairet-ül Maarif ise önceden de belirtildiği üzere, daha sonraları hacminin genişlemesine karşın Muhit-ül Maarif'e göre küçük kapsamda plânlanmış ve daha kısa zaman içerisinde hazırlanarak okul talebelerinden aydın kitleye kadar her sınıf halkın bilgi-kültür ihtiyacına cevap vermek amacıyla kaleme alınmaya başlamıştır. Bu özelliği ile de, yine Fransızların yedi ciltlik Larousse'una karşılık gelecek biçimde plânlanmıştır. Bu sebepten her iki eserin bir seviyede tutularak kıyaslanmaya çalışılması doğru değildir. Musavver Dairet-ül Maarif hazırlanırken, önemli kısmı en son bilgileri içeren batılı kaynaklardan –aynen tercüme ve alıntı kolaylığına kaçılmaksızın– istifade edildiği doğrudur. Yayın kurulu bunu açıkça belirtmektedir. Ancak yine yazarlarının ifadelerinden ve bizim de vermeye çalıştığımız örneklerden anlaşılmaktadır ki İslâm ve Osmanlı tarihi konularında da eski ve yeni birçok yerli, önemli kaynakta bilgiler derlenmiş, böylece eserin daha zengin bir içerikte oluşmasına gayret edilmiştir. Doğaldır ki bu alanlarda verilen bilgiler, en azından kapsam bakımından –bazı maddeleriyle İslâm Ansiklopedisi'nden bile daha fazla bilgiyi içeren– Muhit-ül Maarif'tekilere göre daha kısa ve özet olacaktır. Ayrıca, sonuç itibariyle başarılı olunup olunmaması bir yana, taşra dahil halkın elinde bulunabilecek değerli bilgilere dahi kapılarını sonuna kadar açarak, o dönemde adeta bilimsel bir çalışmaya sivil toplum katkısını sağlamayı hedefleyen Musavver Dairet-ül Maarif'i, yerli kaynaklara yeterince müracaat etmeme tarzında eleştirmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. İslâm Ansiklopedisi'nin Mukaddime'sinde Musavver Dairet-ül Maarif ile ilgil yapılmış bir diğer hata da eserin adının yanlış verilmiş olmasıdır. Yine bir dikkatsizlik eseri olarak, büyük ihtimalle de Emrullah Efendi'nin Muhit-ül Maarif'inin II. Meşrutiyet devrindeki ikinci baskısının adı olan Yeni Muhit-ül Maarif ile karıştırmak suretiyle kitabın adı Yeni Dairet-ül Maarif biçiminde zikredilmiştir.[55] Aynı yanlışlığın İnönü (Türk) Ansiklopedisi'nde de tekrarlanmış olması dikkat çekmektedir.[56]

---

[55] A.g.yer, s.XV.

[56] Türk Ansiklopedisi, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul 1968, ("Önsöz" kısmı, s.XI)

SONUÇ

Şüphesiz ki toplumlar geçmişlerini ne kadar iyi bilirlerse geleceklerini de o denli iyi şekillendirebilirler. Burada, geçmişe ait bilginin niteliği ve onun biçimlendireceği tarih bilinci ile ilişkili iki önemli unsur öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, tarih bilgisini oluşturacak araştırma ve incelemelerde objektif kriterlerin esas alınması ve geniş bir belgesel tabandan hareket edilmesi; ikincisi ise araştırılan konunun olanaklar dahilinde geniş bir çerçeveden ele alınıp değerlendirilmesidir. Bizim, tarihçi Ali Reşat'ın yaşamını ve eserlerini araştırma konusu olarak belirlerken güttüğümüz ilk amaç, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan dönemde bir taraftan eğitimle ilgili yüksek idari mevkilerde sorumluluk alırken diğer taraftan da öncelikle gazeteciliği ve ardından adeta seri üretim yaparcasına kaleme aldığı önemli eserleri ile kamuoyunda tanınmaya başlayan, ölümünden sonra ise yavaş yavaş unutulmaya yüz tutan bir bilim adamını yeniden gündeme taşıyabilmek idi. Osmanlı'nın son ve cumhuriyetin ilk dönemlerindeki tarihçilik anlayışları; aydın kitleden siyasi otoriteye kadar geniş yelpazede tarihe yaklaşım biçimleri; tarihin bir siyaset aracı değil, temelde bir bilim dalı olarak algılanmasına yönelik gelişmeler ve tarihçilik alanındaki kişisel ya da kurumsal hareketliliklerin seyri de yeri geldikçe ayrıntılandırılması gereken konulardı. Ali Reşat'ı bu çerçevede, kendi dönemi içerisinde değerlendirmeye çalışırken dikkat çekici birçok bilgiye ulaştık. Ali Reşat, kulaktan dolma bilgilerden hareket eden bir tarihçi değildir. O, İbn-i Haldun çizgisinde, ama özellikle son dönem Avrupası'nda Fransa merkezli olarak gelişen pozitivist yaklaşımın yönlendiriciliğinde bilgi eleştirisini gündeme getiren, sağlıklı belgesel temellere dayalı bilgilerin geçerliliğini defaatle vurgulayan, kendi döneminde ülkesinin belge kaynakları ve bilimsel araştırmaları çok yetersiz düzeyde olduğu için Batı'daki gelişmelerden istifade eden, bu bağlamda çeviri ve iktibaslar yaparak kamuoyunu bilgilendirmeye çalışan çok yönlü bir tarihçidir. Özellikle uzak geçmişe ilişkin rivayete dayalı bilgileri ve bunları doğru kabul ederek aktarmak ile yetinmiş, gerçekleri araştırarak ortaya çıkarma çabasını göstermemiş, bunun yanısıra kendi düşüncelerini yahut ulusal ya da dinsel duygularını bilimin önüne geçirmekten çekinmemiş yazarları "tarih müverrihi" kabul etmeyen Ali Reşat, Türkiye'de bilimsel tarihçiliğin gelişimine, daha doğrusu

tarihin bir bilim dalı haline gelmesine katkıda bulunmuş önde gelen isimlerden biridir. İlk, orta, yeni ve yakınçağ tarihi üzerine binlerce sayfalık eseri bulunan Ali Reşat'ın en çok yakınçağlar üzerinde durduğu, bağımsız ve medeni bir devlet halinde yaşayabilmek için yakından ve doğru olarak bilinmesini adeta zorunlu addettiği son iki asırlık dönemde Türkiye'de ve dünyada meydana gelmiş önemli gelişmelere dikkat çektiği görülmektedir. Bu bağlamda büyük kısmı türkçedeki ilk'lerden olan birçok telif ve tercüme esere imzasını atmıştır. Dreyfus meselesi, Bismark'ın kişisel ve siyasal yaşamı, yakınçağ Avrupası'nın siyasal, kültürel, toplumsal ve ekonomik tarihi, Tanzimat Fermanı ve dönemi, Fransız Devrimi ile İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin önemi, Osmanlı-Rus ilişkileri, Faşizm ve bir yabancı gazetecinin gözünden 1911-1922 yılları arasındaki Türk-Yunan ilişkileri, onun üzerinde durduğu konular arasındadır. Ali Reşat bu ve benzeri mevzuları yalnızca bilimsel olarak incelemekle kalmamış, ders kitaplarına da yansıtarak ilk öğretimden yüksek öğretime kadar her kademeki öğrenciye aktarmaya çalışmıştır. İlgili eserlerinin tamamında insan haklarına, bilhassa özgürlük, eşitlik, adalet ve ulusal egemenlik kavramlarına dikkat çekmiş, ayrıca bilim ve teknolojiden felsefeye, cumhuriyet ve demokrasilerin gelişiminden yeni devletlerin ortaya çıkışına kadar yakınçağlar dünyasında meydana gelmiş önemli gelişmeleri irdelemiştir.

Aynı zamanda türkçedeki ilk ortak bilimsel çalışmalar durumundaki ilk iki eserini Babanzâde İsmail Hakkı ile birlikte kaleme almış ve ömrü boyunca da imzasını attığı birçok eserini devrinin, kendi alanlarında önde gelen yazar ve çevirmenleriyle beraber meydana getirmiştir. Elli iki yıllık ömrünün otuz iki yılına sığdırdığı toplamda binlerce sayfaya ulaşan 54 eseri, ayrıca muhtemelen sayıları yüzleri aşmış olan gazete ve dergi makaleleri ile Ali Reşat en üretken tarihçilerin başında gelmektedir.

Son söz olarak şunu söyleyebiliriz ki, başta özellikle son iki yüzyıllık dönem olmak üzere Türk tarihinin daha iyi bilinebilmesi, araştırılan devrin, olayları ile birlikte önemli şahsiyetlerinin de yakından tanınmasına bağlıdır. O yüzden monografik çalışmalar yanısıra ciddi anlamda bilimsel biyografik eserlere de ihtiyaç bulunmaktadır. Türk tarihçiliğinin bilhassa kişi incelemeleri alanındaki eksikliklerinin giderilmesi yönünde atılacak bilimsel adımlar sanırız ki, toplumun genelinde duygusal

ihtiyaçları tatmin etmek amacıyla red ya da kabul edilebilecek rivayetlerle örülü bir ilgi alanı olarak algılanan tarihin aslında soğukkanlı ve çok yönlü bakışlar yöneltildiğinde toplum ve devlet yaşamını aydınlatacak birçok veriyi içerisinde barındıran, önemi yadsınamaz bir bilim dalı olduğunun anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

A- ARŞİVLER ve KÜTÜPHANELER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (Ankara)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)

Basın Müzesi (İstanbul)

Beyazıd Devlet Kütüphanesi (İstanbul)

Devlet Matbaası(Matbaa-i Âmire) Kütübhanesi

Hakkı Tarık Us Kütübhanesi (İstanbul)

İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi ve Eski Eserler Bölümü

İl Halk Kütübhanesi (Beyazıd, İstanbul)

Milli Kütübhane (İzmir)

Milli Kütüphane (Ankara)

T.C. Emekli Sandığı Arşivi (Ankara)

T.C.Millî Eğitim Bakanlığı Arşivi (Ankara)

Taksim Atatürk Halk Kütüphanesi (İstanbul)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütübhanesi (Ankara)

B- ARŞİV BELGELERİ

B.O.A./ İrade Taltifat 22 Z 1328 (A-B)

B.O.A./ M.V. (Meclis-i Vükela Mazbataları) 224/86

D.A.G.M.C.A. (B.C.A.) / B.K.K., Katalog 1920, No:15476'dan 030-11-1/42-27-6

E.S.A./MO. 106.504 no.'lu dosyadan

M.E.B.A. Memur Sicil Defteri No:1766.

C-GAZETELER ve DERGİLER

a)Gazeteler

Akşam	Hakimiyet-i Millîye	Sabah
Cumhuriyet	İkdam	Servet-i Fünûn
Gazete (Yeni Gazete)	Saadet	Takvim-i Vakayi'

Tanin Tevhid-i Efkâr Vatan
Tasvir-i Efkâr Vakit

b)Dergiler

1789'dan 1989'a Fransız Devriminin İkiyüzüncü Yılı (Cumhuriyet gazetesi eki, 09.06.1989)
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
Belleten
Bilgi Mecmuası
Defter
Fikir Hareketleri
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi
Kebikeç
Kitap ve Kitapçılık
Küçük Mecmua
Milli Eğitim
Muahedat Mecmuası
Muallim
Mülkiye mecmuası
Müteferrika
OTAM (Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)
Tarih ve Toplum
TOEM (Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası)
Tedrisat-ı İbtidaiye (Tedrisat) Mecmuası
Terbiye
Tercüme
Toplumsal Tarih
Türk Dili
Türk Yurdu

Türkiye Günlüğü
Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası
Yayın Dünyasında Çerçeve (Cumhuriyet Kitap Kulübü yay.)
Yeni Mecmua

D-YILLIKLAR ve ANSİKLOPEDİLER

a)Yıllıklar

Milli Nevsal
Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye

b) Ansiklopediler

Ana Britannica
İnönü (Türk) Ansiklopedisi
İslâm Ansiklopedisi
Meşhur Adamlar Ansiklopedisi
Türk Meşhurları Ansiklopedisi
Muhit-ül Maarif
Musavver Dairet-ül Maarif
Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi

E-MÜFREDATLAR

İlkokul Dördüncü Sınıf Tarih Dersi Müfredat Programı, 1928
İlkokul Beşinci Sınıf Tarih Dersi Müfredat Programı, 1928
Maarif-i Umumiye Nezareti, Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı (Bir ve iki dershane ve muallimli mekteblere mahsus), Matbaa-i Âmire ,İstanbul 1329
Maarif-i Umumiye Nezareti, Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı (Altı, beş, dört ve üç dershane ve muallimli mekteblere mahsus),Matbaa-i Âmire, İstanbul 1330

Maarif-i Umumiye Nezareti, Tedrisat-ı Tâliye Müdüriyet-i Umumiyesi, Mekâtib-i Sultaniye Müfredat Programı (Zikkur ve inas sultanileri, "devre-i evveli, sınıf-ı mahsus ve devre-i saniye"tedrisatına müteallık müfredatı cami'dir), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338 .

[1309(H.) tarihli "Mekâtib-i İbtidaiye Müfredat Programı" ile 1310(H.?) tarihli "Umumi Mekâtib-i Rüşdiye ve İdadiye..." ders cetveli ve programları da - Mahmud Cevad'ın Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı (İstanbul, 1338 (H.), s.328 vd.,s. 453 vd.) adlı eserinden - incelenmiştir.]

F- KENDİLERİYLE KONUŞULANLAR ve BİLGİ-BELGE ALINANLAR

Cavit Binbaşıoğlu

M.İsmail Akçay

Orhan Koloğlu

Rikkat Osma (Ali Reşat'ın kızı)

Şerafettin Turan

Tevfik Çavdar

Yahya Akyüz (Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi)

Zafer Toprak (Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü)

G- KİTAPLAR VE MAKALELER(*)

a) Kitaplar

Abdurrahman Şeref Efendi; Tarih-i Asr-ı Hâzır, (Birinci cilt) (Zabt ve neşredenler: Darülfünun-u Osmani Edebiyat üçüncü sene talebesinden Mehmed Zekai ve H. Mehmed Kâmil), Müşterek ül menfaa' Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1329 (H.)

Ahmed Rasim; İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyeye,Kanat Kütübhanesi, İstanbul, 1342 (H.)/1923

(*) Ali Reşat'ın eserleri, Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi'nde (Ek No.21) gösterildiği için ayrıca burada zikredilmemiştir.

Ahmet Rasim; Osmanlı İmparatorluğunun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri (haz: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu) Can matbaası, İstanbul 1987

Ahmet Rasim; Osmanlı'da Batışın Üç Evresi : III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecit (hazırlayan: Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu), Üçüncü Bası, Evrim Yayınları, İstanbul 1989

Ahmed Refik(Altınay); Çocuklara Tarih Bilgisi (İlk Mekteb 4. Sınıf), Kütübhane-i Hilmi, İstanbul 1928

Ahmed Refik(Altınay); Çocuklara Tarih Bilgisi (İlk Mekteb 5. sınıf), Kütübhane-i Hilmi, İstanbul 1928

Ahmed Refik(Altınay); Tarih Dersleri: Umumi Tarih (Kurun-u Cedide, Asr-ı Hâzır) (İbtidailerle liselerin 6. sınıflarına mahsus), Kütübhane-i Hilmi, İstanbul 1339-1923

Ahmed Refik(Altınay); Umumi Tarih , (İlk Mekteb 4. sınıf), Kütübhane-i Hilmi, İstanbul 1926

Ahmed Refik(Altınay); Umumi Tarih (Liselerin 6. sınıfları için), İstanbul 1923

Ahmed Refik(Altınay); Umumi Tarih, (İlk Mekteb-4), İstanbul 1926

Ahmed Refik(Altınay); Umumi Tarih, (Lise dördüncü sınıf), Milli Matbaa, İstanbul 1926

Ahmed Refik(Altınay);Umumi Tarih, (Lise-1) Maarif Vekâleti yayını, Devlet Matbaası, İstanbul 1929

Ahmet İhsan (Tokgöz); Matbuat Hatıralarım,1888-1923 I. Cilt (Meşrutiyetin İlânına Kadar, 1889-1908), Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1930

Akyol, Taha; Bilim ve Yanılgı, AD yayıncılık, İstanbul 1997

Akyüz, Yahya; Türk Eğitim Tarihi, (Başlangıçtan 1993'e Kadar), Kültür Koleji Yayını, İstanbul 1994

Akyüz, Yahya; Türk Eğitim Tarihi, (Başlangıçtan 1985'e Kadar), Ankara üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını, Ankara 1985

Akyüz, Yahya; Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1960), Doğan basımevi, Ankara 1978

Ali Kemali (Aksüt); Tercüme Hakkında Düşünceler ve Tatbikata Ait Bazı Numuneler, İstanbul 1933

Ali Seydi; Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaadet 1329

Ali Seydi;Vezaif-i Medeniye, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1329

Ali Tevfik; Fezleke-i Tarih-i Umumi, Cild-i Evvel, Karabet Matbaası İstanbul 1313

Ali Tevfik; Fezleke-i Tarih-i Umumi, Cild-i Evvel,(İdadi birinci sene), mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1328

Ali Tevfik, Muhtasar Tarih-i Umumi, İstanbul 1324

Aynî, Mehmet Ali; Daru'l-fünûn Tarihi,(Hazırlayan, Metin Hasırcı) Pınar Yayınları, İstanbul, 1995

Arslan ,Ahmet; İbn-i Haldun, Vadi Yayınları, Ankara, 1997

Aslan, Erdal; Çağdaş Tarih Öğretiminin Yeri ve Sorunları, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1998,

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayını, Ankara 1989

Bainville. Jacques; Fransa Tarihi, 1. Cilt (Tercüme eden, Hüseyin Cahit Yalçın),Kanaat Kütübhanesi, İstanbul, 1938

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı; Tarih ve Terbiye, Semih Lütfi Sûhulet Kütübhanesi, İstanbul 1933

Barthold, W.; İslâm Medeniyeti Tarihi, (tercüme ve ilave eden Mehmed Fuad Köprülü), 6. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1984 (Köprülü'nün yazdığı "Başlangıç" kısmı, (s.XXIII) s.XIII-XXIV)

Baymur, Fuat; Tarih Öğretimi, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1941

Bayrak, M. Orhan;Osmanlı Tarihi Yazarları, Osmanlı Yayınevi, İstanbul, 1982

Bayrak, M. Orhan; Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993), Küll Yayınları, İstanbul 1994

Benli, H.Tahsin; Mülkiyeliler Birliği Tarihi, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 1996

Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978

Bıyıklıoğlu, Tevfik; Atatürk Anadolu'da, 1919-1921, 1. Kitap,Kent Basımevi, Ankara 1981

Bilsel, Cemil; İstanbul Üniversitesi Tarihi, T.C. İstanbul Üniversitesi Yayınları, Kenan basımevi, İstanbul 1943

Binbaşıoğlu, Cavit; Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1995

Bozkurt, Gülnihal; Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), TTK yayını, Ankara 1986

Bozkurt, Mahmut Esat; Atatürk İhtilâli, 3. Basım, İstanbul 1995

Cebesoy, Ali Fuat; Sınıf Arkadaşım Atatürk(Okul ve Genç Subaylık Hatıraları), İkinci baskı, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1981

Cevdet Kudret (Aksal), Abdülhamit Devrinde Sansür, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Cevdet Paşa; Tarih-i Cevdet (6. Cilt), 2. Tab, Osmaniye Matbaası Dersaadet 1309

Collingwood, R.H.; Tarih Tasarımı (çev: Kurtuluş Dinçer) 2. Baskı, Özkan Matbaası, Ankara 1996

Copeaux, Etienne; Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine (çeviren Ali Berktay), Tarih Vakfı-Yurt Yayınları İstanbul, 1998

"Çenbırs" (Chambers); Tarih-i Umumî, (Mütercimi: Ahmed Hilmi), 6 Cilt (1. Cilt),İstanbul 1293

Çapanoğlu, Münir Süleyman; Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar, Hür Türkiye Dergisi yayınları, İstanbul 1962

Demiryürek, Mehmet; Devlet Adamı ve Tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1999

Diran Kelekyan; Onsekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi, Müdavimin-i Mülkiye Kütübhanesi, Aded-4 Cihan Matbaası, ("Mekteb haricinde satılmaz") İstanbul (1329 (H.)

Diran Kelekyan; Ondokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umumi, Müdavimin-i Mülkiye Kütübhanesi, Aded-4 Cihan Matbaası, ("Mekteb haricinde satılmaz") İstanbul (1329 (H.)

Diran Kelekyan; Ondokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa (Fransa İhtilâl-i Kebiri - Napoleon - Viyana Kongresi), Dersaadet, Sabah Matbaası, 1330 (H.)

Doğan, Nuri; Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918), Bağlam Yayınları, İstanbul 1994

Dr. Hâzık; Ma'lûmât-ı Medeniye, İkdam Matbaası, İstanbul 1324

Emin Âli, Türk Çocuklarına Tarih Dersleri, (İlkmekteb Dördüncü sınıf), Suhulet Kütübhanesi Semih Lütfi, İstanbul 1927

Emin Âli; Umumi Tarih, Birinci Kitap (Kurun-u Ûlâ ve Kurun-u Vusat Başlangıcı), (Ortaokul 2. sınıf), Kanaat Kütübhanesi, İstanbul 1929

Emin Âli; Umumi Tarih, İkinci Kitap (Orta Zamanlar), (Ortaokul 2. sınıf), Kanaat Kütübhanesi, İstanbul 1930-1931

Emin Âli; Umumi Tarih-1 (Lise 1), Kanaat Kütübhanesi, İstanbul 1930-1931

Emin Âli; Umumi Tarih-2 (Lise ve Muallim Mektebleri üçüncü sınıflar için), Kanaat Kütübhanesi, İstanbul 1930-1931

Engelhardt, Ed.; La Turquie et Le Tanzimat, ou Histoire des Réformes dans L'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu'a nos jours, Paris, 1882-1884

Engelhardt, Ed.; Tanzimat (çeviren Ayda Düz), Milliyet yayınları, İstanbul 1976

Ergin, Osman N.; Türkiye Maarif Tarihi, Osmanbey Matbaası İstanbul 1939

Ergin, Osman N.; Türkiye Maarif Tarihi, (cilt 3-4), Eser Matbaası, İstanbul 1977

Ergün, Mustafa; II.Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ocak Yayınları, Ankara 1996

Ergün, Mustafa; Atatürk Devri Türk Eğitimi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1982

Erim, Nihat; Âmme Hukuku Dersleri, Ankara 1942

Faik Sabri; Jul Vern (Jules Verne), Hayatı ve Eserleri, 1828-1905. Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1932

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri; Fransız İhtilâli ve Tanzimat, Türkiye Felsefi, Harsi ve İctimai Araştırmalar Merkezi Kitapları, Seri A, Sayı 11, İstanbul 1943

Findley, Carter V.; Kalemiye'den Mülkiyeye,Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, (çev.Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı-Yurt yayınları, İstanbul 1996

Furet, François; Fransız Devrimini Yorumlamak, (Çeviren: Ahmet Kuyaş), Alan Yayınları, İstanbul, 1978

Gövsa, İbrahim Alaettin; Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Yedigün Neşriyatı,İstanbul 1949

Gürkan,Kâzım İsmail; Darülfünun Grevi, Harman Yayınları İstanbul 1971

Hanioğlu, M. Şükrü; Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981

Hirş, E.; (Derleyen); "İstanbul Darülfünunu'nun Talimatnamesi"(1924), Dünya Üniversiteleri ve Türkiye Üniversitelerinin Gelişmesi, I. cilt, Ankara Üniversitesi Yayını, İstanbul 1950

İbnülcevad Efdaleddin, Küçük Osmanlı Tarihi, (Rüşdi ve idadi mektebler ikinci sınıf için), Karabet Matbaası, İstanbul 1328

İbrahim Alaettin (Gövsa); Meşhur Adamlar ,Hayatları-Eserleri,1.cilt, İstanbul 1933-

İbrahim Hakkı; Tarih-i Umumî, I. cilt, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul 1305

İğdemir, Uluğ; Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973

İnan, Ali Mithat; Atatürk'ün 1935Not Defterleri, Gündoğan Yayınları, Ankara 1996

İnan, M.Rauf; Mustafa Necati,Kişiliği,Ulusal Eğitime Bakışı,Konuşma ve Anıları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,Ankara 1980

İnuğur, Nuri; Türk Basın Tarihi, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1992,

İskit, Server; Türkye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış, Maarif Vekâleti Devlet Matbaası, İstanbul 1939

İsmail Habib (Sevük); Avrupa Edebiyatı ve Biz, Garpten Tercümeler, 2. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul 1941

İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Tarih ve Terbiye, Suhulet Kütübhanesi, İstanbul 1933

Kabapınar, Yücel; Müfredat Programı ve Ders Kitapları Açısından Ortaöğretimde (Lise) Tarih Öğretimi; Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1991.

Kafadar, Osman; Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma,Vadi Yayınları,Ankara 1997

Kanaat Kütüphanesi Kitap Kataloğu-1932, İstanbul 1932

Kapani, Münci; Kamu Hürriyetleri, Yenilenmiş 6. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara 1981

Karal, E.Ziya; Atatürk'ten Düşünceler, 2. Basılış, M.E.G. ve S.B.Yayınları,İstanbul 1986

Kayalı, Hasan; Jön Türkler ve Araplar, Tarih Vakfı-Yurt Yayınları, İstanbul 1998

Kayaoğlu, Tacettin; Türkiye'de Tercüme Müesseseleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996

Kocatürk, Utkan; Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, 3. Baskı,Turhan Kitabevi, Olgaç matbası, 1984

Koçer, Hasan Ali; Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi, M.E.B., Devlet Kitapları, İstanbul 1970

Koçu ,Reşat Ekrem; İstanbul Ansiklopedisi, 2.cilt, İstanbul 1958

Kodaman, Bayram ; Ünal, M. Ali (hazırlayanlar); Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II.Meşrutiyet Olayları (1908-1909: TTK yayını, Ankara 1996

Kodaman, Bayram; Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, TTK Basımevi, Ankara 1991

Koloğlu, Orhan; Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın, İletişim yayınları,Cep Üniversitesi Serisi, No.89,İstanbul 1992

Kurdakul, Şükran; Şairler ve Yazarlar Sözlüğü, İstanbul 1971

Langlois, Ch. V.; Seignobos, Ch.; Tarih Tetkiklerine Giriş, (Çeviren, Galip Ataç) Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı yayını, Devlet Basımevi, İstanbul 1937

Lavisse,Ernest; Küçük Tarih (tercüme eden Mehmed Ali Ayni) Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu 1317 (H.)

Lavisse, Ernest; Rambaud, Alfred; Histoire Générale du IV^{e} Siècle à Nos Jours, "Les Origines", (1. Cilt, 2. Baskı), Paris 1905

Lewis, Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu , TTK Yayını, Ankara 1984

Mahmud Cevad; Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, Matbaa-i Âmire İstanbul 1338 (H.)

Mehmed Murad; Muhatasar Tarih-i Umumi, Mihran Matbaası, İstanbul 1300 (H.)

Mehmed Murad; Tarih-i Umumi (6. Cilt), "Mahmud Bey'in matbaası", İstanbul 1299 (H.)

Mehmed Murad; Tarih-i Umumî, I. cilt, Tefeyyüz Matbaası İstanbul 1327

Mehmed Eşref; Tarih-i Umumi Dersleri, 3. Cilt (Kurun-u Uhrâ ve Asr-ı Hâzır), Keşişyan Matbaası, İzmir 1327 (H.)

Mustafa Nihat (Özön); Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi,Lise Kitapları, 3. sınıf,İstanbul 1934

Mücellidoğlu, A.Çankaya; Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, 8 Cilt,Mars Matbaası. Ankara 1968-71

Mücellitoğlu, Ali Çankaya; Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, 2 cilt,Örnek Basımevi, Ankara 1954

Müstecabizade İsmet; Rehber-i İttihad, II. tab'ı, Keşişyan Matbaası, İzmir 1325

Oral, Fuat Süreyya; Türk Basın Tarihi, (1728-1922,1831-1922), 1.kitap, (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi)Yeni Adım Matbaası,İstanbul 1967

Ortaylı ,İlber; "Atatürk Devrinde Türkiye'de Tarihçilik Üzerine Bazı Gözlemler", Gelenekten Geleceğe, İstanbul 1982

Ortaylı, İlber: İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınları,İstanbul 1987

Özbaran, Salih; Tarih Eğitimi ve Tarihte Öteki Sorunu, Tarih Vakfı–Yurt Yayınları, İstanbul 1998

Özbaran, Salih; Tarih, Tarihçi ve Toplum, Tarih Vakfı-Yurt Yayınları, İstanbul, 1997

Özön, M.Nihat; Türkçede Roman (Bask. haz. Alpay Kabacalı), İletişim Yayınları,Özdem Kardeşler matbaası, İstanbul 1985

Öztürk, Cemil; Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası, TTK Yayını,Ankara 1995

Özyurt, Ayhan; Albayrak, Muzaffer (hazırlayanlar); Maarif Nezareti'nin Tarihçesi ve Teşkilatı, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Rehber Yayını, İstanbul,tarihsiz.

Savcı, Bahri; Türkiye'de İnsan Haklarının Gelişimi, Birleşmiş Milletler İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Sağlama ve Koruma Türk Grubu yayınlarından, Ankara 1959

Sadr-ı Sabık Kâmil Paşa; Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 3 cilt, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul, 1325

Sakaoğlu,Necdet; Osmanlı Eğitim Tarihi, İletişim Yayınları ,İstanbul 1991

Sakaoğlu, Necdet; Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 1992

Seignobos, Ch.; Histoire Politique de L'Europe Contemporaine évolution des partis et des formes politiques 1814-1896, Cinqueme Édition, Librarie Armand Colin, Paris 1908

Şapolyo, Enver Behnan; Türk Gazeteciliği Tarihi-Her Yönüyle Basın,Güven Matbaası, Ankara 1974

Tanör, Bülent ;Toprak, Zafer; Berktay, Halil; "İnkılâp Tarihi" Dersleri Nasıl Okutulmalı ? , Sarmal Yayınevi, İstanbul 1997

Tanör, Bülent; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), 4. Baskı, Y.K.Y. Yayınları, İstanbul 1998

Tarih; II. Kitap, Maarif Vekâleti yayını, "Talebe El Kitapları",Nr.1, Devlet Matbaası, İstanbul 1929

Tarih–I (Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar); Maarif Vekaleti yayını, (Lise 1) Devlet Matbaası İstanbul 1931

Tarih-II (Orta Zamanlar);Maarif Vekâleti yayını, Devlet Matbaası İstanbul 1931

Tarih-IV, Maarif Vekâleti yayını, Devlet Matbaası İstanbul 1931

Tarih-IV. Sınıf (İlkokul Kitapları), Devlet Basımevi, İstanbul 1936

Tarih-i Lütfi; (Yayınlayan: Abdurrahman Şeref Efendi),8. Cilt, Sabah Matbaası, Dersaadet, 1328

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim; Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, Atatürk Kültür, Dil ver Tarih Yüksek Kurumu, TTK yayını, Ankara 1993

Tokgöz, Ahmed İhsan; Matbuat Hatıralarım, (Yayına hazırlayan, Alpay Kabacalı), İletişim Yayınları, İstanbul 1993

Topuz, Hıfzı; 100 Soruda Türk Basın Tarihi, Gerçek yayınevi, İstanbul 1973

Tunaya, Tarık Zafer; Hürriyetin İlanı, İkinci Meşrutiyetin Siyasî hayatına Bakışlar, Arba Yayınları,İstanbul 1996

Tunaya, Tarık Zafer; İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa,Arba yayınları,İstanbul 1988 Bıyıklıoğlu, Tevfik; Atatürk Anadolu'da, I. Kitap,Kent Basımevi,1981

Tunaya, Tarık Zafer; Türkiye'de Siyasal Partiler, 4 Cilt (2. Cilt), Mütareke Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989

Tüfekçi, Gürbüz, (Derleyen); Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar -Eski ve Yeni Yazılı Türkçe Kitaplar-, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Ankara 1985

Tüfekçi, Gürbüz, (Derleyen); Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar -Yabancı Dillerdeki Kitaplar-, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Ankara 1985

Türk Yılı 1928 (derl. Akçuraoğlu Yusuf), Yeni Matbaa, İstanbul 1928

Ülken, Hilmi Ziya; Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, Dün ve Yarın Tercüme Külliyatı , Vakit Matbası İstanbul 1935

Vurkaç, Yılmaz; Atatürk ve Kitap, Milliyet yayınları

Yahya Kemal; Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını,İstanbul 1986

Yalçın, Hüseyin Cahit; Edebî Hatıralar, Akşam Kitabevi,İstanbul 1935

Yalçın, Hüseyin Cahit; Siyasal Anılar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (Yayına Hazırlayan:Rauf Mutluay)İstanbul 1976

Yalçın, Hüseyin Cahit; Talat Paşa, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1943

Said Halim Paşa, Buhranlarımız (1. Kitap: Meşrutiyet), (Baskıya hazır: M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, tarihsiz.

Yalçın, Hüseyin Cahit; Edebiyat Anıları, (Yayına hazırlayan:Rauf Mutluay),Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul 1975

Yalman, A.Emin; Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, (Yayına hazırlayan. Erol Ş. Erdinç), 2 cilt, Pera-T-Yayın, 2. Baskı, İstanbul 1997

Yücel, Hasan Âli; Türkiye'de Orta Öğretim, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1994

b) Makaleler

Abdurrahman Şeref; "Evrak-ı Atika ve Vesaik-i Tarihiyemiz", TOEM, 1. Cüz, 1 Nisan 1326, İstanbul 1328 (H.), s.9-22

Abdülfeyyaz Tevfik; "Tarih Âleminde Yeni Bir İnkılâb", Türk Yurdu, Cilt 1, No. 1, teşrin-i Evvel 1340, s.52-59

Âfet (İnan); "Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde", Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Ankara 1932, s.18 vd.

Âfet (İnan), "Atatürk ve Tarih Tezi", Belleten, 1 Nisan 1939, Cilt 3, Sayı 10, s.243-246

Ahmed Refik; "Âsâr-ı Tarihiye", Servet-i Fünun, No:28, 3 Şubat 1326, s.326

Ahmed Selahaddin; "Tarih Nasıl Yazılır" Mülkiye, No:7, Ağustos 1325, s.41-50

Ahmed Şuayb; "Fransa İhtilâl-i Kebiri", Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, Sayı. 1 (Kanun-u Evvel 1324) ve sayı 21 (Ağustos 1326) arasında diziyazı, İstanbul 1324-1326

Ahmed Şuayb; "Yirminci Asırda Tarih", Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul 1324, s.11-24

Akbayar, Nuri; "Ansiklopediciliğimizin İlk 80 Yılı", Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler, Gelişim Yayınları, İstanbul 1984, s.221.

Akçuraoğlu Yusuf; "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usûllerine Dair", Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Ankara 1932, s.577-607

Akçuraoğlu Yusuf; "Tarihi Görüşe Dair", Türk Yurdu, Şubat 1341, Yıl 14 Cilt 1, No. 5 , s.348-357

Akurgal, Ekrem; "Tarih İlmi ve Atatürk", Belleten, Ekim 1956, Cilt 10, Sayı 80, s.571-584

Akyüz, Yahya; "Darülmualliminin İlk Nizamnamesi (1851) Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa," Millî Eğitim, No:95, Mart 1990, s.3-20

Akyüz, Yahya; "Atatürk'ün Türk Eğitim Tarihindeki Yeri" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Kasım 1987, Cilt 4, Sayı:10,s.71-90

Akyüz, Yahya; "Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Mart 1992, Cilt 8, Sayı:23,s.233-239

"Ali Reşat Bey Dün Akşam Vefat Etti"; Vakit, 10.04.1929, s.3,sü.4

"Ali Reşat Bey'in Cenazesi Dün Kaldırıldı"; Vakit, 11.04. 1929,s.1,sü.3-4

Ali Şahbaz Efendi; "...Dreyfus Mes'elesinin Cihet-i Hukukiye ve Adliyesi Hakkında..." Servet-i Fünûn, 5 Mart 1314 (1898), Sekizinci Sene, Onbeşinci Cild, Aded 366, s.18-21

Arıkan, Zeki; "Atatürk ve Tarih", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayını, Cilt 2, Sayı6-7, s.19-32, İzmir 1996-1997

Arıkan, Zeki; "Bir Kollokyumun Ardından: Fransız Devriminden Atatürk Türkiyesi'ne" Tarih ve Toplum, Temmuz 1989, cilt 12, sayı 67, s. 53-56

Arıkan, Zeki; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik" Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul 1985, s.1584-1594

Arıkan, Zeki; "Cumhuriyet Döneminde Hümanizma Akımı", Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi, (yay. haz: Zeynep Rona), Tarih Vakfı yayınları, İstanbul 1999, s.83-93

Arıkan, Zeki; "Ders Kitaplarında Avrupa Tarihi", Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları (hazırlayan: Salih Özbaran), 2. Baskı, İzmir 1998, s.159

Arslan, Ali; "Cumhuriyet Dönemi İstanbul Darülfünunu'nda Öğretim Üyesi Olmanın Şartları ve İlmî Yetersizlik Dolayısıyla Görevden Alma" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı.14,(1994)ten ayrı basım.

"Âsâr-ı Münteşire"; Mülkiye, Sabah, 13 temmuz 1909, No:8114, s.4

Baydar, Mustafa ; "Atatürk ve Fransız Devrimi", Türk Dili (Atatürk Özel Sayısı), 1 Kasım 1972, Sayı 254, s.196-204

Bayur, Yusuf Hikmet; "Atatürk", Belleten, 1Nisan 1939, Cilt 3, Sayı 10, s.247-268

Berktay, Halil; "Dünyada ve Türkiye'de Tarihçiliğin Durumu ve Dilinin Evrenselleşmesi Üzerine Düşünceler", Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Sempozyumu, İzmir 1998 (2. Basılış), s.75-78

Bilim, Cahit; "Tercüme Odası", OTAM Yıl 1, Sayı 1, Ankara, Haziran 1990, s.35 vd.

Çalık, Mustafa; "Kuruluş Devrinin Anayasa Galişmeleri ve 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda Siyasi Hürriyetler", Türkiye Günlüğü, Sayı 52, Eylül 1998, s.33-36

Çambel, Hasan Cemil; "Atatürk ve Tarih", Belleten, 1Nisan 1939, Cilt 3, Sayı 10, s.269-272

Çavdar, Tevfik; "Osmanlı Gözüyle Fransız Devrimi" 1789'dan 1989'a Fransız Devrimi'nin İkiyüzüncü Yılı, (Cumhuriyet Gazetesi Eki), 09.06.1989, s.12-13

Çavdar, Tevfik; "Mizancı Murat Bey'in "Tarih-i Umumi"sinde Fransız İhtilâli"", Tarih Toplum, Cilt 12, Sayı 68, Ağustos 1989, s.38-40

Çaycı, Abdurrahman; "Atatürk, Bilim ve Üniversite", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Kasım 1987, Cilt 4, Sayı:10,s.63-65

"Dahilî Şuun - Maarif Nezaretinden"; İkdam,9 Haziran 1335(1919),No.8022, s.2

"Darülfünun Eminliği, Müderrisînin Dünkü içtimaları-Besim Ömer Paşa 65 rey kazandı" ;İkdam, 2 Teşrin-i Sani 1335(1919),s.1

"Darülfünun Mes'elesi"; İkdam, 24 Mart 1335(1919),No:7945, s.2, sü.1

"Darülfünun-u Osmanî'de Divan Reisliği İntihabı"; İkdam, 1 Teşrin-i Sani 1335(1919), s.1.

Davison, Roderic H.; "Osmanlı Türkiyesi'nde Batılı Eğitim"(Çev.Arş.Gör.Mehmet Seyitdanlıoğlu), Belleten, CLI, Sayı:200, (Ağustos 1987)'den ayrı basım,T.T.K. Basımevi, Ankara 1987., s.1032.

Deringil, Selim; "Fransız Devrimi'nde İnsan Hakları Kavramı", Tarih ve Toplum, Temuz 1989,Cilt 12, Sayı 67, s.35-38

Dölen, Emre; "Darülfünun,"Çerçeve yazı, (Eğitim), Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul 1985, 2. cilt, s.476-477

Eldem, Edhem ; "Belgelerden Hareket Etmek", Toplumsal Tarih, Ağustos 1998, Sayı 56, s.36-39 (Osman Köker'in, Tarih Vakfı'nca düzenlenen "Tarihçinin Mutfağı" toplantılar dizisinde Edhem Eldem'in dile getirdiklerini aktardığı yazı.)

Ertop, Konur; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dil Sadeleşmesi", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul 1985, s.440 vd.

Esatlı, Mustafa Ragıp; "Darülfünun Eminliği", Akşam, 15.04.1943, s.2, sü.5-6

Eyice, Semavi; "Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları", Belleten, Cilt XXXII, Sayı 128, Ekim 1968, s.509-526

"Fırka-i Siyasîye Meselesi"; Mülkiye, No:3, s.31-32/s.58-60

Galitekin, Ahmet Nezih; "Mülkiye Mecmuası"Müteferrika, Sayı.10, Kış 1996, s.143-185

Giritli, İsmet; "Fransız İhtilâli ve Etkileri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Temmuz 1989,Cilt 5, Sayı 15, s.539-549, Ankara 1989

Giz, Adnan ; "1900'ün Mutlu Dünyası" (Dizi yazı),Cumhuriyet,05.01.1972, s.4

Göksel, Burhan; "Atatürk'ün Eğitim Konusunda Görüşleri ve Misak-ı Maarif", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Temmuz 1985, Cilt 1, sayı 3, s.921-958

Heper, Metin; "19. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, 1985, s.248 vd.

"Hey'et-i İlmiye..."; Hakimiyet-i Milliye, 2 Mayıs 1340, No.1112, s.2, sü.5

"Hey'et-i İlmiye"; Hakimiyet-i Millîye, 27 Nisan 1924, No:1107, s.2, sü.6

"Hey'et-i Tahririye; "Mesleğimiz", Mülkiye, Sayı:1, s.1-8

Işın, Ekrem; Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul 1985 s.353 vd.

İhsan (Sungu) ; "İlk Osmanlılar", Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, Ders Numuneleri Kısmı, No.1, sene 1, 1326, s. 21-26

İhsan (Sungu) ; "10 Temmuz",Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası,No. 6, 1326, s. 223-230.

İhsan (Sungu); "Niğbolu Muharebesi", No. 16, sene 2, 1327(1911), s. 81-84

İhsan (Sungu) ; "Rumeli'nin İlk Fatihleri", No. 6, s. 240-245

İhsan (Sungu); "İlk Padişahımız"; Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, No.2, 1326, s. 42-52

İhsan (Sungu); "Kosova Muharebesi", Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, No.5, 1326, s. 191-197

İhsan(Sungu); "10 Temmuz" (Iyd-i Millî Üzerine Ders), Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, No.6, 1326, s. 223-230

İhsan (Sungu) ; "Tarih Tedrisatı Hakkında", Terbiye, (Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesi ...neşriyatı), Kanun-u Evvel 1927, Cilt 2, Sayı 8, s.1-8

İzgi, Özkan; "Atatürk'ün "Tarih İlmi" Hakkındaki Düşünceleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Kasım 1987,Cilt 4, Sayı 10, s.133-137

"İhtar"; Tedrisat Mecmuası,Sayı:19, Nisan 1328(1912), s.1

"İlmî Hey'et"; Hakimiyet-i Milliye, 25 Nisan 1924, No:1105, s.3, sü.1-2

"İnsan Hakları" maddesi; Ana Britannica, Cilt 16, Hürriyet yayınları, 1986-1994, s.368 vd.

İslâm Ansiklopedisi, Cilt 1, 1940, ("Mukaddime" kısmı, s.XV.)

Karal, Enver Ziya; "Tanzimat'tan Sonra Türk Dili Sorunu", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2,İstanbul 1985 s.317 vd.

Kaymaz, Nejat; "Türkçü Tarih Görüşü", Felsefe Kurumu Seminerleri (1975),Ankara 1977, s.438

Koçak, Cemil; "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", (Eğitim), Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul 1985, s. 488 vd.

Kocatürk, Utkan; "Atatürk'ün Üniversite Reformu İle İlgili Notları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Ocak 1985, Cilt.1 Sayı:1 , s.3-10

Kocatürk, Utkan; "Atatürk'ün Tarih Tezi: Bir Uygarlık Beşiği Olarak Orta Asya", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt 3, Sayı 9, Temmuz 1987, s.503

Koloğlu, Orhan ; "La Campagne de Pierre Loti en Faveur de La Turquie Pendant La Guerre D'Indépendence", La Turquie et La France a' L'epoque d'Atatürk. Collection Turcia-I, Association Pour le Developpement Des Etuder Turquies, Paris 1981, s.58,73

Konrapa, Zekâi; "İstanbul Darülmuallimini'nin Yüz Yılı, (1848-1948)," Yeni Bilgi, cilt 1, sayı:10, 16 Mart 1948 s.7

Köprülüzâde Mehmed Fuad; "Bizde Milli Tarih Yazılabilir mi? (Tenkid)", Yeni Mecmua, Sene 1, Sayı 22, 6 Kanun-u Evvel 1917, s.427-428

Köprülüzâde Mehmed Fuad; "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", Bilgi Mecmuası, Yıl 1, Cilt 1, Sayı 2, Kanun-u Evvel 1329, s.185-196

Köprülüzâde Mehmed Fuad; "Fransa'da Neşredilen Son Umumi Tarihler Münasebetiyle", Hayat, Maarif Vekaleti Yayını, 23 Kanun-u Evvel 1926. Cilt 1, Sayı 4, s.2-3

"Maarif Vekili Vasıf Bey' in Beyanatı"; Hakimiyet-i Milliye, 9 Mart 1340, No.1058. s.1, sü.5-6

Mardin, Şerif ; "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, Nejat F. Eczacıbaşı Vakfi yayını 2. Baskı, İstanbul 1986, s.40 vd.

Mehmet Asım; "Memurîn Muhakemesi", Mülkiye, No:3, Nisan 1909, s.50 vd.

"Mekteb-i Mülkiye İttihat ve Teavün Cemiyeti Yeni Meclis-i İdare Heyeti"; Mülkiye, No:27, Haziran 1911, s.1-3

"Mekteb-i Mülkiye İttihat ve Teavün Cemiyeti"; Mülkiye, No:1,Ocak 1909, s.65-85.

"Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti";Mülkiye, No:1,Ocak 1909, s.67-69

"Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti; İctima-ı Umumi",Mülkiye,No:3,Nisan 1909, s.18-21

"Mesleğe Hizmet Edenler: Kırk Yıllık Kitapçı !"; Kitap ve Kitapçılık, 1 İkincikanun 1936, S.1, s.21-22 (Kanaat Kütübhanesi sahibi İlyas ile yapılan röportaj)

Milaslı God Franko; "Tarih Tedrisatı", İrfan ve Terbiye Bahisleri, Cilt 1, İzmir 1327, s.18-38

Mittard, M. ; "Tarih Tedrisatının Vazifesi, (Tercüme ve hulâsa eden Nurullah Atâ(ç)), Terbiye ("Maarif Vekaleti, Talim ve Terbiye Dairesi tarafından ayda bir neşrolunur terbiye ve tedrisat mecmuasıdır), Cilt 2, Sayı 8, Kanun-u Evvel 1927, s.52-62

Orhonlu, Cengiz; "Atatürk ve Tarih Görüşü" Türk Kültürü, Kasım 1987, Yıl 6, Sayı 61, s.26-30

Ökçün, Gündüz ; Boratav, Korkut ; Pamuk, Şevket "Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839-1913)", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim yayınları, 3. cilt, İstanbul 1985, s.753-755

Öktem, Niyazi ; "1789 Felsefesi ve Atatürk", Yayın Dünyasında Çerçeve (200. Yılında Fransız Devrimi), Cumhuriyet Kitap Klübü Yayını, Temmuz-Ağustos 1989, Sayı 46-47, s. 11

Ortay, İlber; "Atatürk Döneminde Türkiye'de Tarihyazıcılığı Sorunu", Türkiye'de Aydınlanma Hareketi, Dünü, Bugünü, Sorunları. Strasbourg Sempozyumu (1997)(Server Tanilli'ye Saygı), Adam Yayınları, İstanbul 1997, s.133-144

R. Ş.; "Matbuat Hayatı", Fikir Hareketleri, 29 Şubat 1936, Yıl:3, Cilt 5, S. 123, s. 299-301

Reşit Galip; "Türk Irk ve Medeniyet Tarihine Umumi Bir Bakış", Birinci Türk Tarih Kongresi, Müzakereler ve Zabıtlar, Ankara 1932, s.99 vd.

Satı; "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", Muallim, Cilt 2,Sayı:19, (İstanbul),15 Şubat 1334(1918), s.654-665

Satı; "Adaletli Bir Padişah"(Hikayelerle Bir Ders)Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, No. 1, 1326,s. 37-40

Satı; "İstanbul Nasıl Fethedildi?", Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, No.3, 1326, s. 96-104

Satı; "Tarih Tedrisinin Usûl-ü Esasiyesi" Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası, Nazariyat ve Ma'lûmât kısmı, No. 7, Sene 1, 1326, s. 92-99

Sauer, Jutta; "Türkiye'de İlk Çeviri Dergisi, Tercüme" (çev: Mustafa Çıkar), Kebikeç, 1997, Yıl 2, Sayı 5, s.35 vd.

"Şehir Haberleri"; Vatan, ?, 1954, s.2

Şerif Hulusi; "Tanzimat'tan Sonraki Tercüme Faaliyeti", Tercüme, Cilt 1, Sayı 2, 19 Temmuz 1940, s.287, Ankara 1940

"Tarih-i Osmani Encümeni Hakkında Talimat ve A'zâsının Esâmisi"; Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Sayı 1, 1 Nisan 1326, İstanbul 1328 (H.), s.4-7

"Tarih-i Osmanî Encümeni"; Sabah, 6 kanun-ı evvel 1325, s.2, sü.1

"Tarih-i Osmani Hey'eti"; Sabah" 19 Haziran 1325, s.2 , sü.6

Tekindağ, Şehabettin; "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", Belleten, Cilt 35, No. 137-140, 655-663

"Tevcihat"; Takvim-i Vakayi', 24 Mart 1335 (1919), N0.3504, s.1

Timur, Taner; ("Sosyal Bilimleri Açın Çağrısı, Tartışma Tutanakları, I. Bölüm"deki konuşma metni), Defter, Bahar 1997, Yıl 10, Sayı 30, s.174-175

Toprak, Zafer ; "Ali Reşad, Pozitivizm ve Fransız Devrimi", Tarih ve Toplum, C.12. S. 68, Ağustos 1989, s.55-57

Toprak, Zafer; "Diran Kelekyan, Fransız Devrimi ve Mülkiye Mektebi", Tarih ve Toplum, Temmuz 1989, Cilt 12, Sayı 67, s.39-41

Toprak, Zafer; ("Sosyal Bilimleri Açın ! Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Tartışma: Sosyal Bilimlerde Alternatif Bir Paradigma Gerekli mi, Mümkün mü?" toplantısındaki konuşma metni), Defter, Sonbahar 1997, Yıl 10, Sayı 31, s.173 vd.

Toprak, Zafer; "Eski Türkçe Yazınımızda Fransız Devrimi" Yayın Dünyasında Çerçeve (200. Yılında Fransız Devrimi), Cumhuriyet Kitap Klübü Yayını, Temmuz-Ağustos 1989, Sayı 46+47, s. 13-14

Tunçay, Mete; "İlk ve Orta Öğretimde Tarih", Felsefe Kurumu Seminerleri (Türkiye'de Tarih Eğitimi Semineri)(1975), Ankara1977, s. 276-285

Uyguner, Muzaffer ; "Atatürk'ün Tarih Kitapları" Türk Dili (Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi) (Atatürk Özel Sayısı), Sayı 254, 1 Kasım 1972, İstanbul 1972, s.209-214

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; "Türk Tarihi Yazılırken Atatürk'ün Alâka ve Görüşlerine Dair Hatıralar", Belleten, Cilt III, Sayı 9, 2. Kanun 1939, s.349-353

Yalçın, Hüseyin Cahit; "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", Fikir Hareketleri, Sayı:83, 23 Mayıs 1935, Yıl:2, Cilt: 4, s.71

Yınanç, Mükrimin Halil; "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik" Tanzimat-I,Maarif Vekâleti, İstanbul, 1940, s.573-595

Yusuf Ziya (Özer); "Mısır Din ve İlahlarının Türklerle Alakası", Birinci Türk Tarih Kongresi Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Ankara 1932, s.243 vd.

Ziya Gökalp, "Tarih İlim mi, Yoksa San'at mı?", Küçük Mecmua, No. 11, 14 Ağustos 1338, s. 15

سجل تركه رسمي

اسم وخاص ذي سمة علمي وشهادته

يد ينك اسم وسلكي لوحه مرافقه ن اسم عائلي بابا

محل وتاريخ تولدي لوحه

تابعيتي دولتليه عثمانيه

مدت دولته تاريخ دخولي { معاونه: / مرخلفاتي:

	عربي	رومي
		١٢٩٤

تفصيلي :

وثيقه سنك	
معنى	تاريخ

EKLER

EK No: 1

Sicil Numerosu(*)

1766

İsim ve mahlas ve şöhreti : Ali Reşad Bey	Mahalli	Arabi	Rumi
Pederinin isim ve mesleği : Lofça eşrafından İsmail Âdil Bey	Lofça	-	1294
Mahallve tarih-i tevellüdü : Lofça			
Mezhebi : İslâm			
Tâbiiyyeti : Devleti Aliyye-i Osmaniye			
Hizmet-i devlete tarih-i duhûlü : Mülâzameten.....			
Muvazzafen.....			
Tahsili :			

	Vesikasının Cinsi	Tarihi
Mukaddemât-ı ulûmu Dersaadet "Medrese-i Edebiye" rüşdiyesinde 12 Teşrin-i Evvel sene 306 tarihinde aliyy'ül-a'lâ derecede rüşdi ve 18 Teşrin-i Evvel sene 310 tarihinde Dersaadet İdadi-i Mülkiyyesi'nden a'lâ mertebede şehadetnamesi aldıktan sonra Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de ikmal-i tahsil ile 6 Temmuz sene 313 tarihinde a'lâ mertebede âliye şehadetnamesi ahz ettiği ve türçe, fransızca tekellüm ve kitabet eylediği [Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi] ve [Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi] namında iki tarih eserinden birini 1316 sene-i hicriyyesinde Matbaa-i Âmire ve diğerini 1315 sene-i rumisinde bâ-ruhsat-ı resmiye tab' ve neşr ettirdiği tercüme-i hal varakasında muharrerdir.	(Bir kelime okunamadı)....Medrese-i Edebiye şehadetnamesi tasdik sureti Dersaadet mekteb-i İdadi-i Mülkiyyesi şehadetnamesi tasdik sureti Mekteb-i Mülkiye-i Şahane şehadetnamesi tasdik sureti	12 Teşrin-i Evvel sene 306 18 Teşrin-i Evvel sene 310 6 Temmuz sene 316

(*) M.E.B.A. Memur Sicil Defteri No:1766. (Ali Reşat'ın esası 35 sayfa olup 9 sayfası işlenmiş olan 1766 nolu sicil defterinin birinci sayfa sureti.)

معارف عمومی نظارتی

تحریرات مدیریتی

نومرو
۱۸۴۴ خصوصی
۴۴۰۸ عمومی

حضور سامی جناب صدارتپناهیه

خلاصه

معروضه جانب کبریایه‌لریدر

کچمیش اولدیغی حقده انتشاری اکمال ایتمش اولدیغی مصور تروتفنون غزته سنك ممالك عثمانیه ده نشر و تعمیم معارف ایتدیره بیلمکی حقنده انتشاری اکمال ایتمش اولدیغی مصور تروتفنون غزته سنك ممالك عثمانیه ده نشر و تعمیم معارف ایتدیره بیلمکی حقنده

وسعت و اهمیتی بك اکمجی و استانبول معارف مدیری علی رشاد بك تألیفات مفیده و خدمات حسنه سنه مکافاتاً کذلك اکمجی و جانیك شجاعتی رافعلق قواعد

ماضیه سی معتبراتندن اوله علی زاده حاجی مصطفی افندیك اون بیك غروشه قیمتلی متصرف اولدیغی بر بنانك نصفی مکاتب ابتدائیه یه عقاراً و طوپراق و زه مجاناً معارف مجلسیه

ترك صورتیله اراضی معارف یه ویرمکی ایلمسنه بناءً اوجمی ریتبه دن معارف نشاندیه تطبیقاً ذکر اولنان نصف قیمتده عقار جزیه جناب کورلکسزن ابقای مقتضاسنه مساعده بیورلمسی

شایان بیورلمق باب عالی امر و فرمان حضرت ولی الامر کندر

معارف عمومیه نظری

امضاء

۲۲ ربیع الاول سنه ۱۳۲۵ و ۲۵ نیسان سنه ۱۳۲۳

Ek No: 2

Maarif-i Umumiye Nezareti

Tahrirat Müdüriyeti

Numero

Hususi 1824

Umumi 2408

Huzur-u Samiyen Cenab-ı Sadaretpenahiye

Hulasa

Ma'ruz-u Çaker-i Kemineleridir

Geçenlerde bininci haftaen intişarını ikmal etmiş olan Musavver Servet-i Fünun gazetesinin memâlik-i Osmaniye'de neşr ve tamim-i maarif emrinde sebk eden hidematını takdiren sahib-i imtiyaz ve sermuharriri Ahmed İhsan Bey'in ikinci ve İstanbul Maarif müdürü Ali Reşad Bey'in telifât-ı müfide ve hidemat-ı hasenesine mükâfaten ikinci ve Canik sancağı dahilinde Kavak nahiyesi muteberanından Ak Alizâde Hacı Mustafa Efendi'nin on yedi bin kuruş kıymetli mutasarrıf olduğu bir binanın nısfını mekâtib-i ibtidaiyeye akar olmak üzere meccanen maarif-i mahalliyeye terk suretiyle ibraz-ı a'şâr maarifperveri eylemesine binaen üçüncü rütbeden maarif nişanlarıyla taltifleri nezaret-i acizemce münasib görüldüğünden ifâ-yı muktezasına müsaade -i samiyen fehâmetpenahileri şâyân buyurulmak bâbında emr ü ferman hazreti veliy ülemrindir.

3 Zilkade sene 328 ve 23 Teşrin-i Evvel sene 326

Maarif-i Umumiye Nâzırı

Emrullah

B.O.A./ İrade Taltifat 22 Z 1328 (A)

T. C. BAŞBAKANLIK
OSMANLI ARŞİVİ
DAİRE BAŞKANLIĞI
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Ek No: 3

Bâb-ı Âli

Daire-i Sadaret

Meclis-i Vükelâ Ma'ruzat

Kalemi

3305

Atufetlu Efendim Hazretleri

Geçenlerde bininci haftaen intişarını ikmal etmiş olan Musavver Servet-i Fünun gazetesinin memâlik-i Osmaniye'de neşr ve tamim-i maarif emrinde sebk-i hidematına binaen sahib-i imtiyaz ve sermuharriri Ahmed İhsan Bey'in ikinci ve İstanbul Maarif müdürü Ali Reşad Bey'in telifât-ı müfide ve hidemat-ı hasenesine mükâfaten ikinci ve Canik sancağı dahilinde Kavak nahiyesi muteberanından Ak Alizâde Hacı Mustafa Efendi'nin on yedi bin kuruş kıymetli mutasarrıf olduğu bir binanın nısfını mekâtib-i ibtidaiyeye akar olmak üzere meccanen maarif-i mahalliyeye terk suretiyle ibraz-ı a'şâr maarifperveri eylemesine binaen üçüncü rütbeden maarif nişanlarıyla taltifleri hakkında Maarif Nezaret-i Celilesi'nin tezkiresi leffen arz ve takdim kılınmağla irade-i seniye-i hazreti padişahi ne vechle şerefsüdur buyurulur ise mantuk-u âlisi ittihaz edileceği beyanıyla tezkire-i senâveri terkim kılındı efendim.

5 Zilkade sene 328 ve 25 Teşrin-i Evvel sene 326

Sadr-ı a'zam

[imza]

B.O.A./ İrade Taltifat 22 Z 1328 (B)

تقويم وقايع

دولت عليه‌نك يكرمى سكزنجى جريده رسميدر

نسخه‌سى ٠ ٣ پاره در

نومرو ٣٥٠٤

جمعه‌دن ماعدا هر كون نشر اولنور

٢١ جمادى الاخره ١٣٣٧ — پازارايرتسى — ٢٤ مارت ١٣٣٥

سراى همايونده

انقره واليسى محى الدين پاشا ايله خداوندكار واليسى اسماعيل بك سايان بيوريلان مساعدهٔ سنيهٔ حضرت پادشاهى اوزرينه اولكى كون حضور همايون ملوكانه‌ده نائل شرف مثول اولمشلردر .

توجيهات

محمد وحيد الدين

خزينهٔ ماليه واردات مديريت عموميه‌سنه سورمه دفتردار سابق لطفى بك تعيين قلنمشدر .

اشبو ارادهٔ سنيه‌نك اجراسنه ماليه ناظرى مأموردر .

١٧ جمادى الاخره ١٣٣٧ ٢٠ مارت ١٣٣٥

ماليه ناظرى — صدراعظم

توفيق — داماد فريد

★

محمد وحيد الدين

معارف نظارتى تدريسات عاليه مدير عمومينلكنه دارالفنون مدرسلرندن على رشاد بك تعيين اولنمشدر .

بو ارادهٔ سنيه‌نك اجراسنه معارف ناظرى مأموردر .

١٧ جمادى الاخره ١٣٣٧ ٢٠ مارت ١٣٣٥

معارف ناظرى — صدر اعظم

على كمال — داماد فريد

★

محمد وحيد الدين

امراديوان حرب رئيسى فريق صالح پاشا سوارى مفتشلكنه تعيين اولنمشدر .

اشبو ارادهٔ سنيه‌نك اجراسنه حربيه ناظرى مأموردر .

١٧ جمادى الاخره ١٣٣٧ ٢٠ مارت ١٣٣٥

حربيه ناظرى — صدراعظم

عبوق احمد — داماد فريد

★

محمد وحيد الدين

سابق سكزنجى قول اردو اختصاصكر رئيسى اولون ديوان عسكرى رياسته متشكل قوميسيون مخصوص اعضاسندن ميرالاى محمود بليغ بك حربيه نظارتى مركز دائره‌سى رياسته تعيين اولنمشدر .

بو ارادهٔ سنيه‌نك اجراسنه حربيه ناظرى مأموردر .

١٧ جمادى الاخره ١٣٣٧ ٢٠ مارت ١٣٣٥

حربيه ناظرى — صدراعظم

عبوق احمد — داماد فريد

★

محمد وحيد الدين

اوچنجى صنف ملكيه مفتشلكنه امور محليهٔ ولايات مديريتى امور اداريه ممزى زهدى بك تعيين قلنمشدر .

اشبو ارادهٔ سنيه‌نك اجراسنه داخليه ناظرى مأموردر .

١٧ جمادى الاخره ١٣٣٧ ٢٠ مارت ١٣٣٥

داخليه ناظرى — صدراعظم

جمال — داماد فريد

★

محمد وحيد الدين

اطه پازارى قضاسى قائمقامى فوأد بك عزل اولنه‌رق يرينه طاشر كويرى ناحيه‌سى مدير سابقى رجائى نزهت بك اوچنجى صنف معاشله تعيين قلنمشدر .

اشبو ارادهٔ سنيه‌نك اجراسنه داخليه ناظرى مأموردر .

١٧ جمادى اخره ١٣٣٧ ٢٠ مارت ١٣٣٥

داخليه ناظرى — صدراعظم

جمال — داماد فريد

★

محمد وحيد الدين

منحل بولنان دارالخلافة العليه سليمانيه مدرسه‌سى حديث شريف مدرسلكنه طبقات قرا ومفسرين مدرسى عبدالفتاح افندى نقل وا يرينه درسعامدن دوزجه‌لى زاهد افندى تعيين اولنمشدر .

بو ارادهٔ سنيه‌نك اجراسنه مشيخت مأموردر .

١٥ جمادى الاخره ١٣٣٧ ١٨ مارت ١٣٣٥

شيخ الاسلام

مصطفى صبرى

EK No: 4

TAKVİM-İ VAKAYİ'

Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Ceride-i Resmiyesidir.

Numero 3504 **Cuma'dan mâadâ hergün neşrolunur.** Nüshası 40 paradır

24 Mart 1335 Pazarertesi 21 Cemâziyel âhir 1337

.
.
.

Tevcihat

Maarif Nezareti Tedrisatı Âliye Müdür-ü Umumiliğine Darülfünun müderrislerinden Ali Reşad Bey tayin olunmuştur.

Bu irade-i seniyenin icrasına Maarif nazırı memurdur.

17 Cemâziyel âhir 1337, 20 Mart 1335

Maarif Nazırı Ali Kemal

Sadr-ı a'zam Damad Ferid

Mehmed Vahideddin

BO.A./MV. 224/86

نمره نومروسی	ضبطنامه تاریخی	مجلس وکلا	تبلیغ اولندیغی دوائر	تبلیغ تاریخی
۲۲۷	۱۰ محرم ۱۳۴۱ / ۲ ایلول ۱۳۳۸	مذاکراته مخصوص ضبطنامه	معارف	۵ صفر ۱۳۴۱ / ۵ ایلول ۱۳۳۸

خلاصهٔ مألی

حیات علیه رغبه ایتدکلری ادعا اولنان دار الفنونه مدرسیه و معلمینده اوروپا دولتلرینه مناسبتله تاریخی مدرسی علی کمال و قدیم تاریخ ادبیات مدرسی جناب شهاب الدینه بکدن غازیه یاریه علی شاد و یکی کمال بکدن و مستعفی رضا توفیق وحیده رائفه بکدن ده اخلال ایدن مابعد الطبیعه درسنه نعیم و ایرانه تاریخ ادبیاتی درسنه ولد چلبی یه وافندیلر و غرب تاریخ ادبیاتی معاملکذه ده شریف بکه تعیینلری مخصوصه دار الفنونه دیوانی ثمانه اکثریت آرا ایله قرار ویرلدیکنه دائر معارف نظارتنک تحریری و ملفوفلری اوقوندی.

۲ ایلول ۱۳۳۸ تاریخلی و ۹۱۲ نومرولی تذکره سی و ملفوفلری اوقوندی.

T. C. BAŞBAKANLIK
OSMANLI ARŞİVİ
DEVLET BAŞKANLIĞI
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

قراری

شهاب الدینه علی شاد بکدن عرض اولنان بوکره توجیه اولنان درسلره اوچ مدرسکدن اجتماعی تورم تلقی ایدیلدیکی حالبوکه مأموریتده بولنانه مدرسلردن ایکیدن فضله درس ویرمه امیدی یوقدر بولندیغندن شهاب الدینک عرض اولنان مدرسکدن مأموریتده بولنانه مدرسلردن ایکیسنه استعفا ایتمه شرطیله بوجهه استعفا ایتمه مقتضاسنجه مفوضیت شهاب الدینه تبلیغ تذکره قلندی.

EK No: 5

MECLİS-İ VÜKELÂ

Müzakeratına Mahsus Zabıtname

Hulâsa-i Meali

Sıra numerosu	Zabıtname Tarihi	Tebliğ Olunduğu Devâir	Tebliğ Tarihi
323	10 Muharrem sene 1341 2 Eylül sene 1338	Maarif	5 Eylül sene 338

Hissiyat-ı milliyeyi rencide ettikleri iddia olunan Darülfünun müderrisi ve mualimiyninden Avrupa ve Devlet-i Osmaniye Münasebatı Tarihi müderrisi Ali Kemal ve Türk Tarih-i Edebiyat Müderrisi Cenab Şehabeddin beylerin azilleriyle yerlerine Ali Reşad ve Yahya Kemal beylerin ve müsta'fi Rıza Tevfik ve Hüseyin Dâniş beylerden inhilal eden Mâ'ba'd-et Tabiiyye dersine Naim ve İran Tarih-i Edebiyatı Dersine Veled Çelebi Beyefendi'nin ve Garb Tarihi Edebiyatı muallimliğine de Şerif Bey'in tayinleri hususlarına Darülfünun divanınca sülüsan ekseriyeti ârâ ile karar verildiğine dair Maarif Nezareti'ne 2 Eylül sene 1338 tarihli ve 912 numerolu tezkiresi ve melfufları okundu.

Kararı

Müşarünileyhden Ali Reşad Bey'in uhdesinde bu kere tevcih olunan dersle üç müderrisliğin içtimaı lazım geldiği anlaşılıyor. Halbuki memuriynden bulunan müderrislerin ikiden fazla ders deruhde etmeleri gayr-i caiz bulunduğundan müşarünileyhin uhdesindeki müderrisliklerden birinden istifa etmek şartıyla bervech-i i'şar muktezasının nezaret-i müşarünileyhaya tebliği tezekkür kılındı.

İmzalar (9 Adet)

B.O.A./ M.V. (Meclis-i Vükela Mazbataları) 224/86

192 ..... آنقره:

..... خلاصه:

.....

8

جمهوریت حکومتی
معارف وکالتی
دائره سی
عدد
خصوصی

~~2098~~
2097

ا ـ استانبول دارالفنون ادبیات فاکولته سنده منحل بولونان قرون وسطی تاریخی کرسیسنه مشعر اولان دو
بیك غروش معاشله سابق مدرس لردن علی رشاد بکك تعیینی موافق کورولمشدر.
۲ ـ اشبو قرارنامه نك اجراسنه معارف وکیلی مأموردر.

27/81/1928

رئیس جمهور

باش وکیل

معارف وکیلی

(محرراتك عائدی دائره افاده سنه یازیلان اوراقه جواب تشکیل ایتدیکنك تصریحی رجا اولونور.)

EK No: 6

Türkiye Cumhuriyeti
Maarif Vekâleti

..... Dairesi
K: **..... Umumi**
2097 **..... Hususi**

Hulasa:.....

1-İstanbul Darülfünun Edebiyat fakültesi'nde münhal bulunan Kurun-u Vusta Tarihi kürsüsüne muhassas olan dört bin kuruş maaşla sâbık müderrislerden Ali Reşad Bey'in tayini muvâfık görülmüşdür.

2-İşbu kararnamenin icrasına Maarif vekili memurdur.

27/8/1928

Maarif Vekili	Başvekil	Reis-i Cumhur
Mustafa Neacti	İsmet	Gazi Mustafa Kemal

D.A.G.M.C.A. (B.C.A.) / B.K.K., Katalog 1920, No:15476'dan 030-11-1/42-27-6

نمرهٔ جمهوریه

استانبول دار الفنون دار الفیضواری

مجلد تسلسلی

نفوس تذکره‌سی صورتی

اسم و شهرتی — پدرینک اسمی محل اقامتی — سنی — صنعت وصفت — تاریخ ومحل تصدیق — انتخاب

شاد بك — ... — ... — ... — ... — ...

اشخالی — محل اقامتی

بویی — سقاله — علامت فارقه — مکلت — دائره — محله — زقاقه — مسکن نومروسی — تو

... — ... — ... — ... — ... — ... — ...

بالاده اسم و شهرت وحال وصفتی محرر اولان رشاد بك دولت علیه‌نك تابعیتی حائز اولدیغنه دائر ابراز ایلدیکی بو نفوس تذکره‌سی اعطا قلندی ۱ [illegible] سنه ۲۰۱

نظارت امور داخلیه

بو نفوس تذکره‌سی صورتنك اصلیله مطابقتی تصدیق ایدن ضابط امینی

سعادتلو نفوس تذکره‌سی صورتله مطابقتی تصدیق قلندی ۱۲ سنه ۹۲۹

ISTANBUL DARÜLFÜNUN YAZI İŞLERİ MÜDÜRLÜĞÜ

Ek No:7

Türkiye Cumhüriyeti
İstanbul Darülfünunu Emaneti
Sicil Kalemi

__657 Koğacı Dede Mahallesi'nden
Kara Mehmed Paşa Sokağı'nda 11
Numerolu haneye nakl olunmşdur.
11 Nisan sene 311

Nüfus Tezkiresi Sureti

İsim ve Şöhreti	Pederinin İsmiyle Mahall-i İkâmeti	Sinni	San'at ve San'at-ı Maişeti	Tarih ve Mahall-i Velâdeti	Mezhebi	İntihab-ı Salâhiyeti
Reşad Bey	Edime'de İsmail	8		Lofça 1294	Müslim	

Eşkali

Boy	Göz	Bıyık-Sakal	Alâmet-i Farika-i Sabite

Mahall-i İkâmeti

Memleket	Daire	Mahalle	Sokak	Mesken Numerosu	Nev'-ı Mesken
Âsitane	1	Gureba (?) Hüseyin Ağa	Çıkmaz Gümüşhane	3	Hane

Bâlâda isim ve şöhret ve hal ve vaziyeti muharrer olan Reşad Bey'in Devlet-i Aliyye'nin tabiiyyetine hâiz olub ol suretle ceride-i nüfusda mukayyed bulunduğunu müş'ir işbu tezkire i'tâ' kılındı. 16 Mayıs sene 301

Nezaret-i Umur-u Dahiliye

İşbu nüfus tezkiresi suretinin, mümaileyhin sicil dosyasında mevcud nüfus tezkiresi suret-i musaddıkasından çıkarıldığı tasdik kılınır. 12 Nisan sene 929

İmza Mühür

[İstanbul Darülfünun Yazı İşleri Müdürlüğü]

E.S.A./MO. 106.504 no.'lu dosyadan

مالیه وکالتی مخصصات ذاتیه مدیریتنجه تخصیص اولنه‌جق ایتام وارامله هویتلرینی

مبین علم وخبردر

	سؤال	جواب
	متوفانك اسم وشهرت و مأموریتی و تاریخ وفاتی ایله علاجه مفید بولنان نفوس هویت جزؤدانه نظراً تولدی تاریخی	
	اوز اولەرق ذکور و اناث قاچ یتیم و یتیمه‌سی واردر واسملری نه‌در	
	ذکوردن اولانلر سنهٔ مالیه حسابیله هانکی سنه‌نك هانکی آینك هانکی کونده تولد ایتمشدر	
مکتبه‌لری	مکتبه دوام ایدیپورلرسه هانکی مکتبه دوام ایتمکده‌در و مکاتب عالیه‌یه مداوم بولنانلری هانکی تاریخده مکتبه قید اولنمشدر و هانکی منفصدر دیکر جهتدن مخصص معاشلری وار ایسه نره‌دن مخصص قاچ غروشدر و هانکی تاریخده تخصیص ایدلمشدر بیکس و محتاج معاونتیدرلر	
کرکلری	اناندن اولانلر پدرلرینك حین وفاتنده ذات‌الزوجیدر و بالاخره عقدی اجرا ایدلمشمیدر و ایدلمش ایسه هانکی تاریخده اجرا ایدلمشدر زوجلری وفات ایتمش ایسه اسم و مأموریتلری نه‌در زوجندن و دیکر جهتدن مخصص معاشلری وارمیدر وار ایسه نره‌دن مخصصدر و قاچ غروشدر وهانکی تاریخده تخصیص ایدلمشدر ورسماً وموظفاً قابه‌لکده مستخدمیدر مکتبه مداوم و بیکس و محتاج معاونتیدر	
زوجه‌لری	زوجه‌لری قاچ‌نفردر واسملری نه‌در وزوجنك وفاتنه‌قدر منکوحه‌سیمیدر و عقدلری هانکی تاریخده اجرا ایدلمشدر و زوجلرینك وفاتندن شیمدی‌یه قدر دیکرینه عقدلری اجرا ایدلمشمیدر و ایدلمش ایسه هانکی تاریخده اجرا ایدلمشدر و دیکر جهتدن مخصص معاشلری وارمیدر و نره‌دن مخصصدر و قاچ غروشدر و هانکی تاریخده تخصیص ایدلمشدر و قابه‌لك کي رسماً و موظفاً بر مأموریتی وارمیدر پدرلری کیمدر الیوم برحیاتمیدر وفات ایتمش ایسه و مأمورین دولتدن ایسه آندنطولایی کیمسه‌دن معاش تخصیص ایدلمشمیدر ایدلمش ایسه معاش مذکوری حاوی اولان جزؤدانده قاچ اوا نومروسی محرردر	
والده‌لری	جده و والده‌سی وارمیدر و اسملری نه‌در و متوفانك حین وفاتنده ذات‌الزوجی ایدیلر و بالاخره عقدلری اجرا ایدلمشمیدر ایدلمش ایسه هانکی تاریخده اجرا ایدلمشدر ودیکر جهتدن مخصص معاشلری وارمیدر ونره‌دن مخصصدر و قاچ غروشدر و هانکی تاریخده تخصیص ایدلمشدر قابه‌لك کي رسماً و موظفاً بر مأمورینی وارمیدر	والده وحیده‌لك یوقدر .
	محل اقامتلری نره‌سیدر وتخصیص اولنه‌جق معاشی هانکی تأدیه شعبه‌سندن آلمق آرزوسنده‌درلر	

متوفانك متعلقاتی حقنده‌کی معلومات اجرا قلنان تحقیقات اسئلهٔ عادیه‌سی حذالرینه یازلدیغی وجهله اولوب خلافی تحقق ایلدیکی صورتده مخالف قانون اولەرق تأدیه ایدیلن معاشاتی تضمین ایله قانوناً ترتب ایدن مسئولیتی درعهده ایلرز

مقاعدجون
هیئت اختباریه‌دن

امینه صدرتی مرزیفون
هیئت امنیاریه‌دن

مدیر ودرده اوغلی مورپاشا
هیئت امنیاریه‌دن

اشبو علم وخبرده محرر اسئله‌یه ویریلان جوابلرك حقیقةً تماماً موافق بولندیغنی و بالاده مختوم اولان مهرلرك هیئت اختباریه‌نك مهرلری اولدیغنی و خلاف ثابت اولور ایسه ترتب ایده‌جك مسئولیته مشترك بولندیغمزی مبین شرح و تحتیم قلندی

1890 Tarihli Kilmdir

İSTANBUL VİLAYETİ İCARE HEYETİ

Ek No: 8

Maliye Vekaleti Muhassasat-ı Zâtiye Müdüriyetince Tahsis Olunacak Eytam ve Erâmilin Hüviyyetlerini Mübeyyin İlm ü Haber'dir.

	Sual	Cevap
	Müteveffanın isim ve şöhret ve memuriyeti ve tarih-i vefatı ile mahallece mukayyed bulunan nüfusu hüviyyet cüzdanına nazaran tevellüdü tarihi.	İşbu Maarif müsteşarı ve Darülfünun tarih müderrisi Ali Reşad Bey'in vefatı tarihi 10 Nisan sene 929'dur. Tarih-i tevellüdü 1292 Rumi 1294 Arabi
	Öz olarak zikkur ve inas kaç yetim ve yetimesi vardır ve isimleri nedir?	Öz olarak kerimesi Habibe Nimet hanımla mahdumları Ahmed Bülend ve Mustafa Ercümend beyler ve sugra kerimesi Fatma Rikkat hanımı terketmiştir. Müstahakk-ı muavenet başka kimsesi yoktur.
	Zikkurdan olanlar sene-i maliye hesabıyla hangi senenin hangi ayının hangi gününde tevellüd etmiştir?	Mahdumu Ahmed Bülend Bey'in tarih-i tevellüdü 29 Mayıs 1328. Diğer mahdumu Mustafa Ercümend Bey'in tarih-i tevellüdü 4 Kanun-u sani 1336
Mahdumları	Mektebe devam ediyorlarsa hangi mektebe devam etmektedir ve mekatib-i aliyeye müdavim bulunanları hangi tarihte mektebe kaydolmuştur ve hangi sınıftadır? Diğer cühetten muhassas maaşları var ise nereden muhassas, kaç kuruştur ve hangi tarihte tahsis edilmiştir? Bikes ve muhtac-ı muavenet midirler?	Mahdumlarının her ikisi Galata Lisesi'ne müdavimdirler. Diğer cihetten muhassas maaşları yoktur. Bikes ve muhtac-ı muavenettirler. Bülend Bey 1336'da mektebe girmiştir. 12nci sınıftadır ve Ercüment Bey 1342'de girmiştir. 2nci sınıftadır.
Kerimeleri	İnas'dan olanlar pederlerinin hin-i vefatında zât-üz zevcmidir ve bilahare akd-i icra edilmişmidir ve edilmiş ise hangi tarihte icra edilmiştir? Zevcleri vefat etmiş ise isim ve memuriyetleri nedir? Zevcinden ve diğer cihetten muhassas maaşları var ise nereden muhassasdır ve kaç kuruştur ve hangi tarihte tahsis edilmiştir ve resmen ve muvazzafen kablelikte müstahdem midir? Mektebe müdavim ve bikes ve muhtac-ı muavenet midir?	Esasen zât-ül zevcidir. Büyük kerimesi Habibe Nimet hanım tevellüdü 12 Mart 1323, Habibe Nimet Hanım pederinin vefatına altı mah kadar mukaddem tezvic etmiştir. Sugra kerimesi Fatma Rikkat Hanım tevellüdü 1341. Rikkat Hanım henüz üç yaşında kadar olub mektebe devam etmemektedir.

Zevceleri	Zevceleri kaç neferdir ve isimleri nelerdir ve zevcenin vefatına kadar menkuhası mıdır ve akidleri hangi tarihte icra edilmiştir ve zevclerinin vefatından şimdiye kadar diğeri ile akidleri icra edilmiş midir ve edilmiş ise hangi tarihte icra edilmiştir ve diğer cihetten muhassas maaşları var mıdır ve nereden muhassasdır ve kaç kuruştur ve hangi tarihte tahsis edilmiştir ve kablelik gibi resmen ve muvazzafen bir memuriyeti var mıdır? Pederleri kimdir? Elyevm hayatta mıdır? Vefat etmiş ise ve memuriyn-i devletten ise ondan dolayı kimseden maaş tahsis edilmiş midir? Edilmiş ise maaş-ı mezkuru havi olan cüzdanda kaç liva numerosu muharrerdir.	Hatice Hanım bint Fahri namında diğer bir nefer zevcesi olup zevcinin tarih-i vefatına kadar mülkucesi(?) idi. Akidleri 27 sene kadar ahz-u i'tâ' olmuştur. Diğer taraftan muhassas maaşı yoktur. Kablelik gibi resmen ve muvazzafen memuriyeti yoktur. Pederi müze baş kitabetinden mütekaid Fahri Bey elyevm berhayattır.
Valide ve ceddeleri	Cedde ve validesi var mıdır ve isimleri nedir ve müteveffanın hin-i vefatında zât-ül zevc mi idiler ve bilahire akidleri icra edilmiş midir? Edilmiş ise hangi tarihte icra edilmiştir ve diğer cihetten muhassas maaşları var mıdır ve nereden muhassasdır ve kaç kuruştur ve hangi tarihte tahsis edilmiştir? Kablelik gibi resmen ve muvazzafen bir memuriyeti var mıdır?	Valide ve ceddeleri yoktur.
	Mahall-i ikametleri neresidir ve tahsis olunacak maaşı hangi te'diye şubesinden almak arzusundadırlar?	Dersaadet'te Sultan Ahmed, Üçler mahallesinde Su Terazisi sokağında 37 numerolu hanede mukimdirler Maaşları İstanbul Merkez şubesinden alacaklardır.

Müteveffanın müteallikatı hakkındaki ma'lumât icra kılınan tahkikat es'ile-i aidesi hizalarına yazıldığı vecihle olup hilafı tahakkuk eylediği surette muhalif-i kanun olarak te'diye edilen maaşatı tesmin(?) ile kanunen terettüb eden mes'uliyeti deruhte eyleriz.

Mütekaidiynden	Emniyet Sandığı memurlarından	Şeker ve Petrol İnhisarı memurlarından
Hey'eti İhtiyariyeden	Hey'eti İhtiyariyeden	Hey'eti İhtiyariyeden
Halit	Kamil	A. Fehmi

İşbu ilm-u haberde muharrer es'ileye verilen cevapların hakikaten, tamamen muvâfık olduğunu ve bâlâda mâhtum olan mühürlerin hey'et-i ihtiyariyenin mühürleri olduğunu ve hilafı sabit olur ise terettüb edecek mes'uliyete müşterek bulunduğumuzu mübeyyin şerh ve tahtim kılındı.

Muhtar..

No: 1870 Tasdik kılındı [mühür] Cemal [mühür] M. Halit

29 Mayıs 1929 [mühür] T.C. İstanbul Vilayeti

İdare Hey'eti

[bir kelime okunamadı] ilm-u haberin [bir kelime okunamadı] hakikat olduğu lede-t tahkik anlaşılmağla tasdik olundu.
27-4-929 [mühür] Fahrettin

E.S.A./MO. 106.504 no.'lu dosyadan

Ek No:9

Memurun adı	Babasının adı	En son vazifesi	İstidası		Doğd
			Tarihi	Numarası	H
Ali Reşat Bey	İsmail Fazıl Bey	Darülfünun Hukuk Fakültesi reisliği			

Aylığını nereden alacaktır	Geçmiş hizmetleri			Açıkta kaldığı zaman			İstendiği vazifeler	Bir aylık maaşı
Den Kadar	Sene	Ay	Gün	Sene	Ay	Gün		
1 teşrinisani 313 — 7 kanunusani 313		3	6				mülga müzakere müdafaa kâtipliği	200
kanunusani 313 — 20 haziran 315	1	5	13					300
1 haziran 315 — gayet teşrinisani 315		11	10					350
1 teşrinisani 315 — gayet teşrinisani 315		1						350
1 kanunuevvel 315 — temmuz 317	1	8						400
1 ağustos 317 — 16 teşrinisani 317		3	16					500
1 teşrinisani 317 — gayet kanunusani 317		2	14					750
1 şubat 319 — eylül 321	1	8						800
1 teşrinisani 321 — 18 mayıs 324	2	6	18					800
19 mayıs 324 — 11 ağustos 324		2	23					850
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]				[illegible]	[illegible]
1 eylül 325 — 16 teşrinievvel 325		1	16				Gideceği	2800
17 teşrinievvel 325 — 11 mart 328	2	6	25				Bilhüsnüma[illegible]	3000
12 mart 328 — 9 eylül 328		5	27				dahiliye müsteşarlığı	3500
9 eylül 328 — 25 teşrinievvel 329	1	1	19				Vekâlet müsteşarlığı	4500
[illegible] — gayet temmuz 330		9	3				maarif müsteşarlığı	4000
3 ağustos 330 — eylül 331	1	2					tedkik ve telif dairesi azalığı	4000
1 teşrinievvel 331 — 18 eylül 332		11	18				Darülfünun edebiyat fakültesi müderrisliğine	4000
19 eylül 332 — gayet mart 333		6	12				ve maaş	5000
1 nisan 333 — 16 mart 335	1	11	14				Darülfünun edebiyat fakültesi müderrisliğine ve maaş kısmına	5200
18 mart 335 — 19 mart 335			5				tedkik ve telife dairesi müdür vekâletine	5000
20 mart 335 — 31 " 335			11				"	11.600
1 nisan 335 — 11 haziran 335		2	11				darülfünun ve mektebi mülkiye müderrisliğine	5880
1 haziran 335 — 28 " 335			28				mülga müzakere müsteşarlığına	6000
29 " 335 — 8 mart 337	1	8	10					7000
9 mart 337 — 28 ağustos 337		5	20				darülfünun mektebi mülkiye müderrisliğine	5880
29 ağustos 337 — 11 teşrinievvel 338	1	2	2				mülga müzakere müsteşarlığına	7000
1 teşrinisani 338 — 3 " 338		1	3				darülfünun mektebi mülkiye müderrisliğine	5880
4 nisan 338 — 9 nisan 339		6	6				tedkik ve telife dairesi müdür vekâletine kurucu ve [illegible]	11000
	31	6	8					

481

MO.106.504 no.'lu dosyadan Hizmet ve Maaş Çizelgesi. (Bu belgenin sondan üçüncü satırında yer alan 5 yıl 11 ay 3 günlük hizmet süresi yanlış bir bilgi olarak kayda [illegible]. Çünkü 1923-1928 arası Ali Resat'ın resmi görevde bulunmadığı bir dönemdir. 1928 yılı sonbaharından 1929 nisanına kadar ise Darülfunun'da serbest müderris olarak

دریفوس مسئلہ سے
و
اسباب خفیہ سے

Ek No: 10-A

DREYFUS MES'ELESİ

ve

ESBAB-I HAFİYYESİ

İkdam Gazetesi Muharrirlerinden Ali Reşad , İsmail Hakkı

-Ali Reşat'ın, arkadaşı İsmail Hakkı [Babanzâde] ile birlikte 1315'te (1899) kaleme aldıkları Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi adlı eserin kapağı ve kitabın baş tarafında yer alan ilgili mektup suretleri.

FİHRİSTE GEÇİRİLDİ
5
6
15958
İZMİR
MİLLİ KÜTÜPHANESİ

یوز باشی موسیو آلفرد دریفوس و وکیل مدافعی موسیو لابوری ایله اعاظم محررینـدن موسیو امیل زولا طرفـدن محرراره خطـاباً کوندریلن قارت دو ویزیت ایله مکتوبلردرکه خط دستلرینـه نمونه اولمق اوزره فطوغرافیا ایله استنساخ ایدلمشدر.

İzmir Milli Kütüphanesi
8 | 1 | h | 15958 | 22 | 406

Ek No: 10-B

"Yüzbaşı Mösyö Alfred Dreyfus ve Vekil-i Müdafii Mösyö Labori ile eâzım-ı muharririynden Mösyö Emil Zola tarafından muharrirlere hitaben gönderilen kart dö vizit ile mektublarıdır ki hatt-ı destlerine numune olmak üzre fotoğrafya ile istinsah edilmişdir."

صورت ترجمه‌سی

درسعادتده اقدام غزته‌سی محررلرندن حقی و رشاد بکاره :

موسیو آلفرد دریفوس

نشهٔ محبت و مودتکزه مقابل بتون تشکراتی تقدیم ایدر.

ظرف

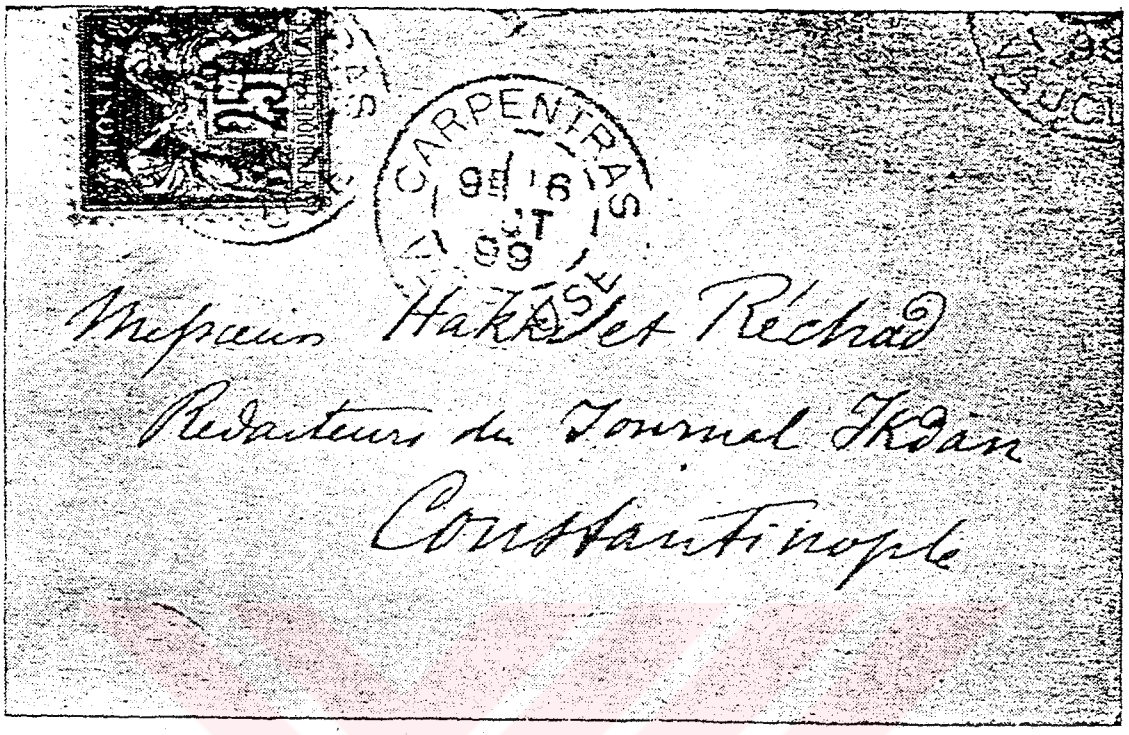

قارت دو ویزیت

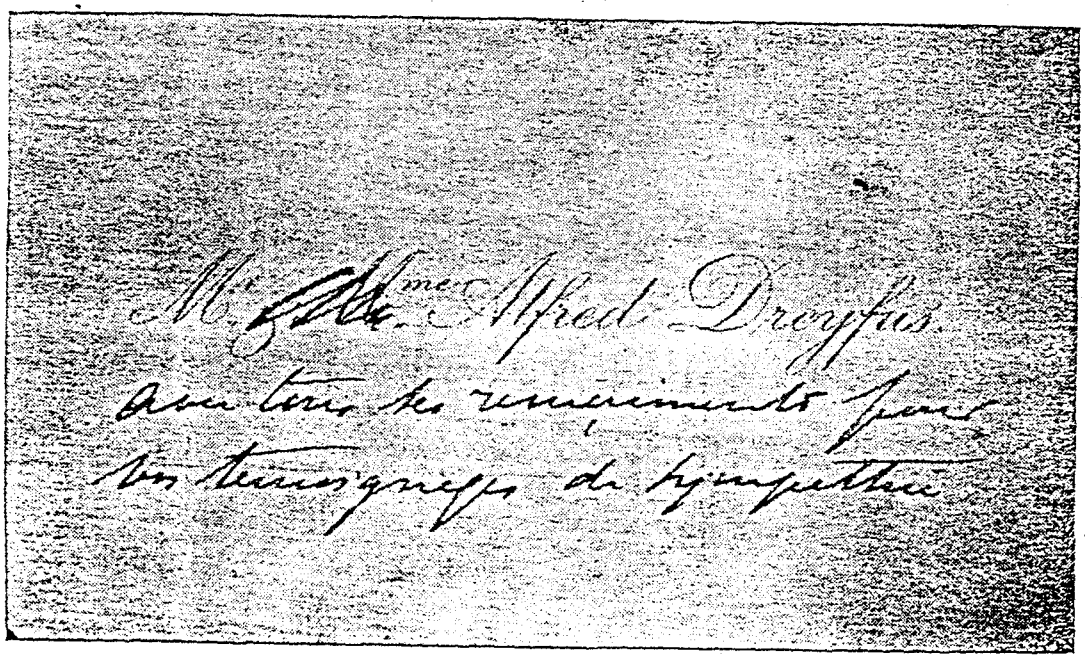

Ek No: 10-C

["Zarf"]

Suret-i Tercümesi

Dersaadet'de İkdam gazetesi muharrirlerinden Hakkı ve Reşad beylere :

["Kart dö vizit"]

Mösyö Alfred Dreyfus

Neş'e-i muhabbet ve meveddetinize mukabil bütün teşekküratını takdim eder.

صورت مترجمه

پاریس ، ۲۵ تشرین ثانی ۹۹

عزیز مسلکداشلرم افندیلر !

مکتوبکزه جواب یازمقده هر نه قدر کجیکدم ایسه‌ده بنی معذور کورملیسکز . زیرا هر طرفدن کلن امواج مکاتیب ایچنده قالدم .

ابراز ایلدیککز مودتدن طولایی بیان تشکر ایدر و عالیجناب وعدالتکار فرانسه‌یه معتمد اولمکزی تکرار ایله اکتفا ایلرم . «حقیقت ایلرییلمکده‌در . هیچ برشی آنی توقیف ایده‌مز .» [۱]

حسیات صمیمیه‌می قبول ایدیکز .

امیل زولا

---

[۱] موسیو امیل زولانک بوسوزی دریفوس مسئله‌سنده حقیقتك تدریجاً تظاهریی ایما ایچون سویلش و اقوال مشهوره صره‌سنه کچمشدر .

Paris, 25 nov 99

Messieurs et chers confrères,

J'ai bien tardé à vous répondre, mais il faut m'excuser, car je suis débordé par le flot des lettres qui m'arrivent de toutes parts.

Je vous remercie de votre sympathie, et je ne puis que vous répéter d'avoir foi dans la France généreuse et justicière. La vérité est en marche et rien ne l'arrêtera.

Cordialement à vous.

Emile Zola.

Ek No: 10-D

Suret-i Müterceme

Paris, 25 Teşrin-i Sani 99

Aziz meslekdaşlarım efendiler !

Mektubunuza cevab yazmakda her ne kadar gecikdim ise de beni ma'zur görmelisiniz. Zira her tarafdan gelen emvâc-ı mekâtib içinde kaldım.
İbraz eylediğiniz meveddetden dolayı beyan-ı teşekkür eder ve âlicenab ve adaletkâr Fransa'ya mu'temed olmanızı tekrar ile iktifa eylerim. "Hakikat ilerlemekdedir. Hiçbir şey onu tevkif edemez." (1)

Emil Zola

---

(1) Mösyö Emil Zola bu sözü Dreyfus Mes'elesinde hakikatin tedricen tezahürünü imâ için söylemiş ve akvâl-i meşhure sırasına geçmişdir.

Ek No: 10-E

Suret-i Müterceme

Dersaadet'de İkdam gazetesi muharrirlerinden İ.Hakkı ve A. Reşad beylere :

Efendiler !

İrsaliyle beni şerefyâb eylediğiniz mektubdan gayet memnun ve müteessir oldum. Bundan dolayı size beyan-ı teşekkür ederim. Hakikat ve adalete hizmet maksadıyla tahririne teşebbüs etdiğiniz esere nasıl bir nazar-ı meveddet ile bakdığımı izaha hâcet göremem. Vazife-i tebriki ifa etmekliğime müsaade ve ihtisâsât-ı fâika ve minnetdaranemi kabul etmenizi rica ederim efendim.

Labori

12 Teşrin-i Evvel 1899

صورت مترجمه

درسعادتده اقدام غزته‌سی محررلرندن ا. حقی وع. رشاد بکلره:

افندیلر!

ارسالیله بنی شرفیاب ایلدیککز مکتوبدن غایت ممنون و متأثر اولدم. بوندن طولایی سزه بیان تشکر ایدرم. حقیقت وعدالته خدمت مقصدیله تحریرینه تشبث ایتدیککز اثره نصل بر نظر مودت ایله باقدیغمی ایضاحه حاجت کورمم. وظیفهٔ تبریکی ایفا ایتمکلکمه مساعده واحتساسات فائقه و منتدارانه‌می قبول ایتمکزی رجا ایدرم افندم.

۲۱ تشرین اول ۱۸۹۹ لابوری

Liberté et de la justice
Recevez mes félicitations et souhaits
pour votre prospérité, votre
expansion de votre
développement des principes
destinés et reconnaissance

Tunis

21 août 1894

P. Impériaux J. Ilakki et A. Réchad
Rédacteurs du journal
"Ikdam"
Constantinople

LES MARGUERITES

SAMOIS

SEINE ET MARNE

Monsieur,

Je ne puis que vous remercier
de la bonne grâce que vous avez mise à
me donner des renseignements que je
désirais. Je vous en
demande encore pardon
de vous donner aussi
de la peine, mais je vous
l'avouerai, que vous dirai-je
encore dans l'intérêt

نومرو ۱

۱۱ شباط ۱۳۲٤

مکتب

هیئت تحریریه :
عموم مأذونین ملکیه

هیئت اداره :
علی رشاد ، حسن محسین ،
علی سیدی ، حقی بهیج .

اخبار ، امتیاز ، و مکتبلری
مکتب ملکیه مأذونلرندن
بهجان ، مکتب اعدادیسی
مدیری
علی رشاد

موضوعه متعلق خصوصات
شیون و صاحبات امتیازه
مراجعتا اولنور .

مکتب ملکیه مأذونلری اتحاد و تعاون جمعیتی طرفندن هر آی ابتدا سنده
نشر اولنور مجموعه در

مندرجات :

مسلکمز : هیئت تحریریه . — مکتب ملکیه : مکتب ملکیه مدیری جلال بك . — ترقی اقوامك علامانی : خداوندکار والی سابقی توفیق بك . — اتحاد سیاسی عثمانی : رسومات اماتی معاونی سری بك . — رشته : جزئه خاصه تحریرات قلمی ممیزی علی سیدی بك . — مملکتمزك وسائط نقلیه سی : سلانیك مبعوثی محمد جاویدبك . — ده موقراس — حاکمیت : وفا اعدادیسی علم اقتصاد معلمی حقی بهیج بك . — مسأله اصلاحات : حلقه لی زراعت مکتبی مدیر ثانیسی رفیق بك . — ملتلرك منشأی بحثنده بعض نظریات : اعیان قلمی مدیری اسماعیل مشتاق بك . — تربیه فکریه ناصل اولور ؟ استانبول مبعوثی حسین جاهیدبك . — طشره اداره مأمورلرینك حال و موقعی : یمن مکتوبجیسی محمد الغی بك . — تاریخ : آمدی خلفاسندن افضل الدین بك . — مکتب ملکیه مأذونلری اتحاد و تعاون جمعیتی : هیئت تحریریه

Ek No: 11

MÜLKİYYE

Mekteb-i Mülkiyye Me'zunları İttihad ve Teavün Cemiyeti Tarafından Her Ay İbtidasında Neşrolunur Mecmuadır.

1 Şubat1324 Numero : 1

Hey'et-i Tahririye:
Umum Me'zuniyn-i Mülkiyye

Hey'et-i İdare:
Ali Reşad, Hasan Tahsin
Ali Seydi, Hakkı Behiç

Sahib-i İmtiyaz ve Müdürü
Mekteb-i Mülkiyye Me'zunlarından
Mercan Mekteb-i İdadisi
Müdürü
Ali Reşad

Münderecat:

Mesleğimiz: Hey'et-i Tahririye.... Mekteb-i Mülkiye: Mekteb-i Mülkiyye müdürü Celâl Bey___Terakki-i Akvamın Alâmatı: Hüdavendigâr vali-i sabıkı Tevfik Bey___İttihad-ı Siyasi-i Osmani: Rüsumat Emaneti muavini Sırrı Bey___Rütbe: Hazine-i Hassa tahrirat Kalemi mümeyyizi Ali Seydi Bey___Memleketimizin Vesait-i Serveti: Selânik meb'usu Mehmed Cavid Bey___Demokrasi-Hakimiyet: Vefa İdadisi İlm-i İktisad muallimi Hakkı Behic Bey___Mes'ele-i Islahat:Halkalı Zıraat Mektebi müdür-i sanisi Rıfkı Bey___Milletlerin Menşei' Hakkında Bazı Nazariyyat: Â'yÂn Kalemi müdürü İsmail Müştak Bey___Terbiye-i Fikriyye Nasıl Olur?: İstanbul meb'usu Hüseyin Cahid Bey___ Taşra İdare Memurlarının hal ve Mevkiî: Yemen Mektubcusu Abdülgani Seniyy Bey___Tarih:Âmidi Hulefasından Efdaleddin Bey___Mekteb-i Mülkiyye Me'zunları İttihad ve Teavün Cemiyeti: Hey'et-i Tahririye.

Ali Reşat'ın, kurucuları arasında yeraldığı ve yöneticiliğinde bulunduğu Mülkiye dergisinin ilk sayısının kapağı.

b12657

تدريسات مجموعه سی

معارف عموميه نظارتی نامنه

دار المعلمين هيأت تعليميه سی طرفندن

هر آيك اون بشنده نشر اولونور

سر محرری :

دار المعلمين مديری

علی رشاد

سنه ۳ — ۱۵ نيسان ۱۳۲۸ — نومرو ۱۹

نظريات ومعلومات قسمی :

اسلام يازيلرينك تاريخچه سی (اسماعيل حقی بك) . — مباحث لسانيه : تنوينه دائر (علی نصرت بك) . — تربيهٔ بدنيه (فريدون بك) . — علوم طبيعيه تدريساتی (هارون بك) . — مباحث اديبه : تشبيه دائر (علی نصرت بك) .

تطبيقات وعمليات قسمی :

صرف درسی (علی علوی بك) . — كتابت درسی (علی نصرت بك) . — اخلاق قرائتلر (علی نصرت بك) . — ال ايشلری نمونه لری .

استانبول — مطبعهٔ عامره

۱۳۲۸

Ek No: 12

TEDRİSAT MECMUASI

Maarif-i Umumiye Nezareti Namına
Darülmuallimiyn Hey'et-i Talimiyesi Tarafından
Her Ayın Onbeşinde Neşrolunur.
Sermuharriri:
Darülmuallimiyn Müdürü
Ali Reşad

Numero 19 **10 Nisan 1327** **Sene 3**

Nazariyyat ve M'âlûmât Kısmı:

İslâm Yazılarının Tarihçesi (İsmail Hakkı Bey)___Mebâhis-i Lisaniye: Tenvîne Dair (Ali Nusret Bey)___Terbiye-i Bedeniye (Feridun Bey)___Ulûm-u Tabiiyye Tedrisatı (Harun Bey)___Mebahis-i Edebiye: Teşbihe Dair (Ali Nusret Bey)

Tatbikat ve Ameliyyat Kısmı:

Sarf Dersi (Ali Ulvi Bey)___Kitabet Dersi (Ali Nusret Bey)___Ahlâki Kıraatlar (Ali Nusret Bey)___El İşi Numuneleri.

İstanbul__Matbaa-i Âmire
1327

Ali Reşat'ın Satı Bey'den devraldığı Darülmuallimin müdürlüğü döneminde, o tarihe kadar Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası olarak yayınlanmış olan derginin - ilk ve orta öğretimi birlikte kapsayacak şekilde yeniden yapılandırılması suretiyle - Tedrisat Mecmuası adı altında yayınlanan ilk nüshasının kapağı.

استانبولده آنقره جاده‌سنده رشید افندی خانده

یکی مطبعه

اوروپا فابریقه‌لرندن صورت مخصوصه‌ده جلب ایتدیردیکی غایت متنوع و کوزل یـ
حرفلرله هر دورلو کتاب ، مجموعه ، قاتالوغ ، دفتر ، جدول ، فاطوره و امثالی ط
و تجلید ایدر .

(یکی مطبعه) اهونیت ، نفاست وسرعت نقطهٔ نظرندن الك مهم بانقه‌لرل
مؤسسه‌لرك ، شرکتلرك امنیتنی جلب ایتمشدر :

طشره‌دن هردورلو سپارش قبول اولونور .

* * *

(یکی مطبعه) ده صاتیلمقده اولان بعض کتابلر :

بورجلر قانونی شرحی ، فوادخلوصی وصبری شاکر بکلرك . ایکی بویوك جلدد
مجلداوله‌رق پوسته اجرتیله برلکده طشره‌یه 580 غروش .

ایضاحلی تطبیقات حقوقیه ، آووقات ومدرس جوادبکك اثریدر . مجلد پوسته اجر
لکده 310 غروشدر .

مطبوعات تاریخنه مدخل ، شناسی ، احمدراسم بکك 75 غروش .

رجال مهمهٔ سیاسیه ، ملغی صدارت مستشاری علی فوأد بکك اثری ، 100 غروش

EK No: 13

İstanbul'da Ankara Caddesi'nde Reşit Efendi Hanı'nda

YENİ MATBAA (*)

Avrupa fabrikalarından suret-i mahsusada celbettirdiği gayet mütenevvi ve güzel yeni harflerle her türlü kitap, mecmua, katalog, defter, cetvel, fatura ve emsalini tab' ve teclid eder.

Yeni Matbaa, ehveniyet, nefaset ve sür'at nokta-i nazarında en mühim bankaların, müesseselerin, şirketlerin emniyetini celb etmiştir.

Taşradan her türlü sipariş kabul olunur.

(Yeni Matbaa)'da satılmakta olan bazı kitaplar:

Borçlar Kanunu Şerhi, Fuad Hulusi ve Sabri Şakir beylerin. İki büyük ciltttir. Mücelled olarak posta ücretiyle birlikte taşraya 580 kuruş.

İzahlı Tatbikat-ı Hukukiye, Avukat ve Müderris Cevad Bey'in eseridir. Mücelled, posta ücretiyle birlikte 310 kuruşdur.

Matbuat Tarihine Medhal, Şinasi, Ahmed Rasim Bey'in. 75 kuruş.

Rical-i Mühimme-i Siyasiye, Mülga Sadaret Müsteşarı Ali Fuad Bey'in eseri. 100 kuruş.

(*) Ali Reşat'ın, 1923'teki emekliliği döneminde, 1924 ile 1929 yılları arasında, sahibi olarak çalıştırdığı Yeni Matbaa'nın reklamı (Türk Yılı, 1928; (derleyen: Akçuraoğlu Yusuf), İstanbul 1928, arka kapak içi)

Ek No: 14

Tevkifat Komisyonu Kayıt Numarası
Umumi No. 4143
Hususi No. 527

Taahhütname.

...BİADİL
...İPESİ
1929

Tarafımdan telif olunan "9"uncu sınıf, umumî tarih isminde-ki eserin birinci tabı olarak basılacak "3000" nüsha - üzerinde hakkı telif kanunu mucibince haiz bulunduğum hukuktan feragat ederek bu hakkı beher sahifası iki lira olmak mukabilinde Maarif Vekâletine terkettiğimi mübeyyin taahhütnamedir.

İstanbul Darülfünun müderrislerinden

Ali Reşat beyfendi.

TAB. ST. 1656

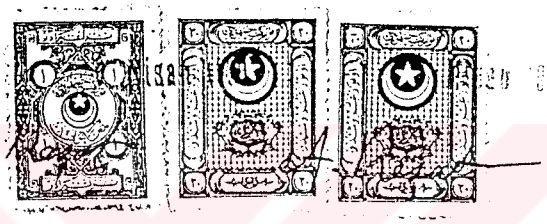

Daire Başkâtibi Ali Fevzi bey tarafından okunup anlatılan bu teahhütname altındaki imza şahıs ve hüviyeti dairece maruf Darülfünun Müderrislerinden (ALİ REŞAT) beyin olup münderecatını temamile kabul eyledikten sonra kendi eli-le koyduğunu be tastik ederim. 9 Nisan 1929

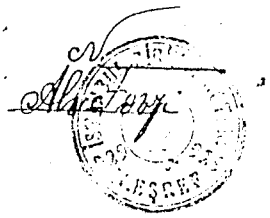

HARÇ VE TAHA..E
PULLARI
Defteri mahsusa ilsak
olunmuştur

800	
	115
	28 30
	40
	0
	0
Damga	162
	0
	10
	0
Yekün	355 30

Ek No: 15

(F.Rikkat Osma'nın aile albümünden)

Ek No: 16

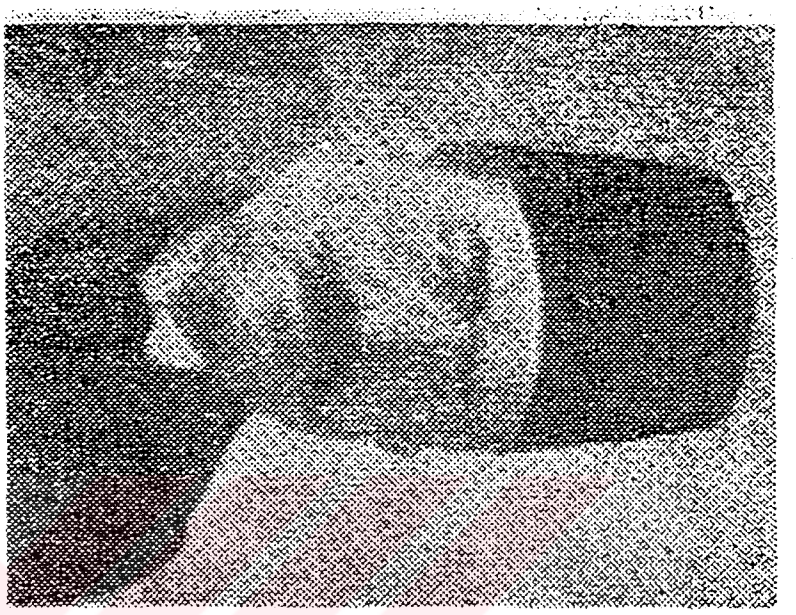

Meşrutiyet yıllarında

Son dönemlerinde

Ek No: 17

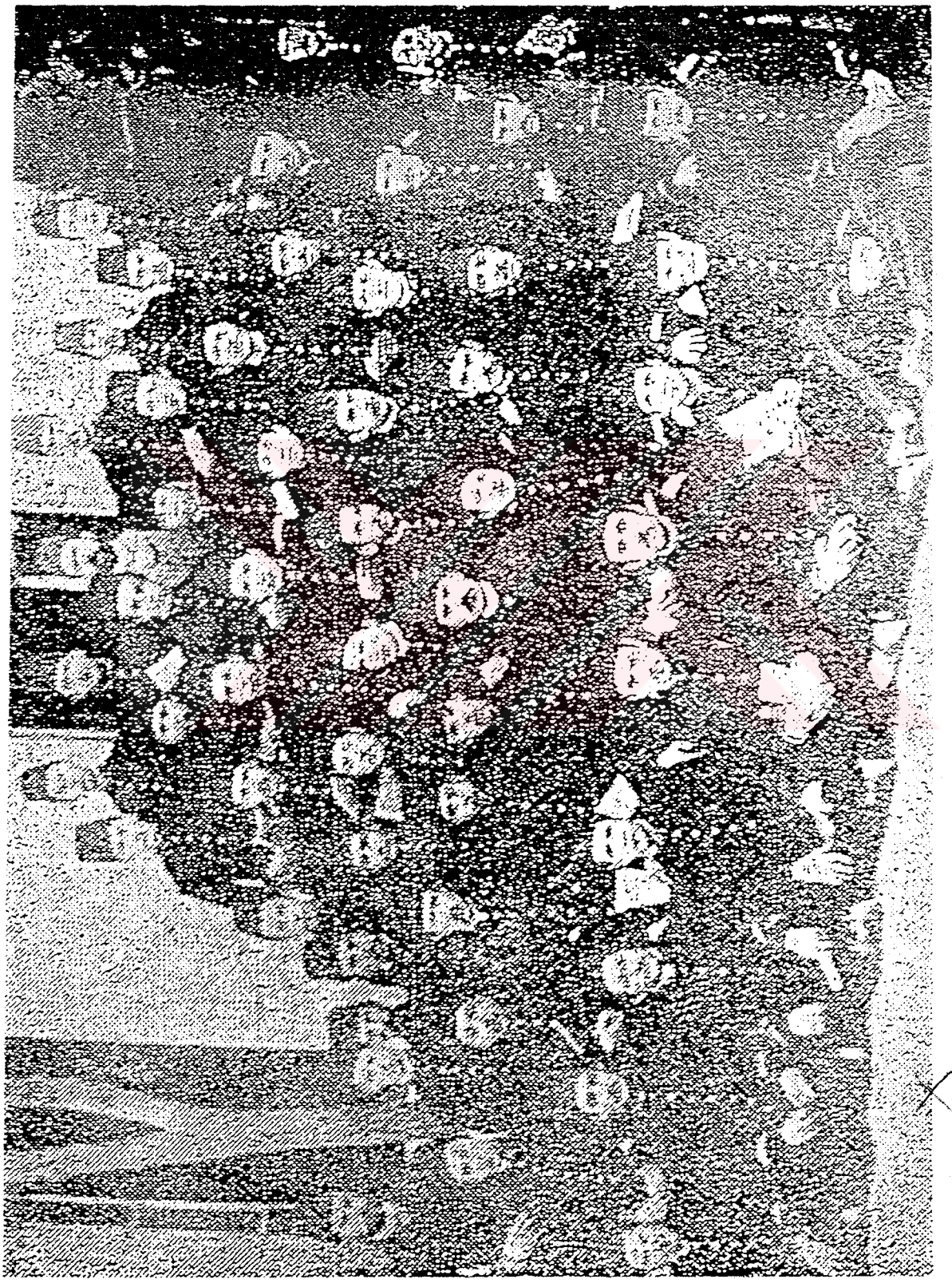

(Kaynak: Ali Çankaya Mütcellidoğlu, Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikde Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı), 3.Cilt, s.722, (Ön sırada oturanlardan soldan ikinci)

Ek No: 18

(1912 Yılında Darülmuallimiyn eski ve yeni idare heyeti üyeleriyle öğretim kadrosu. Kaynak Tedrisat Mecmuası No:23, sene 3, 1328 (Oturanlardan soldan dördüncü)

Ek No: 19

(F.Rikkat Osma'nın aile albümünden)

Kızı Habibe Nimet Bekmen
(1908-1985)

H. Nimet Bekmen ile eşi Nâki Bekmen'in balayı için gittikleri Berlin'de çektirdikleri fotoğraf. (02-12-1929)

Ek No: 20

Eşi Hatice Hanım
(1888 -1962)

Kızı Fatma Rikkat Osma
(Doğumu 1925)

Oğlu Ercüment Osma
(1920-1998)

Oğlu Bülend Osma
(1912-1963)

(F.Rikkat Osma'nın aile albümünden)

EK No: 21

ALİ REŞAT BİBLİYOGRAFYASI DENEMESİ

Ali Reşat'ın kaleme aldığı kitapların listesini düzenlerken kronolojik sıralamayı esas aldık. Eserlerin yayınlanış tarih sırasını bozmak istemediğimiz için ayrıca "Ders Kitapları", "Monografik ve Biyografik Çalışmalar" yahut da "Te'lif", "Tercüme" eserler gibi alt bölümlemeler yapmadık. Kitapların künyelerini verirken gerektiğinde kısa ve özlü açıklamalarda bulunmaya çalıştık. Makalelerine gelince, araştırmamızın değişik bölümlerinde dile getirdiğimiz üzere kendisinin, bilhassa 1897-1908 tarihleri arasında Saadet, İkdam, Sabah, Gazete (Yeni Gazete) –hatta bazı yerlerde ifade edildiğine göre Tarik ve Tasvir-i Efkâr- gibi gazetelerde, sayıları yüzleri aşan yazıları yayınlanmış olmasına rağmen, imza yahut takma ad kullanılmadığı için bunları tesbit edemedik. Meşrutiyet döneminde gazete ve dergilerde imzalı olarak yayınlanmış sadece altı makalesini belirleyebildiğimiz için bunların künyesini vermekle yetindik. O sıralarda "sahib-i imtiyaz ve müdür" olarak yöneticiliğini yaptığı "Mülkiye" dergisi ile "sermuharrir"liğinde bulunduğu "Tedrisat Mecmuası"nda, "Hey'et-i Tahririye" imzasıyla yayınlanmış birçok yazıdan en azından bir bölümünü kaleme almış olma ihtimali yüksek olan Ali Reşat'ın, yine açık imza bulunmadığı için bu yazıları da, dil ve üslûb gibi unsurlardan hareket ederek tahmini bir şekilde değerlendirip bibliyografya denemesine dahil etmedik.

Şüphe yok ki hem kitap hem de makaleler bakımından mükemmel olmayan bu bibliyografya denemesi, ileride yapılacak araştırmalar ile, içerisinde barındırabileceği kimi eksiklik ve yanlışlıklardan arınabilecek ve daha geniş bir içeriğe ulaşabilecektir.

A- KİTAPLARI

–*Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi*, ([Babanzâde] İsmail Hakkı ile birlikte) Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1316 (H.), 376 sayfa.

[Ali Reşat, bu kitabın 1899'da ikinci baskısını yaptığını belirtmektedir. Biz bu nüshaya ulaşamadık]

–*Dreyfus Mes'elesi ve Esbab-ı Hafiyyesi*, ([Babanzâde] İsmail Hakkı ile birlikte) A. Asaduryan – Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1315, 420 sayfa.

[Aynı yıl içerisinde, kitap ile aynı adda 40 sayfalık bir tanıtım broşürü de yayınlanmıştır]

–Ch. Seignobos, *Tarih-i Siyasi, -1814'ten 1896'ya kadar- Asr-ı Hâzırda Avrupa*, (mütercimi Ali Reşat, [Birinci cildin 1324'teki ilk baskısı Ali Kemal ile birlikte]), Üç cilt, Kanaat Kütübhanesi "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi" Serisi No.1, İstanbul 1324,1325,1326.

I. Cilt (Kanaat Kütübhanesi, Kader Matbaası), 1324, 421 sayfa.

II. Cilt (Kanaat Kütübhanesi, Kader Matbaası), 1325, 469 sayfa.

III. Cilt (Kanaat Kütübhanesi, Ahmed Sâki Bey Matbaası), 1326, 256+8 sayfa.

–*Altın Volkanı* (Jul Vern[Jules Verne]'in Metrukat-ı Kalemiyesinden. Mütercimi Ali Reşad) Mihran Matbaası, İstanbul 1324, 430 sayfa.

[Sabah gazetesinde 06.09.1322 (19.09.1906) - Aralık 1322 (1906) tarihleri arasında, müterciminin imzası olmaksızın tefrika biçiminde yayınlanmış romanın meşrutiyet devrinde kitaplaştırılmış halidir]

–*Kenyon* (Valas Kok [Wallace Cook]'tan. Mütercimi Ali Reşad) Mihran Matbaası, İstanbul 1325, 190 sayfa.

[Sabah gazetesinde Mart 1323 - Nisan 1323 (1907) tarihleri arasında, müterciminin imzası olmaksızın tefrika biçiminde yayınlanmış romanın meşrutiyet devrinde kitaplaştırılmış halidir]

–*Maryan* (Mayn Rad [Mein Red]'dan. Mütercimi Ali Reşad) Mihran Matbaası, İstanbul 1325, 212 sayfa.

[Sabah gazetesinde Temmuz 1323 - Eylül 1323 (1907) tarihleri arasında, müterciminin imzası olmaksızın tefrika biçiminde yayınlanmış romanın meşrutiyet

devrinde kitaplaştırılmış halidir]

–*Vilyam* (Mayn Rad [Mein Red]'dan. Mütercimi Ali Reşad) Mihran Matbaası, İstanbul 1325, 189 sayfa.

[Yayınlanış tarihlerini belirleyememiş olmamıza karşın büyük olasılıkla 1907 yılı sonu ya da 1908 yılı başında, yine Sabah gazetesinde mütercimin imzası olmaksızın, tefrika biçiminde yayınlanmış olan romanın kitaplaştırılmış halidir]

–*Fransa İhtilâl-i Kebiri*, Artin Asaduryan Matbaası. İstanbul, 1327 (H.), 184 sayfa.

[Ali Reşat'ın Mercan Mekteb-i İdadisi son sınıfında okuttuğu Tarih-i Umumi dersinin Fransız Devrimi kısmının –ismini belirtmeyip "Fransa'nın en güzide müverrihlerinden" dediği bir yazardan icmalen tercüme yoluyla– kitaplaştırılmış halidir]

–Charles Seignobos, *Tarih-i Umumi (Kurun-u Vusta)*, İkinci cilt ,(İdadi ikinci sınıf için), (Mütercimi Ali Reşat), Selânik Matbaası. İstanbul 1327(H.), 322+6 sayfa.

–*Küçük Tarih* (İbtidai Mektebe Mahsus), (Ali Seydi ile birlikte). Kanaat Matbaası, İstanbul 1327 (H.), 120 sayfa (?).

–*Tarih-i Umumi -Resimli ve Haritalı-*, (Mekâtib-i Rüşdiye üçüncü sınıf için), (Ali Seydi ile birlikte) Kanaat Kütübhanesi yayını. İstanbul 1327 (H.), 202+6 sayfa.

–*Tarih-i Umumi -Resimli ve Haritalı-*, Üç cilt (İdadi üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıflar için), (Ali Seydi ile birlikte) Kanaat Matbaası. İstanbul 1327 (H.).

I. Cilt, 1327 (H.), 208 sayfa.

II. Cilt, 1327 (H.), 189 sayfa.

III. Cilt, 1327 (H.), 205 sayfa (?).

–*Tarih-i Osmani -Resimli ve Haritalı-*, (Mekâtib-i Rüşdiye ikinci sınıf için), (Ali Seydi ile birlikte) Kanaat Kütübhanesi yayını. İstanbul 1327(H.), 143 +5 sayfa.

[Bu kitap aynı yıl içerisinde ikinci baskısını yapmıştır]

–*Tarih-i İslâm - Resimli ve Haritalı -*, (Mekâtib-i Rüşdiye birinci sınıf için), (Ali Seydi ile birlikte) Kanaat Kütübhanesi yayını. İstanbul 1327(H.), 103 +9 sayfa.

[Bu kitap 1340 (H.) (1912)'ye kadar üç baskı yapmıştır]

–*Asr-ı Hâzır Tarihi (1789'dan Zamanımıza Kadar)*, (İdadi son sınıf için), Kanaat Matbaası. İstanbul 1327(H.), 411 sayfa.

–Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı, 1826-1882*, (mütercimi Ali Reşat), Kanaat Kütübhanesi "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi" serisi No.2, İstanbul 1328 (H.), 489+7 sayfa.

–*Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hâzır Tarihi*, (Maliye Mektebi Memuriyn-i Hazine Sınıfı ders notları). Kanaat Kütübhanesi "Maliye Kütübhanesi" Serisi No:4, Matbaa-i Kader, Dersaadet 1328(H.), 488 sayfa.

–*Avrupa ile Münasebât-ı Hariciyyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmani*, (Mekteb-i Mülkiye birinci sınıfında takrir edilen ders notları), Kanaat Matbaası, İstanbul 1329 (H.), 776 sayfa.

–*Asr-ı Hâzır Tarihi (1789'dan Zamanımıza Kadar)*, (Sultani ve İdadi son sınıflar için), Kanaat Kütübhanesi yayını, İstanbul 1330 (H.), 726+12 sayfa.

–"Fransız diplomatlarından bir zât", *Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşe'i, Asılları* (Mütercimleri Ali Reşat ve Macar İskender), Kanaat Kütübhanesi "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi" Serisi No.4, İstanbul 1330 (H.), 351+4 sayfa.

[Eserin orijinalinde de yazar ismi yoktur ve "Un Ancien Diplomate" ifadesi ile yetinilmiştir]

–*Mufassal, Musavver Fransa İhtilâl-i Kebiri Tarihi*, İki cilt, Kanaat Kütübhanesi "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi" Serisi No.8, İstanbul 1331(H.); I.Cilt 479 sayfa, II.Cilt 437+3 sayfa.

–Serge Gorianov, *Devlet-i Osmaniye–Rusya Siyaseti* (Mütercimleri Ali Reşat ve Macar İskender), Kanaat Kütübhanesi "Ulûm-u İctimaiye ve Tarihiye Kütübhanesi" Serisi No.11, Dersaadet 1331(H.) 504+3+4 sayfa.

[S. Gorianov'un Le Bosphore et Dardanelles adlı fransızca eserinin çevirisidir]

–*Tarih-i Umumi*, Dört cilt (Sultani altı, yedi, sekiz ve dokuzuncu sınıflar için) Kanaat Kütübhanesi yayını, İstanbul, 1330, 1330, 1331, 1339.

I. cilt (Kurun-u Ûlâ), Tefeyyüz Matbaası, 1330, 525+1 sayfa;

II. cilt (Kurun-u Vusta), 1330, 568+1 sayfa;

III. cilt (Kurun-u Cedide), 1331, 504+1 sayfa;

IV. cilt (Kurun-u Cedide evahiri ve Asr-ı Hazır), 1339, 588+4 sayfa.

[İlk üç cilt, 1335'e dek üç baskı yapmıştır]

–*Tarih-i Umumi*, İki cilt (Sultani üç ve dördüncü sınıflar için) Kanaat Kütübhanesi yayını, İstanbul, 1331.

I. cilt, 1331, 300 sayfa (?)

II. cilt, 1331, 350 sayfa (?).

–*Tarih-i Kadim*, İki cilt (Sultani edebiyat şubesi, onuncu ve onbirinci sınıflar için...tercüme ve iktibastır), Matbaa-i Âmire, Maarif-i Umumiye Nezareti neşriyatı, "Telif ve Tercüme Kütüphanesi" Serisi (Birinci cilt No:9; ikinci cilt No:41) İstanbul, 1331.

I. cilt (Akvam-ı Kadime-i Şarkiyye ve Yunaniler), (Seignobos, Maspero ve Leon Cahun'un eserlerinden tercüme ve iktibastır), 1331, 600 sayfa.

II. cilt (Romalılar, Bizanslılar, Islavlar, Türkler, İraniler), (Seignobos, Cahun, Bayet ve Denis'in eserlerinden tercüme ve iktibas edilmiştir) 1331, 509 sayfa.

–*Kurun-u Cedide Tarihi*, (Sultani beşinci sınıf için), Kanaat Kütübhanesi, İstanbul 1331, 162 sayfa.

–*Kurun-u Cedide Tarihi*, İki Cilt (Sultani, Fünun ve Edebiyat şubeleri on ve on birinci sınıflar için), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332, 1333.

I. Cilt (İstanbul'un Fethinden Karlofça Muahedesine Kadar Tarih-i Osmani ve 16, 17nci Asırlarda Avrupa Tarihi), 1332, 694 sayfa;

II. Cilt (Karlofça Muahedesinden Bükreş Muahedesine Kadar Devlet-i Osmaniye ve On sekizinci Asırda Avrupa), 1333, 647 sayfa.

–*Çocuklara Tarih Dersleri*, (Sultani ikinci sınıf için), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332, 115 sayfa.

-*Musavver Dairet-ül Maarif (Dairet-ul-Mearif İllustré Dictionnaire Encyclopédique Universel Turc-Français)*, 1.cilt ve 2.cildin ilk üç cüz'ü. (Hazırlayanlar; Mülkiye müfettişlerinden ve Tarih-i Osmani Encümeni Âzâ-i Daimesinden Ali Seydi; Dârülmuallimiyn-i Âliye müdürü ve Mekteb-i Mülkiye Tarih-i Osmani Muallimi Ali Reşad; Darülfünun, Darülmuallimiyn ve Darüşşafaka Riyaziye muallimlerinden ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye âzâsından Mehmed İzzet; Mekteb-i Sultani Müdür-ü sani-i sabıkı, For [Faure] Lisesi [Fizik ve Doğa bilimleri] muallimlerinden ve İstanbul Gazetesi muharrirlerinden Föyye [Feuillet] ve

memleketimizin meşahir ve muharririyn ve muallimiyniniden birçok zevatın muavenet-i tahririyeleriyle..), Kanaat Kütübhanesi yayını, İstanbul 1332 (H.), 1333 (H.).

I. cilt ("A"dan "Egisthe"ye kadar), 1332 (H.) 1064 sayfa;

II. cilt, 1-3 cüz ("Usseyd"e kadar), 1333 (H.) 488 sayfa.

–*Tarih-i Osmani*, (Sultani üçüncü sınıf için), Kanaat Kütübhanesi yayını. İstanbul, 1334, 104 sayfa.

–*Tarih-i Umumi, Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar*, (Birinci Cilt, birinci kısım: "Evveliyât" (M.S. 295-887) "Ernest Lavisse-Alfred Rambaud'un riyaseti altında bir hey'et tarafından neşrolunmuş ve Darülfünun müderrislerinden Ali Reşad Bey tarafından türkçeye tercüme edilmiştir." "Metin ve haşiyelere yapılmış ince huruflu ekler hariç olmak üzere, dördüncü bab "Şark İmparatorluğu Tarihi" Yusuf Behçet Bey tarafından tercüme edilmiştir.") Birinci Cilt, birinci kısım: "Evveliyât" (M.S. 395-887) Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334, 576 sayfa. (İkinci baskı, "Evveliyât" (M.S. 395-1095) Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti neşriyatından No:35, Matbaa-i Maarif, İstanbul 1926, 842 sayfa)

[Orijinali toplam 12 cilt olan "Histoire Générale du IV^{e} Siècle à Nos Jours" adlı bu eseri, 1334'de çevirmeye girişen Ali Reşat'ın bu faaliyeti yarım kalmış ve her cildini iki kısımda yayınlamayı planladığı eserin birinci cilt, birinci kısmı olarak "Evveliyât" (M.S. 395-887) basılmış, gerisi getirilememiştir. 1926'da Maarif Vekaleti'nce oluşturulan ve içerisinde Ali Reşat'tan başka, Darülfünun Edebiyat Medresesi hocalarından müderris Necib Âsım, muallim Behçet ve muallim Ali Muzaffer beylerin bulunduğu bir komisyon tarafından yeniden ele alınan eser; türkçede daha da genişleyen hacmini küçültebilmek için Ali Reşat'ın yaptığı dipnot ve küçük puntolu ilavelerin çıkartılması ve orijinalinin aynısını yayınlamak suretiyle birinci cildin tamamı "Evveliyât" (M.S. 395-1095) olarak tek kitap halinde yayınlanmıştır. Ancak bu ikinci baskı da yarım kalmış ve eserin devamı getirilememiştir. Bu ikinci baskıda, 1923 yılı sonundan itibaren Darülfünun'daki görevinden ayrılmış olmasına karşın Ali Reşat'ın "müderris" olarak zikredildiği görülmektedir]

–*Tarih-i Siyasi* (Mekteb-i Mülkiye birinci sınıf ders notları), Mekteb-i Mülkiye Matbaası, İstanbul 1334, 424+4 sayfa

–*Tarih-i Siyasi* (Mekteb-i Mülkiye ikinci sınıf ders notları), Mekteb-i Mülkiye Matbaası, İstanbul 1335, 480+4 sayfa

–*Tarih-i Siyasi*, (Darülfünun Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan) Darülfünun Matbaası, İstanbul 1335, 365+3 sayfa

–*Tarih-i Siyasi*, (Darülfünun Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan) Darülfünun Matbaası, İstanbul 1336, 254+3 sayfa

–*Tarih-i Siyasi*, (Darülfününu Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan) Darülfünun Matbaası, (Taşbaskı), İstanbul 1337, 555+4 sayfa

–*Tarih-i Siyasi*, (Darülfününu Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan) Darülfünun Matbaası, İstanbul 1337, 272+3 sayfa

–*Tarih-i Siyasi* (Mekteb-i Mülkiye birinci sınıf için yeniden düzenlenmiş baskı), Mekteb-i Mülkiye Matbaası, İstanbul 1338, 448+4 sayfa

–*Tarih-i Siyasi*, (Darülfünun Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan), Darülfünun Matbaası, İstanbul 1338, 431+4 sayfa

–*Tarih-i Siyasi*, (Darülfünun Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan), Darülfünun Matbaası, İstanbul 1338, 594+4 sayfa

–*Tarih-i Siyasi*, (Darülfünun Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan), Darülfünun Matbaası, İstanbul 1338, 533+4 sayfa

–*Tarih-i Osmani* (Sultani beşinci sınıf için), Kanaat Kütübhanesi yayını. İstanbul, 1338, 168 sayfa.

–*Tarih-i Enbiyâve İslâm* (Sultani dördüncü sınıf için), Kanaat Kütübhanesi yayını. İstanbul, 1338, 104 sayfa.

–*Tarih-i Siyasi*, (Darülfünun Edebiyat Medresesi Tarih Şubesi Neşriyatı'ndan), Darülfünun Matbaası, İstanbul 1339, 304+3 sayfa

–Jean Leune, *Daima Hilekâr* (Mütercimi Ali Reşad), İki Cilt, Kanaat Kütübhanesi "Yeni Kütübhane" Serisi, No.1-2, İstanbul 1339.

I. Cilt, 1339, 170 sayfa;

II. Cilt, 1339, 205+1 sayfa.

[Fransa'da yayınlanan Illustration dergisinin yazarı Jean Leune'ün eseri L'Eternel Ulysse adlı eserinin tercümesidir]

–*Faşizm* (..."Piyetro Gorgolini, Domeniko Ruso ve İtalikus nam-ı müstear iyle yazan bir Fransız müellifinin neşriyat ve makalâtın(dan) intihab ve bu eserlerin mühim kısımlarının tercümesinden ibarettir.") Muharrir Ali Reşad, Kanaat Kütübhanesi "Yeni Kütübhane" Serisi, No.8, İstanbul 1340, 123+2 sayfa.

–Gustave Le Bon, *Cihan Muvazenesinin Bozulması*, (Mütercimleri Ali Reşad ve Galib Atâ), İki cilt, Kanaat Kütübhanesi "Yeni Kütübhane" Serisi No.9-10, İstanbul 1340.

I. Cilt, 1340, 151+1 sayfa;

II. Cilt, 1340, 153+1 sayfa.

–*Yeni Tarih-i Umumi*, Üç cilt (liselerin birinci devre birinci, ikinci ve üçüncü sınıfları için), Kanaat Kütübhanesi Yayını, İstanbul 1340.

I. Cilt, 1340, 399 sayfa;

II. Cilt, 1340, 391+1 sayfa;

III. Cilt, 1340, 453+1 sayfa.

[Üç ciltlik bu çalışma (2. cildin 1340'daki ilk baskısı) 1341'de ikinci kez, Kanaat Kütübhanesi ile Ali Reşat'ın Yeni Matbaa'sı ortaklığında basılmıştır. Ayrıca ikinci cilt 1926'da üçüncü baskısını yapmıştır]

–*Asr-ı Hazır Tarihi*, (Liselerin ikinci devre son sınıflarına mahsus). Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti neşriyatı, İstanbul 1926, 472+2 sayfa.

–H.C. Wells, *Cihan Tarihinin Umumi Hatları*. Üçüncü cilt (Üçüncü ciltte, Ali Reşat'ın tercüme ettiği üç bölüm: "Garb ve Bizans İmparatorluklarının İnhitat ve İnkısamı Esnasında Asya'nın Tarihi" (s.42-69); "Muhammed ve İslâmiyet" (s.70-100); "Cengiz Han ve Haleflerinin Büyük İmparatorluğu (Karayolları Asrı)" (s.157-181). Beş Cilt, Maarif Vekaleti Neşriyatı, Devlet Matbaası, İstanbul 1927-1928 (1928).

[Bu cildin diğer bölümleri Galib Bahtiyar ve Avni beyler tarafından tercüme edilmiştir]

–*Umumi Tarih*, Üç cilt (Ortaokul birinci, ikinci ve üçüncü sınıflar için) Türk Neşriyat Yurdu, Şark ve Maarif Kütübhaneleri. İstanbul 1928.

I. Cilt, 1928, 312 sayfa (İkinci baskı 1929, 310 sayfa)

II. Cilt, 1928, 295 sayfa (İkinci baskı 1929, 352 sayfa)

III. Cilt, 1928, 405 sayfa (?) (İkinci baskı 1929, 432 sayfa).

–*İlk Mekteblere Tarih Dersleri*. İki Cilt (İlkokul dördüncü ve beşinci sınıflar için), Türk Neşriyat Yurdu, Şark ve Maarif Kütübhaneleri, İstanbul 1928.

I. Cilt, 1928, 135 sayfa (İkinci baskı 1929, 183 sayfa);

II. Cilt, 1928, 173 sayfa (İkinci baskı 1929, 287 sayfa).

[Bu kitapların 1928'de eski harflerle yapılan birinci baskıları Ali Reşat'ın Yeni Matbaasında basılmıştır.]

–*Umumi Tarih*, İki Cilt (Lise birinci ve üçüncü sınıflar için), Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti yayını, Devlet Matbaası. İstanbul 1928.

I. Cilt, 1928, 312+4 sayfa (İkinci baskı, 1929, 336+2 sayfa);

II. Cilt, 1928, 365+7 sayfa (İkinci baskı, 1929, 319+2 sayfa).

[Bu kitapların 1928'de eski harflerle yapılan birinci baskıları Ali Reşat'ın Yeni Matbaasında basılmıştır. Bu arada, bazı yerlerde Ali Reşat'ın lise ikinci sınıflar için de tarih kitabı kaleme almış olduğu belirtilmekteyse de biz bu bilgiyi doğrulayamadığımız için buraya aktarmadık]

–*Bismark*; Maarif Vekâleti yayını, "Büyük Adamlar Serisi", No.5 Devlet Matbaası, İstanbul 1930, 90+1sayfa.

[Bu kitap Ali Reşat'ın, İsmail Hakkı (Babanzâde) ile birlikte 1898'de kaleme aldıkları ilk çalışmaları Bismark, Hayat-ı Hususi ve Siyasisi'nin kısmen özetlenmiş ve bazı bölümlerinin yeniden düzenlenmiş biçimidir. Ayrıca yine bu eser Ali Reşat'ın, ölümünden sonra yayınlanmış tek kitabı olma özelliğini de taşımaktadır]

B- MAKALELERİ:

1- "Gazete"de

– "Maarife Bir Nazar", 19 Temmuz 1324 Cumartesi, sayı 3, syf.2, sütun 2-3-4.

[Bu yazı, tespit edebildiğimiz kadarıyla Ali Reşat'ın gazetelerde yayınlanmış imzalı tek yazısıdır. II. Abdülhamit dönemiyle kıyaslamalı olarak meşrutiyet hükümetlerinin eğitim alanında yapmaları gereken yenileşmelerden bahsetmektedir.]

2- "Mülkiye" dergisinde

– "Mes'ele-i Şarkiyye'den: Mahmud-u Sani ve Mehmed Ali", Numero: 4, c.1, 1 Mayıs 1325, sayfa 32-47.

– "Mes'ele-i Şarkiyye'den: Mısır ve Avrupa", Numero: 5, c.1, 1 Haziran 1325, sayfa 39-54.

– "Mes'ele-i Şarkiyye'den: Mısır ve Avrupa", Numero: 6, c.2, 1 Temmuz 1325, sayfa 38-43.

[Ali Reşat'ın Mülkiye Mecmuası'nda, Mısır Meselesi bağlamında Doğu Sorunu üzerine kaleme aldığı toplam 27 sayfa ve 3 bölümlük diziyazı.]

– "Şark ve Avrupa, Makamât-ı Mukaddese Mes'elesi", Numero: 7, c.2, 1 Ağustos 1325, sayfa 62-64.

– "Şark ve Avrupa, Makamât-ı Mukaddese Mes'elesi", Numero: 8, c.2, 1 Eylül 1325, sayfa 62-64.

– "Şark ve Avrupa, Makamât-ı Mukaddese Mes'elesi", Numero: 10, c.2, 1 Teşrin-i Sani 1325, sayfa 63-64.

– "Şark ve Avrupa, Makamât-ı Mukaddese Mes'elesi", Numero: 11, c.2, 1 Kanun-u Evvel 1325, sayfa 62-64.

– "Şark ve Avrupa, Makamât-ı Mukaddese Mes'elesi", Numero: 12, c.2, 1 Kanun-u Sani 1325, sayfa 57-64.

– "Şark ve Avrupa, Makamât-ı Mukaddese Mes'elesi", Numero: 16, c.3, 1 Mayıs 1326, sayfa 49-54.

– "Şark ve Avrupa, Makamât-ı Mukaddese Mes'elesi", Numero: 18, c.3, 1 Temmuz 1326, sayfa 37-41.

[Ali Reşat'ın bu kez, ondokuzuncu yüzyılın gündemdeki diğer bir meselesi olan Kutsal Yerler Sorunu üzerine kaleme aldığı, Osmanlı'nın Avrupa ile Rusya arasındaki ilişkilerini konu ettiği toplam 29 sayfa ve 7 bölümlük diziyazısıdır.]

– "İhtirâât ve Keşfiyyâtın Siyasiyata Tesiri" (Mütercimi Ali Reşad – "Senyobos'un Tarih-i Siyasi'sinden muktebestir."), Numero: 17, c.3, 1 Haziran 1326, sayfa 50-64.

[Ali Reşat'ın, Ch. Seignobos'tan üç cilt halinde çevirdiği ve son cildinin o günlerde yayınlanmış olduğu Tarih-i Siyasi, Asr-ı Hâzırda Avrupa adlı eserinin, ondokuzuncu yüzyıl boyunca fen bilimleri ve teknoloji alanında meydana gelen önemli gelişmeleri, özellikle buluş ve keşiflerin uluslar arası siyasete yapmaya başladığı etkileri işlediği bölümünün tercümesidir.]

3- "Tedrisat Mecmuası"nda

– "Mekteblerde Tarih Dersi", Nazariyyât ve Ma'lumât Kısmı, No:20, 10 Mayıs 1328, sayfa 50-64.

– "Dresd Sergisinde Hıfzıssıha-i Mekâtib – Mekteb Binaları", Nazariyyât ve Ma'lumât Kısmı, No:20, 10 Mayıs 1328, sayfa 75-80.

[Ali Reşat'ın Tedrisat Mecmuası'nın 20. sayısında yazdığı ve birincisi ilk ve orta öğretimde çağdaş tarih öğretimini, ikincisi ise genelde eğitimin önemli sorunlarından olan okul binalarının fiziksel koşullarını irdelediği, bu bağlamda hükümetlerin ivedilikle yapması gereken yenileşmelere de işaret ettiği iki yazısıdır. Bunlarda özellikle birincisi, tarih eğitimi bakımından hem Ali Reşat'ın hem de tercüme ederek alıntıladığı Ch. Seignobos'un ilk ve orta öğretimde tarih dersinin yöntem amaç ve niteliği bakımından nasıl verilmesi gerektiğine dair önemli bilgiler içermektedir. Seignobos'dan alıntıladığı kısmın, Seignobos ve Langlois tarafından 1897 yılında ortak kaleme alınmış "Introduction aux Etudes Historiques" adlı eserin sonuç kısmını takiben ilave edilmiş zeyllerden Seignobos'un kaleminden çıkmış olan "I. Zeyl: - Fransa'da Orta Tedrisatta Tarih" bölümü olduğu anlaşılmaktadır. Yusuf Akçura, bir bütün olarak bu kitabın Fransa'dan sonra Osmanlı'da da tarihte usûl üzerine önemli etkisi görüldüğünden 1915 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti'nce tercüme ettirilmesine teşebbüs edildiğini, ilk altı formasının Matbaa-i Âmire'de yayınlanmasının ardından

devamının getirilemediğini söylemektedir. Akçura'nın, bilhassa lise düzeyinde tarih öğretiminin mümkün olduğunca tarafsız ve bilimsel kriterlere uygun olarak verilmesi hususunda Seignobos ve Ali Reşat'ın görüşlerine katılmadığını ve Birinci Tarih Kongresi'nde bilimselden çok ulusal tarihi savunduğunu belirtmiştik. Buna rağmen "tarihle meşgul olan, fakat fransızca aslından istifade edemeyen meslektaşlarımıza iyi bir rehber olabilirdi. Tamamlanamamış olması teessüfe şâyândır." (Akçuraoğlu Yusuf, "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usûllerine Dair", Birinci Türk Tarih Kongresi. Konferanslar ve Müzakere Zabıtları, 1932, sayfa 581) diyerek övdüğü eser cumhuriyet döneminde, devrin Kültür Bakanlığı tarafından yeniden ele alınmış ve Galip Ataç'ın kaleminden, bütün olarak, bir kitap halinde türkçeye aktarılmıştır. (Bkz. Ch. V. Langlois ve Ch. Seignobos, Tarih Tetkiklerine Giriş (çeviren, Galip Ataç). T.C. Kültür Bakanlığı yayını, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, 336 sayfa).]

Ek No: 22

T. C.
MALİYE BAKANLIĞI
Personel Genel Müdürlüğü

SAYI : B.07.0.PER.0.09/ 17.07.95*038326
KONU : Ali REŞAT

ANKARA

21.7.1995

Sayın Bayram Eyüp ERTÜRK
İzmir Cumhuriyet Kız Meslek Lisesi
Müdürlüğü (Tarih Öğretmeni)
Alsancak/İZMİR

İLGİ: 26.6.1995 tarih ve 24704 sayılı dilekçeniz.

İlgi dilekçeniz ile Bakanlığımız arşiv kayıtlarında Ali REŞAD'a ait 23346 numaralı tahsis dosyası hakkında bilgi talep etmektesiniz.

Mevcut kayıtlarımızın tetkiki neticesinde tahsis dosyası sorulan Ali REŞAD'ın ismine rastlanmamakla birlikte mülki tahsis dosyaları 1967 yılında Emekli Sandığı Genel Müdürlüğüne devredildiğinden dolayı adı geçene ait tahsis dosyası hakkında gerekli bilgilerin anılan Genel Müdürlükten sorulmasını rica ederim.

Bakan a.
Ali İhsan GÖKDAL
Personel Genel Müdürlüğü
Genel Müdür Yardımcısı

Ek No: 23

TÜRKİYE CUMHURİYETİ EMEKLİ SANDIĞI
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
Arşiv Dairesi Başkanlığı

Sayı : B.07.1.EMS.0 .17.03.01/ 25/09/1995
Konu : MO.106.504

Sayın,Bayram E.ERTÜRK
Cumhuriyet Kız Meslek Lisesi
Vasıf Çınar Bulvarı

Alsancak/İZMİR

İLGİ:11.09.1995 tarihli dilekçeniz.

İlgi dilekçenizle hakkında bilgi istediğiniz

Ali Reşid Bey'e

ait verdiğiniz bilgilerle yapılan aramada ilgiliye ait MO.106.504 emeklilik sicili olan dosya bulunmuş olup,dosya müfredatının fotokopisi ektedir.

Halen bu dosyadan kızı Fatma Rikkat OSMA maaş almakta olup,araştırmanıza yardımcı olur ümidiyle adresi aşağıya çıkartılmıştır.
Gereğini rica ederiz.

Müdür
Arşiv Dairesi Başkanı

ADRES :
F.Rikkat OSMA
Kalamış Fener Cad.
NO:38/4
81030/Kalamış/İST.

EK:1)MO.106.504 Nolu dosya
Müfredatı.

FORM NO: OM/00-012 (150.000 Adet) A5-1993

Telgr. Adr. : EMEKSAN - ANKARA ; Posta Adr. : Milli Müdafaa Cad. No. 24 06643
Bakanlıklar - ANKARA Telf : 417 41 00 Telex : 42311 Fax : 417 53 34

Ek No: 24

T. C.
MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI
İdari ve Mali İşler Dairesi Başkanlığı

SAYI : B.08.0.İMD.0.26.07.00/95
KONU: 016054

31/10/1995

Sayın Bayram E.EKTÜRK
Cumhuriyet Kız Meslek Lisesi
Tarih Öğretmeni
Alsancak/İZMİR

İLGİ: 28.9.1995 tarihli dilekçeniz.

Bakanlığımız Arşivinde Ali Reşat Bey hakkında (kitap, dosya, rapor, araştırma v.b.) bilgi ve belge bulunmamaktadır. Ayrıca 1996 yılında arşivimizden yararlanma isteğiniz; 12.5.1989 tarih ve 20163 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan, 89/14028 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile ekte gönderilen formun doldurularak izin alınması ile mümkün olmaktadır.

Bilgi edinilmesini rica ederim.

S.Mustafa CANELLİ
Daire Başkanı

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ADRES: Atatürk Bulvarı No: 98 Kat: 3 C Blok
Bakanlıklar/ANKARA
TEL : 418 96 48 - 418 74 00
FAX : 418 04 70